



Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

**MERZİFONLU KARA MUSTAFA PAŞA VAKIFLARI:
YÖNETİMİ, KENTSEL GELİŞİME KATKILARI VE İKTİSADİ
YAPISI**

Ramazan PANTIK

Doktora Tezi

Ankara, 2021

MERZİFONLU KARA MUSTAFA PAŞA VAKIFLARI:
YÖNETİMİ, KENTSEL GELİŞİME KATKILARI VE İKTİSADİ YAPISI

Ramazan PANTIK

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Bölümü

Doktora Tezi

Ankara, 2021

ÖZET

PANTIK, Ramazan. *Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakıfları: Yönetimi, Kentsel Gelişime Katkıları ve İktisadi Yapısı*, Doktora Tezi, Ankara, 2021.

Bu çalışma çeşitli kaynakların analizinden hareketle Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı örneğinde Osmanlı vakıf sistemini yönetim, iktidar, kentsel gelişim ve ekonomi kavramları çerçevesinde uzun bir zaman aralığında incelemeyi ve bu sayede bütüncül bir yaklaşımla Osmanlı vakıf müessesesinde yaşanan dönüşüm ve kırılmaları ortaya koymayı hedeflemektedir.

Anahtar Sözcükler

Osmanlı Vakıfları, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, İstanbul, İzmir, Edirne, Kentsel Gelişim.

ABSTRACT

PANTIK, Ramazan. *Merzifonlu Kara Mustafa Pasha Waqfs: Management, Contributions to Urban Development and Economic Structure*, PhD Thesis, Ankara, 2021.

Based on the analysis of various sources, this study aims to examine the Ottoman foundation system within the framework of the concepts of administration, power, urban development and economy in the example of the Merzifonlu Kara Mustafa Pasha Foundation and thus to reveal the transformations and breakpoints experienced in the Ottoman waqf establishment.

Keywords

Ottoman Waqfs, Merzifonlu Kara Mustafa Pasha, Istanbul, Smyrna, Adrianople, Urban Development.

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY.....	i
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI.....	ii
ETİK BEYAN.....	iii
ÖZET.....	iv
ABSTRACT.....	v
İÇİNDEKİLER.....	vi
TABLO, GRAFİK, ŞEKİL VE HARİTA DİZİNİ	x
GİRİŞ: ARAŞTIRMANIN AMACI, YÖNTEMİ ve KAPSAMI.....	1
1.BÖLÜM: MERZİFONLU KARA MUSTAFA PAŞA: SİYASİ KARIYERİ, VİYANA KUŞATMASI GÖLGESİNDE KALAN KİŞİLİĞİ VE VAKIFLARI.....	19
1.1. SİYASİ VE ASKERİ KARIYERİ (1634-1683).....	20
1.2. VİYANA KUŞATMASI GÖLGESİNDE KALAN BİR KİMLİK.....	30
1.3. VAKIFLARI	42
2. BÖLÜM: OSMANLI VAKIFLARINDA YÖNETİM VE DENETİM.....	48
2.1 OSMANLI VAKIFLARINDA MERKEZİ YÖNETİM VE DENETİM... 48	
2.2. MERZİFONLU KARA MUSTAFA PAŞA VAKFINDA YÖNETİM VE DENETİM	57
2.3. TANZİMAT SONRASI MERKEZİ YÖNETİM.....	86
2.4. TAŞRA TEŞKİLATLANMASI.....	108

3. BÖLÜM: KENTSEL GELİŞME	115
3.1. SAHNENİN HAZIRLANMASI: FİZİKÎ ALAN HAZIRLIKLARI	115
3.2. BABA OCAĞI MERZİFON'UN İMARI	119
3.2.1. Kentli Mülk Sahipleri ve Dükkân Fiyatları.....	126
3.3. 17. YÜZYILDA ORTA ANADOLUDA CELÂLÎ YIKIMI SONRASI ŞENLENDİRİLEN BİR İLÇE: İNCESU'NUN VAKIF VE TEMLİK İŞBİRLİĞİYLE KURULUŞU VE İSKÂNI	132
3.3.1. Amaç İskân, Araç Vakıf.....	133
3.3.2. İncesu İlçesinin Kuruluşu.....	137
3.1.4. Yaraların Sarılması: Vakıflar ve Temlikler.....	146
3.4. 17. YÜZYILDA BİR SERHAD ŞEHİRİ: KAMANİÇE'DE OSMANLI İDARESİNİN KURULMASI VE MERZİFONLU KARA MUSTAFA PAŞA VAKFI	161
3.4.1. Kamanîçe Seferi ve Podolya-Kamanîçe Eyaleti'nin Kuruluşu.	165
3.4.2. Kamanîçe'de Osmanlı İdaresinin Kuruluşu: Kamanîçe- Podolya Eyaleti	168
3.4.3. Kamanîçe'de Vakıflar ve Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı.....	172
3.5. VAKIF VE ŞEHİR: 17. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA EDİRNE ÜZERİNE BAZI GÖZLEMLER	191
3.5.1. 17. Yüzyılda Edirne: Pâyitaht-ı Devlet-i Aliyye ve Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı'nın Yatırım Alanları	193
3.5.2. Yaşam Pınarları: Su Kaynakları ve Çeşmeler.....	199
3.5.3. Edirne Evlerinin Fiziki Özellikleri, Kentli Mülk Sahipleri ve Emlak Piyasasına Dair Bazı Gözlemler	208
3.5.4. Saraylar.....	224
3.6. MERZİFONLU KARA MUSTAFA PAŞA VAKFI'NIN İSTANBUL'UN KENTSEL GELİŞİMİNE KATKISI	236
3.6.1. Süleymaniye Sarayı, Kepenekçi Sinan Efendi ve Hoca Hamza Mahalleleri.....	237

3.6.2. Sorguu Hanı.....	249
3.6.3. Hocapaşa Mahallesi.....	249
3.6.3.1. Hocapaşa Hanı.....	251
3.6.3.2. Hocapaşa Mescidi/Vezir Camii.....	259
3.6.3.2. Osmanlı'da İlk Toplu Konut Projesi: Hocapaşa Müttehhilin Odaları	265
3.6.4. İstanbul'un Et İe Merkezi: Yedikule Salhanelerinin Yeniden Organizasyonu.....	273
3.6.4.1. Yedikule Salhaneleri: İnşa, Reorganizasyon ve İşletme.....	282
3.6.5. Yalı Kökleriyle Mehur Bir Semt: Eyüp Yatırımları.....	294
3.6.6. Galata Ticaret Bölgesinin Yeniden İnşası.....	299
3.6.6.1. Karaköy Camii	308
3.6.7. Ortaköy Yatırımları: Yalı ve Sıralı Konutlar.....	315
4. BÖLÜM: İKTİSADİ VE MALİ YAPI.....	327
4.1. MERZİFONLU KARA MUSTAFA PAŞA VAKFI'NIN GELİR KAYNAKLARI: KENTSEL GELİRLER.....	332
4.1.1. İzmir.....	332
4.1.2. Halep	340
4.1.3. Mudanya.....	345
4.1.4. Merzifon ve Çorum.....	350
4.1.5. Edirne	355
4.1.6. İstanbul	357
4.1.7. Cidde	363
4.2. TARIMSAL GELİRLER.....	365
4.3. GİDERLER: PERSONEL MAAŞ ÖDEMELERİ.....	376

4.3.1. İstihdam Stratejisi	388
4.3.2. Yolsuzluğun Kurumsallaşması: Cabi Osman Olayı.....	393
4.4. TAMİRAT HARCAMALARI.....	398
4.5. DİĞER GİDERLER (İHRACÂT-I SÂİRE)	404
SONUÇ	415
KAYNAKÇA.....	420
EK 1. ORJİNALLİK RAPORU.....	451
EK 2. ETİK KURUL / KOMİSYON İZİNİ YA DA MUAFİYET FORMU.....	453

TABLO, GRAFİK, ŞEKİL ve HARİTA DİZİNİ

TABLolar	Sayfa
Tablo-1: 1724 Yılı Vakıf Evlatları ve Günlük Ücretler	69
Tablo-2: Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı Mütevellileri (1676-1981)	84
Tablo-3: Rum Vilayetine Ait Bazı Kentlerin Nüfus Verileri (1530 Tahriri)	119
Tablo-4: Tahmini Nüfus Verileri, Merzifon	120
Tablo-5: Kamanıçe Camileri	173
Tablo-6: Kamanıçe'de Üç Paşa, Üç Vakıf: Hayrat ve Akarlar	175
Tablo-7: Kamanıçe'de Üç Paşa, Üç Vakıf: Personel ve Ücretler (1678)	176
Tablo-8: Kamanıçe'de Selatin Camileri (Kadro ve Ücretler), 1678 Yılı	177
Tablo-9: Mustafa Paşa'nın Edirne'deki Sularının 1697 Yılı İtibariyle Taksimi	203
Tablo-10: Mustafa Paşa'nın Edirne Suları ve Kullanıldığı Yerler (1678-1682)	207
Tablo-11: 1670'li Yıllarda Edirne'de Ev Fiyatları	216
Tablo-12: Süleymaniye- Hoca Hamza Mahallesi, 1860 Yılı Kiracılar	248
Tablo-13: 1684 Yılında Hocapaşa Hanı'nın Kiracıları ve Kira Bedelleri	256
Tablo-14: 1863 Yılında Hocapaşa Hanı'nın Kiracıları ve Kira Bedelleri	257
Tablo-15: Merzifonlu Mustafa Paşa Vakfı, 1821-1838 Arası Yıl Sonu Hesapları	265
Tablo-16: Hocapaşa Toplu Konutları (1677-1684)	269
Tablo-17: Yedikule İcâreteyn Kayıtları (1678)	292
Tablo-18: 18. Yüzyılın Başlarında Galata Camii, Kadro ve Günlük Ücretler	310
Tablo-19: İncesu Mukataası Mültezimler ve Ortalama Görev Süreleri	366
Tablo-20: Personel Gideri (1704-1912)	379
Tablo-21: Kadro ve Ücretler (1693-1810)	381
Tablo-22: Vakıf Evlatları ve Maaşları	383
Tablo-23: Fiyatlar	406
Tablo-24: Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı'nın Cari Yıl Gelir-Gider Dökümü (1693-1912)	410

GRAFİKLER

Grafik-1: Kentsel Gelirler: İzmir (1693-1799) Akçe.....	336
Grafik-2: Kentsel Gelirler: İzmir (1800-1912) Kuruş	337
Grafik-3: Kentsel Gelirler: Halep (1693-1799) Akçe	343
Grafik-4: Kentsel Gelirler: Halep (1800-1912) Kuruş	344
Grafik-5: Kentsel Gelirler: Mudanya (1693-1799) Akçe	348
Grafik-6: Kentsel Gelirler: Mudanya (1800-1912) Kuruş	349
Grafik-7: Kentsel Gelirler: Merzifon-Çorum (1693-1799) Akçe	353
Grafik-8: Kentsel Gelirler: Merzifon (1800-1912) Kuruş	354
Grafik-9: Kentsel Gelirler: Edirne (1693-1807) Akçe	356
Grafik-10: Kentsel Gelirler: İstanbul (1693-1799) Akçe	359
Grafik-11: Kentsel Gelirler: İstanbul (1800-1912) Kuruş	360
Grafik-12: Kentsel Gelirler: Muaccele (1693-1799) Akçe	361
Grafik-13: Kentsel Gelirler: Muaccele (1800-1912) Kuruş	362
Grafik-14: Tarımsal Gelir: İncesu Mukataa Geliri (1693-1799) Akçe	372
Grafik-15: Tarımsal Gelir: İncesu Mukataa Geliri (1693-1799) Kuruş	373
Grafik-16: Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı Cari Yıl Geliri (1693-1799) Akçe.....	374
Grafik-17: Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı Cari Yıl Geliri (1800-1912) Kuruş.....	375

ŞEKİL

Şekil-1: Dükkân Fiyatları: Merzifon (1664-1674)	129
---	-----

HARİTALAR

Harita-1: Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuzey Sınırı (17. Yüzyıl)	164
Harita-2: Kamanıçe Eyaleti	172
Harita-3: Kamanıçe Kalesi	174
Harita-4: 17. Yüzyılın Sonlarında Edirne: Semtler	196
Harita-5: 17. Yüzyılın Sonlarında Edirne: Mahalleler	197

GİRİŞ

ARAŞTIRMANIN AMACI, YÖNTEMİ VE KAPSAMI

Bu çalışma, 1670'den 1970 yılına kadar kurucusunun soyundan gelen kişiler tarafından yönetilmiş olan Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı örneğinde Osmanlı vakıflarının yönetim ve denetim aygıtlarını, iktisadi örgütlenmesini ve kentsel gelişim ve dönüşüme katkılarını ele alır. Büyük ölçüde birincil kaynaklara dayanan çalışma, bir vakfın bütüncül ve ayrıntılı analizinden hareketle Osmanlı vakıf kurumlarının işleyişi, kaynak yönetimi, idari ve mali yapıları üzerine genel ve özel sonuçlara ulaşmayı hedefler. Çalışmada ulaşılan sonuçlar ve konunun kendisi büyük ölçüde kullanılan kaynaklardan türetilmiştir. Dolayısıyla sosyal bilimlerin cazibeli paradigmaları arasında kendine bir yer bulma çabası gütmeyeceği gibi yeni bir kavram ve paradigma üretme gayesi de taşımaz. Geçmişte olanı olduğu gibi yansıtmak hiçbir surette mümkün olmasa da belgelerin ışığında doğruya en yakın vakıf anlatımını sunmayı gaye edinir.

Bugüne kadar pek çok araştırmacı Osmanlı vakıflarını çeşitli kaynak gruplarından hareketle zaman, mekân ve konu sınırlamalarıyla farklı zaviyelerden tetkik etti. Yapılan çalışmalar sayesinde vakıf sisteminin hukuki mahiyeti, Osmanlı şehirlerinin gelişimine katkısı, vakıf kurucularını vakfetmeye iten psikolojik ve sosyal etkenler başta olmak üzere vakıfların Osmanlı coğrafyasında icra ettiği dini, sosyal, kültürel, beledi ve ekonomik fonksiyonlar tetkik edildi ve bu alanlarda bir hayli de külliyat oluştu. Giderek daha fazla araştırmacı vakıfların sosyo-ekonomik yönlerini ele alan çalışmalara eğilim göstermektedir. Bugün Osmanlı toplumunun ve Osmanlı kentlerinin sosyal tarihlerinin analizinde vakıf kurumunun ürettiği abidevi eserler ve vakfiyeler başta olmak üzere çeşitli vakıf belgeleri bir kaynak grubu olarak daha fazla incelenmektedir. Bunlar pek tabii ki ziyadesiyle kıymetli ve yapılması gereken çalışmalardı. Fakat çok önemli ve birbiriyle bağlantılı birkaç noktanın gözden kaçırılması, yapılan çalışmaları bazı yönleriyle eksik kılmıştır. Vakıf araştırmalarına ilginin artması beraberinde daha zengin bir yaklaşım ve farklı bakış açılarına kapı aralamış olsa da bu alanda yapılmış pek çok çalışma kapsam, kaynak ve iddia edilen tezin temellendirilmesi noktalarında sınırlı ve eksik kalmıştır. Ayrıca bolca kaynağa rağmen Osmanlı vakıf sistemi henüz tüm yönleriyle bir vakıf üzerinden de tetkik edilmemiştir. Oysa genel çerçeveye oturtulan

tek bir vakfa odaklanmanın son derece makul ve hedefe yönelik birtakım geçerli sebepleri vardır. Her şeyden önce bu yönde bir deneme genel yapıyı anlamaya yönelik detayları ortaya çıkarır. Bu detaylar olmaksızın vakıfların geniş alana yayılmış mikro ve makroekonomik etkileri, yürüttükleri faaliyetlerin kapsamı, idealize edilen sonsuzluk vurgusuna rağmen kısa vadede mütevellî denemeler insanî eliyle yönetilen vakıfların kurumsal gelişimleri yeterince anlaşılabilir. Öte yandan genel bakış açısı, çoğu zaman içinde buldukları siyasal, toplumsal, ekonomik ve kültürel dokuyla iç içe olan bu kurumlara nüfuz edebilmeyi zorlaştırabilirdi. Oysa meseleyi tek bir vakıf üzerinden incelemek, tarihsel ve kurumsal süreçte bu yapıların varlık gayelerini, kuruluş gerekçelerini, farklı kent ve sahalardaki yüzlerce yapıdan oluşan kentsel ve zirai kaynaklarının nasıl yönetimini ve kaynakların hedefe yönelik harcanıp harcanmadığını; ayrıca bu kurumsal yapılar tarafından yürütülen pek çok faaliyetin nasıl yerine getirildiğini anlama fırsatı sağlar. Bu alanda bazı metod denemeleri yapılmış olmakla birlikte çalışmalarda daha çok belirli ve sınırlı bir kaynak grubundan hareketle tek boyutlu konuların işlendiği gözlemlenmektedir. Örnek vakıf çalışmalarının büyük bir bölümü vakıf kurumunun sadece sınırlı bir yönüne ya da işlevine odaklanır. Diğer taraftan tek vakıf üzerinden yapılan çalışmaların da kahir ekseriyeti, kuruldukları tarihten itibaren merkezi yönetim tarafından idare ve temsil edilen, mazbut vakıf statüsünde olan, Osmanlı hanedan üyelerinin ve bazı devlet adamlarının kurdukları vakıflar üzerinden yürütülmüştür. Bu durum kuruluşundan Cumhuriyet Dönemi'ne kadar vakıf kurucusunun aile bireyleri tarafından yönetilen mühlak statüdeki vakıfların tarihi süreçte tecrübe ettiği gelişimlerine dair bilgilerimizi aydınlatmada yetersiz kalmaktadır. İkinci olarak, Osmanlı vakıf kurumunun yarattığı iktisadi ve mali alan, henüz bir bütünlük içinde Osmanlı ekonomisine entegre edilememiştir. Oysa Osmanlı maliyesinin en önemli vergi kalemlerinden olan *mâlikâne* uygulaması, vakıf sisteminin yaklaşık bir asırdır tecrübe ettiği ve başarıyla uyguladığı *icâreteyn* sisteminin revize edilmiş halinden başkası değildir. Nitekim Osmanlı sultanları ve hanedana mensup aile bireyleri ile üst yönetici sınıfa mensup vezirler, sadrazamlar, ağalar, şeyhülislam, kadıaskerler, beylerbeyleri ve mühlakatlarıyla birlikte bazı tarikat şeyhlerinin kurdukları vakıflar devasa bütçeleri idare ediyorlardı. Büyük iktisadi girişim gerektiren külliye benzeri yapıların inşa ve ikamesini temin elbette vizyon, güçlü mali yapı, kamu finansmanı, sürdürülebilir bir bütçe seviyesi ile önemli bir gelir kaynağının tahsisi ve

kaynakların etkin yönetilmesini zorunlu kılıyordu. Asırları deviren bu kurumların onlarca savaş ve deprem, yangın gibi doğal afetlerden nasıl sağ çıktıkları, büyük kriz dönemlerini nasıl atlattıkları bir yana hiçbir vakıf kurumunun korporasyon benzeri bir şirkete dönüş(e)memesi konusu da yeterince tetkik edilmiş değildir. Üçüncü olarak, vakıfların öteden beri şehirlerin imarına yaptığı katkılar yaygın ve revaçta bir çalışma alanı olmasına rağmen, vakıfların yerelde nasıl örgütlendiği ile alan ve mekân kullanımları da yeterince tetkik edilmiş değildir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş ve gelişme dönemlerinde kentlerin imar ve iskânında vakıf kurumundan büyük ölçüde yararlandığı bilinmektedir. Kentlerin vakıf yoluyla memleket açmak, işlemek, şenlendirmek ve imar etmek gibi terimler etrafında şekillenen imar ve iskân projeleri, kuruluş döneminin sürgün politikası ve geniş vakıf arazileriyle desteklenen tekke ve zaviyelerin faaliyetleri erken dönem Osmanlı iskân siyasetinde bir kolonizasyon ve şenlendirme aracı olarak kullanılmıştır. Farklı toplumsal tabakalardan çok sayıda birey maddi gücü nispetinde kentlerde farklı niteliklerde kamusal yapılar inşa etmişlerdir. Vakıfların finansmanı için gerekli olan fiziki alt-üst yapıların vakfiye denemeleri hukuki metinlerle zapturapt altına alındığı bilinmektedir. Bununla birlikte vakıfların yatırım maliyetleri, yatırım türleri, alan ve mekânlardaki reorganizasyonu, vakıf kurulan kentlerin seçilmesinin gerekçeleri ve bu süreçte idarenin ve iktidarın siyasi nüfuzlarının etkileri gibi konular göz ardı edilmiştir. Dördüncü olarak, uzun tarihi süreçte işletme ve kiralama yöntemlerinde yaşanan değişimlere paralel olarak vakıf gayrimenkullerinin yüzyıllar içinde geçirdiği dönüşümlerin analizi, vakıf çalışmalarında eksik bırakılan bir diğer alan olmuştur. Taşınmaz analizi mülkiyet bağlarını ortaya çıkarmanın ötesinde Osmanlı kentlerindeki sokak örgüsü, taşınmaz türleri ve fiyatları ile bunların kiralama usulleri gibi çok farklı alanlarda veriler barındırır. Dahası vakıf kayıtları taşınmazlara dair Osmanlı'da kronolojik olarak takip edilebilecek en uzun soluklu ve en detaylı verileri sunar.

Hukuki metinler ile belli usuller ve süslü, ağdalı sözlerle kaleme alınmış, kurucuların tüm iyi niyetiyle tasarladıkları ideal vakıf modelinin gerçek hayatta tecrübe edilen vakıf kurumlarıyla ne derece örtüştüğü, ideal tasvirin gerçeklikle çakışma ve çelişme derecesi odak noktalarımızdandır. Görebildiğimiz kadarıyla vakıf kurumunu tüm incelikleriyle anlamının yegâne yolu, teorik ve kavramsal tartışmaların bilincinde olarak kurumun

tarihsel ve hukuksal gelişimini özümsemekle birlikte esasen vakıfların uygulama alanlarına dair ürettiği çıktılarını iyi analiz ederek vakıf kurumunun bu iki yönünü tarihsel gerçeklikte belirli etkileşim alanları kapsamında analiz eden bir yaklaşım geliştirmektedir.

Bu noktalardan hareketle bu çalışma, çeşitli kaynak gruplarının analiziyle bir vakıf üzerinden Osmanlı vakıf sistemini uzun bir zaman aralığında yönetim, idare, iktidar, şehir ve ekonomi kavramları çerçevesinde tetkik ederek vakıf kurumunda yaşanan dönüşüm ve kırılmaları ortaya koymayı hedeflemektedir. Bunun için esas alınan yöntem bizatihi vakıfların kurumsallaştırılması ve tarihselleştirilmesi olacaktır. Bu yöntem Osmanlı vakıf çalışmalarında daha önce denenmemiş olup çalışma bu yönüyle yeni bir model sunmaktadır. Çalışmanın yürütülebilmesi için örnek olarak seçilen vakfın iki önemli özelliğe sahip olması gerekmektedir. Bunlardan biri hiç şüphesiz seçilen zaman aralığında bize tutarlı veri sağlayacak kaynak gruplarının yeterliliği hususudur. Diğeri ise örnek vakfın Osmanlı vakıf sistemindeki iki önemli kırılmaya sahne olan Tanzimat ve Cumhuriyet dönemini tecrübe etmiş olmasıdır. Bunun yanı sıra bütüncül analizlerde daha tutarlı değerlendirme imkânı sağlaması açısından akar ve hayratları tek kentte toplanmayan ve coğrafi olarak da çeşitli merkezlerde organize faaliyet yürütebilen bir vakıf modeli arayışı bizi Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı'na yöneltmiştir.

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı, 1670'li yıllardan itibaren faaliyetine başlamış, 1970 senesine kadar kendi ailesi tarafından yönetilmiş önemli bir örnek modeldir. Diğer taraftan vakfa ait başta muhasebe defterleri, temessük defteri, vakfiye defteri, evkaf müfettişliği mahkeme kayıt defterleri, siciller, hurufat kayıtları ile atama, azil ve mübayaa hüccetleri gibi bir dizi defter ve belge türleri düzenli olarak takip edilebilmektedir. Düzenli defter ve belge takibi hedeflediğimiz zaman aralığında yapılacak analizler için vazgeçilmez bir diğer unsur olup bütün bunlar bizi Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı'na yönelten diğer bir etken olmuştur. Bununla birlikte, Osmanlı vakıf kurumunun tecrübe ettiği dönüşüm ve kırılmaları belirlemek ve bir vakfi tüm boyutlarıyla tetkik etmek kolay bir çalışma usulü değildir. Zira gerek uygulanması planlanan yöntemde gerekse kaynakların seçimi, tasnifi ve kullanımında bazı problemlerle karşılaşılmaktadır. İlk sorun Tanzimat Dönemi'nde yaşanan ne tür dönüşümlerin hangi vakıflar üzerinden izleneceği hususunda ortaya çıkmaktadır. Diğer

tarafından bu dönemde dönüşüme uğrayan sadece vakıf kurumları değildi elbette. Aynı zamanda devlet idaresi, iktisadi zihniyet, hukuk, ordu, toplum yapısı gibi pek çok alan yoğun bir değişime uğramıştır. Bütün bu toplumsal çerçeveyi dikkate alan bakış açısı beraberinde sınırsız ve başa çıkılamaz bir malzeme yığını getirdiğinden çalışmaya idari ve iktisadi bakımdan ve zaman ve mekân boyutlarından bazı sınırlamalar getirmek zarureti doğmuştur.

Yaklaşık altı yüz yıllık bir süreçte vakıf sisteminin bütününün tetkiki mümkün olmayacağından 1665-1914 dönemi araştırmaya esas alındı. Ancak burada ikinci bir sınırlamaya daha gidilmiştir. Öncelikle söz konusu incelemeler sıradan insanların kurdukları vakıflar üzerinden değil, merkezi büyük vakıflar üzerinden yürütülmüştür. İkinci olarak, 17. yüzyıldan, 1935 tarihli 2762 sayılı Vakıflar Yasasına kadar Osmanlı vakıflarını tüm boyutlarıyla çalışmak olanaksız olduğundan mali, idari ve kentsel gelişim bağlamında bir sınırlamaya daha gidilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun idari teşkilatı incelenirken ve dönemlere ayrılırken nezaretlerin kurulması bir milat olarak kabul görür. Bu bağlamda *nezaret öncesi* ve *nezaret sonrası* ifadeleri vakıf çalışmalarında da gündeme gelmekte ve vakıfların idari ve mali yönetimi hususunda Evkaf-ı Hümayun Nezaretinin kuruluşu belirleyici bir rol oynamaktadır. Nezaret öncesi vakıfların mali ve idari örgütlenmelerine dair süreçler en büyük nezaret konumunda olan Haremeyn Evkaf İdaresine bağlı vakıflar üzerinden tetkik edilmiştir. Nezaret sonrasında yaşanan dönüşümler ise Evkaf-ı Hümayun Nezaretinin çalışma ve yönetim şekli üzerinden ele alınmıştır.

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı her ne kadar Osmanlı coğrafyasının farklı kentlerinde örgütlenmiş olsa da vakfın yönetim merkezi İstanbul'dur. Bu itibarla gayrimenkul analizleri genelde İstanbul, özelde Surici, Yedikule, Galata, Eyüp ve Ortaköy mekânlarıyla sınırlandırılmıştır. Mekânsal sınırlamada hedefimiz, tespit edebildiğimiz yaklaşık 700 adet vakıf taşınmazın, tarihi süreçte nasıl bir dönüşüme uğradığı, ne kadarının Cumhuriyet'e intikal ettiği, kent içi gayrimenkullerin vakıf ve Osmanlı toplumu için ne anlama geldiği ve bunların nasıl değerlendirildiği hususları ayrıntılı incelemeye tabi tutulması olmuştur. Kentsel gelişim bölümü esas olarak vakıfların alan seçiminin gerekçelerini, mekânsal örgütlenmesinin detaylarını ve nihayet

alandaki reorganizasyon sürecini de inceleyip alanı üç aşamalı bir yaklaşımla ele alarak bir modelleme sunmaktadır.

Osmanlı kent merkezlerinde ticari ve iktisadi hayatın teşekkülü, mal ve hizmetlerin dolaşımı, sermayenin birikimi ve transferi, esnaf ve loncaların faaliyetlerini havi bütün fiziki alt ve üst yapının inşa, kontrol ve kiralanması işlemleri 19. yüzyıla kadar büyük ölçüde vakıf kurumlarının kontrolünde kalmıştır. Büyük ölçüde hanedana ve yönetici üst sınıfa mensup bireylerin şekillendirdiği bu kurumlar iktisadi ve sosyal yaşamın içine gömülü, ayrılmaz bir parçasıydı. Bu vakıfların hem apaçık iktisadi faaliyetleri hem de ilk bakışta iktisadi olarak görülmeyebilecek pek çok faaliyeti iktisadi neticeler husule getirmekteydi. Bu iktisadi neticelerin yoğunluğu, yaygınlığı, tesiri ve etki sahası bakımından vakıf kurumları iktisadi kurumlar olarak tarif edilebilir. Bu faaliyetler neticeleriyle birlikte vakıf ekonomisi olarak adlandırılan ve vakfın nüfuz ve tesir ettiği, kendinin şekillendirdiği ve etkileştiği bir iktisadi alan yaratmaktaydı. Dolayısıyla bu çalışma vakıfların iktisadi bir kurum olduğu ve Osmanlı toplum yapısı içerisindeki sair sistemlerle entegre biçimde bir vakıf ekonomisi yarattığı hipotezinden hareket etmektedir.

Savaşlar ve doğal afetler sonrası meydana gelen sosyo-ekonomik dönüşümler ile devletin mali yapısına paralel gerçekleşen fiyat hareketleri, nüfus hareketleri, kentlerin ticaret mekânlarının başka alanlara kayması, üretim ve dağıtımın azalması, artması veya yön değiştirmesi gibi mali, idari ve sosyal yapıyı biçimlendiren değişimlerin vakıfların iktisadi alanına etkileri Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı üzerinden tetkik edilmiştir. Osmanlı maliyesinde tecrübe edilen malikâne, esham ve iltizam uygulamaları ile vakıf ekonomisinde tecrübe edilen mukataa, iltizam ve icareteyn uygulamalarını birbirinden bağımsız değerlendirmek mümkün değildir. Osmanlı sosyal ve ekonomik hayatının birçok veçhesiyle iç içe olduğunu düşündüğümüz vakıf iktisadi alanı ve yarattığı vakıf ekonomisinin kent ekonomisi, mülklerin sosyal tabakalar arasında mübadelesi, kadın ve gayrimüslim tebaanın mülkiyet edinme yolları, kent ticaret ve konut ağının belirlenmesi ve olası değişimlerin vakıf ve kent ekonomileri bağlamında tetkiki amaçlanmıştır.

Yaşadığı dönemde kendine özgü bir yer edinmiş olan kurumların tarihlerinin araştırılarak tanıtılmasının, o kurumun aslî işlevi ile birlikte toplumun sosyal, iktisadi,

kültürel, askeri ve siyasi açılardan da kat ettiği yolu anlayabilmemize imkân sağladığı ve bu kurumların devletin inşa ve gelişiminde somut bir katkı sunduğu hipotezinden hareketle örnek olarak seçilen Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı'nın kurumsal tarihini ortaya koymak amaçlanmıştır. Seçilen örnek modelin kurumsal tetkiki sayesinde, Osmanlı tarihinin en yaygın ve en uzun ömürlü kurumları olan vakıfların kurumsal organizasyonu, değişim ve dönüşümü, yeni şartlar karşısında sergilediği tutum ve adaptasyonu, teşkilat yapıları, stratejik hedef ve programları ile vakıflardaki bireysel ve kurumsal bağışçılık geleneği, mesleki yeterlilik ve uzmanlık kriterleri, istihdamın sektörel dağılımı ve yoğunluğu gibi hususlar ele alınarak iktisadi ve doğrudan iktisadi olmayan kurumsal faaliyetlerinin tetkik edilmesi hedeflenmiştir.

Merkezi büyük vakıflardan olan Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı, selâtin ve vüzera vakıfları içerisinde devasa bütçesiyle Osmanlı coğrafyasında kurulan en büyük vakıflardan biridir. Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı İstanbul, Edirne, Merzifon, İncesu, Mudanya, Halep, İzmir, Kamanıçe ve Çorum'da yürütülen ticarete ve üretime dayalı devasa bir bütçeye sahiptir. Merzifonlu Kara Mustafa Paşa kurduğu vakıflarla Suriçi, Galata, Yedikule, Hocapaşa, Karaköy ve Ortaköy'de devam eden ticari ve ekonomik faaliyetlerin neredeyse her dalında yer almıştır. Yine Edirne, Merzifon, Halep, İzmir, Çorum, Mudanya, Kamanıçe ve İncesu şehir merkezlerinde yaptırdığı han, hamam, külliye ve dükkân gibi yapılarla vakfın ekonomik faaliyetlerini coğrafi yönden de çeşitlendirmiştir. Yukarıda tasvir edilen tartışmalar çerçevesinde araştırmada ele alınan bir diğer amaç ise Osmanlı vakıflarının 17. yüzyıldan Cumhuriyet Dönemi'ne kadar yaşadığı idari ve iktisadi dönüşümler ile kentsel gelişime etkilerini sosyo-ekonomik bağlamda Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı örneği üzerinden değerlendirmektir. İdealize edilen geleneksel vakıf tanımlarına yer yer itirazlar sunulmakla beraber vakıf sistemi hiçbir paradigma öncelenmeden veya ötelenmeden tarihsel ve kurumsal bir yapıda ele alınmıştır.

Çalışma boyunca farklı arşivlerden derlenen çok yoğun belge kullanıldı. Takip edilen yöntem ve ulaşılan sonuçlar bir anlamda kullanılan malzemenin bizzat kendisinden, doğal seyrinde gelişti. Bilebildiğimiz kadarıyla tek bir vakfın tarihinin ve yaşamının ayrıntılarına eğilen bir araştırmaya bugüne dek rastlamış değiliz. Derinlemesine bir sosyal ve ekonomik tarih araştırması için Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı'nı

seçmemizin bir nedeni de zaten elimizde bu vakfın tarihi ve işleyişine dair gerçekten olağanüstü ve istisnai nitelikte bir dizi arşiv kaynağının bulunmasıydı. Yapılan araştırmalardan ve arşiv taramalarımızdan anlayabildiğimiz kadarıyla benzerlerine rastlamakla birlikte, nicel yoğunluk açısından bir başka vakfa ilişkin bu kadar veriye ulaşmak henüz mümkün görünmüyor. Bu noktada çalışmada kullanılan malzemelerin tanıtımı konuyu ve takip edilen yöntemi daha anlaşılabilir kılacaktır. Kaynaklarımızı genel olarak şu başlıklar altında toplamak mümkündür:

VAKIFLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ ARŞİVİ (VGMA)

641 Numaralı Defter

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın yaşadığı dönemde birbirinden binlerce kilometre uzaklıktaki vakıflarına ilişkin gerçekleştirdiği en küçük resmi bir belgeyi dahi atlamadan bir bütün halinde kâğıda geçirmek için gösterdiği özen gerçekten hayret vericidir. Bu özen ve itina sayesinde Paşa'nın vakıf kurduğu kentlerde gerçekleştirdiği satın alımlara ilişkin 1665-1682 tarih aralığında kaleme alınmış dört yüze yakın mubayaa hücceti, mahkeme kararı, müteveli temessük senedi, ferman ve berat nitelikli farklı belge türleri günümüze intikal etmiştir. Bu belgeler Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ndeki 641 numaralı deftere işlenmiştir. 353 sayfadan müteşekkil bu defter her ne kadar vakfiye defteri şeklinde tasnif edilmiş olsa da içinde sadece vakfiyeleri barındırmadığı gibi vakfiyeler defterin küçük bir bölümünü oluşturur. Defterin 39. sayfasına kadar *atik şahsiyet* de denilen vakfın farklı kentlerdeki çeşitli atama ve tevliyet kayıtları yer alır. Bundan sonra 55 ila 111. sayfalarında Paşa'nın altı vakfiyesinin kaydı yer alır. Sistematik bir şekilde tasnif edilen devamındaki kayıtların tamamı bahsi geçen istisnai nitelikteki belgelerimizdendir.

Bu kayıtlarla bağlantılı olan ikinci defter, Kuyud-ı Kadime Arşivi'nde Vakf-ı Cedid tasnifinde yer alan 108 (Eski: 77) numaralı Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı'na ait müstakil bir defterdir. 155 varaktan meydana gelen defterin 1, 38, 107 ve 143. sayfalarında "*Düsturü'l-amel olmak üzere Defterhane-i Amire'de hıfz olunup iktiza ettikçe suret verile deyu. 7 Safer 1092*" şeklinde kayıt düşülmüştür. Bu kayıtların hemen altında Sultan IV. Mehmed'in tuğraları yer almaktadır. Kuyud-ı Kadime Arşivi'nde yer alan defter, Osmanlı döneminde Topkapı Sarayı'nda muhafaza edilen ve vakıfla ilgili

davalarda, atama kayıtlarında, tamirat ve bütçe fazlasının nasıl değerlendirileceğine ilişkin ortaya çıkan sorunlarda merkezi idarenin sıklıkla müracaat ettiği defterdir. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde yer alan 641 numaralı defter muhtemelen bu defterden istinsah edilmiştir. Bu iki defterde yer alan kayıtlar büyük ölçüde aynı belgeleri ihtiva etmektedir. Bununla birlikte Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ndeki vakfiye defterinde Kamanıçe kentiyle alakalı olan 35 adet belge yer almazken Kuyud-ı Kadime Arşivi'ndeki defterde vakfiyeler yer almaz. Defterlerdeki aynı kayıtları ayıkladığımızda geriye yaklaşık 400 adet ferman, berat, vakfiye, mübayaa hücceti, temessük hücceti, trampa hücceti, istibdal hücceti, hududname ve temlikname niteliğinde belge ortaya çıkmaktadır. İncelenen belgelerin yaklaşık %90'ı mübayaa ve mütevellî temessük hüccetidir. Ferman, berat, vakfiye, temlikname ve istibdal gibi diğer kayıtların toplamı kırk beştir.

Vakfiye, Hazine ve Esas Defterleri (Atik ve Yeni Şahsiyetler)

Çalışma boyunca çok sayıda farklı vakfiyeye atıflar yapılmıştır. Hiç şüphesiz vakfiyeler vakıfların işleyişi hakkında son derece önemli ve kural koyucu şartlar barındırmasının yanı sıra bir vakfın kuruluş belgesi olması itibariyle de sadece vakıflar için değil Osmanlı tarih araştırmalarının pek çok alanı için kıymetli bir kaynak grubudur. Vakfiyeler her şeyden önce sanayi çağı öncesi Osmanlı bireylerinin dünya görüşlerini aksettirebildiği nadir resmi ve bir o kadar da zengin belgelerdir. Farklı dallardaki pek çok araştırmaya konu olan vakfiyelerde genel olarak vakıfların yönetim ve denetim organlarını, vakfedilen akar ve hayrat yapıları, bu yapı içerisinde çalışacak kişilerin niteliklerini ve ücretlerini görmek mümkündür.

Vakıf kurulduktan sonra vakıf kadrolarında yönetici sıfatıyla mütevellî başta olmak üzere çalışan kişilerin isimleri, göreve atanmaya gerekçesi, atanmaya tarihi, görevden ayrılma nedeni ve bunların esaslarının ayrıntılı bir şekilde kaydedildiği Hazine (Atik) ve Esas (Yeni Şahsiyet) defterleri adında ikinci bir defter grubu tutulmuştur. Başka bir arşivde örneği bulunmayan bu defterler Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nin en önemli defter fonlarından birini teşkil eder. Siyakat denen yazı türü ile kaleme alınan Hazine defterlerindeki atama kayıtları girift yapısıyla dikkat çeker. Kronolojik olarak 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar uzanan bu defterlerde atama kayıtlarının yanı sıra vakfiye,

berat, hüccet ve ilmühaber gibi belge türlerine rastlamak da mümkündür. Esas defterleri ise genel hatlarıyla Hazine defterlerinin devamı niteliğindedir. Hazine defterlerine kıyasla çok daha sistematik, detaylı ve veri üretmeye daha elverişli olan bu defter gurubu Cumhuriyet sonrası döneme kadar gelmektedir. Çalışmada bu defter grubundan 77, 78, 80, 83 ve 84 numaralı hazine defterleri ile 137 ve 217 numaralı esas defterleri kullanılmıştır.

Ahkâm-ı Evkâf ve Tafsil-i Nizâmât Defterleri

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde yer alan Ahkâm Defterleri genel olarak vakıflar hakkında çıkan ferman, emir ve nizamnameleri içerir. 1661-1882 yıllarını kapsayan 81 adet defterden meydana gelse de defterlerde ağırlıklı olarak Tanzimat sonrasında çıkarılan nizamnameler ve idari düzenlemeler yer alır. H. 1230-1300 tarih aralığını kapsayan, 964-976 numaralar arasında kayıtlı Ahkâm Defterleri, 19. yüzyıl vakıf kurumlarıyla ilgili oldukça zengin veriler barındırmaktadır. 1882 yılından itibaren *Tafsil-i Nizâmât* adını alan *Tafsil Defteri* 1616-1967 yıllarını kapsayan 213 defterden oluşmaktadır. İçerik olarak Ahkâm Defterlerinden çok farklı değildir. Vakıfların yönetimi, personel ve mütevellilerin atama ve azilleri ve vakıf muhasebeleri başta olmak üzere çok farklı konularda hüküm, emir ve ilmühaber kayıtlarını ihtiva ederler. Anadolu'nun çok farklı kentlerindeki vakıf kayıtlarına dair hükümler barındırması Ahkâm Defterlerinden ayrılan en önemli özelliğidir. 932 numaradan itibaren *Tafsil-i Nizâmât* adını alan defterler adından da anlaşıldığı gibi çok sayıda vakıflar nizamnamesi barındırır. Ahkâm Defterleriyle birlikte incelendiğinde 1820-1930 yılları arasında yaklaşık 115 yıllık dönemde vakıflar tarihinin takip edilebilmesinde önemli veriler sunar. Tanzimat sonrası Osmanlı vakıf tarihinin izlenmesinde bu kaynaklardan çokça istifade edildi.

Evkaf Muhasebe Koçan Defterleri

Dikkatli okuyucular çalışma boyunca en çok atıf yapılan kaynak grubunun vakıf muhasebe defterleri olduğunu görecektir. Esasen tezde kullanılan muhasebe defterlerinin çok büyük bir bölümü Nezaret öncesi döneme aittir ve bu defterler aşağıda değinileceği üzere Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde kayıtlıdır. Diğer taraftan Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde de çok sayıda muhasebe defteri bulunduğu tespit

edilmiştir. Söz konusu defterler Tanzimat Dönemi'nde Evkaf Nezareti'nin çıkarmış olduğu nizamnameler ile düzenlendiğinden muhtemelen vakıflar arşivinde kaldı. Asırlardır kullanılan ve denetim ile kontrole çok daha uygun olduğunu düşündüğümüz klasik muhasebe tekniği, 1863 tarihli Evkaf Nizamnamesi'nin on birinci maddesinde yapılan düzenlemeyle formel olarak terk edilmiştir. Bazı araştırmacıların *merdiven yöntemi* olarak adlandırdığı, esası tüm gelir ve giderlerin alt alta toplanması yöntemine dayanan klasik muhasebe tekniğinin yerini 1863'te Nezaret tarafından hazırlanan kayıtların standartlaştırılmış koçanlı muhasebe defterlerine işlenmesi usulüne dayalı yeni bir muhasebe tekniği olarak *çift yanlı kayıt yöntemi* almıştır. İşte Vakıflar Arşivi'ndeki muhasebe defterleri söz konusu düzenleme ile ortaya çıkan ve I. Dünya Savaşı'na kadar tutulmaya devam edilen çift yanlı koçanlı muhasebe defterleridir. Vakıflar Arşivi'nde 1828 ve 1829 numaralı Evkaf Muhasebe Defteri adıyla kayıtlı, her biri yüz ila iki yüz sayfaya sahip 63 defterin tamamı tarandı. Merzifonlu Vakfı'nın mali tarihinin 1867-1914 yılları arasındaki bölümü bu defter grubundan tamamlandı.

Müsakkafat Defterleri

Kaynaklarımız arasında eşsiz nitelikteki belge türlerinden birini de müsakkafat defterleri oluşturur. Vakfın 700 civarındaki taşınmazının Cumhuriyet Dönemi'ne kadar izini sürebilmek adına farklı arşivlerden çok değişik türde müsakkafat defteri analiz edildi. Esasen çoğu zaman muhasebe defterleri arasında kaybolan ve icare defteri, müşaherat defteri, mahlûl muaccelat defteri, muhasebe defteri, tevsi-i intikal defteri gibi farklı isim adı altında değişik fonlarda karşımıza çıkan bu defter gruplarını belirli bir tasnif içinde bulmak mümkün değildir. Temel olarak kiraya verilen taşınmazın niteliğini; kime, ne zaman, nerede, kim tarafından ve hangi fiyat üzerinden kiraya verildiğini veya üçüncü kişiler arasında gerçekleşen ferağ ve devir işlemlerini, müzayedeye çıkan taşınmazları ve bunlardan alınan mahlûl muaccelle bedellerini ihtiva eden ve yaklaşık 100 ila 200 yıllık bir süreçte taşınmazın izlenmesine olanak sağlayan bu defterleri kısaca müsakkafat defterleri başlığında toplamak mümkündür.

Vakıf gayrimenkul ağlarının takibi açısından son derece önemli olan bu kaynak gruplarının hepsini tanıtmak mümkün olmasa da ana hatlarıyla çalışmada en çok atıf yapılan üçü üzerinde kısaca durmak isteriz. Araştırma boyunca en çok atıf yapılan

müsakkafat defterlerinden ilki 385 numaralı defterdir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Ev. HMH.d koduyla muhasebe defteri olarak tasnif edilen 118 sayfalık müsakkafat defteri bütünüyle vakfın İstanbul'daki taşınmazlarıyla alakalıdır. Defterin iki özelliği kaynağı eşsiz kılar. Henüz bir örneğine rastlamadığımız defterin ilk özelliği Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın kendi zamanında İstanbul içinde satın alarak vakfettiği 325 taşınmazın icareteyn kayıtlarını ihtiva etmesidir. Deftere kaydedilen taşınmazlar, 1678-1683 yılları arasında vakıf kurucusu ve müteveli sıfatıyla doğrudan Mustafa Paşa tarafından kiraya verilen taşınmazlardır. Mütebaki taşınmazlar Paşa'nın idamından sonra müteveli olan oğlu Yusuf Bey zamanında 1684 yılında icareteyne dönüştürülmüştür. Daha sonraki mütevelliler zamanında düzenlenen devir ve intikal kayıtlarıyla birlikte defter içindeki kayıtları 1702 yılına kadar takip etmek mümkün olmuştur. Süleymaniye, Eyüp, Galata, Yedikule, Ortaköy semtleri ile Suriçi bölgesinde çeşitli mahallelerde yer alan 325 taşınmazın 30 ila 35 yıllık bir süre zarfında takibine olanak veren bu kayıtlar, yalnız vakıf için değil dönemin konut ve ticaret ağları hakkında sosyal bilimlerin farklı alanlarında da son derece kıymetli veriler barındırır.

İkinci defter, aynı arşivde Nezaret sonrası vakıf muhasebeleri tasnifi içerisinde yer alan 18601 (Ev.d) numaralı kaynaktır. Defterin ilk sayfasında yer alan "*Sadırazam-ı esbak merhum Merzifonî Kara Mustafa Paşa Vakfı'nın müsakkafat defteridir...*" ifadesinden de açıkça görüldüğü üzere bütünüyle vakfın taşınmazları hakkındadır. 1280/1863 yılında kaleme alınan defter vakfın İstanbul içindeki 266 taşınmazının 1245-1280/1830-1863 yılları arasındaki durumunu gösterir.

Üçüncü defter, bu son defterin devamı niteliğindedir ve Vakıflar Arşivi'nde kayıtlıdır. 321 sayfadan oluşan 2742 numaralı *müsakkafat defteri* ilgili vakfın Cidde ve Kamanıçe dışında kalan kentlerdeki 639 adet taşınmazın kaydını içerir. Bu defter sayesinde 19. yüzyılın başlarından 20. yüzyılın ilk yıllarına kadar vakıf taşınmazlarının yaklaşık bir asırlık dönemde takibi yapılabildi. Üç defter arasındaki boşluklar vakıf temessük defterleri; İzmir, İncesu ve Merzifon müsakkafat defterleri gibi çeşitli müsakkafat defterlerinden tamamlandı. Bu sayede yaklaşık 240 yıllık bir zaman diliminde vakfın taşınmazlarının izleri sürülebildi.

Muhtelif Belge ve Defterler (VGMA)

Bunların yanı sıra Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde farklı defter gruplarından Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı hakkında kıymetli veriler elde edilmiştir. Bu defter gurupları içinde farklı tür ve ebatta müsakkafat defterlerini, çeşitli sayıda *Anadolu Ferman Tafsil Defteri'ni*, 2677 numaralı *Beyoğlu İcare Defteri'ni*, *Dersaadet Cihat Defteri'ni*, evkaf muhasebe defterlerini, *Evâmir Kalemi Beravât Defteri'ni*, 2995 ve 2996 numaralı *İzmir Müsakkafat Defteri'ni*, *Evkâf-ı Hümâyun Hazinesi Tevsi-i İntikal İcare Defteri'ni*, 2985 numaralı *Tevliyet ve Berat Defteri'ni* saymak gerekir.

14 numaralı *Haremeyn Ağalar Defteri*; 30, 31, 32 ve 33 numaralı *Haremeyn Mukataa Defteri*, 103 numaralı *Haremeyn Efendiyan Defteri*, 106 numaralı *Haremeyn Paşalar Defteri*, 106, 435 numaralı *Defter-i Paşayan ve Ağayan ve Havatin ve Gayrihi*, 437 numaralı *Haremeyn Atik* defterleri gibi defterlerden, incelemenin Osmanlı vakıflarının yönetiminin ve denetiminin ele alındığı bölümünde çokça istifade edildi. Öte yandan vakfın Cumhuriyet dönemindeki idari yapısının analizinde çok sayıda *Zabıt Kutusu* ve *Tevliyet Kutusu* belgelerinden yararlanıldı.

VAKIF TEMESSÜK DEFTERLERİ (TAPU VE KADASTRO İSTANBUL II. BÖLGE MÜDÜRLÜĞÜ ARŞİVİ)

Vakıf Temessük Defterleri, en kısa tanımıyla bir vakıf taşınmazın kiralanması, ferağı veya devri esnasında vakıf mütevellilerinin veya evkaf memurlarının mutasarrıflara verdiği temessük suretlerinin bir araya getirilmesiyle oluşturulan defterlerdir. Sadece İstanbul'daki vakıf taşınmazları hakkında düzenlenmiş olan bu kaynak grubu 5846 defterden meydana gelmektedir. Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü İstanbul 2. Bölge Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan bu defterlere sınırlı erişim sağlanmaktadır. Defterler temelde vakıf adları esas alınarak düzenlenmiştir. Bununla birlikte bazı defterler birden çok küçük vakıf kayıtlarını da ihtiva eder. Vakfa ait taşınmazların çokluğu oranında defterin varak sayıları da artmaktadır. Bu bağlamda 10-15 varaklı defterler olduğu gibi 50-100 varaklı defterler de mevcuttur. Bir vakfa ait birden çok vakıf temessük defteri bulunabilmektedir. Örneğin Sultan Bayezid Vakfı'na ait tespit edebildiğimiz 77, Ayasofya-i Kebir Vakfı'na ait 39, Sultan III. Selim Vakfı'na ait 23, Bezmialem Valide Sultan Vakfı'na ait 33 ve Atik Valide Sultan Vakfı'na ait olan 10 adet vakıf temessük defteri bulunmaktadır. Temessük defterleri vakıfların kent içi gayrimenkullerinin hangi

tarihte, kime ne kadar ücretle kiraya verilmesini göstermesinin yanı sıra taşınmazın tüm fiziki yapısını, uzun dönemde gerçekleşen kiracı değişimlerini ve kira ücretlerini ve taşınmazda meydana gelen olası değişiklikleri göstermesi bakımından da tarih biliminin bilimum alanı için veri sağlayan önemli bir kaynak grubudur. Bu defterler yalnız taşınmaz kayıtlarını içermez. İncelediğimiz pek çok temessük defterinde ilgili vakfın yönetimi, gelir fazlalarının taksimi, muhasebe yönetimi ile büyük çaplı tamirat işlemleri hakkında çıkan ferman, berat, ilmühaber ve mahkeme kararı gibi önemli kararların da deftere işlendiği görülür. Bütüncül ve detaylı bir analizle İstanbul'un yaklaşık üç asırlık gayrimenkul ağını sunmaya aday olan bu öksüz kaynak grubu, bu açıdan rahatlıkla İstanbul için en düzenli ve detaylı veri sağlayan defter grubudur. Ne var ki yalnız tarihçilerce değil beşeri bilimlerin diğer dallarınca da ihmal edilmiştir. Hiç şüphesiz bunda defterlerin halen üçüncü kişileri ilgilendiren mülkiyet hakları, akrabalık ilişkileri ve aileye dair özel veya mahrem bilgiler barındırmasının etkisi büyüktür. Özellikle mülkiyet hakları bakımından detaylı içeriği sebebiyle henüz kamuya açık, arşiv belgeleri niteliğini kazanmış değildir. Halen TKGM II. Bölge Müdürlüğü Arşivi'nde yer alan bu defterler araştırmacıların kullanımına ancak özel izinlerle ve sınırlı erişimle açılmaktadır. Yapılmış ve yayınlanmış araştırmalardan görebildiğimiz kadarıyla - icareteyn hakkında yayınlanan bir çalışmamızda bu kaynak gurubundan azami ölçüde istifade etmiştik- henüz incelenmeyen bu arşiv kaynaklarının bir benzerini Cem Behar, Kasap İlyas Mahallesi hakkındaki meşhur çalışmasında kullandı. Bu kaynak grubundan Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı'na ait olan 707-722 numara arasındaki 16 adet defter, vakfın kent içi gayrimenkul ağının kurulu olduğu mahalle ve sokak ağının tespiti ve gruplandırılması, Müslim-gayrimüslim kiracıların tespiti, yıllık bazda gayrimenkul kira gelirlerinde yaşanan değişimlerin tespiti ve taşınmazların değerlendirme yöntemlerinin tespiti başta olmak üzere vakfın kentsel örgütlenmesine dair birçok değerlendirmede kullanılmıştır

EVKAF MÜFETTİŞLİĞİ DEFTERLERİ (İSTANBUL MÜFTÜLÜĞÜ ŞER'İYYE SİCİLLERİ ve MEŞİHAT ARŞİVİ)

Evkaf Müfettişliği Mahkemesi, Osmanlı'da vakıf davalarına bakan ayrı bir ihtisas mahkemesi statüsünde idi. Bu sebeple İstanbul sicillerinde vakıf davalarına ilişkin kayıtlara sık rastlanılmaz. Vakıf çalışmalarında nadiren kullanıldığı gözlemlenen Evkaf

Müfettişliği kayıtları, vakıfların gayrimenkul davaları, yönetime ilişkin yolsuzluk, rüşvet, müteveli atama ve azil davaları, vakıf evlatlarının atanması ve görevden alınmasına ilişkin davalar, vakıf muhasebelerin denetim davaları gibi hususlarda bizim için eşsiz veriler sunar. H.888-1342/1483-1923 tarih aralığını kapsayan 801 adet defterden meydana gelen Evkaf-ı Hümayun Müfettişliği Mahkemesi'ne ait defterler, İstanbul Müftülüğü Şer'iyye Sicilleri Arşivi'nde bulunmaktadır. Evkaf Müfettişliği Mahkemesi'nden çıkan kayıtlar şekil ve esas bakımından şer'iyye sicilleri kayıtlarına oldukça benzerdir. Defterler vakıfların bağlı olduğu nezaret sistemi esas alınarak tanzim edilmişlerdir. Örneğin 325, 327, 328, 345, 353, 354, 358 numaralı defterler bütünüyle Haremeyn Nezareti'ne bağlı vakıfların kayıtlarını içerirken; 311, 326, 331, 332, 346 numaralı defterler denetimi şeyhülislamın nezaretinde olan vakıfları; 296, 310, 333, 335, 339, 349, 356, 358 numaralı defterler ise sadrazama bağlı Sadr-ı Âli Nezaretince denetlenen vakıfları kapsar. Çok sayıda vakfiye de barındıran bu defterdeki dava türlerini şu şekilde özetlemek mümkündür: icareteyn, mukataa ve istibdal gibi kira, devir, ferağ ve trampa kayıtları hakkında her türlü hüccetler, vakıf mütevellisinin farklı alanlardaki harcamalarını vakıf muhasebe defterine kaydetme talebinin onaylanması hakkında hüccetler, vekâlet ve atama kayıtları, keşif hüccetleri, tamirat ve onarım hüccetleri, borçlanma ve faiz hüccetleri, azil ve yolsuzluk hüccetleri, vakıf evlatlarının kendi aralarında açtıkları davaların hüccetleri, muhasebe hüccetleri. Çalışma kapsamında 400'den fazla müfettişlik defteri tarandı ve bunlar içerisinde Merzifonlu Vakfi'na ilişkin önemli bir bölümü taşınmaz ve borçlanma kayıtlarını ihtiva eden 200'e yakın kayıt analiz edildi.

VAKIF MUHASEBE DEFTERLERİ (BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ)

Başbakanlık Osmanlı Arşivi başta olmak üzere çeşitli format ve fonlarda arşivlerimizde bolca rastlanan vakıf muhasebe defterleri çok geniş alanlarda sunduğu istatistiksel verilerle üzerinde durulması gereken önemli bir kaynak grubudur. Be defterler çeşitli ölçekteki birçok vakıf için tutulmuştur. Ancak en özgün ve türünün en gelişmiş örneklerine imaret sitesi barındıran selatin ve vüzera vakıfları ile haseki ve valide sultanların kurdukları büyük vakıflarda rastlanır. Defterlerden bu nitelikteki büyük vakıfların mali yapısını kesintisiz olarak birkaç asırlık bir dönemde takip etmek mümkündür. Vakıf muhasebe defterlerine Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Evkaf-ı

Haremeyn Muhasebesi, Kamil Kepeci ve Maliyeden Müdevver Defter tasniflerinde, Topkapı Sarayı Arşivi'nde, şer'iyye sicillerinde ve Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde rastlamak mümkündür. İmparatorluğun "klasik" döneminde bu defter grupları daha özgün ve kapsamlıdır. Defterin bu özgün ve kapsamlı yapısı yer yer 17. yüzyılın ortalarına kadar devam etmiş olsa da bu yıllardan itibaren giderek daha fazla detay kaybolmuştur. Klasik dönemde düzenlenen vakıf muhasebe defterlerinin büyük bir bölümü Topkapı Sarayı TSMA.d. serisinde, sonraki döneme ait muhasebeler ise BOA, Ev.HMH.d tasnifinde yer alır. Nihayet bu defterler Evkaf Nezareti'nin kuruluşundan (1826) itibaren BOA, Ev.d tasnifine taşınır.

Vakıf muhasebe defterleri hesabı görülen mali yılın nihayetinde müteveli gözetiminde görevli kâtip tarafından ayrıntılı müfredat defterleri kontrol edilerek düzenlenir, yerel kadının imza veya mührü alındıktan sonra mühürlü torba içerisinde incelenmesi için ilgili vakıf nazırlığına gönderilirdi. Sorumlu nazırlıkça hesapların denetimi yapılır, gerekli teftiş, düzeltme ve onay işlemlerinin akabinde taraflarca imzalandıktan sonra arşivlenirdi. Bu defterler müşaherat defteri, müsakkafat defteri, mukataa defteri, vazifehoran defteri, fodelahoran defteri gibi ayrıntılı müfredat defterlerinden derlenen verilerin bir araya getirilmesiyle oluşturulmuşlardır. Bu defterler kapsadığı mali yıl içerisinde vakıfların kent merkezlerinden tahsil ettiği tüm kira gelirlerini, zirai tarımsal gelirlerini ve önceki yıllardan henüz tahsil edilememiş alacaklarını, peşin tahsilat ve borçlanmalarını, aynî ve nakdî gider kalemlerini, maaş ve ücret ödemelerini, tamirat ve inşa masraflarını, imaret kileri için alınan bütün malzeme giderlerini, mutfak harcamalarını, borçlanma ve faiz ödemelerini ve diğer masraflarını standartlaştırılmış bir muhasebe tekniği sistemi içerisinde kaydeden, vakıfların en önemli işlem kayıtlarıdır. Çalışmada kullanılan muhasebe defterleri bu son aşamada Merzifonlu Vakfı'nın bağlı bulunduğu Sadr-ı Âli Nezaretinin denetiminden geçerek arşivlenen nüshalardır. Hesabı görülen mali yıla ilişkin vakfın tüm gelir ve giderinin kaydedildiği defterler, en azından 19. yüzyıla kadar 5 ila 15 varak arasında değişen niteliktedir.

Araştırmada Topkapı Sarayı Arşivi, Osmanlı Arşivi ve Vakıflar Arşivi'nde yapılan derinlemesine incelemeler neticesinde Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı'nın 1693-1914 yılları arasındaki yılsonu kesin hesaplarını ortaya koyan 159 adet vakıf muhasebe

defteri tespit edildi. Bütünüyle transkripsiyonu gerçekleştirilen muhasebe defterleri sayesinde 220 senelik bir süre zarfında vakfın mali tarihi ortaya çıkarılmış oldu.

Osmanlı Arşivi'nde Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı hakkında onlarca farklı fonda çok sayıda belge ve bilgi bulunur. Burada her birinin incelenmesi mümkün olmamakla birlikte çalışmamızda *Cevdet* ve *Evkaf* fonlarından çok sayıda belge ve defterden de yararlanıldığını belirtmek gerekir.

KRONİKLER, SEYAHATNAMELER, ELÇİLİK RAPORLARI

Arşiv belgelerinin yanı sıra yayınlanmış çeşitli kaynak grupları, kronikler, elçilik raporları, seyahatname ve düsturlar konumuzla alakalı başvurduğumuz diğer bir kaynak grubu olmuştur. Nezaret sonrası vakıflarla ilgili çıkan kanunname ve evkaf nizamnameleri için *Düstur*'un tüm ciltleri tarandı. Seyahatname türünden başvurduğumuz en önemli kaynak *Evliya Çelebi Seyahatnamesi* olmuştur. Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın vakıf kurduğu dönemle çakışan Evliya Çelebi'nin gözlemleri bizim için gerçekten eşsiz ve son derece faydalı bir kaynak oldu. Paşa'nın yatırım yaptığı on farklı kentin seyyahın gözünden tasvirini yakalayabilmek için seyahatnamenin tüm ciltleri tarandı. Fransız büyükelçisi Marquis de Nointel'in Merzifonlu'nun günlük yaşantısı, evleri, sarayları, çiftlikleri, eşleri ve çocuklarına dair isabetli tespitleri hakkında ünlü bir şarkiyatçı ve arkeolog olan Galland'ın *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar*'ından çokça istifade ettik.

Çeşitli boyutlarıyla dönemin olaylarına ışık tutan ve hiç şüphesiz Osmanlı tarih yazımında son derece önemli bir yer tutan vakayinameler de kaynaklarımız arasındadır. Genelde 17. yüzyıl özelde Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın yaşadığı dönem, Osmanlı kronikleri açısından oldukça zengindir. Bunlar arasında *Silahdar Tarihi*, *Tarih-i Raşid*, *Abdurrahman Abdi Paşa Vekâyinamesi*, *Zübde-i Vekâyiât*, *Târih-i Kamanîçe*, *Feth-nâme-i Kamanîçe*, *Târih-i Sülâle-i Köprülü*, *Hadikatü'l-Vüzerâ*, *Kitâb-ı Cihan-Nümâ*, *Telhîsü'l-Beyân Fî Kavânîn-i Âl-i Osman*, *Nusretname*, *Netayic'ül-Vukuat* ve Eremya Çelebi Kömürciyan'ın, *İstanbul Tarihi: XVII. Asırda İstanbul* üzerine detaylı okumalar yapıldı. Bunların yanı sıra 1660 büyük İstanbul yangını, İstanbul ve Edirne tarihi, vakıf hukuku, ıstılah ve kavramları hususlarında *Târih-i Gilmânî*, *Payitaht İstanbul'un Tarişesi*, *Riyâz-ı Belde-i Edirne*, *Enisü'l-Müsamirin*, *Câmiü'l-İcâreteyn*, *Fetâvâ-yı*

Fevziye, Behcetü'l-Fetâvâ, İthafü'l-Ahlâf Fî Ahkâmi'l-Evkâf gibi eserler başvuru kaynaklarımız oldu.

Resmi veya gayr-ı resmi Osmanlı vakayinamelerinin yanı sıra, dönem boyunca Osmanlı İmparatorluğu topraklarını ziyaret eden pek çok batılı gözlemciler tarafından kaleme alınan elçilik raporları araştırmanın temel kaynakları arasındadır. Bunlar arasında özellikle İngiliz diplomat ve tarihçi Paul Rycaut'un *The History of the Turks Beginning with the Year 1679* ve *The History of the Turkish Empire* adlı eserlerini saymak gerekir. Bunların yanı sıra okuyucular dönemin Polonya elçisi Jan Gninski, İngiliz elçi Sir Jonh Finch, Hollanda elçisi Justinus Colyer, Fransız elçi Marquis de Nointel'in gözlemlerine bolca atıflar yapıldığını görecektir.

I.BÖLÜM

MERZIFONLU KARA MUSTAFA PAŞA: SİYASİ KARIYERİ, VIYANA KUŞATMASI GÖLGESİNDE KALAN KİŞİLİĞİ VE VAKIFLARI

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın 1634'te adını aldığı Merzifon'dan başlayan ve 1683'te Belgrad'da son bulan 49 yıllık kısa hayat hikâyesi, yerli ve yabancı çok sayıda araştırma, roman, piyes, şiir, film, opera ve belgesele konu olmuştur. Batılı gözlemciler ve araştırmacılarca daha çok "kara" lakabıyla ve olumsuz sıfatlarla anılan Paşa, birçoğu ön yargılı, tutarsız ve ağır hakaretlerle dolu yoğun eleştirilere maruz kalan tarihi şahsiyetlerden biri olmuştur. Viyana kuşatması öncesi ve sonrası yaşanan gelişmeler çağdaş Batı kaynaklarında genelde Osmanlılara, özelde ise Kara Mustafa Paşa'ya karşı önemli bir tutum değişikliğine yol açmıştır. Galip komutan Polonya kralı Jan Sobieski ile mağlup serdar Mustafa Paşa üzerinden inançlı Hristiyanların yeniden kâfir ve zalimler üzerine galip gelmesini konu alan yoğun dinsel anlatılar, Avrupa folklor ve edebiyatında acımasız, barbar, istilacı, putperest vb. pejoratif Türk imgesinin oluşmasına bir hayli katkı sağlamıştır. Tüm bu gelişmeler, Mustafa Paşa'yı Batı'da çok iyi tanınan bir "öcü"ye dönüştürmüştür.

Kara Mustafa Paşa'nın kişiliği, yönetim tarzı, kişisel hayatı üzerine gerek yaşadığı dönemin Batı literatüründe kaleme alınan çağdaş kaynaklarda gerek modern çalışmalarda çokça değerlendirmelere rastlamak mümkündür. Ne var ki aynı zenginlik yerel kaynaklarda gözlemlenmez, dahası henüz hakkında monografik bir biyografi çalışması dahi yapılmamıştır. Buradan hareketle her ne kadar araştırmamız Paşa'nın vakıfları üzerinden Osmanlı vakıflarının yönetimi, mali yapıları ve kentsel gelişime katkılarını anlamlandırmak gibi konular üzerine yoğunlaşsa da kısa bir biyografi denemesi zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Diğer taraftan Mustafa Paşa'nın ilginç kişiliğini, siyasi kariyerini veya II. Viyana Seferi'ni tüm boyutlarıyla ortaya çıkarmak bu çalışmanın öncelikli hedeflerinden değildir. Bu kapsamda yapılacak bir araştırmanın mevcut çalışmanın fevkinde yeni incelemeleri beraberinde getireceği aşikârdır.

1.1. SİYASİ ve ASKERİ KARIYERİ (1634-1683)

Kara Mustafa'nın 1661'de kaptanıderya olarak tarih sahnesinde görünür hale gelmeden önceki hayatı hakkında çok az şey söylenebilir. Bu döneme dair vakayinamelerde hakkında düşülen notlar, Colin Heywood ve Abdülkadir Özcan tarafından başarılı bir şekilde özetlenmiştir.¹

Kara Mustafa, 1044 (1634) yılında Merzifon'un Marınca ya da vakfiyedeki ismiyle Narince Köyü'nde Oruç Bey adındaki tımarlı sipahinin oğlu olarak dünyaya geldi. Annesi Abide Hatun'dur ve 20 Ocak 1666 tarihli bir vakıf belgesine göre bu tarihte ölüdür.² Abide Hatun'un adı Paşa'nın öz kızından başlayarak nesiller boyu onlarca toruna isim olarak verilmiş ve hatırası canlı tutulmuştur. Çok genç yaşta şehit düşen Oruç Bey'in, görülen o ki, Mustafa'dan başka evladı yoktu. Nitekim ne çağdaşı kaynaklar ne de tüm aile bireylerini en ince ayrıntısına kadar kayıt altına alan vakıf belgeleri herhangi bir kardeşten bahseder. Babası Oruç Bey'in, V. Murad zamanında 1638'de gerçekleştirilen Bağdat kuşatmasında şehit düşmesi üzerine aile dostu Köprülü Mehmed Paşa, küçük Mustafa'yı himayesine alarak kendi oğullarıyla birlikte tahsilini üstlenmiştir.³ Oruç Bey'in Amasya Sancakbeyi Köprülü Mehmed Bey'le kurduğu ve evladının iyi yetişmesinde ileride pay sahibi olacak dostluğu ile Abide Hatun adına

¹ C.J. Heywood, "Kara Mustafa Pasha, Merzifonlu, Maktûl", *The Encyclopedia of Islam (EI2)*, 5, New Edition, E.J. Brill, Leiden, 1960, s. 589-592; Abdülkadir Özcan, "Merzifonlu Kara Mustafa Paşa", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 29, Ankara 2004, s. 246-249.

² VGMA, 316: 8/1.

³ *Tarih-i Râşid ve Zeyli*, II, Hazırlayanlar: Abdülkadir Özcan-Yunus Uğur, Baki Çakır, Ahmet Zeki İzgöer, Klasik Yayınları, İstanbul 2013, s. 257; Osmanzâde Ahmed Tâib, *Hadikatü'l-Vüzerâ*, VGM Kütüphanesi, Ceride-i Havadis Matbaası, İstanbul 1271 (1855), s. 162-163; Behçeti Seyyid İbrahim Efendi, *Târih-i Sülâle-i Köprülü*, Köprülü Kütüphanesi, 212, s. 164a; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, IV, haz. Nuri Akbayar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, s. 1198; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III, cilt. 2. kısım, TTK, Ankara 1951, s. 420-23; İsmail Hami Danişmend, *Osmanlı Devlet Erkânı*, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1971, s. 43-44; İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Kronolojisi*, III, İstanbul 1972, s. 431-32; Mustafa Cezar, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, IV, TTK, Ankara 2011, s. 2165-2166; Özcan, "Merzifonlu Kara Mustafa Paşa", s. 246; Heywood, "Kara Mustafa Pasha, Merzifonlu, Maktûl", s. 589-90; Münir Aktepe, "Mustafa Paşa, Merzifonlu, Kara", *İslam Ansiklopedisi (MEB)*, c. VIII, M.E.B. Basımevi, İstanbul 1995, s. 736-738; Paul Rycaut, *The History of the Turkish Empire*, London 1680; s. 333-34; Merlijn Olon, "A Most Agreeable and Pleasant Creature? Merzifonlu Kara Mustafa Paşa and the Dutch in the Levant (1668-1682)", *Oriente Moderno*, 83/3, 2003, s. 649-650; Yasir Yılmaz, *The Road to Vienna: Habsburg and Ottoman Statecraft During the Time of Grand Vizier Kara Mustafa Paşa (1676-1683)*, Purdue University, 2015, s. 127-140; Gábor Agoston-Bruce Masters, *Encyclopedia of The Ottoman Empire*, New York 2009, s. 583-585.

yaptırılan mescit, onun bölgede görece varlıklı ve sözü dinlenen birisi olduğunu destekleyici niteliktedir.⁴

Kara Mustafa'nın yetişme tarzı ve nasıl bir eğitim gördüğüne ilişkin ilk gençlik yıllarına dair bildiklerimiz çok kısıtlıdır. Köprülü'nün en büyük oğlu olan yaşıtı Ahmed (Fazıl Ahmed Paşa) ile ağaçtan oyma atlarla oynayan iki arkadaşın küçükken Amasya'da beraber vakit geçirdikleri anlaşılıyor.⁵ Mustafa muhtemelen 7-8 yaşlarında iken Ahmed'le birlikte İstanbul'a geldi; burada dönemin ünlü ilim adamlarından ders alarak Karaçelebizade Abdülaziz Efendi'den icazetname aldı. 17-18 yaşlarında "biraderi" Ahmed ile aynı dönemde ve aynı gerekçelerle ilmiyeden ayrılarak mülkiyeye geçti.⁶

Hamisi ve üvey babası Köprülü Mehmed Paşa'nın sadarete gelmesiyle (1656) onun önce silahtarlığını, sonra telhisciliğini yaptı.⁷ Köprülü'nün maiyetinde 1658'de Erdel Seferi'ne katıldı. Sefer sonrası Yanova'nın fethi haberini müjdelemek için Sultan'a gönderildi. Müjde karşılığında önce mirahur-ı saniliğe, iki yıl sonra da Silistre beylerbeyliğine atandı. Daha sonra vezaret rütbesiyle Diyarbakır valiliğine atanmış olsa da muhtemelen oraya hiç gitmedi.

1661'de Köprülü Mehmed Paşa'nın ölümü ve yerine oğlu Fazıl Ahmed Paşa'nın sadrazam olmasıyla birlikte kaptanıderya makamına atanan Mustafa Paşa, Girit Seferinin devam ettiği bu dönemde 1666 senesine kadar beş yıla yakın bu görevde kaldı. Bu esnada Sadrazam Ahmed Paşa'nın 1663'te Avusturya üzerine Uyvar Seferi'ne gitmesiyle, kendisine samur kürk elbise giydirilerek sadaret kaymakamlığına atandı.⁸ Böylece yaklaşık 30 yaşında imparatorluğun ikinci en yüksek rütbeli devlet adamı oldu. Yaklaşık on üç yıl boyunca sadrazamlığın tüm idari yetkileriyle yönetme erkini

⁴ Mustafa Paşa, 1668'de söz konusu mescidin yerine günümüzdeki camiye yaptırmıştır.

⁵ "...hem-inan-ı esb-i çûbin olduğundan...", *Tarih-i Râşid ve Zeyli*, II, s. 257.

⁶ 16 yaşından itibaren paşazade lakabıyla İstanbul'da çeşitli medreselerde müderrislik yaptığı anlaşılan Köprülü Ahmed, hakkında âlimler arasında ortaya çıkan ihtilaf ve dedikodular yüzünden, babasının da sevgiyle ilmiyeden ayrılarak askeriyeye geçmiştir. Muhtemelen benzer bir gelişme Mustafa için de geçerliydi. Abdülkadir Özcan, "Köprülüzâde Fâzıl Ahmed Paşa", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 26, Ankara 2002, s. 260-263; Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekâyîât*, (haz. Abdülkadir Özcan), TTK, Ankara 1995, s. 7.

⁷ *Tarih-i Raşid ve Tarih-i Sülâle-i Köprülü'* de Mustafa Paşa için beslemek, büyütme ve yetiştirmek anlamına gelen "Köprülü perverdelerinden" ifadesi kullanılır. *Tarih-i Râşid ve Zeyli*, II, s. 615; *Târih-i Sülâle-i Köprülü*, s. 182.

⁸ Silahdar Fındıklı Mehmed Ağa, *Silahdar Tarihi*, I-II, II, Vakıflar Genel Müdürlüğü Kütüphanesi, Devlet Matbaası, İstanbul 1928, s. 33; *Tarih-i Râşid ve Zeyli*, II, s. 23; *Abdurrahman Abdi Paşa Vekâyinâmesi*, (Hazırlayan: Fahri Ç. Derin), Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2008, s. 157. (Bundan sonra *Vekâyinâme*)

kullanan Paşa, çağdaşı Batı ve Osmanlı kaynaklarında “kaymakam paşa” sıfatıyla meşhur olmuş ve IV. Mehmed’in her daim yanı başında yer almıştır.⁹ Padişahın Edirne’yi yönetim merkezine dönüştürmesiyle rikab kaymakamı olarak bütün idari, adli ve askeri düzenlemeleri yakından takip etti. Bunların yanında sadaret kaymakamı olarak Mustafa Paşa’nın çok farklı alanlarda sorumlulukları vardı. Hiç şüphesiz bunların arasında Sultan’ın ikametgâhı olan Edirne’nin mekânsal ve demografik büyümesine paralel ortaya çıkan konut, barınma, su ve iâşe meseleleri Mustafa Paşa’nın üzerinde durduğu öncelikli çözümlenmesi gereken konular olarak karşımıza çıkar.

Kaymakam Mustafa Paşa, serdar Fazıl Ahmed Paşa’yı Uyvar Seferi’ne uğurladıktan sonra 30 Ekim 1665 Cuma günü açılışı nihayet gerçekleştirilecek olan Hatice Valide Turhan Sultan tarafından tamamlanan Yeni Camii’nin açılışına katılmak üzere 12 Ekim 1665’te IV. Mehmed ile İstanbul’a döndü.¹⁰ Edirne’de yaklaşık iki yıl boyunca IV. Mehmed’in yanında kalarak, Sultan’ın Yanbolu, Dimetoka, Karınabad, Yenişehir’e yaptığı uzun av gezintilerine eşlik etmiş, 25 Aralık 1664’te Nemçe kralına gönderilmek üzere Kara Mehmet Ağa’yı elçi atamış, Mısır hazinesinin irsaliyesini organize etmiştir.¹¹

Sadrazamın Uyvar seferinden dönüşüyle ilk sadaret kaymakamlığı sona ermiş, ancak yaklaşık bir yıl sonra Fazıl Ahmed Paşa’nın Girit Seferi için serdar tayin edilmesiyle, 5 Zilkaade 1076’da (9 Mayıs 1666) Edirne’de yeniden kaymakamlık görevine getirilmiştir.¹² Bundan üç ay sonra Edirne’de Kaymakam Mustafa Paşa’nın sarayında düzenlenen törenle padişahın musahibi Mustafa Ağa’nın ikinci vezirliğe yükseltilmesiyle, Kaymakam Mustafa Paşa’nın rütbesi üçüncü vezirliğe inmiştir.¹³ İkinci kaymakamlık dönemi sadrazamın uzun Girit kuşatmasından nihayet 1669’da zaferle dönmesiyle sonlanmıştır. Cepheden gönderilen mektuplara bakılırsa Kaymakam Mustafa Paşa, Kandiye kuşatması esnasında “biraderi” Ahmed Paşa’nın en büyük destekçilerinden olmuştur. Kuşatmanın uzaması, kalenin bir türlü düşmemesi ile yeni

⁹ *Vekâyinâme*, s. 164-73, 211, 228-29, 247 vd.; *Silahdar Tarihi*, II, s. 36, 56, 58 vd.; Antoine Galland, *İstanbul’a Ait Günlük Hatıralar (1672-1673)*, II, (çev. Nahid Sırrı Örik), TTK, Ankara 1998, s. 129; *Tarih-i Râşid ve Zeyli*, II, s. 60-195.

¹⁰ *Vekâyinâme*, s. 211-214; *Silahdar Tarihi*, II, s. 56;

¹¹ *Vekâyinâme*, s. 164-195; *Tarih-i Râşid ve Zeyli*, II, s. 60.

¹² *Vekâyinâme*, s. 228-29; *Silahdar Tarihi*, II, s. 58. Edirne Sarayı’nın arz odasında gerçekleştirilen törende Girit serdarı Sadrazam Ahmed Paşa’ya semmur kürkün yanı sıra başında iki mücevher sorguçlu iki kaftan, altın ve mücevher kaplı bir kılıç ile sadak hediye edilerek kendisine Sancak-ı Şerif teslim edilmiştir.

¹³ *Vekâyinâme*, s. 243-44; *Silahdar Tarihi*, II, s. 59.

asker ve ikmal malzemeleri tedariki başlı başına bir sorun olurken diğer yandan Venedik elçisinin barış teklifleri karşısında IV. Mehmed ve divan üyeleri kuşatmanın devam edip etmemesi yönünde tereddüde düştüklerinde yalnız Kaymakam Mustafa Paşa aksi yönünde görüş bildirerek kuşatmanın fetih gerçekleşene kadar devamını sağlamıştır. Köprülü Ahmed Paşa ile Merzifonlu Kara Mustafa Paşa arasında en yoğun mektup trafiği Kandiye kuşatmasında yaşanmıştır. Serdar Ahmed Paşa'nın adadan doğrudan Kaymakam Paşa'ya gönderdiği mektuplar, "benim karındaşım", "biraderim" gibi samimi ifadelerle doludur. IV. Mehmed'in kısa sürede fethin gerçekleşmemesi halinde mühimmat ve askeri yardımın imkânsızlığını bildiren haberi karşısında oldukça müteessir olduğu anlaşılan Fazıl Ahmed Paşa, payitahtta güvendiği tek destekçisi olan Kaymakam Mustafa Paşa'dan padişahı ikna ederek kendisine ek asker ve ikmal malzemeleri temin edilmesi yönünde maddi ve manevi yardım talep etmiştir.¹⁴ Kaymakam Mustafa Paşa, Köprülü Ahmed Paşa'dan aldığı haberler doğrultusunda Teselya-Yenişehir'de Venedik elçilerinin barış talebinin reddedilmesi yönünde Sultanı ikna ederek kuşatmanın devamı için gerekli olan malzemelerin teminiyle bir yıl sonra Kandiye'nin düşmesinde kardeşinin en büyük destekleyicisi olmuştur.¹⁵

Kandiye kuşatması süresince yaklaşık üç yıl Edirne'de Sultan'ın yanında bulunan Kaymakam Mustafa Paşa, Sebatey Sevi'nin sorgulanması, Kazak Hatmanı Petro Doroşenko'nun Osmanlı himayesine girme talebinin değerlendirilmesi, Venedik, Kazak, Rus elçi kabulleri, padişahın av partileri, üst düzey atama ve azillerde düzenlenen merasim ve protokollerde yer almıştır.¹⁶

1672'de Lehistan üzerine düzenlenen Kamanıçe Seferi'ne katıldı. Kamanıçe Seferi, Köprülü Ahmed Paşa ile beraber katıldıkları tek sefer olması bakımından önemlidir. Kuşatmada üçe ayrılan ordunun sol kolunu idare eden Paşa oldukça başarılı bir kumandan portresi çizdi ve 18 Ekim 1672'de imzalanan Bucaş Antlaşması'nın müzakere sürecini yürütmekle taltif edildi.¹⁷ Fetih sonrası Kamanıçe Kalesi'nin yeniden inşa edilmesi görevini üstlenerek, şehirde çok önemli yatırımlar gerçekleştirdi.

¹⁴ *Silahdar Tarihi*, s. II, 62-72.

¹⁵ *Vekâyinâme*, s. 332-33.

¹⁶ *Vekâyinâme*, s. 247-334; *Tarih-i Râşid ve Zeyli*, II, s. 84-115; *Silahdar Tarihi*, II, s. 62-72.

¹⁷ Kamanıçe Seferi, Podolya-Kamanıçe Eyaleti'nin kurulması ve Kaymakam Mustafa Paşa'nın gösterdiği yararlılıklar üçüncü bölümde incelenmiştir.

Kamaniçe Seferi sonrası bir türlü nihayete ermeyen Polonya- Osmanlı İmparatorluğu arasındaki çatışmalar aralıklarla devam etmiştir. Tüm bu süreçte Mustafa Paşa, Fazıl Ahmed Paşa'nın hastalığının ilerlemesinin de etkisiyle önemli sorumluluklar üstlenmiştir. Polonya üzerine 1674'te serdar olarak yeniden sefere çıkmış, sefer sonucunda yoğun çarpışmaların yaşandığı Umman Kalesi de dâhil olmak üzere çok sayıda palanka ve kaleyi almıştır.¹⁸

Kara Mustafa Paşa, 1675 yılının Mayıs ve Haziran aylarında IV. Mehmed'in (1648-1687) şehzadelerinin sünnetleri ve kızı Hatice Sultan'ın Musahip Mustafa Paşa ile evlendirilmesi şerefine Edirne'de düzenlenen büyük şenliklerde Veziriazam Fazıl Ahmed Paşa ile merasim ve protokollerde yer aldı.¹⁹ Tören esnasında üçüncü vezir konumunda olan Mustafa Paşa, Padişahın küçük kızıyla evlenmek üzere namzet gösterilmiş ve karşılıklı hediyeleşmeler olmuşsa da bu evlilik gerçekleşmemiştir.²⁰

Mustafa Paşa, şenliklerden yaklaşık bir yıl kadar sonra, on yıl aranın ardından IV. Mehmed'le beraber İstanbul'a dönmüştür. Dört ay İstanbul'da kaldıktan sonra Sultan'ın yeniden Edirne'ye dönme arzusu üzerine 1676'nın yaz aylarında Yol Kaymakamı sıfatıyla padişahın Edirne yolculuğuna eşlik etmiştir. Bu dönemde Veziriazam Fazıl Ahmed Paşa'nın hastalığının had safhaya çıktığı anlaşılmaktadır; zira Mustafa Paşa 28 Temmuz 1676 günü Ok Meydanı'nda tertip edilen divana hastalığı sebebiyle katılamayan veziriazama vekâlet etmiştir.²¹ Hastalığı sebebiyle devlet erkânının gerisinde yolculuk eden Veziriazam Ahmed Paşa'nın Çorlu-Karıştıran arasında bulunan Karabiber Çiftliği'nde 26 Şaban 1087 (3 Kasım 1676) gecesini vefat etmesi üzerine, yanında bulunan biraderi Mustafa Bey, vezaret mührünü Edirne'ye yakın Hasköy mevkiinde Sultan'a teslim etmiştir. Böylece Mustafa Paşa, 28 Şaban 1087 (5 Kasım 1676) günü henüz 42, diğer bir rivayete göre ise 50'li yaşlarında,²² IV. Mehmed'in

¹⁸ *Silahdar Tarihi*, II, s. 89; Özcan, "Merzifonlu Kara Mustafa Paşa", s. 246.

¹⁹ Edirne şenliğinin detaylı bir tasviri için bakz. Özdemir Nutku, *IV. Mehmet'in Edirne Şenliği (1675)*, TTK, Ankara 1972.

²⁰ *Silahdar Tarihi*, I, s. 646.

²¹ *Silahdar Tarihi*, I, s. 651; *Vekâyinâme*, s. 449.

²² Paul Rycaut'a göre Mustafa Paşa veziriazam olduğunda 50 yaşlarındaydı. Fransız elçi Nointel'in raporlarında ise 1674 yılında 48 veyahut o sularındadır. 1668-1682 yılları arasında Hollanda elçisi olarak Osmanlı topraklarında gözlemlerde bulunan Justinus Colyer, 1668'de Edirne'de o esnada kaymakam olan Mustafa Paşa'ya dair ilk izleniminde bu tarihte onun 38 veya 39 yaşında olduğunu belirtir. Yabancı gözlemcilerle bakılırsa Paşa yaklaşık 50 yaşında, çağdaşı Osmanlı müelliflerine kulak verilirse 42 yaşında veziriazam oldu. Paul Rycaut, *The History of the Turkish Empire from the Year 1623 to the Year 1677*,

“*Seni kendüme vekîl-i mutlak eyledim ve cümle ibâdullahı sana emânet ve seni dahi Hakk Celle ve Alâ hazretlerine emânet virdim, (Allahu Teâlâ) mu’înin ve zahîrin olsun*” öğüt ve duasıyla veziriazam olmuştur.²³

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın sadrazamlığının ilk yılları imparatorluğun kuzey sınırlarında Lehistan ve Ukrayna Kazaklarıyla devam eden sorunların çözülmeye çalışılmasıyla geçmiştir. 1672'de başlatılan Kamanıçe Seferi sonrası Osmanlı-Lehistan mücadeleleri 1676'da imzalanan Zuravno (İzvança) Ateşkesi'ne kadar devam etmiştir.²⁴ Osmanlı himayesindeki Kazak Hatmanı Petro Doroşenko'nun saf değiştirerek 1675 ortalarında hatmanlık merkezi Çehrin'i Ruslara teslim etmesi bölgedeki dengeleri yeniden değiştirdiğinde, Zuravno Ateşkesi'nin detaylarını görüşmek üzere İstanbul'a gelen Leh elçisi Jan Gninski, Sadrazam Merzifonlu Kara Mustafa tarafından yaklaşık bir yıl oyalanmış ve bu esnada Çehrin üzerine sefer hazırlıkları başlatılmıştır.²⁵ 1677'de Çehrin üzerine serdar olarak görevlendirilen Uzun İbrahim Paşa tarafından gerçekleştirilen ilk seferden olumlu sonuç alınamaması üzerine sonraki yıl bizzat Kara Mustafa Paşa samur kürk, murassa kılıç, kadife şalvar ile iki adet mücevher sorguç giydirilerek ve Sancak-ı Şerîf kendisine teslim edilerek Çehrin üzerine serdar olarak atanmıştır. Onun komutanlığında yapılan ikinci seferde, kale otuz üç günlük bir kuşatmanın ardından alınmıştır.²⁶

Londra 1680, s. 227; Antoine Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar (1672-1673)*, II, çev. Nahid Sırrı Örik, TTK, Ankara 1998, s. 129; Merlijn Olon, “A Most Agreeable and Pleasant Creature? Merzifonlu Kara Mustafa Paşa in the Correspondence of Justinus Colyer (1668-1682)”, *Oriente Moderno*, 22/83 Nr.3, The Ottoman Capitulations: Text and Context, 2003, s. 651. (649-669)

²³ *Silahdar Tarihi*, I, s. 652; *Vekâyinâme*, s. 450-51. Mustafa Paşa'nın 1678'de çıktığı Çehrin Seferi'nde orduyla birlikte hareket eden, kırk dört gün seferin adeta bir günlüğü olan eserinde Behçeti Hüseyin, Mustafa Paşa'nın sadarete geçişini “cihana müjde sa'd aldı mühri Mustafa Paşa” dizeleriyle diler getirmiştir. Behçeti Hüseyin Efendi, *Mi'râcü'z-Zafer*, Süleymaniye Kütüphanesi, s. 7a.

²⁴ Dariusz Kolodziejczyk, *The Ottoman Survey Register of Podolia (ca. 1681) Defter-i Mufassal-ı Eyalet-i Kamanıçe*, I, Harvard Ukrainian Research Institute, Institute of Oriental Studies, National Academy of Sciences of Ukraine, Cambridge-Kyiv 2004, s. 7; Dariusz Kolodziejczyk, *Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th-18th century)*, Brill, Leiden-Boston-Köln 2000, s. 515-525.

²⁵ Dariusz Kolodziejczyk, *The Ottoman Survey Register of Podolia*, s. 7; Karolina Anna Kotus, *Polanyalı Elçi Jan Gninski'nin Türkiye Seyahatnamesi'ne Göre Osmanlı Ülkesi ve Osmanlılar (1677-1679)*, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans tezi, Ankara 2015.

²⁶ *Vekâyinâme*, s. 462-471; *Silahdar Tarihi*, I, s. 674-698; *Mi'râcü'z-Zafer*, Abdülkadir Özcan, “Çehrin”, TDV İslam Ansiklopedisi, 8, İstanbul 1993, s. 249-251; Hasan Karaköse, “Çehrin Seferi ve Osmanlı'nın Ukrayna Politikası”, *Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Uluslararası Sempozyumu*, Merzifon Vakfı Yayınları, Ankara 2001, s.155-173.

Polonya ve Rusya ile yaşanan sorunların çözüme kavuşturulmasıyla Mustafa Paşa nihayet tüm enerjisini ve dikkatini Avusturya üzerine yoğunlaştırdı.²⁷ 1684'te sonlanacak olan Vasvar Antlaşması'nı yenilemek için gelen Habsburg elçileri Kunitz ve Caprara'nın barış tekliflerini reddederek sefer hazırlığına başladı.²⁸ Bu dönemde Mustafa Paşa, Avusturya ile süregelen sınır sorunlarında Orta Macaristan bölgesinin genelinde Ortodoks Avusturya'ya karşı Protestan ayaklanmasının önderliğini yürüten İmre Thököly'i destekledi ve askerlerinin Avusturya topraklarını tacizini görmezden geldi.²⁹ İngiliz diplomat ve tarihçi Paul Rycout, 1682 yılını savaş çanlarının çalmaya başladığı yıl olarak değerlendirir. Yazara göre olası bir savaşı engellemek için Temmuz 1682'de gelen Habsburg elçisi Albert Caprara'nın barış teklifleri karşısında Mustafa Paşa'nın uzlaşmaz tavrı ve öne sürdüğü ağır şartlar tüm barış umutlarını suya düşürmüştür.³⁰

Viyana Kuşatması'nın tüm aşamalarına şahitlik eden ve Osmanlı müellifleri içerisinde Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'ya en ağır eleştirileri yönelten müverrih Silahdar Fındıklı Mehmed Ağa, Avusturya elçisinin devrin ünlü şeyhülislamı Çatalcalı Ali Efendi'den savaş aleyhinde aldığı fetvaya rağmen, Paşa'nın başına buyruk, kavgacı, kibirli, açgözlü, inatçı ve mağrur Türk kişiliğinin barışa engel olduğunu belirtir. Bu anlatının devamında Mustafa Paşa açısından Nemçe Seferi'nin gerekçesi, 1664'te Avusturya ile Osmanlı ordularını karşı karşıya getiren, Raab Nehri kenarında yapılan Saint Gotthard Muharebesi'nde Osmanlı'nın alnına sürülen lekenin temizlenmesi gerekliliğidir.³¹ Fazıl Ahmed Paşa'nın kumandanlığında Raab suyu kenarında

²⁷ Stanford Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, I, Cambridge University Press, Cambridge 1976, s. 214.

²⁸ Paul Rycout, *The History of the Turks Beginning with the Year 1679*, Londra 1700, s. 17-50; Heywood, "Kara Mustafa Pasha, Merzifonlu, Maktûl", s. 591. Yasir Yılmaz, *The Road to Vienna ...*, s. 142-251.

²⁹ Christoph K. Neumann, "Political and Diplomatic Developments", *The Cambridge History of Turkey*, 3, The Later Ottoman Empire, 1603-1839, ed. Suraiya Faroqhi, Cambridge University Press, Cambridge 2006, s. 51 (44-65)

³⁰ Elçi Caprara ile yapılan görüşmede Mustafa Paşa'nın öne sürdüğü şartlar şunlardır: Avusturya serhad boylarında 1655 yılı öncesindeki şartları kabul edecek, krallık yıllık 50.000 filorin haracı ödemeyi taahhüt edecek, Leopoldstadt ve Gratz kaleleri bütünüyle yıkılacak, Orta Macaristan kontu İmre Thököly'den alınan tüm kale ve palankalar kendisine iade edilecek. Rycout, *The History of the Turks Beginning with the Year 1679*, s. 92.

³¹ "Vezîr-i a'zam (Merzifonlu) bir müteharrik, kavga kaşağısı, mütekebbir, tamahkar, devlet harabliğinin ister anûd ve künûd ve mağrur Türk olduğundan, üzerimize Raba cenginde bulaşan yağlı kara henüz silinmeyüp kaldı ve bu sulha mani olup..." *Silahdar Tarihi*, I, s.757.

gerçekleşen bu savaşta yaklaşık 10.000 asker ölmüş ve savaş Osmanlı ordusunun mutlak bir yenilgisiyle sonuçlanmıştı.³²

1683 yılının başlarında Edirne'den hareket eden ordu Mayıs ayının başlarında Belgrad'a ulaşmıştır. 12 Mayıs 1683'te Padişah Belgrad'a kadar gelerek Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'yı Yanıkkale (Raab) Kalesi'nin fethine serdar tayin ederek Kâbe'nin anahtarı ve Sancak-ı Şerifi kendisine teslim etmiştir. Haziran ayında Kırım Hanı'nın da dâhil olduğu İstolni-Belgrad'da yapılan mecliste Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, "...gerçi kasdımız feth-i Yanık kalesiyle Komaran kalesidir. Fazl-ı Hakk ile teshîri mümkün, lâkin kale almış oluruz memleket değil. Muradım inşallah Beç'e gitmektir." demek suretiyle ilk defa ordunun hedefinin Viyana olduğunu açıkça belirtmiştir. Henüz kimse bu bilgidен haberdar olmadığından mecliste derin bir sessizlik olmuş, ardından bazı cılız itirazlar gelse de neticede Nemçe üzerine sefer kararı çıkmıştır.³³ 28 Haziran'da İstolni-Belgrad'dan kalkarak Viyana üzerine hareket eden Mustafa Paşa önce Yanıkkale'ye gelmiş, kısa sürede kuşatılan kalenin kumandanının savaşmadan teslim olmayacağını bildirmesi üzerine burada ikinci bir savaş meclisi toplanmıştır. Merzifonlu Kara Mustafa, Yanıkkale'de vakit kaybedilmeden doğrudan Beç Kalesi'ne gitmeyi teklif etmiştir. Paşa'nın teklifine en büyük itiraz bölgede uzun zaman görev yapan Budin Valisi Uzun İbrahim Paşa'dan gelmiştir. İbrahim Paşanın Yanıkkale ve daha önce alınmadan geçilen kalelerin fethedilmeden Beç'e hareket etmenin sakıncalarından bahsetmesine sinirlenen Mustafa Paşa, "...bir ademin sinni sekseni tecavüz ettikte idrakten kalup kendüye ateh arız olur dedikleri yerinde imiş..." diyerek yaşlı Paşayı azarlamıştır.³⁴

Neticede 14 Temmuz sabahı Viyana önüne varan Osmanlı ordusu, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa serdarlığında 16 Temmuz'da top atışlarıyla kuşatmayı başlatmıştır. 60 günlük kuşatmanın ardından 12 Eylül 1683'te yardıma gelen Leh ve Avusturya kuvvetleriyle yapılan Kahlenberg Muharebesi'nde Osmanlı ordusu ağır bir yenilgi alarak Yanıkkale civarına çekilmiştir. Ordunun sağ ve sol kolunun kısa sürede dağılmasıyla Merzifonlu Mustafa Paşa orta kolda beş altı saat mücadele etmiştir. Bir ara onu savaşın tam ortasında elinde mızrakla savaşırken resmeden anlatılar, Paşa'nın savaş

³² Rycout, *The History of the Turks Beginning with the Year 1679*, s. 15.

³³ *Silahdar Tarihi*, II, s. 29; *Târih-i Raşid ve Zeyli*, II, s. 237.

³⁴ *Târih-i Raşid ve Zeyli*, II, s.240.

meydanında ölüme hazır ve talepkâr olduğunu yazar. Son anda onu kararından vazgeçirerek geri çekilmeye ikna eden kişi Sipahi ağası Osman Ağa olmuştur.³⁵ Yanıkkale’de ihanet ettiği gerekçesiyle İbrahim Paşa’yı idam ettiren Mustafa Paşa, 22 Eylül’de Budin Kalesi’ne ulaşmış, burada ordunun geri kalanını toplayıp gerekli yerlere atamalar ve görevlendirmeler yaptıktan sonra 18 Kasım 1683’te Belgrad’a gelmiştir.³⁶ Paşa’nın amacı kışı Belgrad’da geçirip gerekli hazırlıkları yaptıktan sonra gelecek baharda Viyana üzerine yeniden sefere çıkarak mağlubiyeti telafi etmektir. Nitekim vakanüvis Râşid, Yanıkkale’de idam edilen Budin Valisinin ağzından böylesine kudretli bir vezirin bozgun suçlamasıyla öldürülmemesi gerektiğini, devleti içine soktuğu bu çıkmazdan yine ondan başkasının çıkaramayacağını işittiğini nakleder.³⁷ Benzer şekilde Rycout, kuşatma sonrası Avusturya cephesinde yapılan savaş meclisinde tüm kumandan ve prenslerin Mustafa Paşa’nın gelecek yıl 120.000 kişilik bir orduyla yeniden üzerlerine geleceği hususunda hemfikir olduklarını yazar.³⁸ Ne var ki bu mümkün olmayacak, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, 6 Muharrem 1095 (25 Aralık 1683) günü öğle namazını müteakip Belgrad’da idam edilecektir.³⁹ Belgrad’da kendisine hilat ve

³⁵ Mustafa Paşa’nın şehid olana kadar savaşmayı sürdürme kararlılığı karşısında Osman Ağa, “*efendim lûtf-i kerem eyle. İş işden geçti, senin vücudun rûh-ı askerdir. Fedâ olmağla, umum-ı asâkir-i İslâm’ın helâk olması emr-i mukarrerdir, buyurun gidelim.*” diyerek onu çekilmeye ikna etmiş gözükmektedir. *Silahdar Tarihi*, II, s. 87.

³⁶ Rycout, Leh ordusunun Kahleberg tepesinden görülmesiyle birlikte Osmanlı ordusunda korkaklığın ve ihanetin baş göstererek çok sayıda kumandanın askerleriyle birlikte savaş meydanını terk ettiğini belirtir. Bunlar arasında 12.000 kişilik bir orduya kumanda eden ve ileride ihaneti sebebiyle Mustafa Paşa tarafından idam edilen Budin valisi İbrahim Paşa’nın Serdar Mustafa Paşa’nın emirlerini hiçe sayarak utanç içinde efendisine sırtını döndüğü ve savaş meydanından kaçtığı nakledilir. Rycout, *The History of the Turks Beginning with the Year 1679*, s. 123.

³⁷ *Târih-i Raşid ve Zeyli*, II, s.259; Özcan, “Merzifonlu Kara Mustafa Paşa”, s. 248.

³⁸ Paul Rycout, *The History of the Turks Beginning with the Year 1679*, Londra 1700, s. 124.

³⁹ Rycout’un, Silahdar Mehmed Ağa’nın eserinden kopya ettiği anlaşılan Merzifonlu Kara Mustafa Paşa’nın idam sahnesi *Silahdar Tarihi*’nde şöyle anlatılır: “*Vezîr-i a’zam “dahı ne haber” diyicek, kapucılar kethudâsı şevketlü pâdişâhımız hazretleri sende emânet olan mühr-i hümâyûnla, Sancak-ı Şerîf ve miftâh-ı Ka’be’yi istedi” didi. Ol dahi “emir pâdişâhımın” deyüp, koynundan mühr-i hümâyûnı çıkarup ve Sancak-ı Şerîf’le, miftâh-ı Ka’be’yi sandukuyla getirüp, teslim eyledi ve “bize ölüm var mı?” didikde, “olmak gerek, Allâh imandan ayırmasun” didi. Ol dahi “rızâ Allâh’ın” deyüp, seccâde kodurdu, anlar da taşra çıkdılar. Öyle namâzın kılup, kendüye aslâ infi’âl gelmedi ve du’â idüp, el yüze çaldukdan sonra, iç oğlanına “artık siz varın, gidin. Beni du’âdan unutmayın” didi ve kendü eliyle kürkün ve sarığın çıkarup, “gelsünler ve şu kalıçayı kaldırın, cesedim toprağa âlûde olsun” didi ve kaldırdılar ve cellâdlar dahi girüp iplerin hazırladıkda, kendü elleriyle sakalını kaldırup, bir hoş usûliyle “takın” deyüp, kazâya rızâ virdi. Anlar da takup, iki def’a çeküp teslim-i rûh eyledi. Ba’dehu esvâbın soyup, aşağı saray havlusunda bir köhne çadıra indirüp, gasl ü tekfîn ve kaldırup namâzın kıldılar. Ve yine ol çadıra getirüp tâbut içinde cellâd başını yüzüp, cenazesin saray karşusunda olan câmi’-i şerîf havlusında defn eylediler. Rahmetullâhi aleyh.” *Silahdar Tarihi*, II, s. 121; Rycout, *The History of the Turks Beginning with the Year 1679*, s. 133-134.*

kılıç gönderen Sultan'ın bu esnada Mustafa Paşa'yı henüz gözden çıkarmadığı anlaşılrsa da Paşa'nın sarayda bıraktığı güçlü düşmanlarından Kızlar Ağası Yusuf ile her ikisi de Merzifonlu'nun hanesinden yetişen Mirahur-ı Evvel Sarı Süleyman Ağa ile Kara İbrahim Paşa arasındaki ittifakın, Mustafa Paşa'nın idamına yol açtığı rivayet edilmiştir.⁴⁰

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın 25 Aralık 1683'te Belgrad'da idamıyla sonuçlanan II. Viyana Kuşatması, Osmanlı Devleti tarihi için önemli bir dönüm noktası olmuştur. Viyana gibi önemli bir "kıızıl elma"nın alınmasının büyük bir mücadele gerektireceği, böylesine büyük bir mücadelenin kaybının ise kazancı nispetinde büyük olacağı muhakkaktır.⁴¹ Bu hakikatin bir sonucu olarak Kara Mustafa Paşa Viyana bozgununu hayatıyla, mallarının ve vakıflarının müsaderesiyle, ailesi ve himayesindeki adamlarından pek çoğunun ağır cezalara çarptırılmasıyla ödemiştir. Öte yandan bozgunun faturası Osmanlı Devleti için çok daha pahalıya mal olmuştur. Başarısızlıkla sonuçlanan Viyana kuşatmasıyla başlayan bir dizi savaşta, tüm Macaristan bölgesi bir daha geri alınamamak üzere kaybedilmiştir.⁴²

⁴⁰ Kızlar Ağası Yusuf (Silahdar'ın kelimeleriyle: *"ol zâlim-i muhîn-i devlet, kara yüzlü kanlı Arap*) ile Boşnak Sarı Süleyman Ağa'nın-Fazıl Ahmed Paşa'nın yetiştirmesi olan bu kişi onun ölümüyle Mustafa Paşa tarafından mirahurlağa atanmıştır- bozgun haberi karşısında *"adûmuzun işi bitti, intikam alacak günler geldi"* diyerek ellerine makramalar alıp göbük atarak oynadıkları nakledilir. *Silahdar Tarihi*, II, s. 119.

⁴¹ Osmanlı-Avusturya mücadeleleri kapsamında "kıızıl elma (red apple) efsanesi üzerine genel bir değerlendirme için bakz., Pal Fodor, "The View of the Turk in Hungary: The Apocalyptic Tradition and the Legend of the Red Apple in Ottoman-Hungarian Context", *Varia Turcica*, XXXIII (1999), s. 99-131.

⁴² Çağdaş yerli ve yabancı gözlemcilerin yanı sıra daha sonra gelen çok sayıda araştırmacının etüdüne konu olan Viyana Seferi'nin sebep ve sonuçları, askeri hareket, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın savaşta politikaları başlı başına ayrı bir inceleme konusudur. Viyana bozgunu ve sonrasında yaşanan Kutsal İttifak'la girilen mücadelelere dair burada temas edilen çalışmaların dışında şunlara bakılabilir: Thomas M. Barker, *Double Eagle and Crescent: Vienna's Second Turkish Siege and Its Historical Setting*, Albany, N.Y.: State University of New York Press, 1967; William B. Munson, *The Last Crusade*, Dubuque: W.C. Brown Book Co., 1969; John Stoye, *The Siege of Vienna*, Holt, Rinehart and Winston, New York, 1965; Andrew Wheatcroft, *The Enemy at the Gate: Habsburgs, Ottomans and the Battle for Europe*, Basic Books, New York, 2009; Michael Hochedlinger, *Austria's Wars of Emergence: War, State and Society in the Habsburg Monarchy, 1683-1797*, Longman, London, 2003; Ivan Parvev, *Habsburgs and Ottomans between Vienna and Belgrade, 1683-1739*, East European Monographs, Boulder, Colo 1995; Suraiya Faroqhi, *The Ottoman Empire and the World Around It*, I.B. Tauris, London 2004, 55-61, 116-118; Stanford Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, I, Cambridge University Press, Cambridge 1976, s. 207-225; Rifa'at A. Abou-el-Haj, "Ottoman Diplomacy at Karlowitz", *Journal of the American Oriental Society*, 87:4 (1967), 498-512; Rifa'at A. Abou-el-Haj, "The Formal Closure of the Ottoman Frontier in Europe: 1699-1703", *Journal of the American Oriental Society*, 89:3 (1969), 467-475; Virginia Aksan, "War and Peace", *The Cambridge History of Turkey*, 3, The Later Ottoman Empire, 1603-1839, ed. Suraiya Faroqhi, Cambridge University Press, Cambridge 2006, s. 81-117; Karl August Schimmer-Henry Elliot Malden, *The Bulwark of Christendom: The Turkish Sieges of Vienna 1529&1683*, Leonaur, 2017; John Shirley, *The History of the Turks*, London, 1683. Mustafa Paşa hakkında sıklıkla atf

1.2. VIYANA KUŞATMASI GÖLGESİNDE KALAN BİR KİMLİK

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa hakkındaki değerlendirmelerde tüm kapılar bir şekilde Viyana Kuşatması'na çıkar. Kuşatmadan bağımsız bir Paşa portresi çizmek neredeyse imkânsızdır. Ancak içinde Viyana geçen inceleme, yorum ve değerlendirmeler salt savaşı güçlerin veya kumandanların askeri stratejilerini, tarafların haklı ve haksız gerekçelerini veya tarihi gerçeklerin sebep ve sonuçlarını ortaya çıkarmak amacını gütmeyiz.

Viyana kuşatması öncesi ve sonrası yaşanan gelişmeler Batılı gözlemcilerde Osmanlı'ya karşı önemli bir tutum değişikliğine yol açtı. Eninde sonunda “hüküm vericiler” bir şekilde kendilerini, İslamiyet ve Hristiyanlık dinlerinin farklılıkları üzerine kurulu iki kutuplu dinsel çarpışmaların öğretilerinden azade tutamadı. Hiç şüphesiz bunun gibi aşırı kriz dönemleri, son derece muhalif ve Hristiyanlığa karşı Osmanlı'nın saldırgan tutumlarını ön planda tutan mütecaviz fikir ve görüşler üretme eğilimindeydi. Dolayısıyla kısa vadede, Mustafa Paşa'nın Viyana yenilgisi hiç de sürpriz olmayan bir biçimde yazarları muzaffer komutan Jon Sobieski önderliğinde büyük bir Hristiyan zaferine götürmüştür. Kişinin durduğu yere göre farklılık arz eden bu bakış açısı üç yüz yıl boyunca bir birinden çok farklı iki Mustafa Paşa karakterinin ortaya çıkmasına yol açmıştır.

Yerli kaynaklar içerisinde Mustafa Paşa hakkındaki en ağır eleştiriler, çağdaşı gözlemcilerinden Silahdar Mehmed Ağa ile Teşrifatçıbaşı Ahmed Ağa'dan gelir. Özellikle Viyana kuşatması öncesi savaş meclislerinde tecrübeli paşaların ve Kırım Hanı'nın uyarılarının serdar tarafından kati bir şekilde reddedilmesi ve kuşatmada yetersiz kalan küçük toplar sorunu başta olmak üzere bu uyarıların haklılığının ortaya

yapılan ve çok sayıda baskısı yapılmasından Avusturya tarih yazımında önemli bir yer tuttuğu anlaşılan (Ernst Petrisch, “Avusturya'nın Bakış Açısından Kara Mustafa Paşa”, *Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Uluslararası Sempozyumu*, Merzifon Vakfı Yayınları, Ankara 2001, s. 91-99) bütünüyle kurgusal bir metin için bakz. Jean de Prechac, *The True History of Cara Mustapha, Late Grand Visier*, London, 1685. Büyük ölçüde *Silahdar Tarihi* esas alınarak hazırlanan bazı yerli çalışmalar ile Viyana Seferi organizasyonunu ve askeri hareketi önceleyen kaynaklar için şunlara bakılabilir: Cevat Üstün, *1683 Viyana Seferi*, TTK, Ankara 1941; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. III, 1. Kısım, TTK, Ankara 1951; Richard F. Kreutel, *Viyana Önlerinde Kara Mustafa Paşa*, çev. Müjdat Kayayerli, Akçağ Yayınları, Ankara 2006; Isabella Ackerl, *Avrupalı Gözüyle 1683 Viyana Kuşatması*, Alp Yayınevi, Ankara 2007; H. Elliot Malden, *Viyana 1683*, çev. Uygur Kahraman, Adapa Yayınevi, İstanbul 2005; Falih Rıfkı Atay, “II. Viyana Kuşatması, Kara Mustafa Paşa'nın İdamı ve Bozgunu”, *Hayat Tarih Mecmuası*, c. 2, s. 8, İstanbul 1965; Simon Millar, *Viyana 1683*, çev. Eşref Bengi Özbilen, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015.

çıkması karşısında yazarlar onu idare etme sanatına yabancı, başına buyruk, kıskanç, kibirli, düşüncesiz, haşin tabiatlı, inatçı, garazkâr, haddinden fazla mağrur, şöhret düşkünü bir kişi olarak tanımlarlar.⁴³ Viyana Kuşatması'na iştirak eden vakânüvislerin gözlemleri, bu tespitte onları daha değerli kılmaktadır.

Büyük bozgun sonrası yaşanan gelişmeler ve Köprülüler'e karşı oluşan kin ve düşmanlık bulutunun dağılması vakânüvislerde Mustafa Paşa lehine, Batılı kaynaklarda tam tersi istikamette cereyan etmiştir, önemli bir tutum değişikliğine yol açmıştır. *Târih-i Râşid* ile başlayan yeni süreçte Mustafa Paşa, devlet idare sanatının en ince ayrıntısına vâkıf, âlim, bilgili, kerim, vakur ve Aristo şuurlu bir kişi olarak tanımlanır.⁴⁴ Bu yüceltici bakış açısı sonraki gözlemcilere de yansımış, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Türk dünyasında Viyana önlerine kadar giderek düşmanın kalbine korku salan, gurur vesilesi ünlü bir komutan kimliğine dönüşmüştür.⁴⁵ Nitekim 1933'te Atatürk'ün Ankara Devlet Konservatuvarı'nı gezerken bir tarih dersinde öğretmenin Mustafa Paşa hakkında olumsuz konuşması üzerine söylediği rivayet edilen "*Öğretmen Bey! 173.000 kişilik bir orduyu İstanbul'dan alıp Avrupa'nın göbeği olan Viyana önlerine götürmek her komutanın yapabileceği bir iş değildir. Bu büyük tarih olayını, o büyük adam gerçekleştirmiştir. Viyana'yı ancak padişah Kanuni Sultan Süleyman kuşatabilmiştir. Merzifonlu onun derecesinde büyük bir adamdır. Gençler! Merzifonlu değerli bir komutandır. Bunu böyle biliniz. Bu şekilde yenilenler yenik sayılmazlar.*" sözlerinde Atatürk ve onun devrinde yetişen tarihçilerin Merzifonlu'nun Viyana teşebbüsünü bir başarı olarak gördüğü açıktır. Diğer yandan tespit edebildiğimiz kadarıyla Türk tarihçileri içerisinde Merzifonlu hakkında en yoğun eleştiriyi büyük tarihçimiz rahmetli

⁴³ *Silahdar Tarihi*, I s. 757; *Silahdar Tarihi*, II, s. 28 vd.; *Devlet-i Aliyye Teşrifatçıbaşısı Ahmet Ağa'nın Viyana Kuşatması Günlüğü (Vekâyi-i Beç)*, haz. Richard F. Kreutel, Milliyet Yayınları, Baha Matbaası 1970, s. 31, 86, vd.

⁴⁴ *Târih-i Raşid ve Zeyli*, II, s.258.

⁴⁵ 19. yüzyılın en meşhur Osmanlı tarihçilerinden Ahmed Cevdet Paşa, şahsi kin ve çıkarlarını devlet menfaatinden üstün tutan bazı kişilerin gelecek sene hatasını telafi etmesi kuvvetle muhtemel olan paşanın yerini kimin alabileceğini düşünmeden idamında önemli bir etken olduğunu belirttikten sonra böylesine büyük bir vezirin acele etmesi gibi bazı zaafı olsa bile idamının çok daha büyük bir hata olduğu yorumunu yapar. Ahmed Cevdet Paşa, *Târih-i Cevdet*, I, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet 1309, s. 52.

Yine dönemin devlet adamı ve tarihçilerinden Mustafa Nuri Paşa, onun hakkında "*Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın hataları inkâr edilemezse de kendisi güçlü, yetenekli ve haysiyet sahibi bir kişi olduğundan öldürülmeyip, sadrazamlıkta bırakılsaydı, İmparatorluğun uğradığı kayıpları geri alması kuvvetle umulurdu. Tarihçilerimizin çoğu da bu fikirdedir.*" demek suretiyle *Raşid Tarihi*'ndekine benzer cümleler kullanır. Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül- Vukuat*, c. I-II, yayına hazırlayan: Neşet Çağatay, TTK, Ankara 1979, s. 285.

Halil İnalçık yapmıştır. İnalçık, Kırım Hanlığı üzerine yazdığı büyük eserinde biraz da Viyana Kuşatmasında Kırım Hanı Murad Giray'a atfedilen ihanet suçlamalarının savunuculuğunu da yaparak Mustafa Paşa'nın düşüncesizliğinin ve başına buyruk hareketinin Osmanlı'yı büyük bir felakete sürüklediğini belirtir.⁴⁶ Başka bir yerde eleştirinin dozu daha ağırdır: “*Napolyon nasıl Fransa'yı mahvetmişse, Osmanlı'yı da Merzifonlu Mustafa Paşa mahvetmiştir; düşüncesiz, mağrur bir adamdı. Hâlbuki bizde hâlâ korunur.*”⁴⁷

Daha önce ifade edildiği gibi çağdaşı Avrupalı gözlemcilerin Merzifonlu hakkındaki değerlendirmeleri bir bakıma Viyana kuşatmasının gölgesinde, büyük bir kin ve düşmanlıkla kaleme alınmıştır. Mustafa Paşa, kaymakamlığı ve veziriazamlığı boyunca çok sayıda Avrupalı temsilciyle görüşmüştür. Bu görüşmelere dair yayımlanan elçilik raporları, bir anlamda sonraki yıllarda oluşan Kara Mustafa Paşa imajını yaratmıştır.

Bunlar içerisinde Mustafa Paşa'nın daha kaymakam olduğu dönemde, 1668 gibi erken bir tarihte hakkında yazılanlar tatmin edici derecede iyimserdir ve oldukça pozitif değer ve yargılar içerir. 1668-1682 yılları arasında Hollanda elçisi olarak Osmanlı topraklarında gözlemlerde bulunan Justinus Colyer, 1668'de Edirne'de görüştüğü Mustafa Paşa'ya dair ilk izleniminde onu iyi huylu, uzlaşmacı, çok zeki, belagat sahibi bir entelektüel olarak tanımlar ve imparatorluk içinde veziriazamlık için en uygun aday olarak görür.⁴⁸

Merzifonlu'nun günlük yaşantısı, evleri, sarayları, çiftlikleri, eşleri ve çocuklarına dair verdiği isabetli bilgilerle gerçeğe en yakın ve doğru gözlemleri Fransız büyükelçisi Marquis de Nointel yapmıştır.⁴⁹ Kapitülasyonları yenilemek için kralın temsilcisi olarak

⁴⁶ Halil İnalçık, *Kırım Hanlığı Tarihi Üzerine Araştırmalar, 1441-1700*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017, s. 220-226.

⁴⁷ *Tarihçilerin Kutbu: Halil İnalçık Kitabı*, söyleşi: Emine Çaykara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006, s. 118.

⁴⁸ Olnon, “A Most Agreeable and Pleasant Creature? Merzifonlu Kara Mustafa Paşa and the Dutch in the Levant (1668-1682)”, s. 651.

⁴⁹ Nointel'in Mustafa Paşa'nın mülkleri ve ailesi hakkındaki gözlemleri ilerleyen bölümlerde temas edileceği üzere resmi vakıf kayıtlarıyla büyük ölçüde örtüşmektedir. Nointel'in raporuna göre Mustafa Paşa 28 yaşında iken Fazıl Ahmed Paşa'nın henüz 17 yaşında olan kız kardeşiyle evlendi. Bu evlilikten çiftin Mehmet ve Yusuf adında iki oğlu oldu, ancak ikisi de öldü. Anneleri 31 yaşında muhtemelen 1672 yılında öldü. Veziriazamın dört cariyesi vardı. Onlardan Fatma, Emine, Ayşe, Zeynep adında dört kızı, Yusuf ve Mehmed adında iki oğlu oldu. Nointel'in raporunu yazdığı esnada Mustafa Paşa'nın üçüncü oğlu sonradan Maktulzade Ali Paşa adıyla meşhur olan Ali henüz doğmamıştı. Bizim hesaplamalarımıza göre Ali, 1681 veya 82'de doğdu. Merzifonlu'nun çağdaşı Claudio Angelo di Martelli tarafından ele alınan

İstanbul'a gelen Nointel, kaymakamlığı ve üçüncü vezirliği döneminde Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'yla Edirne ve İstanbul'da birkaç kez bir araya gelmişti. Aslında Nointel'in 1672'de Kaymakam Mustafa Paşa ile yaptığı ilk görüşme kendisi için oldukça başarısız geçmişti.⁵⁰ Kaymakam Mustafa Paşa'nın yüz harp edilse dahi bu şartlar altında imzalamayacağını söylediği ahidname, bir yıl sonra Fazıl Ahmed Paşa tarafından onaylanmıştı.⁵¹ Nointel'in özel kâtipliğini yapan, daha sonra Bin Bir Gece Masalları'nı Avrupa'ya tanıtan ünlü bir şarkiyatçı ve arkeolog olan Galland, doğrudan büyükelçi Nointel tarafından kaleme alınan "Kaymakam Mustafa Paşa'nın Menşesine, Yükselmesine ve Dairesinin Bugünkü Haline Ait Tam bir Tarifname" başlıklı uzun malumatı eserine ekler.⁵² Bu malumat Kıbrıs-Larnaka'dan gönderilen 19 Şubat 1674 tarihli bir mektuptan hemen sonra gelmektedir. Dolayısıyla daha önce alınan notlardan, Paşa hakkındaki gözlemlerin 1674 yılında kaleme alındığı anlaşılmaktadır.

Büyükelçi Nointel, Mustafa Paşa'yı biraz şiddete meyilli olmakla beraber çok iyi ahlaklı bir kişi olarak tanımlar. Ahlak zaaflarından nefret ettiği anlaşılan Paşa, adamlarının taşkınlıklarını kati bir şekilde cezalandırmakta ve emrinde çalışanların vazifesini en iyi şekilde yapmasını yakından takip etmektedir.⁵³ Oldukça intizamlı bir yaşam tarzı olan Mustafa Paşa, her gün gecenin ilerleyen saatlerinde yatmakta, güneş

başka bir raporda (Suraiya Faroqhi, "A Prisoner of War Reports: The Camp and Household of Grand Vizier Kara Mustafa in an Eyewitness Account", *Another Mirror of Princes: The Public Image of the Ottoman Sultans and its Reception*. İstanbul: Isis Press, 2008, s. 189-217.) Mustafa Paşa'nın idam edildiğinde en büyüğü Yusuf ortancası Mehmed ve en küçüğü Ali adında üç oğlunun olduğu belirtilir ki vakıf kayıtları da bunu doğrular.

Nitekim 1680 tarihli bir vakıf kaydında Mustafa Paşa'nın Yusuf ve Mehmed adlı iki oğlu (bu tarihte Ali henüz doğmamıştır), Fatma, Hatice, Emine, Zeynep ve Abide isminde beş kızı olmak üzere toplam yedi çocuğu bulunuyordu. 1682 veya 83 yılında Saliha adında bir kızı daha doğdu. Paşa'nın oğullarından Yusuf ve Mehmed, 1688 ve 1689 yıllarında bir yıl arayla ölmüştür. Kızlar içerisinde yaşça en büyüğü Fatma en küçüğü Saliha'dır. 1693 yılına gelindiğinde Saliha, Emine ve Zeynep ölmüştür. Bu tarihte geriye Ali Bey, Fatma, Abide ve Hatice hanımlar kalmıştır. Hatice Hanım 1699'da, Maktülzade Ali Paşa 1723'te ölmüştür. Fatma Hanım 1733'te, 1734-39 yılları arasında mütevellilik de yapan Abide Hanım'ın da 1739'da ölmesiyle Paşa'nın hayatta hiç evladı kalmamıştır. Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın soyu kızı Fatma ve ondan olma torunu Kaymak Mustafa Paşa üzerinden devam etmiştir. VGMA: *Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Atik Hazine Defteri*: 83/1; VGMA: *Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Atik Hazine Defteri*: 78/20; VGMA, 641:85/8.

⁵⁰ Antoine Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar (1672-1673)*, I, çev. Nahid Sırrı Örik, TTK, Ankara 1998, s. 67.

⁵¹ Antoine Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar (1672-1673)*, II, çev. Nahid Sırrı Örik, TTK, Ankara 1998, s. 62-65 ve 114-118.

⁵² Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar (1672-1673)*, II, s. 129-145.

⁵³ "Biraz şiddete meyyal bulunmakla beraber, Paşanın ahlakı pek iyidir. Uşağının vazifesinin başında olmasını ister, aksi takdirde değnek hükmünü ifa eder. Ahlak zaaflarından paşa müteneffirdir ve adamlarının gerek içerde ve gerek dışarda ifratlarda bulunmamalarına dikkat ettirir.", Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar (1672-1673)*, II, s. 138-139.

doğmadan kalkarak sabah namazını kılmaktadır. Kahvaltı ve akşamüzeri günde iki öğün yemeğe ek olarak yatmadan önce tatlı ve hoşaftan mürekkep hafif bir yemek daha yemektir. Hiçbir zaman ipek kaftan giymeyen Paşa, saten yahut bezden mamul kaftanlarını her gün değiştirmektedir. Bu gözlem Hollanda elçisi Justinus Colyer'in 1668 tarihli, Paşa'nın asla altın, gümüş veya ipek elbise giymediği görüşüyle uyumludur.⁵⁴ Yemek esnasında pek az konuştuğu anlaşılan Mustafa Paşa, birlikte büyüdüğü Köprülü Ahmed Paşa'nın sadrazam olarak kendisini ziyaretlerinde onu sultan gibi karşılamakta, kendisinden yaşlı paşalara "paşa baba", genç paşalara "paşa oğlum" şeklinde saygı ve hürmet göstermektedir. Özellikle dışarıdan gelen havadislere karşı çok alaka gösterdiği anlaşılan Paşa, titiz ve iyi hazırlanmış ayrıntılı sorularıyla elçileri bıktırma derecesinde sıkıştırılmaktadır. Daimi bir hekimi olmadığından hasta olduğunda umumiyetle padişahın hekimlerine tedavi olmaktadır. 1674 yılı itibariyle Mustafa Paşa bütün giderleri kendisi tarafından karşılanan yaklaşık 400 kişilik kapı halkına sahiptir. Paşa'nın ahırında 500 iyi cins süvari atı, müstahdemler için 600 beygir, eşya taşımada kullanılan 500 deve, 500 katır ve 60 kısrak, bunların dışında 4 adet merasim arabası vardır. Seymen ve delilerden mürekkep olmak üzere iki alaya sahiptir. Süvari olan ve silah taşıyan altı bölükten oluşan seymen alayı 300 kişidir. Bosnalı olan delilerin sayısı 200'dür. Bunlar Paşa'nın mutat muhafızlarıdır ve harp zamanında daima kendisini takip etmektedir.⁵⁵

Mustafa Paşa'nın sadaretinin ilk yıllarına rastlayan dönemde, Zuravno Antlaşması'nın onaylanması ve bazı pürüzlerin giderilmesi için İstanbul'a gelen Polonya elçisi Jan Gniński, Bar ve Miedzyboz şehirlerinin teslim edilip edilmemesi meselesinde yaşanan tartışmalarda dönemin meşhur zindanlarından Yedikule Zindanı'na atılacağı tehdidi bir yana, Leh elçisi için adeta bir kâbusa döndüğü anlaşılan görüşmelere rağmen Paşa'yı temkinli ve sert mizaca sahip bir kişi olarak niteler.⁵⁶

⁵⁴ Olnon, "A Most Agreeable and Pleasant Creature? Merzifonlu Kara Mustafa Paşa and the Dutch in the Levant (1668-1682)", s. 651.

⁵⁵ Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar (1672-1673)*, II, s. 131-144.

⁵⁶ Kotus, *Polonyalı Elçi Jan Gniński'nin Türkiye Seyahatnamesi'ne Göre Osmanlı Ülkesi ve Osmanlılar (1677-1679)*, s. 42, 45, vd. Gniński'nin veba salgını dâhil İstanbul'da karşılaştığı sorunlar aynı dönemde payitahtta bulunan İngiliz elçisi Sir John Finch'in eserinde de geniş yer bulur. G. F. Abbott, *Under the Turk in Constantinople: A Record of Sir John Finch's Embassy 1674-1681*, Macmillan and CO. Limited, London 1920, s. 252-254.

Büyük bozgun öncesi Mustafa Paşa hakkında yazılan en detaylı gözlemlerden bir diğeri 1674-1681 yılları arasında Britanya'nın Osmanlı elçiliğini yapan Jonh Finch'e aittir.⁵⁷ İngiliz elçi Mustafa Paşa'nın ahidnameleri yenileme karşılığında Hollanda, Ragusa, Venedik, Fransa vb. devletlerden *avana* adı altında binlerce dolara varan haraç aldığından bahisle onun yerli-yabancı, inançlı-kâfir ayırt etmeksizin bitmek bilmeyen para iştahından, hırsından ve açgözlülüğünden dem vurur.⁵⁸ Ancak başka bir yerde Paşa'nın birkaç bini bulan kapı kullarının giderleri ve askeri harcamaları için kullandığını söylediği haracın önceden de var olduğu, bu durumun Mustafa Paşa'ya has olmadığını belirtir.⁵⁹ 1680'li yıllara gelindiğinde eleştirinin dozu gözle görülür bir şekilde artar. Nihayet Fransa ve Macarların kışkırtmalarıyla "kılıcını keskinleştiren" Mustafa Paşa, "tüm Hristiyanlar üzerinde ağır bir baskı unsuruna" dönüşür.⁶⁰

İngiliz diplomat ve tarihçi Rycout, tüm yabancı gözlemciler içerisinde ardıllarınca en çok atıf yapılan, en etkili yazar olmuştur. Mustafa Paşa hakkında oluşan kötü imajda kayda değer paya sahiptir. Türk tarihi veya Osmanlı toplumuna ilişkin Viyana bozgunu sonrası kaleme alınan ve 1700'de yayımlanan eserinin daha ilk sayfasında bakış açısını olanca sertliğiyle ifade eder. Mustafa Paşa'yı kötülemek için daha önce hakkında ağır ifadeler kullandığı selefi Köprülü Ahmed Paşa'yı adeta göklere çıkarır.⁶¹ Tüm iyi sıfatlar Ahmed Paşa'ya giderken, geriye Mustafa Paşa'ya sadece kötülükleri kalır.⁶²

Batılı gözlemcilerin eserleri üzerine yakın zamanda yapılan ayrıntılı incelemeler, elçi raporlarında yıllar içinde değişen yorum farklılıklarına değinerek daha farklı bir

⁵⁷ G. F. Abbott, *Under the Turk in Constantinople: A Record of Sir Jonh Finch's Embassy 1674-1681*, Macmillan and CO. Limited, London 1920,

⁵⁸ Abbott, *Under the Turk in Constantinople*, s. 228-231.

⁵⁹ Abbott, *Under the Turk in Constantinople*, s. 229.

⁶⁰ Abbott, *Under the Turk in Constantinople*, s. 359, 362.

⁶¹ Anders Ingram, *English Literature on the Ottoman Turks in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, Durham Ph.D. theses, Durham University, 2009, s. 356-357.

⁶²(...Zamanla binlerce ailenin harap olmasına ve onların mallarını gasp etmesiyle muazzam bir servet biriktiren, İmparator ile efendisi Sultan arasındaki ateşkesi inatla ihlal ederek kötülüğünün tüm ölçününü hakkıyla yerine getiren, vahşiliğin vücut bulmuş hali, yağmacı, kibirli, haris, hain, sahte, kalles, kana susamış, mantıksız, adaletsiz, baskıcı, haraççı, zalim ...), "(...But now that Kara Mustapha comes to succeed in the place of so just and equal a governour, a person of violence, rapine, pride, covetousness, false, perfidious, bloody, and without reason or justice; we have nothing to represent at the beginning of his government, besides his oppression, extortion, cruelties and acts of injustice beyond any thing that was ever practised before in the reign of the most tyrannical princes: and in process of time becoming vastly rich with the spoils and ruine of many thousands of families, he accomplishes the full measure of his iniquity by the persidious breach of the truce between the Emperor and his Master the Sultan...)", Rycout, *The History of the Turks Beginning with the Year 1679*, s. 1

Mustafa Paşa portresi çizmektedir. 17. yüzyılda Osmanlılar hakkında oluşmuş İngiliz literatürünü ele alan çalışmasında Anders Ingram, Rycout'un gözlemlerinde Mustafa Paşa'nın "düzgün davranışa sahip, bilge ve tecrübeli bir kişi ve önemli bir saray mensubu"ndan nasıl "zalim bir barbara dönüştüğünü" ortaya koyar.⁶³ Viyana bozgunu ve sonrasında Osmanlı için büyük yenilgiler ve toprak kayıplarıyla sonuçlanan Kutsal İttifak'la yapılan savaş sürecini (1683-1699) Hamburg'un bir sakini olarak yazan Rycout'un daha önceki incelikli İngiliz perspektifi, kendine has gözlem ve değerlendirmeleri burada yerini daha tanıdık Hristiyanlık merkezli ön yargılı ve negatif yaklaşımlara bırakır.⁶⁴

Benzer şekilde Hollanda elçisi Colyer'in raporlarının titiz analizi, selefi ve "biraderi" Köprülü Ahmed Paşa'dan çok farklı olmayan bambaşka bir Mustafa Paşa karakterini ortaya çıkarmıştır.⁶⁵ Hollanda Elçisi Colyer'in Paşa'ya dair "*iyi huylu, uzlaşmacı, çok zeki, belagat sahibi bir entelektüel, İmparatorluk içinde veziriazamlık için en uygun aday*" olduğu yönündeki pozitif ilk izlenimi, 1678'de önce tıpkı selefi gibi "*sert ve fakat adil bir vezir*"e dönüştü. Zamanla bu ifadelerin yerini Vezirin kişisel sertliği, hırsı ve aç gözlülüğü aldı. Fakat Colyer'in görüşünü değişmesinin asıl nedeni, Paşa'nın kendisini bütünüyle Osmanlı devletinin çıkarlarına adanmış olmasıydı. Merlijn Olon daha ileriye giderek tam tersine Avrupalı diplomatları hayal kırıklığına uğratan asıl konunun Paşa'nın devasa büyüklükteki kapı halkının ihtiyaçlarını finanse etmek için devamlı olarak acil para ihtiyacına rağmen teklif ettikleri rüşveti reddetmiş olmasıydı.⁶⁶

Batılı gözlemciler ve tarihçiler Colin Heywood'un Mustafa Paşa hakkında kaleme aldığı *Encyclopedia of Islam*'da ilk kez 1960'da yayımlanan çalışmasına kadar kabaca onu zalim, haris, aşırı kibirli, mantıksız, inatçı, açgözlü, Hristiyanlara karşı büyük nefret besleyen kaba saba bir adam olarak görür. Heywood, Paşa'nın eylemleri genellikle kendi lehine savaşçı bir politikanın sonucu olarak değerlendirilmiş olsa da görünürde Merzifonlu'nun kuzeydeki tartışmalı tampon bölgelerinde devletin varlığını ve gücünü

⁶³ Ingram, *English Literature on the Ottoman Turks in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, s. 352-360.

⁶⁴ Ingram, *English Literature on the Ottoman Turks in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, s. 374.

⁶⁵ Merlijn Olon, "A Most Agreeable and Pleasant Creature? Merzifonlu Kara Mustafa Paşa in the Correspondence of Justinus Colyer (1668-1682)", *Oriente Moderno*, 22/83 Nr.3, The Ottoman Capitulations: Text and Context, 2003, s. 649-669.

⁶⁶ Olon, "A Most Agreeable and Pleasant Creature?", s. 667.

temsil etme uğraşında olduğunu belirterek,⁶⁷ onun hassas ve farklı yorumlara oldukça müsait olan yönetim tarzı ve kişisel karakterine ilişkin daha objektif bir akış açısı sunmuştur.

Yukarıda açıklananlardan hareketle Avrupalı gözlemcilerin paşa hakkındaki değişken ve olumsuz değerlendirmelerine körü körüne bağlı kalmanın tarih yazılığının bakımından ve gerçeği arama yolunda doğru olmayacağı görülmektedir. Her şeyden önce elçilerin belirli bir ayrıcalığı olduğu ve antlaşmayı alabilmek için mutlak bir misyonla görevlendirildiği, aynı ölçüde Mustafa Paşa'nın da tüm yetkilerini kullanarak kendi devletinin çıkarlarını en üst düzeyde temsil ile sorumlu olduğu unutulmamalıdır. Tüm bu karşılaşmalarda rahatlıkla söylenebilir ki Mustafa Paşa, gerek kapitülasyonları yenileme sürecinde ve Halep'ten iç piyasaya sürülen sahte yabancı paraların tazmin ettirilmesinde gerek haraç konusunda yaptığı çetin, uzlaşmaz görünen pazarlıklarda elçilere karşı mutlak bir üstünlük sağlamış ve devletinin çıkarlarını en üst seviyede temsil etmiştir.

Avrupalı temsilciler, Paşa karşısında gördükleri kötü muamele ve imzalamak zorunda oldukları ağır antlaşmaların intikamını, tüm dengeleri değiştiren Viyana bozgunu ile almak eğilimindeydiler. Viyana kuşatmasını salt Merzifonlu'nun Viyana'nın zenginliklerine gözünü dikmiş bir servet düşkünü olmasına veya kişisel şan, şeref ve ikbal peşinde koşan maceraperest yapısına bağlayan veya onu Hristiyanlığın en büyük düşmanı olarak yansıtan çağdaşı Avrupalı elçilik raporlarının önemli bir bölümü, kuşatmanın sonucu ortaya çıktıktan sonra kaleme alınan ön yargılı değerlendirmeler içerir. Hiç şüphesiz buna çağdaşı bazı Osmanlı kaynakları da eşlik etmiştir. Oysa daha baba Köprülü'nün yönetim zamanında devletin kuzey siyasetinde gözle görülür bir politika değişikliğine gidildiği bilinmektedir. Osmanlı yönetiminin kuzey siyasetindeki değişim, yaklaşık iki asırdır uygulanagelen bağımlı devlet politikasının terkedilerek, yeni fethedilen kale ve şehirlerin merkezden atanan valiler kanalıyla doğrudan İstanbul idaresi altına alınmasını öngörüyordu.

Nitekim bu politika değişikliğinin bir tezahürü olarak Köprülü Mehmed Paşa'nın Erdel prensi II. György Rákóczi üzerine çıktığı sefer neticesinde yeniden Osmanlı hâkimiyetine alınan Yanova (1658), doğrudan merkezi idareye bağlandı. Bundan iki yıl

⁶⁷ Heywood, "Kara Mustafa Pasha, Merzifonlu, Maktûl", s. 591.

sonra Yanova'nın kuzeyinde yeni fethedilen Varad (1660), eyalete dönüştürüldü. Böylece ilk defa Erdel'in kuzeyinde bir şehir eyalete dönüştürülerek yönetimi bağımlı devletlere değil, doğrudan merkezi idareye alındı. Varad Eyaleti'ni 1663'te Uyvar Eyaleti ve nihayet 1672'de Kamanıçe-Podolya Eyaleti izledi. Bu eyaletlerin kurulması, Osmanlı merkezi idaresinin sınırlarını Erdel, Eflak ve Boğdan voyvodalıklarının kuzeyine taşıyarak bağımlı devletleri iç bölge konumuna getirdi.

Hiç şüphesiz Viyana Seferi de dönemin bu merkezietçi politikasının bir ürünüydü. Seferden başarıyla dönülmesi halinde yaklaşık 150-200 yıldır bağımlı devlet olarak statülerini koruyan Erdel, Eflak ve Boğdan'ın bu özel statülerinin ilga edilerek doğrudan İstanbul'a bağlı eyaletlere dönüştürülmesi tabii bir sonuç olacaktı.⁶⁸ Zira devlet, yeni kurduğu eyaletlerde merkezi idareyi tesis etmek ve kalıcı kılmak adına askeri, dini, mali, beledi ve idari anlamda hummalı çalışmalar yürüttü. Bu bağlamda her ne kadar Viyana Kuşatması esnasında ve öncesinde fahiş stratejik hatalar yapmış olsa da Mustafa Paşa'nın dış politikası, Viyana Seferi de dâhil olmak üzere bütünüyle selefleri

⁶⁸ Osmanlı'nın kuzeyde tasarladığı yeni merkezietçi politika yüzyılın ikinci yarısında Fransa'nın İstanbul elçisi M. de Nointel'in yanındaki genç bir ressam ve kütüphaneci tarafından dahi tüm boyutlarıyla biliniyordu. Kamanıçe Seferi için ordunun Edirne'deki hazırlığını bizzat yerinde gören Antoine Galland, bu seferin ehemmiyeti için şöyle şu yorumda bulunur: “*Eğer Türkler Kamanıçayı ele geçirirlerse, Boğdan Prensiğini kaldırarak Türk hâkimiyetini ve İslam kanununu orada tesis edeceklerdir.*” Antoine Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar (1672-1673)*, I, (Çeviren: Nahid Sırrı Öruk), TTK, Ankara 1998, s. 103. Diğer taraftan Osmanlı için uzun yıllardan bu yana “kızıl elma” özelliğini koruyan Viyana, Osmanlı'nın her zaman gündemindeydi. Buna dair ilginç ve oldukça dikkate değer bir gözlemi Evliya Çelebi aktarır. Merzifonlu Kara Mustafa Paşa ile Evliya Çelebi'nin görüşmesi 1668'de o esnada kaymakam olan Mustafa Paşa'nın Edirne sarayında gerçekleşmiştir. Evliya Çelebi Avurturya'ya gönderilen Elçi Mehmed Paşa'nın mahiyetinde de yer aldıktan sonra Kandıye'ye gitmek üzere Kırım'dan henüz dönmüştür. Çelebi'nin aktarımına göre Mustafa Paşa kendisini “Hay Evliyam safa geldin. Ya seni Elçi Paşa ile Nemçe Krallığına gitti işittik” diyerek karşılamıştır. Mustafa Paşa burada Evliya Çelebinin Nemçe Seyahati hakkında uzun uzadıya bilgi almıştır. Biraz da yol yorgunu olduğu anlaşılan Evliya Çelebi, Paşa'nın 3 saat boyunca Beç Kalesi hakkındaki bitmek bilmez sorularına sinirlenmiş gibidir. Evliya Çelebi, Mustafa Paşa'ya Beç Kalesi'nin uğursuz bir kale olduğunu, Sultan Süleyman'ın bozguna uğrayarak bütün teçhizatını arkada bırakarak canını zor kurtardığından bahisle Kanuni'nin bu konudaki ağır bedduasını nakleder: “*İlahi benim ırk-ı tahirimden olan evladlarım ve askerlerim Beç'e varırlar ise peç olalar ve pîç olup pûç olalar ve hiç bulalar, ve Firavun ve Yezid-i Mervan ve Karun'un lanetin alalar. Ve Yanık'a varanlar yanalar*” deyu beddua etmiştir. Bunun üzerine Mustafa Paşa: “*Evliyam, Süleyman Han'ın Beç altındaki bozgununu işittik. Padişahımız onun intikamını almak gayesiyle Beç üzerine bir sefer düzenler bizi de bu işte memur ederse Beç'in durumunu bilelim diye sorarım, yoksa ne işim olur*” der. Bunun üzerine Evliya Çelebi, “*Sultanım, bir Vezir Beç'e sahip olmak isterse tam iki sene Budin'e, Üstolni-Belgrad'a ve Eğre vilayetlerine kışlalar verip, 100.000 Tatar ve 100.000 Osmanlı askeriyle Nemçe'nin ön garnizonlarını yok edip, düşmanın kolunu kanadını kırıp ancak üçüncü yılda Beç Kalesini kuşatmalı. Kale kuşatması ay ay içinde hemen tamamlanmalı. Sonra hemen kış gelmeden askeri Beç kalesi altından çekmeli. Eğer bu şekilde kuşatılırsa kale mutlaka alınır.*” diyerek bir nevi engin fikirlerini paylaşmıştır. Bu görüşme kaydı gerçekten de söz konusu tarihte deftere alındıysa Osmanlı devlet adamlarının Viyana sevdasının çok daha önceye dayandığını ortaya koyar. Evliya Çelebi, *Seyahatname*, 8, haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı-Robert Dankoff, YKY, İstanbul 2003, s. 27.

Köprülüler gibi Osmanlı'nın Avusturya, Ukrayna ve Orta Macaristan içlerindeki çıkarlarını ve mülklerini korumak üzerine kuruludur.

Tüm bunlardan bağımsız olarak Topkapı Sarayı'nın enderun ve hass oda hazinelerinin envanterini çıkartarak tüm defterleri yeniletmesi⁶⁹, Abdi Paşa'ya devlet protokollerini kapsayan bir kanunname hazırlatması⁷⁰, İstanbul'da gerçekleştirdiği idari düzenlemeler, vakıf kayıtlarının kendi dönemine kadar hiçbir Osmanlı devlet adamında olmadığı kadar teferruatlı kaydedilmesi Mustafa Paşa'nın teşkilatçı, tertipli, düzenli, kuralcı, disiplinli bir yönetim tarzına ve sert bir kişiliğe sahip olduğunu ortaya koyar.

Mustafa Paşa, kişisel yaşantısında İslami öğretiye sıkı sıkıya sadık kaldı. Aziz Mahmud Hüdâî tarafından kurulan *celvetiyye tarikatına* bağlıydı. Zamanının meşhur şeyhi Selami Ali Efendi'nin Toygar tepesinde bulunan tekkesine devam ediyordu. Bu yönüyle selefi Ahmed Paşa'dan ayrılmakla birlikte, muhtemelen tarikata yine Köprülü ailesinden meşhur bir Mevlevi olduğu bilinen, Paşa'nın sadarete geçmesiyle birlikte bir an olsun yanından ayırmadığı Yeğen Hüseyin Bey'in (1697-1702 yılları arasında sadrazamlık yapan Amcazade Hüseyin Paşa) teşvikiyle girmişti.⁷¹ 1680 yılında kurduğu bir vakıfta uzun zamandır Aziz Mahmud Hüdâî tarikatına meylettğini açıkça belirtmişti.⁷² Ayrıca, Aziz Mahmud Hüdâî ve bağlı bulunduğu tekkenin post-nişini olan Selami Ali Efendi'nin Üsküdar-Toygar tepesinde Solak Sinan Mahallesi'nde bulunan zaviyesinin yeme-içme ve sair masraflarının karşılanması amacıyla 36.500 kuruş gibi son derece

⁶⁹ BOA, TS. MA.d 26; TS. MA.d 11; ayrıca İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı*, TTK, 4. Baskı, Ankara 2014, s. 306.

⁷⁰ Tevkî-i Abdurrahman Paşa, *Osmanlı Devleti'nde Teşrifat ve Törenler: Tevkî-i Abdurrahman Paşa Kânun-nâmesi*, haz. Sadık Müfit Bilge, Kitabevi, İstanbul 2011.

⁷¹ Nitekim Mustafa Paşa'nın 1680'de Hüdâî Tekkesi için kurulan vakfının hazırlığı Paşa'nın işlerinin yoğunluğundan dolayı Yeğen Hüseyin Bey yapmıştı ve son aşamada mahkemede vakfiyenin tescili sürecine de şahitlik etmişti. Köprülü Mehmed Paşa'nın kardeşi Hasan Ağa ve oğlu Hüseyin Bey başta olmak üzere Köprülü ailesinin çeşitli sufi çevrelerle yakın bağlar kurduğu ve bu çevreden çok sayıda kişiye hamilik ettikleri bilinmektedir. M. Fatih Çalışır, "Köprülü Sadrazamlar ve Sûfi Çevreler", *Osmanlı'da İlm-i Tasavvuf*, İsar Yayınları, İstanbul 2018, s. 793-802.

⁷² "... Medine-i Üsküdar'da... züpde-i evlâd-ı resul umde-i ashâb-ı kanûl kutbü'l ârifin gavsü'l vâsilinn eş'-şeyh es'-seyyid Hüdâî Mahmud Efendi aleyhi'r-rahmetü'l-melikü'l-hakkî'l-mübînün ulüvv-i rütbet ve sümüvv-i kadrü menziletlerini tamam fehmu'ü' kan etmek ile nûr-ı muhabbetleri derununda pür-lemân olup mâye-i muhteşem-i hizmet-i dervişân est fehvasınca rütbe-i rüşd-i sedâda meyl için anların tarikat-ı seniyyeleri fukarasına meyl edüp ol tayfe-i aliyyenin imdâd ve iânetini zuhr-i ahiret bilmeğün şöyle şart eyledim ki...", VGMA, 641:85/8.

önemli bir meblağı vakfetmişti. Ne var ki Paşa'nın kurduğu bu nukud vakfında biriken paralar idamından sonra müsadere edildi.⁷³

Fazıl Ahmed Paşa kadar olmasa da önemli bir entelektüel ve kitap aşığıydı. İstanbul, Merzifon ve Kayseri'de kütüphaneler kurdu. Belgrad'da idam edildiğinde yanında tarih, edebiyat ve dini kitaplardan oluşan büyükçe bir külliyyatı bulunuyordu.⁷⁴ Çok sayıda şair, âlim ve din adamına hamilik etmişti. Etrafında olup bitenleri öğrenmeye çok meraklıydı. Özellikle yabancı elçileri saatlerce süren soru yağmuruna tuttuğu elçilik raporlarında sıklıkla dile getirilen bir konuydu. Meşhur Kaşıkçı Elması onun zamanında bulunarak saray envanterine kaydedilmişti.⁷⁵ Aynı aileden yetişmelerine ve beraber büyümelerine rağmen üstü konumundaki Fazıl Ahmed Paşa'ya Padişah'a gösterdiği ihtimamla muamele etmiştir. Emri altındaki askerlerden de rütbelere uygun tavır ve davranışlar bekleyen Paşa'nın, bunu ihlal edenleri ağır şekilde cezalandırarak

⁷³ Paşa'nın idamında da rol oynayan Mirahur-ı Evvel Süleyman Ağa tarafından gerçekleştirilen müsadere işlemlerinin büyük bir intikam hırsıyla yapıldığında şüphe yoktur. Müsadereye Mustafa Paşa'nın Aziz Mahmud Hüdaî tekkesi için kurduğu ve tekkenin mütevellisi Mustafa Efendi'ye teslim ettiği, 1684 yılı itibarıyla biriken 38.854 kuruş para da dâhil edilmişti. Bunun ötesinde Paşa'nın Divanyolun'daki yarım kalan külliyesi de müsadere edildi. Müsadere edilen yarım külliye Mustafa Paşa'nın oğlu Yusuf Bey tarafından 40.000 kuruş para ödenerek satın alınmış ve tamamlanmıştır. Paşa'nın kızları, oğulları ve Köprülü Yeğen Hüseyin Bey de dâhil olmak üzere akrabasından pek çok kişi müsadere sorgulamalarıyla rencide edilmiştir. Ne var ki olanca düşmanca tavırlarına rağmen Sarı Süleyman Ağa, bu aramalarda birkaç kitap ve pekâlâ Paşa'nın kızlarına ait olabilecek minalı çökertme, elmas süslemeli kuşak, yakut ve inci süslü kapaklı ayna gibi birkaç eşyadan başkasını elde edemedi. Defterin sonunda Süleyman Ağa'nın imzasını taşıyan müsadere kayıtlarının özetinde Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın kethüdası, hazine-darı, reisi vb. tüm çalışanlarının da sorgulanması neticesinde nukud, mücevherler ve el konulan diğer eşyalarla birlikte toplam 2.576 kese 433 kuruş parasının olduğu ortaya çıktı. Söz konusu paranın 77 kisesi Tersane'de devam eden kalyon inşaatı için tersaneye teslim edilmiş, kalan para hazineye aktarılmıştır. BOA, TS. MA.d. 26, s. 18-24; BOA, BŞM. MHF. 4/49, 1-4.

Her ne kadar çağdaşı Osmanlı kaynakları onun mülk edinmede ve iyi ilişkilerle malını artırmada çok mahir, paraya düşkün biri olarak tanımlasa da müsadere edilen parası çağdaşı birçok devlet adamının parasına kıyasla çok düşük kalmaktadır. Örneğin yerine sadrazam olan Kara İbrahim Paşa'nın müsadereye konu olan parası 3.540 keseydi veya 1648'de idam edilen Sultan İbrahim'in hocalığını da yapan Cinci Hoca lakaplı Hüseyin Efendi'nin müsadere edilen 3.000 keseden fazla parasına ek olarak 70.000 kuruşunun daha bulunduğu ortaya çıkmıştı. Abdülkadir Özcan, "İbrahim Paşa, Kara", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 21, İstanbul 2000, s. 329-330; Özcan, "Hüseyin Efendi, Cinci Hoca", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 18, İstanbul 1998, s. 541-543.

⁷⁴ Bu külliyyat içinde yer alan eserlerden bazıları şunlardı: İslam'ın 4. Halifesi Hazreti Ali hattıyla kaleme alınan bir Kuran-ı Kerim, sahabelerden Ukbe bin Amr hattı ile kaleme alınan Kuran-ı Kerim, meşhur Osmanlı hattatlarından Şükrüllah hattıyla kaleme alınan bir Kuran-ı Kerim, Kadı Beyzâvî tefsiri, Ebu'l Fazl tarafından kaleme alınan tarih kitabı, cihadın faziletlerini anlatan "*Fezâil-i Cihâd*" adlı bir kitap, Gelibolulu Mustafa Âlî'nin *Künhü'l-Ahbar*'ı, Sâfi Mustafa Efendi'nin Sultan I. Ahmed ve dönemini anlatan *Zübdetü't-Tevârih*'i, *Ekâlim-i Seb'a* (Yedi Bölge), Sultan Süleyman döneminden 1640 yılına kadar gelen olayların anlatıldığı meşhur *Peçevî Tarihi*, *Acâibü'l-Mahlûkât*'ın Türkçe bir nüshası, resimli bir *Gülşen-i Tevârih* nüshası. BOA, TS. MA.d 26, sy. 23.

⁷⁵ *Târih-i Raşid ve Zeyli*, II, s. 209, Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekâkiât*, (Tahlil ve Metin 1066-1116/1656-1704), haz. Abdülkadir Özcan, TTK, Ankara 1995, s. 107;

hiyerarşiye son derece bağlı olduğu görülmektedir.⁷⁶ Yabancılara karşı sergilediği katı tavırları, görevlerini yerine getirdiği sürece yerli ahaliden, hizmetinde bulunan çalışanlardan ve askerlerden esirgediği anlaşılmaktadır. Nitekim henüz kaymakamlık zamanlarından başlamak üzere hakkında IV. Mehmed'in idam emri verdiği onlarca askeri ve esnafı araya girerek idam olmaktan kurtarmıştır.⁷⁷

Bunların yanı sıra Mustafa Paşa son derece önemli bir vakıf kurucusu kimliğiyle ön plana çıkar. Kurmuş olduğu vakıflarla onlarca şehrin imarına ve kentsel gelişimine katkı sağladı. Edirne'nin su sorunu çözdü. Kamanıçe şehrinin yaklaşık %20'sini tek başına imar etti. Hacı adayları ve kervan ticareti yolu üzerinde önemli bir derbent olan ve Celâlî eşkıyalarının kontrolüne geçen İncesu'yu bütünüyle imar ederek adeta ilçeyi yeni baştan kurdu. Fazıl Ahmed Paşa'nın İzmir'de yarım kalan eserlerini de tamamlayarak İzmir'in kentsel ve ticari gelişimine büyük katkı sağladı. Halep'te en büyük Osmanlı hanını inşa etti. Doğduğu kent olan Merzifon'un kentsel görüntüsünü bütünüyle değiştirecek boyutlara varan eserler kazandırdı. 1660 Büyük İstanbul Yangınında büyük hasar gören tarihi Suriçi bölgesi ile Yedikule semtinde büyük yatırımlar gerçekleştirdi. Yedikule selhane bölgesini bütünüyle yeniden imar ederek bir anlamda İstanbul'un kasaplık et sorununu çözdü. Yangın sonrası evlerini kaybeden yüzlerce aile için Osmanlı'da muhtemelen ilk kez toplu konut projelerini başlattı. Büyük ölçüde küle dönüşen Galata Limanı'nı, Galata gümrüğü ve yağkapanı da dâhil olmak üzere yeniden inşa etti. İmparatorluğun dokuz farklı kentinde dokuz mescit, 4 cami inşa etti. Miri hazine malına karşı son derece hassasiyet gösterdiği anlaşılan Mustafa Paşa, İncesu'da kendisine temlik edilen araziler de dâhil olmak üzere, üzerine vakıf eseri veya saray yaptırdığı tüm arsa, arazi, çiftlik vb. taşınmazların bedelini ödemişti.

⁷⁶ Bu hususta *Silahdar Tarihi*'nde geçen bir anekdot oldukça dikkat çekicidir. 1677 yılında Çehrin üzerine serdar tayin edilen İbrahim Paşa seferden olumlu bir sonuç alamadan dönmüştür. Bu koşullar altında Çatalca'da avda bulunan IV. Mehmed'le karşılaşmasında, sultan kendisini "kaldırın şu kâfiri" diyerek azarlamıştır. Bunun üzerine bostancıbaşı Kuşçu Mustafa Ağa, Paşa'yı koltuklayıp katlolunacak zannıyla ağır hakaretlerle çamur içinde sürüklerken, Paşa, Bostancıbaşıya elinde ferman var mı? Yoksa bu eziyet nedir diye çıkmış ve konuyu devrin sadrazamı Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'ya arz etmiştir. Olayı öğrenen Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Bostancıbaşıyı çağırarak "*Bre melun eşek, senin ne haddindir padişahın vezirine böyle eziyet etmek. Vüzeradan birinin katli ferman olursa bile kılıç altına gelinceye değin arz-ı pâdişâhî olmağla, ana riâyet ve izzet ü ikram lazımdır.*" diyerek Bostancıbaşıya hiyerarşiye riayet etmesini tembihlemiştir. *Silahdar Tarihi*, I, s. 669.

⁷⁷ *Silahdar Tarihi*, I, s. 660; *Vekâyinâme*, s. 171.

1.3. VAKIFLARI

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, 22 yılı bulan siyasi kariyerinde (1661-1683) İstanbul, Bursa, Edirne, İzmir, Amasya, Kayseri, Çorum, Halep, Cidde ve Kamanîçe olmak üzere on kentte vakıflar kurmuştur. Mustafa Paşa, vakıfların bütçe dengeleri ve ekonomik etkinlikleri itibarıyla 17. yüzyılın en büyük vakıf kurucusudur. Hesaplamalarımıza göre, 1665-1682 yılları arasında büyük bir bölümü vakfa kazandırılan dükkân, menzil, çiftlik, saray, değirmen gibi akar alımlarının yanı sıra inşa edilen han, hamam, mescit, çeşme, cami ve bedesten gibi eserlerin üzerine kurulduğu arsaların satın alımı için yaklaşık 27,5 milyon akçe para harcanmıştır. İncesu Külliyesi başta olmak üzere diğer kentlerde yaptırılan vakıf eserleriyle birlikte değerlendirildiğinde Mustafa Paşa'nın, vakıfları için pekâlâ 100 milyon akçeye ulaşan muazzam bir servet harcadığı ortaya çıkmaktadır.⁷⁸ Paşa'nın kurmuş olduğu vakıfların kentsel gelişime katkısı ve mali analizleri ilerleyen bölümlerde değerlendirileceğinden burada kısaca vakıfların tanıtımıyla iktifa edilecektir.

Kara Mustafa Paşa'nın yaşadığı dönemde düzenlenmiş sekiz adet vakfiyesi tespit edilmektedir. Bunlardan üçü, 1678 tarihli büyük vakfiyenin zeylidir. Paşa'nın ikisi dışındaki tüm vakfiyeleri Vakıflar Genel Müdürlüğünde bulunan 353 sayfadan müteşekkil 641 numaralı vakfiye defterinde kayıtlıdır.⁷⁹ İdamından sonra vakıfları hakkında düzenlenen iki adet hüccet de vakfiye şeklinde telakki edilmiş, vakıf defterine işlenmiştir. Bunlardan Paşa'nın idamından dokuz ay sonra düzenlenen 1 Eylül 1684 tarihli hüccet, daha önce müsadere edilen Divanyolu üzerindeki külliyenin oğlu Yusuf Bey tarafından müzayede ile satın alınması ve yeniden vakıf olarak tescil ettirilmesi hakkındadır.⁸⁰ Vakfiye olarak işlem gören 1696 tarihli başka bir ilamda ise benzer bir

⁷⁸ Mustafa Nuri Paşa'nın hesabına göre Köprülü dönemi sadrazamlarının yıllık maaşı 10 milyon akçe civarındaydı. Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül- Vukuat*, c. III-IV, s. 100-103. Paşa'nın vakıfları için harcadığı tahmini rakam dönemin merkezi bütçe gelirlerinin yaklaşık %15'i kadardı. Mehmet Genç-Erol Özvar, *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler*, 1-2, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yay., İstanbul 2006.

⁷⁹ Söz konusu defterin ilk otuz beş sayfası Paşa'nın İstanbul, Cidde, İncesu gibi farklı kentlerdeki bazı vakıf çalışanlarının atama kayıtlarını içerir. Defterin 55 ila 79. sayfası arasında 1678 tarihli meşhur büyük vakfiyesi kayıtlıdır. Vakfiyelerin dışında Kamanîçe ve Cidde kentlerindeki satın alımlar hariç olmak üzere Mustafa Paşa'nın zamanında gerçekleştirilen yüzlerce satın alım belgesi, ferman, berat vb. vakıf belgeleri bulunmaktadır. VGMA, 641.

⁸⁰ Rumeli kazaskeri ile İstanbul kadısının imzalarını taşıyan hüccete göre Mustafa Paşa'nın terekesinden borçlu çıkması üzerine Divâne Ali Mahallesi'ndeki on adet kargir medrese odası, henüz tamamlanmış bir dershane ve sebilhane, bir türbe yeri, muallimhane, on iki dükkân ve su deposu inşa edilecek arsa daha

sürecin Paşa'nın İzmir'deki vakıflarında da yaşandığı anlaşılmaktadır. Neticede bu ilamla daha önceki vakfiyelerde yer almayan, ancak 1677-78 yılları arasında farklı satın alım belgeleriyle vakfedilen ve vakıf muhasebe kayıtlarında vakfın mülkü olarak gelir-gideri kaydedilen İzmir'deki taşınmazlar vakıf olarak yeniden tescil edilmiştir.⁸¹

Kronolojik olarak incelendiğinde Mustafa Paşa'nın kurduğu ilk üç vakıf onun sadaret kaymakamlığı görevini yürüttüğü döneme rastlar. Paşa ilk vakfını “vatan-ı aslim” dediği Merzifon'da muhtemelen yeni kaybettiği annesi için kurmuştu. 20 Ocak 1666 (14 Recep 1076) tarihini taşıyan bu ilk vakfiye ile baba ocağı Merzifon'un Narince/Marınca Köyü'nde, annesi Abide Hatun (İsmail Efendi kızı) adına bir cami yaptırmış, camiye daha sonra imam, müezzin, ferraş ve kandilciden müteşekkil dört kişilik bir görevli kadrosu tahsis edilmiştir.⁸² Paşa'nın Merzifon çarşısındaki meşhur 117 odalı büyük bedesteni de bu vakfiye ile kurulmuştur. Bunların dışında otuz cüzhan görevlendirilmiştir. Aslında cüzhanlar, Merzifon'da 1667-68 yılları arasında inşa edilen cami için görevlendirilmişse de bu tarihte cami henüz tamamlanmadığından görevlerini yapım süresince bedestenin bir odasında yerine getirecekti. Bunların dışında otuz dört kişilik bir cüzhan kadrosu ise Mekke şehrinde, içinde Kâbe'nin de bulunduğu Harem-i Şerif için görevlendirilmişti. Vakfiyede Darüssaade ağası nezaretinde her yıl sürre alayı ile Mekke'ye gönderilecek olan 134 altının dağıtılacağı otuz dört kişinin isimleri tek tek kaydedilmişti.⁸³

Mustafa Paşa, ikinci vakfını 1668 yılında kurdu. 641 numaralı vakfiye defterinde adı geçmeyen bu vakıf, Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivinde Paşa'nın vakıflarının kaydedildiği listede de yer almaz. Evkaf Müfettişliği defterleri serisinde tesadüfen karşımıza çıkan söz konusu vakfiye, Paşa'nın o esnada inşa sürecini tamamladığı Merzifon, Edirne ve İstanbul'daki bazı eserlerin vakfedilmesiyle alakalıdır.⁸⁴ Bu vakfiyede vakfedilen eserlerin tamamı 1678 tarihli büyük vakfiye ile bir kez daha vakfedilmiş olsa da, 1668 senesi itibarıyla Merzifon'daki caminin, yanındaki kırk odalı

önce müsadere edilmiştir. Devlet tarafından müzayedeye çıkartılan mezkûr külliye, Paşa'nın oğlu ve vakıflarının mütevellisi Yusuf Bey tarafından 40.000 kuruşa satın alınmıştır. Daha sonra Yusuf Bey satın aldığı eserleri babasının şartı üzerine yeniden vakfettiğini beyan etmesi üzerine mahkeme tescil işlemini onaylamıştır. VGMA, 641:113/13.

⁸¹ VGMA, 641:111/12.

⁸² VGMA, 316: 8/1.

⁸³ VGMA, 316, sy. 13.

⁸⁴ İMUF, Evkaf Müfettişliği, 63, sy. 24-27.

hanın, İstanbul Hocapaşa Mahallesi'nde yer alan Hocapaşa Hanı'nın, Edirne Boyacılar Çarşısı'ndaki tahmishane ve bazı çeşmelerin bu tarihte tamamlanmış olduğu anlaşılmaktadır. Henüz veziriazam olmadan önce kurduğu son vakıf, deftere Kudüs vakfiyesi adıyla kaydedilmiştir.⁸⁵ Arapça kaleme alınan bu kısa vakfiye ile daha önce Haremeyn için tahsis edilen altın ve görevlendirilen cüzhanlar hakkında çok küçük şart değişiklikleri yapılmıştır.

1668 yılındaki ikinci vakfiyenin ardından 16 Nisan 1678 günü tescil edilen üçüncü vakfiye Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın en büyük vakfiyesidir.⁸⁶ Bu vakfiye 1666-1678 yılları arasında İstanbul, Edirne, Amasya-Merzifon, Kayseri-İncesu, Çorum ve Kamanıçe'de inşa edilerek vakfedilen yapıların çatı vakfiyesidir. Kara Mustafa Paşa'nın diğer tüm vakıflarının yönetimi, denetimi, evlat maaşlarının belirlenmesi gibi genel işleyişe dair düzenlemeler bu vakfiye ile belirlenmiştir. Merzifon, Kamanıçe, Çorum ve İncesu'da bulunan vakıf eserleri bu tarih itibarıyla büyük ölçüde tamamlanmıştır. İzmir'deki hanlar, hamam, gümrükhane, kadılık binası ve diğer yapılar tamamlanmış olmasına rağmen bu vakfiyede yer almamıştır. Bunların dışında henüz tamamlanmadığından Halep, Mudanya ve İstanbul'daki vakıf binalarının önemli bir bölümünü bu vakfiyede aramak boşunadır. İstanbul içinde yalnız Yedikule semtindeki kesimhaneler, hanlar, hamam, cami, çeşmeler ve diğer yapılar bütünüyle tamamlanmıştır. Bunun dışında Hocapaşa Mahallesi'ndeki han, toplu konut projesi ve mescit bitirilmiş durumdadır. Eyüp, Ortaköy, Karaköy ve Galata semtlerindeki vakıflar daha sonra kurulmuştur.

Mustafa Paşa'nın 8 Kasım 1680 (15 Şevval 1091) tarihli dördüncü vakfiyesi, bağlı bulunduğu Üsküdar'daki Aziz Mahmud Hüdayi ve tarikatın postnişini Selami Ali Efendi'nin tekkeleri için kurulan bir nukud vakfidir.⁸⁷ Nukud vakfına ayrılan kaynak için Paşa'nın 1678 tarihli çatı vakfının bütçe fazlasından yararlanılmıştı. Söz konusu vakfın bu tarih itibarıyla bütçe fazlası olarak biriken 86.500 esedi kuruştan 36.500

⁸⁵ 641: 117/14.

⁸⁶ Mustafa Paşa'nın 23 Safer 1089/16 Nisan 1678 tarihli vakfiyesi: VGMA: 641, sy. 55-79. Vakfiyenin kadı huzurunda tesciline eski Edirne Kadısı Abdülbaki Efendi, eski Belgrad Valisi Mustafa Efendi'nin yanı sıra Mustafa Paşa'nın kapı kullarından başçavuş Mehmed Ağa, birinci tezkireci Ali Efendi bin Yahya, katibi Mustafa Efendi bin Hüseyin, muhızır ağası İsmail Ağa bin Mustafa, çavuşlar katibi Mehmed Efendi bin Ahmed, sipahi kethüdası Ali Ağa bin Mustafa, telhisi Osman ağa bin Bektaş, selam çavuşu Ahmed Ağa gibi çok kalabalık bir heyet şahitlik etmişti.

⁸⁷ 641: 85-87/8.

kuruşu Aziz Mahmud Hüdai tekkesine meşruta olan para vakıflarına devredilmiştir. Onu on bir (%10) hesabıyla işletilmesi (*istiğâl ve istirbâh*) öngörülen paranın nemasından günlük 100 akçe Aziz Mahmud Hüdai tekkesinin yemek harcamalarına, 100 akçesi de tekkenin hâlihazırdaki şeyhi Selami Ali Efendi'nin Toygar tepesinde Solak Sinan Mahallesi'nde yaptırdığı zaviyenin yemek giderlerine sarf edilmesi şart kılınmıştır. Bu koşullar atında Mustafa Paşa, oldukça büyük bir yekûn olan 36.500 kuruşu Aziz Mahmud Hüdai tekkesine meşrut vakıfların mütevellisi konumunda olan şeyhin torunu Seyyid Mustafa Efendi'yi müteveli kaymakamı atayarak parayı teslim etmiştir.⁸⁸ Vakfın müteveli kaymakamlığı da bütünüyle Aziz Mahmud Hüdai'nin nesline terk edilmiştir. Daha önce bahsedildiği üzere bu vakıf ancak 3 yıl faaliyetine devam edebilmişti. Merzifonlu'nun idamından sonra Aziz Mahmud Hüdai tekkesi için şeyhin torunu Seyyid Mustafa Efendi'ye teslim edilen 36.500 kuruş anapara (asl-ı mâl) ve ek olarak 2.354 kuruş nema ile beraber 38.854 kuruş para müsadere edilmiştir.

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, İstanbul'daki vakıflarının çok büyük bir kısmını sadrazam olduktan sonra 1677-1682 yılları arasında kurdu. 1678 yılından sonra düzenlenen üç vakfiye, çatı vakıf konumundaki 1678 tarihli vakfiyenin zeyilleri niteliğindedir. Bunlardan ilki olan 9 Nisan 1681 (20 Rebiyülevvel 1092) tarihli vakfiye bütünüyle Ortaköy'de inşa edilen akarlarla alakalıdır.⁸⁹ Dönem itibariyle İstanbul'un yeni gözde semtlerinden biri olarak sivrilen Ortaköy'de bir koyun kesimhanesi, bir mum imalathanesi, bir mandıranın yanı sıra içinde bir adet *yahudihane* de bulunan 22 adet çok katlı toplu konut, sahil sarayı ve köşkler inşa edilmiştir.

⁸⁸ Farklı kentlerde kurulan para vakıfları hakkında yapılan çalışmalara bakıldığında 500 kuruş ve üzerini aşan sermaye ile kurulan vakıflara nadiren rastlanır. Örneğin Özcan'ın 16. yüzyıl Üsküdar sicillerinden derlediği 57 vakıf içerisinde sermayesi 500 kuruşu aşan yalnız bir vakıf yer alır. 18. yüzyıl Üsküdar para vakıfları üzerine yapılan çalışmalarda paranın değerinde yaşanan düşüşe paralel olarak vakıfların sermaye miktarları da artmıştır. Bununla birlikte sermaye miktarı bir piramide benzetilirse 2000 kuruş ve üzeri sermayeye sahip vakıflar piramidinin en ucunda daralan alanda yer alır. Örneğin İsmail Bektaş'ın çalışmasında 18. yüzyılın başlarında, 1726 yılında 36 vakıftan yalnız 3 vakıf 1000 kuruş ve üzeri sermayeye sahiptir. Arif Akkaya'nın çalışmasında 18. yüzyılın sonlarında sermaye miktarlarının arttığı ve kurulan 86 vakıftan 6'sının 2000 kuruş ve üzerinde sermayeye sahip olduğu gözlemlenir. Tahsin Özcan, *Osmanlı Para Vakıfları: Kanûni Dönemi Üsküdar Örneği*, TTK, Ankara 2003, s. 275-76; İsmail Bektaş, *Muhasebe Kayıtları Işığında 18. Yüzyılın İlk Yarısında Üsküdar Para Vakıfları*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2017, s. 23-24; Arif Akkaya, *18. Yüzyılın Sonlarında Muhasebe Kayıtları Işığında Üsküdar Para Vakıfları*, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2018, s. 29-31.

⁸⁹ 641: 88-90/9. Vakfiyenin tesciline şahitlik edenler arasında Paşa'nın kethüdası Ahmed Ağa, mektupçusu Mustafa Efendi, imamı Abdullah Efendi, müezzini Abdullah Ağa, silahtarı Abdi Ağa, çuhadarı Zülfikar Ağa ve mühürdarı Ali Ağa da yer almıştı.

Bundan iki ay sonra Haziran 1681’de tanzim edilen vakfiye bütünüyle medrese için vakfedilen kitaplarla alakalıydı.⁹⁰ Paşa, bu geçici dünyadan ebedi olan ahirete seferin aşikâr olduğunun bilincindedir. Hadîs-i şerîfte belirtilen “İnsanoğlu öldüğü zaman amel defteri kapanır. Üç şey onun amel defterinin açık kalmasını sağlar: sadaka-i câriye (hayrı kıyamete kadar devam eden iyilikler), kendisinden yararlanan ilim, kendisine dua eden hayırlı evlat.” duasına mazhar olmak ve Allah’ın ilminin şanını yüceltmek için bir medrese yaptırmaya başladığını, bu medresenin kütüphanesi için elindeki kitapları vakfettiğini belirtir. Ne var ki medrese henüz inşa edilmediğinden 10 akçe ücretli bir hafız-ı kütüp nezaretinde vakfin Hocapaşa Hanı’nda bir odada muhafaza edilen kitaplar yaklaşık on yıl burada kalmıştır. Vakfedilen kitapların önemli bir bölümü tefsir, hadis, usûl-ı fıkıh, ilm-i kelâm, ahlak ve tasavvuf alanındaki dini kitaplardan oluşur. Bunların yanı sıra sarf, nahiv, kıraat gibi Arapça gramer kitapları ve lügatler de bulunur. Azımsanmayacak sayıda tıp, mantık, geometri, astronomi-astroloji ve matematik dallarında da eserler ihtiva eden külliyyat dört yüzden fazla eser barındırır. Günümüzde Beyazıt Devlet Kütüphanesinde muhafaza edilen bu koleksiyonda 467 yazma eser kayıtlıdır.

Mustafa Paşa son vakfiyesini Viyana Seferi’ne çıkmadan biraz önce, 1682 yılının Eylül ayında (evâsıt-ı Ramazan 1093) tescil ettirdi.⁹¹ Paşa’nın bu son vakfiyesi 1678 tarihli çatı vakfiyesinden sonra düzenlenen en kapsamlı vakfiyedir. Vakfiyede Kayseri-İncesu, Edirne ve Kamanîçe şehirlerindeki vakıflara yeni akar eklenmiştir. Mustafa Paşa’nın 1681-1682 yılları arasında tamamladığı Halep kentindeki yatırımların tamamı bu vakfiyede yer alır. Paşa’nın kentte yaptığı yatırımlar arasında Halep merkez çarşının hemen dışında Suveyka Ali Mahallesi’nde Vezir Hanı adlı han ve bu hanın etrafında büyük bir değirmen ile çok sayıda ambar, mağaza, mahzen, dehliz, çeşme ve sebiller vardır. İkinci olarak merkez çarşıda, Emevi Camii’nin hemen yanındaki Eski Pazar (Sûk-ı Atik) Çarşısı’nda 41 dükkân barındıran büyükçe bir çarşı vakfedilmiştir. Son olarak Bendere Mahallesi’ndeki eski mahkeme arsası üzerine büyük divanhaneleri ve geniş sofaları bulunan iki katlı bir mahkeme binası yaptırılmıştır.

⁹⁰ 641: 91-96/10. Bu vakfiyenin şahitleri arasında da Paşa’nın kapıcılar kethüdası, saray kethüdası, masraf kâtibi, tezkirecisi, sipahiler kethüdası, mektupçusu, telhisçisi, muhasebecisi olan çok sayıda kapı kullarından kişi yer almıştı.

⁹¹ 641: 97-110/11.

Bursa'nın İstanbul'a en yakın limanı konumunda olan Mudanya'da vakfedilen eserler ilk defa 1682 tarihli bu vakfiyede yer almıştır. Mudanya İskelesi bütünüyle tamir edilerek büyük bir gümrük binası, yanına 39 odalı bir han, çok sayıda mahzen, depo, ahır, samanhanesi gibi depolama alanları ile kahvehane, fırın, bakkal, kasap ve nalbant gib çok sayıda dükkân yaptırılmıştır.

1682 tarihli bu son vakfiyenin önemli bir bölümü İstanbul'da vakfedilen eserler hakkındadır. Kapalı Çarşı'nın Bayezid tarafındaki girişinde yer alan Sorguççular Hanı ile Eyüp'te bir iskele, kayıkhanesi, iki adet kesimhanesi/selh-hane, çok sayıda bekâr evi ve dükkân bu vakfiye ile vakfedilmiştir. Bunların dışında Galata gümrüğü, Karaköy Yağkapanı, Karaköy Mescidi, Galata surlarının Haliç'e açılan ikinci kapısı olan Kürkçü Kapısı haricinde yer alan Yelkenci Hanı ve Yelkenci Mescidi bu son vakfiyede yer alan önemli eserlerdendir.

II. BÖLÜM

OSMANLI VAKIFLARINDA YÖNETİM VE DENETİM

Osmanlının kurumsal organizasyonunda Tanzimat'la birlikte önemli bir kırılma ve dönüşüm yaşanmıştır. Devletin başta askeri, idari, mali ve hukuki alanda başlattığı dönüşüm daha önceki ıslahat hareketlerinden farklıdır. 19. yüzyılda Batılılaşma politikalarıyla yaşanan süreç ıslahatlardan farklı olarak daha kapsamlı, daha merkeziyetçi ve daha sistemli bir yapıdadır. Bu dönemde devlet, bütün aygıtlarını tanımak ve kontrol etmek istemektedir. Değişimlerin ve ıslahatların önünde en büyük engel olarak görülen yeniçerilerin ortadan kaldırılmasıyla, devletin potansiyelini tanımaya yönelik bütün aygıtlarında bir merkezileşme teşebbüsü hâkimdir. II. Mahmud döneminde kendini iyiden iyiye hissettiren bu yeni yönetim anlayışı ve merkeziyetçi siyaset, Osmanlı Devleti'nin en yaygın ve en büyük kurumsal örgütleri olan vakıfların idaresine de yansımıştır. Böylece İmparatorluk sınırları içinde kurulan vakıfları merkezi yönetim ve denetim altına almak için daha önce girişilen bazı teşebbüslerin son halkası olarak 1826'da Evkaf-ı Hümayun Nezareti kurulmuş, daha sonra da vakıfların günümüzdeki örgütlenme şemasının ilk nüveleri konumunda olan nezarete bağlı Evkaf Müdürlükleri oluşturulmuştur.

Çalışmanın bu bölümünde Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin kuruluşuna kadar geçen sürede Osmanlı İmparatorluğu'nda kurulan vakıfların yönetim, denetim ve atama ilişkileri Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı üzerinden tarif edilecektir.

2.1. OSMANLI VAKIFLARINDA MERKEZİ YÖNETİM VE DENETİM

Osmanlı coğrafyasında kurulan bütün vakıflar, temelde devletin zaman içerisinde düzenlediği idari mekanizma dâhilinde vakıf kurucularının vakfiyede belirlediği ana esaslara bağlı kalınarak yönetiliyordu. Vakfiyeler, vakfın diğer bütün işlemlerinde olduğu gibi vakfın kim veya kimler tarafından yönetileceği ve denetleneceği konusunda da belirleyici olmuştur. Kurucusundan, hissedarlarından ve çalışanlarından daha uzun ömürlü olan vakıflarda vakfiyeler, geleceğe ilişkin barındırdığı kural koyucu, sınırlayıcı ve değiştirilemez ilkelerle bilinçli olarak sisteme sonradan yapılacak müdahaleleri engelleyerek tarafların hak ve hukukunu en baştan belirliyordu.

Osmanlı vakıfları çok geniş bir yelpazede bizzat şekillendirdiği ve kontrol ettiği iktisadi bir faaliyet alanı yaratmıştır. Osmanlı vakıflarını idari yönden tetkik etmek için vakıf hukukundaki tasnifin dışında iktisadi ve idari değerlendirmelere daha elverişli farklı bir tasnife ihtiyaç olduğu aşikârdır. Bu bakımdan çalışmamızda Osmanlı vakıfları; idari ve mali denetimleri, faaliyet alanları, kaynak kullanım biçimleri, mali imkânları ve iktisadi ağırlıkları, teşkilat yapısının niteliği gibi kıstaslarla farklı kategorilerde değerlendirilmiştir.⁹²

Osmanlı vakıfları, yönetim ve denetim açısından merkezi bir denetime tabi olup olmadığı hususuna bağlı olarak iki farklı kategoride değerlendirilebilir. Bilindiği üzere Osmanlı coğrafyasında kurulan vakıfların tamamı üzerinde doğrudan bir devlet denetimi Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin teşekkülüne kadar vâki değildi. Bununla birlikte söz konusu vâkıa vakıf kurumları üzerinde devlet mekanizmasının hiçbir idari tasarrufu olmadığı şeklinde de yorumlanmamalıdır. Nezaret öncesinde de bazı vakıflar üzerinde devletin çok sıkı bir denetim erki mevcuttu. Diğer taraftan sıradan tebaanın kurduğu, toplam vakıf sayısının çoğunluğunu oluşturan vakıflar üzerinde merkezi devlet idaresinin-zorunlu olmadıkça- herhangi bir denetim veya kontrol aygıtı bulunmuyordu. Bu nitelikteki vakıflardan vakfiyesi olanlar mahalli kadı tarafından onaylanan vakfiye hükümlerine göre vâkıfın soyundan gelen kimseler tarafından özerk şekilde yönetiliyordu. Böylece devletin bu nitelikteki on binlerce vakfın varlığından çoğu zaman haberi bile olmuyordu denilebilir. Yukarıda da belirtildiği gibi şer'-i şerife ve örfe uygun olarak kurulan, merkezi yönetimin denetimi dışında kalan aile vakıfları kadıların denetimindeydi. Ancak bu sistemli ve metodik bir denetimden ziyade şikâyete veya talebe bağlı düzensiz ve aralıklı bir denetim mekanizmasıydı. Bu mekanizma içinde önce vakfi kuran kimse mütevellî olarak vakfi yönetmeye başlıyor, devamında ardılları büyük çoğunlukla kalıtım yoluyla vakıflarını özerk bir şekilde idare ediyorlardı. Özerk yönetime sahip vakıflarda büyük mal varlığı olanlar ile iyi yönetilenler uzun süre yaşamakta, buna karşın daha kuruluşunda az sermayenin özgülediği vakıflar, dirayetli yönetici talebi de oluşmadığından birkaç on sene içinde sermaye kaybına uğrayarak faaliyetlerine son vermek zorunda kalıyorlardı. Neredeyse tamamına yakını başkent İstanbul dışındaki bir kadılık tarafından onaylanarak kurulan ve toplam vakıf sayısının

⁹² Kayhan Orbay, "Vakıfların İktisadi Etkinliği, Mali Denetimi ve İktisadi İşlemleri Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *Vakıf ve İktisat*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2014, s. 177-182.

çoğunluğunu oluşturan sıradan halk kesiminden tebaanın kurduğu yerel ve mahallî vakıflar üzerinde merkezi idarenin doğrudan bir denetimi bulunmuyordu. Mahallî ve yerel vakıflar merkezi bir planlamadan yoksun olsalar da sorunların kaynağında çözüm ürettiklerinden beledi teşkilatın olmadığı sanayi öncesi Osmanlı köy ve mahallelerinde hayır hizmetlerinin yerel dağılımında ve karşılanmasında etkili ve üretken olmuşlardır.

Böyle bir tasnifte bütçe imkânları, istihdam kapasiteleri, tarımsal ve kentsel gelir kaynaklarının dağılımı ve çeşitliliği, bütçe hacimleri, bağlı buldukları yönetim, denetim ve kontrol sistemleri bakımından kısaca *merkezi vakıflar* olarak adlandırdığımız selâtin ve vüzerâ vakıflarını farklı bir tasnifte değerlendirmek gerekir. Devlet, hanedan üyeleri tarafından veya üst yönetici sınıfına mensup vüzerâ, sadrazam, saray ağaları, efendiyân ve bunların kapı halkları tarafından kurulan vakıflar ile Osmanlı öncesi kurulan vakıflar ve eizze ve guzât vakıfları üzerinde erken dönemden itibaren sıkı bir denetim sistemi kurmuştur. Bu vakıfların yönetim ve denetimini sağlamak amacıyla da çeşitli nezaret sistemleri kurulmuştur. Darüssaade ya da Haremeyn Nezareti, Sadr-ı Âli Nezareti ve Şeyhülislam Nezareti bunlardan en meşhurlarıdır.

Osmanlı müelliflerine göre Fatih'in (1444-1481) kurmuş olduğu vakıflara 1463'te Veziriazam Mahmud Paşa'yı nazır olarak atamasıyla Sadr-ı Âli Nezareti, II. Bayezid (1481-1512) vakıflarının nezaretini 1506'da şeyhülislama bırakınca Şeyhülislam Nezareti, Haseki Sultan'ın vakıflarının denetimi için 1545 yılında Babüssaade ağasını görevlendirmesi üzerine de Babüssaade Nezareti, sonrasında Darüssaade ağalarının saraydaki nüfuzlarının artmasıyla 1586 yılında da Darüssaade Ağalığı Nezareti doğmuştur.⁹³ Bilâd-ı selâse ve İstanbul kadılığı ile asker ve esnaf teşkilatı içinde mesleki örgütlenmelerin tesis ettiği nakibüleşrafa, reisülkütuba, hazinederbaşına ve yeniçeri ağasına bağlı bazı diğer örgütlenmeler de bulunmakla beraber, gerek

⁹³ İbü'l-Emin Mahmud Kemal (İnal) - Hüseyin Hüsameddin, *Evkâf-ı Hümâyün Nezareti'nin Tarihçe-i Teşkilatı ve Nuzzârın Terâcim-i Ahvâli*, Evkâf-ı İslamiye Matbaası, Daru'l-Hilafeti'l-Aliyye, 1335, s. 11-14; Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicü'l-Vukûât*, III-IV, Sadeleşiren: Neşet Çağatay, TTK, Ankara 1980, s.284-90; Ahmed Resmi Efendi, *Hamîletü'l-Küberâ*, Hazırlayan: Ahmet Nezihi Turan, Kitapevi Yayınları, İstanbul 2000, s. 44-45. Nezaret öncesi vakıfların tarihi gelişimi hakkında daha detaylı bilgi için bkz.: Fuat Köprülü, "Vakıf Müessesinin Hukukî Mahiyeti ve Tarihi Tekamülü", *VD*, II, 1942, s. 1-35; Seyit Ali Kahraman, *Evkâf-ı Hümâyün Nezâreti*, Kitapevi, İstanbul 2006; Bülent Köprülü, "Tarihte Vakıflar", *AÜHF Dergisi*, C. VIII, S. 3-4, Ankara- 1951, s. 479-519; Halim Baki Kunter, "Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri Üzerinde Mücmel Bir Etüd", *VD*, I, Ankara 1938, S. 103-129; Ali Himmet Berki, "Vakıfların Tarihi, Mahiyeti, İnkişafı ve Tekamülü, Cemiyet ve Fertlere Sağladığı Faideler", *VD*, VI, İstanbul 1965, s. 9-13; Nazif Öztürk, *Menşe-i ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar*, VGM Yayını, Ankara 1983.

denetlenen vakıf sayıları gerek etkileri bakımından Darüssaade/Haremeyn ve Sadr-ı Âli Nezaretleri söz konusu örgütlenme kapsamında en büyük kurumlardı. Bu iki nezaretin kaç adet vakfı yönettiği, denetlediği veya bünyesindeki vakıflar üzerinde nasıl bir denetim sistemi kurduğuna ilişkin mevcut bilgilerimiz oldukça sınırlıdır. Çalışmaya konu olan Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı da kuruluşundan Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin teşekkülüne kadar Sadr-ı Âli Nezareti tarafından denetlenmiştir. Bu sebeple Mustafa Paşa'nın vakıflarını doğru bir bağlama yerleştirebilmemiz için devletin hangi esaslara ve ne sıklıkla, hangi tür vakıflar üzerinde nasıl bir bürokratik anlayışla yönetim/denetim sistemi oluşturduğunun kısaca ele alınması faydalı olacaktır.⁹⁴

En büyük merkezi nezaret konumunda olan Haremeyn Nezareti, Osmanlı sarayının en renkli ve en etkili figürlerinden olan Darüssaade ağalarının kontrolündeydi. Babüssaade ve Darüssaade ağaları arasındaki üstünlük mücadelesi III. Murad döneminde Habeşi Mehmed Ağa'nın girişimleriyle 16. yüzyılın sonlarına doğru kesin olarak Darüssaade ağalarının lehine sonuçlanmıştır. III. Murad tarafından Habeşi Mehmed Ağa'ya gönderilen 1588 tarihli hüküm uyarınca bütün Haremeyn, Deşişe, Haseki, Sihaye, Guriyye ve sair Haremeyn Evkafının nazırlığı kendisine tevdi edilmiştir.⁹⁵ Bu yetki Darüssaade ağalarının saraydaki nüfuzlarını önemli derece arttırmış olmalıdır. Haremeyn Evkaf Nezareti bir silsile halinde Darüssaade ağaları tarafından yönetildiğinden nezaret, Darüssaade Ağalığı Nezareti ismiyle de meşhurdur. Darüssaade ağaları 1586-88 yıllarından 1834'te nezaretleri altındaki vakıfların Evkaf-ı Hümayun Nezaretine devrine kadar, selâtin-i izam vakıfları başta olmak üzere birçok büyük vakfın en yetkili yöneticisi olmuşlardır.

Darüssaade ağası tarafından yönetilen vakıflar incelendiğinde bu vakıfların umumiyetle sultanlar, valide sultanlar, Darüssaade ağaları ve onlara bağlı valide sultan ve sultan kethüdarları, lalalar, hazinedar-ı şehriyârî, ağalar, hâcegân-ı divân-ı hümayun üyeleri gibi saraya mensup diğer kişiler ile üst yönetici bürokraside yer alan sadrazamlar, vüzera, ağalar ve ulemanın önde gelenleri tarafından kurulmuş vakıflar oldukları

⁹⁴ İnceleme boyunca vakıflar hakkında yapılacak genel değerlendirmeler merkezi bir denetime tabi olan vakıflara ilişkin olup vakfiye şartlarına göre özerk yönetilen ve merkezi denetim dışı kalan mahallî vakıflar bu çalışmanın konusu değildir.

⁹⁵ TSM: E. 9297/22: *Topkapı Sarayı Müzesi Osmanlı Saray Arşivi Kataloğu: Hükümler-Beratlar: II. Fasikül*, Hazırlayanlar: İsmail Hakkı Uzunçarşılı-İbrahim Kemal Baybura-Ülkü Altındağ, Yayıncı: Ülkü Altındağ, TTK, Ankara 1988, s. 115.

görülür.⁹⁶ Osmanlı İmparatorluğu'ndan önce Memlûklüler, Eyyübiler ve diğer Müslüman toplumlar tarafından Mısır, Suriye ve Arabistan coğrafyasında kurulan vakıflar ile Selçuklular, Karamanoğulları ve Germiyanogulları başta olmak üzere Anadolu'da kurulan hanedanlıklara ait vakıflar da Darüssaade ağasının kontrolünde olan Haremeyn Nezareti tarafından yönetilmişlerdir. Ayrıca gerek söz konusu medeniyetler döneminden kalan gerek Osmanlı devrinde ortaya çıkıp yöneticisi kalmayan büyük vakıflar da söz konusu nezaret tarafından temsil edilmiştir. Bunların dışında İstanbul'da bilhassa kadınların mütemekkin oldukları evlerini vasiyet usulüyle Darüssaade ağalarının nezaretine havale ettikleri görülür ki bu nitelikteki vakıflar da nezaretin denetlediği bir diğer vakıf grubunu oluşturur.

Merkezi idarenin yönetimi ve denetimi altında bulunan vakıfların sayısı zamana ve idari düzenlemelere bağlı olarak değişmiştir.⁹⁷ Gerek düzenli aralıklarla kaydedilmediğinden ve zamanla yeni vakıflar eklendiğinden gerek nezaretler arasındaki geçişler sebebiyle denetime tabi tutulan vakıfların tam sayısını tespit etmek her zaman mümkün değildir. Örneğin 1668 tarihli bir muhasebe defterine göre dönemin Darüssaade ağası Abbas Ağa'nın nezareti bünyesinde 112'si İstanbul, 37'si Rumeli, 17'si Mısır ve 164'ü de

⁹⁶ Sultanların hassaten Darüssaade ağalarını vakıflarına nazır olarak seçmeleri devşirme sistemi içinde yetişen ve kul statüsünde olan bu ağalar üzerinde daha güçlü nüfuzlarının olması, her daim sarayda ikamet etmeleriyle gerek harem dairesi üyeleri gerek saray halkı tarafından kolay erişilebilir olması ve bu sayede gerekli işlerin seyrinin takibi ile gerektiğinde iş akışını hızlandırmak gibi bir dizi pragmatist ve psikolojik nedenlere bağlanmıştır. Bahaeddin Yediylıdız, *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi: Bir Sosyal Tarih İncelemesi*, TTK, Ankara 2003, s.189-190; Fahri Unan, *Kuruluşundan Günümüze Fatih Külliyesi*, TTK, Ankara 2003, s. 182-183. Diğer taraftan Darüssaade ağalarının kökenleri de bu süreçte onları ön plana çıkarmış olmalıdır. Zira Jane Hathaway'ın çalışmaları göstermektedir ki ağaların Mısır'ın yerel güçleri üzerinde önemli bir nüfuzu vardır. Osmanlı padişahları Mısır-Kahire kanalıyla organize ettiği Haremeyn işlemlerinde Haremeyn Vakıflarının nezaretini Darüssaade ağalarına vererek onların yerel nüfuzlarından da yararlanmışlardır. Bu durum ağalara öncelik verilmesinin daha pragmatist bir yönünü de ortaya koyar. Darüssaade ağalarının Mısır'da oluşturduğu siyasi ve mali güç dengeleri için bakınız: Jane Hathaway, *The Wealth and the Influence of an Exiled Ottoman Eunuch in Egypt: The Waqf Inventory of Abbas Agha.* *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 37/4 (1994), s. 293-317; "Eunuch Households in Istanbul, Medina and Cairo during the Ottoman Era.", *Turcica*, 41 (2009), 291-303; *Osman Sarayı'nın En Ünlü Harem Ağası: Hacı Beşir Ağa*, Çeviri: Hazal Yalın, Kitap Yayınevi, İstanbul 2014.

⁹⁷ Örneğin *Tarih-i Raşid ve Zeyli*'ne göre 1716 senesinde Sunullah Efendi'nin Evkaf Müfettişliğine atanması bahsinde, Darüssaade ağalına bağlı birçok selatin vakfı son birkaç yıldan beri parça parça sadaretin nezaretine bağlanmış, nezareti değiştirilen vakıfların Haremeyn Muhasebesindeki kayıtları Sadr-ı Âli Nazırlığı'na bağlı Küçük Evkaf Kalemine taşınarak Muhasebe-i Evkaf adında yeni bir daire oluşturulmuştur. Raşid Mehmed Efendi-Çelebizade İsmail Asım Efendi, *Tarih-i Raşid ve Zeyli*, II, Hazırlayanlar: Abdülkadir Özcan-Yunus Uğur, Baki Çakır, Ahmet Zeki İzgöer, Klasik Yayınları, İstanbul 2013, s. 974.

Anadolu’da olmak üzere toplam 330 vakıf bulunuyordu.⁹⁸ Oysa Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivindeki çeşitli defter fihristleri üzerinden yapılan bir çalışmadaki⁹⁹ verilerin derlenmesinden öyle anlaşıyor ki Evkaf-ı Hümayun Nezareti’nin kuruluşundan (1826) hemen önce Darüssaade Ağalığı/Haremeyn Nezareti’nin denetiminde yaklaşık 550 vakıf bulunuyordu.¹⁰⁰

Evkaf-ı Hümayun Nezareti’nin kuruluşundan kısa bir zaman önce Sadr-ı Âli Nezareti’nce düzenlenen bir muhasebe defterine göre ise bu nezaret bünyesinde yaklaşık 200 vakıf kayıtlıdır.¹⁰¹ 1790’lardan 1813 yılına kadar Sadr-ı Âli Nezaretine

⁹⁸ TSMA.d. 3887/1,2,3. Aynı defteri inceleyen Ülkü Altındağ Mısır’da kayıtlı çoğunluğu deşîşe vakfı olan 17 adet vakfı listeye dahil etmediğinden 313 sayısını verir. Bkz.: Ülkü Altındağ, “Darüssaade”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 9, s. 2 ; Ahmet Arslantürk-Kadir Aslanboğa, 1668-1670 (H.1079-1080) Yıllarında Darüssaade Ağası Nezaretindeki Vakıflarla İlgili Bazı Arşiv Kayıtları, *The Journal of Academic Social Science Studies*, 34, 2015, s. 19.

⁹⁹ Beyhan Hacıömeroğlu, *Bir Yönetim Biçimi Olarak Haremeyn Evkaf İdaresi*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınlanmamış Vakıf Uzmanlık Tezi, Ankara 2017.

¹⁰⁰ Darüssaade ağası tarafından yönetilen ve denetlenen vakıflardan bazıları şunlardır: Sultan Orhan Vakfı, Sultan Çelebi Mehmed Vakfı, Sultan Murad Vakfı, Haseki Sultan Vakfı, Kanuni Sultan Süleyman Kudüş ve Şam Vakfı, Yavuz Sultan Selim’in Şam Vakfı, Atik Valide Sultan Vakfı, Mahpeyker Kösem Valide Sultan Vakfı, Gülnüş Emetullah Valide Sultan Vakfı, Sultan Bayezid’in Edirne ve Amasya Vakfı, Hatuniye Vakfı, Seyyid Battal Gazi Vakfı, Ebu İshak Kazerûni Vakfı, Bursa Ulu Camii Vakfı, Emir Sultan Vakfı, Şeyh Abdülkadir Geylani Hama, Halep ve Bağdat Vakfı, Habibü’n-Neccar Vakfı, Nureddin Zengi Vakfı, Sultan Gavri Vakfı, Sultan Çakmak Vakfı, Sultan Kayıtbay Vakfı, Akbay Seyfi Vakfı, Sultan Kayıtbay Vakfı, Karamanoğlu İbrahim Bey Vakfı, Karamanoğlu Yakup Bey Vakfı, Germiyanoglu Yakup Çelebi Vakfı, Sultan Alaeddin Vakfı, Sadreddin Konevi Vakfı, Mevlana Celaleddin-i Rumi Vakıfları, Gedik Ahmed Paşa Vakfı, Mahmud Paşa-yı Veli Vakfı, Gazi Süleyman Paşa Vakfı, İvaz Paşa Vakfı, Davud Paşa Vakfı, Yemişçi Hasan Paşa Vakfı ... BOA, Ev.HMH.d kodlu 500-2500 arasında kayıtlı defterler ile VGMA: *Haremeyn Ağalar Defteri*: 14, VGMA: *Haremeyn Mukataa Defterleri*: 30, 31, 32, 33; VGMA: *Haremeyn Efendiyan Defteri* 103; VGMA: *Haremeyn Paşalar Defteri*: 106; VGMA: *Defter-i Paşayan ve Ağayan ve Havatin ve Gayrihi*: 435; VGMA: *Haremeyn Atik: Sultanlar ve Havatin ve Paşalar ve Saire*: 437 numaralı defterlerden derlenmiştir.

¹⁰¹ Sadr-ı Âli Nezaretine bağlı vakıflardan bazıları şunlardır: Sultan Murad Hüdavendigâr’ın Bursa Vakfı, Fatih Sultan Mehmed’in Fatih Külliyesi ve Eğriboz Vakfı, Sultan Selim-i Kadim Vakfı (I. Selim), Kanuni Sultan Süleyman’ın Süleymaniye Külliyesi Vakfı, Sultan Alaeddin bin Osman Bey Vakfı, Gazi Evrenos Bey’in Yenice-i Vardar, Gümölcine ve Siroz Vakıfları, Gazi Mihal Bey’in Edirne Vakfı, Gazi Ali Bey Vakfı, İsfendiyarzade Mahmud Bey Vakfı, İsfendiyarzade Hacı Ahmed Paşa Vakfı, Veziriazam Pertev Paşa Vakfı, Pargalı Makbül İbrahim Paşa Vakfı, Çağalzade Rüstem Paşa Vakfı, Zal Mahmud Paşa Vakfı, Şemsi Ahmed Paşa Vakfı, Kaptan Hayreddin Paşa Vakfı, Sokullu Mehmed Paşa Vakfı, Köprülü Fazıl Ahmed Paşa Vakfı, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı, İsmihan Sultan Vakfı, Şah Sultan Vakfı, Mihrimah Sultan Vakfı, Ayşe Sultan Vakfı, Şehülislam Hamid Efendi Vakfı, Fatih’in Mimarbaşı Mimar Ayas Vakfı, Şeyh Emin Nureddin Vakfı, Hüsrev Kethüda Vakfı, Baba Nakkaş Vakfı, Ümmühani Hanım binti Ahmed Paşa Vakfı, Hanife Hatun Vakfı, Zeynep Hatun Vakfı, Nevbahar Emine Hanım Vakfı, Fatma Hatun binti Abdurrahman Vakfı, Hatice binti Hacı Mehmed Vakfı, Seyyid Yahya Vakfı, Haseki Mustafa Ağa Vakfı...

bağlı vakıfların aralıklı muhasebelerini içeren bu defter, vakıfların kuruldukları yer veya hayratları bulunan mahalleleri ihtiva eden önemli bir envanter niteliğindedir.¹⁰²

Nezaret ettikleri vakıf sayıları itibariyle üçüncü sırada yer alan Şeyhülislam Nezaretine bağlı yaklaşık 85 vakıf tespit edilmektedir.¹⁰³ Bu durumda Evkaf-ı Hümayun Nezareti öncesi çoklu nezaret sistemi en azından sekiz yüz elli vakıf üzerinde idari kontrolü sağlamış durumdadır.

Nazırın yönettiği vakfın niteliğine bağlı olarak iki ana görevi bulunuyordu. Bunlardan biri denetim diğeri ise yönetim göreviydi. Burada sultanlara ait merkezi Osmanlı vakıflarının ayırt edici bir özelliğini daha hatırlamamız gerekiyor: özellikle Darüssaade ağalarının denetiminde olan Haremeyn Nezareti altındaki *merkezi vakıfların* bütçe fazlası doğrudan Darüssaade ağalarının kontrolünde bulunan Topkapı Sarayı'ndaki Haremeyn Hazinesine aktarılıyordu. Başta sultan, valide sultan ve yöneticisi münkariz olan haremeyne bağlı diğer vakıfların yıl sonu gelir-gider hesabı görüldükten sonra kalan bütçe fazlası *avâid-i hümayun*, *ceyb-i hümayun*, *mevâcib-i havâtin* gibi çeşitli adlar altında Haremeyn Hazinesinde muhafaza edilirdi. Gelir fazlası doğrudan merkeze aktarılan vakıflar üzerinde Darüssaade ağasının denetim ve yönetim yetkisi birlikte bulunuyordu. Darüssaade ağası öncelikle, sarayın içinden Divân-ı Hümayun hâcegânlarından, dergâh-ı âlî çavuşlarından/müteferrikalarından, yazıcı mazûllerinden, ağa çukadarlarından, silahşorân-ı hazret-i şehriyâriden veya yönetim kademesinin diğer üyelerinden birini müteveli olarak padişaha arz eder, gerekli oluru aldıktan sonra ilgili kişiyi müteveli olarak atardı. Aynı durum Sadr-ı Âli Nezareti için de geçerlidir. Merkezden atanan müteveli, meşruiyet üzere müteveli olanlardan farklı olarak vakıfla alakalı bütün idari işlemlerini nazırın izni ile gerçekleştirirdi. Cihat atamaları, vakıf

¹⁰² BOA: Ev. HMH.d 6333. Defterin ilk vakıf kaydı şöyle başlamaktadır: “*Muhasebe-i mahsûlât ve ihracât-ı evkâf-ı şerîf-i mekteb-i latîf ve sebilhane ve çeşme-i münîf-i merhûm Câbi el-Hac Mehmed Emin Efendi, Defterdar-ı Şıkkı Evvel-i sâbık der nezd-i Cami-i Şehzade Sultan Mehmed der Mahalle-i Molla Hüsrev der İstanbul, an zaman-ı Ali Bey Efendi, an Hâcegân-ı Divân-ı Hümayun ve evlâd-ı vâkıf ber-vech-i meşruta müteveli-i vakf-ı şerîf-i mezbûre der huzur-ı şer’-i şerîf, vacib-i an gurre-i M. sene 1218 ilâ gaye-i Z. Sene 1222. Der Nezâret-i Hazret-i Sadr-ı Âli.*”

¹⁰³ VGMA: Hzn.105. Şeyhülislam Nezaretine bağlı olan vakıflardan bazıları şunlardır: Sultan Bayezid Han-ı Veli Vakfı, Selçuk Sultan Vakfı, Şeyhülislam Ebusuud Efendi Vakfı, Şeyhülislam Feyzullah Efendi Vakfı, Şeyhülislam Ankaravi Mehmed Efendi Vakfı, Şeyhülislam Seyyid İbrahim Efendi Vakfı, Şeyhülislam Ahmed Efendi Vakfı, Kılıç Ali Paşa Vakfı, Çorlulu Ali Paşa Vakfı, Kaymak Mustafa Paşa Vakfı, Cezayirli Gazi Hasan Paşa Vakfı, Veziriazam Sinan Paşa Vakfı, Nişancı Mehmed Paşa Vakfı, Zaviye-i Şeyh İsa Vakfı, Halveti Şeyhi Mehmed Efendi Vakfı, Şeyh Yusuf Efendi Vakfı, İmam el-Hac Mehmed bin Yusuf Vakfı, Şeyhül-kurra Seyyid Mehmed Emin Efendi Vakfı, Sivasî Şeyh Abdülmecid Efendi Vakfı, Vanî Seyyid el-Hac Ahmed Efendi Vakfı, Zaviye-i Nakşibendiyye-i Veli Şeyh Seyyid el-Hac Ahmed Efendi Vakfı.

mallarının *icâreteyn* veya *mukâtaa* ile kiraya verilmesi veya *istibdâlinde*, vakıf hayratlarının bakım, onarım veya restorasyonunda, vakıf hesaplarının denetiminde veya vakfa yeni gelir aktarımında Dasüssaade ağası veya bağlı bulunan Sadr-ı Âli nazırı bütün süreçleri yakından takip ederdi. Merkezi denetime bağlı vakıflar çağdaş vakıflara göre gerekli izinlerin, hüccetlerin ve olurların alınmasında veya hınta baha yardımı, taam yardımı veya bakım ve onarım yardımı gibi çeşitli hazine yardımlarının alınmasında, vakfa yapılan müdahalelerin önlenmesinde, çeşitli harç ve vergi muafiyeti alınmasında nazırların sultana yakınlıkları vesilesiyle daha avantajlı konumdaydılar. Eyalet ve sancaklarda Darüssaade ağasına bağlı çalışan haremeyn evkafı mütevellileri ve haremeyn evkaf müfettiş vekilleri denetledikleri ve yönettikleri vakıfların sorunlarını yerinden tespit ederek problemleri en kısa yoldan nazıra iletirlerdi. Nazır tarafından kendisine arz edilen konularda padişah; kadı, beylerbeyi, haremeyn müfettişi ve sadrazama hitaben yazdığı hüküm ve fermanlarla söz konusu bütün vakıfların asıl mütevellisi olarak sorunun üst kademededen çözümüne yönelik tedbirler alabiliyordu.¹⁰⁴ Merkezi nezarete bağlı vakıfların bu ayrıcalıklı niteliği diğer vakıflar karşısında onları avantajlı bir konuma yükseltiyordu. Diğer taraftan Haremeyn Vakıfları'nın gelirlerini artırmak, muhafaza etmek ve emniyete almak için Darüssaade ağaları da kendi siyasi güçlerini kullanarak bazı paşaların atanmasına doğrudan müdahil olmuşlardır.¹⁰⁵

Darüssaadeye ve sadrazama bağlı vakıflar, çarşamba günleri nezaretleri altındaki vakıfların yönetim ve denetim işlemleriyle alakalı olarak evkaf müfettişi efendiler, haremeyn mütevellisi, haremeyn evkaf muhasebecisi, mukataacısı, kisedarı ve yazıcısı, ruznameci, sadaret kethüdası, reisülküttap, çavuşbaşı, büyük ve tezkireciler ve divan kâtipleri gibi memurlarla sarayın ikinci avlusunda kendi dairelerinde divan tertip

¹⁰⁴ III. Murat'ın Rum Beylerbeyine, Defterdarına ve Hatuniye Vakfına bağlı yerlerin kadılarına hitaben gönderdiği 1586 tarihli fermanı: TSMA: E. 9297/16; Diyarbakır Beyi ve Kadısına ve Haremeyn Mütevellisine hitaben gönderilen 1588 tarihli ferman: TSMA: E. 5217/13; Haremeyn Evkaf reayasının tekalif ve avarız vergisinden muaf tutulmalarına dair Vize Kadısına, Rumeli sancak beylerine ve kadılarına gönderilen 1589 tarihli hükümler: TSMA: E. 5217/15, E. 6896/18; Amasya'da haremeyn vakıflarına bağlı köylere Sivas defterdarınca yapılan müdahalenin önlenmesi amacıyla Amasya sancak beyine, haremeyn müfettişine ve haremeyn evkaf mütevellisine hitaben gönderilen 1594 tarihli hüküm: TSMA: E. 9287/2. Benzer diğer hükümler için bakınız: *Topkapı Sarayı Müzesi Osmanlı Saray Arşivi Kataloğu: Fermanlar, I. Fasikül*, Hazırlayanlar: İsmail Hakkı Uzunçarşılı-İbrahim Kemal Baybura-Ülkü Altındağ, Yayına Hazırlayan: Ülkü Altındağ, TTK, Ankara 1985 ve *Hükümler-Beratlar, II. Fasikül*.

¹⁰⁵ Osmanlı Sarayı'nın en güçlü Darüssaade ağası olan Hacı Beşir Ağa'nın (1717-1749) Hekimoğlu Ali Paşa'yı Haremeyn Vakıfları'na ait gelirlerin düzenlemesi ve sorunların çözülmesi bağlamında Mısır'a vali olarak atanmasını organize etmesi bu bağlamda okunabilir. Bkz. Jane Hathaway, *Osman Sarayı'nın En Ünlü Harem Ağası: Hacı Beşir Ağa*, Çeviri: Hazal Yalın, Kitap Yayınevi, İstanbul 2014, s.72-74.

ederlerdi.¹⁰⁶ Büyük vakıfların denetim ve hesaplarının görüldüğü günlerde divan, İstanbul'da bulunduğu günlerde sadrazam ve Darüssaade ağasının başkanlığında toplanırdı. Divanda, vakıflara temlik suretiyle verilen büyük mukataaların emanet, iltizam veya malikâne usulüyle kiraya verilmesi meselesi, vakıf gayrimenkullerinin kiraya verilmesi, istibdâli, ferağ, intikal ve mahlûlât konuları, vakıfların yılsonu hesaplarının denetimi ve onaylanması, gerekli azil ve atama işlemleri gibi birçok konu ele alınır, alınan kararlar padişahın oluru alındıktan sonra icraya konulurdu.¹⁰⁷

Merkezi bürolar tarafından denetlenen ikinci vakıf grubunu devletin daha çok temlik suretiyle mirî araziden gelir tahsis ettiği idarecilere ait vakıflar ile onlara bağlı çeşitli mülhakat vakıfları oluşturuyordu. Ancak bunlar üzerindeki tasarruf, yönetimden ziyade denetimsel bir nitelik taşıyordu. Nezaretin denetim yetkisini kullandığı vakıflarda müteveli, başlangıçta vakfı kuran kimsenin kendisi olmakta, sonra *ber-vech-i meşrûta*¹⁰⁸ kaidesi üzerine vakfiye şartına bağlı kalınarak daha çok vakıf kurucusunun çocukları, torunları vb. kişilere veraset yoluyla geçmektedir. Devlet bu vakıfların müteveli seçimine karışmaz, vakıf tarafından bildirilen ve yönetici vasıflarını taşıyan kişiyi müteveli olarak atardı. Muhasebe denetiminde herhangi bir usulsüzlüğü tespit edilmeyen mütevelliler gerekli olmadıkça azledilmezler, kendi istekleriyle görevi bırakmadıkça ölünceye kadar müteveli kalabilirlerdi. Mütevellinin personelin iş akışının takibi, vakıf gelirlerinin toplanması, masraflara yönelik gerekli harcamaların yapılması, gerekli bakım ve onarımların gerçekleştirilmesi, muhasebenin hazırlanması gibi çeşitli görevleri bulunuyordu. Ancak müteveli -ileride daha ayrıntılı işleneceği üzere- idari tasarruflarında tamamen bağımsız değildi. İdari kararların birçoğu için nazıra danışmak zorunda olan müteveli, bazı kararların oluru ancak dördü kararname

¹⁰⁶ Hazerfan Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-Beyân Fî Kavânîn-i Âl-i Osman*, Hazırlayan: Sevim İlgürel, TTK, Ankara 1998, s. 57, 59; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, TTK, Ankara 2014, s. 164-66; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, TTK, Ankara 1988, s. 249-261; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1983, s. 743; Mustafa Güler, *Osmanlı Devletinde Haremeyn Vakıflar (16.ve 17. Yüzyıllar)*, Çamlıca Yayınevi, İstanbul 2011, s. 239. Sadrazama bağlı vakıfların denetimleri için oluşturulan divan daha çok paşa sarayında sadrazamın işlerinin yoğunluğu nedeniyle birinci vezir, sadrazam kethüdası veya reisülküttaplar başkanlığında tertip edilen divanlarda görüldü. Sadrazamın yaklaşık 1000 kişilik memur maiyeti vardı. 18. yüzyılın ortalarında sadece sadrazam kethüdasına bağlı olarak çalışan 30 kâtibin varlığı (*Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, s.168-173, 258) nezaret bünyesinde müstakil olarak vakıf işlemlerini yürüten büyük bir dairenin faaliyette olduğunu gösterir.

¹⁰⁷ VGMA: Anadolu Tafsili: 266/88; Evkaf Müfettişliği: 310/104-105; 310/49; 301/69; 254/425; 339/57; 310/135

¹⁰⁸ *Meşruta müteveli* ya da *meşrut müteveli* vâkıfın idaresi kapsamında yapılan atamayı ifade eder.

diyebileceğimiz bir sistem dâhilinde alabiliyordu. Mütevellinin soyunun münkariz olması durumunda vakıf, nazırın yönetimine geçer, nezaretin belirlediği yeni bir müteveli atanırdı.

Görüldüğü gibi merkezi nezarete bağlı ve merkezden müteveli atanarak yönetilen vakıflar üzerinde devletin çok sıkı bir denetimi söz konusuydu. Dolayısıyla bu vakıflar “devlet yönetiminden bağımsız”, “devlet içinde devlet meydana getirmekten” oldukça uzaktırlar.¹⁰⁹ Bilakis aldıkları bütün önemli kararlarda devlet yönetimine hesap vermek zorundadırlar. Vakıf hesabından nezarettten izinsiz hiçbir harcama gerçekleştirilemez, bütçe fazlası üzerinde tasarrufta bulunulamaz, artı paralar merkezi hazineye aktarılırdı. Güçlü bir denetim aracı olan muhasebe kayıtları bunun en büyük göstergeleridir. Uzmanlaşmış bir görevli kadrosu tarafından her yıl düzenli olarak tutulan muhasebelerin denetlenmesi, kayıtların tutarlılığının kontrolü, doğruluğun ve güvenilirliğin bir göstergesi olarak denetim ve yönetim erkinin etkin bir şekilde devreye sokulduğunu teyit eder.

2.2. MERZİFONLU KARA MUSTAFA PAŞA VAKFINDA YÖNETİM VE DENETİM

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı, kuruluşundan 1970 yılında son müteveli Yılmaz Merzifonluoğlu'nun istifa ederek görevden ayrılmasına kadar yaklaşık 300 yıl boyunca Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın soyundan gelen evlatları tarafından yönetilmiştir. 1970'te son mütevellinin istifası ile emaneten yönetilmeye başlanan vakıf, tevliyeti 10 yıldan fazla açık kaldığı gerekçesiyle Vakıflar İdare Meclisi kararıyla 1981 yılında mazbut vakıflar¹¹⁰ arasına alınmıştır.¹¹¹

¹⁰⁹ Robert Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, I, Çeviren: Mehmet Ali Kılıçbay-Enver Özcan, TTK, Ankara 1990, s. 161-62.

¹¹⁰ Mazbut vakıflar en kısa tanımıyla günümüzde Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından yönetilen vakıfları ifade eder. Mazbut vakıfları biraz açmak gerekirse 1935 tarihli ve 2762 sayılı Cumhuriyet'in ilk Vakıflar Yasasının 1. Maddesi uyarınca 4 Teşrinievvel 1926 tarihinden önce kurulmuş vakıflardan a: bu kanundan önce zapt edilmiş bulunan vakıflar b: bu kanundan önce idaresi zapt edilmiş vakıflar c: mütevelliliği bir makama şart kılınmış vakıflar d: kanunen veya fiilen hayri bir hizmeti kalmamış olan vakıflar e: mütevelliliği vakfedenlerin ferilerinden başkalarına şart kılınmış vakıflar ile yöneticisi kalmayan veya tevliyeti 10 yıldan fazla açık olan vakıflar mazbut vakıf statüsüne alınarak Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından yönetilir. Mazbut vakıf statüsüne alınan bir vakıf bir daha mülhak vakfa yani yönetimi halen vakıf kurucusunun soyundan gelenler tarafından idare edilen vakıflara dönüştürülemez. 2017 yılı itibarıyla hâlâ kurucularının soyundan gelen kişilerce yönetilen 262 adet mülhak vakıf bulunmaktadır. Osmanlı dönemindeki sisteme benzer şekilde Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün bu vakıflar üzerinde sadece denetim yetkisi bulunmaktadır.

Kara Mustafa Paşa vakfının yönetim mekanizmasının başında mütevellî denen sorumluluğu ve yetki alanları Sadr-ı Âli Nezaretince belirlenen bir yönetici bulunuyordu. Vakıf belgelerinde iki atama usulü ön plana çıkmaktadır. Birinci atama biçimi *ber-vech-i meşruta* olarak adlandırılır ve bu kavram vakıf kurucusunun soyundan gelenlerin meşru yöneticilik hakkını vurgular. Meşrut mütevellî eliyle yönetilen vakıflar, vakıf kurucusunun soyunun hâlâ devam ettiğini, atama usul ve esaslarının vakfiye şartına bağlı kalınarak yürütüldüğünü gösterir. Mütevellîlerin, mahkeme nezdinde yöneticinin yetki ve sorumluluklarını ya da kendilerinin bu göreve en uygun kişi olduklarını vurgulamaya ihtiyaç duydukları merciler önünde, meşruiyet zemini sağlamak için meşruta tevliyet haklarını özellikle ön plana çıkardıkları görülür.¹¹² Mütevellî tayininde gözlemlenen ikinci yöntem ise atama usulüdür. Merkezi yönetime bağlı vakıflarda ferman veya beratlarla sultanın kullarına “sadaka nev’inden” ihsanıyla yapılan bu tür tevcihler *sadaka tevliyet* adıyla anılmıştır.¹¹³ Kadı veya vakfın bağlı olduğu nezaretçe yapılan bu nitelikteki atamalar *mansub mütevellî* olarak da adlandırılmaktadır. Adından da anlaşılacağı üzere sadaka tevliyetlerle yönetilen vakıflarda artık kalıtım değil, sultan ya da hâkimin iradesi geçerlidir. Merkezi bürolar tarafından mütevellî atanarak yönetilen ve Evkaf Nezareti’nin kurulmasından sonra mazbut vakıf olarak adlandırılan vakıflarda tevliyet yetkisi Evkaf-ı Hümayun Hazinesi memurlarına geçmiş ve bu vakıflara bir daha mütevellî atanmamıştır. Cumhuriyet’le birlikte söz konusu yetki Vakıflar Genel Müdürlüğü’ne intikal etmiş olup Vakıflar İdare Meclisi yönetim ve denetim organının başını temsil edegelmiştir.¹¹⁴

Vakıf mütevellîleri, Osmanlı İmparatorluğu’nun kuruluşundan Tanzimat’a kadar gerek başkent bürokrasisi gerek yerel bürokrasinin önemli unsurlarından olmuşlardır. Her şeyden önce mütevellîler askeri sınıfa mensuptular, bu sayede reayanın maruz kaldığı çeşitli yükümlülüklerden kurtulmakta, özellikle mali ayrıcalıklar ile vergi ve hizmet muafiyetlerinden yararlanmaktaydılar. Başkent İstanbul’da büyük selâtin camilerinin mütevellîleri-belgelerde evkâf-ı selâse olarak bahsedilen Fatih, Yavuz Sultan Selim ve Süleymaniye külliyesi ile Ayasofya ve Sultan Ahmet Külliyesi’nin mütevellîleri-

¹¹¹ VGMA: Zabıt Kutusu: 145/1603.

¹¹² BOA: C.BLD: 39/1937/1; BOA: C. BLD: 75/3541; BOA: C. EV: 46/2265/1; BOA: C. EV: 129/6422/1; BOA: C.EV: 158/7883/1; BOA: C.EV: 580/29263.

¹¹³ BOA, Ev.HMH. 6333/189. III. Selim’in 1796 tarihli fermanı.

¹¹⁴ Nazif Öztürk, “Mütevellî” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 32, 2006, s.217.

padişahın veya valide sultanın katıldığı selâtin camii açılışlarında, kutsal topraklara sürre gönderilmesinde, bayram törenlerinde, kandil gecelerinde, düğün ve sünnetlerde tertip edilen merasim ve teşrifatın protokol üyelerindendi.¹¹⁵

İstanbul, Bursa ve Edirne şehirlerinde yoğunlaşan selâtin vakıflarının mütevellileri, vakfın istihdam ettiği kişiler arasında en yüksek ücreti alıyordu. Tanzimat dönemine kadar oldukça sabit ve statik kaldığı gözlemlenen müteveli ücretleri 50 ila 250 akçe arasında değişiyordu. Aynı külliyyede ilmiye sınıfının son mertebesinde eğitim veren müderris ve dersiam günlük 30-60 akçe arasında ücret alabiliyordu. Merkezi denetimde olan birçok vakfın mütevellisi kira yardımı ya da lojman hakkına sahipti. *İcâreteyn* ile kiralanan vakıf gayrimenkullerinin mahlûl olarak vakfa dönmesiyle yapılan müzayede neticesinde yeni kiracıdan alınan muaccele bedenin %10'u, gayrimenkullerin devrinde %3'ü, ferağında %1,5'i yönetimin ek ödeneklerinin başında geliyordu.¹¹⁶ İmaretten aynı veya nakdî olarak alınan taam hakkı, bayramlarda alınan ikramiye benzeri ek ödemeler ve bazı merasim ve törenlerde verilen ihsan ve atiyelerden oluşan ek gelirler, çoğu zaman yıllık maaş gelirlerinin üzerinde olurdu. Mütevellilik ayrıca toplumda maddi ve manevi karşılığı olan sosyal bir statüyü de beraberinde getiriyordu.¹¹⁷ Hattâ denilebilir ki kadınların II. Meşrutiyet'e kadar kamusal alanda yönetici olabildikleri tek mercii vakıf sistemi dâhilinde olan tevliyet kadrosuydu. Tevliyet, Osmanlı kadınlarının doğrudan kendi kurdukları ya da veraset yoluyla hak kazandıkları vakıflar sayesinde maddi güç ve ekonomik statülerini sosyal ve hukuksal alanda temsil edebildikleri resmi yegâne güç aracıydı. Tevliyet, barındırdığı özgül ve sosyal, idari ve mali kazanımları sebebiyle gerek ilmiye sınıfı gerek askeri sınıf arasında oldukça rağbet görmüştür.

Daha önce ifade edildiği gibi merkezi nezarete bağlı vakıflarda atama usulüyle görev yapan mütevelliler büyük oranda saray kadrosundan ve ulema arasından seçilmektedir. Bu bağlamda Nurbanu Valide Sultan Külliyesi'nde 1589-1830 tarihleri arasında görev

¹¹⁵ *Tarih-i Raşid ve Zeyli*, II, s. 978, 1206-1209; *Tarih-i Raşid ve Zeyli*, III, s. 1350-51, 1616.

¹¹⁶ Ramazan Pantık, "Osmanlı'da İcâreteyn Uygulaması Hakkında Yeni Değerlendirmeler", *Vakıflar Dergisi*, 48, Ankara 2017, s. 93.

¹¹⁷ Paul Rycaut, *The Present State of the Ottoman Empire*, 3. Baskı, Londra 1686, s.157-58. Vakfiyelerde yer alan *şuhûdü'l-hâl* şahit kayıtları da mütevellilerin statüleri hakkında mühim ipuçları verir. Örneğin Darüssaade ağaları tarafından kurulan vakıflardan tetkik ettiğimiz on beş vakfın neredeyse tamamında şahitler arasında İstanbul'daki önemli selatin vakıflarının mütevellilerinden birisinin veya Haremeyn mütevellisinin ismi kayıtlıdır.

yapan 60 mütevelliden, 54'ü saray personelinden veya askeri sınıftan seçilmiştir.¹¹⁸ 18. yüzyılın ikinci yarısıyla birlikte atamalarda ağaların efendilere karşı üstünlüğü sonlanmıştır. Büyük bir bölümü yine saraydaki Divân-ı Hümâyün hâcegânlarından olmakla birlikte ulema sınıfı ancak bu dönemden itibaren etkinliklerini arttırabilmiştir. Zengin gelir kaynaklarına sahip vakıfları yönetmek aynı zamanda büyük meblağlara ulaşan paralarla haşır neşir olmayı da beraberinde getirdiğinden bazen doğrudan kişilerin tevliyete talip oldukları görülür.¹¹⁹ *Zübde-i Vekayiât*'ta yer alan daha ilginç bir atama kaydına göre ise II. Süleyman'ın (1687-91) cülusunu takip eden günlerde, askerlerin mevaciplerinin ödenmesi sonrasında bahşiş ve mukataaların iltizamı mevzuunda çıkan çıkar çatışmaları sonucu, Kel-Piri adlı kişi baskıyla kendisine Edirne Sultan Bayezid Han Camii Şerif Vakfı'nın tevliyetini tevcih ettirmiştir.¹²⁰

Vakıfların yönetim ve denetim şeması vakfiyeler yoluyla oluşturulur. Osmanlı hukuk sisteminde bireyler, şer'i ve örfi hukukla çatışmadığı müddetçe çok değişik biçimde tezahür eden iradelerini vakfiyelere yansıtabilmişlerdir. Bu bağlamda özellikle hayır şartlarının çeşitliliğinde muazzam bir zenginlik görülür. Pek tabii aynı zenginliği yönetici seçiminde ve gelir fazlasının taksiminde göremeyiz. Zira ister çok kudretli bir sadrazam veya tüccar/ayan tarafından ister Anadolu'da sıradan bir tebaa tarafından kurulmuş olsun, vakıf kurucuları vakfın yönetiminin aile içinde kalmasına özellikle dikkat etmişlerdir.

Merzifonlu Mustafa Paşa da vakıf yönetiminin aile içinde kalmasını tercih edenler arasındaydı. Devletin çok yoğun siyasi ve askeri işleriyle uğraşıyor olması veya büyük

¹¹⁸ Müstakil bir görevi belirtilmeden kullanılan isimlerden ağa ve çelebi vasıfları olanlarla "Kıdvetü'l-emâcî'd- ve'l-a'yân" veya "...ve'l-ağavân" veya "...ve'l-ekâbir", "Hacegan-ı Divan-ı Hümayundan ..." benzeri vasıfları olan kişiler, saraya mensup askeri sınıf içinde tasnif edilmiştir. "Mevâli-i l'zamdan Faziletlü ...", "Esbak Üsküdar Kadısı Faziletlü ...", "İmam-ı Sani-i Hazret-i Şehriyârî ...", "Müderres-i Kiramdan ..." örneklerinde olduğu gibi doğrudan mesleği belirtilmeden sadece efendi, hoca ve seyyid sıfatlarıyla tanımlanan isimler de ulema sınıfına dâhil edilmiştir. TSM.A.d: 1334; 1393, 1678, 1781, 3662, 3925. BOA: Ev. HMH.d: 55, 263, 367, 374, 394, 444, 445, 459, 464, 493, 535, 557, 586, 631, 672, 696, 736, 749, 751, 794, 853, 914, 915, 962, 1016, 1060, 1095, 1135, 1185, 1231, 1233, 1356, 1407, 1463, 1528, 1585, 1656, 1716, 1801, 1802 1805, 1864, 1944, 1947, 2034, 2134, 2148, 2315, 2366, 2368, 2473, 2574, 2575, 2617, 2648, 2719, 2732, 2779, 2780, 2867, 2944, 3760, 5265, 5488, 5557, 5680, 5836, 6333, 7002, 7094, 7213, 7248, 7360, 7490, 7546, 7567, 7610, 7635, 7689, 7731,7758, 7812, 7892, 7797, 8033, 8103, 8140, 8196, 8378, 8449, 8575, 8641, 8788, 8731, 8877.

¹¹⁹ Fahri Unan, *Kuruluşundan Günümüze Fatih Külliyesi*, TTK, Ankara 2003, s. 167-68.

¹²⁰ Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât (Tahlil ve Metin 1066-1116/1656-1704)*, Hazırlayan: Abdülkadir Özcan, TTK, Ankara 1995, s. 270.

servetlere sahip olması onu vakfın yönetim ve gelirini kendisine ve ailesine bırakmasına engel değildi.

1678 tarihli vakfiyesine¹²¹ göre Paşa, vakfını hayatta olduğu sürece kendisi yönetecek; ölümüyle *erşed* (en büyük ve en yetkin) erkek evladı, sonra da batın tertibi üzere torunları yönetecekti.¹²² Tevliyet için belirlenen ücret, evlat ücretiyle birlikte günlük 100 akçedir. Müteveli dışındaki erkek çocuklar için günlük 50; kız çocuklar içinse 40 akçe ücret belirlenmiştir. Denetim görevini sadrazam, yani Sadr-ı Âli Nezareti gerçekleştirecektir. Vakıf evlatlarından biri ayrıca nazır olarak atanmıştır. Dikkat çekici önemli şartlardan biri de atama usul ve esaslarına ilişkindir. Buna göre vakıf, Merzifonlu'nun soyunun tükenmesi halinde kapı halkı olan köleleri tarafından yönetilecektir. 1678 tarihli Edirne kadısının imzasını taşıyan vakfiye, vakfın nasıl yönetileceğinin ve bütçe fazlasının nasıl paylaşılacağına esaslarının belirlendiği ana vakfiyedir. Diğer vakfiyeler bu vakfiyeye atıfla tanımlanmıştır.

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, kendi zamanında vakıflarını kethüdaları arasından seçtiği müteveli kaymakamları aracılığıyla yönetmiştir. Rikab Kaymakamı ve sadrazam

¹²¹ VGMA: 641: 50/1: "...tevliyet-i kâffe-i mevkûfât-ı mezbûre ve nezâreti âmme-i müsebbelât-ı masture kendu nefsi-i nefiselerine meşruta olup evkâf ve masârif ve cihet ve vezâyifi hususların da mutlaka ihtiyar-ı külli kendülerinin ola ve tebdil ve tağyir ve istipdâl ve tahvil ve teksir ve taklil ve ilhak ve tafsil merreten bâde uhra bi'l-cümle yedlerinde ola ve evkâf-ı mükemmeletü'-l evsaflarının ala ma hüve'l-meşruhu ve'l-meşrut vezâyif ve masârifdan fazla galledini tasarruf ve tedbiri yed-i kerimelerinde ola re'yi sahipleri iktiza ve fikri sakipleri istid'a ettiği üzre keyfe mayeşa' mutasarrif olalar ve mürur-ı eyyâm ile zât-ı kerimü's-sifatları cami mematı zaik ve havari-i cinân ile ülfete layık olup ruh-ı pâkizeleri gülşen-i hişt-i bi-hişte karar ettikte ve eliyazübillah tevliyet-i mezbûre erşed-i ebnâlarına badehüm erşed-i ebna-i evladlarına badehüm erşed-i ebna-i evlad-ı evlâdlarına batnen bâde batnin meşruta olup sair evlâd-ı kiramları nazır olalar ve nezaret dahi batnen bâde batnin evlâd-ı evlâd-ı evlâdlarına meşruta ola bunlardan bir derecede iken yahud dahi ziyade tevliyet uhdesinden gelir erkek kimesneler cem olursa tevliyet esenninin ola ve vezâyif ve masârifdan fazla kalan meblağdan evlâd-ı zükûrlarının her biri yevmî ellişer akçe ve inasının her biri kırkar akçe vazifeye mutasarrif olalar ve evlâd hissesinden maada vazife-i tevliyet yevmî eli akçe ola bunlardan eliyazübillah fevt olanın hissesi evlâdlarına ve evlâd-ı evlâdlarına ve evlâd-ı evlâd-ı evlâdlarına batnen bâde batnin intikal eyleye ve bilâ-veled fevt olanların hissesi derecede müsavi olanlara taksim oluna ve bâde inkirâzi'l-evlâd nauzübi'l-lah tevliyet cümle-i evkâfi mesfûre aslah ütekâlarına meşruta ola ve bâde inkirâzi'l-ütekâ ebnâ-i ütekâ ve ebnâ-i evlâd-ı ütekâ ve ebnâ-i evlâd-ı evlâd-ı ütekâdan umûr-ı tevliyet mahir ve salâh ve istikamet simasında zahir kimesne bulunursa ecânip üzerine tercih ve tevliyet ana tevcih oluna ve sūdûr-ı divân-ı hilâfet ve budur-ı âsuman-ı vezarete her sahib saadet ki veziriazam olup zimam-ı nezaret-i amme-i memleket yed-i te'yidi asarlarına müsellemler oldukta zaman-ı hüceste fercamlarında nazar-ı inayetlerinden diri' buyrulmayıp..."

¹²² Batın tertibi ve evlâd-ı evlâd-ı evlâd kavramları vakıf hukukunda son derece önemli yasal güç dengelerini ifade eder. Her biri vakıf hukukunun bir cüzine işaret eden bu kavramlar, vakıf kurucuları tarafından bilinçli seçilerek kullanılır. Örneğin burada "evlad" lafzının üç kez tekrarı, Mustafa Paşa'nın ilk batındaki çocuklarının haricinde torunlarını ve nesiller boyunca doğacak tüm torunların da vakıfta hak sahibi olduğunu belgeler. En yaygın vakıf istilahları ve tabirleri için bakz: Ömer Hilmi Efendi, *İthaf-ül Ahlâf Fî Ahkâm'il-Evkâf*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1307.

olarak üstlendiği devlet görevleri vakıfları doğrudan kendisinin yönetmesine mani olmuştur. Erkek çocukları da henüz reşit ve aslah olmadığından olsa gerek bu dönemde vakıf yönetiminde kethüdası Ahmed Ağa bin Abdurrahman ve Ahmed Ağa bin Sefer'in isimleri ön plana çıkmıştır.

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın idamından dokuz ay sonrasına ait bir tereke kaydına göre vakıf, Paşa'nın en büyük erkek evladı olan Yusuf Bey tarafından yönetilmektedir. Yusuf Bey, devrin hükümdarının gazabına uğramış, maktul bir paşanın evladı olarak büyük saldırılara göğüs germek zorunda kaldı. İdamının ardından bir anda rüzgârın tersine dönmesiyle birlikte bütün şimşekleri üzerine çeken Mustafa Paşa hakkında bitmek tükenmek bilmeyen tereke davaları açılmaya başlandı. Yusuf Bey, en büyük erkek çocuk ve mütevelli olarak bazen vakfi temsilen bazen de babasını temsilen mahkemelere katılıyordu. Bu davalardan biri de -belki de Yusuf Bey'in en gücüne gideni- babasının parasını ödeyerek medrese, kütüphane ve darülhadis yapılmak üzere vakfettiği yapıların da vakıf hukukuna aykırı olarak davaya konu edilmesiydi. Eylül 1684 tarihli bu ilginç tereke davasından çıkan karara göre, Mustafa Paşa'nın terekesinin taksimi esnasında hazineye borçlu olduğunun görülmesi nedeniyle Gedikpaşa'da Divane Ali Mahallesi'nde¹²³ Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı'na ait olan on adet medrese odası, henüz tamamlanamamış bir dersane, sebilhane, türbe, inşaatı henüz bitmemiş bir çamaşırhane, bir muallimhane, on iki dükkân ve su deposu arsası müsadere edilmiştir. Müsadere edilen külliye inşaatı, İstanbul kadılığı tarafından müzayedeye çıkarılmıştır. Müzayedede, vakfin kasasından alarak ödediği 40.000 esedi kuruş (4.800.000 akçe) karşılığında Yusuf Bey üzerinde kalmıştır. Yusuf Bey, müzayedede neticesinde aldığı bir zamanlar babasına ait olan vakıf külliyesini, tekrar aynı vakfa bağışlamıştır.¹²⁴

Medrese, darülhadis, mektep, mescit, türbe, sebilhane ve diğer müştemilatlardan oluşması planlanan yapılar topluluğunun büyük bir bölümü dava tarihinde çoktan tamamlanmış durumdadır. Dolayısıyla davaya konu olan yer, önemli bir bölümü tamamlanmış inşaat halinde vakıf niteliğinde bir külliye'dir. Vakıf hukukuna göre vakıf malı satılamaz, hibe edilemez, rehin edilemez, borca veya tereke davalarına konu

¹²³ Günümüzde Divanyolu Caddesi üzerinde İstanbul Fetih Cemiyeti ve Yahya Kemal Enstitüsü tarafından kullanılmakta olan külliye.

¹²⁴ VGMA: 641: 113/13.

edilemezdi.¹²⁵ Bu ilkeden hareketle mezkûr davada hukukun, siyasi nizalara kurban edilmiş olduğu görülmektedir.

Yusuf Bey, 1688’de bilmediğimiz bir nedenden dolayı aniden ölünce tevliyet kardeşi Mehmet Bey’e geçmiştir. Ne var ki Merzifonlu ailesi üzerindeki ölüm gölgesi henüz kalkmamıştır. Genç yaşta Yusuf Bey’i kaybeden aile bir yıl sonra kardeşi Mehmet Bey’i de kaybedecektir. 31 Aralık 1688’de müteveli olan Mehmet Bey de ölünce vakfın yönetimi 5 Aralık 1689 günü Mustafa Paşa’nın henüz çocuk yaştaki son oğlu Ali Bey’e geçmiştir.¹²⁶ Ali Bey, müteveli olarak atandığı tarihte 7-8 yaşlarında olmalıydı. Zira Mustafa Paşa, vakfın gelirinden teker teker isimlerini sayarak çocuklarına maaş tahsis ettiği 8 Kasım 1680 tarihli vakfiyesinde Ali Bey’in ismini zikretmemiştir.¹²⁷ Ali Bey reşit olana kadar kendisine bir vasi atanmış, vakfın yönetilmesi işi de müteveli kaymakamlarına havale edilmiştir. Vakıf, 1689-90 ve 1694-97 dönemlerinde Merzifonlu Mustafa Paşa’nın kapı halkından olan Mahmud Çavuş; 1690-94 yılları arasında da Divan Kâtibi Mehmed Hamdi gibi vasiler ve müteveli kaymakamları tarafından yönetilmiştir.

23 Aralık 1696 tarihli başka bir tereke kaydına göre Ali Bey’in meşruta tevliyet hakkına kendi akrabaları tarafından müdahalelerin olduğu anlaşılıyor. Edirne’de görülen ve Rumeli Kazaskeri Seyyid Ali Efendi’nin imzasını taşıyan tereke davası aslında Merzifonlu’nun oğlu Ali Bey aleyhine açılmıştır. Davacı, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa’nın eşi Ayşe Hatun’dan olma kızı Abide Hanım’ın eşi olan ve halen Edirne’de Sipahiler Ağası görevini ifa eden Mustafa Ağa’dır.¹²⁸ Davacı, Ali Bey’in öz kız kardeşinin eşidir. Tereke davasında vakıf yönetimini ilgilendiren önemli husus davacının kendisini vakfın meşru mütevellisi olarak tanıtmasıdır.¹²⁹ Kız kardeşinin eşi Mustafa Ağa, vakfın evladiyet ve meşrutiyet üzere mütevellisi olduğuna vurgu yaparak

¹²⁵ *İthaf-ül Ahlâf Fî Ahkâm’il-Evkâf*, s. 1, 35

¹²⁶ VGMA: *Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Atik Hazine Defteri*: 83/1.

¹²⁷ VGMA: 641: 85/8.

¹²⁸ Merzifonlu’nun damadı olan Mustafa Ağa daha sonraki dönemde Köprülü Amcazade Hüseyin Paşa’nın sadrazam kethüdalığını yapmış, 1701 senesinde sadrazamın gözüne girmek gayesiyle memur olduğu işte şiddetin dozunu artırınca İçel paşasının şikâyeti üzerine görevden alınmıştır. *Tarih-i Raşid ve Zeyli*, I, s. 302.

¹²⁹ “...merhûm-u mezbûrun Merzifon ve İncesu ve Edirne ve İstanbul ve Kamanîçe ve Mudanya ve Halep ve Cidde’de vâki evkâf-ı kadîme-i mâlumesine sulbî oğlu olmakla ber-mûceb-i vakfiyye-i ma’mûlün-bihâ evlâdiyet ve meşrûtiyet üzre bi’l-fiil müteveli olmakla...”, TKGM, TTD, Vakf-ı Cedit: “*Defter-i Evkaf-ı Merhum Kara Mustafa Paşa*: 108/40.

aslında gerçek tevliyet hakkına sahip olan Ali Bey'den şikâyetçidir. Ali Bey büyük olasılıkla henüz kendisini tam manasıyla savunacak reşit yaşa gelmediğinden, tevliyet hakkına kendi akrabaları tarafından müdahale edilmiş, hakkı gasp edilmiştir. Bu durumuna daha fazla tahammül edemeyen Ali Bey bu olaydan yaklaşık beş ay sonra bizzat Sultan'a sunduğu arzda tevliyetin evlad-ı vâkîf olarak kendisinin meşru, ırsî hakkı olduğunu bildirmiş ve tevliyetin kendisine iade edilmesi istemiştir. Bunun üzerine sadır olan 3 Mayıs 1697 tarihli ferman uyarınca Ali Bey'in vakıf evladı ve meşrut müteveli hakkına sahip olduğu tescil edilerek yeniden ataması yapılmıştır.¹³⁰

Vakıf muhasebe kayıtlarına göre 1701'den itibaren paşa olduğu anlaşılan Ali Bey, ölümüne kadar otuz üç yıl mütevellilik yapmıştır. Vakayinamelerde daha çok maktulzâde veya maktul Mustafa Paşazade lakaplarıyla anılan Ali Paşa, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın erkek evladından müteveli olan son kişidir.¹³¹

Osmanlı vakıflarında müteveli, bir aile şirketi niteliğindeki vakıflarını özerk şekilde idare ediyordu. Müteveli, en geniş anlamıyla vakfın tüzüğü ya da yasası hükmünde olan vakfiyede ortaya konulan şartlara uyup uymadığı noktasında denetlenebilirdi. Mütevellinin meşruiyeti vakfiye şartlarına uyup uymamasına bağlıydı. Ancak, çalışmanın ilerleyen bölümlerinde daha ayrıntılı görüleceği üzere zamanla devlet, vakfiye dışında yönetimi denetlemeye yönelik yeni usul ve esaslar geliştirmiş, vakıf yönetimin özerk yapısını kısıtlamaya gitmiştir.

18. yüzyılın ilk yarısında özerk yapının muhafaza edildiği dönemlerde mütevellilerin, vakıfların bütçe fazlaları üzerinde de mutlak hâkimiyeti görülür. Bu bağlamda Maktulzâde Ali Paşa, 1702 yılından itibaren Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı'nın bütçe fazlasından hanesine borç olarak kaydedilen büyük miktarlarda para almaya başlamıştır. Ali Paşa, vakfın bütçe fazlasından 1702'de 779.040 akçe, 1705'te 982.800 akçe, 1707'de 2.300.000 akçe para almıştır. 1712 yılı muhasebe kayıtlarına göre Ali

¹³⁰ VGMA: *Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Atik Hazine Defteri*: 83/1-2.

¹³¹ Maktulzâde Ali Paşa'ya 20-21 yaşlarında olduğu sırada 1113/1702 yılında önce vezirlik payesi verilmiş, sonra da Safiye Sultan'a (Başka bir kaynağa göre Rukiyye Sultan) nikâhlanarak Kandiye Kalesi muhafızlığına atanmıştır. 1710 yılında Adana valisi iken İstanbul'a gelmiş ve Safiye Sultan'la olan nikâh akdi gerçek anlamda izdivaca dönüşmüştür. Paşa'nın bu tarihte daha önce kendisinden alınan babasının Süleymaniye Camii yanındaki muhteşem sarayında konakladığı anlaşılıyor. Diyarbakır, Halep, Şam, Karaman, Anadolu gibi çeşitli eyaletlerde valilik yapmıştır. Bir ara Edirne'de Rikab-ı Hümayun Kaymakamlığı da yapan Ali Paşa, malikâne ile mutasarrıf olduğu son görev yeri olan Rakka Eyaleti'nde 1723'te 42 veya 43 yaşında ölmüştür. *Zübde-i Vekayiât*, 722, 723, 779; *Tarih-i Raşid ve Zeyli*, II, 833, 834; *Tarih-i Raşid ve Zeyli*, III, 1306; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, III, 531.

Paşa'nın borcu 4.232.272 akçeye çıkmıştır. Mütevellî Maktulzâde Ali Paşa 1723'te vakfa toplam 7.812.127 akçe borçlu olarak ölmüştür. Muhasebe defterlerinde Ali Paşa'nın 1702-1722 yılları arasında yaptığı bu borçlanmanın gerekçesi belirtilmemiştir. Ancak vakıf, bu yıllarda cari gelirinin yaklaşık dört katına tekabül eden ilgili borcu 1758 senesine kadar muhasebelerinde bakaya alacak olarak kaydetmiştir. Vakıf mütevellisinin Sadarete sunduğu arz üzerine, Evkaf Müfettişliği tarafından yapılan 1733 tarihli soruşturma neticesinde Merzifon Kadılığına gönderilen bir hükümde Ali Paşa'nın söz konusu paraları hangi gerekçe ile aldığı ortaya çıkıyor.¹³² Bu tarihte vakfın mütevellisi Ahmed Bey, Sultan'a sunduğu arzuhal ile vakfın bütçe fazlasının bedestende hıfz edilerek akar alınmasının vakfiye şartı gereği olmasına rağmen önceki mütevellî Ali Paşa'nın vakıf malından kendi işlerine harcamak üzere defalarca borç para aldığını, Evkaf Müfettişliği tarafından yapılan soruşturmada da bu hususun ortaya konulduğunu ve söz konusu borç miktarının 65.101 kuruşa (7.812.120 akçe) ulaştığını iddia etmiştir. Dahası bu arzuhalde Ali Paşa'nın Merzifon'daki vakıf akarlarının gelirini merkeze aktarmadan otuz seneden bu yana kullandığı, hatta tadilat ve tamirat bedeli olarak vakıf bütçesinden Merzifon'a para aktardığı; ancak bu masraflara dair hiçbir makbuz tutulmadığı iddia edilmiştir. Soruşturmanın esasını oluşturan konu asıl bundan sonra başlamaktadır. Belgelerden anlaşıldığına göre mütevellî Ali Paşa'nın Merzifon'daki inşaat işlerinin takibi için görevlendirdiği kethüdası ve damadı olan ve 1723 tarihi itibarıyla Musul Beylerbeyi olarak görev yapan Hacı Hüseyin Paşa, Merzifon'daki vakıf akarlarına Ali Paşa'nın mülkü olduğu gerekçesiyle zorla el koymaktadır. 1723'te göreve başlayan yeni mütevellî Kaymak Mustafa Paşa'nın girişimiyle Hacı Hüseyin Paşa'nın zapt ettiği vakıf akarları vakfına tekrar döndürülmüştür. Ancak öyle anlaşılıyor ki Kaymak Mustafa Paşa'nın ve hamisi Damat İbrahim Paşa'nın idam edilmesini ve nihayetinde yönetimin değişmesini fırsat bilen Hacı Hüseyin Paşa, Sivas Eyaleti'ne vali olarak atanmasının da etkisiyle 1730'lu yıllardan itibaren Merzifon'daki vakıf akarlarına yeniden el koymuştur. İşte asıl soruşturma ikinci defa yapılan bu el atmanın engellenmesi hakkındadır. Dava, Merzifon kadısına gönderilen 1733 tarihli fermanla Hacı Hüseyin Paşa'nın müdahalesinin kati bir şekilde engellenmesi, taşınmazların vakfa iade edilmesi ve Ali Paşa'nın borcu olan 65.101 kuruşun Hüseyin Paşa'dan tazmin edilmesi hükmüyle sonuçlanmıştır.

¹³² BOA: C.EV. 46/2265.

Özetle, Ali Paşa söz konusu paralarla vakfa gelir sağlamak amacıyla vakfın Merzifon'daki arsası üzerine han, hamam ve dükkânlar yaptırmıştır. Ancak Ali Paşa'nın damadı ve kethüdası olan Hüseyin Paşa zamanla bu yapıları özel mülkiyet iddiasıyla tasarruf etmeye başlamıştır. Davanın resmi sonucu bir yolsuzluğu belgeler. Ancak diğer yandan karşı tarafın savunmaları itibariyle bu olay, vakıf bütçe fazlalarının nasıl yatırıma dönüştürüldüğünü gösteren nadir örneklerden biri olması sebebiyle de son derece önemlidir.

Osmanlı vakıf sisteminde vakfiyeler; denetim, yönetim ve izleme mekanizmasının en önemli unsurudur. Vakfiyeler, yönetici konumundaki mütevelliler ile denetim görevini üstlenen mahkeme ve müfettişliklerin vakfın iş ve işlemlerini ifasında, denetlemede ve soruşturmalarında başvuru kaynağıdır. Denetim mekanizması yönetim erkini özellikle idari ve mali konularda tarafları bağlayıcı hukuki bir sözleşme olan vakfiye hükümlerince inceler. Bu bağlamda denetim, yöneticileri vakfiye hükümlerine aykırı davranmakla azledebilir veya aynı esaslara uygunluğunu onaylayabilir. Yaklaşık otuz üç yıl tevliyet görevini üstlenen Ali Paşa, tevliyet görevi için vakfiyede belirlenen ücretin dışına çıkmadan günlük 50 akçe üzerinden ücretlendirilmiştir. Ayrıca günlük 114 akçe evlat maaşı almıştır.

1693 yılı itibariyle Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın altı kızından Saliha, Emine ve Zeynep hanımlar ile üç oğlundan Yusuf ve Mehmet beyler hayatta değildir. Bu tarihte paşanın yaşayan üç kızından Fatma, Abide ve Hatice hanımlar günlük 92'şer akçe evlat maaşı alıyordu. 1699 yılında Hatice Hanım'ın ölmesiyle hissesi kızı Ayşe Hanım'a intikal etmiştir. 1699'da Merzifonlu'nun öz kızlarından sadece Abide ve Fatma Hanım hayattadır. Abide ve Fatma hanımlar 1722 senesine kadar 92'şer akçe üzerinden, bu tarihten sonra ise 300'er akçe üzerinden maaş almışlardır. Fatma Hanım 1733'te; 1734-39 arasında mütevellilik de yapan Abide Hanım da 1739 yılında ölmüştür. Abide Hanım, Merzifonlu Mustafa Paşa'nın en uzun yaşayan çocuğudur. Onun ölümüyle Paşa'nın öz evladından hayatta kimse kalmamıştır.

Ali Paşa'nın ölümüyle tevliyet,¹³³ 1723'te Merzifonlu'nun Fatma Hanım'dan olan torunu Kaymak Mustafa Paşa'ya geçmiştir. Merzifonlu'nun torunu olan Kaptan-ı Derya

¹³³ Maktulzade Ali Paşa öldüğünde Kasım, Zeynep ve Emine adlı üç çocuğunun bir müddet daha vakıftan maaş aldıkları tespit edilmektedir. Ancak tevliyet Ali Paşa'nın kendi soyuna intikal etmemiş, yeğeni

Kaymak Mustafa Paşa, devrin kudretli sadrazamı Nevşehirli Damat İbrahim Paşa ile Fatma Sultan evliliğinden doğma Fatma Hanım'la evlidir. Bu akrabalık bağları Kaymak Mustafa Paşa'yı Sultan III. Ahmed'in ve Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın torunu, Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın da damadı yapmaktadır. Kaptan-ı Derya Kaymak Mustafa Paşa, Patrona Halil İsyanı'nda kayınpederi Damat İbrahim Paşa ve diğer damat Sadaret Kethüdası Mehmet Paşa ile birlikte idam edilmiştir. Mezarı dedesi Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın Divanyolu'ndaki külliye haziresinde bulunmaktadır.¹³⁴

Kaymak Mustafa Paşa, 1723-1730 yılları arasında yedi yıl mütevellilik yapmış, Mehmed Efendi müteveli kaymakamı olarak kendisine eşlik etmiştir. Kaymak Mustafa Paşa göreve başlar başlamaz evlat maaşlarında yeni bir düzenlemeye gitmiştir. 1723'te Sultan'a sunduğu arzuhal¹³⁵ neticesinde önceden günlük 510 akçe olan evlat maaşlarına önce 600 akçe, sonra 70 akçe daha zam yaparak 1724 yılında evlatların günlük tahsisatlarını 1180 akçeye yükseltmiştir. Yeni zamlar sonrası 170'er akçe maaş alan Merzifonlu'nun yaşayan son iki kızı Fatma ve Abide hanımların maaşları 300'er akçeye çıkmıştır. Evlat maaşlarının artmasında vakıftan ücret alan vakıf evlat sayısının artmasının da önemli payı vardır. Zira Ali Paşa'nın tevliyeti döneminde vakıftan maaş alan evlat sayısı sadece dörtle sınırlıyken Kaymak Mustafa Paşa'nın göreve başladığı 1723'te evlat sayısı on bire; 1724 yılında da on üçe yükselmiştir.

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı, Kaymak Mustafa Paşa'nın göreve başlamasıyla başkent bürokrasisinde yıllardır özlemine çektiği güçlü hamiye yeniden kavuşmuş gibidir. Yeni müteveli öncelikle aniden ölen evvelki mütevellinin bıraktığı vakıf hesaplarını ve vakfın akarlarını düzenlemekle işe başlamıştır. Ali Paşa'nın bıraktığı vakfın yıllık cari gelirinin yaklaşık dört katına ulaşan borcu ve vakfın Merzifon'daki taşınmazlarının tartışmalı durumu, yeni mütevellinin öncelikli olarak çözmesi gereken sorunlardı. Müteveli Kaymak Mustafa Paşa, yıllardır merkez bütçeye para gönderilmeyen Merzifon'daki vakıf akarlarının sorununu çözmek için vakfın Merzifon

Kaymak Mustafa Paşa üzerinden devam etmiştir. Ali Paşa'nın oğlu Kasım Bey'in atlanarak Kaymak Mustafa Paşa'nın göreve getirilmesi mevcut siyasi konjonktürün bir yansımasıdır. Sadrazamın damadı ve kaptanıderya olan Kaymak Mustafa Paşa'nın sadaret ve sultan üzerinde siyasi gücünü kullanarak vakfın lehine kararların alınmasında etkili olacağı düşünülmüş olmalıdır.

¹³⁴ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, IV, Yayına Hazırlayan: Nuri Akbayar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996. s. 1200-1201; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV, TTK, Ankara 1978, s. 148, 204-214.

¹³⁵ VGMA: *Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Atik Hazine Defteri*: 78/20.

mütevelli kaymakamı Abdurrahman Ağa'yı İstanbul'a çağırılmış ve sorgulamıştır. Devamında kaymakam vekili Abdurrahman Ağa'yı vekil tayin edip Merzifon'a göndererek hakkında dava açtırmıştır. Dava neticesinde Merzifon'daki yapıların Ali Paşa'nın kethüdası olan Hacı Hüseyin Paşa tarafından zorla tasarruf edilmekte olduğu bir kez daha ortaya çıkmış ve dava taşınmazların mülkiyetinin Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı'na ait olduğu kararıyla sonuçlanmıştır. Söz konusu ilam uyarınca Merzifon Kadılığına gönderilen Nisan 1724 tarihli fermanla, işgal edilen yapıların vakfa iade edilmesi ve önceki mütevellinin borcunun Hüseyin Paşa'dan tazmin edilmesi emredilmiştir.¹³⁶

Yeni mütevelli ikinci iş olarak vakfın İncesu mukataasından gelen tarımsal gelirler ile Halep ve İzmir'den merkeze intikal eden kaynakların yeniden düzenlenmesini ele almıştır. Halep'teki merkez çarşısının hemen dışında yer alan ve Vezir Hanı olarak bilinen kervansaraydan özellikle son on yıldır düzenli gelir sağlanamamaktadır. Mustafa Paşa, Halep'te yaşanan gelir kaybını telafi etmek için siyasi nüfuzunu kullanarak kentin ipek kapanından (mizân-ı harir) vakfa önemli bir yeni gelir kapısı açmıştır. 1723'te Mültezim Hafız Ahmed Ağa ile yapılan yeni sözleşmeyle Vezir Hanı'na ilave edilen mizân-ı harir sayesinde Halep kentinin yüzyılın başlarında 248.400 akçe olan yıllık geliri 426.000 akçeye yükseltilmiştir. Diğer taraftan bu dönemde İzmir'de vakfa ait iki han, bir hamam, çeşitli ev ve dükkânlardan oluşan taşınmazlardan gelen gelirler de oldukça düzensizdir. Kaymak Mustafa Paşa, bu iki kentteki taşınmaz yönetimi için yeni sözleşmeler yaparak gelirleri önemli ölçüde artırmıştır.

Bunlara ek olarak vakfın en önemli gelir kaynaklarından olan İncesu mukataasının gelir yönetimini düzenlemeye yönelik Divan'a sunduğu arzuhal ile Kayseri Kadılığına hitaben bir ferman çıkmasını sağlamıştır. 1723 tarihli söz konusu fermana göre daha önce vakfa temlik-i hümayun ile devredilen İncesu mukataası ve derbentçilerine bazı devlet görevlilerince bir süreden beri çeşitli müdahaleler yapılmaktadır. Hatta vakıf reayasından bir kısmı başka bölgelere iskân ettirilmiştir. Bu gelişmeler üzerine gönderilen ferman ile vakıf reayalarına yapılan müdahalelerin engellenmesi emredilerek, eskiden olduğu gibi *avâriz-ı divâniye*, *tekâlif-i örfiye* ve *şakka* vergisinden muaf olan vakıf reayasının haklarının gözetilmesi gerekliliği bir kez daha kati bir

¹³⁶ BOA: C.EV: 46: 2265/1

şekilde ifade edilmiştir.¹³⁷ Bu ferman ile reayaya yeniden muafiyet; mukataa birimine ise güven ve istikrar sağlayan Kaymak Mustafa Paşa, Hacı Ali Ağa adlı mültezimle yeni bir sözleşme yaparak mukataa bedelini yaklaşık %20 oranında artırıp 363.000 akçe olan yıllık geliri 430.500 akçeye yükseltmiştir.

Vakıf gelirlerini önemli bir seviyeye çıkaran Kaymak Mustafa Paşa üçüncü iş olarak yeni bir sayım yaparak vakıf evlatlarının sayısını ve ücretlerini düzenlemiştir. Yeni düzenleme sonrası vakıf evlat sayısı ve maaşları 1724 yılı muhasebesine şu şekilde yansımıştır:¹³⁸

Tablo-1: 1724 Yılı Vakıf Evlatları ve Günlük Ücretler

İsim	Ücret	İsim	Ücret
Kaymak Mustafa Paşa	70+50 ¹³⁹	Emine Hanım binti Fatma Hanım	30
Abide Hanım binti Merzifonlu Kara Mustafa Paşa	300	Ayşe Hanım binti Abide Hanım	30
Fatma Hanım binti Merzifonlu Kara Mustafa Paşa	300	Zeynep Hanım binti İbrahim Bey bin Fatma Hanım	30
Zeynep Hanım binti el-Hac Ali Paşa	85	Fatma Hanım binti İbrahim Bey bin Fatma Hanım	30
Emine Hanım binti el-Hac Ali Paşa	85	Ayşe Hanım binti Zeynep Hanım binti el-Hac Ali Paşa	30
Mir Ahmed Bey bin Fatma Hanım	40	Kasım Bey bin el-Hac Ali Paşa	110
Ahmed Bey bin Ayşe Hanım ibneti Abide Hanım	40		

Evlat sayısı 1728’de Mehmed Bey bin Emine Hanım binti Fatma Hanım’ın; 1729’da ise Tahir Bey bin Ayşe Hanım binti Abide Hanım’ın eklenmesiyle on beşe ulaşmıştır.¹⁴⁰ 1735 senesine gelindiğinde önceki mütevellî Ali Paşa’nın Kasım ve Emine adlı çocukları artık hayatta değildir. Ali Paşa’nın yaşayan tek kızı Zeynep Hanım ve ondan olma Ayşe ve Ali isimli torunları halen vakıftan ücret almaktadır. Aynı dönemde

¹³⁷ 6 Cemaziyelahir 1135 tarihli ferman, BOA: C.EV: 214/10689

¹³⁸ BOA, Ev.HMH.d 2840.

¹³⁹ Mütevellî Kaymak Mustafa Paşa 70 akçe evlat maaşına ek olarak 50 akçe de tevliyet ücreti alıyordu.

¹⁴⁰ BOA, Ev. HMH.d. 3122 ve 3206.

sonraki mütevellî Kaymak Mustafa Paşa'nın beş çocuğu da evlat maaşı almaktadır. Paşa'nın Esmâ, Nesibe ve Selime adlı kız çocukları 30'ar, Halil ve İsmail adlı erkek çocukları da 40'ar akçeden ücretlendirilmiştir.¹⁴¹

1735'te vakıftan maaş alan kişilerin akrabalık bağları incelendiğinde, on beş vakıf evladından on tanesinin Merzifonlu'nun kızı Fatma Hanım'ın torunları oldukları görülür. Bunlardan beşi Kaymak Mustafa Paşa'nın hemen üstte isimleri verilen çocuklarıdır. Diğer torunlar, oğulları İbrahim ve Ahmed ile kızı Emine'den olma Fatma'lar ve Emine oğlu Mehmed ile İbrahim kızı Rukiye'dir. Fatma Hanım'ın ismi aynı batında üç torununa ad olarak verilmiştir. Fatma Hanım'ın gerek vakıftan aldığı yüksek ücret düzeyi gerek her çocuğunda bir toruna adının verilerek isminin yaşatılması onun aile içinde bütünleştirici, sevilen önemli bir aile büyüğü olduğunu düşündürmektedir.

Kaymak Mustafa Paşa'nın yedi yıllık yönetiminin ilk iki yılı, vakıf gelirlerini artırmaya yönelik yeni düzenlemelerle geçmiştir. Yeni sistem, 1725 yılından itibaren meyvelerini vermeye başlamıştır. Yönetim, ilk iki yıldaki vakıf bütçe açıklarını kendi cebinden kapatmıştır. 1723 yılı bütçe açığı olan 659.937 akçe ile 1724 yılı bütçe açığı olan 1.144.414 akçeyi mütevellî Kaymak Mustafa Paşa kapatmıştır.¹⁴² 1724 yılı içerisinde İncesu, Halep, İzmir ve Merzifon'daki taşınmazların durumunun çözülmesi ve buralardan sonraki yıl kaynak transferinin önünün açılmasıyla birlikte Kaymak Mustafa Paşa'nın yönetimi döneminde vakıf 1730 yılına kadar bir daha bütçe açığı vermeyecek; bilakis mali yıl hesapları önemli meblağlara varan bütçe fazlalarıyla kapanacaktır.

Kaymak Mustafa Paşa'nın Patrona İsyanı neticesinde 1730'da kayınpederi Veziriazam Damat İbrahim Paşa ve bacanağı Sadaret Kethüdası Mehmet Paşalarla idam edilmesi¹⁴³ üzerine tevliyet görevi Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın Fatma Hanım'dan olma torunu Ahmed Bey'e geçmiştir. Dört yıl mütevellîlik yapan Ahmed Bey 1735'te yerini vâkıfın hayatta olan son evladı Abide Hanım'a bırakmıştır. Abide Hanım, Merzifonlu

¹⁴¹ BOA, Ev. HMH.d. 3725 .

¹⁴² BOA, Ev. HMH.d 2901 ve 2840

¹⁴³ Sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa ile damatları Kaymak Mustafa Paşa ve Mehmet Paşa'nın Defterdar İzzet Ali Paşa tarafından tahrir olunan muhallefatinde göre İbrahim Paşa'nın 2.400 kese 61 kuruş, Kaymak Mustafa Paşa'nın 365 kese 324 kuruş ve Kethüda Mehmet Paşa'nın 23.309 kese 336 kuruş nakdi olduğu tespit edilmiştir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi IV*, TTK, Ankara 1978, s. 208. Kaptan Kaymak Mustafa Paşa'nın kabri dedesi Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın Divanyolu üzerindeki medresesi haziresinde medfundur.

Kara Mustafa Paşa'nın öz evladından mütevellilik yapan son kişidir. Abide Hanım'dan sonra vakfın yönetimi Paşa'nın torunu olan Kaymak Mustafa Paşa neslinden devam etmiştir.

Ahmed Bey ve Abide Hanım'ın yönetimlerinde vakfın idari ve mali yapısında herhangi bir değişiklik gözlemlenmemektedir. Vakıf mali açıdan güçlüdür, yıl sonu hesapları bütçe fazlalarıyla kapanmaktadır. 1729 yılında başlayan “yedek-i mevcud-ı bezzastan” adı altında bütçe fazlasından 960.000 ihtiyat akçesinin ayrılmasına dayanan uygulama Abide Hanım zamanında da düzenli olarak tatbik edilmiştir.¹⁴⁴ Şüphesiz idari anlamda Ahmed Bey'i en çok uğraştıran konu Merzifon kasabasında vakfa ait taşınmazlarla alakalı yaşanan sorundur. Patrona Halil İsyanı'ndan sonra vakıf, Kaymak Mustafa Paşa ve kayınpederi Damat İbrahim Paşa'nın idamlarıyla çok önemli iki hamisini kaybetmiştir. Bu durumu fırsata çeviren önceki müteveli Ali Paşa'nın damadı Hacı Hüseyin Paşa, yeni padişah tarafından Sivas Valisi olarak atanmasının da verdiği politik güçle yeniden Merzifon kasabasındaki vakıf akarlarına el atmıştır. Ahmed Bey uzun uğraşlar neticesinde bu akarların vakfa ait olduğunu teyit eden fermanın 1733 yılında çıkmasını sağlamıştır. Ancak konunun karara bağlanmasına kadar geçen iki yıl boyunca vakıf, Merzifon'dan gelir temin edememiştir.

Yaklaşık beş yıl mütevellilik yapan Abide Hanım, 1739'da vakfa 2.102.793 akçe borçlu olarak ölmüş ve babasının Divanyolu'ndaki medrese haziresine defnedilmiştir.¹⁴⁵ Daha önce ifade edildiği gibi Abide Hanım, Kara Mustafa Paşa'nın öz evladından müteveli olan son kişidir. Sonraki dönemde görev alan mütevellilerden Abdi Bey (1769-1783) hariç diğer bütün mütevelliler Merzifonlu'nun torunu Kaymak Mustafa Paşa'nın neslinden devam etmiştir. Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın nesli kızı Fatma Hanım'dan olma torunu Kaymak Mustafa Paşa üzerinden devam ederek günümüze kadar gelmektedir.

¹⁴⁴ BOA, Ev. HMH.d 3266. Bütçe fazlasından ihtiyat akçesi olarak para ayrılması aslında bir vakfiye şartıdır. Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın 23 Safer 1089/16 Nisan 1678 tarihli vakfiyesinde şu şekilde “...ve masârif-ı mezbûreden fazla cemi'-i gallât-ı vakıf üç bin esedi kuruşa baliğ oluna değın müteveli marifetiyle bezzâstanda hıfz oluna ki evkâf-ı mezbûreye inhidamı külli veyahut meremmeti külliye vâki olursa bu üç bin kuruş ile imâret ve meremmet oluna...” ifade edilen şartın 1729 yılına kadar yeterli bütçe fazlası oluşmadığından uygulanamadığı ortaya çıkıyor. Muhasebe kayıtlarının tetkikinden bu uygulamamın ancak 14 yıl sürdürülebildiğini ve 1743 yılından itibaren ihtiyat akçesi uygulamasına son verildiğini görmekteyiz.

¹⁴⁵ Abide Hanım'ın borcu yaklaşık 25 yıl muhasebelerde vakıf alacağı olarak kaydedilmiş, daha sonra tahsil etme imkânının kalmadığı gerekçesiyle silinmiştir.

Abide Hanım'dan sonra tevliyet, Kaymak Mustafa Paşa'nın oğlu İsmail Bey'e geçmiştir. İsmail Bey, 1740-1753 yılları arasında 13 yıl mütevellilik yapmıştır. İsmail Bey zamanında da vakfın muhasebeleri her yıl için düzenli olarak tutulmuş ve yıl sonu hesapları Evkaf Müfettişlerince kontrol edilerek bağlı bulunduğu Sadr-ı Âli nezaretince de onaylanarak arşivlenmiştir.¹⁴⁶ Vakfın faaliyetleri Kamanıçe hariç tüm diğer şehir ve kasabalarda hummalı bir şekilde devam etmiştir.¹⁴⁷

İsmail Bey daha önceki yöneticilerden farklı olarak vakfın mali durumunu doğrudan etkileyen iki önemli sorunla yüzleşmiştir. Bunlardan ilki İzmir'deki iki hanın büyük çaplı tamirat ve restorasyon masraflarının bütçe açıklarına yol açması ve bu bunun doğal bir sonucu olarak da vakfın ilk defa dış borçla yüzleşmesiydi. 1742 yılında İzmir'de meydana gelen yangın nedeniyle vakfın Frenk Sokağı'ndaki sahilhaneleri, iki büyük hanı ve çok sayıda menzil ve mahzenleri büyük hasar görmüştür. Hemen keşif işlemleri başlamış ve mahkemeden izin alındıktan sonra vakıf söz konusu yapıların tamiri için yaklaşık 3.000.000 akçe sarf etmiştir. Vakfın cari yıl gelirinin üzerinde yapılan bu harcamaya ek olarak sonraki iki yılda gerek tadilatın devam etmesinden gerek yeni kiracı arayışından kaynaklanan sorunlar sebebiyle vakıf İzmir'den önemli bir gelir kaybı yaşamıştır. Bu açıklar bütçe açıklarıyla sonuçlanmıştır. Yaşanan bu talihsiz durumun izleri henüz silinmişken altı yıl sonra söz konusu hanlar yeniden yıkılmıştır. İki yıl boyunca yine uzun bir tamir ve tadilattan geçen hanlardan bu süre zarfında kira alınamadığı gibi vakıf bütçesinden tamirat giderleri için 1.524.000 akçe harcanmıştır. Diğer taraftan 1742-45 yılları arasında Halep'ten gelmesi gereken toplam 1.115.320 akçe bir türlü tahsil edilememiştir. Peş peşe yaşanan olumsuzluklar, vakfın bütçe açıklarını derinleştirmiştir. İlk defa bu büyüklükte bütçe açıklarıyla yüzleşmek zorunda kalan vakıf yönetimi, çareyi dış borçlanmakta bulmuştur.

¹⁴⁶ VGMA: *Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Atık Hazine Defteri*: 77, 78, 80, 83, 84; BOA, Ev.HMH.d 4133, 4246, 4319,4495, 4563, 4685

¹⁴⁷ Fazıl Ahmed Paşa'nın sadrazamlığı döneminde bizzat IV. Mehmed'in de ordunun başında yer aldığı Kamanıçe Seferi sonucunda 1672 yılında alınan şehir, 27 yıl Osmanlı hâkimiyetinde kaldıktan sonra Karlofça Antlaşması'yla 1699'da Lehistan'a bırakılmıştır. Şehir alındıktan sonra Katolik Katedrali camiye çevrilmiş ve ilk cuma namazı burada padişahın da katılımıyla dönemin ünlü vaizi Vani Mehmed Efendi tarafından kıldırılmıştır. Kentte toplamda 7 kilise camiye dönüştürülmüştür. Serdar Fazıl Ahmed Paşa, sefere iştirak eden Gülnuş Emetullah Valide Sultan, Vaiz Vani Mehmed Efendi, Musahip Mustafa Paşa ve Merzifonlu Kara Mustafa Paşa tarafından bu yapıların her biri için vakıflar kurulmuştur. Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, Kamanıçe Kalesi içinde kiliseden dönüştürdüğü cami ve mektebin yanı sıra çok sayıda gayrimenkulü fetih hakkı olarak vakfetmiştir. Ancak şehirdeki vakıf gelir ve giderleri hiçbir zaman merkezi bütçeye dâhil edilmemiştir. Darius Kolodziejczyk, "Kamanıçe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 24, İstanbul 2001, s. 274-75.

Esasen 18. yüzyılın özellikle ikinci yarısından itibaren bütçe açığı sorunu çağdaş birçok vakıfta gözlemlenen ortak bir sorundur. Osmanlı hanedanına mensup aile üyeleri tarafından kurulan ve selâtin vakıfları olarak isimlendirilen vakıflarda bu sorun daha çok Haremeyn hazinesinden ve ceyb-i hümayundan para transfer edilerek sübvance edilmiştir. Devletin temlikname ile verilen araziler mukabilinde vakıftan alacağı bazı gelirlerinden feragat etmesi veya vakıf borcunun sultan tarafından silinmesi bütçe açıkları karşısında sergilenen olağan çözüm metotlarındandı. Bu nitelikteki vakıflar her daim merkezi yönetimin mali pozitif ayrımcılığından yararlanmışlardır.¹⁴⁸ Ancak idari anlamda merkezi bürokrasiye tabi olmakla birlikte ekonomik açıdan özerk ya da yarı özerk idare edilen aile vakıflarında durum farklıydı. Bu vakıfların merkezden herhangi bir mali yardım aldığı veya vergi indiriminden yararlandığını gösteren bir kayıt tespit edilememektedir. Şu halde Osmanlı'da aile vakıfları bütçe açığı sorununu nasıl çözmüşlerdir? İncelenen belgeler sorunun birden çok yanıtı olduğunu göstermektedir. Bu konu ileride vakfın iktisadi ve mali faaliyetleri incelenirken daha ayrıntılı tetkik edileceğinden burada tercih edilen en yaygın yöntemi belirtmekle iktifa edeceğiz.

Osmanlı'da Sokullu, Köprülü, İsfendiyaroğlu, Karaosmanoğulları ve Merzifonlu gibi büyük bütçeli vakıflar ile daha küçük bütçeli mütevazı aile vakıflarının muhasebeleri incelendiğinde vakıf bütçe açıklarında yöneticilerin ilk reaksiyonlarının borçlanma olduğu görülür. Yaygın borçlanma araçları iç ve dış borçlanma olarak iki türde cereyan etmektedir. İç borçlanmayla vakıf yönetimi öncelikle aile içinde faizsiz kredi arayışına gitmektedir. Vakıfların iç borçlanmayla nakit ihtiyaçları en yaygın şekilde vakfın hâlihazırdaki mütevellisi, kaymakam mütevellisi, cabisi veya zengin bir aile bireyi tarafından karşılandığı görülmektedir. Bütçe açığının aile bireylerince karşılanamadığı durumlarda vakıf yönetimi nakit akışını dış borçlanmayla diğer vakıflardan, tüzel kişilerden veya sarraflardan tedarik etmiştir. Yönetim birimi İstanbul'da bulunan vakıflar, 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren uzun bir süre Yeni Han'da mütemekkin gayrimüslim sarraflardan faizle dış borçlanmaya gitmişlerdir.

Bu bağlamda Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı yönetimi de İsmail Bey zamanına kadar çeşitli dönemlerde iç borçlanmaya başvurmuştur. Örneğin 1722 yılı bütçe açığı olan 931.084 akçenin 659.937 akçesi yeni müteveli Kaymak Mustafa Paşa tarafından;

¹⁴⁸ Ramazan Pantık, Atik Valide Sultan Külliyesi'nde İdarî ve Mali Yapı (1590-1830)", *Vakıf Kuran Kadınlar* (Hazırlayan: Fahameddin Başar), VGM Yayınları, Ankara 2019, s. 281-82

baki 271.147 akçesi de Paşa'nın kaymakam mütevellisi olan Mehmed Efendi tarafından karşılanmıştı.¹⁴⁹ 1724'te ortaya çıkan 1.144.414 akçe borç yine mütevellî Kaymak Mustafa Paşa tarafından karşılanmıştır.¹⁵⁰ Vakıf, bu borcun 558.381 akçesini 1725 yılında, 586.033 akçesini de 1726 yılında iki taksit halinde faizsiz olarak geri ödemiştir.¹⁵¹ Bununla birlikte İsmail Bey döneminde peş peşe ortaya çıkan bütçe açıkları karşısında iç borçlanma ile nakit akışı sağlanamamış olmalı ki ilk defa sarrafa başvurularak faizle dış borçlanmaya gidilmiştir. 1744 senesinin bütçe açığı olan 1.357.886 akçenin tamamı sarraftan kredi alınarak kapatılmıştır.¹⁵² Sonraki yıl anapara %9,9 faizle 1.492.240 akçe olarak ödenmiştir. 1745'te yıl sonu kesin hesabını 1.534.705 akçe açıkla kapatan vakıf yine sarraftan kredi çekmiştir. Borç, anapara üzerine uygulanan %12,8 oranındaki murabaha ile 197.660 akçe fazlasıyla toplam 1.732.365 akçe olarak bir yıl sonra ödenebilmiştir.¹⁵³ Borçlanma İsmail Bey'den sonra da artarak devam etmiştir. Vakıf yönetimi yüzyılın ikinci yarısında neredeyse her yıl sarraflara başvurmuştur.

İsmail Bey'den sonra tevliyete sırayla Kaymak Mustafa Paşa'nın oğlu Mehmed Bey ve Fatma Hanım'ın torunu Abdi Bey geçmiştir. 1753'te İsmail Bey'in vefat etmesiyle göreve başlayan Mehmed Bey'in on altı yıl sonra tevliyetten el çektirilmesiyle 1769 yılından itibaren yönetim Abdi Bey'e geçmiştir. Abdi Bey-bazı belgelerde Abdullah olarak geçmektedir- 1783'te görevden azledilmiş ve yerine Kaymak Mustafa Paşa'nın diğer oğlu Silahşor-i Şehriyari Mehmed Mesut Bey atanmıştır. Mehmed Mesut Bey'in iki yıl sonra ölümüyle 1785'te tekrar Mehmed Bey göreve başlamıştır. Mütevellî olarak dokuz yıl daha vakfı idare eden Mehmed Bey, 1794'te ölmüş ve tevliyet kardeşi Mesut Bey'in oğlu Silahşor-i Şehriyari Mustafa Bey'e geçmiştir. 18. yüzyılın ikinci yarısının tamamına yakınında bu üç mütevellî görev yapmıştır. Bu dönem aynı zamanda vakfın idari ve mali yapısında büyük sorunların yaşandığı dönemdir.

Yarım asırlık dönemin en belirgin özelliği bütçe açıklarıdır. 1754-1800 yılları arasında vakıf, mütemadiyen yıl sonu kesin hesaplarını açık vererek kapatmıştır. Vakfın muhasebe kayıtlarının sistemli ve düzenli tutulmaması dönemin geneline şamil bir vakıa

¹⁴⁹ BOA, Ev. HMM.d 2706 ve 2763.

¹⁵⁰ BOA, Ev. HMM.d 2840.

¹⁵¹ BOA, Ev. HMM.d 2901 ve 2981.

¹⁵² BOA, Ev. HMM.d 4442.

¹⁵³ BOA, Ev.HMM.d 4495 ve 4563.

halini almıştır. Yüzyılın sonlarına doğru vakfın çuvala sığmayan sorunları hakkında merkezi idarenin devreye girmesiyle çeşitli önlemler alınmaya başlanmıştır. Evkaf Müfettişine hitaben yazılan 1792 tarihli bir hükümde¹⁵⁴ vakfın muhasebesi ve idaresinde yaşanan bazı önemli sorunlar sıralanmıştır. Buna göre eskiden vakfın taşradaki bütün mütevellî kaymakamları ve mültezimleri ayrıntılı müfredat defterleriyle her yıl İstanbul'a gelirler ve vakfın muhasebeleri burada önce ana mütevellî huzurunda, sonra da sadrazam divanında evkaf müfettişi efendi ve divan kâtipleri huzurlarında kontrol edilirken yıllardır bu uygulama yerine getirilmemektedir. Yüzyılın ikinci yarısındaki mütevellîlerin başlarına buyruk hareketleri, israfa varan kişisel harcamaları ve yaptıkları usulsüz atamalar ile vakıf hesaplarının düzensizliği vakfî borç batağına götüren asıl etkenler olarak görülür.

1797'de çıkan daha ayrıntılı bir fermana göre de vakfın borç batağına düşmesinin arka planındaki asıl sorumlular, vakıf mütevellîlerinin bizatihi kendileridir.¹⁵⁵ Söz konusu fermanla vakıf mütevellîleri, birçok yeni kadro ihdas etmekle, usulsüz atamalar yapmakla, vakıf yetkilerini ehil olmayan kimselere bırakmakla; vakfın gelir-giderini kontrol etmemek ve muhasebelerini düzenli tutmamakla ve vakıf akarlarını satmakla suçlanmışlardır. Neticede bu hatalar zinciri vakfî büyük bir borç batağına sürüklemiş ve mütevellîler "böyle bir vakf-ı celilin harabiyetine" sebep olmakla suçlanmışlardır. Nitekim bu ve benzeri gerekçelerle kötü yönetilen vakıf yönetimi aynı fermanla bütün yönetsel erklerinden azledilmiştir. Alınan yeni karar uyarınca Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı, saraydan atanan bir mütevellî kaymakamı ile merkezden yönetilmeye başlanmış, bir nevi yönetim zapt edilmiştir. Merkezden atanan ilk kaymakam mütevellîsi Hâcegân-ı Divan-ı Hümâyûndan Kapı Hasekisi İsmail Kamil Efendi'dir. Ayrıca Defter Emîni Firdevsi Emin Efendi de vakfın bütün hesaplarından sorumlu kişi olarak tam yetkiyle atanmıştır. Esasen vakıf yönetimlerinin bütünüyle veya geçici olarak zaptı hususu nezaret sonrası yaygınlık kazanan, aşına olduğumuz bir uygulamadır. Ancak uygulamanın bu kadar erken görülmesi bizim için de yeni bir bilgi olmuştur. Bunun üzerine arşiv belgelerine biraz daha yoğunlaşınca yönetimi geçici olarak zapt edilen vakfın Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı'yla sınırlı kalmadığı

¹⁵⁴ VGMA: Anadolu Tafsili: 266/88.

¹⁵⁵ "...vakf-ı şerif-i mezkurun bu vecihle mübtela-yı düyûn olması dahi evladdan bi'l meşruta mütevellî olanların adem-i dikkat ve idarelerinden neş'et etmiş olduğu...", VGMA: Anadolu Tafsili: 268/184.

görüldü. 19. yüzyılın sonlarında borç batağına düşen vakıflardan Çorlulu Ali Paşa Vakfı, Kaymak Mustafa Paşa Vakfı, Köprülüzade Ahmed Paşa Vakfı, Sadrazam Sinan Paşa Vakfı, Nişancı Mehmed Paşa Vakfı gibi vakıfların yönetimleri, III. Selim'in fermanlarıyla geçici olarak ilga edilerek yerlerine saray kadrolarından yeni mütevelliler atandığı görülmektedir.¹⁵⁶

Müteveli Mehmed Bey (1753-1769) ile Abdi Bey (1769-1783) büyük ölçüde bu dönemde vakfi birlikte yönetmişlerdir. Mehmed Bey müteveli olarak göreve başladığında Abdi Bey'in de müteveli kaymakamı sıfatıyla atanmasını sağlamıştır.¹⁵⁷ Yaklaşık on yıl bu şekilde devam edildikten sonra 1763 yılından itibaren bu kez Abdi Bey nazır olarak karşımıza çıkar. Altı yıl da nazır olarak vakıf yönetiminde etkin olan Abdi Bey, 1769'da Mehmed Bey'in istifasıyla müteveli olarak atanır. Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı, yaklaşık üç asır boyunca vakıf kurucusu ve vâkıfın neslinden evlatları tarafından yönetilmiştir. Bu süreçte yirmi müteveli görev yapmış olup bunlardan sadece ikisi görevinden azledilmiştir. Abdi Bey, 1783'te görevden azledilen ilk mütevellidir. Her ne kadar azledilme gerekçesini bilmesek de Osmanlı vakıflarında mütevelliler, hıyaneti tespit edilmedikçe görevden azledilmezler, görevleri kaydıhayat devam ederdi. Vakıf muhasebe kayıtları Abdi Bey'in tevliyeti esnasında vakfın kötü yönetildiğini teyit eder. Ayrıca sonraki mütevellilerin Abdi Bey hakkında açtığı çeşitli yolsuzluk ve usulsüzlük davaları da bir hıyanetin meydana geldiğini teyit etmektedir.

1784'te göreve yeni başlayan müteveli Silahşor-i Şehriyari Mehmed Mesut Bey bin Mustafa Paşa; vakfın kaymakam mütevellisi Seyyid İsmail Efendi, kâtip Ebubekir Efendi, Cabi Osman Ağa ve diğer bazı vakıf personelinin hazır bulunduğu Evkaf Müfettişi huzurunda Abdi Bey'i 1783 yılı vakıf gelirinden 16.199,50 kuruş (1.943.940 akçe) parayı "zaman-ı tevliyetinde ahz u kabz ve kendi masarısına sarfla istihlak etmekle" suçlamıştır.¹⁵⁸ Sorgulamanın devamında Abdi Bey, paranın 12.200 kuruşunu kendi hesabına aldığını itiraf etmiştir.

Aynı yıl bu defa Abdi Bey tarafından açılan karşı davada,¹⁵⁹ sabık müteveli vakıftan 30.000 kuruş alacağı olduğunu iddia ederek yeni yönetimi suçlamıştır. Ancak Abdi Bey,

¹⁵⁶ VGM: Anadolu Tafsili: 266; 267; 268; 269; TKİBM_TMSK: 146.

¹⁵⁷ BOA: C.MF: 164: 8169/1.

¹⁵⁸ Evkaf Müfettişliği: 219/95.

¹⁵⁹ Evkaf Müfettişliği: 224/71.

iddiasını ispat edemediği ecilden muarazadan men edilmiştir. Abdi Bey'in bu sonuçsuz girişimi vakfa cari yıl gelirinin yaklaşık ¼'ine tekabül eden büyük bir zarara sebep olmuştur. Zira mahkeme, ispat külfeti Abdi Bey'de olmasına rağmen eski mütevellinin müddeası olan 30.000 kuruştan %10 oranında (3.000 kuruş) ispat külfeti vergi kesintisi yapmıştır. İlaveten 1.400 kuruş da ilam harcı kesilmiştir. Eski müteveli Abdi Bey'in davası, vakfa 4.400 kuruşa mal olmuştur. Bu davada vakıf, tüzel kişi olarak tanımlanmış ve eski mütevellinin mahkeme masrafları vakıftan tahsil edilmiştir.¹⁶⁰

1788 tarihli başka bir davada¹⁶¹ bu kez vakfın Kayseri-İncesu'daki mukataasının mültezimi olan Ahmed Ağa adlı kişi Abdi Bey'den şikâyetçidir. Davaya göre Ahmed Ağa, İncesu Mukataasının Mart-Şubat 1198/M.1783 yılı iltizam bedeli olan 3750 kuruşu peşin olarak Abdi Bey'e teslim etmiştir. Ancak Abdi Bey, Mart ayı gelmeden önce tevliyetten azledilmiş ve yerine Mehmed Mesut Bey atanmıştır. Mehmed Mesut Bey, önceki mütevellinin parayı yeni yönetime aktarmadığı ve muhasebelerde de söz konusu paranın ödendiğine dair kayıt bulunamadığı gerekçesiyle parayı Ahmed Ağa'dan yeniden tahsil etmiştir. Mültezim Ahmed Ağa bu sebeple ödediği paranın Abdi Bey'den istirdadını talep etmektedir. Mahkeme söz konusu meblağın eski mütevelliden istirdat edilmesi hükmüyle sonuçlanmıştır.

Aynı yıl Abdi Bey tarafından vakıf aleyhine açılan karşı davada,¹⁶² Abdi Bey müteveli olduğu dönemde kendi cebinden vakfın giderleri için çeşitli harcamalar yaptığını, ancak vakıfta bütçe fazlası olmadığından bu parayı tekmil edemediğini gerekçe göstererek vakıftan alacağını talep etmiştir. Kadıasker Seyyid Mehmed Tevfik Efendi ile Evkaf Müfettişi huzurunda görülen davada, 5.500 kuruş üzerinde sulh sağlanmış ve vakıfta bütçe fazlası oldukça taksitler halinde Abdi Bey'in alacağının ödenmesi kararlaştırılmıştır. Ancak vakıfta para olmadığı için ödeme yapamayan kaymakam mütevellisi Seyyid İsmail Efendi, bu karardan sonra Abdi Bey'in alacağını tahsil için kendisini her gün taciz ettiğini ifade ederek vakfın bütün evladının ve idari kadrolarının

¹⁶⁰ Davanın devamında karara bağlanan diğer hüccetten, vakfın muaccel olarak ödemesi gereken bu paranın vakıfta nakit olmadığı gerekçesiyle ödenemediği, bunun üzerine vakfın kaymakam mütevellisi Seyyid İsmail Efendi'nin kendi çabalarıyla, akrabası olan Haremeyn-i Şerifeyn Müfettişi Müderris Seyyid İbrahim Efendi'den borç alarak, borcu borçla kapattığı ortaya çıkmaktadır.

¹⁶¹ Evkaf Müfettişliği: 233/9.

¹⁶² Evkaf Müfettişliği: 233/24b.

hazır bulunduğu mecliste mahkemeden borcun borçla kapatılması ve alınan borcun vakıf muhasebe defterine kaydedilmesine ruhsat veren resmî hüccet almıştır.

Son dönemlerdeki kötü yönetimden sorumlu tutulan bir diğer kişi de Cabi Osman Ağa'dır. Parayla haşır neşir olmaları nedeniyle cabiler, Osmanlı vakıf sisteminde yaşanan yolsuzluk ve suistimallerde isimleri ön plana ilk çıkanlardır. Mütevazı bütçelerle oluşturulan küçük vakıflarda müteveli tek başına bütün idari işlemleri yürütebildiğinden cabi, kâtip, nazır gibi diğer yardımcı yönetsel kadrolara ihtiyaç duyulmamıştır. Orta bütçeli birçok vakfın birden çok cabi istihdam ettikleri nadiren görülür. Ancak Süleymaniye, Bayezid, Fatih ve Atik Valide Külliyesi gibi büyük vakıflarda cabi sayısı yirmilere kadar çıkabilmektedir. Cabilerin ve mütevellilerin yolsuzluk veya suistimalleri şikâyete bağlı kovuşturulduğundan ikilinin kendi aralarında anlaşığı durumlarda suistimler kolaylıkla gerçekleşebilirdi. Bu sebeple suistimallerin veya hıyanetin tespiti daha çok müteveli değişimleri sonrasında yeni mütevellinin eski hesaplara ilişkin şikâyete bağlı açtığı davalar neticesinde ortaya çıkardı.

Merzifonlu Vakfı'nın İstanbul içindeki gelirlerini toplamakla görevli beş tahsildardan biri olan Cabi Osman Ağa, Abdi Bey'in azli sonrası 1784'te yeni yönetimle birlikte göreve başlamıştır. Cabi Osman Ağa'nın vakıf yönetimindeki statüsünün diğer cabilerden farklı olduğu hemen anlaşılıyor. Zira bu tarihten itibaren vakfın adli ve idari birçok yazışmasında Osman Ağa'nın ya müteveliyle birlikte yönetimde yer aldığı ya da müteveliye vekâleten vakfı temsil ettiği görülür. Ayrıca bu dönemde ilk defa çok farklı dallarda çeşitli kadroların müteveli arzıyla Cabi Osman Ağa'ya tevcih edildiğini tespit etmekteyiz.¹⁶³

Müteveli Mehmed Bey, 1794'te ölümüne kadar vakfı Cabi Osman Ağa ile birlikte yönetmiştir. Bu noktada yönetimin bir nevi Cabi Osman Ağa'ya devredildiği intibai söz konusudur ki bunda ikinci kez tevliyete atanan mütevellinin bu yıllarda yaşının ilerlemiş olmasının da etkisi olabilir. Nihayetinde sabık mütevellinin oğlu Mustafa Bey'in başlattığı bir dizi tahkikattan sonra soruşturma, kötü yönetilen vakıf yönetiminin ilgası ile Cabi Osman Ağa'nın "hıyanet"inin tespiti ve azliyle sonuçlanmıştır. Konu hakkında sadır olan 1797 tarihli fermana göre, vakfın cabisi ve kabzımalı olan Osman Ağa bu

¹⁶³ BOA: C.MF: 139/6936/1; BOA: C.MF: 164/8169; BOA: C.EV: 214/10689.

süreçte vakıf şartına mugayir on sekiz adet kadroyu cebren kendi üzerine almıştır.¹⁶⁴ Osman Ağa, vakıf evlatlarına ait çeşitli memuriyetleri kendi eş ve akrabalarına tahsis etmek, vakfa ait bazı gayrimenkulleri satmak gibi çeşitli suistimallerden suçlu bulunmuştur. Bu şekilde açıkça hıyaneti tespit edilen Cabi Osman'ın yakınları ve kendi üzerine aldığı vakıf kadrolarının asıl sahiplerine iade edilmesi ve vakfa verdiği zararların tazmin edilmesi şartıyla görevden azledilmesine hükmedilmiştir.

Söz konusu ferman, vakıf yönetime dair bir dizi yeni kural da getirmiştir. Buna göre daha önce mütevellî veya kaymakam arzıyla yapılan beratlı atamaların tamamı bundan sonra fermanla gerçekleştirilecektir. Hizmetli, duagu ve ihlashan gibi yeni hiçbir kadro ihdas edilmeyecek, ölenlerin kayıtları terkin edilerek yeni atamalar yapılmadan mahlûl kalan boş kadrolar vakfa döndürülecektir. Evlad vazifesi adı altında maaş alanların ayrıntılı tetkiki yapılarak evlat olmayanların vazifeleri ilga edilecek, evlat olanlardan açıktan maaş alanların ücretleri ile mahlulatlara vakıfmande edilecektir. Sultanın izni olmadan beratlı veya açıktan herhangi bir atama yapılmayacak, nazır veya mütevellî arzıyla tezkireler kaleme alınmayacak, eğer böyle bir tezkire tespit edilirse tezkire veren kalemin hocası, tahrir eden kâtip ve kisedarın elleri ibretiâlem için kesilecektir.

Bu düzenlemeyle yeni kadro atamalarında bütün vakıflara *izn-i sultanî* şartı getirilmiştir. Böylece mütevellîlerin bir süreden beri törpülenen atama yetkileri bütünüyle kaldırılmıştır. Ferman ayrıca Merzifonlu Vakfı'nın gelir fazlasının paylaşımı hususunda da yeni şartlar ortaya koymuştur. Buna göre vakfın muhasebe kayıtları düzenli şekilde tutulacak ve her yılın sonunda evkaf müfettişlerince kontrol edilecek, bütün giderler karşılandıktan sonra kalan paranın 1/3'ü mütevellîye, 2/3'si de sahîh evlatlar arasında kız erkek ayrımı yapılmadan eşit şekilde paylaşılacaktır.

Vakıf yönetimini doğrudan ilgilendiren belki de en önemli düzenleme ise yönetimin emanete alınmasıdır. Evkaf-ı Hümayun Nezareti öncesi örneğine nadiren rastlanan bu uygulamaya göre vakfın meşrûta mütevellîsine tevliyet ücreti ödenmeye devam edilecek; ancak meşrûta mütevellîler vakfın yönetimine karıştırılmayacaktır. Vakıf, Divân-ı Hümayûn Hâcegânları içinden Padişah tarafından atanan bir mütevellî kaymakamı tarafından idare edilecektir. Vakıf kurucusunun soyunun henüz kesilmeden emaneten vakıf yönetimin devralınması uygulaması özellikle nezaret sonrası yaygın bir

¹⁶⁴ VGMA: Anadolu Tafsili: 268/177-178.

mecra alanı bulmakla birlikte Merzifonlu Vakfı örneğinin ilk uygulamalardan olduğu söylenebilir.

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı, M. 1212-Ca.1215/Haziran 1797-Eylül 1800 tarihleri arasında III. Selim tarafından atanan Divân-ı Hümayûn Hâcegânlarından İsmail Kamil Efendi; Eylül 1800'den Nisan 1803'e kadar da yine saltanat tarafından atanan Divân-ı Hümayûn Hâcegânlarından Darüssaade Ağası Kâtibi Hacı Memiş Efendi tarafından yönetilmiştir. Emaneten idarenin, kaymakam mütevellisi Hacı Memiş Efendi'nin girişimiyle kısa sürdüğü anlaşılıyor.¹⁶⁵ Hacı Memiş Efendi, emaneten yönettiği yirmi beş aylık dönemin hesabının icmalini Sultan'a arz ederek bu süre zarfında 66.175,50 kuruş irad elde edildiğini, 12.000 kuruşu geçmiş dönemde biriken borç ödemeleri olmak üzere yapılan toplam 55.256 kuruş masrafa rağmen 11.038 kuruş da bütçe fazlası zuhur ettiğini belirterek kaymakamlar tarafından yönetilen dönemle evlatlar tarafından yönetilen dönem arasında büyük farklar olmadığını, hatta iyi denetlenmesi halinde vakfin evlatlar tarafından daha iyi idare edilebileceğini belirtir. Öte taraftan kendisi gibi ricali devletten olan kaymakamlar, işlerinin yoğunluğu nedeniyle kaymakamlık görevlerini hakkıyla yerine getirememektedirler. Bu sebeplerle vakfin yönetiminin tekrar vakıf evlatlarına iade edilerek kaymakamlığın lağvedilmesi en uygun sonuç olacaktır. Memiş Efendi'nin arzı üzerine ferman, yönetimin evlada bırakılmasına; ancak kaymakamların ve muhasebelerden sorumlu memurun bir müddet daha görevlerinin devam etmesi hükmüyle sonuçlanmıştır.

18. yüzyılın sonlarında yönetimi veya denetimi merkezi nezaretlere bağlı Osmanlı vakıflarının idari mekanizmalarının ve muhasebe denetimlerinin güçlendirildiği, özerk veya yarı özerk birçok idari yetkinin kısıtlandığı yeni bir döneme girilmiştir. III. Selim tarafından Darüssaade ağası ve sadrazama gönderilen çeşitli fermanlarda, nazırların nezaretleri tahtında bulunan vakıfların ahvalleri, atama usul ve esasları, vakıf muhasebelerinin nizamı ve denetim-kontrol işlemleri gibi çeşitli konularda uyarılar yapılır. Daha önce mütevellî, evkaf müfettişi veya sorumlu nazır tarafından arz edilerek beratla yapılan birçok atama için ferman şartı getirilmiştir. Kadı veya evkaf müfettişi denetiminden geçmeyen harcamaların vakıf muhasebe defterine gider olarak kaydedilmesi yasaklanmıştır. Bunların yanı sıra vakıf muhasebelerinin şeffaflaştırılması

¹⁶⁵ TKİBM: Temessük Defteri: 708/5-7.

ve olası suistimallerin engellenmesine yönelik olarak saray kadrolarından vakıfların muhasebesinden sorumlu memurlar atanmaya başlanmıştır. Ayrıca daha önce aile bireylerinin istihdam edildiği müteveli kaymakamı ve nazır kadrolarına merkezdeki hâcegân kadrolarından kâtipler atanmaya başlanmıştır. Önceden mütevellilere ait olan atama yetkisi başta olmak üzere bazı önemli yetkilerin merkeze devredilmesi, özerk veya yarı özerk idare edilen Osmanlı vakıflarını merkezi yönetimin mutlak kontrolüne bir adım daha yaklaştırmıştır.

Bir süredir emaneten yönetilmekte olan Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı, mütevellilerinin idari yetkileri 1803 yılında oldukça törpülediğinden kısıtlanmış bir halde iade edilmiştir. Vakfın muhasebeleri 1797 senesinden itibaren ayrıca saraydan atanan bir memur tarafından da kontrol edilmekte ve onun imza ve mührü olmadan muhasebe defterleri tekmi olunmamaktadır. Aynı fermanla yürürlüğe giren son derece önemli bir diğer uygulama ile denetim ve otokontrol mekanizmasını sağlamak adına vakfın yaşayan aile bireyleri devreye sokulmuştur. Bu uygulamayla ilk defa vakıf yönetim kadrosu, günümüzdeki müteveli heyetlerine benzer bir yapıda yeniden organize edilmiştir. Vakıf yönetiminin müteveli heyeti şemasıyla reorganizasyonunda hedeflenen temel amaç aslında oldukça pragmatisttir: mütevellinin yetkilerini aile bireyleri arasında paylaştırarak olası suistimallerin önüne geçmek. Nitekim bu tarihten sonra başta muhasebe defterlerinin düzenlenmesi olmak üzere tamirat giderlerinin sarf edilmesi¹⁶⁶, atamalar¹⁶⁷, iltizamlar¹⁶⁸ ve icareteyle¹⁶⁹ kiralama ve borçlanma¹⁷⁰ gibi önemli idari işlemler vakfın hâlihazırda yaşayan tüm aile bireylerinin muvaceheleriyle gerçekleştirilmiştir. Diğer taraftan her ne kadar 1803'te yönetim vakıf mütevellilerine iade edilmiş olsa da merkezi yönetim nazır olarak atadığı bir kâtip kanalıyla mütevellinin bütün idari tasarrufunu yakından takip etmeye devam etmektedir.¹⁷¹ Müteveli heyeti uygulaması nezaretten sonra Cumhuriyet'e kadar devam etmiştir.

¹⁶⁶ Evkaf Müfettişliği:310/69.

¹⁶⁷ Evkaf Müfettişliği: 335/66.

¹⁶⁸ Evkaf Müfettişliği: 313/55.

¹⁶⁹ Evkaf Müfettişliği: 310/47.

¹⁷⁰ Evkaf Müfettişliği: 301/69-70.

¹⁷¹ Bu şekilde atanan ilk nazır Hâcegân-ı Divân-ı Hümâyün el-Hac Abdünnafi Efendi, ilk muhasebe memuru da Derviş Mehmed Said Efendi'dir. BOA: EV.HMH.d 7777.

Bu bağlamda örneğin vakfın H. 1218/ M.1803-4 yılı muhasebesi çeşitli kadrolarda görevli kişilerden oluşmuş mütevellî heyetince imzalanarak vakfın bir nevi iç kontrol birimi teşekkül ettirilmiştir.¹⁷²

an evlâd-ı vâkıf ber vech-i meşrûta mütevellî Silahşor-i Hazret-i Şehriyari Mustafa Bey Efendi; an hâcegân-ı divân-ı hümayun bâ fermân-ı âlî nâzır-ı vakf saadetlü el-Hac Abdünnâfi Efendi; memur-ı umur-ı vakf-ı şerif Mehmed Said Efendi; evlâdân-ı vâkıf Ayşe Hanım kerime-i Elçi Mustafa Paşa; evlâdân-ı vâkıf Hatice Hanım kerime-i Mustafa Bey mütevellî-i sâbık; evlâdân -ı vâkıf Esma Hanım kerime-i Kaptan Mustafa Paşa; evlâdân -ı vâkıf Hacı Rukiye Hanım kerime-i mütevellî-i sâbık İsmail Bey, evlâdân -ı vâkıf Ümmü Gülsüm Hatun be canib-i Nesibe Hanım kerime-i Kaptan Mustafa Paşa.

Elbette vakıf muhasebelerinin mutlak kontrolü sadece iç denetim birimlerine bırakılmayacak kadar önemliydi. Bu sebeple merkezi idare vakıf yönetiminde yıl boyu söz sahibi olabilecek kişiler atamasının yanında vakfın yılsonu hesaplarını da denetleyebiliyordu. Vakıf kâtibinin ve mütevellî kaymakamlarının tuttuğu çeşitli müfredat defterleri, ilgili kadılar tarafından denetlenip merkeze gönderiliyordu. Asıl mütevellinin gelen müfredat defterlerinden çıkardığı muhasebe defteri, Topkapı Sarayı'nda veya Paşa Kapısı'nda kurulan divanda tüm tarafların hazır olduğu mecliste hesaplar görüldükten sonra özet haline getirilerek Hazine-i Amire'de mahfuz Anadolu Muhasebesi'nce sistemli bir şekilde defterlere kaydedilirdi.¹⁷³ Nezaret öncesi döneme ait Osmanlı vakıflarına dair gerek bu çalışmada gerek sair çalışmalarda kullanılan muhasebe defterleri, Anadolu Muhasebesi kalemi tarafından hazırlanan ve arşivlenen defterlerdir.

Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin kuruluşu öncesi bir geçiş dönemi olarak adlandırılabilir bu devrin son mütevellisi Silahşor-i Hazret-i Şehriyari Mustafa Bey'dir. 1796-1826 yılları arasında otuz yıl mütevellilik yapan Mustafa Bey, Ali Paşa'dan sonra bu görevde en uzun kalan vakıf evladı olmuştur.

Mustafa Bey döneminin ayırt edici özelliği idari ve mali yapının bu dönemde bir değişim ve dönüşüm evresinden geçmesidir. III. Selim'in askeri, mali ve idari alandaki reformist girişimleri Osmanlı vakıflarında daha merkezîyetçi bir yönetimin doğmasıyla

¹⁷² BOA, Ev. HMH.d 7777.

¹⁷³ VGMA: Anadolu Tafsili: 266/88.

sonuçlanmıştır. Merkeziyetçi yönetim, vakıf kurumunda bir süredir iyiden iyiye kendini hissettiren suistimallerin ve mütevellilerin başına buyruk hareketlerinin engellenmesi ile müteveli yetkilerinin kısıtlanması, yöneticisi kalmayan birçok vakıf akar ve hayratının bakımsızlığına son verilmesi gerekliliği gibi çeşitli nedenlerle daha önce dağınık vaziyette bulunan vakıfların yönetim ve mali kontrollerinin merkezi olarak sevk ve idare edilmesine yönelik tedbirler almaya çalışmıştır. Böyle bir dönemde mütevellilik yapan Mustafa Bey, cediti tarafından kurulan vakfın idaresine kimi zaman gölge yönetici olarak hiç karıştırılmamış, sair zamanlarda da saraydan atanan müteveli kaymakamı, nazırı, muhasebe memurları ve nihayet müteveli heyeti vasıtasıyla denetimin sıcak nefesini her daim ensesinde hissetmiştir.

II. Mahmud dönemi (1808-1839) reformist politikaların yanı sıra Osmanlı Devleti için askeri alandaki başarısızlıklar ve nihayetinde ekonomide yaşanan buhranlarla da ön plandadır. Bu süreçte devlet bir dizi milliyetçi ayaklanmalar ile yeniçeri ve Kavalalı Mehmed Paşa sorunu ve savaşlarla uğraşmak sorunda kalmıştır. Merkezi devletin harcamalarını artıran bu süreç, bütçeye önemli ek mali külfet yüklemiştir. Yaşanan süreç modern devlet kurumlarının inşa sancılarının çekildiği maliyede geniş çaplı bir reorganizasyon ve merkezileşme hareketleriyle geçer.¹⁷⁴ Ancak bu süreç diğer taraftan Osmanlı Devleti'nde en büyük taşışların ve fiyat artışlarının yaşandığı bir dönemi de beraberinde getirir. Artan maliyetler karşısında paranın ayarı düşürülmüş, buna paralel enflasyonist fiyat artışları görülmüştür.¹⁷⁵ Osmanlı Devleti'nin pek de alışık olmadığı temel gıda ve eşya fiyatlarında görülen üç dört kat artış,¹⁷⁶ maliyetlerin artmasını tetiklemiştir. Enflasyonist fiyat hareketleri, vakıflara personel maaşları, eşya maliyetleri ve imarete giren temel gıda maddelerindeki maliyet artışı ile gelir birimlerinde mali kayıplar şeklinde yansımıştır. Artan maliyetler karşısında mütemadiyen bütçe sorunlarıyla uğraşmak zorunda kalan müteveli Mustafa Bey, çözümü daha çok âtîye ait

¹⁷⁴ Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim dönemi (XVIII. Yüzyıldan Tanzimat'a Mali Tarih)*, Alan Yayıncılık, İstanbul 1986, s. 234.

¹⁷⁵ Şevket Pamuk, "From Debasement to External Borrowing: Changing Forms of Deficit Finance in the Ottoman Empire, 1750-1914", *Monetary and Fiscal Policies in South-East Europe-Historical and Comparative Perspectives*, Bulgarian National Bank, Sofia 2006, s. 7-22; Şevket Pamuk, *Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme, Seçme Eserleri II*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2008, s.97-109.

¹⁷⁶ Mustafa Nuri Paşa, *Netayic' ül- Vukuat*, Cilt III-IV, Yayına Hazırlayan: Neşet Çağatay, TTK, Ankara 1980, s.305-306.

gelirleri erken iltizama vermek ve Büyük Yeni Han sarraflarına borçlanmakla aşmak zorunda kalmıştır.

Tablo-2: Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı Mütevellileri (1676-1981)

Müteveli ¹⁷⁷	Atanma Tarihi	Gerekçe	Görev Süresi
Merzifonlu Kara Mustafa Paşa		Mustafa Paşa kurduğu vakıfların ölümüne kadar meşruta mütevellisidir. Bu dönemde vakıf daha çok Mustafa Paşa'nın kethüdaları arasından atadığı kaymakamlar tarafından vekâleten idare edilmektedir. Bu görevde en uzun süre kethüdası Ahmed Ağa bin Sefer kalmıştır. Daha sonra Döşekçi Ali Ağa bin Hacı Mehmed, Hızır Ağa bin Musa, Hasan Ağa bin Ali, Hasan Ağa bin Abdülkerim, Süleyman Ağa, Ali Ağa bin Abdülmennan/Abdullah çeşitli yıllarda ve farklı kentlerde Paşa'nın müteveli vekili olarak görev almıştır.	
Yusuf Bey bin Merzifonlu Kara Mustafa Paşa	1684	Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'dan sonra en büyük erkek evlat olarak atanan ilk mütevellidir.	4
Mehmed Bey bin Merzifonlu Kara Mustafa Paşa	1688	Ağabeyi Yusuf Bey'in ölümü üzerine atanmıştır.	1
Ali Paşa bin Merzifonlu Kara Mustafa Paşa	1689	Ağabeyi Mehmed Bey'in ölümü üzerine atanmıştır.	33
Kaptan-ı Derya Kaymak Mustafa Paşa	1723	Ali Paşa'nın ölümü üzerine atanmıştır.	7
Ahmed Bey bin Fatma Hanım	1730	Kaymak Mustafa Paşa'nın idamı üzerine atanmıştır.	4
Abide Hanım binti	1734	?	5,5

¹⁷⁷ Tevliyet listesi hazırlanırken çeşitli kaynaklardan yararlanılmıştır. İstifade edilen vakıf muhasebe defterleri çalışmanın sonunda listelenmiştir. Muhasebe defterlerinin dışında kullanılan başlıca kaynaklar şunlardır: VGMA: Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Atık Hazine Defteri: 77, 78, 80, 83, 84; VGMA: Der-Saadet Esas: 137; BOA: C.EV: 46; İMÜF: Evkaf Müfettişliği: 192/74; İMÜF: Evkaf Müfettişliği: 233/47; Evkaf Müfettişliği: 233/80; Evkaf Müfettişliği: 254/425; Evkaf Müfettişliği: 301/137. Evkaf Müfettişliği: 203/378-79.

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa			
İsmail Bey bin Kaymak Mustafa Paşa	1740	Abide Hanım'ın ölümü üzerine atanmıştır.	13
Mehmed Bey bin Kaymak Mustafa Paşa	1753	İsmail Bey'in ölümü üzerine atanmıştır.	?
Silahşor-i Hazret-i Şehriyari Abdi Bey bin Ahmed Bey	1769	Mehmed Bey'in kasr-ı yedinden atanmıştır. Bazı kayıtlarda ismi Abdullah şeklinde geçmektedir. Abdi Bey, 1783 yılında tevliyetten azledilmiştir.	14
Silahşor-i Hazret-i Şehriyari Mehmed Mesut Bey bin Kaymak Mustafa Paşa	1783	Abdi Bey'in görevden azledilmesi üzerine atanmıştır.	2
Mehmed Bey bin Kaymak Mustafa Paşa. (Tekrar)	1785	Mehmed Mesud Bey'in ölümü üzerine atanmıştır.	9
Silahşoran-ı Hazret-i Şehriyari Mustafa Bey bin Mehmed Mesut Bey	1794	Mehmed Bey'in ölümü üzerine atanmıştır.	2
Silahşoran-ı Hazret-i Şehriyari Mustafa Bey bin Mehmed Bey	1796	Mehmed Mesut Bey oğlu Mustafa Bey'in ölümü üzerine atanmıştır.	30
Mehmed Said Bey bin Mustafa Bey	1826	Silahşoran-ı Hazret-i Şehriyari Mustafa Bey'in ölümü üzerine 22 Za. 1241/28 Haziran 1826 tarihinde atanmıştır.	28
Şerife Hatice Hanım	1854	Mehmed Said Bey'in ölümü üzerine, 25 Ca. 1270/23 Şubat 1854 yılında göreve atanmıştır.	22
Seyyid Ahmed Asım Bey bin Mehmed Aziz	1876	Şerife Hatice Hanım'ın kasrıyedenin göreve atanmıştır.	28
Seyyid Süleyman Müştak Bey bin Şerife Hatice Hanım	1904	Ahmed Asım Bey'in ölümü üzerine göreve atanmıştır.	16
Suphi Bey bin Ahmed Asım Bey	1920	Müştak Bey'in ölümü üzerine göreve atanmıştır.	23
Mehmet Nebil Merzifonlu Karamustafaoğlu bin Ahmed Asım Bey	1953	Suphi Bey'in 19.03.1943 tarihinde vefat etmesi üzerine vakıf, 10 yıl boyunca emaneten Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından yönetilmiştir. Vakıflar İdare Meclisinin 3.12.953 tarih ve 28 sayılı kararı uyarınca tevliyet 1953 yılında evlad-ı vakıftan Nebil Merzifonluoğlu'na tevcih edilmiştir.	7
Yılmaz Merzifonlu	1965	Nebil Merzifonluoğlu, İdare Meclisi	5

Karamustafaoğlu bin Mehmet Nebil		tarafından Vakıflar Yasası'nın 33. Maddesi uyarınca 15.03.1960 tarihinde tevliyetten azledilmiş, yerine Merkez Tevcih Komisyonu'nun 21.01.1965 gün ve 16 sayılı kararı ile Yılmaz Merzifonlu atanmıştır.	
Emanet	1970	Yılmaz Merzifonlu, işlerinin çokluğunu mazeret gösteren 09.01.1970 tarihli dilekçesi ile istifa etmiştir. Bunun üzerine vakıf, Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından emaneten yönetilmeye başlanmıştır.	
Mazbut	1981	Vakfin tevliyeti 1970'den beri açık olduğu gerekçesiyle vakıf, İdare Meclisi'nin 10.06.1981 gün ve 277-330 sayılı kararıyla mazbut vakıflar arasına alınmıştır. Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı, 1981 yılından bu güne Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından temsil ve idare olunmaktadır.	

2.3. TANZİMAT SONRASI MERKEZİ YÖNETİM

Evkâf-ı Hümâyün Nezâreti, Hacı Yusuf Efendi'nin on bin kuruş maaşla nazır olarak atanmasıyla 12 Rebiulevvel 1242 (14 Ekim 1826) tarihinde kurulmuştur.¹⁷⁸ Nezaretin kurulma sebepleri arasında devlet örgütlenmesinin Batı tarzında merkezi bir anlayışla yeniden düzenlenmek amacının yanında ulemanın gücünü kırmak, çok dağınık vaziyette olan vakıfların idaresini tek merkezde toplamak, uzunca bir süredir baş gösteren suistimalleri ortadan kaldırmak, yaşanan keyfiliği ve dağınıklığı sona erdirmek, vakıfları bütüncül bir yaklaşımla ıslah etmek, geliri ve yöneticisi kalmadığından atıl vaziyette bulunan binlerce vakıf eseri için vakıflar arası kaynak transferi sağlamak gibi hedefler ön plana çıkmıştır.¹⁷⁹

Evkaf-ı Hümayun Nezareti, klasik vakıf organizasyonu karşısında I. Abdülhamid'in (1774-1789) "hamidiye" ismiyle şekillendirdiği ve başlattığı yeni tip idare biçiminin

¹⁷⁸ İbnül-Emin-Hüsameddin, 1335, s. 26.

¹⁷⁹ Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin kuruluş gerekçeleri, tarihi arka planı ve merkez-taşra örgütlenmesi için bkz.: İbnül-emin Mahmud Kemal –Hüseyin Hüsameddin, *Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'nin Tarihçe-i Teşkilâtı ve Nuzzârın Terâcim-i Ahvâli*, Evkaf-ı İslamiye Matbaası, İstanbul 1335; bu eser Nazif Öztürk tarafından *Vakıflar Dergisi* 'nin XV-XIX. Sayılarında sadeleştirilerek neşredilmiş ayrıca *Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin Kuruluş Tarihi ve Nazırların Hal Tercümeleri* ismiyle 1986'da ayrı basım olarak yayımlanmıştır; Öztürk, *Vakıf Müessesesi*, 63-86; Öztürk, *Menşei ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar*, VGM Yayını, Ankara 1983; Öztürk "Evkâf-ı Hümâyün Nezâreti", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 11, 1995, s. 521-524.

son halkasını oluşturur. Darüssaade ağası, sadrazam, şeyhülislam ve İstanbul kadısı gibi çeşitli makamların nezaretinde örgütlenen klasik vakıf sistemi yeni ihtiyaçlara ve yeni düzene ayak uyduramamıştır. I. Abdülhamid'den itibaren sultanların, kurdukları vakıfların yönetimi için yeni tip vakıf örgütlemesini tercih etmeleri klasik vakıf yönetimine bir tepki olarak da okunabilir. Esasen klasik vakıf organizasyonunda yöneticisi ve akarı kalmadığı için kullanılamaz hale gelen binlerce vakıf abide eserinin metruk hali kentlerin ortak kaderine dönüşmüştür. Bu nitelikteki vakıflardan bazıları “çıraklık” ya da “sadaka tevliyetleri”¹⁸⁰ adıyla padişahın yakınları ve özel hizmetlileri ile ulemadan bazı grupların gelir kapılarına dönüşmüştür. Sonuçta bir vakıf kentine dönüşen İstanbul'da klasik vakıf organizasyonunda yaşanan sorunlar merkezi bir nezaretin kurulmasıyla sonuçlanmıştır.

Çağdaşı birçok devlet kurumu gibi Evkaf-ı Hümayun Nezareti de oldukça dinamik bir yapıya sahiptir ve kurumsal organizasyonunu tedricen tamamlayabilmiştir. Klasik vakıf örgütlenmesinin bütünüyle Nezaret bünyesine geçişi yaklaşık on yılda tamamlanabilmiştir. Nezaretin işleyişi çıkarılan talimatnameler ve nizamnamelerle düzenlenmiş, özellikle II. Meşrutiyet döneminde merkez, taşra ve bağlı kuruluşları ile kurumsal organizasyonu büyük ölçüde tamamlanmıştır.

Bu bölümde amacımız Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı'nın Nezaret sonrası geçirdiği kurumsal dönüşümleri anlamaya çalışmaktır. Zira Nezaret sonrası yaşanan “merkezileşme” süreci henüz bir vakıf üzerinden tetkik edilmediği gibi mevcut bilgilerimiz büyük ölçüde Nazif Öztürk'ün çalışmalarıyla sınırlıdır.¹⁸¹ Tanzimat'la başlayan reorganizasyon süreci, başkentin büyük vakıflarından sayılan ve halen idaresi aile üyelerine ait olan bir vakıf üzerinden tetkik edilmeye çalışılacaktır.

Mütevelli Mustafa Bey'in, Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin kurulmasına yaklaşık üç ay kala ölmesi üzerine görevi oğlu Mehmed Said Bey¹⁸² devralmıştır. Mehmed Said Bey

¹⁸⁰ *Netayic'ül-Vukuat*, III-IV, s.284-85.

¹⁸¹ Nazif Öztürk, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1995.

¹⁸² Mehmed Said Bey, vakıf mütevellileri arasında *seyyid* sıfatını kullanan ilk kişidir. Daha önceki mütevellilerden hiç birisi *seyyid* lakabını kullanmamıştı. Merzifonlu Mustafa Paşa'nın ve Kapudan Kaymak Mustafa Paşa'nın *seyyid* soyundan gelmedikleri bilinmektedir. Mehmed Said Bey'in babası Mustafa Bey de *seyyid* değildi. Bu durumda Mehmed Said Bey *seyyide* annesi vasıtasıyla *seyyid* olmuş olmalıdır. Nitekim Mehmed Said Bey'den sonra mütevellilik yapan kız kardeşi Hatice Hanım'da *şerife* unvanını kullanmıştır. Osmanlı toplumsal yapısı, *seyyide* ve *şerifeleri* neseb bakımından kutsal sayıldığından

başkanlığında kurulan mütevellî heyeti kurulu, evladı vakıftan Hatice, Ayşe, Şerife Hatice hanımlar ile Ali Rıza Bey'den oluşuyordu. Mütevellî heyeti kurulu ölenin yerine yine evlattan atama yapılmak suretiyle I. Meşrutiyet'e kadar görevini sürdürmüştür.

Daha önce ifade edildiği gibi her ne kadar Evkaf Nezareti 1826'da kurulmuş olsa da bütün vakıfların yönetimine hükmetmesi on yılı aşan bir süreç sonunda gerçekleşmişti. Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı'nın da içinde bulunduğu denetimi sadrazamlara bağlı olan vakıflar, Zilkaade1247/Nisan 1832'de Evkaf-ı Hümayun Nezaretine bağlanmıştır. Bu tarihe kadar mütevellî Seyyid Mehmed Said Bey, vakfin gelir-gider hesaplarını sadrazama bağlı kaleme arz etmeye devam etmiştir. Vakfin, Haziran 1832-Mayıs 1834 dönemini kapsayan iki yıllık muhasebe defterinde yönetimin artık Evkaf-ı Hümayun Nezaretine geçtiği görülüyor.¹⁸³ Sonraki yılın muhasebe defterinin hemen başında "Nezâret-i Evkâf-ı Hümâyun-ı şâhâne ilhak şod" denilmek suretiyle bu husus daha açık ifade edilmiştir.¹⁸⁴ Bu dönemden itibaren vakfin muhasebeleri Evkaf-ı Hümayun Nezaretine arz olunmuş ve Nezaretin görevlendirdiği bir müfettiş hesapları tetkik ettikten sonra muhasebeyi imzalamıştır. Muhasebe defterinin bir nüshası mütevellîye teslim edilirken bir nüshası da arşive kaldırılmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu 19. yüzyılda özellikle Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra geniş çaplı bir modernleşme ve değişim sürecine girmiştir. Devletin bütün kurumlarının merkezi bir anlayışla yeniden yapılanmasına yönelik idarenin talimatnameler ve nizamnamelerle bir dizi düzenlemeler yaptığı görülür. Tanzimat Dönemi (1839-1876) boyunca devletin adli, idari, mali ve askeri kurumları başta olmak üzere vergi düzeni, eğitim sistemi ve beledi teşkilatına ilişkin kurumları ve idareleri çeşitli yıllarda yenilenmiş, değişim ve gelişme süreklilik kazanmıştır.¹⁸⁵ Yaşanan dönüşümlerden pek

bu ailelerin soylarının ve asil statülerinin kadın üzerinden aktarımına cevaz vermiştir. Rüya Kılıç, *Osmanlıda Seyyidler ve Şerifler*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2012, s. 25-26.

¹⁸³ BOA, EV.d. 9607.

¹⁸⁴ BOA, EV.d. 9726. Bu yılın muhasebesi Evkaf-ı Hümayun Müfettişi İmamzade Mehmed Esad tarafından kontrol edilmiş ve onaylanmıştır.

¹⁸⁵ Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı Devleti'nin kurumsal ve idari yapısında yaşanan dönüşüm ve gelişmelerin takibi için bkz.: Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK, Ankara 1997; Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatı'nda Reform (1836-1856)*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1993; Eduard Philippe Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye: Devlet-i Osmaniye'nin Tarih-i Islahatı 1826'dan 1882'ye*, (Ali Reşad'ın tercümesinden yayına hazırlayan: Erol Kılıncı), Ötüken Yayınları, İstanbul 2017; Carter V. Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte 1789-1922*, Princeton University Press, 1980; Halil İnalçık-Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 2006; İber

tabii olarak vakıflar da nasibini almıştır. Dönüşüm, Evkaf-ı Hümayun Nezaretinin kuruluşuyla başlamıştır. Nezaretin kuruluşundan sonra vakıflar hakkında bilinen ilk düzenleme 26 Z. 1256/M. 1841 tarihli dokuz maddeden oluşan bir talimatnamedir.¹⁸⁶ Tanzimat Fermanı'nın ilanından kısa bir süre sonra çıkan bu talimat Evkaf-ı Hümayundan takdim kılınan layiha üzerine Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'de karara bağlanmıştır. Talimata göre taşrada nezarete bağlı vakıflar *nüvvab-ı belde* nezaretinde mahallinde oluşturulan meclisler tarafından idare edilecektir. Talimat uyarınca vakıfların taşra teşkilatında bütün yetki hakim-i belde ve mahalli meclise bırakılmış olup vakıfların taşra evkaf müdürlüklerinin henüz oluşturulmadığı anlaşılmaktadır. Bu yüzyılda vakıflar için son derece önemli bir gelir kaynağına dönüşen mahlûl muaccele gelirlerinin %90'ı talimatla Evkaf Hazinesine bağlanmıştır (madde-1).¹⁸⁷ Taşınmazların ferağından %3, intikalinden %1,5 harç alınması ve harcın yarısının yine hazineye gönderilmesi karara bağlanmıştır (madde-2).¹⁸⁸ Mülhak vakıf denilen, yani kısaca vakfın yönetimi ve gelir fazlası evlada meşruta olan ve vakıf evladının elan yönettiği vakıflarla ilgili düzenlemeler talimatın 4 ve 5. maddelerinde yer bulmuştur. Buna göre gelir fazlaları mütevellî ve evlada meşruta olan bütün evkafın muhasebeleri mahallindeki mahkemece, vakıf görevlilerinin ve mütevellinin de hazır olduğu mecliste, vakfiye şartlarına ve teamül-i kadimine tatbikan rüyet olunacaktır. Mülhak vakıflarda nizamname gereği bütçe fazlasından *tertib-i maaş-ı hazine* adı altında Maliye Hazinesi için %20, Evkaf Hazinesi için de *harc-ı muhasebe* adıyla %5 kesinti yapıldıktan sonra kalan para evlad arasında pay edilecektir (madde 5 ve 6). Para vakıflarının kuruluş ana sermayesi olan ve vakıf ıstılahlarında *asl-ı mâl* olarak ifade edilen ana paraya asla dokunulmayacak ve bu vakıflardan sadece muhasebe harç vergi kesintisi yapılacaktır (madde 6). Diğer önemli bir düzenlemeyle Tanzimat nizamınca bundan sonra gedik sistemi ilga edilmiş ve yeni gedik senedi verilmesi yasaklanmıştır (madde 7).

Ortaylı, *Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, TTK, Ankara 2000. Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, II*, Cambridge University Press, 1997.

¹⁸⁶ Öztürk, *Vakıf Müessesesi*, s. 81.

¹⁸⁷ VGMA: Anadolu Tafsili, 966: 319-320.

¹⁸⁸ Mevkuf arazi ve müsakkafatın tevsi-i intikali yeni düzenlemelerle peyder pey güncellenerek intikal hakkı mutasarrıf lehine genişletilmiştir. Karakoç Sarkis, *Külliyât-ı Kavânîn*, I, TTK, Ankara 2006, s.424-425.

Nezaretin taşra teşkilatının kurulması biraz daha zaman alacaktır. Bazı kaynaklarda evkaf müdürlerinin 1835 yılından itibaren atanmaya başlandığı belirtilmiş olsa da¹⁸⁹ çeşitli evkaf müdürlükleri üzerine yapılan çalışmalar ilk evkaf müdürlerinin ancak 1845 yılından itibaren göreve başladığını göstermektedir.¹⁹⁰ Vakıflar taşrada *evkaf müdürlüğü* ve *evkaf muhasebeciliği* şeklinde organize edilmiştir. Taşra teşkilatının görev ve yetkileri H.1280/M.1863 tarihli müstakil *evkaf nizamnamesine* kadar diğer kamu kuruluşları gibi merkezi hükümetin taşra organizasyonu içinde tanımlanmıştır. Merkezi hükümet yönetimi hakkındaki *Vilayet-i Umumiye Nizamnamesi*'ni 1867'de, bu nizamnamenin genişletilmiş son halkası olarak görülen ve İttihat ve Terakki döneminde çıkarılacak yeni kanuna kadar kırk iki yıl yürürlükte kalan *İdare-i Umumiye-i Vilayet Nizamnamesi*'ni de 1287/1871'de yayımlamıştır.¹⁹¹ Vilayet nizamnameleriyle taşra yönetimi vilayet, liva (sancak), kaza, nahiye ve köyden oluşan yönetim birimlerine ayrılmış ve oluşturulan yönetim meclisleriyle idari mekanizmalar belirlenmiştir. Taşra evkaf müdürleri; emlak ve nüfus müdürü, tapu müdürü, ziraat ve ticaret müdürü, umur-ı ecnebiye müdürü, defterdar ve tarik eminiyle birlikte vali başkanlığında oluşturulan vilayet meclislerinin doğal üyesidir. Sancak ve kazalarda evkaf yönetimi vilayet evkaf müdürüne bağlı niyabeten idare edilmiştir. Dönemin evkaf müdürlükleri günümüzden farklı olarak vilayet bünyesinde, valilik binasının veya hükümet konaklarının içinde bir şubede hizmet veriyordu. Evkaf müdürleri taşra vakıflarının her türlü idaresinden sorumluydu. Vilayet, sancak ve kazalarda oluşturulan mahalli meclislerde Evkaf-ı Hümayun Nezaretinin temsilcisi olarak vakıfların idare ve muhasebelerini yürütmek, hak ve hukuklarını gözetmek ve savunmakla sorumluydular. Müdürlerin yetki ve sorumlulukları zaman zaman çıkarılan ve taşra birimlerine gönderilen talimat veya

¹⁸⁹ İbnül-Emin-Hüsameddin, 1335, s. 35; Ahmed Akgündüz, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, OSAV, İstanbul 2013, s. 368.

¹⁹⁰ Bahattin Turgut, *Urfa Vakıfları (1850-1900)*, Yayımlanmamış Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Bilim Dalı, İstanbul 2013, s. 195; Mustafa Alkan, "Tanzimattan Sonra Vakıfların İdaresinde Yeniden Yapılanmaya Dair Bir Örnek: Adana Evkaf Müdürlüğü", *OTAM*, cilt: 19 sayı: 19. 2006, s.17-18; Hasan Telli, "Osmanlı Döneminde Üsküp Evkaf Müdürlüğü", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, cilt: 10 sayı: 48, Şubat 2017, s. 224; Öztürk, *Vakıf Müessesesi*, s.81

¹⁹¹ Vilayet Nizamnameleri hakkında bkz.: Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Yerel Yönetim Metinleri III: Tuna Vilayet Nizamnamesi", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, cilt 5, sayı 2, 1996, s. 67-81; "Yerel Yönetim Metinleri VI: 1871 Vilayet Nizamnamesi ve Getirdikleri", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, cilt 5, sayı 5, 1966, s. 89-103; ; "Yerel Yönetim Metinleri VII: 1871 Vilayet Nizamnamesi ve Getirdikleri", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, cilt 5, sayı 6, 1966, s. 89-99.

nizamnamelerle belirlenmiştir. Bu nizamnamelerden en kapsamlısı 1280/1863¹⁹² tarihinde yayınlanan *Evkaf Nizamnamesi*'dir. Dokuz fasıl ve elli altı maddeden oluşan bu nizamname Cumhuriyet döneminde çıkarılan 1935 tarihli ve 2762 sayılı Vakıflar Yasası'na kadar küçük değişikliklerle olsa da cari kalmıştır.¹⁹³

Evkaf Nizamnamesi, taşrada kâin bütün vakıfların idaresi, evkaf müdürlerinin görev ve sorumlulukları hakkında genel bir nizamname olmasının yanı sıra müstakilen mazbut ve mülhak vakıflar için de ayrı ayrı düzenlemeler getirmiştir.¹⁹⁴ Nizamnameye göre evkaf müdürleri buldukları memleketin meclis azasındandır ve vali başkanlığında toplanan meclisin toplantılarına iştirak ederek bu nizamnamede belirtilen maddeler uyarınca nezareti temsil etmektedir (madde 1). Evkaf müdürleri vilayetlerde oluşturulan evkaf sandıkları ile vakıfların idaresinden sorumlu olarak belirli periyotlar halinde gelir-giderleri tutulan müstakil defterleri Evkaf Hazinesine gönderecektir.¹⁹⁵

Nizamnamenin üçüncü faslı mülhak vakıflara ayrılmıştır. Evlatların yönetiminde olan mülhak vakıfların muhasebeleri, mütevellileri ve evkaf müdürlerinin marifetiyle mahalli meclisçe mübaşeret olunarak görülecektir. Bundan sonra muhasebeler ve vakıf yazışmaları adi kâğıtlar üzerine değil, Nezaret tarafından gönderilen koçanlı muhasebe defterlerine işlenecek ve muhasebeler taraftarlarca imzalandıktan sonra bir nüshası da vakıf mütevellisine verilecektir (madde 11). Mülhak vakıfların beş yüz kuruşa kadar olan tamirat işlemleri müteveli eliyle, iki bin beş yüz kuruşa kadar olan masraflar mahalli meclis ve evkaf müdürü marifetiyle gerçekleştirilecekken gerek mazbut gerek mülhak vakıflarda bunu aşan meblağlarda nezaretin izni şartı getirilmiştir. Vakıfların bütçe fazlalarından kesilen ve daha önceki talimatnamelerde anılan *tertib-i maaş-ı hazine, harç-ı muhasebe, harç-ı ferağ, harç-ı intikal, resm-i adi, dellaliye* gibi çeşitli vergi ve harçların oranları büyük ölçüde aynen korunmuştur (madde 17, 42 ve 45).

¹⁹² Düstur I/II, Matbaa-i Amire, 1289, s. 146-169. Ayrıca bkz: Öztürk, *Vakıf Müessesesi*, s. 84; nizamnamenin yayımlanmış tam metni için bkz.: Seyit Ali Kahraman, *Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti*, Kitabevi, İstanbul 2006, s. 111-129.

¹⁹³ Düstur III/VXI, sayfa: 586, Yayımlandığı Resmi Gazete, 13/6/1935 sayı: 3027.

¹⁹⁴ 9 Cemaziyelahir 1287/ 6 Eylül 1870 yılında müsakkafat ve müstegallat-ı evkafın muamelesi hakkında yayımlanan 35 maddelik nizamnameye göre mazbut ve mülhak vakıflar şöyle tanımlanmıştır: "Memâlik-i Devlet-i Aliyye'de bulunan evkaf iki kısım olup birincisi evkâf-ı mazbuta ve ikincisi evkâf-ı gayri mazbutadır. Evkâf-ı Mazbuta tevliyet ve idaresi veyahut tevliyeti meşrutunlehi uhdesinde bulunduğu halde yalnız idaresi mazbut olan ve kâffe-i mesâlihi doğrudan doğruya Hazîne-i Evkâf-ı Hümâyûn'dan idare olunan evkafdır. Ve evkâf-ı gayri mazbuta Evkâf-ı Hümâyûn Hazînesi'nin nezâret ve inzimâmı malumetiyle mütevellileri tarafından idare olunan evkafdır.", Düstur I/II, 1289, s. 170.

¹⁹⁵ Birinci ve ikinci fasıllar (1-10. Maddeler) Düstur I/II, Matbaa-i Amire, 1289, s. 146-149.

Vakıfların gerek yönetimi ve idaresi gerekse icareteyn ve mukataa usulüyle işletilen gayrimenkullerinin ferağ ve intikali ile gediklerin düzeni ve vakıf arazileri üzerindeki haklara ilişkin devam eden yıllarda ihtiyaca binaen “müsakkafat ve müstegıllat ve gediklerin tarifi hakkında nizamname¹⁹⁶”, “1283/1866 tarihli tevsi-i intikal nizamnamesi¹⁹⁷”, “tevcih-i cihat hakkında nizamname¹⁹⁸”, “vezayif-i tevzi ve imaretlerin idaresi hakkında nizamname¹⁹⁹”, “Hazine’den hasılatı bedele rabt olunacak kura ve mezari-i mevkufe aşarı hakkında nizamname²⁰⁰”, “Evkaf Nezaretinin teşkilat ve vezayifine dair nizamname²⁰¹”, “Evkaf Nezareti idare-i merkeziye teşkilat ve vezayifi hakkında 1330/1912 tarihli nizamname²⁰²” gibi çeşitli düzenlemeler yapılmıştır. Nezaret sonrası yapılan idari düzenlemelerin bazıları hakkında girizgâh mahiyetindeki düzenlemeleri vermekteki amacımız Merzifonlu Vakfı’nın bu süreçte tecrübe ettiği idari dönüşümleri anlamaya ve anlamlandırmaya çalışmaktır.

Nezaretin kuruluşundan sonra vakıflar hakkında bilinen ilk düzenleme her ne kadar 1841 tarihli dokuz maddeden oluşan talimatname olarak bilinse de bazı uygulamaların bundan yaklaşık on yıl önce başladığı anlaşılmaktadır. Merzifonlu Vakfı üzerinden yaptığımız ayrıntılı tetkikler, Tanzimat sonrası vakıfların idaresinin üç aşamalı bir süreçten geçtiğini göstermektedir. Evkaf-ı Hümayun Nezaretinin kuruluşundan Tanzimat Fermanı’nın ilanına kadar olan süreç birinci aşamadır (1826-1839). Bu dönemde kurumsal dönüşümde sergilenen deneme-yanılma, hazırlık çalışmaları, yetki sorunu ve eski ve yeni uygulamaların birlikte yürütüldüğü ikili uygulamalar hâkim olmuştur. Tanzimat Fermanı’nın ilanından 1280/1863 tarihli Evkaf Nizamnamesi’nin yayınlanmasına kadar olan dönem ikinci aşama olarak adlandırılabilir. İhtiyaç duyulan çeşitli alanlarda çıkarılan talimatname ve nizamnameler döneme damga vurmuş; ancak kurumsal bütünlük ve uyum henüz sağlanamamıştır. Yetki ve sorumluluk problemi hâlâ devam etmektedir. Yeni mevzuatlara önce itirazlar, sonra kabul ve nihayetinde kayıtsızlık hâkimdir. Ancak üçüncü aşama sonrasında merkez-taşra uyumu sağlanabilmiş, tarafların yetki ve sorumlulukları cezai müeyyidelerle ayrıntılı bir şekilde

¹⁹⁶ Düstur I/II, s. 170-176.

¹⁹⁷ Düstur I/I, s. 459-62.

¹⁹⁸ Düstur I/II, s. 177-180.

¹⁹⁹ Düstur I/II, s. 180-181.

²⁰⁰ Düstur I/IV, s. 400-407.

²⁰¹ Düstur I/IV, s. 690-92.

²⁰² Düstur III/IV, s. 569-579.

tanımlanmıştır. Vakıfların muhasebe teknikleri standartlaştırılmış; tamirat-bakım işlemleri, vergilendirmeler, arazi ve müsakkafat türünden gayrimenkullerin işletim biçimi gibi konularda standartlaştırılmış uygulamalar cari kılınmıştır.

Merzifonlu Vakfı, Evkaf Nezaretinin kuruluşundan üç buçuk ay önce göreve başlayan yeni müteveli Seyyid Mehmed Said Bey başkanlığında evlad-ı vakıftan oluşan müteveli heyeti tarafından yönetilmeye başlamıştı. Mülhak vakıflarda idari sorumluluğun evlatlar arasında paylaştırılarak vakıfların iç denetim ve kontrolünün sağlanmasının amaçlandığı müteveli heyeti uygulaması Cumhuriyet dönemine kadar devam etmiştir. Merzifonlu Vakfı muhasebeleri, Evkaf-ı Hümayun Nezaretinin görev ve yetki alanına girdikten sonra çıkan bir fermanla Tanzimat'a kadar, Süleymaniye Camii müteveli odasında denetlenmiştir.²⁰³

Yeni yönetimin karşılaştığı ilk sorun, vakıf gelir ve giderlerinin toplanma ve harcanmasında vuku bulmuştu. Merzifonlu Vakfı'nın en büyük gelir kalemi olan İncesu ve tevabii mukataasını vakıf, iltizam yöntemiyle mültezimlere kiraya veriyordu. Ancak 1831 yılında Evkaf-ı Hümayun Hazinesi ani bir kararla vakfın mukataasını mültezimden almış ve kendisi *emaneten* idare etmeye başlamıştır.²⁰⁴ Yıl sonunda emanet yönetiminden elde edilen gelirin beklenenden oldukça düşük çıkması üzerine sonraki yıl mukataanın işletmesi yeniden iltizama verilmiştir. Müteakip yılın iltizam gelirinden, emaneten idare edilen yılın gelirine kıyasla yaklaşık 3,5 katına varan kazanç sağlanacaktır.

Emanet usulü Tanzimat'ın ilk iki yılında tüm aşar ve vergi gelirlerini toplamak üzere İmparatorluğun tüm Anadolu ve Rumeli bölgelerinde denenmişti. Devlet, atadığı muhassılları vasıtasıyla bütün gelirlerini emanet suretiyle idare ettirdi. Ancak gerek muhassılların toplanan gelirleri saklamak, depolamak, vaktinde sevk etmek ve satmak gibi konularda tecrübesizliğinden gerek yaşanan suistimallerden dolayı istenilen sonuç tesis edilemediğinden 1842 yılından sonra tekrar iltizam usulüne dönmüştür.²⁰⁵

²⁰³ BOA, EV.GDK: 129/89.

²⁰⁴BOA, Ev.d.: 9413.

²⁰⁵ *Netayic-ül Vukuat*, cilt III-IV, s. 289. Mustafa Nuri Paşa emaneten idare edilen dönemin hesaplarının bir türlü çıkarılmadığını dönemin yetkililerinin ağzından şöyle ifade etmiştir: "Eski maliye bakanı Safveti Paşa'dan duyduğuma göre, Tanzimat'ın başında, dört yıl kadar maliye bakanlığı görevinde bulunduğu halde, emanet usulü ile yönetilmiş yılların kârının ve zararının ne olduğunu bilmek şöyle dursun, kaç kuruş gelir geldiğini ortaya çıkarmak için bütün gücü ile çalışmış iken çıkaramamış. Kendisinden sonra maliye

Matbu kaynaklarda her ne kadar Evkaf-ı Hümayun Hazinesinin 1840 yılında Maliye Hazinesine dâhil edilmesiyle²⁰⁶ çoklu hazinelerin ilga edilerek vakıfların Maliye Hazinesi tarafından zapt edilip öşürlerinin alınmaya başlandığı belirtilmiş ise de²⁰⁷ bu uygulamaya Evkaf Hazinesince en azından sekiz-dokuz yıl önce başladığı tespit edilmektedir. Merzifonlu Vakfı'nın 1831 yılından itibaren cari gelirinin yaklaşık %70-80'ini meydana getiren mukataa ve muaccele gelirleri Evkaf Hazinesince toplanmaya başlanmıştır.²⁰⁸ Ancak Evkaf Hazinesi nezaretinde toplanan paraların yüzde kaçının vakfa iade edildiği konusu oldukça girift olup iade oranlarının % 10 ila 30 arasında değişkenlik arz ettiği tespit edilmektedir.

Maliye Hazinesi 1840 yılından itibaren tüm vakıf mukataaların kontrolünü ve işletim hakkını üzerine almış; bunlardan başlangıçta %10, sonra %20, yüzyılın sonlarına doğru ise %40'a varan tahsil masrafı kesintileri yaptıktan sonra Evkaf Hazinesine ödemeler gerçekleştirmiştir. Tahsil masrafı konusu ile Evkaf Hazinesinin Maliye Hazinesinden vadesi geçmiş alacaklar konusu iki hazine arasında sürekli gündem olmuştur.²⁰⁹

Mevcut durum, Merzifonlu Vakfı muhasebeleri ve vakıf uygulamalarında dönem boyunca üç farklı şekilde tezahür etmiştir. Vakıf varidat ve harcamaları üzerinde ilk tasarruf yetkisinin mütevellî ve vakıf evlatlarına, sonrasında Evkaf Hazinesine ait olduğu ve nihayetinde Maliye Hazinesinin belirli dengeler kurduğu görülmektedir. Bu dengeler başlangıçta belirli ve açık kurallar üzerinden kurulmuş mutlak dengeler değildir. Tarafların yetki ve sorumlulukları sürekli çatışma halindedir.

Yeni dönemde vakıf mütevellîsinin yetki ve sorumluluğu oldukça sınırlandırılmıştır. Mütevellîler yönettikleri vakıflarda maaşlı bir personel konumuna gelmişlerdir. Bu dönemde Merzifonlu vakfının mütevellîsi vakfın sadece İstanbul içindeki gayrimenkullerinin kirasını doğrudan toplayabiliyordu. Mütevellîler, temessük verme gibi basit ve temel haklarını, ancak Evkaf Nezaretinin izniyle gerçekleştirebiliyordu.

bakanı olan rahmetli Nafiz Paşa bu konuda çok çalıştığı halde, o da bir sonuç alamamış. Safvetî Paşa "bu maddenin tayini, mahkeme-i kübraya yani ahirete kalmıştır" derdi." Netayic-ül Vukuat, s. 289.

²⁰⁶ Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim*, s. 290-91.

²⁰⁷ *Netayic-ül Vukuat*, s. 287; Öztürk, *Vakıf Müessesesi*, s. 109-116, vd. 285.

²⁰⁸ EV.MH: 49/40; EV.SRG: 106/149; EV.d 9719; EV.SRG: 45/46; EV.d 12170, 12715; 13617; EV.MH: 307/26, 406/105, 510/22, 703/107, 748/105, 790/430.

²⁰⁹ Öztürk, *Vakıf Müessesesi*, s. 109-167; ayrıca *Netayic-ül Vukuat*, s. 285-287; Maliye Hazinesinin kesintilerinin detayları hakkında çıkan "Kura-yı mevkufe bedelatının tenzil olunan nisiflarının iadesi hakkında" çıkan 210 ve 211 numaralı Meclis-i Vukela Mazbatası için bkz.: *Düstur I/VI*, Devlet Matbaası, Ankara 1939, s. 910-918.

İstanbul dışındaki kentsel gelir ve giderler mahallinde oluşturulan vilayet meclislerince evkaf müdürlerinin mübaşeret ve vekâletiyle gerçekleşiyordu. Sürecin nasıl işlediğini bir örnekle şu şekilde somutlaştırabiliriz: Merzifonlu Vakfı'nın Merzifon kasabasındaki 1855 senesinin gelir ve giderleri evkaf müdür vekili ve aynı zamanda vakfın müteveli vekili olan Ahmed Nuri Efendi marifetiyle vakfın mürtezikaları huzurunda görülmüştür. Buna göre vakfın iki hamam, kiremithane, Suluhan, Taşhan, Bedesten ile cami, bedesten ve hamamların etrafındaki dükkân ve dolap kiralardan ve Çorum'daki kantar bedelinden toplam 9.014 kuruş para toplanmıştır. Bu paranın 5.917 kuruşu tamire, 1.144 kuruşu zuhurata, 3.030 kuruşu personel maaşlarına, 2.958 kuruşu hayrat yapıların aydınlatılmasına, 600 kuruşu da Evkaf Müdür ve Müteveli Vekili Ahmed Nuri Bey'in harcırahına harcanmıştır. Böylece giderler toplamı 13.761 kuruş olmuştur. 4.748 kuruş açıkla sonuçlanan muhasebe defteri, 5 Ekim 1855 gününde mahalli azalar Seyyid Ahmed Nuri, Ali Bey, Seyyid Mehmed Efendi, Şeyh Mehmed Arif ve Ali Şefik, merkezi hükümetin Merzifon kaza müdürü ve müfettişi, Evkaf Nezaretinin temsilcisi olarak Evkaf Müdür Vekili Ahmed Nuri Bey ve Merzifon Kadı Naibi Seyyid Hüseyin Efendi tarafından imzalandıktan sonra mühürlenerek Evkaf Nezaretine gönderilmiştir.²¹⁰ Vakfın taşınmazlarının bulunduğu farklı kentlerden Nezarete bu şekilde intikal eden müfredat defterleri merkezde görevli memurlarca Mülhakat Zimmet Defterleri'ne işlenerek Evkaf ve Maliye Hazinesine ait vergi ve kesintileri de içeren icmal muhasebeler hazırlanmıştır. Nezaretçe hazırlanan muhasebe defterlerinin bir sureti de vakfın mütevellisine teslim edilegelmiştir.

Taşınmazların ferağ ve intikali, devri, icareteyn ve mukataa ile kiraya verilmesi, mahlûl muaccelenin tasarrufu, ihale ve tefvizi gibi konularda da mütevellinin yetkisi son derece kısıtlanmıştır. Bunlardan özellikle mahlûl muacceleler meselesi son derece önemlidir. İcareteyn ile kiraya verilen vakıf taşınmazlarının kiracılarının mirasçı bırakmadan ölmesi üzerine yeniden müzayede ile kiralınması esnasında alınan mahlûl muaccelesi Tanzimat Dönemi'nde ve devamında başta mülhak vakıflar olmak üzere selatin vakıfları için de son derece önemli yeni bir kaynak potansiyeli olma özelliği taşır.²¹¹ Merkezi hükümet bu durumun son derece farkında olarak baştan itibaren muaccelenin hazineye

²¹⁰ BOA, EV: MH: 539/272. Benzer örnekler için bakz.: BOA, EV: MH: 469/110; 567/721; 539/270.

²¹¹ Vakıf taşınmazlarının icareteyn ile kiralınması ve mahlul muaccelesi hakkında yeni bir çalışma için bakz.: Ramazan Pantık, "Osmanlı'da İcâreteyn Uygulaması Hakkında Yeni Değerlendirmeler", *Vakıflar Dergisi*, 48, Aralık 2017, s. 75-104.

aktarılması yönünde düzenlemeler yapmıştır. Nihayetinde taşınmazların ferağ ve intikalinde alınan bedelin %10'u Maliye Hazinesine, mahlûl muacceleyle birlikte %90'ının da Evkaf Hazinesine aktarılması kararlaştırılmıştır.²¹² Maliye Hazinesinin kanıksanmış bütçe açıkları nedeniyle maliyeye ayrılan pay, Evkaf Hazinesi aleyhine fiilen ve tedricen %75'lere kadar çıkarılmıştır.²¹³ Buna rağmen ferağ ve intikal harçları ile mahlûl muaccesesi Evkaf Hazinesinin en büyük gelir kalemi olmaya devam etmiştir.²¹⁴

Taşınmazların ferağı, intikali ve mahlulen vakfa dönen taşınmazın yeniden müzayede ile kiralanması Evkaf Nezaretinin belirlediği esaslar doğrultusunda çıkartılan vilayet nizamnameleri uyarınca vilayet ve liva idare meclislerince yürütülmüştür. Merzifonlu Vakfı'nın İzmir'de Cami-i Atik Mahallesi'nde bulunan Cezayirli Hanı, bir süredir icareteyn ile işletiliyordu. 1865 yılında hanın mutasarrıfı Trablusi Seyyid Abdullah bin Hacı Ali ölünce varisleri Hacı Selim, Mehmed Ali, Emine ve Saliha muhtardan aldıkları ilmühaber ile ölen kişinin sahih evladı olduklarını belgeledikten sonra, İzmir Evkaf Müdürü ve Liva İdare Meclisinin onayı ile 133.300 kuruş bedel karşılığında adi intikal ile hanın yeni mutasarrıfı olmuşlardır. Belgenin derkenarında alınan paranın eksiksiz olarak Evkaf Hazinesine intikal ettiği notu düşülmüştür.²¹⁵

Aydın Vilayetinden Evkaf-ı Hümayun Nezaretine gönderilen 1892 tarihli başka bir belgeye göre, Merzifonlu Vakfı'nın İzmir Balcılar Çarşısı'nda 5.855 zira arsa üzerine kurulu Arap Hanı'nın ¼ hissesinin mutasarrıfı olan Mehmed Ali bin Hacı Abdullah vârişsiz olarak ölmüştür.²¹⁶ Bunun üzerine mahlûl hisse, vali başkanlığında kurulan liva meclisince müzayedeye çıkartılmış ve 20 Eylül 1892 gününde yapılan müzayedeyi 311 Osmanlı lirası bedeli karşılığında ölen kişinin kardeşi Saliha Hanım kazanmıştır. Vilayet Evkaf Muhasebeciliğince de onaylanan işlem Evkaf Nazırı'nın bilgilerine arz edilmiş ve onaylanmıştır. Muaccele bedeli olarak alınan 311 Osmanlı lirasının ne kadarının vakfa iade edildiği veya edileceği dönem boyunca mülhak vakıfların en büyük sorunlarından biri olmuştur. Vakıf mütevellisi Ahmed Asım Bey'in 1882 yılında

²¹² 1280/1863 tarihli Evkaf Nizamnamesi, *Düstur I/II*, Matbaa-i Amire, 1289, s. 146-169.

²¹³ Evkaf imkânlarının devletçe kullanılması hakkında bakz: Öztürk, *Vakıf Müessesesi*, s. 285-299.

²¹⁴ *Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin 1327 Sene-i Maliyesi İçin Tanzim Olunan Bütçe Layihasıdır*, Selanik Matbaası, Dersaadet (İstanbul) 1327; *Evkaf Umum Müdürlüğü'nün 1927 Senesi Bütçe Kanunu*, Resmi Ceride, 18/06/1927, Sayı: 610.

²¹⁵ BOA, EV.MKT: 304/84.

²¹⁶ BOA, EV.MKT: 1789/5.

Nezarete sunduğu arzuhal tam da bu konuda yaşanan sıkıntıları ifade ediyordu²¹⁷. Ahmed Asım Bey, Merzifonlu Vakfı'nda meydana gelen mahlulatlارının geçmişte mütevellilerin marifetiyle Evkaf Muhasebecileri ve Mahalli Meclislerce yürütülen müzayede ile gerçekleştirildiğini ve müzayede neticesinde Hazineye ait vergiler kesildikten sonra kalan meblağın mahallinde bulunan müteveli vekili, vakıf kâtibi ve vakfın mürtezikaları arasında taksim edildiğini belirtir. Müteveli Ahmed Asım Bey, vakfa ait olan hisselerin bir süredir ödenmediği gibi yine bu yılda Merzifon kasabasındaki beş adet mahlûl dükkânın müzayedesinin Evkaf Muhasebeciliği ve mahalli meclis marifetiyle yürütülerek onay alınmasına rağmen vakfa düşen hisselerin yine ödenmediğinden dem vurarak paraların kendisine ödenmesini istemektedir.

Çorum'da eski vakıf muhasebelerinde Kapan Hanı, yeni kayıtlarda Pembe Han adıyla geçen hanın icareteyne dönüştürülmesinin daha ilginç bir hikâyesi vardır. Yozgat Livası Evkaf Muhasebecisi İsmail Şevki Efendi ile Evkaf-ı Hümayun Nezareti arasında geçen bir dizi yazışmaya göre, Çorum'daki Kapan/Pembe Hanı kimsenin hatırlamadığı bir tarihte yıkılmış, yıllardır boş arsa (arsa-i hâli) olarak durmaktadır. Boş arsanın mutasarrıfı Mihran Ağa, Liva Evkaf Muhasebeciliğine yaptığı başvuru ile buranın değerlendirilmesini istemektedir. Bunun üzerine konu Evkaf Nezaretine intikal ettirilmiştir. Evkaf Nezareti'nden gönderilen 8 Ocak 1873 tarihli emirde, Merzifonlu Vakfı'nın hâlihazırda cami tamiri için Evkaf Hazinesinden aldığı 110.000 kuruş borcunu ödeyemediğinden bahisle vakıfta Çorum'daki hanı yeniden inşa ettirecek nukud olmadığı gibi vakfın birikmiş borçlarının olduğu ifade edilmiştir. Nezaretin Yozgat Evkaf Muhasebeciliğine gönderdiği yazıda hanın icareteyne tahvili konusunda herhangi bir ruhsat verilmemiştir. Nezaretten gelen yazı üzerine müzayedenin durdurulduğu anlaşılmaktadır. Ancak dört yıl sonra taşınmaz yeniden müzayedeye çıkartılmıştır. 31 Ekim 1877 tarihinde yapılan müzayedeyi 16.000 kuruş muaccele ve yıllık 150 kuruş müeccele karşılığında Papazyan Samyarsum ile Tespar Ağa ortaklığı kazanmış ve taşınmaz icareteyne dönüştürülmüştür. Konu Liva İdare Meclisince imzalandıktan sonra onaylanmak üzere Evkaf Nezaretine havale edilmiştir.

Evkaf Nezareti yürüttüğü ayrıntılı tahkikatın neticesini 29 Nisan 1878 tarihli oldukça ağır bir yazıyla Yozgat Mutasarrıflığına bildirmiştir. Buna göre, hanın tamiri için

²¹⁷ BOA, EV.MKT: 1216/36.

100.000 kuruşluk bir meblağ harcanması halinde yıllık 5.000 kuruş kira getirisi olmasına rağmen vakfın mütevellisinin dahi bulunmadığı gibi çeşitli mesnetsiz gerekçelerle, han usulsüz bir şekilde icareteyne tahvil edilmiştir. Her ne kadar yapılan icareteyn sözleşmesinden doğan 16.000 kuruş muacceleye uygulanan dellaliye, ihbariye ve hazinece yapılan diğer kesintilerden arda kalan 5.840 kuruşluk meblağ Evkaf Hazinesine intikal etmiş olsa da yapılan tahkikatta 1280/1863 tarihli *Evkaf Nizamnamesi*'nin 38. maddesine yapılan atıfla “*icâre-i vâhideli bulunan bağ ve bahçe ve müsakkafât-ı sâirenin icâreteyne tahvili mesâğ-ı şer’î olmadıkça ve irâde-i seniyye istihsâl olunmadıkça katiyyen caiz olamayacağı*” gerekçe gösterilerek alınan para mahalline iade edilerek icareteyn sözleşmesi iptal edilmiştir. Nezaretçe izin verilmeden bu yönde bir daha işlem yapılmaması, yapanlar hakkında aynı kanun uyarınca cezai işlem uygulanacağı da tehditkâr bir şekilde açıkça ifade edilmiştir.²¹⁸

Nezaret öncesinde vakıf mütevellisinin sorumluluğunda olan tamir-tadilat işlemleri, personel maaş ödemeleri, personel atamaları, medrese ve camiler için kullanılan yağ, kandil ve diğer eşyaların toplu satın alımı, vakıf gayrimenkullerinin kiralanmasında mutasarrıflara verilen temessük senetleri, taşınmazların ferağ ve intikallerinin takibi, mahlûl muaccelelerin tasarrufu gibi alanlardaki bütün yetki ve sorumluluk merkezi idareye aktarılmıştır. Dönem boyunca vakfın tüm gelir ve giderlerinin toplanma ve harcanması Evkaf Hazinesinin yetki ve denetimi dâhilinde gerçekleştirilmiştir.

Evkaf Hazinesinin vakıflar üzerinde tesis ettiği hâkimiyet, vakıf kurucusunun evladı tarafından yönetilen vakıflarda mütevellilerle Evkaf Nezareti’ni karşı karşıya getirmiştir. Evkaf Nezareti, vakıfların gelir ve giderleri üzerinde nüfuzunu daha da artırmak isterken mütevellilerin yoğun itirazlarıyla karşılaşılıyordu. Nihayetinde Evkaf Nezareti lehine sonuçlanan mücadelede mütevelliler fiili durumu kayıtsız biçimde kabul etmek zorunda kalmışlardır.

Tanzimat Dönemi ve sonrasında Evkaf Nezareti ile mütevelliler arasında en yoğun nizalar, vakıf mukataaları ve mahlulat konusunda yaşanmıştır. Mukataalar, Maliye Hazinesinin, mahlûl muacceleler ise önce Evkaf Hazinesinin kontrolüne verilmiştir. Taşınmazların ferağ, intikal ve devri, 1292/1876 senesine kadar Evkaf Nezaretinin denetiminde kalmış, bu tarihte çıkan “Dersaadet ve taşralarda bulunan müsakkafat ve

²¹⁸ BOA, EV.MKT: 906/118-120.

müstegallat ve vakfiye senedatının Defter-i Hakani'den itası..." hakkındaki talimat uyarınca Evkaf Nezaretine bağlı senedat heyetinin Defterhane Nezaretine ilhak edilmesiyle de Defterhane Nezaretinin kontrolüne geçmiştir.²¹⁹

Bu bağlamda burada Merzifonlu Vakfi mütevellilerinin yeni dönemde nezarete yaptıkları bazı başvurulardan hareketle vakıfların beklentilerinin mahiyeti ve bunların ne ölçüde kabul gördüğü üzerinde kısaca durmak isteriz.

Merzifonlu Vakfi'nin mütevellisi Mehmed Said Bey ve vakıf evladından Şerife Hatice Hanım'ın müşterek imzalarıyla 1837'de nezarete sunulan Çorum'daki Kapan Han'ına ilişkin arzuhal, Evkaf-ı Hümayun Nazırı'nın oluruyla gereği için evkaf müfettişine havale edilmiştir.²²⁰ Vakıf evlatlarının beyanlarına göre üst katında 30 oda, yanında 42 dükkân ve kantarın bulunduğu Kapan Hanı olarak bilinen meşhur han H.1214/M.1799-1800 senesinde meydana gelen yangında yıkılarak geriye sadece 2 dükkân ve kantar kalmıştır. Vakıfta yeterli para olmadığı gerekçesiyle 1837 senesine kadar bir türlü yeniden inşa edilemeyen Kapan Han'ına 7000 kuruş muaccele ve yıllık *icâre-i vâhidesi* olan 2000 kuruş bedel karşılığında *icâreteyn* ile kiralamak üzere Seyyid Mustafa Derviş Efendi talip olmuştur. Vakıf evlatları bu şartlar altında taşınmazın *icareteyne* tahvili hususunda mahkemeden izin alınmak üzere konunun evkaf-ı hümayun müfettişine havale edilmesini istemektedir. Nazırın ilamıyla evkaf müfettişliğine havale edilen konunun tetkiki neticesinde 16 Nisan 1837 tarihinde *icareteyn* sözleşmesi onaylanmıştır.

Sözleşmeden 10 yıl sonra Çorum Evkaf Muaccelat Müdürü Hasan Bey'in Evkaf Nezaretine gönderdiği 28 Eylül 1847 tarihli yazıda oldukça insanî ancak nadiren karşılaştığımız ilginç bir olaya şahit oluyoruz.²²¹ Buna göre eskiden Kapan Hanı, yeni adıyla Pembe Han olarak bilinen handan yukarıdaki sözleşme gereğince Evkaf Hazinesine gönderilmesi gereken yıllık 2000 kuruş müecceleden, 1843-47 yılları arasında biriken 8000 kuruş para, mütevellinin birkaç kez başvurusuna rağmen hazineye intikal etmemiştir. Evkaf Nezaretinin paranın mahallinden hazineye serian gönderilmesini emretmesi üzerine elimizdeki 1847 tarihli bu yazı gönderilmiştir.

²¹⁹ *Külliyât-ı Kavânîn*, I, s. 579; *Düstur I/III*, s. 463-67; *Defterhâne'den Tapu ve Kadastro'ya*, TKGM Yayını, Ankara 2015, s. 179-185.

²²⁰ BOA, EV.THR: 73/100-101.

²²¹ BOA, EV.THR: 180/1.

Muaccelat müdürünce yapılan tahkikata göre, 1837 tarihinde yapılan icareteyn sözleşmesiyle kiracı konumunda olan Seyyid Mustafa Derviş Efendi bu dört yıllık süreçte ölmüştür. Varisleri ise henüz sabidir. Çocukların babalarından intikal eden handan başkaca herhangi bir gelir kaynakları bulunmadığından para tahsil edilememektedir. Sorunun nasıl aşıldığını bilemiyoruz; zira belge konuyu bu şekilde özetledikten sonra gereği için Evkaf Nezaretine havale edilmiştir.²²²

Tanzimat Dönemi ve sonrasında Evkaf Nezareti ile mütevelliler arasında yapılan yazışmaların büyük bir bölümü mütevellilere ödenmeyen vakıf paralarının talebi ve ödenmesiyle alakalıydı. Nezaret belgelerinden vakıf mütevellilerin neredeyse her yıl bu yönde bir taleplerinin olduğunu görmekteyiz.

Örneğin Merzifonlu Vakfı'nın, Mart 1850-Mart 1851 arasını kapsayan bir yıllık muhasebesi sonunda, Evkaf-ı Hümayun Hazinesinde mukataa ve muaccelat akçesinden biriken 45.965 kuruş, Müteveli Mehmed Said Bey'in talebi üzerine vakfa ödenmiştir.²²³ Sonraki müteveli Şerife Hatice Hanım da benzer talepler için Evkaf Hazinesinin kapısını aşındırmıştır. Şerife Hatice Hanım, vakfın Evkaf-ı Hümayun Hazinesinde biriken mukataa ve mahlul muaccelat akçesinden, Mart 1854-Mart 1855 dönemi için 34.441 kuruş,²²⁴ Mart 1859-1860 yılı muhasebe döneminden 160.785 kuruş,²²⁵ 1863 yılı muhasebe döneminden 119.250 kuruş,²²⁶ 1873 yılı muhasebe döneminden 100.000 kuruş²²⁷ paranın vakıf mütevellisi olarak kendisine ödenmesini istemiştir. Muhasebelerin ve arzuhallerin derkenarlarına eklenen şukkalardan ödemelerin Evkaf Hazinesince büyük ölçüde gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır.

Evkaf Hazinesinde biriken vakıf paraları her zaman düzenli ve sorunsuz ödenmiş değildir. Ödemelerin yapılmadığı veya eksik yapıldığı yıllarda Nezaret, Evkaf Hazinesinde yeterli para olmadığını gerekçe göstermektedir.²²⁸ Bazı yıllarda nezaret memurlarının suistimalleri nedeniyle de ödemelerde sorunlar yaşanmıştır. Şerife Hatice

²²² Vakfın Halep'te bulunan Vezir Hanı ile İzmir'deki Cezayirli Hanı ve Küçük Vezir Hanı hakkında da benzer süreçler yaşanmıştır. BOA, EV.MKT: 1789/5; 794/130; 1195/3; BOA, EV.MH: 345/19.

²²³ BOA, EV.MH: 307/26. Müteveli Mehmed Said Bey, görev yaptığı (1826-1854) yıllarda defalarca bu konuda nezaretle yazışma yapmıştır: EV.MH: 406/105; 49/40.

²²⁴ BOA, EV.MH: 510/22.

²²⁵ BOA, EV.MH: 790/430.

²²⁶ BOA, EV.MH: 1037/382.

²²⁷ BOA, EV.MH: 1704/321.

²²⁸ Mesela, 1873 yılında Hazinesinin ödemesi gereken 100.000 kuruşun hazinede yeterli para olmadığı gerekçesiyle yalnız 75.000 kuruşu ödenebilmiştir. BOA, EV.MH: 1704/421.

Hanım'ın müteveli vekili olan Şûrâ-yı Devlet Mazbata Odası emeklilerinden Mehmed Aziz Bey'in²²⁹ 1870 yılında Evkaf Nezaretine sunduğu arzuhal²³⁰ daha farklı bir suistimalden söz ediyordu. Mehmed Aziz Bey, kaymakamı bulunduğu Merzifonlu Vakfı ile Kaptan Kaymak Mustafa Paşa Vakfı'nın dört yıllık muhasebesinden biriken 256.229 kuruşu, Evkaf-ı Hümayun Varidat Ketebesi şubesinde vakfın muhasebesini kontrol etmekle görevli memur olan Mehmed Efendi'nin zimmetine geçirdiğini iddia etmektedir. İddiaya göre Mehmed Efendi bununla da yetinmemiş yolsuzluğunu gizlemek için bazı vakıf mürtezikalılarıyla da anlaşarak son sekiz yıldır vakıf muhasebe defterlerinin tamamını celp ettirerek gerçeklerin ortaya çıkmasını da engellemiştir.

Merzifonlu Vakfı'nın bütçe fazlalarının nasıl taksim edileceği hususu da zaman zaman gerek vakıf mütevellisi ile evlatlarını gerek vakıf yönetimi ile merkezi yönetimi karşı karşıya getiren tartışmalı bir konu olmuştur.

Osmanlı vakıf hukuku, Hanefi ekolünün doktrinleri etrafında şekillenmiş, ortaya çıkan tartışmalar da yine bu çerçevede çözüme kavuşturulmuştur. Hukuki mütalaaların genellikle Osmanlı öncesi fıkıh kitaplarına referansla çözümlenmesinin yanı sıra para vakıfları, icâreteyn, zürri vakıflar gibi konularda yeni içtihatlarla da zenginleşen Osmanlı vakıf hukuku zamanla *ahkâmü'l-evkâf* niteliğini kazanmış, vakıf davaları ve tartışmalarına da *ahkâmü'l-evkâf* hükümleri doğrultusunda çözümler aranmıştır.

Osmanlı vakıf ıstılahında *galle fazlası* olarak adlandırılan ve kısaca vakfın hayrî faaliyetleri ile dini, toplumsal ve kültürel faaliyetler gibi alanlardaki giderlerinin yanında bakım-onarım masrafları çıktıktan sonra kalan bütçe fazlalarının taksimi hususunda yaşanan sorunlara vakfiyeler, idari düzenlemeler ve *ahkâmü'l-evkâf* hükümlerince çözümler getirilmiştir.

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, hazırlattığı vakfiyelerde bütçe fazlalarının nasıl değerlendireceği hususunda bazı şartlar belirlemiştir. Tevliyet ve galle fazlasına dair en kapsamlı hükümleri içeren 1678 tarihli vakfiyesinde galle fazlasının tasarruf ve tedbirini kendisine bırakmıştır.²³¹ Ölümünden sonra en reşit (erşed) erkek evlatları batın tertibi (batnen ba'de batnin) üzere günlük 50 akçe yevmiye karşılığında müteveli olacaktır.

²²⁹ Mehmed Aziz Bey, Hatice Hanım'dan sonra müteveli olan Ahmed Asım Bey'in (1876-1904) babasıdır.

²³⁰ BOA, EV. MH: 1590/76.

²³¹ VGMA: *Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfiye Defteri*: 641: 55-79.

Galle fazlasından erkek evlatlar günlük ellişer, kız evlatlar da kırkar akçe ücret alacaktır. Bütçe fazlasından ayrıca ihtiyat akçesi olarak 3000 kuruş ayrılacak, kalan para yine hayır işlerinde kullanılacaktır. Paşa, düzenlediği diğer vakfiyelerinde de tevliyet ve galle fazlasına ilişkin hükümlerde 1678 tarihli vakfiye hükümlerinin cari olduğunu belirtmiştir. Görüldüğü üzere vakfiyede bütçe fazlasının bütünü doğrudan evlada bırakılmamış, her birine sabit maaşlar tahsis edilmiştir.

Merzifonlu Vakfı galle fazlası davalarının altında gerek Osmanlı döneminde gerek günümüzde yaşanan sıkıntıların özünde bu sorun yatmaktadır. Zira vakıf evlatları için belirlenen ücretler, vakfiyenin düzenlenme tarihinde yeterliyken zamanla bu paralar yetersiz kalmıştır. Sabit bir meblağ üzerinden ödenen maaşların piyasa ekonomisinde karşılık bulamadığı dönemlerden itibaren vakıf evlatlarının güncelleme talebiyle karşılaşmıştır. Evlatların maaş güncellemeleri vakfiyenin tanziminden kısa bir zaman sonra başlamıştır. 1693 yılında Mustafa Paşa'nın yaşayan dört çocuğundan Ali Bey (Maktulzade Ali Paşa) günlük 50 akçe tevliyet ücretinin yanı sıra 114 akçe de evlat maaşı alıyordu.²³² Abide, Fatma ve Hatice hanımlar ise günlük 92'şer akçe ücret almakta idiler.²³³ Evlat maaşları, Ali Paşa'nın ölümüne (1723) kadar bu miktar üzerinden devam etmiştir. Yeni mütevellî Kaymak Mustafa Paşa zamanında, ilk batındaki evlatların yevmiyeleri önce 300'e, sonra 400 akçeye çıkarılmıştır.²³⁴ Evlat maaşı vakfiyenin düzenlemesinden itibaren yaklaşık elli yıl sonunda %700 artış göstermiştir. Vakıf evlatlarının maaşlarının artırılması yönündeki talepleri 18. yüzyılın son çeyreğinde artış göstermektedir. Mütevellîler, yaşanan ekonomik sorunlar nedeniyle evlat maaşlarının "pek dün olduğunu" (çok düşük kaldığını) gerekçe göstererek mahkemeden maaşlarının arttırılmasını talep etmişlerdir. 1794 tarihli bir mahkeme kaydında mütevellî Mustafa Bey'in günlük 952 akçe olan evlat maaşına 684 akçe zam teklifinin mahkemece onaylandığını görürüz.²³⁵ Vakfiyede bütçe fazlasından doğrudan evlada galle öngörülmediğinden, vakıf evlatları zamanla yetersiz kalan maaşlarını mahkeme kararlarıyla resmi yoldan yükseltmişlerdir. 9 Mart 1797 tarihli ferman

²³² BOA, EV.HMH.d. 753.

²³³ Hemen yukarıda geçen 1678 tarihli vakfiyedeki hükümleri hatırlarsak erkek evlatlara 50, kız varislere de 40 akçe evlat maaşı tahsis edilmişti.

²³⁴ BOA, EV. HMH.d 2981; 3049; 3122.

²³⁵ Evkaf Müfettişliği, 254: 154-155. Bu tarihte toplam 8 evlat vardı. İlk batındaki evlatlar her zaman daha yüksek maaş alıyordu. Herkesin eşit ücret aldığı varsayıldığında bu tarihte evlat maaş yevmiyeleri 579,5 akçeye çıkmaktadır.

öğrendiğimize göre vakıf evlatları duâgû ve ihlashan gibi bazı kadroları kendilerine tahsis ettirerek ek kazançlar elde etmişlerdir.²³⁶ 1797 tarihli ferman, vakfiye şartına aykırı olarak yeni bir taksim şartı ortaya koymuştur. Yeni düzenlemeye göre bütçe fazlasının 1/3 hissesi mütevelliyeye verilecek, 2/3 hissesi de erkek ve kız evlat arasında eşit şekilde dağıtılacaktır.²³⁷ Ancak altı yıl sonra dönemin padişahı III. Selim, kendisine sunulan bir arzuhal üzerine fermanın içeriğini biraz daha değiştirmiş ve yeniden düzenlemiştir. 28 R. 1218/17 Ağustos 1803 tarihli fermana göre vakfın yıl sonu kesin hesabı 6.000 kuruşu aşana kadar hiç kimseye bir akçe dahi ödenmeyecektir.²³⁸ Vakfın bütçe fazlasından öncelikle 6.000 kuruş *mal-ı yedek* (ihtiyat akçesi) ayrılacak, ancak bundan sonra kalan para vakıf evlatları arasında eşit şekilde pay edilecektir.

Merzifonlu Vakfı'nın bütçe fazlasının nasıl değerlendirileceği konusunda 1797 ve 1803 tarihli fermanlar oldukça belirleyici olmuştur. Bu konuda yaşanan herhangi bir sorunda bir asır sonra dahi vakıf mütevellilerinin ve evkaf memurlarının ilgili fermanlara atıflar yaptığı görülür.²³⁹

Merzifonlu Vakfı, 19. yüzyılın ilk yarısında mali açıdan zorlu bir süreçten geçmiş, vakıf peş peşe oluşan bütçe açıklarıyla uğraşmak zorunda kalmıştır. Dönem boyunca meydana gelen bütçe fazlalarının birçoğu alınan borçların ödenmesinde kullanıldığından vakıf evlatlarına nadiren ödemeler yapılabilmektedir.

Bütçe fazlasından ilk ödeme yüzyılın hemen başında H.1218/M.1803 yılında gerçekleşmiştir.²⁴⁰ Buna göre oluşan 6.655 kuruş yıl sonu fazlasından 3.327,50 kuruş ihtiyat akçesi ayrılmış, kalan 3.327,50 kuruş da evlatlar arasında eşit şekilde paylaştırılmıştır. H.1236/M.1821 yılı muhasebesinden²⁴¹ artan 28.123 kuruştan 6.000 kuruş ihtiyat akçesi ayrıldıktan sonra kalan 22.123 kuruş müteveli Mustafa Bey, vakıf

²³⁶ VGMA: Anadolu Tafsil Defteri, 268/178.

²³⁷ "... *gayri ez vezâif ve masârif ve tamirat galle-i vakıftan her ne kadar fazla kalursa sülüsü müteveli bulunan kimesneye i'ta ve sülüsânı dahi sahih evladdan zükûr ve inâsdan kaç nefer bulunur ise ale's-seviye mezbûrlara tevzi' ve taksim olunmak...*" VGMA, Anadolu Tafsil Defteri, 628/178.

²³⁸ Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı Temessük Defteri: TMSK: 708/7.

²³⁹ BOA.EV.MH: 1308/236. 1867 tarihli bu muhasebe kaydına göre vakfın 1861-1865 yılları arasındaki 4 yıllık muhasebesi görülmüştür. Vakıf, müteveli Şerife Hatice Hanım ile oğlu evlâd-ı vâkıftan Seyyid Süleyman Müştak Bey tarafından temsil edilmiştir. Evkaf-ı Hümayun Nezaretinin ilgili dairesince yapılan tetkikte bu yıllar arasında vakfın toplam 80.000 kuruş galle fazlası meydana geldiği tespit edilmiş ve ödemenin de 10 Ramazan 1211/9 Mart 1797 tarihli ferman uyarınca 1/3'nün mütevelliyeye, 2/3'ünün de kız ve erkek evlat arasında eşit hisseler halinde paylaşılması kararlaştırılmıştır.

²⁴⁰ BOA, EV. HMH.d 7777.

²⁴¹ BOA, EV. HMH.d 8664.

evlatları Hatice, Ayşe ve Emine hanımlar ile Mehmed Said Bey arasında kişi başı 4.124,50 kuruş düşecek şekilde eşit hisselerde dağıtılmıştır. Benzer şekilde sonraki yılın bütçe fazlasından²⁴² ihtiyat akçesi ayrıldıktan sonra kalan 20.825 kuruş, mütevellî ve dört evlada eşit oranda ödenmiştir.

Mütevellî Mehmed Said Bey, 1828-1836 yılları arasında aylık 350 kuruş tevliyet maaşı, 22,5 kuruş evlad maaşı ve İncesu mukataasından mütevellî rüsumatı adı altında düzenli denebilecek şekilde yıllık 750 kuruş daha alıyordu.²⁴³ Aynı dönemde mütevellî heyetinden Hatice Hanım 120; Şerife Hatice, Ayşe ve Fatma hanımlar da aylık 10'ar kuruş maaş almaktaydı. Evlad-ı vakıftan Ali Rıza Bey de evlat maaşı olarak 12,5 kuruş alıyordu. Mütevellînin Evkaf Nezaretine sunduğu arzuhal üzerine çıkan 1836 tarihli bir hatt-ı hümayunla Mehmed Said Bey'in maaşı 150 kuruş zam yapılarak 500 kuruşa, vakıf katibi Seyyid Mehmed Efendi'nin yıllık 850 olan maaşı da 950 kuruş zam yapılarak 1800 kuruşa yükseltilmiştir.²⁴⁴ Mütevellî Mehmed Said Bey 1854 senesinde ölene kadar maaşını 500 kuruş üzerinden almıştır. Mütevellî heyetinin maaşları da vakıf bütçesi izin verdikçe peyderpey artırılmıştır. 1846 tarihli bir düzenlemeye göre Hatice Hanım aylık 250, Ayşe Hanım 130, Fatma Hanım 50, diğer Ayşe Hanım 12,5, Ahmed Asım Bey 25 kuruş evlad maaşı alıyordu.²⁴⁵ Bu tarihten itibaren yüzyılın sonlarına kadar muhasebeler icmal halinde tutulduğundan mütevellî maaşı dışındakilerini tespit edemiyoruz. Kayıtlardan Mehmed Said Bey'den sonra görev alan Şerife Hatice Hanım ile Ahmed Asım Bey'in de aylık 500 kuruş tevliyet maaşı aldıkları tespit edilmektedir.

Mütevellî Mustafa Bey (1796-1826) ve oğlu Mehmed Said Bey (1826-1854) 1803 tarihli fermana harfiyen uymuşlardır. Bir nevi kendi haklarından evlat lehine feragat ederek vakıf evlatlarının daha çok hisse almasını sağlamışlardır. Bu uygulama mütevellî Şerife Hatice Hanım'ın (1854-1876) ilk yıllarında da devam ettirilmiştir. Ancak Hatice Hanım'ın yaptığı itirazlar neticesinde Evkaf-ı Hümayun Nezareti, kayıtlarına müracaat ederek 1797 tarihli fermanı yeniden tetkik etmiş ve mütevellîyi haklı bulmuştur. Bu sayede 1860'lı yıllardan itibaren mütevellî hissesi 1/3, evlat hissesi de 2/3 olacak şekilde yeniden düzenlenerek Hatice Hanım'dan sonra tekrar eski usule dönmüştür. Ancak gerek vakıfta düzenli bütçe fazlaları oluşmadığından taksim yönteminin zamanla

²⁴² BOA, EV. HMH.d 8719.

²⁴³ Ev. HMH.d 9168, 9358; Ev.d 9413, 9726.

²⁴⁴ BOA, HAT: 552/27220.

²⁴⁵ Ev.d 12715.

unutulması gerek mütevellilerin suistimalleri, vakıf bütçe fazlaları konusunda her zaman tartışmaya sebep olmuştur.

Bu konuda Evkaf-ı Hümayun Mahkemesi'nden çıkan 1920 tarihli bir karar üzerinde durmak isteriz.²⁴⁶ Mahkeme ilamı, özelde vakıf evlatları ve yönetimine genelde de vakıf işleyişine dair son derece kapsamlı veriler sunmaktadır. Diğer taraftan bu ilam Merzifonlu Vakfı'nın vakıf yönetimi ve aile bağlarına ilişkin yukarıda ortaya konulan verilerle de son derece uyumlu olması bakımından önemlidir. Bunların ötesinde Osmanlı'nın son günlerini yaşadığı bir dönemde karara bağlanan mahkeme kararı, Cumhuriyet Dönemi'nde Paşa'nın kurduğu vakıflara mesnetsiz aile bağı tesis ederek galle fazlası talebinde bulunan Şanlıurfa kütüğüne kayıtlı bazı davacıların iddialarında ne kadar haksız ve tutarsız olduklarını da belgeler.²⁴⁷

Söz konusu ilamda davacılar, Boğaziçi-Sarıyer Karyesi, Muhacir Mahallesi'nde ikamet eden Yusuf Ziya Efendi bin Ahmed Asım Bey ve biraderi Mehmed Nebil Efendi ile önceki müteveli meyyit Süleyman Müştak Bey'in kızları Ayşe Nevber, Şükriye, Fethiye ve Sıdika hanımlardır. Davalı, yeni müteveli Subhi Bey'in kaymakam mütevellisi Hüseyin Hüsnü Bey bin İbrahim Efendi'dir. Davacılar, 28 R. 1218/17 Ağustos 1803 tarihli ferman uyarınca vakıf bütçe fazlalarının önceki müteveli Süleyman Müştak Bey, ondan önceki müteveli babaları Ahmed Asım Bey ve daha önceki müteveli Şerife Hatice Hanım zamanlarında evlad-ı vakıf arasında eşit hisseler halinde paylaştırıldığını, ancak yeni müteveli vekilinin İstanbul Evkaf Müdürlüğünden alınan resmi yazıya göre oluşan 1.114.023 kuruş vakıf bütçe fazlasını evlat arasında taksim etmediğini iddia etmişlerdir. Davalı Hüseyin Hüsnü cevabında, bütün davacıların vakıf evladı olduğunu kabul etmekle birlikte, şimdiye kadar fazla galle evlat arasında taksim edildiğine dair herhangi bir kayıt ve malumat bulunmadığını, ayrıca söz konusu talebin vakfiye şartına aykırı olduğunu beyan ederek bütün iddia ve talepleri reddetmiştir. Bunun üzerine mahkeme, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın vakfiyelerine

²⁴⁶ Evkaf Müfettişliği: 795/83-84.

²⁴⁷ Harran Asliye Hukuk Mahkemesinin 2002/106 Esas, 2002/222 Karar sayılı ilamıyla yetmişten fazla kişi kendilerini Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın soyuna bağlamıştır. Davacılar, 14 Eylül 1341 H. / 14 Eylül 1925 M. tarihli bir mahkeme ilamını esas alarak ilamda aslında Şeyh Hayati-i Harrani Hz. Vakfı'nın mütevellisi olan Mehmet Bakır bin Mehmet Ali ile soy bağı kurarak kendilerini bir şekilde Merzifonlu'nun oğlu Maktûlzade Ali Paşa'ya, buradan hareketle de Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın soyundan geldiklerini iddia etmişler, mahkeme de bu iddiayı onaylamıştır. Ancak tarihi gerçekler açıkça göstermektedir ki bu şekilde soy bağı kuran 70'ten fazla kişinin Merzifonlu Kara Mustafa Paşa veya oğlu Ali Paşa ile hiçbir soy bağı bulunmamaktadır.

müracaat etmiştir. Vakfiyede evlada yönelik galle fazlası hakkında sarahat olmadığı, ancak erkek evlatlara Ellişer, kız evlatlara kırkar akçe; ayrıca tevliyet ücreti olarak da günlük Elli akçe maaş tahsis edildiği vurgulanmıştır. Daha sonra mahkeme çeşitli şahitleri dinlemiş ve davacıların vakıf evladı olduklarına karar vererek davacıların talebi doğrultusunda, vakfiyede evlatlara tahsis edilen akçenin güncel değerlemesini yapmak üzere Nuru Osmaniye İmaretı memuru Cemal Efendi'yi bilirkişi atamıştır.

Bilirkişi Cemal Efendi öncelikle, davacıların meskûn oldukları Kâtip Muslihiddin Mahallesi, Kocacık Mahallesi ve Sarıyer Karyesi imam, muhtar ve ihtiyar heyeti tarafından verilen ilmühaberlerden Yusuf Ziya ve Mehmet Nebil beyler ile Ayşe Nevber, Şükriye, Fethiye ve Sıdıka hanımlardan her birinin Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı'nın sahih evladından olup kendilerinin hiçbir taraftan maişetlerini temin edecek maaş, akar vb. türden gelirleri bulunmayan fukaradan olduklarını tespit etmiştir. Daha sonra devletin resmi kurumu olan Darphane-i Amire para kuru ile piyasadaki mecdiye gümüşlerin rayiç değerleri üzerinden bir değerlendirme yapmıştır. Buna göre 1920 yılında 1 akçe, Darphane-i Amire kuruna göre 2 kuruş 2 paradır. Tedavüldeki 1 gümüş mecdiyenin kıymeti ise 60 kuruştur. Yapılan hesaplama göre 1676 tarihli vakfiyede erkek evlatlar için belirlenen günlük 50 akçenin Aralık 1920 yılındaki değeri 306 kuruş, kız evlatlara tahsis edilen 40 akçenin kıymeti de 240 kuruş olarak hesaplanmıştır. Mahkeme, bilirkişi raporuna uyarak erkek evlatların aylık 9.180 kuruş, kız evlatların 7.200 kuruş evlat maaşı almasını; ayrıca mütevellinin de tevliyet ücreti olarak 9.180 kuruş maaş almasını karara bağlamıştır.²⁴⁸

Vakfın mütevellisi Seyyid Mustafa Suphi tarafından İstanbul Evkaf Müdürlüğüne yazılan 14 Teşrinievvel (Eylül) 1926 tarihli arzuhal²⁴⁹ üzerine yapılan tetkikatta, Evkaf-ı Hümayun Mahkemesi tarafından yapılan 1920 tarihli para değerlemesine -her ne kadar Nezaret ilga edilmiş olsa da- Cumhuriyet'in ilanından sonra da 1926 yılına kadar uyulduğu anlaşılmaktadır.²⁵⁰

²⁴⁸ Bilirkişi, para kurunun değerlemesinde resmi kur ile piyasa kurunu harmanlamıştır. Yapılan hesaplama göre 1678 tarihindeki 1 akçenin Aralık 1920 yılındaki piyasa değeri 6 kuruş olarak hesaplanmıştır (erkekler için 6,12 kuruş, kızlar için 6 kuruş). Maaşlar 30 gün üzerinden hesaplanmış ve böylece erkek çocuklar için $306 \times 30 = 9.180$ kuruş, kızlar için $240 \times 30 = 7.200$ kuruş ücret belirlenmiştir.

²⁴⁹ VGMA: Tevliyet Kutusu: 15/150, 1 numaralı belge.

²⁵⁰ Türkiye Cumhuriyeti Evkaf Müdüriyeti Umumiyesi'nin 15 Kânunuevvel 1926 ve 1596 sayılı yazısı, VGMA: Tevliyet Kutusu: 15/150, 2 numaralı belge.

Mütevelli Seyyid Mustafa Suphi'nin arzuhali, Merzifonlu Mustafa Paşa Vakfı'nın ve Paşa'nın torunlarının Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki durumu hakkında da mühim veriler içermektedir. Mustafa Suphi, 21 Aralık 1920 tarihli mahkeme kararına müsteniden tevliyet görevini üzerine almış, Eylül 1920 tarihinden 1926 yılına kadar da yetmiş üç ay geçmiştir. Bu süre zarfında elli akçe evladiyet ve elli akçe de tevliyet ücretinin karşılığı olarak aylık alması gereken 183 lira 60 kuruş maaşı yetmiş üç ay zarfında 13.402 lira 80 kuruşa balığ olmuştur. Ancak bu paranın yalnız 2300 lirası mütevelliye ödenmiştir. Mütevelli Suphi Bey, henüz evlat maaşını alamadığından dertlenirken bir de kendisine 1500 lira zimmet çıkarılmış ve vakfın yönetimi geçici olarak emanete alınmıştır. Bu koşullar altında mütevelli, vakıf evlatlarının sefaletlerinin ve perişanlıklarının daha da arttırılmamasını rica ederek alacaklarının ödenmesini ve vakıf yönetiminin evlada iade edilmesini talep eder.

Suphi Bey bundan yaklaşık bir yıl sonra, 12 Kânunusani 926 tarihli bir dilekçe ile mütevellisi olduğu Merzifonlu Kara Mustafa Paşa ve Kaymak Mustafa Paşa Vakıfları ile mülhakatı vakıflarının yönetiminden, işlerinin yoğunluğunu gerekçe göstererek istifa ederek vakıfların İstanbul Evkaf Müdürlüğü kaymakamlığıyla idare edilmesini talep etmiştir.²⁵¹ Bu talep doğrultusunda Merzifonlu, Kaymak Mustafa Paşa ve mülhakatı vakıfları, Seyyid Mustafa Suphi Bey'in 19.03.1943 tarihinde Vakıf Gureba Hastanesi'nde ölmesine kadar emaneten idare edilmiştir. Vakıflar İdare Meclisi'nin 3.12. 1953 tarih ve 28 sayılı kararı ile Mehmet Nebil Merzifonlu Karamustafaoğlu'nun mütevelli olarak atanmasına kadar emaneten idare devam etmiştir.²⁵² Nebil Merzifonlu hakkında Galata'da Kemankeş Mahallesi'nde 100 ada 11, 17, 18, 19, 20 ve 21 parseller üzerindeki Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Camii ve müştemilatının 1958 yılında belediyece istimlak edilmesi ve istimlak bedeli olan 122.400 liranın itiraz edilmeden mütevelli tarafından kabul edilmesi üzerine fezleke hazırlanmıştır. Mütevelli hakkında hazırlanan fezlekedeki mütevellinin 1954-1959 yıllarına ait hesapları tutmaması ve idareye teslim etmemesi, vakıf akar ve hayratına hiçbir alaka göstermemesi gibi çeşitli gerekçelerle 2762 sayılı Vakıflar Yasası'nın 33. maddesi uyarınca tevliyetten azledilmesi talep edilmiştir. Bunun üzerine Nebil Merzifonluoğlu, Merkez Tevcih Komisyonu'nun 15.03.1960 tarih ve 8/5166 sayılı kararı uyarınca tevliyetten

²⁵¹ VGMA: Tevliyet Kutusu: 15/150, 4 numaralı belge.

²⁵² VGMA: Tevliyet Kutusu: 40/1496.

azledilmiş,²⁵³ yerine 1965 yılında oğlu Yılmaz Merzifonlu Karamustafaoğlu atanmıştır.²⁵⁴ Yılmaz Merzifonlu, işlerinin çokluğunu mazeret gösteren 9.01.1970 tarihli dilekçesi ile istifa etmiştir. Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından tekrar emaneten yönetilmeye başlanan vakıf, tevliyeti on yıldan fazla açık olduğu gerekçesiyle İdare Meclisi'nin 10.06.1981 gün ve 277-330 sayılı kararıyla bir daha müteveli atanmamak üzere mazbut vakıflar arasına alınmıştır.²⁵⁵ Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı, halen mazbut statüde Vakıflar Genel Müdürlüğüne temsil ve idare olunmaktadır.

2.4. TAŞRA TEŞKİLATLANMASI

Selâtin, havâtin, vüzerâ, ağayân vb. isimlerle anılan Fatih Sultan Mehmed, Sultan Bayezid, Sultan Selim, Sultan Süleyman, Haseki Sultan, Atik Valide Sultan, Hatice Turhan Sultan, Gülnuş Emetullah Sultan, Rüstem Paşa-Mihrimah Sultan, Köprülü, Sokullu, Merzifonlu ve Nişancı Mehmed Paşa Vakıfları gibi büyük vakıfların külliyesi içerisinde veya camilerin hemen yanında Cabi Odaları²⁵⁶ veya Müteveli Odaları²⁵⁷ adlarıyla anılan idare merkezleri bulunurdu. Merkezi büyük vakıfların müteveli, müteveli kaymakamı, cabi, kâtip ve nazırdan oluşan, vakıf muhasebelerinde *an cemaat-i zâbitân* olarak kaydedilen bir yönetim kadrosu yer alıyordu.²⁵⁸ Bu kadro yüzlerce kişinin işe alım süreci, maaş ödemesi ve birimler arası iş akışı ve yönetimini organize ederek külliye'nin belirli bir nizam içerisinde yönetilmesinden sorumluydu.²⁵⁹ İmaret mutfaklarında günlük hazırlanan yemeklerin malzemelerini imaret kilerine zamanında taze ve uygun fiyatla almak; farklı kentlerden gelen et, pirinç, buğday gibi temel gıdaların düzenli nakliyelerini sağlamak son derece zahmetli ve önemli bir süreçti. İstanbul içinde kurulan birçok imaretin, kentin hemen dışından imarete günlük taze

²⁵³ VGMA: Tevliyet Kutusu: 23/265.

²⁵⁴ VGMA: Tevliyet Kutusu: 63/1437.

²⁵⁵ VGMA: Zabit Kutusu: 145/1603.

²⁵⁶ İbnül-emin Mahmud Kemal –Hüseyin Hüsameddin, *Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'nin Tarihçe-i Teşkilâtı ve Nuzzârın Terâcim-i Ahvâli*, Sadeleştirek Neşre Hazırlayan: Nazif Öztürk, VGM Yayını, Ankara 1986, s. 99. Cabi Odalarına nezaretin kuruluşundan sonra ihtiyaç kalmamış, vakıf gelirlerinin toplanma görevi nezaret bünyesinde oluşturulan Tahsilat İdaresi'ne havale edilmiştir. Vakıf Cabileri de tahsildar olarak nezaretçe istihdam edilmişlerdir.

²⁵⁷ Evkaf Müfettişliği: 313/18-19; 332/130.

²⁵⁸ BOA, Ev.HMH.d 753; 830; 877.

²⁵⁹ Büyük vakıfların sadece personel özlük haklarının takibinin dahi son derece meşakkatli idari bir sorumluluk getirdiği muhakkaktır. Örneğin 1696 yılında Atik Valide Külliyesi'nde yaklaşık yüz farklı kadroda 676 kişiye maaş ödendiği tespit edilmektedir. Ramazan Pantık, *Atik Valide Sultan Külliyesi (1686-1727)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, Ankara 2014, s. 105.

meyve-sebze, yoğurt, süt ve et ihtiyacı ile ulaşım ve nakliyede kullanılan hayvanlar için arpa, saman ve yulaf ihtiyacının karşılandığı vakıf çiftlikleri bulunuyordu. Sadece bu çiftliklerin idaresi bile dönemin ulaşım ve nakliye imkânlarıyla değerlendirildiğinde başlı başına yoğun bir uğraş gerektirmekte idi. İyi yönetilen vakıflar, imaret mutfaklarına giren otuz kırk farklı temel gıda maddesi ve sarf eşyalarını yıl içerisinde sezonlara yayarak en uygun fiyattan almakta, ayrıca düzenli sayımlar yaparak artan ürünlerini olası fiyat artışlarında yeniden piyasaya sürüp daha karlı fiyatlarla elden çıkarabilmekteydi.²⁶⁰

Ancak şüphesiz asıl güçlük farklı kentlerdeki vakıf gelirlerinin derlenip toplanmasında yaşanıyordu. Zira bu nitelikteki merkezi büyük vakıfların kentlerin farklı ticari üs bölgelerine yayılmış han, hamam, kervansaray, dükkân, mahzen, depo, bekâr odaları, menzil, mum imalathanesi, sığır ve ganem (koyun) selh-hâneleri, sahilhane, gümrükhane, boyahane, arsa vb. vasıflı yüzlerce gayrimenkulü bulunuyordu. Vakıf taşınmazları genellikle *icâre-i vâhide*, *icâreteyn* ve *mukataa* türü kiralama metotlarından biri tercih edilerek bir dizi hüccet alındıktan sonra sük-1 sultânide yapılan müzayede ile kiralanırdı.²⁶¹ Vakıf yönetimi cabiler ve kâtipler vasıtasıyla her yıl kiralaları toplar, mahlûlleri tetkik eder, ihtiyaç halinde yeniden kiraya verilmesini sağlar, tamir ve terim ihtiyacı olan dükkânların bakım-onarımına ilişkin müfredat defterleri hazırlar ve verileri derleyerek ana muhasebeyi oluştururdu. Yönetim ayrıca imparatorluğun farklı coğrafyalarına yayılmış zirai ve kentsel gelir kaynaklarının işletilmesi, toplanması ve oralardaki hizmet birimlerinin işleyişi ile vakıf personellerinin maaşlarının ödenmesi gibi son derece meşakkatli ve mühim konuların karara bağlanmasından da sorumluydu. Merkezi vakıflar söz konusu işlerin aksamadan yürütülebilmesi için hem idari kadrolarını zengin tutmuşlar hem de merkeze bağlı bir taşra teşkilatı kurmuşlardır.

Merzifonlu'nun vakıflarına bu gözle bakıldığında mütevellilerin, vakfın yönetiminde en üst idareci konumunda olsalar da yönetme işinde yalnız olmadıklarını görülür. Gerek Merzifonlu Vakıflarında gerek ona bağlı mülhakatı vakıflarda görev alan mütevellilerinin tamamı İstanbul'da ikamet ediyordu. Hal böyle iken İstanbul, Edirne, Merzifon, Çorum, İncesu, Mudanya, İzmir, Cidde ve Halep gibi çok geniş bir coğrafi alana yayılan vakıf faaliyetlerinin dönemin ulaşım ve haberleşme ağı düşünüldüğünde

²⁶⁰ Evkaf Müfettişliği: 224/8-9.

²⁶¹ Evkaf Müfettişliği: 51/149; 93/75; 152/117; 192/33; 388/43.

tek merkezden ve tek elden idare edilmesi oldukça güç olmalıydı. Bu zorluğun gayet bilincinde olan Merzifonlu Mustafa Paşa, vakfiyelerinde merkezi yönetimin bir parçası olarak ayrıca taşra teşkilatı diyebileceğimiz bir yönetim şeması da oluşturmuştur.

Bu yapı içerisinde vakıfların idare merkezi İstanbul'dur. Yönetim şemasının başında ana müteveli olarak ölene kadar vakıf kurucusu, öldükten sonra nesilden nesle en uygun ve en büyük vakıf evladı yer alacaktır. Ana mütevellinin altında altı adet müteveli kaymakamı görevlendirilmiştir. Bunlardan ilki yine İstanbul'da ikamet etmiş ve esas mütevellinin sağ kolu olarak uzunca bir dönem mütevellinin bütün yetkilerine sahip olmuştur.

İstanbul müteveli kaymakamına bağlı görev yapan dört cabi, bir kâtip, bir ruznamçe kâtibi vardı. Cabilerden biri vakfın Galata Gümrüğü yanındaki cami ve dükkânlardan, Kurşunlu Mahzen civarındaki Yelkenci Hanı'ndan, Yağkapanı İskeleyi'nden, Karaköy Camii ve etrafındaki dükkânlardan sorumluydu.²⁶² İkinci cabi Yedikule haricindeki mum imalathanelerinden, salhanelerden ve etrafındaki dükkânlardan soruluydu.²⁶³ Sirkeci'deki Hocapaşa Hanı ve Sorguççular Hanı üçüncü cabinin, Süleymaniye'deki taşınmazlar ise dördüncü cabinin denetimindeydi.²⁶⁴

İkinci kaymakam Edirne'de ikamet etmekteydi. Edirne kaymakamı kent merkezinde vakfa ait dükkânların, tahmishanenin, menzillerin, köşklerin, çeşmelerin ve su yollarının yanı sıra Timurtaş ve Cısr-i Ergene'de (Uzunköprü) yer alan çiftlik ve değirmenlerin gelir ve giderlerini tutmak, hariçten yapılan müdahaleler karşısında vakıf gayrimenkullerini adli, idari ve mali yönlerden savunmak ve korumakla görevliydi. Vakıf ilk kurulduğunda Edirne, Merzifon ve Kayseri'deki vakıf taşınmazlarının yönetimi için de kâtipler ve cabiler görevlendirilmiştir. Ancak sonraki dönemlerde bu kadrolar eriyerek müteveli kaymakamının eline geçmiştir.

Üçüncü kaymakam Merzifon'da ikamet ediyordu. Merzifon kaymakamının yetki alanı Merzifon kent merkezi ile Mustafa Paşa'nın annesi adına yaptırdığı Narince'deki cami ve Merzifon'a yaklaşık 65 km mesafedeki Çorum kentini kapsıyordu. Merzifon kaymakamının iş yükü oldukça fazla olmalıydı. Zira Merzifon'da bir külliye, bedesten,

²⁶² Evkaf Müfettişliği: 236/110, 296/162-63.

²⁶³ Evkaf Müfettişliği: 339/30; 265/123.

²⁶⁴ Evkaf Müfettişliği: 296/82; 265/123.

han, hamam, tahmishane ve çok sayıda dükkân ile Narince'deki caminin idaresinin yanı sıra 65 km uzaklıkta Çorum'da bir kapan hanı ve çok sayıda dükkânın kontrolü de yetki alanı içindeydi.

Dördüncü kaymakam İzmir'de ikamet ederdi. İzmir kaymakamı iki han, bir hamam ve üç frenkhanden sorumluydu. Bunlardan vakıf muhasebelerinde Vezir Hanı adıyla meşhur olduğu ifade edilen Büyük Han, kentin meşhur Frenk Sokağı'nda inşa edilmişti. Vezir Hanı, içinde mescidi, avlusu, ahır ve dış kısmıyla beraber kırktan fazla dükkânı olan büyük bir handı. Hamam, Büyük Han'ın hemen yanındaydı ve muhasebe kayıtlarına göre Yeşil Direkli Hamam adıyla meşhurdu. Aynı sokakta yan yana sıralanan frenkhaneler, genellikle yabancı tüccarlara veya elçiliklere kiralanmıştı. Bunlardan biri de İzmir kadılığına tahsis edilmişti ve mahkeme binası olarak kullanılıyordu. Son olarak Cami-i Atik Mahallesi'nde Köprülüzade Fazıl Ahmed Paşa Hanı'nın yanında yer alan, vakıf muhasebelerinde Cezayirli Han adıyla meşhur olduğu belirtilen Küçük Han ve etrafındaki vakıf dükkânlar, İzmir müteveli kaymakamının idaresinde olan yapılarıdır.

Beşinci kaymakamlık Mudanya için oluşturulmuştu. Mudanya kaymakamı, kentin iskelesinde denize nazır; üst katında otuz dokuz, altta otuz yedi odası, dört tuvaleti, bir büyük ahır ve yanında dokuz mahzeni ve samanlığı ile müstakil suyu bulunan büyük bir han ve hana bitişik iki berber, iki nalbant, iki bakkal, bir kahvehane, iki fırın, bir bozahane, bir kasap dükkânı ile yedi kepenk pazarcı dükkânlarının idaresinden sorumluydu. Geliri vakfa ait olan Mudanya gümrüğü de kaymakamın denetimi altındaydı.

Altıncı kaymakamlık Kayseri-İncesu Külliyesi ve İncesu mukataası için oluşturulmuştur. Halep kentindeki Vezir Hanı ve Halep Gümrüğü'nün yönetimi ise mültezimler kanalıyla yürütülmüştür. Kızıldeniz kıyısında önemli bir liman kenti olan Cidde'de yer alan han, hamam, cami ve su yollarının yönetimi başlarda Halep mültezimine bağlı olmakla birlikte kentin zaman içinde ticari öneminin artmasıyla Cidde'de bir müstakil kaymakamlık daha kurulmuştur.

17. yüzyılın nakliye ve ulaşım imkânlarıyla bu kadar geniş bir coğrafyaya yayılan vakıf teşkilatının tek merkezden yönetmenin müşkülâtını elbette çok iyi bilen tecrübeli Sadrazam Merzifonlu, vakfının taşra teşkilatlanmasını ve teşkilatın görevlerini daha en

başından kendisi belirlemiştir. Kentlerde görev yapan müteveli kaymakamları baş mütevelliyi temsilen vakfın bütün gelirlerini düzenli olarak toplamak, kiracıları denetlemek, boşalan dükkânları tespit ederek yeni kiracı sözleşmelerini sağlamak, hayrat yapılarında yürütülen hizmetleri düzenli olarak denetlemek, işini yapmayan kişilerin iş akdini feshetmek, personelin maaşları ve sair giderler ile tamirat ve bakım-onarım gibi türlü giderleri gerçekleştirmekle sorumluydu. Ayrıca yine vakfiye şartı gereği kaymakamlar her sene İstanbul'da baş müteveli huzurunda hesaplarını ibra etmekle de mükellefi.²⁶⁵

Merzifonlu Vakfı'nın idarecileri olan mütevelliler için kan bağı şartı vardır. Nitekim mütevelliler vakfa müdahalelerin artmaya başladığı 18. yüzyılın sonlarına doğru meşruyetlerini daha kesin ifade etme ihtiyacı hissetmişler ve tevliyetlerinin *evladiyet ve meşrutiyet* üzere olduğunu özellikle vurgulamışlardır.²⁶⁶ Sürekli denetimin pek de mümkün olmadığı merkeze bu kadar uzak kentlerde geniş yetkilerle donatılan kaymakamların seçiminde ve atanmasında herhangi bir ölçüt belirlenmiş midir? Ya da vakıf personellerinin seçiminde vakıf kurucuları ve yöneticilerinin herhangi bir müdahalesi bulunuyor muydu? Aile bağlarının personel seçiminde bir rolü var mıydı? Personel alımlarında dini, siyasi, mali eğilimleri ve kültürel etkileşimde buldukları sosyal ilişkileri vakıf kurucusu Sadrazam Mustafa Paşa ve diğer yöneticilerin tercihlerinde belirleyici miydi? Bu ve benzeri sorular üzerinden hareketle ileride personel istihdam stratejilerinde ailenin etkileşimde bulunduğu sosyal ağın etkisi prosopografik bir yaklaşımla ele alınarak daha ayrıntılı sorgulanacaktır. Yine de burada yeri gelmişken bu hususun taşra teşkilatına nasıl yansdığına kısaca değinmekte fayda görülmektedir.

Bu bağlamda taşra teşkilatında görevlendirilen kaymakamların seçilmesinde Merzifonlu ailesiyle kurulan son derece karmaşık ilişkiler örüntüsünün, bu ilişkilerin kurulma biçimlerinin ve nitelik ve nicelik ağırlığının gerçekten önemli olduğuna dair bulgular tespit edilmektedir. Örneğin vakfın İzmir Kaymakamlığını, 1697 senesine kadar Ali Ağa isminde biri yürütmüştür. Bu tarihten 1741 yılına kadar da oğlu Hacı Osman Ağa

²⁶⁵ "... ve etrafta vaki evkafa kaymakam-ı müteveli olanlar her sene İstanbul'a gelüp her birinin muhasebeleri görölüp vezâyif ve masârıfdan fazla galle-i evkafı mütevelliyeye teslim edüp müteveli-i vakfın imza ve hatmini müştemil yedlerine muhasebe temessükü alalar..." Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfiye Defteri: 641: 50/1: 23 Safer 1089/16 Nisan 1678 Tarihli Vakfiye.

²⁶⁶ Evkaf Müfettişliği: 197/ 17; 203/ 44 ve 82; 219/ 97; 224/26 ve 71; 245/154-155; 126/27.

devam ettirmiştir. Osman Ağa'dan sonra görevi devralan torun Ali Ağa'nın izini de 1763 yılına kadar sürebiliyoruz. Sonraki dönemlerde vakıf muhasebeleri hem daha düzensiz hem de daha kısa tutulduğundan bazı detaylar kaybolmuştur. Dolayısıyla yüzyılın son çeyreğinden itibaren kaymakamları düzenli takip edemiyoruz.

İzmir Kaymakamlığı yaklaşık yüzyıl aynı ailenin tasarrufunda kalmıştır denilebilir. Göreve ilk başlayan Ali Ağa'nın kim olduğunu ve hangi gerekçeyle bu göreve atandığını Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın İzmir'de gerçekleştirdiği bir satın alma işleminden öğreniyoruz. İzmir kadısı Abdullah Efendi'nin imzasını taşıyan 1680 tarihli bu mübayaa hüccetine göre Ali Ağa'nın baba adı Abdülmennan'dır.²⁶⁷ Mustafa Paşa'nın "taraf-ı bahrlерinden" ve vekili olan Ali Ağa'nın aynı zamanda halen İzmir Gümrük Emini olduğunu da öğreniyoruz. Bu durumda Ali Ağa, Mustafa Paşa'nın kaptan paşalık döneminden itibaren yanında, deniz kuvvetlerinden devşirme bir asker olarak Paşa'nın kapı kulu içinde yer alıyor olmalıydı. 17. yüzyılda İzmir kentinin stratejik ve ekonomik öneminin artmasıyla kentin gelişme hızı daha çok Hristiyan, Ermeni, Ortodoks Rum, Yahudi ve Osmanlı tüccarları; Felemenk, İngiliz ve Fransız konsolos ve tüccarların kentin zenginliğinden ve serbest ticaret politikasından yararlanmak amacıyla kente akın etmesiyle arttı.²⁶⁸ Uzayan Girit Savaşı sebebiyle İzmir'in uzunca bir dönem üst olarak kullanılması arka arkaya görev yapan üç sadrazamın uzun yıllar bu kentte vakit geçirmesine neden olmuştur. Esasen bu süreç kentin gelişmesini de tetiklemiştir. İzmir, tarihinde ilk kez büyük devlet adamlarının kentin fiziki görünümünü tamamen değiştirecek ölçüde büyük yatırımlarına sahne olmuştur. Köprülü Mehmed Paşa tarafından başlatılan imar süreci, oğlu Fazıl Ahmed Paşa'nın büyük yatırımlarıyla devam etmiştir. İşte yukarıda Ali Ağa'nın Gümrük Emini olarak çalıştığı İzmir Gümrükhane binası, kentin ticari faaliyetlerini kontrol etmek ve ileride daha ayrıntılı işleneceği üzere büyük fiziki alt ve üst yapı imar faaliyetlerini desteklemek amacıyla Fazıl Ahmed Paşa'nın başlattığı siyasetin bir ürünü olarak ardılı Merzifonlu Mustafa Paşa tarafından vakıf bir eser olarak yaptırılmıştı. Merzifonlu hamiliğinde gümrük emini olan Ali Ağa asimetrik sosyal bağları sayesinde Paşa'nın

²⁶⁷ Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfiye Defteri: 641: 181/92.

²⁶⁸ Daniel Goffman, "İzmir: From Village to Colonial Port City", *The Ottoman City between East and West: Aleppo, Izmir and Istanbul*, Editör. Ethem Eldem, Daniel Goffman ve Bruce Masters, Cambridge University Press, Cambridge 1999, s. 79-135.

kapı halkının bir üyesi olarak ailesinin yaklaşık bir asır vakıf kaymakamlık görevini üstlenmesini sağlamıştır.

Benzer durum Edirne Kaymakamlığı için de geçerlidir. 1670’li yıllarda Edirne Kaymakamlığı Mustafa Paşa’nın kethüdalarından Ahmed Ağa bin Sefer’in elindedir. Daha sonra bu kadro, Ahmed Ağa’nın oğlu Müderris Mustafa Efendi’ye geçmiştir.²⁶⁹

1696 tarihli bir ilama göre Edirne Kaymakamı olarak bu kez Mustafa Paşa’nın zamanında kethüdalığını da yapmış olan Kenan Ağa bin Abdullah’ı görmekteyiz.²⁷⁰ Kenan Ağa, Mustafa Paşa’dan sonra müteveli olan Ali Paşa ve Kaymak Mustafa Paşa zamanında da Edirne Kaymakamı olarak 1729 yılına kadar görevde kalmıştır. Daha sonra oğlu Hacı Hüseyin Ağa’yı 1759 yılına kadar Edirne müteveli kaymakamı olarak takip edebiliyoruz.

Mustafa Paşa veya Merzifonlu ailesiyle kurduğu sosyal ağ derecesini henüz bilmesek de Mudanya Kaymakamlığı yaklaşık bir asır seyyid bir aile tarafından yönetilmiştir.²⁷¹ Bu örnekler merkezden oldukça uzak bölgelerdeki yönetim ağlarının şekillenmesinde vakıf kurucusuyla ya da aile ile politik, kültürel ve coğrafi karşılıklı fayda ve inanca ya da güvene dayalı kurulan sosyal ağların belirleyici olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Taşra teşkilatı bu yapı içerisinde Tanzimat’a kadar devam etmiş, kaymakamların yetkileri Tanzimat döneminde çıkartılan vilayet ve evkaf nizamnameleriyle taşrada oluşturulan yeni idari yapılara devredilmiştir.

²⁶⁹ 641:312/303.

²⁷⁰ Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfiye Defteri: 641: 112/11.

²⁷¹ Sırasıyla Seyyid İbrahim, Seyyid Ahmed Çelebi, Seyyid Hacı Hüseyin, Seyyid Mustafa, Seyyid Ahmed.

III. BÖLÜM

KENTSEL GELİŞME

3.1 SAHNENİN HAZIRLANMASI: FİZİKİ ALAN HAZIRLIKLARI

Osmanlı toplumunun farklı tabakalarından çok sayıda birey maddi gücü nispetinde vakıf kurumuna katkı ve süreklilik sağlamıştır. Osmanlı idarecileri ve yönetici seçkinleri, kurdukları devasa bütçeli vakıflarla hem sisteme büyük maddi ve abidevi eserler kazandırmışlar hem de vakıf müessesesinin kurumsal ve kuramsal inkişafını temin etmişlerdir. Farklı kentlerde ve farklı niteliklerde oluşturulan kamusal yapılar ve bu kamusal girişimlerin finansmanı için gerekli olan fiziki alt-üst yapıların vakfiye adlı hukuki metinlerle zapturapt altına alındığı bilinmektedir. Ancak daha az bilinen, son aşama olan vakfiye tanziminden önce kentlerde vakıf akar ve hayratların belirlenmesinde ne tür ön hazırlıkların yapıldığıdır. Bu bölümde Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun farklı kentlerinde kurmuş olduğu vakıflardan hareketle kent merkezlerinin fiziki dönüşümü incelenecektir.

Osmanlı kentlerine damgasını varan kamusal mimari yapılar incelendiğinde devrin sultanlarının, hanedan üyelerinin ve üst kademelerdeki yönetici grupların girişimleriyle inşa edilen heybetli yapılar ön plana çıkar. Klasik dönem Osmanlı mimarisinin bu tür anıtsal örnekleri devlete başkentlik etmiş olan İstanbul, Edirne, Bursa şehirlerinin yanı sıra şehzade sancakları olan Manisa, Amasya ve Kütahya gibi kentlerde yoğunlaşmıştır.²⁷² Esasen çoğu Osmanlı kentinde klasik Osmanlı stilini temsil eden kurşun kaplı orta kubbeli bir cami veya bir hamam veyahut bir çarşı bulunur.²⁷³ Kentlerin zamanla değişen ihtiyaçları oranında kamusal yapıların nitelikleri de değişmiş ve gelişmiştir. Başlangıçta bir cami, hamam veya çarşıyla temsil edilen klasik Osmanlı

²⁷² Suraiya Faroqhi, *Men of Modest Substance: House Owners and House Property in Seventeenth Century Ankara and Kayseri*, Cambridge University Press, Cambridge 1987, s. 1.

²⁷³ Mustafa Cezar, *Typical Commercial Buildings of the Ottoman Classical Period and the Ottoman Construction System*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1983, s. 19-58. Eserin Türkçe çevirisi için bakz: Mustafa Cezar, *Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi*, Mimar Sinan Üniversitesi Yayını, İstanbul 1995, s. 21-57; Aptullah Kuran, *İlk Devir Osmanlı Mimarisinde Cami*, ODTÜ Yayınları, Ankara 1964; vd. Aptullah Kuran, *The Mosque in Early Ottoman Architecture*, University of Chicago Press, 1968; E. Hakkı Ayverdi, *İlk 250 Senenin Osmanlı Mimarisi*, İstanbul Fetih Cemiyeti, Baha Matbaası, İstanbul 1976, s. 9-11; Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara Enstitüsü Vakfı Yayınları, Ankara 1995, s. 48.

mimarisi kentlerin ihtiyaçları doğrultusunda zamanla daha büyük ve çok kubbeli camiler, çok odalı ve çok katlı bedestenler, çift kubbeli hamamlar, hanlar, kervansaraylar, daha büyük ve gelişmiş su taksim sistemleriyle birbirine bağlı çeşmelerle temsil edilmiştir. Bu yapılardan en az biri kentle özdeşleşmiş ve kentin simgesel varlığı olmuştur.

Osmanlı mimarisini temsil eden kamusal yapılar birkaç istisna dışında vakıf yoluyla meydana gelmiş ve vakıflarca finanse edilmiştir. Vakfiyeler, vakıf tarafından inşa edilen kamusal yapılar ve bunların çalışma düzenlerini belirleyen kural koyucu hukuki metinlerdir. Bu sebeple vakfiyelerde cami, imaret, darüşşifa, çeşme gibi hayrat yapılar ile bunların kesintisiz faaliyetini garanti altına alacak dükkân, bedesten, debbağhane, mum ve yağ imalat atölyeleri, kervansaray ve hanlar gibi finansman kaynaklarının nasıl inşa edildiği, maliyetinin ne olduğu ve bu süreçte ne tür hazırlıkların yürütüldüğü hususları yer almaz. Öte yandan kuşkusuz âbidevî vakıf yapılarının ve finansman kaynaklarının inşası çok boyutlu hazırlıklar sonucunda ortaya çıkıyordu. Örneğin Barkan, Süleymaniye Camii'nin nasıl inşa edildiği, maliyetinin ne olduğu ve inşasının kaç yıl sürdüğünü tetkik ettiği çalışmasında²⁷⁴ süreç hakkında 586 belge yayımlamıştır.²⁷⁵ Külliye ve benzeri büyük yapıların vakfiyeleri ancak beş ila on yıl arasında değişen inşaat faaliyetlerinin neticesinde kaleme alınıyordu. Bu bağlamda örneğin Süleymaniye Külliyesi 1550-57 yılları arasında inşa edilmişken vakfiyesi ancak yapının tamamlanmasından sonra düzenlenmiştir. Benzer şekilde II. Bayezid tarafından yaptırılan İstanbul'daki Bayezid Külliyesi beş yılda tamamlanabilmiş ve vakfiyesi²⁷⁶ 1505 yılında; Nurbanu Valide Sultan tarafından üstlenilen Atik Valide Külliyesi yaklaşık on yıllık inşa sürecinden sonra vakfiyesi²⁷⁷ 1582'de tanzim edilmiştir. Benzer durum Sultanahmet veya Nuruosmaniye Külliyesi²⁷⁸ gibi külliyeler için de geçerlidir. Diğer taraftan bu büyük yapıların belirli bir bütçe dengesini koruması çok önemliydi. İnşaat faaliyetlerinin nihayetinde, yapıların gelir-gider bütçe seviyelerinin de takip edildiği birkaç yıl ön izlenimden sonra nihai kural koyucu olarak vakfiyelerin tanzim edildiği anlaşılmaktadır. Kentlerin fiziki silüetine damga vuran bu nitelikteki âbidevî

²⁷⁴ Ömer L. Barkan, *Süleymaniye Camii ve İmareti İnşaatı (1550-1557) I. Cilt*, TTK, Ankara 1972, s.47-64.

²⁷⁵ Ömer L. Barkan, *Süleymaniye Camii ve İmareti İnşaatı (1550-1557) II. Cilt*, TTK, Ankara 1979.

²⁷⁶ VGMA: 1375 (Kasa Defteri: 130).

²⁷⁷ VGMA: 1426 (Kasa Defteri: 121).

²⁷⁸ VGMA: 1405 (Kasa Defteri: 49), VGMA: 2184: 1/1.

eserlerin imarı için lüzumlu taş, kereste, demir, tuğla, kiremit, kireç ve kurşunların tedariki, tezyinat işlerinde çalışan sanatkârların belirlenmesi ve kullandıkları malzemelerin zamanında ikmalinin yanı sıra gerekli iş gücünün sevki ve koordinasyonu, zamanın teknolojik şartları göz önüne alındığında muazzam bir disiplin ve hazırlık gerektiriyordu.

Çalışmanın bu bölümünde Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın farklı kentlerde yürüttüğü imar faaliyetleri üzerinden vakıfların kentsel dönüşümlerde üstlendikleri roller üzerinde durulacaktır. Vakıf imar faaliyetlerinin yürütüldüğü kent ve bölgelerin belirlenmesinde vakıf kurucusunun özgür iradesinin mi yoksa devletin yönlendirmesinin mi etkili olduğuna bakılacaktır. Merzifonlu gibi devletin en üst yönetici kadrolarında görev yapmış kişilerin siyasi nüfuzlarının bu süreçte ne kadar etkili olduğu sorusu, üzerinde durduğumuz önemli diğer bir alandır. Fethedilen şehirlerin iskân ve dönüşümünde vakıfların üstlendikleri roller Kamanice kentine özel referansla tetkik edilecektir. Bunların yanı sıra Celâlilerin harap ettiği bir bölgenin vakıf yoluyla nasıl şenlendirildiği, sürecin nasıl işletildiği gibi konular Kayseri-İncesu kazasının şenlendirilmesi olgusuyla ele alınacaktır.

Öteden beri miri araziler temlik edilerek mülk statüsüne dönüştürülmüş veya vakfa konu edilmiştir. Miri arazilerin bu şekilde özel mülke dönüştürülmesi her daim tartışma konusu olmuştur. Bu bağlamda üzerinde durduğumuz bir diğer mesele de temlikname ile vakfa dönüştürülen miri araziler üzerinde tarafların beklentileri ve sistemin işleyiş tarzıdır. Çalışma bunların yanı sıra toplumsal bir olgu olarak kent evleri, pazarları, dükkânları ve sularıyla da ilgilenmektedir. Bununla birlikte kentsel çevrenin yeniden kurulması ve kurgulanması gibi iddialı bir amacı gütmeyiz. Böylece çok farklı kentlerde yaklaşık 20 yıl boyunca hummalı bir imar ve altyapı çalışması yürüten Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı'nın vakıf yoluyla meydana getirilen kentsel dönüşüm pratikleri, yatırım alanları, devlet politikasıyla vakıf kurucularının şahsi gayelerinin ne ölçüde birleştiği veya ayrıştığı anlamlandırılmaya çalışılacaktır.

Bu bölümde mesele, temelde iki kaynak grubu üzerinden ele alınmıştır. Bunlardan ilki Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı'na ait 353 sayfadan müteşekkil vakfiye defteridir.²⁷⁹ Defterin 39. sayfasına kadar atik şahsiyet de

²⁷⁹ VGMA: Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakıf Defteri: 641.

denilen çeşitli tevliyet ve atama kayıtları yer almaktadır. Daha sonra 1662-1682 tarih aralığında çeşitli vakfiyeler, mübayaa hüccetleri, mütevellî temessük senetleri, ferman ve beratlar kaydedilmiştir.

İkinci defter, Kuyud-ı Kadime Arşivi'ndeki Vakf-ı Cedid tasnifinde yer alan 108 (Eski: 77) numaralı Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı'na ait müstakil bir defterdir.²⁸⁰ 155 varaktan meydana gelen defterin 1, 38, 107 ve 143. sayfalarında “Düstürü'l- amel olmak üzere Defterhane-i Amire'de hıfz olunup iktiza ettikçe suret verile deyu. 7 Safer 1092” şeklinde kayıt düşülmüştür. Bu kayıtların hemen altında Sultan IV. Mehmed'in tuğraları yer almaktadır.

Kuyud-ı Kadime Arşivi'nde yer alan defter, Osmanlı döneminde Topkapı Sarayı'nda muhafaza edilen ve vakıfla ilgili davalarda, atama kayıtlarında, tamirat ve bütçe fazlasının nasıl değerlendirileceğine ilişkin ortaya çıkan sorunlarda merkezi idarenin sıklıkla müracaat ettiği defterdir. Bu iki defterde yer alan kayıtlar büyük ölçüde aynı belgeleri ihtiva etmektedir. Bununla birlikte Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ndeki vakfiye defterinde Kamaniçe'yle alakalı olan 35 adet belge yer almazken, Kuyud-ı Kadime Arşivi'ndeki defterde de vakfiyeler yer almaz. Defterlerdeki mükerrer kayıtları ayıkladığımızda geriye toplamda yaklaşık 400 adet ferman, berat, vakfiye, mübayaa hücceti, temessük hücceti, trampa hücceti, istibdal hücceti, hududname ve temlikname niteliğinde belge ortaya çıkmaktadır. İncelenen belgelerin yaklaşık %90'ı mübayaa ve mütevellî temessük hüccetidir. Ferman, berat, vakfiye, temlikname, istibdal gibi diğer kayıtların toplamı kırk beş adettir.

Mevcut kaynaklar çok değişik türdeki sorulara cevap bulabileceğimiz mebzul miktarda veri barındırmaktadır. Ne var ki bu durum sunduğu bazı yararların yanı sıra kendi içinde çeşitli sorunları da beraberinde getirmektedir. Şüphesiz en önemlisi çok farklı alandaki belge yığınları içerisinde sınırlı zaman ve alan dâhilinde nasıl bir yöntemin tercih edileceği ve anlamlı verilere nasıl ulaşılabileceğidir. Bu bağlamda hemen yukarıda sorulan sorulara vakfin coğrafi bakımdan sahip olduğu fiziki kurumsal organizasyon yapısı da gözetilerek kent merkezli bir tasnif benimsenmiştir. Bu tasnif neticesi ulaşılabilecek sonuçlar ışığında üst yönetici sınıfa ait vakıflarla örtüştüğü veya ayrıştığı noktaları daha

²⁸⁰ TKGM, KK, VCEĞİT: Defter-i Evkaf-ı Merhum Kara Mustafa Paşa, 108 (Eski: 77).

net ortaya koyabilmek adına bakış açısı biraz daha genişletilerek benzer nitelikteki çeşitli diğer vakıflar da incelenmiştir.

3.2. BABA OCAĞI MERZİFON'UN İMARI

Bugün Amasya'ya bağlı Orta Karadeniz bölgesinde bir ilçe olan Merzifon, Osmanlı yönetiminde 19. yüzyıla kadar kervan ve ticaret yollarının avantajını kullanan büyükçe bir kaza merkeziydi. 17. yüzyılın ikinci yarısında otuz beş mahallede tahmini 5000 ila 6000 nüfus vardı.²⁸¹ Evliya Çelebi'nin 1648 senesine ait Merzifon gözlemlerine göre şehrin 44 mahallesinde, genellikle kiremit ve toprak damlarla örtülü 4.000! evi ile müftü, nakibüleşraf, yeniçeri serdari, muhtesip ve naibi vardır. Çarşı içindeki Cami-i Atik ile II. Murad camileri cemaati bol olan büyük camilerdir. Kentin faal iki imareti, bunların dışında yedi tane de derviş tekkesi vardır. Eski Hamam olarak bilinen Çelebi Sultan Mehmed Vakfı'na ait çifte hamam herkesin gidip geldiği meşhur hamamdır. Daşan (Tavşan) Dağı'ndan gelen su kent için son derece önemlidir. Şehrin tamamına yakını boyacı dükkânlarından meydana gelen 600 adet dükkânı vardır. Kentten rengârenk pamuklu bezler alan tüccarlar bu ürünleri Kırım'da esirlerle değiş tokuş yapmaktadır; hatta bütün Kırım halkının feraceleri ve giyecekleri Merzifon bezinden mamuldür.²⁸² Kent, Evliya Çelebi'nin gözünden kısaca bu şekilde betimlenmiştir. Tahrir verileri Evliya Çelebi'nin verdiği 44 mahalle, 4000 ev ve 600 dükkân gibi rakamların biraz abartılı olduğunu gösterir.

Tablo-3: Rum Vilayetine Ait Bazı Kentlerin Nüfus Verileri (1530 Tahriri)

Şehir	Müslüman/Hane	Gayrimüslim/Hane	Toplam Hane
Tokat	720	701	1421
Amasya	1042	342	1384
Trabzon	179	1080	1259
Malatya	919	185	1104

²⁸¹ Çeşitli dönemlerde Merzifon mahalleleri ve nüfusu için bakz.: Mehmet Öz, "Merzifon", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 29, Ankara 2004, s. 243-245; Mustafa Çolak, "XVI. Yüzyıl Başlarında Merzifon'a Ait İki Tapu Tahrir Defteri", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 6, Samsun 1991, s.43-59; Adnan Gürbüz, *Toprak Vakıf İlişkileri Çerçevesinde XVI. Yüzyılda Amasya Sancağı*, Yayımlanmamış Doktora tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1993, s 87-90; A. Aziz Taşan, *Dün'den Bugün'e Merzifon*, Merzifonlular Derneği, İstanbul 1979.

²⁸² *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, II, (Yayına Hazırlayanlar: Zekeriya Kurşun-Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı), YKY, İstanbul 1999, s. 205-208

Merzifon	786	302	1088
Sivas	218	750	968
Çorum	878	14	982
Erzincan	326	382	708

Tablo-4: Tahmini Nüfus Verileri, Merzifon

Tarih	Müslüman/Hane	Gayrimüslim/Hane	Toplam
1515	706	151	857
1520 ²⁸³	797	239	1036
1530 ²⁸⁴	786	302	1088
1576	875	?	
1642 ²⁸⁵	625	300	925
1831 ²⁸⁶	4928 kişi		
1844 ²⁸⁷			925

Evliya Çelebi'nin Merzifon'a gelişinden yaklaşık 25 yıl sonra Mustafa Paşa'nın imar faaliyetlerini başlattığı kentte, tahmini otuz mahalle ve 5000-6000 civarında da nüfusu bulunuyordu.²⁸⁸

Merzifon, Mustafa Paşa'nın vatan-ı aslisidir.²⁸⁹ Dolayısıyla Paşa'nın kentle doğrudan bir aidiyeti ve manevi bağı vardır. Mustafa Paşa, Merzifon'da iki vakıf kurmuştur. Bunlardan ilki, aynı zamanda Paşa'nın annesi Abide Hatun adına Narince Köyü'nde yaptırdığı camiyi de içeren 20 Ocak 1666 tarihli vakfiyesidir ve bütünüyle Merzifon'la alakalıdır.²⁹⁰ İkincisi 1678 tarihli meşhur büyük vakfiyedir.²⁹¹ Ancak Mustafa Paşa'nın

²⁸³ 1515 ve 1520 tahrirleri için bakz: Mustafa Çolak, "VXI. Yüzyıl Başlarında Merzifon'a Ait İki Tapu Tahrir Defteri", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 6, Samsun 1991, s. 56 (43-59)

²⁸⁴ 387 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Karaman ve Rûm Defteri (937/1530), II, Ankara 1997, s. 29

²⁸⁵ BOA: TD, 776

²⁸⁶ Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu, 1830-1914*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s.239; Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı (1831)*, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara 1997, s. 151.

²⁸⁷ Muhiddin Tuş, "XIX. Yüzyıl Ortalarında Merzifon'un Panoraması", *Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Uluslararası Sempozyumu*, s. 306 (299-317).

²⁸⁸ Öz, "Merzifon", s. 243-45.

²⁸⁹ "... matla-i hilâli vücud-ı saadet aludları olan Merzifon..." VGMA: 641:50/1; 346:8/1.

²⁹⁰ VGMA: 316: 8/1.

²⁹¹ VGMA: 641: 55-79.

Merzifon'da yürüttüğü imar faaliyetleri ne 1666 yılında başlamış ne de 1678 yılında son bulmuştur. Merzifon'da Mustafa Paşa'nın yürüttüğü inşaat faaliyetleri yaklaşık 16 yıl sürmüştür. Paşa'nın ölümünden sonra bazı yapılar oğlu Maktulzade Ali Paşa tarafından yaptırılmıştır.

Öngörülebilir şekilde birçok Osmanlı yönetici eliti doğdukları, görev yaptıkları ya da fethedilmesine katkı sağladıkları kentleri; aidiyet duygusu, meşruiyet kaygıları, devlet telkini gibi sebeplerle siyasi ve dini saiklerine pekâlâ uygun düşen, güçlerinin temsili olan âbidevî eserlerle donatmışlardır. Mustafa Paşa da kurguladığı imar faaliyetlerine aidiyet hissettiği, doğduğu kent olan Merzifon'da başlamıştır.

İnşası planlanan külliye'nin sürdürülebilir ve ebedi olması için öncelikle finansman kaynaklarının temini ile zemin etüdü ve planların hazırlanması, yerin satın alınması, malzeme ve iş gücünün tedariki gibi hazırlıklar tamamlanır, ardından yapı inşa edilirdi. Bu cümleden olarak Mustafa Paşa da öncelikle vakfına finansman sağlayacak olan bedestenin yapımına başlayacaktır. 1664'te Edirne'de Sultan IV. Mehmed'in yanında sadrazam kaymakamı olarak bulunan Mustafa Paşa, kethüdası Ali Ağa bin Abdurrahman'ı vekili olarak Merzifon'a gönderir. Ali Ağa'nın kentte yürüttüğü çalışmalar neticesinde bedesten için en uygun yer olarak Merzifon Çarşısı belirlenir. Ancak Merzifon Çarşısı'nda bulunan dükkânlar, Çelebi Sultan Mehmed Vakfı arsası üzerindedir ve dükkân sahipleri vakfa zemin kirası ödemektedir. Mustafa Paşa, zemini vakfa ait dükkânları yıkmak ve yerine bedesten yapmak istemektedir. Esasen böyle bir talep karşısında kadı onayı almak şartıyla mütevellî izni yeterlidir. Ancak burada mevzubahis olan vakıf bir sultan vakfidir. Bu nitelikteki büyük vakıflarda yerel kadının ve mütevellînin tasarrufu sınırlıdır. İşlem ancak selâtin vakıflarının irsen asıl mütevellîsi konumunda olan devrin padişahının fermanıyla gerçekleştirilebilirdi. Mustafa Paşa, Edirne'den Merzifon kadısına hitaben gönderilen fermanla gerekli izinleri alarak Kasım 1664'te satın alma ve yıkım işlemlerine başlamıştır.

15 Kasım 1664 tarihli ilk mübâyaa (satın alma) hücceti Merzifon kadısı Ahmed bin Şeyh Mehmed tarafından düzenlenmiş ve dönemin İstanbul kadısı İbrahim bin Abdülhay tarafından da onaylanmıştır.²⁹² Mustafa Paşa tek mübâyaa hüccetiyle Merzifon Çarşısı'nda 45 dükkânı, yerine kendi vakfı için büyük bir bedesten yaptırmak

²⁹² VGMA: 641: 120-123; TKGM, KK, VCEĞİT: Defter-i Evkaf-ı Merhum Kara Mustafa Paşa:108: 3-4.

üzere satın almıştır.²⁹³ Hukuki izlek gereği Çelebi Sultan Mehmed Vakfı'nın mütevellisi Mehmed Ağa bin Mahmud, yapılacak bedestendeki her bir yeni dükkân için yıllık 12,5 akçe zemin kirası karşılığında satış işlemini onaylamıştır. Bu işlemle Mustafa Paşa, Merzifon'un 19 farklı mahallesinde ikamet eden 35 kişinin dükkânını, bedelini ödeyerek satın almıştır.²⁹⁴ Mustafa Paşa istimlak sürecini tamamlar tamamlamaz hemen yıkım işlerine başlamış ve bir yıl içinde en geç 1665 yılı sonunda, Merzifon'daki 117 odalı meşhur bedesteni tamamlatmıştır. Zira 20 Ocak 1666 tarihli başka bir kayıta, Merzifon Çarşısı'nda yer alan bu 117 odalı bedestenin kuzeyinde zaviye, güneyinde Bakkallar Çarşısı (Bakkâlîn Sûku), doğusunda Bezci Çarşısı (Bezzâzîn Sûku), batısında da Pamukçular Çarşısı (Kattânîn Sûku) olduğu kaydı yer almaktadır.²⁹⁵

Mustafa Paşa'nın Merzifon'da yürüttüğü fiziki dönüşüm sadece bedestenle sınırlı değildi. Paşa, özellikle 1671-72 yılları arasında kentte yine büyük yatırımlar gerçekleştirmiştir. Bunlardan en önemlisi bugün Mustafa Paşa Camii'nin kuzeydoğu ve bedestenin de kuzeyinde yer alan Taşhan adlı hanın inşa ve istibdâlidir.²⁹⁶ Merzifon kadısı Nurullah tarafından düzenlenen 13 Haziran 1671 tarihli istibdâl hüccetiyle Merzifon Çarşısı'nda Mustafa Paşa'nın yeni yaptırdığı han, paşanın diğer taşınmazlarına biraz uzak kaldığı gerekçesiyle Çelebi Sultan Mehmed Vakfı'na ait olan harap hanla trampa edilmiştir.²⁹⁷ Bu hukuki işlem şöyle gerçekleşmiştir: Mustafa Paşa'yı temsilen Ali Ağa bin Abdurrahman mahkemede, Çelebi Sultan Mehmed Vakfı mütevellisi İsmail Çavuş bin Yusuf'tan, Paşa'nın çarşı içinde yeni yaptırdığı ve vakıf handan ¼ oranında daha kıymetli olan mülk hanı, diğer taşınmazlara uzak kaldığı gerekçesiyle vakıf hanla değiştirilmesini talep etmiştir. Bunun üzerine mahkeme; Amasyalı Üstad Hasan, Merzifoni Üstad Aslan, Karacaoğlu zımni ve inşaat işlerinden

²⁹³ " ...Ba'de tamamü'l-akd alınan dükkânların binası hedm ve arsalarına kârgir bezistân ve etrafına dükkânlar binası için istizan olundukta ..." 641: 123; ayrıca söz konusu hüccetin başına bu yapıların "Vilâlet-i Anadolu'da Medine-i Merzifon'da binâ olunan bezzâsitan ve dekâkîn hüccetidir" şeklinde kırmızı mürekkeple not düşülmüştür.

²⁹⁴ Söz konusu mahalleler şunlardır: Seydi Bölüğü, Eşved, Tuz Pazarı, Tarakçı, İmaret, Bozacı, Kaplan, Hamid, Hoca Süleyman, Hacı Bali, Geylan, Camii Cedit, Sofular, Mahya, Sütçü, Hacı Ahmed Fakih, Harmanlar, Alaca Minare, Hacı Hasan.

²⁹⁵ VGMA: 316:8.

²⁹⁶ Vakıf hukukunda istibdâl, vakfa ait bir taşınmazın mülk veya vakıf olan diğer bir taşınmazla değiştirilmesini ifade eder. Hukuki bakımdan tartışmalı bir konu olsa da Osmanlı uleması temelde vakfın menfaatine olmak şartıyla gelen istibdâl taleplerine izin vermiştir. Zamanla yaygın bir uygulama alanı bulan istibdâl işlemi ancak kadının bilirkışı marifetiyle yaptırdığı değer tespiti neticesinde ve her halükarda vakfın menfaatine olmak koşuluyla onaylanmıştır.

²⁹⁷ VGMA: 641:123-125; KK: 108: 5.

anlayan diğ er ehl-i vukûf ile yerinde inceleme başlatmıştır. Neticede 174,5 zira (1 zira takriben 75 santimdir) arsa üzerine kurulu ve 15 muhterik odası, harap ahır ve müştemilatı olan vakıf hana 500 esedi kuruş kıymet biçilmiştir. 129,5 zira arsa üzerine inşa edilen ve yeni 24 odası, ahır, samanlığı ve müştemilatı bulunan mülk hana ise 1700 esedi kuruş kıymet biçilmiştir. Mülk hanın vakıf handan 1200 kuruş daha değerli bulunduğu, bu sebeple istibdâlin vakfın menfaatine olduğu herkesçe tasdik edildikten sonra vakıf mütevellisinin rızasıyla istibdâl onaylanmıştır.

Taşhan'ın ilk hali bu yapıydı. Ancak, Mustafa Paşa istibdâl ettiği bu hanı birkaç yıl içinde yıktırdı ve yerine günümüzdeki hanı yaptırdı. Çünkü mevcut hanla istibdâl edilen hanın fiziki özelliklerinin birbirine hiç uymamasının yanı sıra Mustafa Paşa bu işlemi takip eden ayda hanın etrafındaki 28 dükkânı, bir yıl sonra da kalan 5 dükkânı satın almıştı.²⁹⁸ Öyle anlaşıyor ki Mustafa Paşa, öncelikle yaptırdığı mülk hanını Çelebi Sultan Vakfı'yla trampa etti. Daha sonra hanın etrafındaki dükkânları satın aldı. Nihayetinde köhne durumdaki han ve dükkânların tamamını yıktı ve yerine günümüzdeki Taşhan'ı yaptırdı.

Taşhan, han mimarisinde önemli bir yere sahiptir, zira Osmanlı mimarisinde ilk defa üçüncü kat planı Taşhan'da tatbik edilmiştir.²⁹⁹ İnşa kitabesi bulunmayan Taşhan, Mustafa Paşa Camii'nin inşa kitabesinden hareketle 1666 yılına tarihlenir. Oysa bu tarihte han henüz inşa edilmemiştir. Han, 28 Temmuz 1673 tarihli başka bir satış belgesinde inşa edilmiş vaziyettedir. Elimizdeki kaynaklara göre Taşhan, 1672-73 yılları arasında bir yerde inşa edilmiş olmalıdır.

Mustafa Paşa, kentlerin fiziki üst yapısına damga vuran simgesel nitelikte anıtsal katkıların yanı sıra Kayseri-İncesu, Edirne, İzmir ve İstanbul'da çok sayıda çeşme, su ve kanalizasyon yolları ve su maksem sistemleriyle kentlerin fiziki alt yapısına da tesir etmiştir. Merzifon'da inşa edilen külliye, bedesten, han ve diğ er yapılar da su ve kanalizasyon sistemi olmadan fonksiyon kazanamazdı. Elimizde Mustafa Paşa'nın girişimiyle Edirne'den Merzifon Kadısı ve Merzifon Çelebi Sultan Mehmed Vakfı mütevellisine hitaben çıkan 27 Ağustos 1675 tarihli bir ferman³⁰⁰ ve dönemin

²⁹⁸ 641: 126-151; 108: 6-20.

²⁹⁹ Abdülbaki Yeşil, "Merzifon-Kara Mustafa Paşa Külliyesi", *Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Uluslararası Sempozyumu*, s. 336.

³⁰⁰ 641: 119; 108: 3

Darüssaade Ağası Yusuf Ağa'nın³⁰¹ izin temessükü bulunuyor. Darüssaade Ağası Yusuf Ağa, Merzifon'daki Çelebi Sultan Mehmed Vakfı'nın nazırı sıfatıyla Mustafa Paşa'nın vakfa ait boş vaziyetteki bazı tarlalarından su yolları ve taksim sistemleri geçirmesine müsaade etmiş ve bu durum fermanla Merzifon kadılığına bildirilmiştir. Buna göre Merzifon şehrinin 14 mahallesinde çeşme bulunmamakta ve kentte had safhada su sıkıntısı çekilmektedir. Mustafa Paşa, Tavşan Dağı'ndan kanallarla kente getireceği suyu önce Sofular Mahallesi'nde kendi köşkünün³⁰² de olduğu bahçeye inşa ettirdiği su makseminde, sonra Merzifon'da yaptırdığı 14 çeşme ile külliye, hamam ve hanında kullanmak istemektedir. Bu esnada su yollarının bir bölümü Çelebi Sultan Mehmed Vakfı arazisinden geçtiği için sorun yaşanmış, mevcut ferman bunun üzerine sadır olmuştur. Mustafa Paşa suyu Tavşan Dağı'ndan kanallar vasıtasıyla Sofular Mahallesi'ndeki su taksim³⁰³ merkezine suyu getirtmiş ve burada yapılan su dağıtım sistemleriyle kentin büyük bir bölümünün su ihtiyacını karşılamıştır.

Merzifon'da Mustafa Paşa'ya bir hamam yapma izni verildiğini gösteren 1 Ağustos 1680 tarihli ferman, Paşa'nın Merzifon'a dair düzenlediği son kayıt olma niteliğindedir.³⁰⁴ Ferman, Çelebi Sultan Mehmed Vakfı'nın nazırı sıfatıyla Darüssaade Ağası Yusuf Ağa'nın arzıyla Merzifon kadısına hitaben yazılmıştır. Buna göre, Merzifon kadısı, Çelebi Sultan Mehmed Vakfı mütevellisi ve kent ahalisi Merzifon'da Çelebi Sultan Vakfına ait olan iki hamamın kentin ihtiyacına yetmediğini bildirmiştir. Bu ihtiyacı karşılamak üzere Sadrazam Mustafa Paşa'nın vakıf arsası üzerine kendi imkânlarıyla bir hamam yaptırmak arzusu padişaha arz edilmiştir. Ferman, Paşa'nın talebinin yerine getirilmesi için ruhsat vermiştir.

³⁰¹ Mustafa Paşa'nın vakıflarına ait birçok belgede Haremeyn vakıflarının ya da Darüssaade Nezaretinin nazırı konumunda olan bu Yusuf Ağa'nın ismine sıklıkla rastlıyoruz. Yusuf Ağa, 1671-1687 yılları arasında 16 yıl gibi uzun bir dönem Darüssaade ağalığı yapmıştır. Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın kaymakamlık döneminin büyük bir bölümünde ve sadrazamlık yaptığı tüm yıllarda Yusuf Ağa Darüssaade ağasıdır. Ortağı Süleyman Ağa, Merzifonlu Mustafa Paşa'nın idamından sonra onun İstanbul'daki mallarının zabt ve tahririyle görevlendirilmiş ve vakıf hukukunda emsali olmayan bir uygulamaya imza atarak Mustafa Paşa'nın Divanyolu'nda inşaat halindeki vakıf medreseyi ipotek ve borca konu etmiştir. *Silahtar Tarihi*, II, s. 119-124; Ahmet Nezihi Turan, "Bir Biyografi İnşa Denemesi: Kızlar Ağası Yusuf Ağa-Kara Yüzlü Kanlı Arap mı? Ağâ-yı Sâde-dil mi?", *İslâmiyât*, II, Sayı: 4, 1999, s. 145-163.

³⁰² 641: 148-149.

³⁰³ Bu su maksemi metruk vaziyette halen Sofular Mahallesi'nde varlığını sürdürmektedir. Murat Çerkez, *Merzifon'da Türk Devri Mimari Eserleri*, Yayımlanmamış Doktora tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Ankara 2005, s. 185.

³⁰⁴ 641:125; 108: 6. Hicri tarihlerin Miladi tarihe çevrilmesinde Türk Tarih Kurumu'nun Tarih Çevirme Kılavuzu'ndan istifade edildi.

Bugün Merzifon'da Mustafa Paşa'ya atfedilen aktif iki hamam bulunmaktadır.³⁰⁵ Bunlardan biri külliyeinin yaklaşık 400 m. kuzeyinde, Hacı Bali Mahallesi sınırları içerisinde halen faaliyette olan Paşa Hamamı olarak bilinen yapıdır. Diğeri ise Mustafa Paşa külliyesinin hemen güneyinde yer alan Tuz Pazarı Hamamı adlı yapıdır. Paşa'nın 1678 tarihli meşhur vakfiyesinde Merzifon'da herhangi bir hamamdan bahsedilmez. Bu tarihte hamam inşa edilmiş olsa vakfiyede mutlaka geçmesi beklenirdi. Dolayısıyla hamamların inşa tarihini vakfiyeden sonraya tarihlemek gerekir. Paşa Hamamı üzerindeki kitabeye göre yapı H.1092/M.1681 senesinde Mustafa Paşa tarafından yapılmıştır. Şu halde hemen yukarıda bahsettiğimiz 1680 tarihli fermanla inşasına ruhsat verilen hamam bu hamam olmalıdır. Tuz Pazarı Hamamı'nın ise Mustafa Paşa tarafından yaptırıldığına dair elimizde herhangi bir belge bulunmamaktadır. Kitabesi ve yapılış tarihi olmayan ancak Paşa Hamamı'yla aynı karakteristik özellikleri barındıran bu hamamın Paşa'nın oğlu Maktülzade Ali Paşa tarafından yaptırıldığını düşünüyoruz. Zira Mustafa Paşa'nın vakıf muhasebe defterlerinden Merzifon'da *hamam-ı atik* ve *hamam-ı cedit* adlı iki hamamının olduğunu biliyoruz.³⁰⁶ Vakıf mütevellisi Ahmed Bey'in şikâyeti üzerine hazırlanan 1733 tarihli bir belge bu iddiamızı tevsik etmektedir.³⁰⁷ Belgeye göre, Ali Paşa müteveli olduğu esnada (1689-1722) vakfın bütçe fazlasından 7.812.000 akçe para ile Merzifon'da vakfa akar olması için han, hamam, dükkânlar, bağ ve bahçe ile babaannesinin köyü olan Narince'de çiftlik, bağ ve bahçe yaptırmıştır.³⁰⁸ Ali Paşa'nın sonradan yaptırdığı bu hamam, muhasebelerde *hamam-ı cedit* diye bahsedilen Tuz Pazarı Hamamı olmalıdır.

³⁰⁵ Murat Çerkez, a.g.tez, s. 165-185; 388-401; Adnan Gürbüz, "Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın Merzifon Vakıfları", *Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Uluslararası Sempozyumu*, 2001, s. 319-329; Metin Sözen-Rüçhan Arık-Kozan Asova, *Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1975, s. 273; Aziz Taşan, *Dün'den Bugün'e Merzifon*, İstanbul 1979; Oktay Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi*, İstanbul 1986, s. 361-362.

³⁰⁶ BOA: Ev. HMM.d 3972.

³⁰⁷ BOA: C.EV: 46/2265.

³⁰⁸ "... merhum Kara Mustafa Paşa Vakfının evlâdiyet üzere mütevellisi iken fevt olan mîrû'l-Hac Vezir-i Mükerrerem el-Hac Ali Paşa hayatında zaman-ı tevliyetinde taraf-ı vakıftan ber-muceb-i defâtir-i muhasebat 65.100 (7.812.000 akçe) kuruş istikraz idüp vakf-ı mezbûrun vilayet-i Anadolu'da Merzifon Kasabasında vaki arazi-i mevkûfesi üzerlerine vakf-ı mezbûra akarat olmak üzere han ve hamam ve dekâkin ve bağ ve bahçe ve Narince Karyesi'nde vaki çiftlik ve bağ ve bahçe bina ve ihya ve ol tarafta kâimakâm-ı müteveli olanlara def-ü teslim edip onlar dahi bi't-tevliye vakf-ı mezbûr için zabt ve tasarruf idüp vakfın defterlerine ithal ve irad kayd oluna gelmiş iken..."

3.2.1. Kentli Mülk Sahipleri ve Dükkân Fiyatları

Merzifon kenti, Osmanlı döneminde en büyük dönüşümü 1664-1680 yılları arasında yaşamıştır. On beş yıl gibi kısa bir süre içerisinde kentin çarşısının fiziki görünüşü tamamen değişmiştir. Şehrin silüetini tümüyle değiştiren yapılardan biri olan yeni külliye içerisindeki cami de kentin her yerinden görülebilen en büyük yapıydı. Kentli sakinler Mustafa Paşa tarafından yaptırılan eserlere minnet ve gururla bakıyor olmalıydılar. Nitekim Mustafa Paşa kendilerinden biriydi ve kente olan vefa borcunu layıkıyla ödemişti. Merzifonlular, son on yıl içinde Köprülü ailesinin diğer üyelerinin Merzifon'un 20 km batısında yer alan Gümüşhacıköy ve 58 km kuzeyinde bulunan Vezirköprü ilçelerine çok önemli eserler yaptırmalarını biraz da kıskançlıkla izliyor olmalıydılar. Elbette Merzifon bu yarıştan geri kalmamalıydı ve nitekim kalmadı da. Mustafa Paşa'nın 1664 yılında başlattığı imar faaliyetlerinin onuncu yılında kent merkezinin fiziki görünüşü bütünüyle değişmişti. Hiç şüphesiz Evliya Çelebi 1648 senesinde ziyaret ettiği Merzifon'u 1675 yılında bir daha görme imkânı bulsaydı, karşısında çok farklı bir kent bulacak, anlatımı da o ölçüde değişecekti.

Bu dönüşümün arkasında Mustafa Paşa'nın Edirne'de henüz sadaret kaymakamı iken aldığı sivil inisiyatifler vardır. Yukarıda vurgulamaya çalıştığımız gibi vakfiye; hamam hariç bütün imar faaliyetleri tamamlandıktan sonra 1678 senesinde düzenlenecektir. Bu durum önemli imar ve kentleşme faaliyeti yürüten merkezi büyük vakıflarda vakfiye öncesi yapılan ve yıllarca süren hazırlıkları göstermesi bakımından son derece önemlidir. Merzifon örneğinin bir diğer önemli çıktısı da vakıf hayrat ve akar kavramları kapsamında hayratı yaşatacak olan akarın, yani gelir kaynaklarının yaptırılmasının ve tespitinin öncelikli olduğudur.

Bunların yanı sıra 1664-1675 yılları arasında kentte yürütülen imar faaliyetleri bize kentli mülk sahipleri ve kentin geçim kaynakları üzerine de önemli çıktılar sunar. Kaldı ki vakfın bir şehirde üstlendiği görev, o şehirde yaşayan bireylerin ticari ve dini ihtiyaçlarıyla örtüştüğü müddetçe fonksiyonellik kazanabilirdi.

Mustafa Paşa, Merzifon kentinde kırk farklı satın alma (mübayaa hücceti) işlemi gerçekleştirmiştir.³⁰⁹ Birçoğu doğrudan taşınmaz satışında taraf olarak bir kısmı da bu olaya şahit olan 130 kişinin ismi tespit edildi. Farklı tarihlerde gerek mülk satışı yapan

³⁰⁹ VGMA: 641: 119-151; KK: 108: 3-19.

gerek konumu itibariyle olaya şahitlik eden kişileri elediğimizde elimizde bu on yıllık süre zarfında kentte yaşayan 105 kişinin isimleri ve yaşadıkları mahalleler bulunuyor. Diğer taraftan aynı dönemde Merzifon çarşısında 76 dükkân satışı, 117 odalı bir bedesten ve ilk defa üç katlı bir hanın inşası hakkında detaylı verilerimiz mevcut.

Belirli bir zaman diliminde belirli bir şehirdeki insan sayısı ve dükkân fiyatları bize kentli mülk sahipleri ve ticari konut fiyatları ile kişilerin geçim kaynakları hakkında önemli ipuçları verir. Bu veriler, elde edildiği takdirde aynı dönemde farklı kentlerin karşılaştırılması fırsatını da sunar.

Osmanlı toplumu veya kent tarihi çalışan araştırmacılar için bir şehirdeki satış belgeleri her şeyden önce kentli mülk sahipleri hakkında bilgi sağladıkları için önemlidir. Bir gayrimenkulün mülkiyet değişikliğiyle alakalı bir kayıta tarafların ikisinin de ismi geçer. Bu bize tarafların kadın mı erkek mi, Müslüman mı gayrimüslim mi, reaya mı askeri mi oldukları gibi konularda veri sağlar. Bir kentte belirli bir zaman diliminde elde edilen bu verileri kentin tamamına uygulayarak kullanmadan önce verilerin toplam kent nüfusunu ne ölçüde temsil ettiğinin belirlenmesi gerekir. Temsil sorunun çözümü, asıl gayemiz olan Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı'nın Merzifon şehrinin kentleşmesindeki katkısının boyutunu ve sınırlarını anlamaya ve anlamlandırmamıza da hizmet edecektir.

1648 yılında kente gelen Evliya Çelebi, şehrin 4000 hanesinden ve 600 dükkânından bahseder. Ancak çeşitli tarihlerde yapılan tahrirlere göre Merzifon'da 850 ila 1100 arasında hane vardır. Resmi kayıtlar Merzifon'da, Çelebi'nin verdiği rakamların ancak ¼'i kadar hane olduğunu gösterir ki buradan hareketle de yaklaşık 150 adet dükkân olduğu tahmin edilebilir. Şu halde 1664-1675 yılları arasında gerek bir mülk maliki gerek şahit olarak kayıtlı olan 105 kişiyi hane varsayarsak- ki bu insanların kahir ekseriyetinin hane reisi olduğunda şüphe yoktur- mülkiyet ilişkilerinde tespit edilen kişilerin kentin tüm hane sayısının yaklaşık %10'unu temsil ettiği rahatlıkla söylenebilir. Satışa konu dükkânlarda bu oran çok daha fazladır. Mustafa Paşa'nın yeniden yaptırdığı 117 odalı bedesten ile üç katlı ve 62 odalı hanı dışarıda tuttuğumuzda, sadece Merzifon çarşısında satın aldığı 76 dükkân, şehrin toplam dükkân sayısının yaklaşık %50'sini temsil etmektedir. Bu açıdan bakıldığında elimizdeki

verilerin temsil gücünün kentin tamamı hakkında yapılacak değerlendirmeler için oldukça yeterli olduğu söylenebilir.

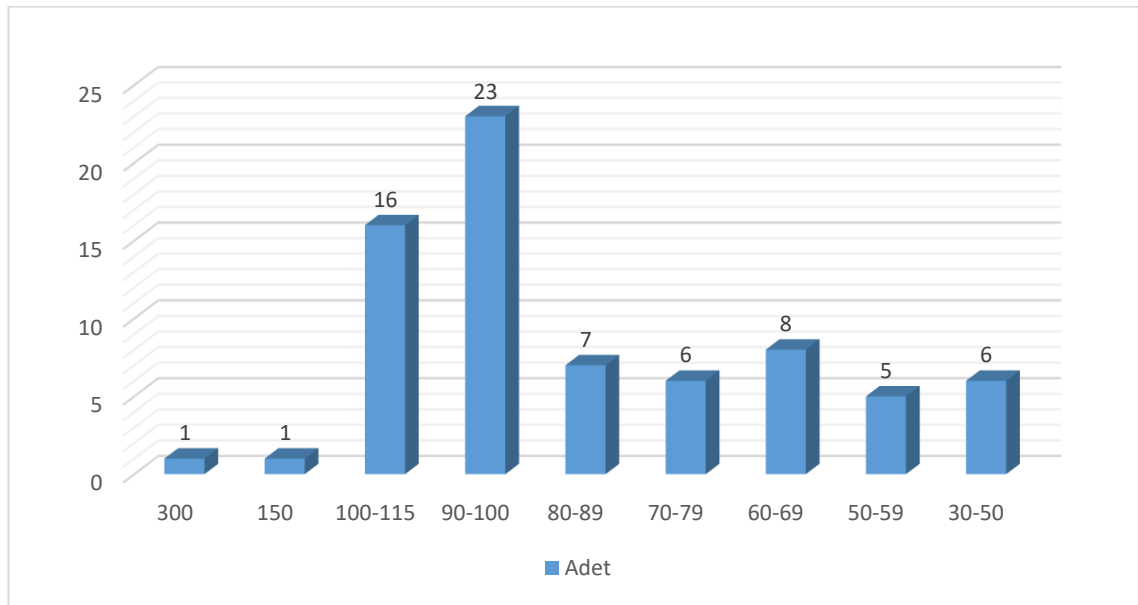
İncelenen dönemde Merzifon'da 26 mahalle adı tespit edilmiştir. Bu mahalleler şunlardır: Alaca Minare, Bozacı, Bozahane, Cami-i Cedid, Erzincan, Eşved, Geylan, Hacı Adil, Hacı Ahmed Fakih, Hacı Bahşi, Hacı Bali, Hacı Hasan, Hoca Süleyman, Hacı Rahat, Hamid, Harmanlar, İmaret, Kaplan, Mahya, Neccar, Seydi Bölüğü, Sofular, Sürreci, Sütçü, Tarakçı, Tuz Pazarı

Kayıtlarda Sofular Mahallesi 11 kez, Cami-i Cedid Mahallesi 10 kez, Seydi Bölüğü, Hamid ve Hoca Süleyman Mahallelerinin isimleri 5'er kez geçerken Bozahane, Erzincan, Kaplan, Eşved ve Neccar gibi bazı mahallelerden sadece birer kez bahsedilmiştir.

İsimleri belirlenen 105 kişi arasında 4 imam, 3 vaiz, 3 mütevelli, 2 kadı ve 1 müderris askeri grup içinde tanımlandı. İlk bakışta askeri hanelerin oranının toplam hane sayısının %12,4 gibi önemli bir birimini meydana getirdiği görülür. Ancak bu oran bazı yönleriyle yanıltıcıdır. Daha önce ifade edildiği gibi söz konusu 105 isim arasında satış işlemine şahit olanların isimleri de istatistiğe dâhil edildi. Mahkeme kayıtlarının sonuna düşülen *şuhudu'l-hal*'in bölgenin önemli kişilerinden seçildiği bilinen bir gerçektir. Diğer taraftan mevcut mahkeme kayıtlarının tamamında Mustafa Paşa ve kentli sakinlerin yanı sıra Çelebi Sultan Mehmed Vakfı da taraf konumundaydı. Dönem boyunca Çelebi Sultan Vakfı'nda iki kez mütevelli değişikliği olmuştur. Söz konusu iki mütevelli, şehirde emeklilik hayatı sürmekte olduğu anlaşılan baba oğul kadılar ile müderris Mustafa Efendi -satış işleminde taraf olarak değil- bu olaya şahitlik eden kişiler olarak bulunmuşlardı. Askerilerin az olması, askeri gruba dâhil olanların tanımında küçük bir değişiklik çok farklı dağılımla sonuçlanabileceğinden, genel sonuçlardan imtina edildi. Bununla birlikte satılan gayrimenkullerin sahiplerinin yaklaşık % 95'inin reayadan olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Satılan gayrimenkullerin %92'si Müslümanlara, %8'i gayrimüslimlere aitti. Kadınların oranı %6 ile sınırlıydı. Kentte 5 adet seyyid ailesi yaşıyordu.³¹⁰ Müslümanlardan 18 kişi (%17) hac farizasını yerine getirmişti.

Şekil-1: Dükkân Fiyatları (1664-1674)



Şekil 1, fiyatları tespit edilen 73 adet dükkânın esedî kuruş cinsinden fiyat aralıklarını gösterir. Dükkânlardan ikisi Eski Camii, ikisi de Eski Hamam yanındadır. Geriye kalan 69 dükkânın tamamı Merzifon çarşısında bulunmaktadır. Bu dükkânlar içinde 16 penbeci, 13 bezzâz, 9 bakkal, 2 ekmek fırını ve 1 de attar vardı. Belgelerde 32 dükkânın ne amaçla kullanıldığı belirtilmemiştir. Ancak, sınır tanımlamalarından bunların kahir çoğunluğunun bezzâz ve penbeci dükkânları oldukları tahmin edilebilir. Belgelerden on yedinci yüzyılın sonlarında Merzifon Merkez Çarşısı'nda dört çarşının faal olduğu tespit edilmektedir. Satılan dükkânların tamamı Çelebi Sultan Vakfı arsası üzerine bina edilmiştir. Dolayısıyla tüm mülk sahipleri bu vakfa zemin kirası ödüyordu. Mustafa Paşa,

³¹⁰ Seyyid Piri Çelebi bin Bali Çavuş, Seyyid Hacı Ali bin Seyyid İsa, Seyyid Mustafa Çelebi bin Ahmed Çelebi, Vahap Çelebioğlu Seyyid Hasan.

aynı belgede hem mülk sahibi hem de arsa sahibi vakıf olmak üzere iki farklı tarafla sözleşme gerçekleştiriyordu.

17. yüzyılın son çeyreğinde Merzifon'da kayıtlı fiyatlara göz attığımızda dükkânların büyük çoğunluğunun 90-115 kuruş arasında olduğunu görmekteyiz. Bu sınıftaki fiyatlar toplam dükkânların %53,4'ünü oluşturur. Ancak 115 kuruştan sonra, tablomuzu piramit şeklinde düşünürsek, piramidin ucu iğne benzeri düz bir çizgi halini alır. 60 kuruşun (7.200 akçe) altında, en düşük kategorideki dükkânların oranı %15'i geçmemektedir. Fiyatların dükkânların bulunduğu konuma ve iş kollarına bağlı olarak arttığı ya da azaldığı tespit edilmektedir. Kasım 1664 senesinde tek kalemde alınan 13 bezzâz (bez satılan dükkân) ve 16 penbeci dükkânı fiyat dağılımında oldukça belirleyici olmuştur. Bezzâz dükkânları 12.500 akçe (104 kuruş) üzerinden satın alınmıştır. Penbeci dükkânlarının fiyatları 8.175 akçe ile 11.875 akçe (68-99 kuruş) gibi çok geniş bir bant aralığındadır. En düşük fiyata sahip dükkânların ise bakkallar olduğu ortaya çıkıyor. Fiyatlarına ulaşabildiğimiz 8 bakkal dükkânı 7.250 akçe ile 8.750 akçe arasında alınıp satılabiliyordu.

Eski Hamam yanında bir odalı ekmek fırını, 300 kuruşluk fiyatıyla fiyat piramidinin en tepesinde yer alıyor. 150 kuruşluk satış bedeliyle ikinci en yüksek fiyat Merzifon çarşısında satılan diğer bir ekmek fırınına aittir. İşin daha ilginç yanı bu iki fırının da sahibinin kadın olmasıydı. Eski Hamam yanındaki fırın, Temmuz 1672 tarihli satış belgesiyle Hoca Süleyman Mahallesi sakinlerinden Hatice Hatun binti Hüseyin tarafından; Merzifon çarşısındaki 150 kuruşluk diğer fırın ise Temmuz 1673'te Hacı Bahşi Mahallesi sakini olan İsmihan Hatun binti Hacı Hasan tarafından satılmıştır. Piramidin en tepesindeki iki dükkânın yanı sıra 36,5 kuruşluk fiyatıyla piramidin en altındaki iki dükkân da bir kadın tarafından satılmıştır.

Elimizdeki fiyat verilerinin uzak çıktıklarından biri de mülk sahiplerinin zenginlik seviyeleri hakkında söyledikleridir. Dükkânların değerinin mülk sahiplerinin göreceli zenginliklerini az çok yansıttığını kabul edersek, kentte yaşayan kadın-erkek, Müslüman-gayrimüslim, askeri-reaya dükkân sahipleri arasında bir grubun diğerine kayda değer bir üstünlüğü bulunmaz. Müslüman ve gayrimüslimler arasında katı bir mekânsal ayırım söz konusu değildir. Bu iki dini topluluğun üyeleri aynı çarşıda yan

yana birbirine benzeyen dükkânlarda bez, pamuk satıcısı veya bakkal olarak aynı işleri yapıyorlardı.

17. yüzyılın son çeyreğinde Merzifonlu mülk sahiplerinin mülkiyet kaynağının temelinde tekstil yatıyordu.³¹¹ Her ne kadar bütün Kırım halkının feracelerinin ve giyeceklerinin Merzifon bezinden mamul olduğunu teyit edemesek de kentte çok yoğun pamuk işçiliğinin ve pamuk dokumacılığının olduğu konusunda Evliya Çelebi'yi rahatlıkla teyit edebiliriz. Dahası pamuklu dokuma ve bunlara dayalı iş kolunun insanların büyük bir bölümünün gelir kaynağını oluşturduğu da aşikârdır.

Üzerinde durulması gereken bir başka konu da satış işlemlerinin gerçekleşme biçimiydi. Bütün satış işlemlerinde Mustafa Paşa'yı temsilen bir tarafta kethüdaları Ali ve Ahmed Ağalar, diğer tarafta mülk sahibi Merzifon halkı ve üçüncü taraf olarak Çelebi Sultan Mehmed Vakfı mütevellisi bulunuyordu. Gerçekten mülk sahipleri mallarını kendi rızalarıyla, zorlama olmaksızın mı satmışlardı? Yoksa Köprülü ailesinin tüm ayrıcalıklarına sahip, hâlihazırda sadaret kaymakamlığı statüsüyle devletin de gücünü arkasına alan Mustafa Paşa, Merzifon'da zorunlu bir istimlak mı gerçekleştirmişti? Bu sorulara belirli ölçüde kadı sicillerinde yanıt bulabilirdik. Ne var ki, döneme ait Amasya sicilleri içerisinde Merzifon'a ait kayıtlar bulunmaz. Bununla birlikte soruların cevabı bizim için ayın karanlık yüzü de değildir. Zira mevcut satış belgeleri bize bazı ipuçları veriyor. Mustafa Paşa'nın satın aldığı dükkânlar, her ne kadar Merzifon Çarşısı'nda yer alıyor olsa da bunlar kapalı bir bedesten içinde veya etrafı çevrili, kurşun örtülü bir han içinde korunaklı değildi. Diğer taraftan belgelerden mevcut dükkânların birçoğunun köhne vaziyette olduğu da anlaşılıyor. Biz Merzifon'da gerçekleştirilen bütün satış işlemlerinin karşılıklı rıza ve anlaşma ile yapıldığını düşünüyoruz. Mustafa Paşa mülk sahiplerinin ellerindeki eski ve korunaksız dükkânları satın alarak onlara bedesten ve han içinde yeni, daha ferah ve güvenli bir ortamda ticaret imkânı sağlamış olmalıdır. Bu durum iki tarafın da çıkarına hizmet etti. Mülk sahipleri için yeni ve güvenli bir ortamda ticaret imkânı sunarken, Paşa için de Merzifon'daki vakıf hayrat yapıların ve personelin finansmanını sağlayacak hazır kiracılar sağladı. Kent merkezindeki büyük dönüşüm

³¹¹ Tekstil sanayisi, kentin on dokuzuncu yüzyılda da en önemli iş kolu olmaya devam etmiştir. Temettüat kayıtları üzerine yapılan araştırmalar Merzifon hane halkının %32,76'sının tekstil işleriyle uğraştığını ortaya çıkarmıştır. Muhiddin Tuş, "XIX. Yüzyıl Ortalarında Merzifon'un Panoraması", *Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Uluslararası Sempozyumu*, (Yayına Hazırlayanlar: Zeki Dilek ve diğerleri) 08-11 Haziran 2000, Merzifon, s.307.

mülk sahiplerinin ticari faaliyetlerini sekteye uğratmadan gerçekleşmiş olmalıydı. Zira Mustafa Paşa'nın Merzifon'daki 117 odalı bedesteni 1664 yılı itibariyle tamamlanmış vaziyettedir. Öyle anlaşılıyor ki kentli mülk sahiplerinin bir kısmı çoktan iş yerini bedestene taşımıştı. Sonuç olarak, Mustafa Paşa'nın Merzifon kentinde gerçekleştirdiği imar faaliyetleri, Paşa'nın siyasi nüfuzunun tesiri altında zorla gerçekleştirilen bir istimlak hareketi olarak değil, bilakis kentli mülk sahipleriyle vakıf çıkarlarını aynı hedefte birleştiren, karşılıklı çıkar ve rıza ilişkisine bağlı olarak gelişmişti.

3.3. 17. YÜZYILDA ORTA ANADOLUDA CELÂLÎ YIKIMI SONRASI ŞENLENDİRİLEN BİR İLÇE: İNCESU'NUN VAKIF VE TEMLİK İŞBİRLİĞİYLE KURULUŞU VE İSKÂNİ

“...Rivayettir ki Orhan Gazi iki imaret yaptırdı. Biri Bursa'da ve biri İznik'de ve Manastır-Bursa'da bu medrese ettirdi. Ve dahi muhabbet ettiği dervişlere zaviyeler yaptırdı. Nitekim Geyikli Baba üzerinde yaptırdı. Evsafın sabıka zikrettik ve her yerleri imar etmeyi severdi. İssiz yerleri mamur edip, Müslümanları arındırdı. Ve Bursa'da yaptırdığı imaret yeri bir ıssız yerdi ki ikindiden sonra âdem varmaya vehm ederdi Şöyle rivayet ederler ki, bu Ergene Köprüsü'nün yeri evvel ormanlık ve balçık ve çökeklik idi. Ve haramiler durağıydı. Ve hiç vakit olmayaydı kim onda harami adam öldürmeyeydi. Andan Sultan Murad hazâin harc edip evvel ağaçları kırdırıp pak ettirip orada yüz yetmiş dört kantarlı bir köprü yapıp, ol köprüünün iki başını mamur ettirip bir başına Ergene nam bir latif kasaba şehri edip, bir âli imaret yaptırdı...”³¹²

Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş ve gelişme dönemlerinde kentlerin imar ve iskânında vakıf kurumundan büyük ölçüde yararlanıldığı bilinmektedir. Kuruluş döneminin sürgün politikasının yanı sıra geniş vakıf arazileriyle desteklenen tekke ve zaviyelerin faaliyetleri erken dönem Osmanlı iskân siyasetinde bir kolonizasyon ve şenlendirme aracı olarak kullanılmıştır. Vakıflar, 17. yüzyılda Ege ve Orta Avrupa'da gerçekleşen fetihler sonrası oluşan yeni kentlerin ve Anadolu'da Celâli yıkımına uğrayan eski yerleşim bölgelerinin imarında kendilerine yüklenen yeni bir görevle bu amaca bir kez daha hizmet etmişlerdir. Devlet, kuruluş döneminden farklı olarak 17. yüzyılda uyguladığı iskân siyasetinde paşa vakıflarını ön plana çıkarmıştır. Elinizdeki

³¹² *Kitâb-ı Cihan-Nümâ: Neşri Tarihi*, I-II, haz. Faik Reşit Unat-Mehmed A. Köymen, (Ankara: TTK, 1949) s. 187 ve 603.

çalışma ilk kez kullanılan birincil el kaynaklardan hareketle Celâlilerin tahrip ettiği bir bölgenin Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı tarafından nasıl şenlendirilip iskân edildiğine odaklanmaktadır. Araştırmada vakfın yaklaşık on yıllık iskân ve şenlendirme çalışması neticesinde İncesu adlı yeni bir ilçenin kuruluşuna yaptığı katkılar ortaya konulmuştur.

3.3.1. Amaç İskân, Araç Vakıf

Osmanlı yöneticilerinin, imparatorluğun kuruluşundan itibaren bir iskân ve imar metodu olarak vakıfları araç olarak kullandığı bilinmektedir. Memleket açmak, işlemek, şenlendirmek ve imar etmek gibi terimler etrafında şekillenen kentlerin vakıf yoluyla imar ve iskânı projesi; erken dönemde imparatorluğun Rumeli ve Anadolu coğrafyasında yeni fethedilen yerlerin ve sefer güzergâhlarının iskân ve kolonize edilmesi, yolların ve önemli geçitlerin canlandırılması amacını güder. Bu bağlamda erken dönemde gerek kent merkezlerinin gerekse boş yerlerin yerleşime ve iskâna açılması veya canlandırılmasında büyük zirai art bölgeleriyle desteklenen merkezi imparatorluk ve tekke-zaviye vakıfları önemli roller üstlenmişlerdir.³¹³

Askeri, ticari, hac ve ulak amaçlarına hizmet eden, çıkış noktası İstanbul olan Osmanlı yol şebekesi, Anadolu ve Rumeli’de genel olarak sağ, orta ve sol kol olmak üzere üç ana güzergâh ile bunlara bağlı talî yollardan meydana gelmiş olup birçok Osmanlı kenti aynı zamanda kökeni çok daha eskilere dayanan bu yol şebekesine göre konumlanmıştır.³¹⁴ 16. yüzyılda, başkent İstanbul haricinde devletin çeşitli stratejik

³¹³ Ömer Lütfi Barkan, “Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler, II”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı: 2 (1942) s. 279-387; Ömer L. Barkan, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler (I)”, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt: XI, Sayı: 1-4 (1949-1950) s. 524-569; Ömer L. Barkan, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler (II)”, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt: XIII, Sayı: 1-4 (1951-1952) s. 56-78; Ömer L. Barkan, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler (III)”, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt: XV, Sayı: 1-4 (1953-1954) s. 209-237; Ömer L. Barkan, “Türk-İslâm Toprak Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu’nda Aldığı Şekiller: (I) Mâlikâne-divânî Sistemi”, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, Sayı: II (1932-1939) s. 119-184; Ömer L. Barkan, “İslâm-Türk Mülkiyet Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu’nda Aldığı Şekiller (III): İmparatorluk Devrinde Toprak Mülk ve Vakıflarının Hususiyeti”, *Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Cilt: VII, Sayı: 4 (1941) s. 906-942; M. Tayyib Gökbilgin, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası: Vakıflar-Mülkler-Mukataalar*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, (İstanbul: Üçler Basımevi, 1952; Machiel Kiel, “The Vakıfnâme of Rakkas Sinan Beg in Karnobat (Karîn-âbâd) and the Ottoman Colonization of Bulgarian Thrace (14th-15th-century)”, *The Journal of Ottoman Studies*, I (1980) s. 15-32.

³¹⁴ Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Şehircilik ve Ulaşım*, der. Salih Özbaran, (İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1984) s. 140-146; Yusuf Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı*

bölgelerine, başkenti Balkanlar ve Orta Avrupa, Anadolu, Doğu Anadolu ve Orta Doğu'ya bağlayan sefer, ticaret ve hac yollarının emniyet altına alınmasına hizmet eden, çoğu Mimar Sinan eseri olan “menzil külliyesi” denen yapı toplulukları inşa edilmiştir.³¹⁵ Her biri büyük vakıflar tarafından kurulup finanse edilen bu yapı toplulukları güvenli ticari ve zirai cazibe merkezleri haline gelmiş ve birçok kasaba, kaza ve şehrin oluşumunu beraberinde getirmiştir.

Diğer taraftan vakıflar 17. yüzyılda bir kez daha yoğun bir şekilde kentlerin şenlendirilmesine ve iskânına hizmet etmiştir. Bu yüzyılda vakıflar, Ege adaları ve Orta Avrupa'da fetihlerle kurulan yeni kentlerin ve Celâli yıkımına uğrayan eski yerleşim bölgelerinin imarında yeni bir misyon yüklenmişlerdir.

16. yüzyılın sonlarında başlayan ve “Celâli İsyanları” denen eşkıyalık faaliyetleri 17. yüzyılda özellikle Anadolu ve Suriye bölgesinde asayiş ve güvenliğin bozulmasına sebep olarak çok sayıda köy, kasaba ve mezranın boşaltılmasıyla sonuçlanmıştır.³¹⁶ Köylerin boşaltılması ve tahribi zirai üretimin düşmesini, bu da beraberinde hububat darlığını ve umumi kıtlığı getirmiştir. Tahkimli kasabalar ve şehirler, açlık ve şiddetten kaçan düzensiz kalabalıkla dolup taşarken kırsal coğrafya bütünüyle metruk kalmıştır.³¹⁷ 1603 yılından itibaren hız kazanan büyük çaplı demografik hareketler “büyük kaçgunluk” dönemi olarak adlandırılan kitlesel nüfus hareketlerini beraberinde getirmiştir.³¹⁸ Bu bağlamda örneğin 16. yüzyılın sonlarında Konya merkezinin 15.000'i biraz geçen nüfusu kırsal bölgelerden gelen göçlerin etkisiyle 17. yüzyılın ortalarında 18.000'e ulaştı. Aynı dönemde Tokat ve Manisa'nın merkez nüfusları da sırasıyla 13.000'den 21.000'e ve 8.000'den 18.000'e çıkmıştır.³¹⁹ Yıkım sadece kırsal bölgelerle

İmparatorluğunun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi, (Ankara: TTK, 2014) özellikle “Osmanlı'da Yollar ve Derbend Noktaları” başlıklı II numaralı harita incelenebilir.

³¹⁵ Fatih Müderrisoğlu, *16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Menzil Külliyesi*, Yayımlanmamış Doktora tezi, Hacette Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1993, s. 35.

³¹⁶ William J. Griswold, *Anadolu'da Büyük İsyân 1591-1611*, (Çeviri: Ülkü Tansel), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2002, s. 19-86.

³¹⁷ Mustafa Akdağ, *Celali İsyanları (1550-1603)*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1963) s. 171-176, 250-58; Mustafa Akdağ, “Celâli İsyanlarından Büyük Kaçgunluk 1603-1606”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2, (1964) s. 1-49; Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı*, (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1987) s. 30-31; Sam White, *Osmanlı'da İsyân İklimi: Erken Modern Dönemde Celali İsyanları*, çev. Nurettin Elhüseyni, (İstanbul: Alfa Yayınları, 2013) s.344.

³¹⁸ Akdağ, “Celâli İsyanlarından Büyük Kaçgunluk”, s. 17.

³¹⁹ Ömer Lütfi Barkan, “Research on the Ottoman Fiscal Surveys”, M.A. Cook (ed.), *Studies in the Economic History of the Middle East*, (London, 1970), s. 163-171; Yusuf Oğuzoğlu “XVII. Yüzyılda Konya

sınırlı kalmamıştır. Avarız-hane ve cizye defterleri üzerine yapılan bazı çalışmalar, yaşanan şiddet sarmalının yüzyılın ortalarında Amasya, Kayseri, Denizli, Merzifon, Samsun, Erzurum, Harput, Kütahya, Bozok, Bayburt gibi bazı kaza ve sancak merkezlerinin nüfusunun en az yarıya indiğini, kırsal bölgelerde durumun daha da ağırlaşarak %80'lere varan nüfus kayıplarının yaşandığını ortaya çıkarmaktadır.³²⁰

Her ne kadar Celâli olaylarını inceleyen belli başlı modern kaynaklar³²¹ büyük kaçgun dönemini 17. yüzyılın ilk yıllarına kadar getirmiş olsalar da muasır Osmanlı kaynaklarında yüzyılın ikinci yarısında hâlâ birçok kentte Celâli olaylarının neticeleri bütün çıplaklığıyla ortaya konulmaktadır.³²² Diğer taraftan müstakil bazı yeni çalışmalar, 1608'de Kuyucu Murad Paşa'nın sağladığı sükûnetin geçici bir nefeslenmeden öte gitmeyen aldatici bir ferahlama sağladığını, dahası şiddet ve karmaşa dönemlerinin Abaza Mehmed Paşa, Cennetoğlu, Boynuinceli Hacı Ahmedoğlu Ömer,

Şehrindeki İdari ve Sosyal Yapılar", der. Feyzi Alıcı, *Konya*, (Ankara: 1984) s. 97-109; Hüseyin Muşmal, *XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Konya'da Sosyal ve Ekonomik Hayat (1640-1650)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, Selçuk Üniversitesi, 2000, s. 64.

³²⁰ Oktay Özel, "Population Changes in the Ottoman Anatolia During the 16th and 17th Centuries: the "Demographic Crisis" Reconsidered", *International Journal of Middle East Studies*, 36 (2004), s. 183-205; Oktay Özel, "The Reign Of Violence: The Celalis 1500-1700", Christine Woodhead (ed.), *The Ottoman World*, (Routledge, London and New York: 2012) s. 193 (184-202); Oktay Özel, "The Question of Abandoned Villages in Ottoman Anatolia", Elias Kolovos (ed.), *Ottoman Rural Societies and Economies* (Crete University Press, 2015) s. 95-130; Roland Jennings, "Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century: A Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon and Erzurum", *International Journal of Middle East Studies*, 7, (1976) s. 41; Enver Çakar, "17. Yüzyılın İkinci Yarısında Antakya Kazasında İskân ve Nüfus (1678/1089 Tarihli Avârız-Hâne Defterine Göre)", *Belleten*, cilt: LXVIII, sayı 252 (Ağustos 2004) s. 446-454; Mehmet İnbaşı "1642 Tarihli Avarız Defterlerine Göre Erzurum Şehri", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 4 (2001) s. 9-32; Mehmet İnbaşı, "Bayburt Sancağı (1642 Tarihli Avarız Defterlerine Göre)", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10/1 (2007) s. 89-118; Meltem Aydın, "Avarız Defterlerine Göre XVII. Yüzyılda Kütahya", *Sosyal Bilimler Dergisi*, 48 (2016) s. 199-232; Mehmet Ali Ünal, "1056/1646 Tarihli Avârız Defterlerine Göre 17. Yüzyıl Ortalarında Harput", *Belleten*, cilt: LI, sayı: 199 (1987) s. 119-129; Mehmet Öz, "Bozok Sancağında İskân ve Nüfus (1539-1642)" *XII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*, III, (Ankara: TTK, 1999) s. 791-92; Mehmet Öz, "Population Fall in Seventeenth Century Anatolia: Some Findings for the Districts of Canik and Bozok", *Archivum Ottomanicum*, 22 (2004) s. 159-171; Turan Gökçe, *XVI. Ve XVII. Yüzyıllarda Lâzıkıyye (Denizli) Kazası*, TTK, Ankara 2000.

Bu defterlerin genel yapısı ve Osmanlı Anadolu kentlerinin demografik yapısının tespitinde nasıl kullanılabileceği üzerine yapılan bazı tartışmalar için bkz.: Oktay Özel, "Avarız ve Cizye Defterleri", *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, Şevket Pamuk-Halil İnalçık (ed.), (Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, 2000) s. 35-50; Oktay Özel, "17. Yüzyıl Osmanlı Demografi ve İskan Tarihi İçin Önemli Bir Kaynak: Mufassal Avarız Defterleri", *XII. Türk Tarih Kongresi, 12-16 Eylül 1994, Kongreye Sunulan Bildiriler*, III, (Ankara: TTK) s. 735-744.

³²¹ W. Griswold'un *Anadolu'da Büyük İsyân'ı* 1611'de, Akdağ'ın çalışması 1603'te biter. Daha yeni bir çalışma olan *Erken Modern Dönemde Celali İsyânları*'nda Sam White, 1590-1610 dönemini ele almaktadır.

³²² Kâtip Çelebi, *Düstûru'l-amel li İslâhi'l-halel*, (İstanbul 1280) s.127-129; *Evlîya Çelebi Seyahatnamesi*, II, III ve IX. Ciltler.

Katırcıoğlu, Abaza Hasan Paşa ve Yeğen Osman Paşa gibi asiler önderliğinde bütün bir 17. yüzyıl boyunca devam ettiğini ve bu kişilerin yer yer genel ve bölgesel düzeyde etkin kontrol sağladıklarını ortaya çıkarmıştır.³²³ Oktay Özel, bir adım daha ileriye giderek Celâli krizleri nedeniyle terkedilen ve metruk kalan yerleşim yerlerinin bir daha 16. yüzyıl sonundaki yoğunluğa erişemediğini, dahası 17. ve 18. yüzyıllarda yaşandığı iddia edilen düzelme, toparlanma iddialarına ihtiyatla yaklaşılması gerektiğini belirterek böyle bir toparlanmanın ancak 19. yüzyılda aranabileceğini belirtir.³²⁴ Öte yandan Anadolu ve Rumeli bölgesinde çok sayıda vakıf köyü barındıran büyük vakıf muhasebeleri üzerinde yapılan bazı çalışmalar, tarımsal üretimde en azından tüm bölgeler ve zaman dilimleri bağlamında uzun süreli bir üretim darlığı ve demografik kriz olduğu yaklaşımına ihtiyatla bakılması gerektiği yönünde yeni veriler ortaya koymaktadır.³²⁵

17. yüzyılda devletin en büyük gelir kaynağı olan zirai üretim bölgeleri, isyanlar ve eşkıyalık olayları neticesinde büyük ölçüde harap olmuştur. Osmanlı idarecilerinin bu durum karşısında 17. yüzyılın ortalarından itibaren Orta Anadolu, Çukurova ve Suriye’de terk edilen köylerde yeniden güvenliği, nüfus akışını ve üretimi sağlamak adına çeşitli tedbirlere başvurduğu gözlemlenir.³²⁶ Devlet yönetiminin önündeki en

³²³ Özel, “The Reign Of Violence”, s. 189-191; Özel, “Population Changes”, s. 189-192.

³²⁴ Özel, “The Question of Abandoned Villages in Ottoman Anatolia”, s.130-131.

³²⁵ Örneğin Orbay, 1593-1650 yılları arasında Kuzeydoğu Rumeli Bölgesinde tarımda uzun dönemde bir üretim krizinden bahsetmenin çok zor olduğunu belirtir. Öte yandan 17. Yüzyılın ilk yarısında Gelibolu’daki çeşitli köylerden edilen elde edilen gelirlerde yüzyılın başında biraz düşmüş olmakla birlikte 1630’lardan sonra bir toparlanmayı işaret eden artışlar görülür. Aynı dönemde Trakya’ya Gazi Süleyman Paşa Vakfının tarımsal gelirlerinde krize işaret eden bir düşüş görülmezken, Konya, Amasya ve Çankırı ve Tokat için durum farklılık arz eder. Öte yandan Orta Anadolu’da Nurbanu Valide Sultan Vakfı’na ait devasa bir tarımsal üretim birimi olan Yeni-İl Hassı’na ait tarımsal gelirlerde 17. Yüzyılın sonlarına doğru bariz bir iyileşme görülür. Kayhan Orbay, “Agricultural Production, Prices and Rural Demography in the Balkans (1593-1650)”, *Archivum Ottomanicum*, (2016) s. 271-77; Kayhan Orbay, “The Waqf of Saruca Pasha in Gallipoli and Agricultural Economy in 17th. Century Thrace”, *Bulgarian Historical Review*, 1-2 (2012) s. 109-126; Kayhan Orbay, “Financial Development of the Waqfs in Konya and the Agricultural Economy in the Central Anatolia (Late Sixteenth-Early Seventeenth Centuries)”, *JESHO*, 55 (2012) s. 74-116; Kayhan Orbay, “The “Celâli Effect” on Rural Production and Demography in Central Anatolia: The Waqf of Hatuniyye (1590s to 1638)”, *Acta Orientalia: Academiae Scientiarum Hung.*, 71/1 (2018) s. 29-44; Kayhan Orbay, *The Financial Administration of an Imperial Waqf in an Age of Crisis: A Case Study of Bayezid II’s Waqf in Amasya (1594-1657)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, Bilkent Üniversitesi, 2001; Ramazan Pantık, *Atik Valide Sultan Külliyesi (1686-1727)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2014; Pantık; “Atik Valide Sultan Külliyesi’nde İdari ve Mali Yapı (1590-1830)”, haz. Fahameddin Başar, *Vakıf Kuran Kadınlar*, (Ankara: VGM Yayınları, 2019) s. 265-283.

³²⁶Halaçoğlu, *Osmanlı İmparatorluğunun İskân Siyaseti*, s. 119-157.

büyük sorun, metruk haldeki sefer, ticaret ve hac yolları üzerindeki önemli bölgeleri öncelikli olarak yeniden yaşayan, üretim yapılabilen, güvenli bölgeler haline getirebilmektir. Dönemin kaynaklarının diliyle metruk bölgelerin *mamur ve abadan* kılımarak *şenlendirilmesi* hedeflenmiştir. Merkezi hükümet bu sorunu iskân siyasetiyle çözmeye çalışmıştır. Araç olarak da büyük vakıflar kullanılmıştır. Stratejik güzergâhlardaki önemli bölgeler ile derbent vazifesi gören bazı köyler ve geçitler, daha önce bölgede yer alan vakıfların canlandırılması yoluyla olabildiği gibi kimi zaman da en yakındaki büyük bir vakıftan kaynak transferi yapılması veya yüksek rütbeli bazı devlet idarecilerinin devreye sokulması yoluyla sıfırdan yeni bir vakıf kurularak şenlendirilmeye çalışılmıştır.³²⁷ Bu amaç-araç ilişkisi bağlamında inşa edilen yapılardan biri de Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın Kayseri'nin İncesu ilçesinde yaptırdığı külliyesidir.

Çalışmamızın bu bölümünde, Celâli hareketleri nedeniyle ıssız ve metruk hale gelen bir derbent bölgesinin kamu-özel teşebbüs ortaklığıyla nasıl imar edildiği ve şenlendirildiği, zirai üretim alanlarının ve kentsel dokunun şekillendirilmesinde amaç-araç politikalarının nasıl bir işlev gördüğü üzerinde durulacaktır.

Öte yandan Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı tarafından 1668-1680 yılları arasında bütünüyle yeniden kurulan Kayseri-İncesu ilçesi örneğinden hareketle 17. yüzyıl boyunca Celâli olaylarının tahrip ettiği belirli stratejik bölgelerde, devlet-vakıf işbirliğine dayalı yeni bir iskân tipinin ortaya çıktığına dair tezimiz temellendirilecektir. Erken dönemden farklı olarak 17. yüzyılın imar ve iskân siyasetinde paşa vakıflarının yeni bir işlevle sahalarda olduğu, bunların da ötesinde vakıf-devlet işbirliğine dayalı şenlendirme politikasının yüzyılın sonlarına doğru meyve vermeye başladığı ve tahrip olan çok sayıdaki stratejik kentsel ve tarımsal bölgede canlanma ve toparlanmaların yaşandığı savunulacaktır.

3.3.2. İncesu İlçesinin Kuruluşu

³²⁷ Ulukışla Öküz Mehmed Paşa Külliyesi, Malatya- Silahtar Mustafa Paşa Kervansarayı, Adana-Akköprü arasında sonradan Çakıd Hanı adıyla meşhur olan Bayram Paşa Kervansarayı, Akşehir-Ilgın arasındaki Arkıdhani, Kadınhanı, Ladik, Hortuhani, Sultanhanı Derbentleri, Sultaniye Kasabası bu konudaki bazı örneklerdendir. Konu hakkında daha detaylı örnekler için bkz., Zeynep Nayır, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sultan Ahmet Külliyesi ve Sonrası (1609-90)*, (İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, 1975) s.195-220; Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbent Teşkilatı*, (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1990)

Bugün Kayseri iline bağlı bir ilçe olan İncesu, Erciyes Dağı'nın güney ve güneybatısında konumlanmış olup ilçenin il merkezine uzaklığı 32 km'dir. İlçe, Erciyes Dağı (3.917 m), Tekke Dağı (1852 m) ve Sivri Dağı (1321 m) kütleleri arasında, engebeli bir bölgede, İncesu Vadisi'nin ovaya açıldığı sarp bir vadi içine konumlanmış ve vadiden geçen derenin adını almıştır.³²⁸

İncesu adı kaynaklarda, Mustafa Paşa'nın bölgede imar faaliyetlerine başladığı 1660'lı yıllardan itibaren görülmeye başlar. İncesu, 17. yüzyılın ikinci yarısında, Kayseri Sancağı'nın Karataş Nahiyesi'nde Kayseri sancakbeyi hassı olan, önceden Boran Karyesi olarak bilinen köy ile etrafındaki çeşitli mezra ve köylerin yeni adı olarak tarih sahnesine çıkmıştır. İlk kayıtlarda sırayla İncesu Toprağı, İncesu Mezrası, İncesu Karyesi adını alan bölge, yüzyılın sonlarına doğru İncesu Nahiyesi'ne dönüşmüştür. 17. yüzyılın ikinci yarısında bölgeye ait arazi kayıtları genel olarak Kayseri Kazası'na bağlı Karataş, Ova ve Sahra Nahiyesi ile Niğde Sancağı'na bağlı Ürgüp ve Şücaaddin nahiyeleriyle de geçer.³²⁹

Hac kervanları için önemli bir menzil ve derbent bölgesi olduğu anlaşılan İncesu, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın 1670'te yaptırdığı külliye ile kurulmuştur. Vakfiyesi bu tarihten sekiz yıl sonra düzenlenen külliye; cami, arasta, kervansaray, medrese, imaret, sıbyan mektebi, hamam, çeşmeler, mahkeme binası ve zirai ürünlerin depo alanlarından oluşan çeşitli müstemilatlardan meydana gelmiştir.³³⁰ 17. yüzyılın ikinci yarısında Anadolu'nun oldukça ıssız bir bölgesinde inşa edilmiş olan İncesu Külliyesi, yapı toplulukları itibariyle menzil külliyesi içinde en kapsamlılarından. Paşa'nın mekân olarak niçin İncesu'yu seçtiği merak konusudur. Zira elimizdeki veriler, Mustafa Paşa'nın İncesu'yla doğrudan bir bağının olmadığını teyit eder. Sözlü kültürden beslenen üç farklı rivayetle Paşa'nın niçin bu ücra bölgeye yatırım yaptığı farklı biçimlerde açıklanmaya çalışılır.³³¹ Ancak tarihi olaylar göstermektedir ki Mustafa Paşa

³²⁸ Mustafa Denктаş, *İncesu'daki Türk Devri Yapıları*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1989, s. 4-5.

³²⁹ *Kayseri İli Tahrir Defterleri, I*, haz. Refet Yinanç-Mesut Elibüyük, (Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2009) s. 67-120 (112-172); Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA) Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakıf Defteri: 641:79-181; TKGM, KK, VCEĞİT: Defter-i Evkaf-ı Merhum Kara Mustafa Paşa, 108 (Eski: 77):18-36.

³³⁰ Mustafa Paşa'nın 23 Safer 1089/16 Nisan 1678 tarihli vakfiyesi: VGMA: 641:50-79.

³³¹ Mustafa Denктаş tarafından derlenen söz konusu rivayetlerin ilkinde, Mustafa Paşa tahsil için Bağdat'a giderken-başka bir rivayette Fazıl Ahmed Paşa ile Halep'e giderken-kervan İncesu mevkiinde

ne Abaza Hasan isyanını bastırmak için görevlendirilmiştir, ne Abaza Hasan'ın öldürüldüğü tarihte sadrazam kaymakamıdır, ne de asker başında orduyla İncesu'ya kadar gelmiştir. Kökleri oldukça eskiye dayandığı anlaşılan bu anlatıların,³³² kent ahalisinin gözünde idamıyla bir nevi mazlum duruma düştüğü anlaşılan Mustafa Paşa'ya ve vakfına bir kutsiyet kazandırma gayesiyle ortaya çıkmış olması muhtemeldir.

Bölgenin imarı ve şenlendirilmesi projesi için o esnada üçüncü vezir ve sadaret kaymakamı olan Merzifonlu Mustafa Paşa görevlendirilmiştir. Köprülü ailesinin diğer üyesi Fazıl Ahmed Paşa'nın seferlerde geçen sadareti boyunca, sadaret kaymakamı olarak Sultan IV. Mehmed'in her daim yanı başında yer alan Mustafa Paşa bu iş için en uygun adaylardan biri olarak düşünülmüştür. Bölgede en az 50-60 yıldır üretim yapılamadığından potansiyel vergi kaynakları bilinmemektedir. Mustafa Paşa, öncelikle imar ve iskân edilecek İncesu bölgesinin sınırlarını belirlemiştir. Bu sayede inşa edilecek külliye'nin finansörü olacak zirai üretim bölgelerinin sınırları ve üretim kapasitesi ortaya çıkarılmış olacaktır.

1668-1671 yılları arasında düzenlenen bir dizi ferman ve hüccetle, daha önce Kayseri sancakbeyi hassı olan bölge önce padişah hassına dâhil edilmiş, sonra Mustafa Paşa'ya temlik edilmiştir.³³³ Belgelerden bu bölgede devletin daha önce örneğine pek rastlamadığımız farklı bir şenlendirme politikası benimsediğini de öğreniyoruz. Buna göre devlet yörenin şenlendirilmesi için yerelde maddi ve manevi açıdan güçlü

konaklar. Rüyasında omuzlarında yıldız, boğazında da hilal şeklinde bir ay takılı olduğunu gören Paşa, rüyayı yorumlatır. Rüya'yı yorumlayan hoca, yıldızlardan paşanın ileride büyük devlet adamı olacağını, boğazındaki hilalin ise idam edileceğini sonucunu çıkarır. Paşa'ya rüyanın sadece olumlu tarafı aktarılır. Bunun üzerine Paşa eğer söylendiği gibi büyük bir devlet adamı olursam, bu mutlu rüyanın geçtiği yerde beni yaşatacak binalar yaptıracağım diye ant içer. Aktarılan ikinci rivayette Mustafa Paşa, Abaza Hasan isyanını bastırmak için görevlendirilmiştir. Kaymakam olarak büyük bir ordu ile Abaza Hasan üzerine gidilirken İncesu yakınlarına gelinir. İsyân hareketinin genişlemesi ve mevsimin de kış olması sebebiyle isyanın kısa sürede bastırılmayacağını anlayan Paşa, ordunun konaklaması için bir kışlağa ihtiyaç olduğuna kanaat verir. Bunun üzerine çevresi kayalık, dar bir geçit üzerinde bulunan İncesu en uygun mekân olarak seçilir. Emrindeki ordunun da yardımıyla ileride yerleşim yeri olacağı göz önüne de alınarak külliye inşa edilir. Üçüncü rivayete göre yine bir sefer esnasında İncesu yakınlarında şiddetli bir yağmura tutulan Mustafa Paşa ve ordusu sığınacak bir yer bulamaz ve ordu perişan olur. Bu sıkıntılı durumdan kurtulup, zaferle dönmesi halinde buraya bir menzil külliyesi yaptıracağını vaadi üzerine külliye ortaya çıkar. Bakz. Mustafa Denктаş "İncesu Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Külliyesi", *VD*, XXVI, Ankara (1997) s. 193; Denктаş; "İncesu'daki Türk Devri Yapıları", s.4-5.

³³² Ahmed Nazif Efendi, *Mir'at-ı Kayseriyye*, haz. Mehmet Palamutoğlu (Kayseri: Kayseri Özel İdare Müdürlüğü ve Kayseri Belediyesi Birliği Yayınları, No: 2, 1987) s. 139.

³³³ VGMA: 641: 152-155; KK: 108: 19-20. Şaban 1081/Ocak 1671.

bireylerle ortaklık kurmuştur. İncesu'yu da kapsayan Boran Karyesi ve etrafındaki çeşitli sazlık ve mezralar bölgede söz sahibi önemli bir kişi olduğu anlaşılan Kasım Dede adlı kişiye verilmişti. Ortaklık kurulan diğer güçlü bir aile ise Dilaver Paşazade Murad Han Bey idi. Kasım Dede, hazineye yıllık 5000 akçe ödeyerek çeşitli köylerin tasarrufunu elinde tutuyordu. Celâli olayları nedeniyle metruk hale gelen bölgenin Kasım Dede sayesinde bir nebze canlandığı anlaşılıyor.³³⁴ Hazineye ödenen 5.000 akçe, tahsis edilen köylerin gelir potansiyeli açısından oldukça düşük bir meblağdır. Zira ilerleyen bölümlerde göreceğimiz üzere Mustafa Paşa'nın girişimleriyle bu tarihten 20 yıl gibi kısa bir zaman sonra bu mukataa biriminin geliri 396.000 akçeye çıkacaktır. Yüksek üretim potansiyeline sahip olan bölgenin mülkiyet üzere çok cüzî bir bedel karşılığında devri, İncesu'daki üretim faaliyetlerinin ne derece büyük bir yıkıma uğradığını göstermesi bakımından da son derece önemlidir. Diğer taraftan söz konusu uygulamayı erken malikâne sistemi olarak okumak da mümkündür. Önceden Kayseri Beylerbeyi'ne ait olan, sonradan padişah hassına dönüştürülen mirî arazinin kesintiye uğrayan zirai faaliyetlerinin yeniden canlandırılması ve bölgenin cazibe merkezi haline getirilmesi gayesiyle zirai faaliyet alanınının maktu bir bedel üzerinden mülkiyet üzere ayan konumundaki güçlü bir kişiye ihale ve tefvizi tipik bir mukataa-malikâne uygulamasını anımsatır.

İncesu'nun bazı köy ve mezralarını temlikle bir nevi mülkiyet üzere elinde tutan Kasım Dede bin Hüseyin 1667 senesinde, o esnada devletin yönetim üssü olan Edirne'ye çağrılır. Burada Mustafa Paşa ile bir dizi görüşme gerçekleştirdikten sonra tasarrufu altındaki karyeleri Paşa'ya satma kararı çıkar. Satış işlemine konu belgelerin birçoğu ilerleyen yıllarda adından sıklıkla bahsedilen, dönemin kudretli müftüsü Feyzullah Efendi tarafından düzenlenmiştir. Feyzullah Efendi'nin Anadolu Kazaskeri olarak mührü bulunan 24 N.1078/8 Mart 1668 tarihli mübayaa hüccetine göre dava Valide Sultan'ın kethüdası Mustafa Efendi bin İsa'nın Kasap Hızır Mahallesi'ndeki evinde görülmüştür.³³⁵ Kasım Dede, daha önce padişah hassı olup kendisine mülkiyet üzere

³³⁴ Yeni-İl ve Kırşehir Kadılığına gönderilen 22 Mayıs 1660 tarihli bir fermanla, "sulehadan" olduğu anlaşılan Kasım Dede'ye Müslüman hacıların ve yolcuların güvenliğinin sağlanması amacıyla Boran diğer adıyla İncesu sazlığının derbent görevi karlığında, hazineye senelik 7.000 akçe ödemek şartıyla verildiği ve bölgenin bir nebze güvenliğinin sağlandığı anlaşılıyor. İzzet Sak, *10 Numaralı Konya Kadı Sicili (1070-1071/1659-1661)*, (Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2014) s. 501-502.

³³⁵ VGMA: 641: 155-156; KK: 108: 20.

temlik edilen İncesu yakınlarındaki Sahra Nahiyesi hududunda kayıtlı Ambar Viran Köyü'yle sınır olan büyük bir sazlığı 2.500 esedi kuruşa Mustafa Paşa'ya satmıştır.³³⁶

Aynı gün düzenlenen diğer mübayaa hüccetiyle İncesu'nun devri de gerçekleşmiştir. Kasım Dede, sahib-i arz marifetiyle her yıl hazineye 5.000 akçe ödemekle uhdesinde olan İncesu, diğer adıyla Boran Karyesi'ni 1.000 (esedi) kuruşla Paşa'ya devretmiştir.³³⁷ 10 Ekim 1677 tarihinde Rumeli kazaskeri sıfatıyla Abdülkadir Efendi bin Yusuf'un imzasını taşıyan iki ayrı satış belgesinin ilkinde, Edirne'de misafir olarak sakin olduğu belirtilen Kasım Dede'nin Kayseri Kazası'na bağlı Ova Nahiyesi'ndeki Meylice sazlığını 1500 kuruşa,³³⁸ diğerinde de Engir Gölü sazlığı ile Boran Karyesi'ni Mustafa Paşa'ya sattığını görmekteyiz.³³⁹

Elimizdeki kayıtlar satış işlemini müteakiben, Kasım Dede'den alınan bölgelerin sınırlarının tafsilatlı biçimde yeniden belirlendiğini gösteriyor. Bölgenin hududunun belirlenmesi işi için Karaman Defterdarı Ali Paşa, Kayseri kadısı ve Mustafa Paşa'nın girişimiyle ilk defa kadı atanan İncesu kadısı sorumlu tutulmuştur.³⁴⁰ 1079/1668 tarihli

³³⁶ "...bundan akdem taraf-ı Saltanat-ı Aliyyeden bana temlik olunub sudûr-ı ati'l-beyândan mülkiyet üzre mutasarrıf olduğum medine-i mezbûre muzâfâtından Sahra Nahiyesi hudûdı dâhilinde vâki' Anbar Viran nâm karye ...nihâyet bulan sazlık ve kamışlık ve arâzi-i hâliyyeyi bi-cümleti'l-hukûk ve'l-mürâfık iki bin beş yüz kıt'a esedî kuruşa vekîl-i mümâ ileyh İbrahim Ağa Hazretlerine tarafından icâb ve kabûli hâvi bey'-i batt-ı sahîh-i şer'i ile bey' edüb ol...", VGMA: 641: 155.

³³⁷ "...izn-i sâhib-i arz ile beher sene cânib-i mirîye beş bin akçe ile uhdemde ve taht-ı tasarrufumda olan İnce nâm-ı diğer Boran Karyesi'nin tasarrufını yine sâhib-i arz ma'rîfeti ile müvekkîl-i müşârûn-ileyh Mustafa Paşa Hazretlerine ferâğ ve tefvîz edüb, vekîl-i mümâ-ileyh dahi bi'l-vekâle tefavvuz ve senede beş bin akçeyi cânib-i mirîye edâya bi'l-vekâle müte'ahhid olduktan sonra müvekkîl-i müşârûn-ileyh hazretlerinin emirleriyle vekîl-i mümâ-ileyh teberru'ân bana ivaz bin kıt'a esedî kuruşu hibe ve teslim ben dahi intihâb ve kabz eyledim. Karye-i mezbûrede min-ba'd benim alâka ve müdâhalem kalmadı dedikde..." VGMA: 641: 157.

³³⁸ "...bundan akdem taraf-ı Saltanat-ı Aliyyeden bana temlik olunup zikri âtî akdin sûduruna değın taht-ı tasarrufumda ve silk-i milkimde münselik medine-i Kayseriye nevahisinden Ova Nahiyesi'nde vâki inde'l-ahâli ve'l-cirân ma'lûmu'l-hudûd olan Meylice Sazlığı demekle ma'rûf mülk sazlığını bi-cümleti't-tevâbi' ve'l-levâhik ve kâffeti'l-hukûk ve'l-merâfık müvekkîl-i müşârûn ileyh hazretlerine bin beş yüz kıt'a nakdi râyicü fi'l-vakti esedi kuruş tarafından icâb ve kabûli hâvi bey'i batt-ı sahîh-i şer'i ile bey' edüb müşârûn ileyh hazretleri dahi iştira ve kabûl eyledikten sonra semenî olan meblağ-ı mezkûr bin beş yüz esedi kuruş müşârûn ileyh hazretlerinin yed-i kerimelerinden tamamen ahz ve kabz edüb zikr olunan sazlığı mahallinde kayda müşârûn ileyh hazretlerini taslît ba'de'l-yevm zikr olunan sazlık müşârûn ileyh hazretlerinin mülk-i müşteradır. Keyfe mâ yeşâ ve yehtâr mutasarrıf olsun dedikde ğıbbe't-tasdikî-ş-şer'i mâ vâka'a bi't-taleb ketb olundu." VGMA: 641: 157

³³⁹ VGMA: 641: 157-165; KK: 108: 21-23.

³⁴⁰ İncesu'da kadıların konaklayacağı bir mahkeme binası da olmadığından Mustafa Paşa tarafından 1670 yılında külliye'nin hemen yanına kadıların konaklaması amacıyla bir mahkeme binası da yaptırılmıştır. Atanan ilk kadı Ahmed Efendi'dir. Ahmed Efendi'den sonra Abdülhalim Efendi, İncesu ve Süleymanlı Kadısı olarak görev yapmaya başlayacaktır.

hududnamenin ilkinde Ambar Viran Karyesi'nin sınırları tespit edilmiştir.³⁴¹ Söz konusu hududname Karaman Defterdarı Ali Paşa'nın temsilcisi Ömer Ağa, Kayseri Kadısı Seyyid Numan Efendi'nin naibi ve aynı zamanda kardeşi olan Seyyid İbrahim Çelebi ile İncesu Kadısı Ahmed Efendi yerine naibi Yedigâr Mehmed Efendi'nin mahalli bilirkişiler eşliğinde yerinde yaptıkları inceleme neticesinde düzenlenmiştir. Tarihçiler için bir üretim birimin kaç kilometrekarelik alandan oluştuğunun tespiti, üretim kapasitesinin verimliliğini ölçmek adına önemlidir. Bununla birlikte yer tespitlerinde kullanılan hududnamelerin genel olarak çok ayrıntılı tutulduğu, bu sebeple de yer tespitinin çok zor olduğu bilinir. Sınırnameden anlaşıldığı kadarıyla bu mirî sazın hududu Ambar Viran Karyesi'ndeki Hatun Köprüsü'nden başlayarak bir tarafı Saraycık, diğer tarafı İncesu'ya giden yoldan Emir Musa ve Burunsuz Hüseyin Ağa çiftlikleriyle nihayet bulmaktadır. Diğer yanda Sırçalı Tepe'ye, oradan Boşnak Boğan mevziine uzanarak Gelbulasın Pınarı'nı geçtikten sonra Yortan Köyü'ne kadar devam etmektedir. Burada Dilaver Paşazade Murad Han Bey, Kasım Dede ve Ahmed Ağa çiftliklerini geçtikten sonra Kızlar Pınarı'nı aşarak Boğalu Karyesi'ne kadar uzanmaktadır.

İncesu ilçesinin ilk hali olan İncesu Karyesi'nin hududnamesi de kayıtlıdır. 1668-71 yıllarında daha çok İncesu toprağı olarak geçen bölge, Karataş Nahiyesi'ne bağlıdır. İncesu toprağının hududnamesine göre, köyün sınırı Göl Yeri denen yerden başlar, oradan batıda sırayla Kozin Yaylası, Güzle Yurdu, Fakihli Derbenti, Karahisar yoluyla çevrelenir. Diğer taraftan Yahyalı'ya giden Demir Yol'dan Kaya Başı'na, oradan Konuk Boğan mevziine ulaşır. Buradan Çavdar Çukuru'nu geçerek Kayseri'ye giden Çalıp Alma Yolu'na kadar devam eder. Turnalık adlı yerden Kadın Koyağı'nı geçtikten sonra Karahisar'dan gelen ana yola bağlanır. Kuzey sınırı Eski Han denen tepenin üstünden Kayseri'ye giden ana yola uzanır. Oradan Derin Dere ağzına iner, Turhan Çardağı denen kayayı geçtikten sonra Kurt Sürüsü Tepesi'ne ulaşır. Tepenin kible tarafından geçip Göl Yeri denen başlangıç noktasında nihayet bulur. Temlik edilen Engir Gölü Çayırı, Büyük ve Küçük Sazlık, Bortan ve Meylice sazlıklarının hududnameleri de ayrıntılı tarifler içermektedir.³⁴² Sınır belirlemede adı herkesçe bilindiği tahmin edilen dere, pınar, yol ağzı, göl, dağ, tepe ve köy adlarından çokça istifade edildiği anlaşılıyor. Arazilerin sınırlarının belirlenmesi iptidai koşullarda gerçekleşmiştir. Bulunan pratik

³⁴¹ *Kayseri İli Tahrir Defterleri*, I, s. 112-116; VGMA: 641: 79-80; TKGM, KK: 108: 18-25.

³⁴² VGMA: 641: 81-84.

çözüm ise alanın en uç noktalarının boyalı taşlarla çevrilmesi veya belirli alanlara kazık çakılmasıydı.

Mustafa Paşa, İncesu'da yaptırdığı külliye'nin üzerine kurulu olduğu arsaların tamamını bedelini ödeyerek satın almıştır. Bu belgeler, şu ana kadar alanında tespit edilebilen nadir örneklerden olmasının yanı sıra bölgenin nasıl tahribata uğradığını göstermesi bakımından da son derece önemlidir. Bu sebeple satış işlemlerinden bazıları kısaca ele alınacaktır.

1081/1670 tarihli tapu temessükü, deftere “İncesu'da bina olunan Boran nam karyede cami-i şerif ve han yerinin tapu temessüküdür” başlığıyla kaydedilmiştir.³⁴³ Buna göre satışa konu arazi Niğde Sancağı'na bağlı Ürgüp Kazası'nın İncesu Karyesi'ndedir ve arazinin tahrir defterinde 2900 akçe geliri vardır. Sahib-i arzı olan tımar sahibi Sipahi Hüseyin'e tapu misli bedeli ödenerek satın alınmıştır. Belgeden anladığımız kadarıyla, Boran Karyesi önceden “memerr-i nâs” olan önemli bir geçit yeridir. Ancak ahali “celâyı vatan edüp” yani yerini yurdunu terk ettiğinden bölge 40-50 senedir boş ve harap hale gelerek yol kesen haydutların (kuttâ'-i tarik yatağı) barınağı haline dönüşmüştür. Araziler her ne kadar kanunen tapulu olsalar da üretim yapılamadığından boş kalmıştır. İşte satışa bu konu araziler, buraya bir han ve cami yaptırarak bölgeyi mamur ve bayındır hale getirmek gibi salih bir niyetle yola çıkan Mustafa Paşa lehine satılmıştır.³⁴⁴

Aynı başlıkla düzenlenen Safer 1080/Temmuz 1669 tarihli diğer tapu temessüküne konu arsa da yine köyün padişah beratıyla tımarlı sipahisi olan Hüseyin'den alınmıştır. Satışa konu yer, İncesu Karyesi'nde bir tarafı göl yeri, bir tarafı Adana yolu olan ve iki taraftan Sulaklı Pınarı'ndan çaya gelen yol ile çevrili bir arsadır. İncesu Külliyesi'nin yapıldığı alan büyük ölçüde bu arsa üzerinde yer almaktadır. Halen ordunun başında sadaret kaymakamı olan Mustafa Paşa, Müslüman hacıların konaklayacakları bir menzil haline getirmek amacıyla çeşme, han ve cami yaptırmak niyetiyle buralara talip

³⁴³ VGMA: 641: 164; TKGM, KK, 108: 26-27.

³⁴⁴ “...karye-i mezbûre memerr-i nâs olmağla ahâlisi celâyı vatan edüb kırk elli seneden mütecâviz der hâli ve harâbe ve kuttâ'-ı tarik yatağı ve bi-hâsıl olub kanunen tabuya olmağın vezîr-i müşârûn-ileyh hazretleri karye-i merkûmeye hasbeten lillâhi Te'ala câmi-i şerîf ve hân bina ve ma'mur u âbâdân eylemeğe niyet-i hâlise ile tâlib olduklarından karye-i mezbûre hudûd-ı mezkûra vech-i meşrûhasıyla vezîr-i müşârûn ileyh hazretlerine tapu-yı misli ile tapuya verilüb resm-i tapusu alındıktan sonra...”, VGMA: 641: 164; TKGM, KK, 108: 26-27.

olmuştur. Bunun üzerine arsanın tapusu Paşa'ya satılmıştır.³⁴⁵ Söz konu arsa önceden bakımlı bağlarla dolu bir yerdir. Ancak 40-50 sene önce sahipleri terk ettiğinden bugün bağın duvarları yıkılmış, bağlar ve içindeki ağaçlardan eser kalmamıştır.

Mustafa Paşa, 1670 senesinin Haziran ayında İncesu ve Süleymanlı Kadısı Abdülhalim Efendi tarafından düzenlenen üç farklı satış hüccetiyle üç arsayı daha satın almıştır.³⁴⁶ Satış işleminin ilki Kayseri'nin Tepecik Mahallesi sakinlerinden Hacı Fethullah oğlu İbrahim tarafından yapılmıştır. İbrahim, İncesu'da Mustafa Paşa'nın külliye yaptırmak için satın aldığı arsaya komşu, önceden bağlarla dolu olan, ancak Celâli olayları nedeniyle 30-40 senedir boş ve harabe vaziyetteki arsasını 1000 akçeye satmıştır. İncesu'nun yerlilerinden Cebecioğlu İsmail ise aynı bölgedeki çok daha küçük bir bağını, yine aynı gerekçelerle 200 akçeye satacaktır. Tepecik Mahallesi'nin diğer bir sakini Sarı Yusuf'un vereseleri, İncesu'da Mustafa Paşa'nın külliye yeri için satın aldığı arsaların yanında önceden elli adet üzüm bağı olan ancak artık metruk vaziyetteki yerlerini 800 akçeye satmıştır.

Tımar ve özel mülk sahiplerinden satın alınan mülklerin bedeli ödenmiştir. Paşa'nın kendisine bedelsiz temlik edilen bir kısım arazi ve sazlıkların yanında bedelini ödeyerek satın aldığı çok sayıda arazi de vardır. Sultan IV. Mehmed tarafından kendisine temliknâme-i hümayun ile serbest mülkiyet üzerine verilen arazi ve sazlıkların işletilmesinde yerelde bazı sorunlarla karşılaşıldığı da görülür. Celâlilerin tahribatı neticesinde yaşanan karışıklıklar yüzünden devlet, bölgedeki tarım arazileri üzerinde kontrolü büyük ölçüde kaybetmiş vaziyettedir. Bu boşluktan yararlanan reaya ve bölgedeki hareketli nüfustan yıllardır vergi tahsil edilememektedir. Mustafa Paşa, vakfını temsilen gönderdiği kethüdası kanalıyla yerel halkla anlaşma yoluna gitmiştir. Bu anlaşmaya ilişkin Kayseri kadısı İsmail bin Hacı Abdullah tarafından düzenlenen 10 Ekim 1670 tarihli hüccet özellikle dikkat çekicidir.³⁴⁷ Belgeye göre, Mustafa Paşa Vakfı'nın mütevellisi Ahmed Ağa, İncesu'da vakfa temlik edilen, Mustafa Paşa'nın da burada yaptırdığı cami ve hanın giderleri için vakfettiği Ambar Viran Karyesi'nde Uzunok adlı sazlık, kamışlık ve araziyi vakıf adına kiraya vermek ister. Araziler Kayseri müftüsü Seyyid Mehmed Efendi ile Hacı Mehmed, Musa Bey ve Abdi Bey adlı kişilerin

³⁴⁵ 641: 165; 108: 27.

³⁴⁶ 641: 162-165; 108: 25-26.

³⁴⁷ 641: 160-161; 108:24-25.

tasarrufundadır. Ahmed Ağa, arazilerin tasarrufunu elinde bulunduran kişilere “Vakıf adına araziyi bana teslim edin ben de size ecr-i misli ile kiraya vereyim.” demiş; ancak bu teklif karşılık bulmadığından arazi teslim edilmemiştir. Burada Mustafa Paşa'nın devreye girmesiyle Şeyhülislam Minkarizade Yahya Efendi'den fetva alındığı anlaşılıyor. Vakıf mütevellisi Mustafa Ağa'nın şeyhülislamdan alınan fetvayı mahkemeye sunmasıyla davalılar iddialarından vazgeçmiş ve taşınmazlar vakfa dönmüştür.³⁴⁸

Arazileri vakfa teslim etmek istemeyen onlarca reaya ve konargöçer aşiret mensubu şeyhülislam fetvasıyla ikna edilmiştir.³⁴⁹ Daha sonra bu araziler karşılıklı anlaşmalar ile çok düşük bedeller karşılığında aynı kişilere yeniden kiraya verilmiştir. Araziler üzerinde sağlanan mutabakatın hemen ardından “cümle cemâ'at-i Müslimîn re'y ve ittifakı” ile vakfa ait sazlıklardan alınacak vergiler de belirlenmiştir.³⁵⁰ Buna göre reaya, vakıf sazlıklardan biçilen kamış ve kayış otunun merkep ve deve yükünden dörder, araba yükünden onar akçe; hasır ve zambak otunun merkep yükünden dörder, beygir ve deve yükünden sekizer ve araba yükünden on beşer akçe vergi ödeyecektir. Kuyruklu kamışın merkep yükü için iki, deve yükü için dört, öküz arabası yükü için altı, camus arabası yükü için de sekiz akçe vergi ödeneceği ittifakla belirlenmiştir. Aynı şekilde koyun, sığır, at, camus gibi hayvanları otlatmak için sazlık ve merayı kullanacak olanlardan hayvan başına alınacak ücretler belirlenmiştir.

Vakıf ile reaya ve konargöçer aşiretler arasında yapılan bu anlaşmalarla yeni iskân edilen bölgenin içinde bulunduğu hassas durumunun farkında olan devlet aygıtları, gerektiğinde bölgede yaşayan reaya ve aşiretlerle masaya oturmaktan çekinmemiştir. Bu sayede bölge halkının da söz sahibi olduğu hassas dengeler kurulmuştur. Belgelerde “hariç ez-defter” şeklinde tanımlanan ve herhangi bir tımar veya vakıf sistemi içerisinde toprağı olmayan reaya ve göçerler çok düşük bedellerle topraklandırılmıştır. Bununla yetinmeyen devlet, vakıf aracılığıyla yerel halka şer'i ve örfi vergilerin karşılıklı

³⁴⁸ “...Zeyd'in berât-ı Sultânî ile mutasarrıf olduğu hass-ı rif'atden vüzerâdan Amr'a ve taraf-ı Saltanat-ı Aliyye'den temlîk-i sahîh ile temlîk olunub Amr dahi zabt ve ol hâssın arazisi hudûd-ı muayyenesiyle vakf ve gallesini bir cihet-i hayra şart eyledikten sonra ol hâssın arâzisinde ol hassa mutasarrıf olanlardan bazı kimesneler tapu ile tarlalar almış olalar. Hâlen vakf-ı mezbûrun mütevellîsi olan Bekir ol tarlaları ol kimesnelere alub istediğine tevfiז murâd eyledikde ol kimesneler bizim tapu ile tasarrufumuzdadır deyu men'e kadir olurlar mı? el-cevap olmazlar...”, 641: 160-161; 108/24-25.

³⁴⁹ 641: 161-170.

³⁵⁰ 641: 171.

belirlenmesi imtiyazını da vermiştir. Oldukça yeni sayılabilecek bu imtiyazlı uygulamalar, kısa ve uzun vadede devletin çıkarına hizmet etti. Celâli İsyancıları nedeniyle güvenliğin ve kontrolün kaybedildiği, üretimin durduğu, ticari, askeri ve dini açıdan önemli stratejik bir bölgede amaçlanan şey iskân, bunun aracı ise vakıftı. Vakıf kanalıyla suhuletle yürütülen topraklandırma ve vergilendirme politikaları sayesinde İncesu kısa sürede cazibe merkezi haline geldi. Etrafındaki dağlardan gelen çok sayıda aşiret mensubu ve göçebe halindeki hareketli nüfus yerleşik hayata geçirilerek ve bölgenin güvenliği sağlanarak üretim faaliyetleri yeniden düzenlendi. Bu sayede İncesu mukataasının geliri 17. yüzyılın sonlarında yaklaşık 400.000 akçeye yükselmiştir. Mukataanın geliri 1723'te 430.000, 1741'de 528.000, 1745'te 672.000, 1750'de 729.000, 1800'de 836.400, 1805'te 896.400, 1810'da 1.284.000, 1815'te 1.710.000 ve 1840'larda 4.000.000 akçeye ulaşmıştır.³⁵¹ 1670'lerde İncesu ve çevresindeki mezraların toplam geliri yaklaşık 28.000 akçeydi. Mustafa Paşa Vakfı'nın şenlendirme ve imar faaliyetleri neticesinde 10 yıl sonra, 1690'lı yıllarda İncesu'nun geliri %1300'den fazla artış göstermiştir. Vakfın şenlendirme siyaseti muazzam bir başarı kazanmıştır.

Hiç şüphesiz İncesu İlçesi, 17. yüzyılda Mustafa Paşa'nın vakfıyla iskâna açılmış ve bir anlamda yeniden kurulmuştur. Bölgenin iskânı ve şenlendirilmesinde kullanılan yöntem, vakıflar ve temlikler olmuştur. Makro düzeyde bakıldığında 17. yüzyıl boyunca devletin, vakıflar ve temlikleri imparatorluğun imarında yeni bir araç olarak kullandığı görülmektedir. Sultanın bürokrasinin en tepesindeki paşalarla kurduğu bu kamu-özel işbirliğinde amaç iskân ve imar; araç vakıflar ve temlikler olmuştur. Bu bağlamda Mustafa Paşa'nın İncesu temlik örneğini Celâli tahribatının ardından yaraların sarılmasına yönelik daha geniş bir politikanın önemli bir parçası olarak değerlendirmek gerekir.

3.3.3. Yaraların Sarılması: Vakıflar ve Temlikler

³⁵¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Ev. HMH.d 753; 830; 2706; 2763; 4035; 4217; 4246; 4442; 4495; 4563; 4685; 5090; 7367; 7432; 7523; 7777; 7928; 8172; 8250; 8799; 8849; BOA, Ev.d 9413; 9726; 12170; 17715; 13617.

Osmanlı İmparatorluğu'nda 17. yüzyılda vakıflar ve temlikler, Celâli olayları neticesinde büyük yıkıma uğrayan Anadolu ve Suriye'de çok sayıdaki stratejik bölgenin imar edilmesi ve canlandırılmasında bir iskân ve şenlendirme aracı olmuştur.³⁵²

Mirî arazilerin temlik yoluyla vakıflara devri, 17. yüzyıldan itibaren gelenekçi Osmanlı ıslahat layihalarında devlet düzeninin “bozulma (*tegayyür ve ihtilâl*)” araçlarından biri

³⁵² Burada araç olarak kullanılan temlik, temlikname veya temlikname-i hümayunun esası, geliri doğrudan Sultan'a ait olan “havass-ı hümâyûn” konumundaki devletin arazi, sazlık, çayır ve meraların sultanın idari tasarrufu ile ileri gelen bazı devlet adamlarına vakıf kurmak üzere devredilmesine dayanmaktadır. Temlik yoluyla miri arazilerin vakıflara tahsisinde iki yöntem kullanılmıştır. Daha çok tekke ve zaviyelere, bazı seyyid ve şerif ailelerine ve din adamlarına yapılan temliklerde, temlik edilen arazinin kuru mülkiyeti değil reyanın devlete ödemekle yükümlü olduğu örfi ve şer'i vergilerdir. Devletin kuruluşu esnasında Rumeli bölgesinde yeni fethedilen yerlerde iskân ve kolonizasyonu sağlamak adına tekke-zaviye ve dervişlerin finansmanı için temlikler ve vakıflar çokça kullanılmıştır. Benzer durum kökenleri çok daha eskiye dayanan Anadolu, Doğu ve Güneydoğu Anadolu coğrafyasında bulunan çok sayıda seyyid, şerif, ahi, şeyh ve feodal bazı ailelerinin desteklenmesi ve korunmasında da gözlemlenir.

Diğer taraftan devletin kuruluş sürecinde fetihlerde askeri sınıf içinde önemli hizmetleri görülen Gazi Evrenos Bey, Gazi Turhan Bey, Gazi Mihaloğlu, Gazi Yakup Bey gibi çeşitli gazilere bir teşekkür mahiyetinde de temlikler verilmiştir. Ancak bu tip temliklerin sayısı çok azdır. Bununla birlikte temlik uygulaması 16. ve 17. yüzyıllarda, sultanın kendi ailesi, saray erkânı, çok sayıda paşa ve din adamlarını da kapsayan geniş bir uygulama alanı bulmuştur. Temliklerin yaygınlaşması, beraberinde miras da bırakılabilen sadece vergilerin değil tam bir mülkiyet ve serbestiyet üzere temliklerin artmasını getirmiştir.

Hanedan üyelerine ve sultanın hizmetçileri olan Darüssaade ve Babüssaade ağalarına verilen temliklerin hukuki durumu ve yönetimi daha farklıdır. Bunlara tahsis edilen gelirler genelde padişahın kendine mahsus hasslarından olduğundan bu vakıfların gelir fazlaları da, asıl mütevellî konumunda olan tahtta oturan sultanın iç hazinesine, ceyb-i hümayununa giderdi. Darüssaade ağasının denetiminde olan bu temlikler üzerinde devletin mutlak kontrolü vardı. Temlikle edinilen vakıf mukataalarından merkezi denetime tabi olanların birçoğunun yönetimi 18. yüzyılın ortalarından itibaren vakıfların elinden alınarak Darphaneye teslim edilmiş hemen akabinde bazıları eshama konu edilmiştir. Bkz. Ramazan Pantık “Atik Valide Sultan Külliyesi'nde İdari ve Mali Yapı (1590-1830)”, haz. Fahameddin Başar, *Vakıf Kuran Kadınlar*, (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 2019) s. 265-283.

Arazi Kanunnamesinde (1858) vakıf ve mirî toprak ayırımında temlikle edinilen arazilerde bazı kısıtlamalara gidilmiş, aslında önceden de zorunlu olan temlikname-i hümayun şartı kanuna işlenmiştir. Kanunnameye temlikle mirî araziden ifraz suretiyle sadece geliri bir vakfa tahsis edilen vakıflar, tahsisat kabilinden ve sahih-gayri sahih vakıflar olarak tanımlanmıştır. Nihayetinde vakıflara tahsis edilen bu nitelikteki topraklar, 1925'te *Âşârın İlgası Yerine İkame Edilecek Mahsûlât-ı Arziyye Vergisi Hakkındaki Kanun* ile öşür vergisinin kaldırılmasıyla son bulmuştur.

Temlikname ve mülknamelerin hukuki mahiyeti ve nasıl hazırlandığı hususlarında Barkan'ın şu iki çalışmasına mutlaka bakılmalıdır: “İslam-Türk Mülkiyet Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğunda Aldığı Şekiller II: Mülk Topraklar ve Sultanların Temlik Hakkı”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Cilt: VII, Sayı: 1 (1941) s. 157-176; “İslam-Türk Mülkiyet Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğunda Aldığı Şekiller III: İmparatorluk Devrinde Toprak Mülk ve Vakıfların Hususiyeti”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Cilt: VII, Sayı: 4 (1941) s. 906-942.

olarak görülmüştür.³⁵³ Beytülmalin vakıflara tahsisi ve temlik sistemi gerek *Koçi Bey Risalesi*, *Hırzu'l-Mülûk*, *Kanûnnâme-i Sultânî li Aziz Efendi* ve geç döneme ait *Netâyic ül-Vukuât* gibi gelenekçi Osmanlı layiha ve eserlerinde gerek Barkan ve Köprülü'nün çalışmalarında çeşitli boyutlarıyla tartışılmıştır.

Layiha yazarları devletin ve saltanatın bekasının ancak güçlü bir orduyla mümkün olabileceğini, ordunun da hazineyle ve hazinenin ise askeri besleyecek geniş arazilerle var olabileceğini belirttikten sonra devlete ait bu arazilerin temlik yoluyla önce vakfa, sonra da mülke dönüştürülmesini *bozulmanın* bir sebebi olarak görürler. Ancak kaynaklar daha yakından incelendiğinde eleştirilerin daha çok bir kamu hizmeti görmeyen özel mülke dönük temliklerle veya haddinden fazla temlik yapılan vakıflar üzerine yoğunlaştığı görülür.³⁵⁴ Bu bağlamda savaşta gösterdiği başarılar vesilesiyle Gazi Evrenos Bey, Gazi Turhan Bey, Gazi Mihaloğlu, Gazi Yakup Bey gibi çeşitli gazilere verilen temliklerle sultanın veya paşaların fethettiği yerlerde imaret ve cami yaptırmak amacıyla yaptığı temliklerde herhangi bir sakınca görülmez. Öte yandan örneğin Sokullu Mehmed Paşa'ya, bunun çok daha azı yeterliyken, Kanuni tarafından yüz parça kadar köy, mezra, iskele vb.nin temliki hoş karşılanmaz. Hatta Koçi Bey, Kanuni döneminde yaşanan bozulmaları sıraladığı listesinin üçüncü sırasına kızı Mihrimah Sultan ile Rüstem Paşa'nın ortaklaşa kurduğu vakfa bir padişaha mülk olarak yetecek ölçüde temlik verilmesini koyarak beytülmalin böyle zayi olmasını kati şekilde tenkit eder.³⁵⁵ Temlik yoluyla kurulan vakıflar, kamu hizmeti taşımayan daha çok aile/zürrî vakıflarında bazı ailelerin kapital biriktirmesine ve hadsiz zenginleşmesine sebep olduğu gerekçesiyle Köprülü³⁵⁶ ve Barkan³⁵⁷ gibi araştırmacılarca da tenkit edilmiştir.

17. yüzyılda padişahlar üzerinde dini nüfuzlarını kullanan bazı din adamlarının da kendilerine bazı bölgeleri temlik ettirdikleri görülür. Mesela, Sultan İbrahim döneminde

³⁵³ Bu ıslahat layihalarının bazılarında vakıf ve temlik konusunda yapılan eleştiriler yakın zamanda Mehmet Öz tarafından çalışılmıştır. Bakz. Mehmet Öz, "Gelenekçi Osmanlı Islahat Düşüncesinde Temlikler ve Vakıflar", *Vakıflar Dergisi* 80. Yıl Özel Sayısı, (2019) s. 107.

³⁵⁴ Burada Öz'ün *Koçi Bey Risalesi*, *Hırzu'l-Mülûk*, *Kanûnnâme-i Sultânî li Aziz Efendi* ve *Veliyüddin Telhisleri*'nden geniş alıntılarla hazırladığı yukarıdaki çalışmasından çokça istifade edilmiştir.

³⁵⁵ *Koçi Bey Risalesi*, haz. Musa Şimşekçakan, (İstanbul: Yeni Zamanlar, 1997) s.111.

³⁵⁶ Fuat Köprülü, "Vakıf Müessesesinin Hukuki Mahiyeti ve Tarihî Tekâmülü", *Vakıflar Dergisi*, Sayı: 2 (1942) s.24-32.

³⁵⁷ Ömer Lütfi Barkan, "Şer'î Miras Hukuku ve Evlatlık Vakıflar", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 6 Sayı: 1 (1940), s. 156-181.

Cinci Hoca lakabıyla ünlenen Hüseyin Efendi,³⁵⁸ Sultan IV. Mehmed devrinin ünlü vaizi Vani Efendi³⁵⁹ ile 1703'te Edirne Vakası'nda hakaret ve işkencelerle katledilen Feyzullah Efendi'ye³⁶⁰ verilen temlikler bu tip temliklerin en meşhurlarındandır. Ancak bu nevi temliklerin birçoğu gelen tepkiler nedeniyle kişinin iktidardan düşmesiyle iptal edilmiştir. Örneğin ağır işkencelerle öldürülen Cinci Hoca'nın ve kethüdasının Süleymaniye Vakfı'ndan maaş olarak aldığı paralar dahi hesaplanarak kendisinden tazmin ettirilmiştir.³⁶¹

Ancak diğer taraftan 17. yüzyılda kurulan paşa vakıflarına verilen temliklerin devletin doğrudan siyasi, ticari ve sosyal politikalarına hizmet eden farklı bir amacı vardır. Konya-Adana yolu üzerinde Ulukışla menziline yaptırılan Öküz Mehmed Paşa Külliyesi,³⁶² Adana ile Akköprü arasında yaptırılan Bayram Paşa Kervansarayı (Çakıd Hanı), Eskişehir'in Han ilçesinde yaptırılan Hüsrev Paşa Külliyesi,³⁶³ Sivas-Tokat ve Yozgat yol güzergâhının önemli bir kesişme noktasında Yıldızeli ilçesinin temelini atan

³⁵⁸ Cinci Hocaya, Bolu Sancağı, Taraklıborlu Nahiyesi'nde toplam geliri 66.925 akçe olan bazı yerler tahsis edilmiştir. Barkan, "İslam-Türk Mülkiyet Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğunda Aldığı Şekiller", s.925.

³⁵⁹ VGMA, 581: 385. Vani Efendi'ye Mayıs 1677 tarihli temlikle verilen yerlerden en meşhuru günümüzde Vaniköy olarak bilinen Çengel Karyesi'ydi.

³⁶⁰ Feyzullah Efendi'ye 1695-98 yılları arasında dört farklı temlikname ile Şam Sancağı- Kalemun nahiyesinde 24.000 akçe geliri olan Muazzamiye karyesi, Erzurum Livası'na bağlı Kızıçan (Pülümür) nahiyesinde 27.016 akçe geliri olan memleha (tuz) mukataası, Mihaliç Nahiyesi'nde toplamda 31.797 akçe geliri olan iki köy ve yine Erzurum, Kemah Nahiyesi'ne bağlı toplamda 117.000 akçe geliri olan tuz mukataası ile çeşitli köyler verilmiştir. Tahsis edilen temliklerin toplam geliri 199.813 akçeye ulaşır. VGMA, 571: 108-113.

³⁶¹ Abdülkadir Özcan, "Hüseyin Efendi, Cinci Hoca", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1998, 18, s. 541-543.

³⁶² Öküz Mehmed Paşa'nın evahir-i Zilhicce 1028/Aralık 1619 tarihli vakfiyesine eklenen temlikname, "...Niğde Sancağı'nda Şücaeddin Nahiyesi'nde vaki havâss-ı hümâyûndan Ulukışla nam mahalde han ve cami bina edüp zikrolunan Ulukışla vucûh-i hayratına vakfetmek için kendüye temlik ...zikrolunan Ulukışlayı tevâbîl ve levâhiki menâfî ve merâfıkı ile hatt-ı hümâyûn-ı saadet makrûnum ile müşârun-ileyhe hîbe ve temlik edüp işbu mülknâme-i hümâyûnu verdim ve buyurdum ki ba'de'l-yevm zikrolunan Ulukışla mamulün-bih senevî ve içinde olan arazi ve mezâri ve cibâl ve eşcar ve enharı âmme-i a'şâr-ı şer'iyye ve kâffe-i rüsûm-ı örfiyesiyle ve yâve ve kaçgunu ve beytü'l-mâl ve mâl-i mefkudu vesayir tevâbii ve menâfî'i mimmâ zükire ev-lem yezkur min külli'l-vücûh serbest mefrûzü'l-kalem maktu'ü'l-kadem müşârun-ileyhin mülk-i muhassalî olup neslen ba'de neslin ve fer an ba'de aslin ilâ en-yerisallahü'l-ard ve men aleyhâ ve hüve hayrül-vârisin envâ'i vücûh-i mülkiyyet üzere keyfe mâyeşa' mutasarraf ola ister ise sata diler ise bağışlaya murad edinirse vakfeyliye...", VGMA, 571: 240-41.

³⁶³ "...menzîl-i mezbûrede hân ve hamâm ve cami-i şerif bina edüp ihyaya sebep olmak üzere âyende ve revendenin mürûr ve ubûru mukabelesine avârız-i divâniye ve sâir tekâlûfden muaf ve müsellemler olmak babında bâ hatt-ı tevkî'i defter-i icmâlde mahalli tashih olunub bi-emri's-sultânî vezîr-i müşârun-ileyhin yed-i şerîflerine mülknâme-i hümâyûn 'atiyye ve ihsan buyurulmağla...", Hüsrev Paşa'ya 1631 senesinde Karahisar-ı sâhip Sancağı'nda, Barçınlı Kazası'na bağlı Ulukilise ve Korkuthanı köylerinin geliri, bölgenin imar edilmesi karşılığında temlik edilmiştir. VGMA, 747: 449/299.

Kemankeş Kara Mustafa Paşa Kervansarayı,³⁶⁴ Bosna Eyaleti, Berçka Kazası'nda önemli bir derbendi ihya eden Musa Paşa³⁶⁵ ve Köprülü ailesine (hiç şüphesiz Merzifonlu Kara Mustafa Paşa da ailenin bir üyesiydi) verilen temlikler öncekilerden farklı bir nitelik arz eder.

17. yüzyılda düzenlenen temlik örneklerinin birçoğunda Celâli olayları sebebiyle yıkılmış, boş, harap olmuş, birçoğu çeşitli eşkıya gruplarının üs bölgesine dönüşen ve kimsenin güvenliğinin kalmadığı kasaba, köy ve geçitlerden bahsedilir. Bu dönemde devletin, özellikle sadrazamlık yapmış çok sayıda paşayı yeni bir misyonla görevlendirdiği anlaşılıyor. Geliri doğrudan sultana ait has arazilerle çeşitli mirî araziler, görevlendirilen paşalara temlik ve hibe edilmiştir. Celâli olayları sebebiyle büyük yıkıma uğrayan zirai üretim bölgelerinin ve stratejik önemi haiz hac, sefer ve ticaret güzergâhlarının iskân, imar ve şenlendirilmesinin hedeflendiği bu süreçte vakıflar ve temlikler araç olarak kullanılmıştır.

Yeni tip temlikler, üstlendikleri önemli fonksiyonların yanı sıra gelirin doğrudan vakıf kurucusunun kendisine ve evladına aktarılamaması bakımından da öncekilerden ayrılıyordu. Yeni tip temliklerin arazi gelirleri öncelikle vakfın kurulduğu kent, kasaba ve köyün imarında, sonra cami, han, hamam, kervansaray vb. yapıların yaptırılmasında ve bakım onarım giderlerinin karşılanmasında, daha sonra bu yapı topluluklarının yeme içme giderlerinin ve görevli ücretlerinin ödenmesinde kullanılmıştır. Bir nevi temlikten elde edilen gelirin bölge dışına çıkarılmadan aynı yerde kullanılması ve harcanması zorunluluğu vardır. Bu da devlet-vakıf işbirliğine dayalı yeni tip temliklerin asıl amacının öncelikle yerel bölgenin imar edilmesine dönük şekillendiğini göstermektedir.

³⁶⁴ VGMA, 640: 87/3.

³⁶⁵ Musa Paşa Vakfına verilen 1643 tarihli temliknameden: "...Govigovik (Govigoviç) nâm karye derbendi ve ziyâde memerr-i nâs olub bir hanı var iken ihrâk olmakla ebnâ-i sebîl ve sâir âyende ve revende konub göçmede küllî usret çektiklerinden gayri re'âyâ fukarasının evleri ve ehl-i iyâlleri ile sâkin oldukları menzilleri üzerine konub re'âyâ fukarâsına küllî zulüm ve te'addî olmakla perâkende ve perişân olub mahall-i mezbûrda kendi malıyla câmi' ve iki hân binâ idüb zikr olunan karye filoricîyân yerlerinden olub defterhâne-i âmirede mahfûz olan defterlerde bin sekiz yüz doksan akçe yazar altı kıt'a baştine yerleri sâhib-i arz ma'rifetiyle alub zikr olunan yerlerde kasaba kondurub min-küllî'l-vücûh mefrûzü'l-kalem ve maktû'u'l-kadem serbest olub cânib-i mirîye âid olan rüsûmun evkâf-ı mezbûreye mütevellî olanlar yedinden sâl be-sâl alub ve mahall-i mezbûrede sâkin olanlara cânib-i mirîden ve mîr-i mîrân ve voyvodaları gayri iş erleri tarafından karıştırılmayub müdâhale olunmamak bâbında izn-i hümâyunum..." Bosna Hersek Vakıfları, I, (Ankara: VGM Yayınları, 2016) s. 91-92.

Bu çerçevede İncesu'nun Mustafa Paşa'ya temlikinin detaylı analizi, ilçenin kuruluş ve gelişmesinde Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı ve temlik işbirliğinin gerekçesini ve boyutlarını ortaya çıkaracaktır. İncesu ve çevresi 1671 tarihli temlikname-i hümayun ile Mustafa Paşa Vakfına devredilmiştir.³⁶⁶ Mustafa Paşa, İncesu henüz kendisine temlik edilmeden önce bölgede çok yoğun bir ön hazırlık yapmış, külliye'nin kurulduğu bölge başta olmak üzere çok sayıda taşınmazı satın alarak külliye'yi büyük ölçüde 1670 yılı itibarıyla tamamlamıştır. Bu esnada Edirne'den arka arkaya gönderilen fermanlar uyarınca, satın aldığı ve kendisine temlik sözü verilen bölgelerin sınırlarını detaylarıyla belirlemiştir. İncesu ve çevresindeki köyler, sazlıklar, çayır ve mezraların temlik belirlenmesi fiziki ön hazırlıkların tamamlanmasının akabinde gerçekleşecektir.

1671 tarihli temlikname (mülknâme-i hümayûn) bölgenin mevcut durumu hakkında son derece aydınlatıcı bilgiler içermekle birlikte vakıf-temlik ortaklığının gerekçelerini de ortaya koymaktadır. Edirne'den Sultan IV. Mehmed tarafından gönderilen fermana göre İncesu, diğer adıyla Boran Karyesi, Kayseri Sancağı'nın Karataş Nahiyesi'nde Kayseri sancakbeyi hassıdır. Tahrir kaydına göre 4.000 akçe geliri vardır. İncesu, yaşanan Celâli istilalarından ötürü bütünüyle harap olmuştur. Önemli bir geçitte yer alan bölgede uzun süredir asayiş sorunu yaşanmakta olup yolcuların can ve mal güvenliği tehdit altındadır. Bölge haramilerin ve yol kesicilerin (kuttâ'-i tarik) barınağı haline gelmiştir. Bunun üzerine bölgenin şenlendirilmesi amacıyla her türlü vergiden muaf olarak topraksız elli kişinin derbentçi olarak iskân edilmesi kararlaştırılmış, bu iş için de Kasım Dede görevlendirilmiştir.³⁶⁷ Şenlendirme projesine aynı bölgedeki Engir Gölü, Pusak, Ambar Viranı, Bortan adlı köyler ve sazlık da dâhil edilmiştir. Sultan bu bölgeleri şenlendirmek amacıyla bütünüyle özel hassına dâhil ettirmiş ve tahrir kayıtlarını yeniden düzenlemiştir. Ancak bu iş için görevlendirilen Kasım Dede'nin başarısız olması üzerine bölge Mustafa Paşa'ya temlik edilmiştir.³⁶⁸ Temlikname uyarınca İncesu ve

³⁶⁶ VGMA, 641: 144-147; 108: 16-18.

³⁶⁷ Bundan iki ay sonra düzenlenen diğer bir temlikname ile derbentçi sayısına 10 kişilik daha ilave yapılmıştır. Böylece toplamda 60 derbentçi görevlendirilmiştir. VGMA, 641: 144-147; 108:16-18.

³⁶⁸ Evâhir-i Şaban 1080/ 1-10 Ocak 1671 tarihli temliknâme-i hümayûndan: "...Kayseriye Sancağı'nda Karataş Nahiyesi'nde defter-i icmâlde dört bin akçe yazusu olub Boran ismi ile merkûm Kayseriye Sancağıbeği hassı olub hâlen İncesu nâmiyle meşhur olan karye mukaddimen Celâli istilâsında harâbe olub mahall-i mezbûr memerr-i azîmde vâki' olmağla harâmî ve kuttâ'-ı-tarik dâ'imen ebnâ-yı sebîlin mal ve canlarına zarar ve ziyân etmeleriyle karye-i mezbûreyi şenletmek için derbentci kayd olunmak üzere elli nefer hâric ez-defter re'âya getirülüb iskân edüb derbendi muhâfaza edüb ve ziraat ve hirâset eyledikleri ve hâsıl olan mahsûlâtın oşr ve rûsûmâtı mukâbelesinde cânib-i mirîye senede beş bin akçe

diğer köyler bütün sazlık, kamışlık, çayır ve meraları, dağları, tepeleri, bağları, bahçeleri ve reayalarıyla beraber şer'î ve örfî bütün vergileriyle tam bir mülkiyet ve serbestiyet üzere devredilmiştir.³⁶⁹

Temlik, bedelsiz bir devir değildi. Bölgenin temlik karşılığında Mustafa Paşa'nın yerine getirmesi gereken bazı sorumlulukları vardı. Temlikname ile devletin Mustafa Paşa'ya yüklediği sorumluluklar beş maddede özetlenebilir. Bir dizi görüşme neticesinde belirlendiği anlaşılan bu maddeler, gerek sistemin anlaşılması gerek vakfın bölgedeki etkisi ve gerekse İncesu'nun kuruluş sürecinin takibi açısından üzerinde durulmaya ve incelemeye değer niteliktedir.

Temliknamenin ortaya koyduğu ilk şart, vakıf kurma zorunluluğuydu. Mirî araziden tahsis edilen topraklar, ancak vakfa dönüşürse temlik gerçek anlamda geçerlilik kazanabilir, böylece hedeflenen proje sürekli ve ebedî olabilirdi. Metinde geçen “dilerse sata ve diler ise bağışlaya ve murad edinür ise vakf eyleye” hükmünü mutlak, serbest bir mülkiyet hakkından ziyade şartlı bir tahsis şeklinde yorumlamak gerekir. Temlikname diplomatikasında “murad edinür ise vakf eyleye” ibaresi kişinin kendi inisiyatifine bırakılan bir temenniye değil, tam tersine teamül gereği vakfı zorunlu bir ön koşul olarak tanımlar.³⁷⁰ Bu ön koşulun gayet bilincinde olan Mustafa Paşa, kendisine temlik edilen arazileri henüz tespit ettiğimiz bir vakfiye ile vakfetmiştir.³⁷¹ Ancak İncesu mukataası ve İncesu Külliyesi'nin tüm şartnamelerinin belirlendiği gerçek anlamdaki

virlemek ve derbend hizmeti mukâbelesinde mu'af ve müsellemler olmak üzere yine karye-i mezbûre mukaddimen havass-ı hümâyûnuma ilhâk ve defter-i icmâl tashîh olunub...”, VGMA, 641: 152-155.

³⁶⁹ “... İşbu mülknâme-i hümâyûn-ı meymenet makrûnı virdim ve buyurdum ki; ba'de'l-yevm hass-ı hümâyûnumdan ifrâz ve maktu'ı ref' olunub vech-i meşrûh üzere sâdır olan hatt-ı hümâyûnum mucibince tekrar icmâl-i mufassalada müşârûn ileyhın mülki olmak üzere mahalleri nişancı kalemiyle tashîh olunan çayır ve sazlık ve kamışlık ile timârdan ifrâz olunan mezkûr İncesu nâm karye ve sâ'ir zikrolunan karyelerin hudûd ve sınırı dahilinde vâki' tilâl ve cibâl ve arazi ve mezari' ve bağ ve bağçe ve mer'ası ve urusu ve korusu ve ra'iyet ve ra'iyeti oğulları ve a'sâr-ı şer'iyye ve rûsûm-ı örfiye ve cürm-i cinâyet ve bâd-ı heva ve tâpu-yı zemin ve bi'l-cümle gerek cânib-i a'lâm ve gerek mîrîmîrân ve mîrlivâ ve emtiâ-i ummâl ve mübâşirin-i emvâle aid ve râci' olan ebvâb-ı mahsûlâtı ile min-küllil'-vücûh mefrûzü'l-kalem ve maktu'u'l-kadem serbestiyet üzere müşârûn ileyhın mülk-i mahzı ve hakk-ı sırfı olub neslen ba'de neslin ve fer'an ba'de aslın "ila en yerise'l-arza ve men aleyhâ ve huve hayrül'-vârisîn" envâ'ı vücûh-ı mülkiyet üzere keyfe mâ yeşâu ve yehtârû sâ'ir emlak sâhibleri mutasarrıf oldukları gibi mutasarrıf olub dilerse sata ve diler ise bağışlaya ve murâd edinür ise vakf eyleye...”, 641: 152-155.

³⁷⁰ İslam hukukunda vakıf kurmak kişinin özgür iradesine bağlıdır. Bir kişiyi zorunlu olarak vakıf kurmaya itmek doğru kabul edilmez. Dolayısıyla “murad edinür ise vakfeyleye” ifadesi bir teamülü kadim halini almıştır. Emir-komuta gereği de Sultanın vakıf kurulması yönündeki bir temennisi, memalik-i mahrusedeki bütün kullarca emir telakki edilmiştir.

³⁷¹ İMUF, Evkaf Müfettişliği: 63: 24-27.

vakfiye 1678 yılında düzenlenmiştir. 1671 tarihli temlikname ile Mustafa Paşa'ya vakıf kurmak üzere verilen İncesu mukataası, vakfa dönüştürülerek 1925'te aşarın ilgasına kadar Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı'nın tasarufunda kalmıştır.

Temliknamenin ortaya koyduğu ikinci şart, bölgenin tahrir defterinde kayıtlı gelirlerinin aynı şekilde hazineye ödenmeye devam edilmesidir. Temlik sahibi, devletin kayıtlı gelirlerini ödemeyi taahhüt etmiştir. Temliknamelere göre tahrir kayıtlarında İncesu'nun 5 bin, Engir Gölü'nün 9 bin, Boran Karyesi'nin 5 bin 400, Pusak ve Bortan karyelerinin 9 bin olmak üzere toplamda 28 bin 400 akçe hazine geliri vardır. Mustafa Paşa, temlik sözleşmesi gereği bu bedelleri her yıl düzenli olarak hazineye ödeyecektir. Nitekim Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı, muhasebe gelirinden “an cânib-i mirî ahz-kerde”, “edâ-i mâl-ı mirî” ve “edâ-i sürre” gibi başlıklar altında hazineye her yıl 100 bin akçenin üzerinde ödeme gerçekleştiriyordu.³⁷² Hazineye yapılan ödemeler Tanzimat dönemine kadar doğrudan vakıf mütevellisi tarafından yapılmıştır. Tanzimat'la birlikte bu yetki adım adım mahallî kaza ve liva meclislerine geçmiştir. Dolayısıyla vakfın ikinci koşulu da mütemadiyen yerine getirdiği gözlemlenir.

Temliknamenin ortaya koyduğu en önemli şartlardan üçüncüsü de 60 nefer derbentçi tayin edilmesiydi. Nitekim yukarıda belirtildiği üzere önemli bir geçit üzerinde kurulu İncesu, yaklaşık 50 senedir Celâlilerin kontrolündedir. Kervan ve hac yolcularının can ve mal güvenliği tehdit altındadır. Bölgenin güvenliğinin tekrar sağlanması adına herhangi bir sipahinin veya vakfın defterine kayıtlı olmayan reayadan “hâric ez-defter” 60 nefer derbentçi ataması temliknamenin olmazsa olmaz şartlarındandı. Bu şartın icrasına yönelik Mustafa Paşa, İncesu'daki vakıfları için mütevellî kaymakamı olarak atadığı Ahmed Ağa'yı fermanla Kayseri müftüsü ve kadısına göndererek hemen çalışmalara başlamıştır. Temliknameden üç ay gibi kısa bir süre sonra İncesu Kadısı Abdülhalim tarafından düzenlenen hüccetle haric-i reayadan, on adedi seyyid 60 nefer derbentçinin isimleri deftere kaydedilerek merkeze bildirilmiştir.³⁷³ İncesu kadısı

³⁷² BOA, Ev. HMH.d 753; 830; 877; 930.

³⁷³ Her türlü vergiden muaf olarak Mustafa Paşa'nın 20 Mart 1671 senesinde İncesu derbendine atadığı kişiler şunlardır: Es-Seyyid Hacı Kalender veled-i es-Seyyid Nimetullah; Es-Seyyid Musa veled-i o; Es-Seyyid Hacı Mustafa birader-i o; Es-Seyyid Süleyman birader-i o; Es-Seyyid Himmet veled-i Es-Seyyid Kalender; Es-Seyyid İzzeddin veled-i Hanefî; Es-Seyyid Abdülkadir veled-i Es-Seyyid Hızır; Es-Seyyid Zeynel Abidin veled-i Es-Seyyid Hüseyin; Es-Seyyid Arab veled-i Es-Seyyid Hızır Fakih; Es-Seyyid Malkoç veled-i Es-Seyyid Koca Bey; Yusuf veled-i Nasuh; Fazlı birader-i o; Ahmed veled-i Mehmed; Hüseyin

Abdülhalim Efendi'nin imzasını taşıyan hüccette, derbendın gerekçesi ve İncesu'nun mevcut durumu şöyle ifade edilir:

“...vezîr-i müşârûn ileyh hazretlerine taraf-ı saltanat-ı alıyyeden temlik buyurulup anlar dahi vakf eyledikleri İncesu nâm mahal derbend-i azim olmağla derbend-i mezkûru hıfz ve hırâset ve mürûr-u ubûr iden hüccac-ı müslimîn ve sair ebna-yı sebîle emn-ü amân hasıl olmak için kimesnenin defterlü reâyasından olmayup hâric ez-defter kimesnelerden müceddeden altmış nefer avâriz-ı divâniye ve tekâlîf-i örfiyye ve şakkadan ve bi'l- külliye tekâlîfden mu'af olmak üzere tahrir ve defteri irsâl oluna kim mahalline kayd oluna deyu buyurulmağın ber mûceb-i fermân-ı âli hâric-i reâyâdan derbendci tahrir olunan kimesnelerin esâmileridir ki zikr ve beyân olunur.”³⁷⁴

Temliknamelerde belirlenen dördüncü şart “hâric ez defter”den olmak koşuluyla bölgenin iskânının sağlanmasıdır. Tahrir defteri ıstılahında *hâric ez defter* ibaresi herhangi bir bölgenin tahrir defterine kayıtlı olmayan reayayı ifade eder. Devlet için tahrire kayıtlı olmayan reaya, vergilendirilmemiş nüfus anlamına gelir. Zira tahrir defterlerinin tutulmasının temel gayesi “Osmanlı maliye teşkilatında vergilerin ve bu vergileri verenlerin ismen tesbiti”dir.³⁷⁵ Temliknamelerle devlet, Celâli olayları nedeniyle yerini yurdunu terk eden, bu sebeple de 50-60 yıldır vergi alamadığı hareketli bir nüfusu yeniden kayıt altına almak ve vergilendirmek arzusundadır. Diğer taraftan bölge için nüfusun kayıt altına alınması bir anlamda doğrudan köylülerin topraklandırılması ve uzun yıllardır kesintiye uğramış olan zirai üretimin canlandırılması demektir. Dolayısıyla devlet, Mustafa Paşa'yı bölgenin iskânı ve köylünün topraklandırılması, böylece üretimin ve verginin kayıt altına alınması için

veled-i Durmuş; Resul Bey veled-i Rıdvan Bey, el-cüdi; Ali birader-i o; Ömer veled-i Mirza Bey, el-cüdi; Mustafa veled-i Hasan; Ebubekir birader-i o; Hamis veled-i Hacı Mehmed; Bedir veled-i İsmail; Mehmed veled-i İvaz; Tahir veled-i Cuma; Ahmed veled-i Mehmed; Karaca veled-i Gündoğmuş; Tacir veled-i Yunus; Cuma veled-i İbrahim; Diğer Tahir veled-i Karaca; Musa veled-i Mustafa; Ebubekir veled-i Toman; Halil veled-i Mehmed; Tanrıverdi veled-i Maksud; Kasım veled-i Hüseyin; Hacı Veli veled-i Döğer; Köse Ebubekir birader-i o; Yusuf veled-i Hüseyin; Göçeri veled-i İbrahim; Mustafa veled-i Ebubekir; Mehmed veled-i Abdi; Hüseyin veled-i Hoca; Durmuş veled-i Himmet; Coden veled-i Kabaş; Meşal veled-i Süleyman; Hüseyin veled-i Ömer; Asaf veled-i Derviş; Ömer veled-i Mirza Ali; Nasuh veled-i Sarı; Gündüz veled-i Hasan; Hüseyin veled-i Mehmed; Musa veled-i Durak; Yağmur veled-i Himmet; Ali veled-i Süveydan; Receb veled-i Abdüssamed; Kırım veled-i Kırım; Selman veled-i i Karakos; Hacı Abdulgaffar veled-i Hakverdi; Süleyman veled-i İdris; Evliyâ veled-i Abdünnebi; Mahmud veled-i Veli; Kara Ebubekir veled-i Osman.

³⁷⁴ 9 Zilkaade 1081 tarihli hüccet. *Kayseri İli Tahrir Defterleri, I*, s. 73b (124).

³⁷⁵ Mehmet Öz, “Tahrir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 2010, 39, s. 425-429.

görevlendirmiş durumdadır. Bu modelde temlik araç, vakıf ise tüm süreci organize eden kurumsal üst yapı statüsündedir.

Elimizdeki tahrir kayıtları, Mustafa Paşa'nın bu zor görevin üstesinden hakkıyla geldiğini gösteriyor. Defterhanede, son tahrir defteri olduğu için daha sonraki işlemlere ait belgelerin ilave edildiği 1584 tarihli *Kayseri Tahrir Defteri*'ne Kara Mustafa Paşa'nın vakfıyla ilgili belgeler (temlikname, hududname, vb.) kaydedilmiştir. Bunlardan 16 R. 1090/27 Mayıs 1679 tarihli buyruldu doğrudan bölgenin “hâric ez defter”den iskân edilmesiyle alakalıdır.³⁷⁶ Tahrir kaydına göre İncesu, Mustafa Paşa'nın yaptırdığı külliye ve atadığı 60 nefer derbentçi sayesinde güvenli bir liman haline gelmiştir. Böylece son on yılda dışarıdan “hariç ez defter”³⁷⁷ getirilen Müslüman ve gayrimüslimlerin tahriri yapılarak isimleri deftere tek tek kaydedilmiştir.

Mustafa Paşa Vakfı'nın girişimleriyle İncesu, on yıl içinde yeniden iskân edilmiştir. 1679 yılı itibariyle bölgede vakıf personelinden ve askeri sınıftan oluşan vergiden muaf 26 hane kayıtlıdır.³⁷⁸ Son on yıl içinde İncesu'ya iskân ettirilen Müslüman hanelerin sayısı 128, gayrimüslim hanelerin sayısı ise 232'dir. Toplam hane sayısı 386'ya ulaşmaktadır. Toplam hane sayısını, eksiklikleri ve problemlerini bir tarafa bırakarak Barkan'ın önerdiği 5 katsayısı ile çarptığımızda $386 \times 5 = 1930$ sayısı elde edilir.³⁷⁹ On yıl içinde sıfırdan ve hariçten getirilerek vakıf reayasına dönüştürülen bu nüfus, Mustafa Paşa Vakfı için muazzam bir başarıdır.

İskân ettirilen nüfusa sonradan ihya olduğu gerekçesiyle “merhameten” bazı vergi indirimi uygulanmıştı. Buna göre gayrimüslim reayanın ödeyeceği cizye vergisi hane

³⁷⁶ *Kayseri İli Tahrir Defteri*, III, s. 77a-79a.

³⁷⁷ “...karye-i merkumenin hudud ve sınırı dâhilinde olanlardan mukaddemen altmış nefer hâric ez defter derbendci tayin buyurulmuş idi. Muayyen olan derbendciyândan maada derbend-i mezkûre gayet muhafv ve muhâtir mahalde vaki olmağla muhafazası emr-i asîr olduğuna binâen on seneden beru hâricden hâric ez defter gelüb sâkin olan müselman ve keferenin isimleri dahi tahrîr ve defter olunmak...”, *Kayseri İli Tahrir Defteri*, III, s. 77b.

³⁷⁸ “İbrahim Efendi el-vaiz; Murtaza efendi el-imam; Abdüsselim el-müezzin; İsa Hoca -el müezzin; Molla Ahmed, el müezzin; Molla Ömer, eczahan; Molla Mustafa, eczahan; Molla Üveys, eczahan; Molla Mahmud, temcidhan; Monla Mustafa, eczahan; Ali Hoca, imam-ı mescid; Molla Ahmed, el-müezzin; İshak Hoca, el ferrâş; Mehmed, kâtib-i vakf; Hacı İbrahim, sipahi; Mustafa damad-ı o; Ömer Bey veled-i Ahmed; İsa Bey veled-i Murad; Hasan Bey, Kara Hisarî; Bayram veled-i Abdullah; Sinan veled-i Mustafa; Osman veled-i Salih; Ahmed birader-i o; Muhammed birader-i o; Ömer birader-i o”, *Kayseri İli Tahrir Defteri*, III, s. 77b.

³⁷⁹ Ömer Lütfi Barkan, “Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi”, *Türkiyat Mecmuası*, X (1951-53), s. 12.

başına 290 akçe ile en düşük seviyeden, yani ednâdan hesaplanmıştı.³⁸⁰ Raiyyet rüsümü olarak 130 akçe, vakıf toprağında işletilen her bir dönüm bağ için ise 40 akçe ödenmesi kararlaştırılmıştı. Müslüman reaya raiyyet rüsümü olarak 110 akçe, vakıf araziden işledikleri her bir dönüm arazinin öşür ve bağat vergisi olarak senede 30 akçe, her yüz koyundan âdet-i ağnam için 2 esedi kuruş, kovan başına 5'er akçe ve resm-i arûsâne için de 1,5 kuruş vergi belirlenmiştir. İskân edilen reaya bir vakıf arazine yerleştirildiğinden bütün vergiler Mustafa Paşa'nın vakfına ödenecekti. Vakıf arazisindeki reayadan alınan gerek raiyyet ve cizye gerek cürm-i cinayet, bâd-i heva, tapu resmi gibi diğer örfi ve şer'î vergilerin vakfa ait olduğu; bu hususta vüzerâ, defterdar, beylerbeyi, mirliya ve mirimirandan hiç kimsenin müdahale etmemesi özellikle vurgulanmıştı. Böylece Mustafa Paşa Vakfı için temliknamenin dördüncü şartı da yerine getirilmiş, iskân sağlanmış oluyordu.

Temliknamenin ortaya koyduğu beşinci şart önceki dört maddeyi de ihtiva eden çok daha geniş bir mahiyettedir. Beşinci madde uyarınca temlik karşısında Mustafa Paşa'dan beklenen İncesu ve çevresini metnin diliyle "mâmûr ve âbâdan" kılmak ve "şenletmek"ti. Bir bölgenin mamur edilmesi ve şenlendirilmesi temelde o bölgenin yol ve sefer güvenliğinin sağlanması ve bütün fiziki alt-üst yapının inşa edilerek dini, sosyal, kültürel, zirai ve diğer alanlarda yaşanabilir, sürdürülebilir bir kent hayatının teminat altına alınması anlamına gelmektedir. Bu sebeple şenlendirme çok boyutlu, çok katmanlı, kapsamlı bir faaliyettir. Sürecin güvenlik ve iskân ayağı üzerinde durulduğundan bu son madde daha çok vakfın fiziki varlıklarıyla şenletme faaliyetlerine yoğunlaşır.

Mustafa Paşa, İncesu Külliyesi'nin inşaatını 1670 yılı itibariyle büyük ölçüde tamamlamıştı. Külliye, müştemilatlarıyla birlikte çok farklı ihtiyaçları karşılayacak şekilde planlanmıştı. Osmanlı kentlerinin temel yapılarından olan cami, külliyenin merkezine konumlandırılmıştır. Dini alanda bununla da yetinilmeyerek bu ücra bölge için on beş odalı bir medrese de düşünülmüştür. Sıbyan mektebi ve kütüphane bölgeye yerleşecek olan halkın eğitim ve kültür alanındaki temel ihtiyaçlarını büyük ölçüde karşılıyor olmalıydı. Yolcuların konaklaması için ahır ve samanlıklarıyla büyük bir han

³⁸⁰ 1691 tarihli cizye reformu uyarınca bu tarihte hane başına düşen cizye miktarı şöyleydi: âlâ 9, evsat 4,5 ve ednâ 2,25 kuruş. Bakz., Halil İnalçık, "Cizye" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 8, 1993, s. 45-48.

ve yerleşik hayata geçişte bölge halkına kolaylık sağlaması ve güvenli bir ortamda ticaretlerini yapabilmeleri için otuz iki odalı bir arasta ile bir bezirhane inşa edilmiştir. Ayrıca esnafların hizmetine sunulmak üzere bir boyahane ve bir debbağhane yaptırılmıştır. Tüccar, esnaf ve kervanların mallarını depolamak amacıyla üç büyük ambar hizmete sunulmuştur.

Sıfırdan inşa edilen bir kasaba için hamam ve su hayatî ihtiyacı. Bunun için kanallar açılarak su taksim sistemleri kurulmuş ve buradan elde edilen su cami, hamam, medrese, han, imaret, fırın ve diğer bütün yapıların yanlarına inşa edilen çeşmelere ulaştırılmıştır. Böylece altyapıya ilişkin en önemli sorun çözülmüştür.

Yeni kurulan bir kentte yaşanacak olası adli sorunlar için bir kadıya ihtiyaç olacaktı. Mustafa Paşa bu sorunu da düşünmüş olmalı ki İncesu'ya bir kadı atamıştır. Bununla da yetinmeyen Paşa, hem adli duruşmaların görüleceği hem de içinde kadının konaklayabileceği bir mahkeme binası yaptırmıştır. Kadı Abdülhalim Efendi bu ücra bölgeye gelmeyi kabul ettiği için bir anlamda ödüllendirilerek mahkeme binasında ölünceye kadar ücretsiz oturabilecektir. Benzer durum medrese, cami ve sıbyan mektebinde görevli olan imam, hatip, vaiz, başmüezzin ve muallim içinde geçerlidir. Bölgeyi çekici hale getirmek adına bu unvanlara sahip kişilerin konaklaması için evler yaptırılarak önemli kadroların ücretsiz konaklama ihtiyaçları karşılanmıştır.

Mustafa Paşa Vakfı, İncesu'nun imarı ve şenlendirilmesine yönelik zirai alanda da önemli yatırımlar yapmıştır. Bu alanda yapılan ilk girişim, su baskınlarına neden olan bir nehir yatağının değiştirilmesidir.³⁸¹ Buna göre bölgedeki Sarımsaklı Suyu Nehri bahar aylarında taşıdığından etrafındaki tarlaları su basmaktadır. Su taşkınları nedeniyle de çok sayıdaki tarlada ziraat yapılamamaktadır. Bunun üzerine Mustafa Paşa Vakfı, nehrin yukarısında Ambarlı Köprüsü ile Boğaz Köprüsü arasına uzunluğu 8050, genişliği 8 ve derinliği 2 zira olan yeni bir kanal açtırarak nehir yatağını değiştirmiş, böylece su taşkınları önlenmiştir.

Mustafa Paşa Vakfı'nın bölgenin tarımsal faaliyetlerini desteklemeye yönelik yatırımları kanal projesiyle sınırlı kalmamıştır. Zirai ürünlerin işlenebilmesi ve gelenlerin konaklayabilmesi için Kızılırmak Nehri kenarına on iki odalı bir han ve on

³⁸¹ 641:163-164; 108/26.

iki odalı bir değirmen de vakfedilerek çiftçilerin hizmetine sunulmuştur.³⁸² Diğer taraftan külliye'nin hemen yanına büyük bir çiftliğin kurulduğunu görürüz. Bu çiftlikte tarım ürünlerini depolamak amacıyla dört büyük depo yaptırılmıştır. Vakıf köylerinde işlenen ürünlerin depolanması ve bu işte çalışanlar için çok sayıda çiftlik odaları inşa edilmiştir. İhtiyacı olan vakıf reayanın kullanması gayesiyle camus ve karasığırından oluşan toplam kırk altı adet sığır ve çok sayıda tarım alet ve edevatı da vakfedilmiştir. Böylece yeni kurulan kasabanın fiziki üst yapılarının hazırlanmasının yanı sıra kasaba için son derece önemli olan tarımsal üretim faaliyetlerinin geliştirilmesine yönelik yatırımlar da unutulmamıştır.

Kayseri, Celâli ayaklanmalarının başlangıcına kadar 1517-1590 yılları arasında *pax-Ottomanica*'dan fazlasıyla nasiplenmiş ve kentin nüfusu en az iki kat artmıştır. Ancak 17. yüzyılın ortalarına gelindiğinde şehrin nüfusunda yarıya yakın bir azalma olmuştur. Hiç şüphesiz bundan kente yaklaşık 30 km mesafede yer alan ve önemli bir derbent bölgesi olan İncesu da etkilenmiştir. 17. yüzyılın ikinci yarısında İncesu, 50-60 senedir Celâlilerin kontrolünde metruk ve harabe bir köy görünümündeydi. Köyler ve mezralar güvenlik nedeniyle bütünüyle terk edilmiş, zirai üretim faaliyetleri uzun zaman önce durmuş, bağlar ve bahçeler bozulmuştu. Derbent teşkilatı uzun zaman önce dağılmış, bu durum hacıların ve kervan yolcularının can ve mal güvenliğini tehdit etmeye başlamıştı. Devlet, sorunun bertaraf edilmesi ve bölgenin canlandırılması adına yüzyılın ortalarında yerel güç sahipleriyle bazı ortaklıklar kurmuştu. Ancak bu girişimden beklenen sonucun alınamadığı anlaşılmaktadır.

Osmanlı idarecileri 17. yüzyıl boyunca isyan ve eşkıyalık olayları nedeniyle boşalan zirai üretim bölgelerinde, önemli güzergâhlardaki derbent ve geçitlerde ve terk edilen köylerde güvenliği, nüfus akışını ve üretimi yeniden sağlamak adına devlet-vakıf işbirliğine dayalı yeni bir iskân metoduna başvurmuştur. Proje metruk bölgenin imarı ve şenlendirilmesiydi. Bunun için izlenecek yol da öncelikli olarak bölgenin iskân edilmesiydi. Alınan tedbirler içinde iskân siyasetinde zengin paşa vakıflarının araç olarak kullanılması en başarılı yöntem olarak ön plana çıkmıştır. İşte bu noktada İncesu bölgesi için devreye Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı girmiştir. İmar ve iskân süreci Mustafa Paşa Vakfı ile devletin ortak bir projesi olarak yürürlüğe konulmuştur.

³⁸² 641: 180-181; 108/35-36.

Beylerbeyine bağı olan İncesu hasası, önce padişah hassına dönüştürülmüş, sonra vakfa temlik edilerek tahrirden düşülmüştür. Böylece devlet, önemli vergi indirimi ve muafiyetler sağlayarak mukataa birimini tam bir mülkiyet ve serbestiyet üzere vakfa tahsis etmekle projeyi desteklemiştir.

Diğer taraftan projenin sorumlusu olan Mustafa Paşa Vakfı'nın katkıları çok boyutludur. Öncelikle projenin kesintisiz ve sürdürülebilir olması için temlik edilen bütün araziler vakfa dönüştürülmüştür. İskânın üs merkezi olarak düşünülen İncesu, gelenlerin ticaret, din, toplum, kültür, bayındırlık ve eğitim alanlarındaki bütün ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde büyük bir külliye ile taçlandırılmıştır. Bunun yanında tamamen yok olmuş vaziyetteki zirai üretim faaliyetlerinin yeniden canlandırılması için su taşkınlarıyla tarım arazilerini basan nehir yatağı değiştirilmiş, değirmenler ve çiftlikler kurulmuştur. Çiftlikler, çok sayıda tarım araç ve aletleri, hububat depoları ve işçi barınaklarıyla donatılmıştır. İkinci olarak, eşkıyalık faaliyetlerini engellemek ve yol güvenliğini sağlamak adına haric ez-defter 60 nefer derbentçi atanmıştır. Üçüncü olarak, on yıl gibi kısa bir süre içerisinde herhangi bir deftere kayıtlı olmayan 386 hane tespit edilerek İncesu'ya iskân ettirilmiştir. Nihayet 1668-1680 yılları arasında proje tamamlanarak İncesu bütünüyle imar edilmiş ve şenlendirilmiştir. On yıllık sürecin sonunda bölgenin üretim kapasitesinin %1300 oranında artış göstermesi şenlendirme projesinin muazzam başarısı olarak okunabilir. 17. yüzyılın ortalarında bütünüyle metruk olan bölge aynı yüzyılın sonunda oldukça mamur ve imar edilmiş hale gelmiştir.

İncesu'nun iskânı, imarı ve şenlendirilmesi, tüm taraflarının çıkarına olmuş gibidir. Devlet açısından bakıldığında bölgenin güvenliği sağlanarak hac, ticaret ve sefer yollarının emniyet altına alınmasıyla dini ve iktisadi bakımlardan ve meşruiyet açısından büyük kazanımlar elde edilmiştir. Başboş ve kayıtsız reayanın iskânı, vergilendirilebilir yeni bir nüfus anlamına geliyordu. Diğer taraftan bölgenin şenlendirilmesi ve üretim faaliyetlerinin yeniden rayına oturtulması reayanın mamur ve abadan olması demektir. Bu da klasik Osmanlı-İslam siyaset felsefesinin temel öğelerinden olan sultanın tebaa üzerindeki yönetim sorunluluğunun yerine getirilmesi anlamını taşıyordu.

İncesu'nun iskânı ve imarı reaya için öncelikle sığınabilecekleri güvenli bir liman olmuştur. Reaya, gerek bitmek bilmeyen devlet görevlilerinin vergi talebi ve

müdahalesi gerekse Celâli haydutlarının saldırıları karşısında yıllardır güvenlikten yoksundur. Mustafa Paşa Vakfı sayesinde reaya yeniden topraklandırılmış, zirai âlet ve edevat ihtiyaçları belirli ölçüde karşılanarak üretim yeniden düzenlenmiştir. Bundan da önemlisi daha az vergi ödeyerek vakfın koruması altına girmişlerdir. Bundan sonra bir daha ardı arkası kesilmeyen vergi talepleri için devlet yetkilileriyle uğraşmak zorunda kalmayacaklardır.

Süreç vakfa ve kurucusuna da kazanımlar sağlamış olmalıdır. İncesu Külliyesi, Mustafa Paşa'ya hem dünyevî hem uhrevî birçok amacı tek çatı altında toplayan büyük bir meşruiyet alanı kazandırdı. Paşa'nın siyasi kariyerinde ve günümüzde kasaba sakinlerinin Mustafa Paşa'dan merhamet, sevgi ve hürmetle bahsetmelerinde bunun izlerine rastlanabilir.

17. yüzyıl boyunca devlet, çeşitli stratejik bölgelerde Celâli yıkımlarının tesirini ortadan kaldırmak adına çeşitli paşalarla ortaklıklar kurmuştur. Devlet eliyle planlı bir şekilde geliştirilmiş olduğu anlaşılan bu ortaklıklar temlik-vakıf işbirliğine dayalı olarak yeni bir iskân tipini de beraberinde getirmiştir. Yeni tip iskân politikasında iskânın sürekli ve sürdürülebilir olması için güçlü finansal kaynağa sahip büyük paşa vakıfları kurumsal üst yapılar olarak kullanılmıştır. Söz konusu kurumsal yapı içinde vakıflara temlikle tahsis edilen bütün köy ve mezralar tahrirden düşülerek tüm vergilerden muaf kılınıp mutlak bir serbestiyet ilkesiyle bırakılmıştır. Bu sayede yüzyılın sonlarına doğru belirli stratejik bölgelerin imarı ve iskânıyla önemli toparlanma ve canlanma sağlanmıştır. Bununla birlikte toparlanmalar belirli bölgelerle sınırlı kalmış da olabilir. Canlanmanın veya olası durağanlık veya yıkımların tüm imparatorluk genelinde takibi ancak Anadolu ve Rumeli'den elde edilecek daha fazla verinin analiziyle ortaya çıkarılabilir.

Celâli olgusuna farklı bir kaynak grubundan yaklaşan bu kayıtlar göstermektedir ki İmparatorluğun en ücra bölgelerine kadar organize olan vakıf sistemi ve vakıf muhasebeleri, öncesi ve sonrasıyla Celâli etkilerinin ortaya çıkarılması, bölgesel zirai üretim kapasitelerinin tespiti ve 16. yüzyıl tahrirlerinde yer alan ancak 17. yüzyıl avarız kayıtlarında bulunmayan *yitik köy* olgusuna dair yeni yaklaşımların geliştirilebilmesi adına iyi bir başlangıç noktası olabilir.

3.4. 17. YÜZYILDA BİR SERHAD ŞEHİRİ: KAMANİÇE'DE OSMANLI İDARESİNİN KURULMASI VE MERZİFONLU KARA MUSTAFA PAŞA VAKFI

Kamaniçe, günümüzde Ukrayna'ya bağlı yaklaşık 100.000 nüfuslu bir şehirdir. Hotin Kalesi ile 17. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı-Lehistan (Polonya) arasında önemli askeri mücadelelere sahne oldu. Kamaniçe Seferi neticesinde on günlük bir kuşatmanın ardından 27 Ağustos 1672'de fethedilen şehir, Bucaş ve Zuravno (İzvança) Antlaşmalarıyla Osmanlı hâkimiyetine girdi. Kamaniçe, kalenin zaptıyla merkeze bağlı bir eyalet şeklinde organize edilerek kurulan Podolya Eyaleti'nin (Eyâlet-i Kamaniçe) merkez sancağına dönüştürüldü. Bu yapı içerisinde Karlofça Antlaşması'na kadar 27 yıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı bir eyalet olarak merkezden yönetildi. Çalışmanın bu bölümünde fethin hemen akabine odaklanarak, yeni fethedilen bir kentte Osmanlı merkezi idaresinin tesis edilme pratiğini ve bu süreçte Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı özelinde vakıfların fonksiyonlarını incelenecektir.

17. yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu'nda ciddi kırılma, dönüşüm, zafer ve bozgunların yaşandığı farklı alt dönemleri olan bir asırdır. İmparatorluk, yüzyılın ilk yarısında bir taraftan özellikle Anadolu ve Suriye'yi kasıp kavuran Celâli eşkıyalarıyla mücadele ederken diğer taraftan dışarıda, 1603 yılında açılan Safavî cephesinde Bağdat ve Erivan için yıpratıcı savaşları sürdürmüştür. Yüzyılın başından itibaren aralıklarla süregelen Osmanlı-İran mücadelesi nihayet Sultan IV. Murad (1623-1640) döneminde Bağdat'ın Osmanlı'da kalmasını onaylayan ve 1639 yılında imzalanan Kasr-ı Şirin Antlaşması'yla tamamlandı. Avrupa'da devam etmekte olan Otuz Yıl Savaşları (1618-1648) ve Osmanlı'da bir türlü sonlandırılmayan Celâli olayları, bu dönemde devletin kuzey sınır bölgesinde birkaç olay dışında oldukça durgun ve sakin, uzun bir barış dönemini beraberinde getirdi. İmparatorluğun kuzey sınır politikası Köprülü Mehmet Paşa'nın sadarete gelmesiyle (1656) içeride ve dışarıda yaşanan bir dizi olay neticesinde yeniden gündeme geldi.

Yeni sadrazam Köprülü Mehmed Paşa, Çanakkale Boğazı'nı ablukaya alan Venedik donanmasını Bozcaada ve Limni'de yenerek İstanbul'a rahat bir nefes aldırdı. Beş yıl boyunca sürdürdüğü sert ve katı politikalar sayesinde Kadızadeler sorununun halli ile

Abaza Hasan Paşa'nın başını çektiği Celâliileri saf dışı bırakarak Anadolu'da büyük ölçüde yeniden merkezi idareyi hâkim kıldı.³⁸³ Köprülü'nün başarılı merkeziyetçi politikası oğlu Fazıl Ahmed Paşa döneminde de devam ettirilmiş, bu sayede Varad (1660), Uyvar (1663) ve Kandiye (1669) fethinin ardından Podolya'nın (1672) alınmasıyla Osmanlı İmparatorluğu en geniş sınırlarına ulaşmıştır.

Bilindiği üzere Orta Macaristan, Transilvanya, Moldova ve Karpatlar bölgesinde batıdan doğuya sırasıyla Erdel, Eflak, Boğdan Voyvodalıkları ile Kırım Hanlığı yer alıyordu. Bu devletçikler, Osmanlı Devleti ile kuzey komşuları Avusturya, Polonya ve Rusya arasında bir tampon bölge konumundaydı. Devlet-i Aliyye'nin vasalı olarak voyvodalık ve hanlık şeklinde organize edilen bu devletlerin iç işlerine, ödedikleri belirli pîşkeş ve yerine getirdikleri askeri yükümlükler karşılığında fazlaca müdahale edilmiyordu. Doğrudan İstanbul'a bağlı vilayetlere dönüştürülmeyen bu özel statüye sahip devletler, Osmanlı Devleti'nin kuzey sınırından gelen olası tehditleri önleyici bir uç karakol ve denge unsuru görevini üstleniyordu.

Öte yandan Köprülüler dönemiyle birlikte Osmanlı Devleti'nin kuzey sınır ve yönetim politikalarında bariz bir dönüşüm görülür. Osmanlı yönetiminin kuzey siyasetindeki değişim, yaklaşık iki asırdır uygulanagelen bağımlı devlet politikasının terk edilip yeni fethedilen kale ve şehirlerin merkezden atanan valiler kanalıyla doğrudan İstanbul idaresi altına alınmasını öngörüyordu.³⁸⁴ Devlet politikasının değişiminde Köprülü ailesinin merkeziyetçi ve reformist siyasetinin yanı sıra bu esnada kuzeyde bir süreden beri yağma ve akınlarını İstanbul sınırlarına kadar getiren düzensiz kazak yağmaları ile tüm orta Macaristan ve Transilvanya bölgesinin güvenliğini tehdit eden Erdel Prensi II. György Rákóczi'nin 1650'lerde giriştiği yeni yayılcı askeri hareketlilik etkili olmuştur.³⁸⁵ Bu süreçte Erdel Prensi II. György Rákóczi'nin (1648-60), Avrupa'da devam eden Otuz Yıl Savaşları ve Anadolu'da devam eden Celâli olayları ile Girit kuşatması sebebiyle kuzeydeki boşluğu lehine çevirmek ve bölgesel bir güç haline

³⁸³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III. Cilt 1. Kısım, TTK, Ankara 1951, s.313-333; Suraiya Faroghi, "Krizler ve Değişim 1590-1699", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Cilt 2 (Editör: Halil İnalçık-Donald Quataert), Eren Yayıncılık, İstanbul 2006, s. 551.

³⁸⁴ İ. Metin Kunt, "17. Yüzyıl Osmanlı Kuzey Politikası Üzerine bir Yorum", *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi*, Sayı: 4-5, 1976-1977, s. 111-116.

³⁸⁵ Gábor Kármán, *The Polish-Ottoman-Transylvanian Triangle: A Complex Relationship in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, *Türkiye-Polonya İlişkilerinde "Temas Alanları" (1414-2014) Uluslararası Konferansı Bildiriler Kitabı*, TTK, Ankara 2017, s. 301-305.

gelmek adına kuzeydeki istikrarı bozmasına Osmanlı merkezi idaresinin tepkisi çok farklı oldu. Bu tepki Köprülü Mehmed Paşa'nın Erdel üzerine yaptığı seferlerle bölgedeki eski siyasi dengeyi devam ettirme çabasında ziyade, buraları doğrudan İstanbul'a bağlayan, eyalet sistemi dâhilinde yeni bir düzen kurma şeklinde tezahür etti.³⁸⁶ Köprülü Mehmed Paşa'nın Erdel Prensi II. György Rákóczi üzerine yaptığı sefer neticesinde yeniden Osmanlı hâkimiyetine alınan Yanova (1658), sancağa dönüştürülerek Tımişvar Eyaleti'ne bağlandı.³⁸⁷ Yanova'nın sancağa dönüştürülerek merkezi yönetime alınması, kuzeyde başlayan yeni yönetim şeklinin fitilini ateşlemiştir. Bundan iki yıl sonra Yanova'nın kuzeyinde yeni fethedilen Varad (1660) eyalete dönüştürüldü. Böylece ilk defa Erdel'in kuzeyinde bir şehir eyalete dönüştürülerek, yönetimi bağımlı devletlere değil, doğrudan merkezi idareye alındı. Varad Eyaleti'ni 1663'te Uyvar Eyaleti ve nihayet 1672'de Kamanıçe-Podolya Eyaleti izledi.³⁸⁸ Bu eyaletlerin kurulması, Osmanlı merkezi idaresinin sınırlarını Erdel, Eflak ve Boğdan voyvodalıklarının kuzeyine taşıyarak bağımlı devletleri iç bölge konumuna getirdi. Hiç şüphesiz Viyana Seferi de dönemin bu merkezîyetçi politikasının bir ürünüydü. Seferden başarıyla dönülmesi halinde 150-200 senedir bağımlı devlet olarak statülerini koruyan Erdel, Eflak ve Boğdan'ın bu özel statülerinin ilga edilerek doğrudan İstanbul'a bağlı eyaletlere dönüştürülmesi tabii bir sonuç olacaktı.³⁸⁹ Zira devlet, yeni kurduğu eyaletlerde merkezi idareyi tesis etmek ve kalıcı kılmak adına askeri, dini, mali, beledi ve idari anlamda hummalı bir çalışma yürütecektir. Bu bağlamda çalışmamızın bu bölümü, Osmanlı İmparatorluğu'nun en kuzeyinde 1672'de kurduğu Podolya Eyaleti'ne uzanarak merkezi idarenin nasıl kurulduğuna ve bu süreçte vakıfların rollerine odaklanmaktadır.

³⁸⁶ Özgür Kolçak, "Şahinler'in Pençesinde Bir Erdel Hükümdarı: Köprülü İktidarı ve II. György Rákóczi", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 23, 2013, s. 27-35; (25-52); Metin Kunt, s. 111-116.

³⁸⁷ Mihai Maxim, "Yanova", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 43, 2013, s. 316-317.

³⁸⁸ Uyvar Eyaleti'nde Osmanlı idaresi için bkz.: M.Fatih Çalışır, *War and Peace in the Frontier: Ottoman Rule in the Uyvar Province, 1663-1685*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, Bilkent University, Department of History, Ankara 2009.

³⁸⁹ Osmanlı'nın kuzeyde tasarladığı yeni merkezi idare politikası, yüzyılın ikinci yarısında Fransa'nın İstanbul elçisi M. de Nointel'in yanındaki genç bir ressam ve kütüphaneci tarafından dahi tüm boyutlarıyla biliniyordu. Kamanıçe Seferi için ordunun Edirne'deki hazırlığını bizzat yerinde gören Antoine Galland, bu seferin ehemmiyeti için şöyle şu yorumda bulunur: "Eğer Türkler Kamanıçayı ele geçirirlerse, Boğdan Prensiğini kaldırarak Türk hâkimiyetini ve İslam kanununu orada tesis edeceklerdir." Antoine Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar (1672-1673)*, I, (Çeviren: Nahid Sırrı Öruk), TTK, Ankara 1998, s. 103.

Harita-1: Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuzey Sınırı (17. Yüzyıl)³⁹⁰



³⁹⁰ Metin Kunt, *a.g.m.*, s. 113'ten naklen.

3.4.1. Kamanıçe Seferi ve Podolya-Kamanıçe Eyaleti'nin Kurulması

Osmanlı-Lehistan ilişkileri 17. yüzyıla kadar görece sükûnet içinde geçmişti.³⁹¹ 17. yüzyılla birlikte Polonya ve Rusya'nın desteğiyle önemli bir güç haline gelen Kazakların, Kırım Hanlığı ile Osmanlı'nın Karadeniz kıyılarındaki yağma ve akınları iki devlet arasında gerginliğe neden oldu.³⁹² Başlangıçta bölgede Osmanlı'nın desteklediği Tatarlara karşı alternatif bir güç olarak desteklenen Kazaklar, yüzyılın ortalarında Kazak Hatmanı idaresinde organize olarak önemli bir askeri güç haline gelmişti.³⁹³ Köprülü Mehmet Paşa'nın Erdel üzerine yaptığı seferlerle Osmanlı'nın bölgedeki nüfuzunun artması ve diğer taraftan 1667 tarihli Andrusova Antlaşması'yla Ukrayna topraklarının Dinyeper Nehri batısındaki bölümün (Kiev dışında) Lehistan ile Rusya arasında paylaşılmasıyla Osmanlı Devleti'nin himayesini talep eden Kazaklar, Osmanlı-Lehistan arasında yeniden gerginliğe sebep oldu.³⁹⁴ Kuzeydeki son gelişmeler karşısında bölgede bir müttefik arayan Osmanlı, bir süredir Polonya ile sorunlar yaşayan ve Ukrayna topraklarını birleştirmeyi amaçlayan Sarıkamış Kazakları Hatmanı Petro Doroşenko Osmanlı'ya sığındı. Bunun üzerine 1669'da tuğ ve sancak verilerek Osmanlı himayesine kabul edildi.³⁹⁵ Aynı dönemde Kaymakam Kara Mustafa Paşa, Lehistan kralını kendi himayelerinde olan Kazaklara ve Doroşenko'ya müdahale edilmemesi yönünde uyardı.³⁹⁶ Ancak Lehistan'ın Osmanlı himayesindeki Doroşenko ile bağıni tamamen koparması ve 1671'de büyük Hatman Jan Sobieski'nin Kazakların kontrolündeki Ukrayna topraklarını geri alması, İstanbul tarafından sert bir üslupla tenkit edilerek savaşa derhal son verilmesi; aksi takdirde baharda Lehistan üzerine

³⁹¹ Dariusz Kolodziejczyk, *Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th-18th. Century)*, Leiden-Boston-Köln, 2000, s. 99; aynı yazar, "1795'e Kadar Osmanlı-Leh ilişkilerini Karakteri Üzerine Bazı Tespitler", *Türkler 9*, Ankara 2002.

³⁹² Mehmet İnbaşı, "Kamanıçe'de Türk İdaresi (1672-1699)", *Türkiye-Polonya İlişkilerinde "Temas Alanları" (1414-2014) Uluslararası Konferansı Bildiriler Kitabı*, TTK, Ankara 2017, s. 2.

³⁹³ Victor Ostapchuk, "Cossack Ukraine In and Out of Ottoman Orbit, 1648-1681", *The European Tributary States of the Ottoman Empire in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, (Edited by: Gábor Kármán and Lovro Kuncević), Leiden-Boston 2013, s. 127 (123-155).

³⁹⁴ Anastasiya Baukova, "1672 Lviv Kuşatması: Tarihsel Hafıza ve Sanatsal İmaj", *Türkiye-Polonya İlişkilerinde "Temas Alanları" (1414-2014) Uluslararası Konferansı Bildiriler Kitabı*, TTK, Ankara 2017, s. 147 (145-157).

³⁹⁵ Hacı Ali Efendi, *Târih-i Kamanıçe (Tahlil ve Metin)*, Hazırlayan: Ayşe Hande Can, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Eserleri (3224), 475 ISBN 978-975-17-3433-4, Elektronik Kaynak, s.3a. Bundan sonra *Târih-i Kamanıçe* olarak kullanılacaktır. Hacı Ali Efendi, Doroşenko'ya verilen name-i hümayunu eserine almazken, Silahdar Mehmed Ağa mektubun tam metnini aktarmıştır. *Silahdar Tarihi*, I, s. 565-567.

³⁹⁶ Dariusz Kolodziejczyk, *The Ottoman Survey Register of Podolia (ca. 1681) Defter-i Mufassal-ı Eyalet-i Kamanıçe*, I, Harvard Ukrainian Research Institute, Institute of Oriental Studies, National Academy of Sciences of Ukraine, Cambridge-Kyiv 2004, s. 4.

sefere çıkılacağı bildirildi.³⁹⁷ Bunun üzerine orduya Lehistan Seferi için baharda Edirne sahrasında hazır olunması emredildi ve 30 Nisan 1672’de Lehistan Seferi için Edirne’de otağ-ı hümayun kuruldu.³⁹⁸ Tunca Nehri’nin kenarında Çukurçayırı denen yerde kurulan otağ-ı hümayunda askerlerin toplanması için 27 gün oturak verildi ve nihayet 25 Mayıs 1672’de Kamanıçe Seferi için Çukurçayırı’ndan hareket edildi. ³⁹⁹ 25 Mayıs 1672’de Edirne’den başlayan Kamanıçe Seferi yolculuğunda 42 menzil geçilerek 75 gün sonra 23 Rebiülahir 1083/18 Ağustos 1672’de Kamanıçe Sahrası’na varıldı.⁴⁰⁰ Burada Kırım Hanı Selim Giray Han ve beş yüz kadar Kazak’la Doreşenko’da orduya katıldı ve ordu üç kola ayrılarak, orta kol Sadrazam Fazıl Ahmed Paşa komutasına, sağ kol İkinci Vezir Musahip Mustafa Paşa ve sol kol Üçüncü Vezir Kaymakam Kara Mustafa Paşa komutasına verildi.⁴⁰¹ Kalenin muhasarası 19 Ağustos’ta başlamış, 27 Ağustos’ta kaleden vire⁴⁰² bayrağının çekilmesiyle müzakereler başlamıştır. Kaleyi teslim için taraflarca onaylanan beş maddelik mütarekenin ardından 29 Ağustos Pazartesi günü kale komutanı Hatman Mişolevişki-Potocki, kale ve cephanenin anahtarını Fazıl Ahmed Paşa’ya teslim etmiş, böylece fetih tamamlanmıştır.⁴⁰³ Kalenin fethedilmesini müteakiben Podolya içlerine kadar küçük çaplı akınlar düzenlendikten ve bazı idari düzenlemeler yapıldıktan sonra dönüş için hareket edilmiş, 9 Aralık 1672 Cuma günü

³⁹⁷ *Târih-i Kamanıçe*, s. 3a-4a; Yusuf Nabi, *Feth-nâme-i Kamanıçe*, TTK Kütüphanesi, Tercüman-ı Ahval Matbaası, 1281 s. 8-9 (TTK Kütüphanesinde bulunan nüshada eserin adı *Târih-i Kamanıçe*’dir. Hacı Ali Efendi’nin aynı adlı eseriyle karıştırılmaması için metin içinde Topkapı nüshasında kayıtlı olan ismi tercih edilmiştir.); *Abdurrahman Abdi Paşa Vekâyi’-nâmesi*, (Yayına Hazırlayan: Fahri Çetin Derin, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2008, s. 355-57. (bundan sonra *Vekâyinâme*); *Silahdar Tarihi*, I, s. 566-67.

³⁹⁸ *Tarih-i Kamanıçe*, s. 5a; *Feth-nâme-i Kamanıçe*, s. 12-13; *Vekâyinâme*, s. 359; *Silahdar Tarihi* I, s. 566-67; *Tarih-i Raşid ve Zeyli*, I, (1071-1114/1660-1703), (Hazırlayanlar: Abdülkadir Özcan, Yunus Uğur, Baki Çakır, Ahmet Zeki İzgöer), Klasik Yayınları, İstanbul 2013, s. 157-166; *İsâ-zâde Tarihi*, Hazırlayan: Ziya Yılmaz, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1996, s. 114.

³⁹⁹ *Tarih-i Kamanıçe*, s. 6a-8a; *Silahdar Tarihi*, I, s. 568-69; *Feth-nâme-i Kamanıçe*, s. 10-11.

⁴⁰⁰ *Tarih-i Kamanıçe*, s. 8a-47b; *Silahdar Tarihi*, I, s.590-91; ; *Vekâyinâme*, s. 377.

⁴⁰¹ *Tarih-i Kamanıçe*, s. 45b-46b; *Silahdar Tarihi*, I, s. 593; *Vekâyinâme*, s. 378-380.

⁴⁰² “Vira ile Teslim”, kalenin müzakere yoluyla teslimi ifade eder. Buna göre kuşatma altındaki kaleden biri dışarıya çıkar, bu esnada kuşatmayı yapan taraftan biri de içeri girer ve teslim şartları müzakere edilerek kale teslim edilirdi. Bkz.: Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlülüğü*, 3, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1983, s. 595.

⁴⁰³ *Tarih-i Kamanıçe*, s. 82a-86a; *Feth-nâme-i Kamanıçe*, s. 55-57; *Vekâyinâme*, s. 383-85; *Silahdar Tarihi*, I, s.601-602; *Tarih-i Raşid*, I, s. 157-166; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III. Cilt 1. Kısım, TTK, Ankara 1951, s. 433. Kalenin kuşatmaya başlama ve fetih tarihiyle alakalı olarak Osmanlı müelliflerinin belirttiği tarihlerle Tarih Çevirme Kılavuzu’nun verileri tam örtüşmemektedir. Şöyle ki Osmanlı müellifleri kuşatmanın 23 Rebiülahir 1083 Çarşamba günü siperlerin hazırlanmasının akabinde 25 Rebiülahir Cuma günü sabahıyla yoğun top atışlarıyla kuşatmanın resmen başladığını belirtir. Kuşatma, güneş takvimine göre 9 Ağustos’ta başlamıştır. Ancak miladi takvime çevrildiğinde 20 Ağustos 1672’de başlamış gözükmemektedir.

Edirne'ye dönmüştür. Kendi dönemi itibariyle Osmanlı seferleri içinde belki de en detaylı anlatıma sahip olan Kamanıçe Seferi toplam 189 gün sürmüştür.⁴⁰⁴

Kamanıçe Kalesi, Osmanlı-Lehistan savaşlarını bitiren ve görüşmelerini Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın yürüttüğü 18 Ekim 1672 günü imzalanan Bucaş Antlaşması ile Podolya Eyaleti'nin merkezi olarak Osmanlıya bırakıldı. Ancak antlaşma şartlarının ağır bulunması, özellikle Osmanlıya ödenecek yıllık 22.000 altın pişkeş konusunu düzenleyen ikinci madde bahane edilerek Leh Meclisi'nden yeniden savaş kararı çıkarılması üzerine Jan Sobieski⁴⁰⁵ komutasındaki yaklaşık 80.000 kişilik Lehistan ordusu, sulhu bozarak 1673'te savunmasız durumdaki Hotin Kalesi'ni kuşattı. Kuşatmadan ancak bir gün önce kaleye gelebilen Vezir Hüseyin Paşa, çok az sayıdaki askerle verdiği uzun sürmeyen bir mücadeleyi sonra Kamanıçe Kalesi'ne döndü ve Hotin Lehistan'a geçti. Mayıs 1674'te ordunun sefere çıkmasıyla Hotin tekrar Osmanlı hâkimiyetine girdi.⁴⁰⁶ İki devlet arasındaki küçük mücadeleler 1676 senesine kadar devam etmekle beraber Sobieski, kayda değer herhangi bir başarı elde edemedi. İmzalanacak Zuravno (İzvança) Ateşkesi'nin detaylarını görüşmek üzere İstanbul'a gelen Leh elçisi Jan Gninski, yeni Sadrazam Merzifonlu Kara Mustafa tarafından yaklaşık bir yıl oyalandıktan sonra Bucaş Antlaşması'nın tasdiki mahiyetinde olan İzvança Antlaşması'nın 1676 yılında onaylanmasıyla eli boş geri gönderildi ve bu antlaşma ile bölgedeki Osmanlı hâkimiyeti pekiştirildi.⁴⁰⁷ Bölgede II. Viyana bozgununa kadar sükûnet hâkim oldu. 1684 yılından itibaren Kutsal İttifak'la devam eden savaşlarda Kamanıçe Lehistan tarafından 1684, 1687-88, 1694 yılları başta olmak

⁴⁰⁴ Kamanıçe Seferi müstakil bir eser halinde çalışılmıştır. Kamanıçe Seferi'nde ordunun hareket güzergahı, ulaşım, nakliye ve iaşe giderlerinin detayları hakkında bkz.: Mehmet İnbaşı, *Ukrayna'da Osmanlılar: Kamanıçe Seferi ve Organizasyonu (1672)*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2004. İnbaşı, Kamanıçe Seferi için 135.474.734 akçesi mevacip, 123.857.654'ü beslenme, 30.725.119 akçesi mühimmat, 11.284.489 akçesi ulaşım ve 14.517.124 akçesi de donanma gideri olmak üzere toplam 315.859.120 akçe resmi harcama yapıldığını, ancak seferin toplam maliyetinin 400-500 milyon akçe olması gerektiği kanaatini belirtir. *Ukrayna'da Osmanlılar: Kamanıçe Seferi ve Organizasyonu (1672)*, s. 190-199, vd. "Kamanıçe'de Türk İdaresi (1672-1699)", *Türkiye-Polonya İlişkilerinde "Temas Alanları" (1414-2014) Uluslararası Konferansı Bildiriler Kitabı*, TTK, Ankara 2017, s. 1-27.

⁴⁰⁵ 1673 Hotin zaferi, Türklerin daha çok II. Viyana Kuşatmasından tanıdığı Jan Sobieski'ye Lehistan krallığını getirmiştir. Diğer taraftan Osmanlı kaynakları onu savunmasız bir kaleye saldırarak "vire ile teslim olunan" Bucaş Antlaşmasını bozmakla suçlamış bundan dolayı da "hain" ve "lain" gibi ağır lakaplarla anmışlardır. Bkz.: *Silahdar Tarihi*, I, s. 678 ,vd.

⁴⁰⁶ *Silahdar Tarihi*, I, s. 637.

⁴⁰⁷ Dariusz Kolodziejczyk, *The Ottoman Survey Register of Podolia*, s. 7.

üzere defalarca kuşatılmasına rağmen alınamadı.⁴⁰⁸ Kale ancak Karlofça Antlaşması uyarınca, Papa'nın araya girmesiyle Lehistan'a bırakılmış, böylece Podolya'da 27 yıl devam eden Osmanlı hâkimiyeti sona ermiştir.

3.4.2. Kamanıçe'de Osmanlı İdaresinin Kurulması: Kamanıçe-Podolya Eyaleti

Kamanıçe Kalesi 10 günlük bir kuşatmanın ardından 29 Ağustos 1672'de kalenin anahtarının sadrazama teslimiyle resmen alınmış oldu. 5 maddelik teslim şartnamesi uyarınca; şehirden gitmek isteyenler güvenli bir yere kadar ulaştırılacaklar, kalmak isteyenlerin "a'şar-ı şer'iyye ve cizyelerin hazine-i amireye" teslim etmeleri şartıyla hiçbir ferдин canına ve malına dokunulmayacaktır. Şehirde kalan Leh, Frenk, Ermeni ve Rum milletinden Hristiyan halka yeteri kadar kilise bırakılacak, kalede kalmak isteyen Leh soylularının ve din adamlarının evlerine asker girmeyecek ve ayrılan askerlerin silahlarına, eşyalarına ve ailelerine dokunulmayacaktır.⁴⁰⁹ Şehirdeki Lehlilerin birçoğu yaklaşık 300 arabalık bir konvoyla ayrılmıştır. Fındıklı Mehmed Ağa, kaledeki Ermeni, Rus ve Yahudi sakinlerden özellikle Yahudilerin fethin kendileri için bir nimet olduğunu belirttiklerini yazar.⁴¹⁰

31 Ağustos'ta zafer nedeniyle İstanbul'da şenlikler yapılması için ferman yazılmış ve kaledeki Cuma namazına hazırlanacak kilisenin temizliğine başlanmıştır.⁴¹¹ Devlet erkânı 2 Eylül Cuma günü IV. Mehmed adına camiye dönüştürülen St. Peter ve St. Paul Katedrali'nde Gazi Sultan Mehmed Han adına okunan hutbe ile Cuma namazı kılıştır.⁴¹² Namazdan sonra Edirne'den beri sefere iştirak eden, padişahın vaizi Vani Mehmed Efendi'nin müelliflerimizi hayli etkilediği anlaşılan duygu yüklü, etkili bir hutbesi dinlenmiştir.⁴¹³

Cuma merasiminin ardından hemen idari düzenlemelerin başladığı anlaşılıyor. Kalenin güvenliği ve otoritesi için öncelikle Osmanlı hâkimiyetinin temel unsurlarından olan kadı ve dizdar ataması gerçekleştirildi. Özi Beylerbeyi Vezir Halil Paşa, komutası

⁴⁰⁸ Uzunçarşılı, s. 485, 487, 551, 584.

⁴⁰⁹ *Silahdar Tarihi*, I, s. 602-603; *Vekâyinâme*, s. 384.

⁴¹⁰ *Silahdar Tarihi*, I, s. 602.

⁴¹¹ Kamanıçe'nin fethi haberi İstanbul'a 11 Eylül Pazar günü ulaşmış ve saraydan top atışlarıyla kutlamalar yapılmıştır. Bkz.: *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar (1672-1673)*, I, s.180-181.

⁴¹² Kamanıçe Seferi, IV. Mehmed'in ordu başında çıktığı ilk seferdi. Kalenin alınmasıyla adına okunan hutbe ile "Gazi" unvanı almıştır.

⁴¹³ *Tarih-i Kamanıçe*, s. 90a; *Silahdar Tarihi*, I, s. 606; *Vekâyinâme*, s. 388; *Feth-nâme-i Kamanıçe*, 55-60.

altındaki piyade, süvari, topçu, cebeci ve yeniçeriden oluşan 3.000 kişilik askerle Kamanıçe muhafızlığına atandı.⁴¹⁴ Osmanlı ordusu, Podolya-İlbav içlerine ilerleyerek çok sayıda kale ve palankayı aldıktan sonra Bucaş Palankası'nda antlaşma imzalandı. Bucaş Antlaşması Kamanıçe Eyaleti'nin resmi olarak kuruluşunu da beraberinde getirdi. Zira antlaşmanın üçüncü maddesinde bütün Podolya bölgesinin tahririnin yapılarak yeniden düzenleneceği belirtilmişti. Antlaşmadan sonra, daha önce Kamanıçe muhafızlığına getirilen Vezir Halil Paşa, bu kez Kamanıçe eyaleti beylerbeyi olarak atandı.⁴¹⁵

1667-68 senesinde Kandiye muhasarasını izlemek maksadıyla ikinci kez Hanya'ya uğrayan Evliya Çelebi, şehri daha mamur ve bayındır gördüğünü ifade ettikten sonra beylerbeyi merkezi olan Hanya'nın mal defterdarı, defter emini, defter emini kethüdası, çavuş başı, çavuş başı kethüdası, defter kethüdası, çavuşlar katibi, tımar defterdarı gibi eyalet görevlilerinin ve şehir mukataacısı, mimar ağa, haraç emini, gümrük emini, bacdar ağası, şehir kethüdası, muhtesip, mutemet başı, kalafatçı başı gibi sivil ağaların bulunduğunu yazmaktadır.⁴¹⁶ Çelebi'nin belirttiği söz konusu görevliler yeni fethedilen bir kentte merkezi idarenin yerleşik düzeni içinde yer alıyor olmalıydı. Defterdar, kadı, hassa mimar, gümrük emini, şehir/miri mukataacı, haraç emini ve şehir kethüdası gibi merkezi eyalet temsilcilerini 1672'nin Eylülünden itibaren Kamanıçe'de de görebilmekteyiz.

Kamanıçe eyaletinin Mufassal Tahrir Defteri, Varşova Üniversitesi'nden Profesör Kolodziejczyk tarafından iki cilt halinde yayımlanmıştır. Yazar, 1681 tarihli bu tahririn muhtemelen 1680'in sonbaharında sınırların onaylanmasından itibaren yazımına başladığını, 1681 sonbaharı yahut 1682 baharında tamamlandığını ifade eder.⁴¹⁷ Diğer taraftan, Mufassal Tahrir Defteri'ndeki "defter-i atik" ve "hâric ez-defter" gibi

⁴¹⁴ *Silahdar Tarihi*, I, s. 606.

⁴¹⁵ 1672-1699 tarihleri arasında Kamanıçe-Podolya Eyaleti'nde dokuz Beylerbeyi görev yapmıştır: Köstendilli Koca Halil Paşa (1672-1676); Arnavut Uzun İbrahim Paşa (1676-77), Köstendilli Koca Halil Paşa (2. Kez, 1677-1680), Defterdar Ahmed Paşa (1680-82), Arnavut Abdurrahman Abdi Paşa (1682-84), Tokatlı Mahmud Paşa (1684), Bozoklu Silahdar Mustafa Paşa (1685-86), Boşnak Sarı Hüseyin Paşa (1686-1688), Yeğen Ahmed Paşa (1688-89), Kahraman Mustafa Paşa (1689-1699). Bkz.: Kolodziejczyk, *The Ottoman Survey Register of Podolia (ca. 1681) Defter-i Mufassal-ı Eyalet-i Kamanıçe*, I, s. 9; vd, Kolodziejczyk, "Kamanıçe" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 24, 2001, s. 274-275.

⁴¹⁶ *Seyahatname*, VIII, 380-384.

⁴¹⁷ Kolodziejczyk, *The Ottoman Survey Register of Podolia (ca. 1681) Defter-i Mufassal-ı Eyalet-i Kamanıçe*, I, s.17.

ifadelerden fethin akabinde bir tahrir daha yapıldığının anlaşıldığı, ancak bu deftere ulaşamadığı belirtilir.⁴¹⁸

Kamaniçe-Podolya Eyaleti; Kamaniçe (Leh dilinde Kamieniec Podolski, Ukraynaca Kam'janec' Podil's'kyj ve Rusça'da Kamenets-Podolski), Mejibuji (Medzybiż), Bar ve Yazlofça (Jazlivec) sancaklarından oluşuyordu. Eyaletin merkez sancağı olan Kamaniçe 8, Mejibuji ve Bar 4, Yazlofça ise 3 nahiyeye ayrılmıştı.⁴¹⁹ Kamaniçe-Podolya Eyaleti tahrir defterinde 868 adet yerleşim yeri adı kaydedilmiştir.⁴²⁰ Bu sayı 21. yüzyılda hâlâ bölge için kaydedilen en yüksek yerleşim yeri olma özelliğini taşır.⁴²¹ Eyaletin 868 yerleşim yerinde 5.633 hane, 1.526 mücerred, 381 nefer ve 263 Yahudi'den oluşan vergi nüfusu vardır. 6 katsayısı kullanılarak yapılan hesaplamada 1681 itibariyle eyaletin gayrimüslim nüfusu 37.662 olarak hesaplanmıştır.⁴²² Tek başına Kamaniçe Sancağı, kaledeki asker ve aileleri ile vakıf ve devlet görevlilerinden meydana gelen tahmini 10.000 kişilik Müslüman nüfus hariç 3.703 hane, 987 mücerred, 197 nefer ve 125 Yahudi'den oluşan 24.150 kişilik tahmini nüfusla eyaletin yaklaşık %65'lik nüfusunu barındırıyordu.⁴²³

Kamaniçe-Podolya Eyaleti'nin 1681 yılı gelir toplamı 6.388.472 akçeyi buluyordu. Bu paranın 4.027.891 akçesi cari yıl geliri, 2.360.581 akçesi de bakaya kalan tahmini gelirdi. Eyalet gelirine Kamaniçe Sancağı'nın katkısı 2.843.922 akçe idi. Eyalette 549

⁴¹⁸ Dariusz Kolodziejczyk, "The Defter-i Mufassal of Kamaniçe From Ca. 1681-An Example of Late Ottoman Tahrir. Reliability, Function, Principles of Publication", *The Journal of Ottoman Studies*, XIII, İstanbul 1993, s. 94 (91-98); vd.; *The Ottoman Survey Register of Podolia (ca. 1681) Defter-i Mufassal-ı Eyalet-i Kamaniçe*, I, s 14-15.

⁴¹⁹ Kolodziejczyk, *The Ottoman Survey Register of Podolia (ca. 1681) Defter-i Mufassal-ı Eyalet-i Kamaniçe*, I, s. 22.

⁴²⁰ *The Ottoman Survey Register of Podolia (ca. 1681) Defter-i Mufassal-ı Eyalet-i Kamaniçe*, I, s. 33-34.

⁴²¹ *The Ottoman Survey Register of Podolia (ca. 1681) Defter-i Mufassal-ı Eyalet-i Kamaniçe*, I, s. 1.

⁴²² Kolodziejczyk'ye göre bu nüfus miktarı son derece önemlidir. Zira hem Polonya hem de Ukrayna'nın kültüründe ve tarih yazımında Osmanlı'nın Podolya zaferi bir hezimet ve felaket olarak görülür. Söz konusu tarih yazımında Osmanlı Devleti, bölgede yaşanan nüfus kaybının esas suçlusudur. Ancak, yazara göre kuşatma öncesinde batılı kaynaklar tarafından ortaya atılan tahmini nüfuslar çok abartılıdır ve bugüne kadar bölgenin gerçek nüfusunu ortaya koyan iki önemli kaynak çalışmamıştır. Bu kaynaklardan ilki Kamaniçe'nin fethinden 10 yıl önce Polonyalılar tarafından 1662 yılında yapılan vergi kayıtlarıdır ki bu sayıma göre eyaletin toplam nüfusu yaklaşık 55.000'dir. Fetihden 8 yıl sonra Osmanlılar tarafından yapılan mufassal tahrirde ise eyaletin nüfusu 40.000'i aşmaktadır. Kolodziejczyk'i, bu verilerden hareketle fethin akabinde çok büyük bir nüfus kaybının yaşanmadığını, asıl kaybın 1683 sonrası bölgeyi savaş alanına çeviren dönemde ve bu süreçte Leh'lilerin Kamaniçe Kalesinin zahire ihtiyacı ve iaşesini kesmek için binlerce Ukraynalı reayayı güney Podolya'ya taşıması sonunda yaşandığını ifade eder. Bkz.: *The Ottoman Survey Register of Podolia (ca. 1681) Defter-i Mufassal-ı Eyalet-i Kamaniçe*, I, s. 32.

⁴²³ *The Ottoman Survey Register of Podolia (ca. 1681) Defter-i Mufassal-ı Eyalet-i Kamaniçe*, I, s. 32-49.

tımar, 25 zeamet ve 3 has kayıtlıydı. IV. Mehmed'in hassından 585.880 akçe, beylerbeyi hassından 242.500 akçe ve defterdar hassından 100.100 akçe gelir sağlanmıştır.

Her ne kadar ömrü kısa olmuş olsa da Kamanıçe Eyaleti'nin farklı tarihlere ait gelir-giderinin tutulduğu ayrıntılı muhasebe defterleri mevcuttur. Eyaletin 1677-1678 yılı muhasebesine göre 8.555.155 akçe harcama yapılmıştır.⁴²⁴ Bu paranın 2.792.147 akçesi kale muhafızlarının 1678 senesine ait iki kıst mevacipleri için kullanılmıştı. Vezir Halil Paşa komutasındaki kale muhafızı 2.782 yeniçeriye 2.172.852 akçe, 261 cebeciye 285.854 akçe ve 283 topçuya 333.468 akçe olmak üzere 3.326 askere toplam 2.792.174 akçe ödeme yapılmıştır. 1677-78 arasında 2.371 askerin dört kıst mevacibi için 4.578.522 akçe; Halil Paşa'nın nezaretinde yapılan kale tamiratı, askeri mühimmat, nakliye ve iâşe giderleri için de 1.000.810 akçe harcanmıştır. Kentte yer alan 3 adet selatin caminin görevlileri ve masrafları ile 10 kişilik merkezi eyalet personeli için 183.649 akçe ödenmiştir.⁴²⁵ Muhasebe dönemine ait 9.048.345 akçe tutarındaki gelirin tamamına yakını merkezi hazineden gönderilmiştir. Bu paranın sadece 230.660 akçesi eyaletin merkezi olan Kamanıçe'nin bâz-ı pazar, ihtisap, gümrük, tahmis-i kahve ve mukataa-i zemin gibi gelir kalemlerinden temin edilmiştir.

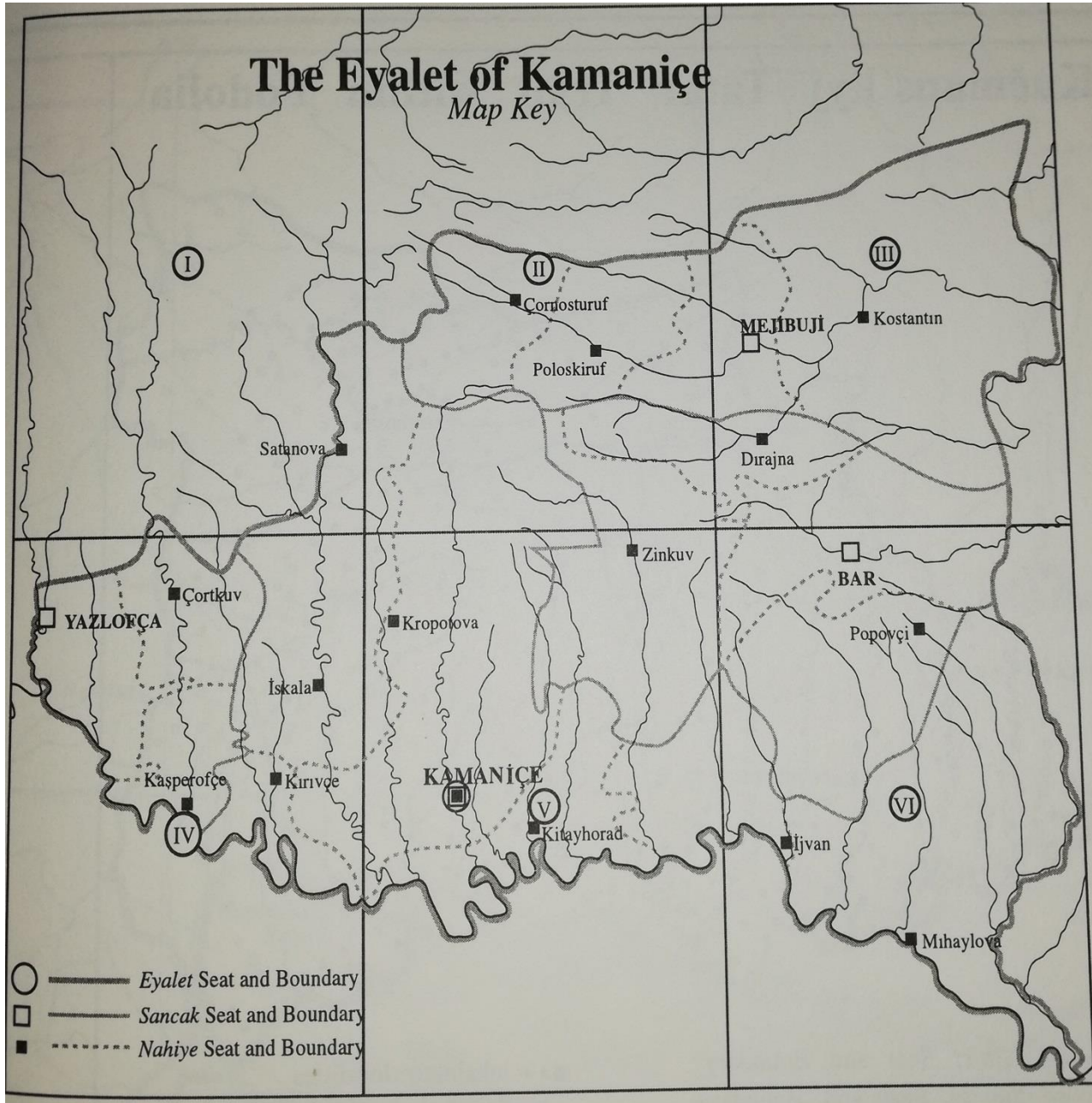
Mevcut verilerden 1677-78 yılları itibariyle Kamanıçe-Podolya Eyaleti'nde Kamanıçe dışında kalan sancaklarda henüz merkezi otoritenin tam olarak yerleşmediği anlaşılıyor. Aynı durum 1681 tarihli muhasebe için de geçerlidir.⁴²⁶ Kamanıçe muhafızı Vezir Ahmed Paşa ve defterdarı Abdullah Efendi tarafından düzenlenen muhasebeye göre cari yıl geliri olarak kaydedilen 26.353.160 akçe içinde eyaletin merkez sancağı Kamanıçe'nin katkısı sadece 553.160 akçe idi. 1197-1102 (1686-1691) yıllarına ait başka bir muhasebeye göre eyaletin gelirler toplamı 38.477.516 akçe, giderler toplamı 40.688.420 akçedir. Bu paranın büyük bir bölümü asker maaşlarının ödenmesi için merkezi hazineden gönderilen paralar ile Eflak ve Boğdan hazinelerinden ve Ahmed Paşa'nın muhalledatından karşılanmıştır.⁴²⁷

⁴²⁴ BOA, Bab Defteri, Baş Muhasebe Kalemi, D. BŞM.d 343.

⁴²⁵ Hüdavendigâr Cami: 19 personel için 62.304 akçe, Valide Sultan ve Haseki Sultan Camileri: 12'şer personel için 29.205'şer akçe maaş ödemesi gerçekleştirilmiştir. Kamanıçe hazine ruznamçesi, ruznamçe halifesi, ambar emini, ambar katibi gibi merkezi personel maaşları için 27.435 akçe harcanmıştır.

⁴²⁶ BOA, MAD.d 4559.

⁴²⁷ BOA, MAD.d 4257.

Harita-2: Kamanice Eyaleti⁴²⁸

3.4.3. Kamanice'de Vakıflar ve Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı

Çalışmanın ikinci bölümünde Osmanlı İmparatorluğu için yeni fethedilen bir şehirde vakıfların hangi işlevleri yerine getirdiği, devletin merkezi politikalarıyla vakıfların

⁴²⁸ The Ottoman Survey Register of Podolia (ca. 1681) Defter-i Mufassal-ı Eyalet-i Kamanice, I, s. 673'ten naklen

faaliyet ve amaçlarının hangi anlamda kesiştiği, temlik yoluyla tahsislerin nasıl gerçekleştirildiği, yeni fethedilen bir kentte devletin ilk reaksiyonlarının neler olduğu, harap bir kentin imarı ve canlandırılması için ne tür adımların atıldığı, Kamanıçe'nin kentsel mahalle, çarşı ve meydanlarının fetihle birlikte hangi dönüşümlerden geçtiği üzerinde durulacaktır.

Kamanıçe'nin alınmasıyla birlikte kuşatmayı organize eden başta sadrazam Fazıl Ahmed Paşa, II. Vezir Nedim/Musahip Mustafa Paşa, III. Vezir Kaymakam Mustafa Paşa ve Vaiz Vani Mehmed Efendi'ye şehirdeki bazı katedral ve kiliseleri ihya edilerek vakıf yoluyla camiye dönüştürmeleri emredildi.⁴²⁹ Bunun üzerine kentte 8 kilise camiye dönüştürüldü. Camiye dönüştürülen yapılar, kişinin sosyal statüsüne göre belirlenmişti. Şehrin en büyük katedrali bu fetihle "Gazi" unvanını alan sultan adına camiye çevrildi. Daha sonra sırasıyla sultanın annesi Hatice Turhan Sultan ve baş hasekisi Gülnüş Emetullah Sultan camileri gelmektedir. Bunlardan sonra Sadrazam Fazıl Ahmed Paşa, II. Vezir Musahip Mustafa Paşa, III. Vezir Kaymakam Mustafa Paşa, IV. Mehmed'in meşhur vaizi Vani Mehmed Efendi ve Kamanıçe Kalesi'nin ilk beylerbeyi olan Koca Halil Paşa adına dönüştürülen yapılar gelmektedir. Kiliseden dönüştürülen camilerin dışında iki yeni cami "müceddeden" inşa edilmiştir. Bunlardan ilki muhtemelen 1675-80 yılları arasında Kale İçinde Musahip Mustafa Paşa'nın kendisine temlik edilen boş bir arazi üzerine yaptırdığı cami ve mescittir.⁴³⁰ Kalenin Leh Kapısı'nda yaptırılan ikinci mescit ise muhtemelen Defterdar Mustafa Efendi tarafından yaptırılmıştı.

Tablo-5: Kamanıçe Camileri (Kolodziejczyk, 2004, s. 53)

Eski Adı	Yeni Adı
Aziz Paul ve Aziz Peter Katedrali	IV. Mehmed Camii (Hüdaverndigar Camii) ⁴³¹
Bilinmiyor	Valide Sultan Camii
Aziz Nicholas Dominiken Kilisesi	Haseki Gülnüş Sultan Camii
Aziz John Ortodoks Kilisesi	Sadrazam Fazıl Ahmed Paşa Camii
Kutsal Üçleme Ortodoks Kilisesi	II. Vezir Musahip Mustafa Paşa Camii
Aziz Nicholas Ermeni Kilisesi	III. Vezir Kara Mustafa Paşa Camii

⁴²⁹ *Tarih-i Kamanıçe*, s. 90a-b; *Vekâyinâme*, s. 387.

⁴³⁰ VGMA, 633: 106/38. Musahip Mustafa Paşa'nın tarihsiz bu vakfiyesi, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın sadareti döneminde hazırlanmıştır. Dolayısıyla vakfiyeyi 1676-83 arasında bir döneme tarihlemek mümkündür.

⁴³¹ Belgelerde bu cami "Hüdevandigar Camii" olarak geçmektedir.

Carmelites Kilisesi	Vaiz Vani Mehmed Efendi Camii
Aziz Stanislaw Katolik Kilisesi	Vezir Halil Paşa Camii

Camiye dönüştürülen yapıları 1691 tarihli Kamanıçe haritasında tespit etmek mümkündür. Buna göre haritadaki 1 numaralı yapı Leh sarayıdır. IV. Mehmed'in Hüdavendigâr adıyla camiye dönüştürdüğü katedral 2 numaralı görselde kaydedilmiştir. 3 numaralı yapı Gülnuş Emetullah Camii'ni, 6 numara Vaiz Vani Mehmed Efendi Camii'ni, 8 numara kale muhafızlarının konakladıkları evleri, 11 numara Halil Paşa Camii'ni, 13 Kaymakam Mustafa Paşa Camii'ni, 15 Musahip Mustafa Paşa Camii'ni ve 16 numara Sadrazam Fazıl Ahmed Paşa Camii'ni temsil etmektedir.



Harita-3: Kamanıçe Kalesi (Fransız Chez de Fer'in Tomaszewicz'nin 1672 tarihli Kamanıçe haritasını örnek alarak çizdiği 1691 tarihli Kamanıçe haritası) (Kaynak: Wikimedia Commons: https://tr.wikipedia.org/wiki/Dosya:Kamianets-Podilskyi_map_1691.jpg)

Kamanice'deki vakıf faaliyetleri camilerle sınırlı kalmamıştı. Kamanice kuşatmasında Osmanlı ordusuna kumandanlık eden üç paşa da birer vakıf kurdu. Bu vakıfların imar ve faaliyetleri kalenin fethiyle başlamış olmakla birlikte vakfiyeleri Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın sadareti zamanında tescil edilmişti.⁴³² Bunların haricinde çeşitli belgelerden Kamanice'de kale muhafızı Halil Paşa ve ilk defterdarlardan olan Defterdar Mustafa Efendi'nin de vakıfları olduğu tespit edilmekle birlikte vakfiyelerine ulaşılamadı. Diğer taraftan her ne kadar adları muhtelif camilere isim olarak verilmiş olsa da hanedan üyeleri ile Vaiz Vani Mehmed Efendi Kamanice için vakıf kurmamışlardır. Hanedan üyelerinin cami ve personel giderleri Kamanice'ye en yakın eyaletlerin gümrük mukataalarından ve cizye gelirlerinden, yani mirîden karşılanmıştır.⁴³³

Tablo-6: Kamanice'de Üç Paşa, Üç Vakıf: Hayrat ve Akarlar

Akar-Hayrat	Fazıl Ahmed Paşa	Musahip Mustafa Paşa	Merzifonlu Kara Mustafa Paşa
Cami	1	1	1
Mescit		1	
Muallimhane/ Sıbyan Mektebi	1	1	1
Darulkurra	1		
Medrese	1		

⁴³² Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın 23 Safer 1089/16 Nisan 1675 tarihli vakfiyesi: VGMA, 641:50/1; Fazıl Ahmed Paşa'nın 25 Safer 1089/18 Nisan 1678 tarihli vakfiyesi: 580: 140/78; Musahip Mustafa Paşa'nın tarihsiz -vakfiyesi: VGMA, 633: 106/38. Musahip Mustafa Paşa'nın vakfiyesi, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın sadareti zamanında düzenlenmiştir. Kendisi de bir şair ve bestekâr olan, çok sayıda şair ve müellife hamilik eden Musahip Mustafa Paşa, IV. Mehmed'in her daim en yakınında yer almıştır. Paşa'nın bu özelliği vakfiyesine de yansımıştır. Bahsedilen vakfiye, Kamanice Seferi'ne paşayla birlikte katılan ve bu seferi *Tarih-i Kamanice* adlı mazmun eseriyle anlata, "eş'âr-ı şuarâ, eblagu'l-bulegâ, evsâf'ü-l fusehâ (şiiirlerin şairi, açık ve güzel söz söyleyenlerin en niteliklisi) gibi vasıflarla anılan Şair Yusuf Nabi Efendi vekâletiyle tescil edilmiştir.

⁴³³ BOA, Ev. HMH.d 21376.

Dükkân-Dükkan Yeri		87 ⁴³⁴	59 ⁴³⁵
Menzil-Hane	15	17	81
Değirmen	7	7	3
Temlik Edilen Köy	?	5 ⁴³⁶	2 ⁴³⁷
Kahvehane		1	1
Arsa-Bahçe	4	5	9
Han	1		1
Karhane	1		1
Tahmis/Kahve Dükkânı			3
Hamam		1	1
Mahzen			15
Kapanhanı/ Gümrükhane			1
Köşk			1
Kütüphane	1		

Tablo-7: Kamanıçe’de Üç Paşa, Üç Vakıf: Personel ve Ücretler (1678)

Kadro ve Ücretler	Sadrızam Fazıl Ahmed Paşa	II. Vezir Musahip Mustafa Paşa	III. Vezir Kaymakam Merzifonlu Kara Mustafa Paşa
Müderriş	15 ⁴³⁸		
Hatip	6,25	15	25
İmam-ı Evvel	3,75	30	35
İmam-ı Sani	3,75	30	
Muallim-i Sıbyan	3,75	15	20
Halife/Muallim Yardımcısı	1	7	4

⁴³⁴ Musahip Mustafa Paşa'nın vakıf gayrimenkullerinin büyük bir bölümü kendisinin feth ettiği İzvança Palankasında yer alıyordu. Örneğin söz konusu 87 dükkânın 50'si, 7 değirmenin tamamı, hamam ve arşaların 3'ü ve bazı menziller İzvança Palankasındadır.

⁴³⁵ Dükkânlardan bazıları şunlardır: 8 bakkal, 4 ekmek fırını, 3 demirci, 5 hurdacı, 5 attar, 2 saraç, 2 kazancı, 1 nalçacı, 1 çilingir, 1 çamaşır, 1 berber, 1 sarraf, 1 terzi, 1 ayakkabıcı, 1 hallaç.

⁴³⁶ Kamanıçe Sancağı, Kitayhorad Nahiyesi sınırında İzvança Palankasına bağlı Laskovice, Vidkivci, Braha, Babsin, Hodrovci (Xodorivci) karyeleri.

⁴³⁷ Kamanıçe Sancağı, İzvan Nahiyesi'ne bağlı Novasilka ve İstudenıça (Studenycjalıma) karyeleri.

⁴³⁸ Ücretler Fazıl Ahmed Paşa Vakfı için esedi kuruluş üzerinden, Mustafa Paşaların vakıfları için akçe üzerinden ödenmektedir.

Muallim-i Sani			3
Meremmetçi-râh-iâb	1,25 (2)	6	
Cabi	1,25	8	30 (mütevelli kaymamı görevi ile)
Katip	1,25	8	8
Müezzin-i Evvel	3 (3) ⁴³⁹	8	15
Müezzin-i Sani		5 (2)	12
Müezzin-i Salis			10
Devirhan	0,75 (3)	2 (2)	5 (4)
Sermahfil		4	
Salahan		2 (2)	
Kayyım	2 (2)	6 (3)	12
Temcidhan		2	
Ferraş	2	5 (2)	7
Ferraş-ı Çeşme ve Mektep			3 (3)
Âbkeş	1,25	18	20
Hafız-ı kütüp-i evvel	7,5	2	
Hafız-ı kütüp-i sani	3,75		
Hafız-ı kütüp-i salis	3,75		
Bevvab	2,5		
Kandilci	2	3	
Mücellid/Ciltci	0,75		
Medrese Öğrencisi	1,5 (15)		
Toplam Personel	27	25	20

Tablo-8: Kamanıçe'de Selatin Camileri (Kadro ve Ücretler/Yevmî-Akçe), 1678 Yılı⁴⁴⁰

Kadro ve Ücretler	Hüdavendigâr Cami		Kadro ve Ücretler	Valide Sultan Cami		Kadro ve Ücretler	Haseki Sultan Cami	
	İsim	Ücret		İsim	Ücret		İsim	Ücret
İbrahim Efendi	İmam ve Hatip	63	İsmail Efendi	İmam-hatip	75	Ali Efendi	İmam-hatip	75

⁴³⁹ Parantez içindeki rakamlar, kadroda görevli personel sayısını belirtir.

⁴⁴⁰ BOA, D.BŞM.d 343.

Ahmed Halife	Müezzini evvel	20	Mehmed Halife	Müezzini evvel	12	Mustafa Halife	Müezzini evvel	12
Mahmud Efendi	Kayyımı evvel	18	Mustafa Halife	Müezzini sani	10	Hasan Halife	Müezzini sani	10
Mehmed Halife	Müezzini sani	15	Mustafa Halife	Kayyımı evvel	12	Ebubekir	Kayyımı evvel	12
Ahmed Halife	Kayyımı sani	15	Mehmed Halife	Kayyımı sani	10	Mustafa Halife	Kayyımı sani	10
Mahmud Halife	Devirhan	4	Mustafa Halife	Ferraş	9	Veli Halife	Ferraş	9
Ali Halife	Devirhan	4	İsmail Efendi	Devirhan	3	Bilinmiyor	Müteveli	10
Ahmed Abdi	Müezzini	8	Mustafa Halife	Devirhan	3	Mustafa Halife	Devirhan	3
Mehmed Halife	Ferraş	8	Bilinmiyor	Müteveli	10	Ali Halife	Devirhan	3
İbrahim Halife	Muarrif	5	Mehmed Halife	Müezzini salâ	7	Mustafa Halife	Muarrif	4
İsmail Efendi	Vaiz	20	İsmail Halife	Muarrif	4	Mustafa Halife	Müezzini salâ	7
Bilinmiyor	Müteveli	20				Mahmud Efendi	Vaiz	20
Hüseyin Halife	Cabi	10						
Ali Bey	Bilinmiyor	15						
İsmail Efendi	Dersiam	30						
İsmail Efendi	Şeyhülkurr a	40						

Fetih yoluyla alınan bir kentte Osmanlı merkezi idaresinin oluşumu ve vakıfların yerine getirdikleri görevler az çok bilinir. Genel olarak bu tip bölgelerde devletin öncelikle bir tahrir yaparak mevcut durumu analizi yaptığı ve buna göre bölgeyi şekillendirdiği söylenebilir. Diğer taraftan vakıfların daha çok hayrat eser ve akarlarının listesinin dökümünden hareketle kentlerdeki dini ve sosyal yaşama etkileri tespit edilmeye çalışılır. Oysa yeni alınan bir kentte vakıfları vakfiyelerinden ya da yaşayan veya

yıkılmış eserlerinden kolayca ulaşılabilecek ve listeye dökülebilecek yapılarının dışında, arka planda merkezi idarenin yönetim siyasetine doğrudan bağlantılı olarak önemli siyasi, mali ve sosyal görevler üstlenmişlerdir. Bu bağlamda Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı'nın Kamanıçe'deki faaliyetlerinin derinlemesine analizi önemli bazı yeni değerlendirmeleri de beraberinde getirmektedir.

Kamanıçe'de 2 Eylül 1672 Cuma günü IV. Mehmed adına okunan hutbe ile Osmanlı merkezi idaresi resmi olarak başladı. Şer'î ve idari düzenlemeler yapıldıktan sonra ilk olarak, tahrir olan kale surlarının tamirine başlandı. Ardından eyaletin merkezi olan Kamanıçe Kalesi'nin tahriri yapıldı. Eyaletin ilk defterdarı olan Dergâhı Ali Çavuşlarından Hacı Mehmed Çavuş, eylül ayından itibaren Kamanıçe Kalesi'nde sayımlara başladı.⁴⁴¹ Mart 1673'te tamamlandığı anlaşılan bu ilk Kamanıçe sayımının "Kamanıçe Kalesi Tahrir-i Cedid Defteri" adıyla kaydedildiği anlaşılmalı birlikte bu deftere arşivlerde ulaşılamamaktadır.⁴⁴² Her ne kadar bu ilk defter için "tahrir-i cedid" ifadesi kullanılmış olsa da bunun genel bir mufassal tahrir defterinden ziyade Kamanıçe Kalesi'ndeki mevcut gayrimenkul potansiyelini belirlemek için hazırlandığı anlaşılıyor. İlk Kamanıçe sayımına ve kaledeki gayrimenkul satışlarına ilişkin farklı ebat ve içeriklerde defterlerin bulunması bu görüşü desteklemektedir. İlk defterdar Hacı Mehmed Çavuş'un eylül ayında başladığı tahririn temel gayesi, kale içindeki sahipli sahipsiz menzil, hane, dükkân, arsa, mahzen, değirmen, kilise gibi yapıların potansiyelini belirlemek ve bunlardan sahipsiz olanları mirîye kaydederek isteyen kişilere satışını gerçekleştirmektir. Defterdar Mehmed Çavuş'un gayrimenkul potansiyelini belirlemek için tuttuğu bu ilk deftere göre 1672'de Kamanıçe Kalesi'nde 29 mahallede 1057 hane ve arazi⁴⁴³ kayıtlıdır.⁴⁴⁴ Kale içindeki 1057 hanenin 553'ü için "kendü mülküdür" veya "maliki der sakinedir" notu düşülmüştür ki bunların yerli sahiplerinin olduğu anlaşılıyor. 474 hane ise sahipsiz olduğu gerekçesiyle miriye kaydedilmiştir. Mirîye kaydedilen 474 hanenin 308 adedi taliplilerine satılmıştır. Ayrıca 120'si mamur, 18'i metruk vaziyetteki 138 dükkân ve dükkân yeri yine mirî adına kaydedilerek tamamı Hazine tarafından satılmıştır. Bunların dışında Kamanıçe'de 20

⁴⁴¹ TKGM, KK, 108/145.

⁴⁴² 108/148.

⁴⁴³ Bu araziler, kuşatma nedeniyle veya daha önceden bir şekilde yıkılan, hane arsalarıdır.

⁴⁴⁴ BOA, MAD. 709, s. 9 (1-143). Aynı defteri kullanan İnbaşı, hane sayısını 1027 olarak verir. Bkz.:

Mehmet İnbaşı, *Ukrayna'da Osmanlılar*, s. 205-206; vd. "Kamanıçe'de Türk İdaresi (1672-1699)", s. 10-13.

manastır, 7 değirmen, 1 ayazma ve 1 baruthane fabrikası bulunuyordu. Defterde mevcut dükkân ve hanelerin kimlere hangi fiyat üzerinden satıldığı kaydedilmezken satış işlemlerinden mirî hazinenin toplam 203.220 akçe zemin kirası elde ettiği anlaşılıyor.⁴⁴⁵

Bu defter kentin mevcut gayrimenkul ağının anlaşılması ve Kamanîçe’de fetih sonrası Osmanlı Devleti’nin ilk reaksiyonlarının tespiti açısından önemlidir. Osmanlı Devleti, fetihle birlikte defterdar vasıtasıyla öncelikle kentin bir envanterini çıkarmıştır. Sahipli ve sahipsiz mülklerin tespitinin akabinde bütün sahipsiz mülkler mirîye kaydedilmiştir. Bundan sonra devlete geçen taşınmazların satışı gerçekleştirilmiştir. Bir gayrimenkulün mirîden mülk olarak satış işlemi şu şekilde gerçekleşiyordu: Taşınmazı satın almak isteyen kişi önce defterdara başvuruyor, daha sonra defterdar taşınmazın yerini, vasfını, yüzölçümü ve tahmini bedelini tespit eden bir keşif hücceti düzenletip satışa konu taşınmazı *sûk-ı sultânîde* (mezat yeri) müzayedeye koyuyordu.⁴⁴⁶ Taşınmaz, açık artırmada en yüksek fiyat verene belirlenen yıllık mukataa-i zemin bedeliyle satılıyordu. Müzayedeyi kazanan kişi parayı mirî hazine adına Kamanîçe Tahrirat Memurluğu’na ödedikten sonra kendisine mülkiyet hakkını gösterir mühürlü mülkname-i hümayun temessükü veriliyordu.⁴⁴⁷ Diğer taraftan şahıslara ait taşınmazların satış işleminde defterdar geri planda kalıyor, kadı ön plana çıkıyordu. Bu süreç gerek ordunun en düşük rütbeli bir askeri gerek Kamanîçe Kalesi’nin alınmasına serdarlık eden Sadrazam Fazıl Ahmed Paşa için aynı biçimde gerçekleşiyordu. Dahası ister vakıf kurmak için ister kendi şahsî mülkü için alınsın, mirîye ait taşınmazlar mutlaka satış suretiyle devrediliyordu. Dolayısıyla kalenin alınmasında bilfiil aktif roller üstelenen ve her birinin Kamanîçe’de bir vakfı olan Sadrazam Ahmed Paşa, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa ve Musahip Mustafa Paşa’ya vakıf adına aldıkları bütün mülkler, bedeli ödenmek şartıyla verildi. Söz konusu büyük vakıflara bedelsiz temlik mahiyetinde sadece

⁴⁴⁵ Defterde yeri gedikçe bazı ilginç notlara da rastlanmaktadır. Bunlardan Büyük Bedesten yanında yer alan 14 odası, kileri, mutfağı, sofası ve saire olan tulen 68 arzen 33 zira, köşk vari büyük konak, fetihden sonra Merzifonlu Kara Mustafa Paşa’nın ikametgahı olarak kullanılmıştır. Mustafa Paşa’nın Kamanîçe Kalesi’ndeki camisinin yanında yer alan bu yapı miriden kendisine vakfedilmek üzere satılmıştır.

⁴⁴⁶ Taşınmaz satışlarında veya kiralama sürecinde sıklıkla karşımıza çıkan “sûk-ı sultânî” ifadesi terim olarak bir bölgede yaşayan herkeske bilinen bir yerde müzayedelerin gerçekleştirildiği mezat yerini belirtir.

⁴⁴⁷ TKGM, KK, 108, s. 144-155.

kiliseden dönüştürebilecekleri bir cami ve gelirleri çok düşük olan bazı köyler tahsis edildi.⁴⁴⁸

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, Kamanıçe’de Ermeni topluluğuna ait Aziz Nikola Kilisesi, diğer adıyla Aya Nikola Manastırı’nı camiye çevirmişti. Bu sebeple Mustafa Paşa Vakfı adına satın alınan hane ve menzil vasıflı taşınmazların bir bölümü önceden bu manastıra ait olan taşınmazlar ile etrafındaki taşınmazlardan ibaretti. Kalenin Rus Kapısı’na yakın olan bu bölge, kayıtlarda Ermeni Mahallesi veya varoş olarak adlandırılır. Vakıf adına satın alınan dükkânlar ise fetihten sonra bedesten ve çarşı-yı evvel, sâni, sâlis ve râbi’ olarak adlandırılan çarşılarda yer alıyordu.

Mustafa Paşa, 2 Eylül 1672’de Kamanıçe’nin tamir ve ihya edilmesi ile içerisindeki taşınmazların hangi esaslarla mülkiyete dönüştürüleceğinin belirlendiği fermanın çıkmasını müteakip, aynı gün gayrimenkul satın alma işlemlerine başlamıştır. 1672-73 yılları arasında yoğunluk kazanan bu işlemler 1680 senesine kadar devam etmiştir.

Mustafa Paşa, 6 Eylül 1672’de Kamanıçe’de camiye dönüştürmekte olduğu Aya Nikola Ermeni Manastırı’nın çevresinde bulunan ve vakıf için satın alacağı sekiz haneye ilişkin keşif hücceti hazırlatarak çalışmalara başlamıştır.⁴⁴⁹ 13 Eylül’de Kamanıçe Kalesi tahrir memuru Dergâh-ı Âli Çavuşlarından Hacı Mehmed Çavuş tarafından düzenlenen satış işlemi sonunda, Yeni Çarşı’da kuşatma nedeniyle yıkılan dokuz adet dükkân yeri yeniden yaptırılmak şartıyla mirî hazineden yıllık 2.880 akçe zemin bedeli karşılığında 9.000 akçeye Mustafa Paşa’ya satılmıştır.⁴⁵⁰

⁴⁴⁸ 1681 tarihli tahrir göre, Fazıl Ahmed Paşa Vakfı’na temlik edilen köylerden 98.000 akçe gelir sağlanmıştır. Ancak bu paranın 75.000 akçesi paşanın bedelini ödeyerek satın aldığı değirmenlerden elde edilmiştir. Temlik edilen köylerin geliri 23.000 akçe olarak gerçekleşmiştir. Musahip Mustafa Paşa Vakfı’na temlik edilen 5 köyden 46.114 akçe, Kaymakam Mustafa Paşa Vakfı’na temlik edilen 2 köyden ise 13.700 akçe gelir elde edilmiştir. Bkz.: Kolodziejczyk, *The Ottoman Survey Register of Podolia (ca. 1681) Defter-i Mufassal-ı Eyalet-i Kamanıçe, I*, s. 54-55.

Osmanlı vakıf teamülü gereği bedelsiz temlikler, vakıfların o bölgede üstlendikleri askeri veya ticari bir görev karşılığında veriliyordu. Bu bağlamda Kamanıçe’de paşalara tahsis edilen bütün köylerin stratejik bir görevi üstleniyor olması beklenir. Örneğin bunlardan Musahip Mustafa Paşa’nın vakıf reayaları, paşanın Dinyester (Turla) Nehri üzerinde kesintisiz ulaşım ve nakliye sağlamak için yaptırıp vakfettiği gemi için “bot-keşan” hizmeti verecekti. Nehir üzerindeki taşımacılık hizmeti karşılığında vakıf reayadan 23 kişi, cizye ve tekalifden muaf tutulmuştu. VGM, 633: 106/38.

⁴⁴⁹ 180, s. 146.

⁴⁵⁰ 180, s. 145.

25 ve 26 Eylül günlerinde düzenlenen satış işlemleri ve beratla iki büyük değirmenin devir işleminin yapıldığını görmekteyiz.⁴⁵¹ Satışı gerçekleştirilen değirmenler Kamanıçe Kalesi'nin girişinde, kale kuşatmasında şiddetli çarpışmaların yaşandığı büyük hisarın dibindeki nehrin kenarında bulunuyordu. Un, darı ve pirinç öğütmede kullanıldığı anlaşılan bu değirmenlerden Zahadbaş oğlu Oş adlı Ermeni'ye ait olanı kuşatma nedeniyle yıkılmıştır. Değirmenin kuzeyinde bulunan on odalı başka bir değirmenin sahibi muhtemelen kuşatmadan önce kenti terk ettiğinden olsa gerek yapılar sahipsiz olduğu gerekçesiyle mirîye kaydedilmişti. Kamanıçe defterdarı, kale ve çevresindeki mülklerin kime ait olduğunun tespitinde kentin Rus ve Ermeni kethüdalarından yardım almış, yapılan tahrirler bunların nezaretinde gerçekleşmişti. Yerel bilirkişilerin nezaretinde gerçekleştirilen tahrirle mirîye kaydedilen iki değirmen yeniden ihya edilmek üzere müzayede ile satışa çıkarılmıştır. Devleti temsilen müzayedeyi yöneten Şikk-ı Evvel Defterdarı Ahmed Paşa tarafından bu iki değirmen ve bahçeleri 917 esedi kuruş mukabilinde Mustafa Paşa'ya satılmıştır. 26 Eylülde parayı mirî hazineye ödemesi üzerine “keyfa mâ yeşâ mülkiyet üzere mutasarrıf olup dilerse vakf ede, dilerse furuht ede cânib-i mirîden ve aherden kimse müdahale etmeye” denilerek Mustafa Paşa'ya ruhsat verildiğini teyit eden mülknâme-i hümayun verilmiştir.

Kamanıçe'de devri yapılan ilk yapı topluluklarından birini değirmenler oluşturmuştur. Tespit edebildiğimiz kadarıyla kalenin alınmasından itibaren yaklaşık 6 ay içerisinde 17 değirmenin devri yapılmıştır. İyi bir gelir sağladığı anlaşılan değirmenlerin tamamı da üç muzaffer paşanın vakıflarına satılmıştır. Bunlardan 7 değirmen İzvança Palankasında Musahip Mustafa Paşa'ya satılmıştı. Kamanıçe Kalesi'nin etrafını dolanan Dinyester'in sol kolu Smotrych Nehri üzerine kurulu 10 değirmenden 3'ü Merzifonlu Mustafa Paşa Vakfi'na aitti. Mustafa Paşa söz konusu değirmenler için 75.000 akçe para ödemişti. Aynı nehir üzerine kurulu 7 değirmeni 130.000 akçe emlak bedeli ve 38.000 akçe zemin kirası karşılığında mirî hazineden satın alan Sadrazam Fazıl Ahmed Paşa da değirmenlerin tamamını vakfa dönüştürdü.⁴⁵²

Değirmenlerin devrinden bir gün sonra düzenlenen 27 Ekim tarihli ferman, Mustafa Paşa'nın Kamanıçe'de camiye dönüştürdüğü yerin kendisine temlik edildiğini

⁴⁵¹ 180, s. 147-148.

⁴⁵² BOA, MAD. d. 3297, s. 32-33 ve 46-47.

müjdeliyordu.⁴⁵³ Kamanıçe Eyaleti'nin ilk valisi olan Vezir Halil Paşa'ya hitaben gönderilen bu fermanla, Mustafa Paşa'ya ruhsat verilerek kiliseden camiye dönüştürdüğü yer temlik edilmiş ve Paşa'nın kilise etrafındaki bazı hane ve dükkânları da cami adına satın alabileceği belirtilmişti.

Kamanıçe Kadısı Salih Efendi tarafından düzenlenen 6 Kasım 1672 tarihli 2 satış işleminin ilkinde Dergah-ı Âli Yeniçerilerinden İbrahim Beşe bin Abdullah, Kaymakam Mustafa Paşa Camii ve mülkleriyle çevrili olup uzunluğu 40, genişliği 38 zira olan iki katlı mülk menziline 190 esedi kuruşa Mustafa Paşa Vakfı namına Paşa'nın vekili Abdurrahman Ağa'ya satmıştı.⁴⁵⁴ İkinci satış işleminde Ğarşeko oğlu Midko, Kaymakam Mustafa Paşa Camii yanındaki uzunluğu 25, genişliği 12 zira olan bir sobalı ve bir normal odası ile bir mutfağı olan menziline Mustafa Paşa Vakfı'na 85 esedi kuruşa satmıştı.

Osmanlı merkezi idaresi kısa süre içerisinde yaşanan vergi kayıplarını önlemek adına Kamanıçe Kalesi'nde gümrük ve kapan hane yapımına girişmiştir. Kamanıçe muhafızı Vezir Halil Paşa'ya gönderilen 23 Ocak 1673 tarihli fermanla mirî malın zayi ve telef olmaması için kentte bir gümrükhane ve kapanhane yapılmasının son derece mühim olduğu vurgulandıktan sonra, bu iş için de Kaymakam Mustafa Paşa Camii'nin yanındaki bazı hanelerin münasip olduğu belirtilerek gerekli işlemlerin yapılması emredilmişti.⁴⁵⁵ Her ne kadar söz konusu fermanla gümrük ve kapanların mirîden yaptırılması emredilmiş olsa da Mustafa Paşa'nın Kamanıçe'de yer alan mülklerinin bir bölümünü gösteren tarihsiz bir defterde söz konusu gümrük ve kapanhane de yer almaktadır.⁴⁵⁶ Gümrük ve kapan, muhtemelen Mustafa Paşa tarafından yaptırılmıştı ve vakfının bunlar üzerinde belirli oranda hissesi vardı. Zira ileride göreceğimiz üzere Mustafa Paşa Vakfı; Kamanıçe tahmishanesi, Edirne ve Merzifon tahmishanesi ile İzmir, Mudanya ve Çorum gümrük ve kapanlarından gelir elde ediyordu. 1681'de Kamanıçe gümrüğünden aylık 8.300 akçeden yılda 91.300, kapanhaneden aylık 1700

⁴⁵³ 180, s. 147.

⁴⁵⁴ 180, s. 154.

⁴⁵⁵ 180, s. 144 vd., BOA, Bab Defteri: Mevkufat Kalem Defteri: 27526.

⁴⁵⁶ BOA, Ev.d 39978. Devlet Arşivleri'nce 29 Z. 1341 tarihi verilen bu defter içinde herhangi bir tarihe rastlanılmamakla birlikte, defterde Mustafa Paşa için kullanılan "... halen hazret-i sadr-ı âli Mustafa Paşa" ifadesinden bu defterin onun sadrazamlığı esnasında düzenlendiği anlaşılıyor. Deftere göre Mustafa Paşa Camisi yanında yer alan, 976 zira arsa üzerine kurulu fevkani sobalı büyük bir oda, 1 ocaklı oda, altında 1 kahvehane, 1 kiler, 3 oda, 4 mahzen olan iki katlı hane Mustafa Paşa tarafından kapan hanına dönüştürülmüştür.

akçeden 15.300, tahmishaneden ise yılda 20.000 akçe gelir sağlanmıştı.⁴⁵⁷ 1690 yılına gelindiğinde gümrük ve kapan gelirlerinin oldukça düştüğü anlaşılıyor.⁴⁵⁸ Bu tarihte Kamanıçe Gümrük Emini Kara Ahmed, gümrük geliri olarak hazineye 7.478 akçe, kantar resmi olarak da 6.903 akçe ödemişti.

Mustafa Paşa Vakfı'nın Kamanıçe'de üstlendiği bir diğer önemli yatırım alanı tahmishane idi. Dönem itibariyle tahmishaneler kahve dövülen ve satışlarının yapıldığı yer olmasının ötesinde belirli kurum ve kişilerin uhdesinde tekeli bir yapı içerisinde faaliyet gösteriyordu. Nitekim aynı durum Kamanıçe tahmishanesi için de geçerliydi. Kamanıçe tahmishanesi, kale defterdarı Mustafa Bey'e gönderilen 10 Şubat 1673 tarihli fermanla kurulmuştur.⁴⁵⁹ Fermana göre Mustafa Paşa, camisinin yanında bir tarafında kendi mülkü, bir tarafında gümrükhane ve bir tarafında da Aya Nikola Manastır'ı olan 135 zira boş arsayı üzerine bir tahmishane yaptırmak kaydıyla miriden satın almak için talip olmuştur. Bunun üzerine söz konu arsa senelik 360 akçe zemin kirası ve 3000 akçe bedel karşılığında Mustafa Paşa'ya satılmıştır. Hazine ile yapılan sözleşme gereği Kamanıçe'de Mustafa Paşa'nın vakıf için yaptıracığı dükkânlardan başka yerde kahve satışı yapılmayacak, kahve dükkânlarının kirası vakfa, elde edilen vergileri ise miriye ait olacaktır. Tahmishanenin kısa sürede yaptırılıp hizmete girdiği anlaşılıyor. Kamanıçe tahmishanesinden 1678 senesinde kantar, bac-ı pazar, ihtisap ve mukataa-i zeminle birlikte toplam 132.900 akçe gelir sağlanmıştır.⁴⁶⁰ Tahmishanein 20.000 akçe olarak gerçekleşen 1682 yılı geliri, kentin kapan gelirinin çok üstündedir. Kamanıçe tahmishanesi öncelikli olarak kaledeki Osmanlı askeri, vakıf personeli ve eyalet görevlilerine hizmet veriyor olmalıydı.

Kalede yaklaşık 3.000 civarında muhafız, 160'a yakın vakıf personeli ve çok sayıda merkezi eyalet görevlisi bulunuyordu. Bunların bir bölümünün aileleriyle birlikte geldiği düşünüldüğünde kentte 5 ila 10 bin arasında Osmanlı nüfusunun varlığından bahsedilebilir. Her ne kadar henüz elimizde bunu teyit edecek bir veri olmasa da 1683'te Viyana'da ilk kahvehaneyi açan Jerzy Franciszek Kulczycki'nin Ukrayna kökenli bir Polonyalı oluşu, Kamanıçe'de yaklaşık 26 yıl faal olarak çalışan Mustafa

⁴⁵⁷ BOA, MAD. d 4559.

⁴⁵⁸ BOA, MAD. d 4257.

⁴⁵⁹ "Medine-i Kamanıçe'de müceddeden bina olunan tahmishanenin binası için sâdır olan fermân-ı âlişân suretidir." 108, s. 144.

⁴⁶⁰ BOA, D.BŞM.d 343.

Paşa Vakfı'na ait tahmishane dükkânlarının ve kahvenin Polonya, Ukrayna ve Avusturya içlerine kadar yayılmasıyla ilgili bize makul bir açıklama sunuyor.

Mustafa Paşa, vakfı için 7 Şubat 1673'te iki taşınmaz daha satın aldı. Bunlardan ilki Çarşı Mahallesi'nde büyük bedestenin kuzey kapısının karşısında uzunluğu 15, genişliği 5 zira olan yıkılmış bir hane yeri idi. Metruk vaziyetteki bu hane yeri yeniden yaptırılmak koşuluyla senelik 360 akçe mukataa-i zemin bedeliyle 50 esedi kuruşa satılmıştı. Dördüncü Çarşı Mahallesi'nde (Çarşı-yı Râbi') bulunan diğer taşınmaz hem mukîm bir haneydi hem de daha büyüktü. Uzunluğu 62, genişliği 12 zira arsa üzerindeki hanenin sobalı odası, büyük bir mahzeni ve bir miktar da avlusu vardı. Paşa bu taşınmazı, müzayede neticesinde senelik 360 akçe mukataa-i zemin bedeli ve 100 esedi kuruş emlak bedeliyle satın almıştı.⁴⁶¹

Kamaniçe kadısına gönderilen 25 Mart 1673 tarihli 3 farklı fermanın, Mustafa Paşa'nın Smotrych Nehri üzerindeki değirmenlerinin yanında bulunan 3 arsayı Kamaniçe'deki vakıflarının mütevellisi Yusuf Ağa marifetiyle satın aldığını öğreniyoruz. Bu arsaların tamamı müzayede ile satılmıştır. 8000 akçeye satın alınan 300 zira büyüklüğündeki arsanın parası hazineye teslim edildiği için mülkname verilmiş, diğerlerinin parasının gönderilmesini müteakip vakfa ilhakı yönünde yeniden mülkname verileceği, bu esnada kimsenin arsalarla müdahale etmemesi ayrıca belirtilmiştir.⁴⁶²

31 Mart ve 10 Nisan 1673'te düzenlenen iki adet temessük ve berattan Mustafa Paşa'nın Kamaniçe'de metruk vaziyetteki 20 dükkân yerini, yerlerine yeniden dükkân yapmak şartıyla satın aldığını öğreniyoruz. Kamaniçe Tahrir Emîni Hacı Mehmed Çavuş'un *Kamaniçe Kalesi tahrir-i cedid defteri* uyarınca mirîye kaydettiği Aya Nikola Kilisesi ve Yeni Çarşı yanındaki tamamı kuşatma nedeniyle yıkılmış olan 20 dükkân yeri, yeniden inşa edilmek koşuluyla müzayedeye çıkarılmıştı. 475 zira boş arsa (arsa-i hali) üzerindeki 19 dükkân yeri için açılan ilk müzayedeyi, defaten 19.000 akçe ödeme ve hazineye de yıllık 2.880 akçe zemin kirası ödemek şartıyla Mustafa Paşa kazanmıştır. İkinci müzayededen alınan 1 dükkân yeri ise 57 kuruşa ve senelik 360 akçe zemin bedeliyle satın alınmıştır.

⁴⁶¹ 180, s. 145.

⁴⁶² 180, s. 144-145.

Kamaniçe Kadısı Mustafa bin Ali tarafından 2 Eylül 1673 tarihinde düzenlenen hüccetle Mustafa Paşa'nın mülk satın alımlarına devam ettiği anlaşılıyor. Kalenin Rus Kapısı'nda, Mustafa Paşa'nın vakıf camisinin etrafında dükkân ve dükkân yeri, hane ve hane yeri, arsa vb. vasıflı yaklaşık 30 taşınmazın 1.616 esedi kuruştan Mustafa Paşa'ya satılmasına karar verilmiştir.

Söz konusu belgenin şuhûdü'l-hâl bölümü bize şehirdeki örgütlenmeye ilişkin de bazı ipuçları verir. Elimizdeki belge, Kamaniçe'nin fethinden tam 1 yıl sonra düzenlenmiştir. Buna göre kaledeki üç paşa vakfının hiçbirinin henüz vakfiyesi tanzim edilmemiş olsa da bunların sahada aktif olarak faaliyette oldukları anlaşılıyor. Şahitler arasında Musahip Mustafa Paşa Vakfı'nın mütevellisi Hasan Ağa'yı, Sadrazam Fazıl Ahmed Paşa Camii'nin hatibi Mahmud Efendi'yi, imamı Hindi Mahmud Efendi'yi, Kaymakam Mustafa Paşa Camii imamı Ahmed Efendi'yi görmek mümkündür. 23 Eylül 1687-1 Mart 1688 tarihleri arasında kısa bir dönem sadrazamlık da yapan Köprülü'nün damadı Siyavuş Ağa, kentin bina emindir. Siyavuş Ağa'nın, Fazıl Ahmed Paşa kapı halkından olduğu özellikle belirtilmiştir. Kalede Murtaza Paşa'ya bağlı çok sayıda askerin bulunduğu da anlaşılıyor. Murtaza Paşa, Köprülü Mehmed Paşa'nın sadareti zamanında Abaza Hasan Paşa ve çok sayıda Celâli liderini Halep'te bir baskınla öldürterek Paşa'nın güvenini kazanmış, ona bağlı bir komutandı. Sadrazam Fazıl Ahmed Paşa, Kamaniçe Kalesi muhafızlığına çok önceden tanıdığı kendisine sadık bu paşanın askerlerinden de yararlanmıştı. Bunların yanında azeban-ı evvel, ezeban-ı sani ağası gibi ifadeler kalede bir miktar Osmanlı deniz gücünün varlığına da işaret etmektedir.

Mustafa Paşa, Kamaniçe Kadısı Mehmed tarafından 21 Ağustos 1674 günü düzenlenen mübayaa hücceti ile kentte 3 menzili daha vakfına ilave etmiştir. Mübayaa hüccetine göre İbrahim bin Hacı Mehmed ve Mehmed Beşe bin Ahmed, eskiden Mihail Manastırı tetimmatından olan ve 23 odası, altında 3 dükkânı, mahzeni ve ahırını bulanan üç büyük mülk menzilini 720 akçe mukataa-i zemin ile 120 esedi kuruş mukabilinde Mustafa Paşa Vakfı namına Kamaniçe'deki vakıfların mütevellisi olan Ahmed Ağa'ya satmıştır.⁴⁶³

Mayıs 1676'da Kamaniçe'de üç yeni taşınmaz daha satın alınmıştır. Bunlardan ikisi mirîye ait olup Kamaniçe Defterdarı Şeyh Mehmed Efendi tarafından satılmıştır.

⁴⁶³ 180, s. 153.

Mustafa Paşa'yı, Kamanıçe vakıflarının mütevellisi Murad Ağa temsil etmiştir. Satışı yapılan ilk taşınmaz, Kaymakam Paşa Mahallesi'nde Mustafa Paşa Camii yanında yer alıyordu. Kaleden sürgün edilen Şemfo adlı bir Ermeni'ye ait olan yapı hâlihazırda kale askerlerinin kışlakhanesi olarak kullanılıyordu. Bir sobalı odası da olduğu anlaşılan 35x15 zira hane, sûk-ı sultânîde müzayede ile 8.000 akçeye satılmıştı. İkinci taşınmazın satış işlemi kentin kadısı Hasan Efendi huzurunda, defterdarın yanı sıra Kamanıçe muhafızı Vezir İbrahim Paşa nezaretinde gerçekleşmişti. Mustafa Paşa Camii Mahallesi'nde papazhane adıyla mirîye ait olan bir odası sobalı, bir odası sobasız, bir kileri, bir mahzeni ve bir miktar bahçesi olan 25x25 zira ebadındaki hane, müzayede ile 25.000 akçeye Mustafa Paşa Vakfı'na satılmıştı. Yine kadılık tarafından aslen miriye ait olan aynı vasıftaki 35x15 zira hane, 18.000 akçe bedelle devredilmişti.⁴⁶⁴

Mustafa Paşa, sadrazam olduktan sonra da Kamanıçe'de mülk almaya devam etmiştir. Eylül 1677'de sadrazam olarak aldığı ilk taşınmaz, iki sobalı odası ve bir mahzeni ile bahçesi olan 25x10 zira ebadında bir hane idi. Kadı Mustafa bin Ali ve Kamanıçe Beylerbeyi Vezir İbrahim Paşa nezaretinde gerçekleşen bu işlemde hane, 17.000 akçeye satılmıştı.

25 Haziran 1678 tarihinde Mustafa Paşa'nın, kalede vakfı adına bir de hamam satın aldığı görülmektedir. Kamanıçe Kadısı Seyyid Ali Efendi bin Seyyid Hasan tarafından düzenlenen satış işlemi, eyaletin beylerbeyi Vezir Halil Paşa nezaretinde gerçekleştirilmişti. Kentin Bodahorye Mahallesi'nde (?) Hazîne-i Âmire Defterdarı Hüseyin Efendi'ye ait olan 75x24 zira camekânlı hamam, 1.500 esedi kuruşa Mustafa Paşa Vakfı adına satılmıştı. Bundan 20 gün sonra Hüseyin Efendi bu kez aynı mahallede bir tarafında yukarıdaki hamam, diğer tarafında Musahip Mustafa Paşa Vakfı mülkü ile öte tarafında nehir olan, içinde hanesi ve 86 adet kavak ağacı bulunan bahçesini Mustafa Paşa'ya 300 kuruşa satmıştı. 19 Aralık 1678'de Kamanıçe bedesteninin kuzey tarafında kasaphane yanındaki birbirine bitişik 6 dükkân ile bedestenin güney kapısındaki 4 dükkân, 650 kuruşa Mustafa Paşa adına Kamanıçe vakıflarının mütevellisi Yusuf Ağa'ya satılmıştı.⁴⁶⁵

⁴⁶⁴ 180, s. 153-155.

⁴⁶⁵ 180, s. 150-151

7 Ocak 1680'de Kamanice Kadisi Mustafa bin Ali tarafından düzenlenen satış hüccetiyle 3 menzil daha satın alınmıştır. Bunlardan ilki Bahçe Mahallesi'nde daha önce sürgün edilen Dakrime adlı zir zimmiye aitti. Mustafa Paşa Camii ile Tercüman David hanesinin yanında 50x18 zira iki katlı, üst katında sobalı odaları, altında mahzeni, mutfığı ve bahçesi olan bu menzil 300 kuruşa satılmıştır. Aynı mahallede mirîye ait hanın yanındaki 65x11 zira ebadındaki ve üç sobalı odası, iki kileri, mahzeni, iki dükkânı ve havlusu bulunan daha büyük bir menzil ise 225 kuruşa devredilmiştir. 50x30 zira ebadında olan ve iki sobalı oda, bir mahzen ve kileri bulunan Bahçe Mahallesi'ndeki diğer bir menzil ise 250 kuruşa satılmıştı. Yukarıdaki üç satış işleminin tamamında Mustafa Paşa'yı Kamanice vakıflarının mütevellisi Yusuf Ağa temsil etmiştir. Bütün müzayede ve satış işlemleri Kamanice Defterdarı Şeyh Mehmed Efendi nezaretinde gerçekleştirilmiştir.

Mustafa Paşa'nın Kamanice'de gerçekleştirdiği son satın alma işlemi 21 Nisan 1680 tarihlidir. Kadı İbrahim Efendi tarafından düzenlenen bu mübayaa hüccetiyle Pazar Meydanı ve Rus Kapısı'nda 1 han, 1 kahvehane, 10 dükkân ve yaklaşık 30 hanenin satış işlemi yapılmıştır. Bu son satış işlemi Paşa'ya 3.000 esedi kuruşa mal olmuştur.⁴⁶⁶

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, 1672-1680 yılları arasında Kamanice'de yaklaşık 1.300.000 akçe harcıyarak 180'e yakın taşınmaz satın aldı. Paşa'nın yaptığı harcamalar bundan çok daha fazla olmalıydı. Nitekim camiye ve mektebe dönüştürülen yapılar için yapılan masrafların dışında neredeyse tamamı metruk, yıkılmış, boş arsa konumundaki 50'ye yakın dükkân, değirmen, tahmishane gibi yapıların yeniden inşa edilmesi veya tamiri esnasında yapılan harcamaları bilmiyoruz. Diğer taraftan Mustafa Paşa'nın sadece emlak alımı için ödediği parayı, Kamanice Sancağı'nın 2.843.922 akçe olarak gerçekleşen 1681 yılı geliriyle karşılaştırdığımızda vakıf yatırımı için ödenen para daha anlamlı hale geliyor. Öte yandan Mustafa Paşa'nın Kamanice'de vakfi adına satın aldığı taşınmazlar fethin akabinde, 1672'de Mehmed Çavuş'un gerçekleştirdiği sayıma göre kent merkezinde dökümü yapılan taşınmazların yaklaşık %20'sini oluşturuyordu, yani tek başına Mustafa Paşa Vakfı, Kamanice'deki toplam taşınmazların %20'sini satın almıştı. Diğer iki paşa vakfı ile az sayıda taşınmaz temlik edilen selatin vakıfları birlikte değerlendirildiğinde bu oranın %40'lara çıkması ihtimal dâhilindedir.

⁴⁶⁶ 180, s. 151-153

Mustafa Paşa Vakfı başta olmak üzere Kamanıçe’de kurulan paşa vakıflarının çoğunluğunu yerel halk ve askerin oluşturduğu bu kentte taşınmazlarını nasıl işlettiklerini bilmek, ne tür bir esnaf örgütlenmesine gidildiğini görmek ufuk açıcı olurdu. Dahası vakıf yatırımlarının artı değer üretilip üretilmediği veya üretilen değerlerin aynı vakıfların farklı kentlerdeki vakıflarından elde edilen fiyat ve ücretlerle kıyası bizi daha farklı sonuçlara ulaştırabilirdi. Ancak 1690’lı yıllardan itibaren üç paşaya ait vakıflara ilişkin ulaşabildiğimiz muhasebe defterlerinin hiçbirinde, Kamanıçe muhasebeye dâhil edilmemiştir. Öyle anlaşılıyor ki gerek bölgenin İstanbul’a uzaklığı gerekse uzun süreli savaş koşulları, Kamanıçe’deki paşa vakıfları için yerinde ayrı bir muhasebe yönetim birimini ortaya çıkardı. Bu vakıfların kentteki bütün gelir ve giderleri yerinden yönetim ilkesiyle toplanmış ve orada harcanmıştı.

Kamanıçe-Podolya Eyaleti, 17. yüzyılın ikinci yarısında Doğu Avrupa’da kurulan son eyaletti. Kamanıçe’nin fethi, Osmanlı hâkimiyet alanını Eflak ve Boğdan’ın kuzeyine taşıyarak imparatorluğun sınırlarını Lehistan hâkimiyet alanına genişletti. Osmanlıların Kamanıçe’yi almakla ne ideolojik ne mali ne de ticari bir beklentisi vardı. Sefer için harcanan 300-400 milyon akçenin ötesinde eyaletin 4 milyon civarındaki yıllık geliri kale muhafızı üç bin civarındaki askerin maaşını karşılamaya dahi yetmiyordu. Benzer durum Köprülü döneminin merkezî yönetim siyasetinin sonuçları şeklinde ortaya çıkan ve Orta Avrupa’da kurulan Varad (1660) ve Uyvar (1663) eyaletleri için de geçerliydi. Doğrudan merkezden idare edilen yeni eyaletlerden beklenen, Orta ve Doğu Avrupa’daki bağımlı devletlerin statülerinin zamanla vilayetlere dönüşmesiydi. Öte yandan bütün bu süreci imparatorluğun “kıızıl elma”sı Viyana için yapılan uzun süreli kalıcı bir hazırlık evresi olarak okumak da mümkündür.

Ancak gerekçe ne olursa olsun başını Köprülü hanesinden yetişen üç sadrazam Köprülü Mehmed, Fazıl Ahmed ve Merzifonlu Kara Mustafa Paşa’ların çektiği dönemin en belirgin özelliği, fethedilen bölgelerin büyük vakıflarla desteklenmesiydi. Bozcada, Limni, Belgrad, Yanova, Arad, Varat, Uyvar, Estergon, Hanya, Kandiye, İzmir ve nihayet Kamanıçe’deki Köprülü vakıfları, dönemin Osmanlı askeri ve lojistik hareket sahasına paralel kurulmuştu. Bu kentlerdeki paşa vakıfları, salt kurucularının ailevi çıkarlarına, dini sembollerin pekiştirilmesine veya uhrevî kurtuluş gayelerine hizmet etmedi. Bunların çok daha ötesinde bu vakıflar öncelikli olarak ve doğrudan merkezi

devletin yeni kentlerde planladığı idari, askeri, mali, dini ve kentsel dönüşümlere hizmet ederek bu kentlerde Osmanlı idaresinin kurulmasını destekledi.

Fetih yoluyla kazanılan yeni kentlerde vakıfların dönüştürücü rollerini Kamanıçe’de de görmek mümkündür. Osmanlı İmparatorluğu, Kamanıçe’de savaş ve yağmalar sonucu yıkılmış ve metruk bir kent devraldı. Büyük ölçüde tahrip olan kentin yeniden canlandırılmasında devreye yine vakıflar girdi. Sadece Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı, kentin gayrimenkul toplamının %20’sinin dönüşümünü gerçekleştirerek bu yapılara işlevsellik ve yeni fonksiyonlar kazandırdı. Kentte kurulan üç paşa vakfının değirmen, han, dükkân, hane, hamam, gümrük, tahmishane, kilise, okul, kütüphane vb. zirai, ticari, dini ve kültürel alanlardaki fiziksel varlığı Kamanıçe şehrinin yaklaşık %40’ına ulaşmıştı.

Kamanıçe Kalesi vakıf-devlet işbirliğiyle imar edildi. Merkezi yönetim, kalenin alınmasına öncülük eden üç kumandanı vakıflar yoluyla kentin imarı işinde görevlendirdi. Ancak paşaların hiçbirine iltimas geçilmedi. Hiçbir mülk meccanen temlik edilmedi. Vakfa dönüştürülen bütün gayrimenkuller belki de seferin yüksek maliyetinin bir ölçüde karşılanması amacıyla mirî adına müzayede ile satıldı. Kent içindeki gayrimenkullerin satın alımı hakkında paşa vakıflarına elbette öncelik verilmiş olabilir. Ancak gerekçe ne olursa olsun merkezi yönetim hem seferin finansmanı hem de kalenin imarı için gerekli kaynakların bir bölümünü, Kamanıçe Kalesi’nin imarı için görevlendirdiği üç muzaffer paşanın vakıflarıyla karşılamıştır.

Kamanıçe kent planlaması asla politik ya da toplumsal amaçlardan yalıtılmış değildi. Vakıf eserleri kentin kamusal simgeleri idi. Kentte bulunan paşa vakıfları, ürettiği maddi varlıklar sayesinde gördüğü kamusal ve toplumsal işlevlerinin yanı sıra fethin nişanesi olarak ortaya çıkardıkları simgesel varlıklar yoluyla da bu ücra kaledeki Osmanlı unsurlarının dayanma ve varlık mücadelelerine hizmet ediyordu. Vakıflar Kamanıçe’de muazzam bir maddi varlık ürettiler. Devletin de vakıf sistemi dâhilinde üretilen bu maddi varlıklar üzerinde idari ve mali muhtelif menfaatleri vardı. Dolayısıyla vakıf kurumunun Kamanıçe’de ulaştığı mekânsal boyut ve büyüklüğünü göz önüne aldığımızda bu kurumları salt kurucularının dindarlık alameti, uhrevi kurtuluş gayelerinin tezahürü ya da siyasi varlıklarının sembolü yahut kentin dini dönüşümünün nişanesi olarak okumamız mümkün değildir.

Görünürde Kamanıçe’de üstlenilen projelerin büyük bir bölümü yönetici seçkinlerin sivil girişimleriyle finanse edildi. Ne var ki bu dönemde merkezi devlet politikasıyla girişimci paşaların eğilimlerini birbirinden ayırmak son derece zordur. Dahası özelde Kamanıçe, genelde Köprülü döneminin Osmanlı hâkimiyet ve fetih politikası bizatihi bu ailenin ve devletin yönetim siyasetini yansıtır.

3.5. VAKIF VE ŞEHİR: 17. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA EDİRNE ÜZERİNE BAZI GÖZLEMLER

Edirne, IV. Mehmed dönemiyle birlikte devletin bir nevi gayriresmî başkentine dönüşmüş durumdadır. Bu dönemde kent, saray erkânı başta olmak üzere divan ve merkezi yönetim birimlerinin diğer unsurlarının daimi ikametgâhı olarak asker kesimi ile ticaret, ilim ve kültür camiasından çok sayıda insanı kendisine çekmiştir. Artan nüfus, şehrin mekânsal, demografik ve sosyo-ekonomik yapısında bazı dönüşümleri de beraberinde getirmiştir. Bu bölüm, IV. Mehmed döneminde önce sadaret kaymakamlığı, sonra da sadrazamlık görevlerinde bulunan Merzifonlu Kara Mustafa Paşa’nın 1665-1680 yılları arasında Edirne’de gerçekleştirmiş olduğu yüzden fazla alma hüccetinin analiziyle Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı’nın yatırım alanlarını ve buradan hareketle de farklı bir kaynak grubu üzerinden Edirne’nin 17. yüzyılın ikinci yarısındaki sosyal ve fiziksel yapısını ele almaktadır. Çalışmada yaklaşık 9 milyon akçeye ulaşan vakıf yatırımlarının tetkiki sonucunda, kentin yeni ihtiyaçlarıyla vakıf yatırım alanları arasında doğrudan ve mutlak bir bağ olduğu tespit edilmiş; kentli mülk sahipleri, kentin yeni cazibe merkezleri, ev tipleri ve fiyatları, su kaynakları, sarayları gibi konularda da kayda değer sonuçlara ulaşılmıştır.

Kentlerin büyümesi, gelişmesi ve çöküşü devletle aynı kaderi paylaşır. Diğer taraftan devlet de kentleriyle gelişir veya şehirlerin özellikle ticari ve ekonomik kayıpları devleti sarsar. Bununla birlikte bir ülkedeki bütün kentler aynı dönemde benzer gelişmeyi göstermedikleri gibi bir kentin tarihinde de yıldızının parladığı günler ve hazan mevsimleri bulunur. İşte Edirne şehri 17. yüzyılda, özellikle de IV. Mehmed döneminde (1648-1687) Osmanlı şehirlerinin politik, idari, kültür, sanat ve eğlence dünyasının

parlayan yıldızıdır, dahası imparatorluğun *de facto* başkentidir.⁴⁶⁷ IV. Mehmed, yeniden düzenlettirdiği ve genişlettiği, Topkapı Sarayı'ndan daha büyük olduğu öne sürülen Edirne Sarayı'nda; Köprülü ailesinin üç kudretli sadrazamı Köprülü Mehmet Paşa, Fazıl Ahmet Paşa ve Merzifonlu Kara Mustafa Paşa da kentte kendilerine ait olan büyük saraylarda ikamet ettiler.⁴⁶⁸ Bununla birlikte bu devirde, ne Sultan IV. Mehmed ne Osmanlı hanedanını temsilen ailenin bir üyesi ne de Köprülü ailesinin üç kudretli sadrazamı kentin mimari görüntüsüne damga vuran simgesel bir eser kazandırabildiler. Sembolik eserler üretmenin ötesinde dönemin devlet siyasetine yön veren paşalar, Osmanlı'nın farklı coğrafyalarında yer alan onlarca kentte büyük vakıf eserleri kazandırmalarına rağmen Merzifonlu Kara Mustafa Paşa dışında hiçbiri Edirne'de vakıf dahi kurmadı. Peki bu durum nasıl izah edilebilir, sorusuna verilebilecek en makul yanıt, kentin görkemli kamusal yapılara artık ihtiyacı kalmamış olmasıdır. Kuruluş ve Yükselme Devrinin sultanları ve devlet adamları tarafından çok sayıda cami, külliye, mescit, hamam, bedesten, han, medrese, tekke ve zaviyeyle donatılarak “şenlendirilen” Edirne, 17. yüzyıla imar edilmiş mamur bir kent olarak girdi.⁴⁶⁹ Muhtemelen kentin yeni bir Bayezid Külliyesi'ne, Selimiye Camii'ne, Üçşerefeli Medrese'ye ihtiyacı olmadığı gibi yeni bir Ali Paşa Çarşısı'na veya Rüstem Paşa Hanı'na da ihtiyacı yoktu. 17. yüzyılın ikinci yarısında din ve toplum hizmetleri ile ticari faaliyetlere hizmet eden yapılar bağlamında kentsel örgütlenmesini büyük ihtimalle çoktan tamamlayan Edirne, ayrıca önemli bir kültür şehri kimliğini kazanmıştı.

Bu mamur kent, özellikle IV. Mehmed'in Edirne'yi taht merkezine dönüştürmesiyle birlikte toplumun çok farklı kesimlerinden gelen bireylerin iskân ve uğrak yerine dönüştü. Yeni dönemin en belirgin özelliği hiç şüphesiz kentin sürekli artan nüfusuydu. Artan nüfus yeni ihtiyaçları doğurdu. Mevcut ihtiyaçların başında kente yeni yerleşenlerin konut ve barınma ihtiyacı geliyordu. İkincisi, yeni konutlar ve artan nüfus için yetersiz kalan su kaynakları, yeni bir sorun olarak ortaya çıktı. Ayrıca sultanla beraber mecburen kente akın eden merkezi bürokrasinin, yabancı elçilerin ve tüccar taifesinin hem kent merkezinde hem kentin etrafında inşa edilecek saray ve köşklere

⁴⁶⁷ Gürer Karagedikli, *A Study on Rural Space, Land and Socio-Agrarian Structure in Ottoman Edirne, 1613-1670*, Yayımlanmamış Doktora tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ağustos 2017, s. 210.

⁴⁶⁸ Edirne Sarayı için bakz.; Tosyavizade Rifat Osman, *Edirne Sarayı*, (Yayınlayan: Süheyl Ünver), TTK, Ankara 1957.

⁴⁶⁹ 17. yüzyıla kadar kentin “şenlendirme” pratikleri için bakz.: M. Tayyip Gökbilgin, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası: Vakıflar-Mülkler-Mukataalar*, Üçler Basımevi, İstanbul 1952.

duydıkları ihtiyaç, emlak piyasasını doğrudan etkiledi. Söz konusu demografik ve mekânsal gelişime paralel olarak insanların ekmek gibi temel gıda maddelerinden bu dönem için hâlen lüks sayılabilecek kahve ihtiyaçlarına kadar tüm gereksinimleri arttı. Bu doğrultuda dördüncü olarak, şehrin kırsal hinterlandında yeni çiftliklere, değirmenlere, hinterlandı merkeze bağlayan yeni yollara, fırınlara ve yeni tahmishanelere de ihtiyaç arttı.

Araştırmanın bu bölümü, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı'na dair araştırılmamış ve ilk kez burada incelenecek olan yüzden fazla ferman, satın alma hücceti, mütevellî temessükleri, keşif hüccetleri vb. belgelerden hareketle şehrin bir bölümünün panoramasını resmetmeye çalışır. Kentin bütünsel bir manzarasını resmetmek araştırmanın öncelikli hedefi değildir. Böyle bir resmi elde etmek bu çalışmanın fevkinde yeni kaynakları ve incelemeleri zorunlu kılar. Bununla birlikte burada, 1665-1680 yılları arasında Edirne'de farklı mahallelerde yer alan çok sayıda mütevazı ve büyük evlerin tanımı ve yaklaşık maliyetleri tespit edildi. Ayrıca, Mustafa Paşa ve sabık sadrazam Fazıl Ahmed Paşa'nın Edirne'deki saraylarının genel vasıfları, maliyetleri ve bu yapıların nasıl el değiştirdiği üzerinde duruldu. Mustafa Paşa'nın kentte gerçekleştirdiği muazzam meblağlara varan yatırım faaliyetleri, kentin su kaynaklarının yerleri, suyun hangi kaynaklardan nasıl taşındığı, nerelere isale edildiği ve su temini için yapılan harcamalar gibi konular da ele alındı.

3.5.1. 17. Yüzyılda Edirne: Pâyitaht-ı Devlet-i Aliyye ve Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı'nın Yatırım Alanları

Tunca Nehri'nin Meriç'e kavuşmadan önce meydana getirdiği yarım daire biçimindeki kaviste kurulan Edirne, Osmanlı'nın fethiyle birlikte hızla büyüdü.⁴⁷⁰ Başkent İstanbul'a taşınmasına kadar yaklaşık 90 yıl Osmanlı'ya payitahtlık yapan şehir, vakıfların finansörlüğünde kurulan 25 cami, 46 mescit, 5 imaret, 9 hamam, 2 bedesten, 4 han, 7 medrese, çeşme ve dergâhlarla şenlendirildi. Başşehrin İstanbul'a taşınmasından sonra da önemini koruyan Edirne kenti, 15. yüzyılın ikinci yarısında ve

⁴⁷⁰ Edirne'nin fetih tarihi hakkında (1361, 1363, 1369, 1371 gibi) farklı görüşler öne sürülmekle birlikte, bunlar içinde Halil İnalçık'ın önerdiği 1361 tarihi daha ön planda durmaktadır. Halil İnalçık, "Edirne'nin Fethi (1361)", *Edirne: Edirne'nin 600. Fetih Yıldönümü Armağan Kitabı*, TTK, Ankara 1963, s. 137-160.

16. yüzyılın bütününde mekânsal ve demografik büyümesini sürdürmüştür.⁴⁷¹ Bu gelişmeye paralel Edirne şehri 17. yüzyıla, 60 cami, 160 mescit, 47 medrese, 29 han, 35 hamam, 4 bedesten ve çarşı, 22 kilise, 14 sinagog ve çok sayıda tekke-zaviyeye girdi.⁴⁷² Şehrin topoğrafyasına uygun olarak kurulan kamusal yapılar, vakıf kurucularının isimlerini alan yeni mahalleler ve semtlerle anıldılar.

XVII. yüzyılın sonlarına kadar mütemadiyen inkişaf gösteren Edirne'nin gelişimi sadece kamusal yapılarla sınırlı kalmadı. Bittabi bu inkişafı kentin nüfusu ve mahallelerinde de izlemek mümkündür. 1529 tarihli tahrirde Edirne'de 144 Müslüman, 19 Hristiyan mahallesi ile 8 Yahudi cemaati kayıtlıydı.⁴⁷³ 1570-71 sayımında⁴⁷⁴ 180, 1609 ve 1636 yıllarında yapılan sayımlarda 147 mahalle kaydedilmişti.⁴⁷⁵ 1686 senesine ait avarız-hane kayıtlarında 152 mahalle ve 13 Yahudi Cemaati bulunuyordu.⁴⁷⁶ Diğer taraftan 1703 tarihli kefalet kayıtlarında mahalle sayısı 120'lere kadar inmiştir. Ancak

⁴⁷¹ Osman Nuri Peremeci, *Edirne Tarihi*, Resimli Ay Matbaası, İstanbul 1939, s. 1-21; Tosyavizade Rifat Osman, *Edirne Rehnüması* (Yayınlayan: Ratip Kazancigil), Trakya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Edirne 1998 (İlk yayın tarihi, Edirne Vilayet Matbaası, 1920), Tosyavizade Rifat Osman, *Edirne Evkaf-ı İslamiyye Tarihi*, (Sadeleştiren: Ülkü Ayan Özsoy), VGM Yayınları, Ankara 1999; Gündüz Özdeş, *Edirne İmar Planına Hazırlık Etüdü*, İstanbul Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi Yayınları, İstanbul Matbaacılık, İstanbul 1951; *Edirne: Edirne'nin 600. Fetih Yıldönümü Armağan Kitabı*, TTK, Ankara 1993 (İlk yayın tarihi 1963); *Edirne: Serhattaki Payitaht*, (Editör: Emin N. İşli-M. Sabri Koz), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1998; M. Tayyip Gökbilgin, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası: Vakıflar-Mülkler-Mukataalar*, Üçler Basımevi, İstanbul 1952; aynı yazar, "Edirne", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 10, 1994, s. 425-431; Semavi Eyice, "Edirne", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 10, 1994, s. 431-442; Yunus Uğur, "Edirne", *Encyclopedia of the Ottoman Empire*, (Editör: Gabor Agoston-Bruce Masters), New York 2009, s. 195-197; aynı yazar; *The Historical Interaction of the City with Its Mahalles: Ottoman Edirne in the Late Seventeenth and Early Eighteenth Centuries*, Yayımlanmamış Doktora tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2014, s. 64-96.

⁴⁷² Yunus Uğur, *The Historical Interaction of the City with Its Mahalles: Ottoman Edirne in the Late Seventeenth and Early Eighteenth Centuries*, s. 138-142. Dönemin yazarlarından Abdurrahman Hibri, 1630'larda yazdığı eserinde 40 caminin adını listeler. 1653'teki Edirne gözlemlerinde Evliya Çelebi, 14'ü selatin olmak üzere toplam 314! Camiden bahseder. 1890'larda kitabına aldığı eserleri bizzat yerinde incelediği anlaşılan Ahmed Bâdi Efendi, *Riyâz-ı Belde-i Edirne*'de, 60 cami, 164 mescit, 44 tekke-zaviye (ayrıca metruk vaziyetteki 12 tekke), 49 medrese, 9 imaret, 53 mektep, 4 çarşı-bedesten, 24 han (bunların dışında 6 metruk han) ve 19 aktif hizmet veren (19 harap durumda) hamamın isimlerini ve banilerini verir. Bakz.; Abdurrahman Hibri, *Enisü'l-Müsamirin: Edirne Tarihi 1630-1650*, (Çeviren: Ratip Kazancigil), Edirne Valiliği Yayınları, İstanbul 1999; Evliya Çelebi, *Seyahatname*, (Hazırlayanlar: Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman), YKY, 3. Kitap, İstanbul 2011, s. 549-611; Ahmed Bâdi Efendi, *Riyâz-ı Belde-i Edirne, 1/1*, (Hazırlayanlar: Niyazi Adigüzel-Raşit Gündoğdu), Trakya Üniversitesi Yayınları, 2014.

⁴⁷³ 1529 ve 1609 sayımları için, Gökbilgin, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası*, s. 36-65; aynı yazar, "Edirne", s. 425-431.

⁴⁷⁴ Ahmet Yiğit, *XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Edirne Kazası*, Yayımlanmamış Doktora tezi, İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muğla 1998, s.27-38.

⁴⁷⁵ Gökbilgin, ilk çalışmasında 1609 yılı için kentte 290 mahalle bulunduğunu belirtmiş olsa da daha sonra bunu 147 olarak düzeltmiştir. Gökbilgin, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası*, s. 36-65; vd.; "Edirne", s. 425-431.

⁴⁷⁶ Uğur, *The Historical Interaction of the City with Its Mahalles: Ottoman Edirne in the Late Seventeenth and Early Eighteenth Centuries*, s. 97.

araştırmacılar bu durumu sayım yapılan defterlerin dağınıklığına ve sayımın tüm Edirne'yi kapsamadığına vurgu yaparak azalmanın gerilemenin belirtisi olarak ele alınmaması gerektiğini özellikle belirtmişlerdir.⁴⁷⁷

Edirne kenti, 16. yüzyıl boyunca Osmanlı kırsal ve kentsel nüfusunun o dönemde gösterdiği hızlı artıştan fazlasıyla payını aldı. Bunun da ötesinde kentin 17. yüzyıldaki *de facto* başkent konumu, onu Celâli yıkımından korudu. Bu sayede *Edirne Vakası*'na (1703) kadar kentin nüfusu mütemadiyen arttı.

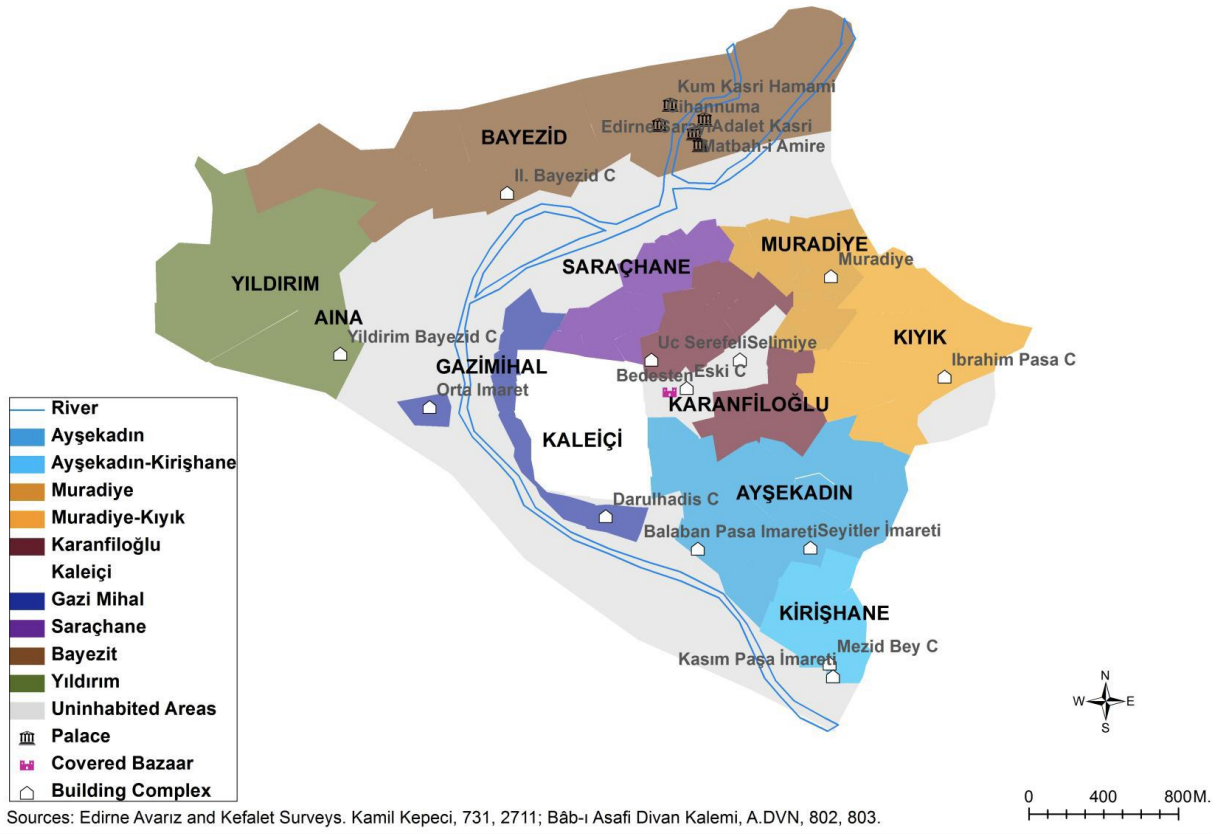
Osmanlı öncesi kentte 10-15.000 olarak tahmin edilen nüfus, Osmanlı hâkimiyetinin ilk yıllarında 15.000 civarındaydı. İlk resmi veri Kanuni'nin ilk yıllarında yapılan sayımla ortaya çıktı. 1520-30 seneleri arasındaki bu ilk sayımda Edirne'nin nüfusu yaklaşık 22.000 olarak hesaplandı. Bu rakam 1570'lerde 30.000'e, 17. asrın sonlarında 40.000'e ulaştı.⁴⁷⁸ Edirne şehri, IV. Mehmed döneminde yaklaşık 150 mahallede meskûn 40.000 civarı nüfusla, bu dönemde nüfusu 100.000'i aşan İstanbul, Halep, Şam, Kahire gibi kentlerin bir alt grubunda Bursa, Ankara, Selanik gibi şehirlerle birlikte yer alıyordu. Çağdaşı Amasya, Manisa, Konya, Kayseri, Kütahya, Denizli, Hatay, Tokat, Erzurum gibi Anadolu kentlerine kıyasla, Edirne hayli kalabalık bir nüfusa sahipti. 17. yüzyılın ortalarında, Edirneliler, birçoğu hâlâ yaşayan, Ayşekadın, Kirişhane, Muradiye, Kıyık, Karanfiloğlu, Kaleiçi, Gazi Mihal, Saraçhane, Bayezid ve Yıldırım semtlerinde kurulan 150'e yakın mahallede ikamet ediyordu. 1686 senesinin avarız kayıtlarına göre Ayşekadın ve Muradiye kentin en kalabalık semtleriydi. Ayşekadın semtinde 39 mahallede 8152, Muradiye'de 28 mahallede 8288 kişi yaşıyordu. Sırasıyla Bayezid,

⁴⁷⁷ Özer Ergenç, "XVIII. Yüzyılın Başlarında Edirne'nin Demografik Durumu Hakkında Bazı Bilgiler", *IX. Türk Tarih Kongresi, 21-25 Eylül 1981, III. Cilt*, TTK, Ankara, s. 1415-1424; Feridun Emecen, "Tarih Koridorlarında Bir Sınır Şehri: Edirne", *Edirne: Serhattaki Payitaht*, (Editör: Emin N. İşli-M. Sabri Koz), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1998, s. 49-69; Gürer Karagedikli, "Bir Pâyitahtı Yeniden Düşünmek: 18. Yüzyıl Başlarında Edirne Şehrinin Sosyal ve Mekânsal Yapısı Üzerine Bazı Gözlemler", *Prof. Dr. Özer Ergenç'e Armağan*, (Editör: Ümit Ekin), Bilge Yayınları, İstanbul 2013, s. 220-231; Uğur, *The Historical Interaction of the City with Its Mahalles*, s. 97.

⁴⁷⁸ Ömer Lütfi Barkan, "Research on the Ottoman Fiscal Survey", *Studies in the Economic History of the Middle East*, (Editör: M.A. Cook), London, 1970, s. 163-171; Uğur, *The Historical Interaction of the City with Its Mahalles: Ottoman Edirne in the Late Seventeenth and Early Eighteenth Centuries*, s. 163; Karagedikli, *A Study on Rural Space, Land and Socio-Agrarian Structure in Ottoman Edirne*, s. 23. 1686 tarihli avarız kayıtları 152 mahallede yer alan tahmini 40.000 nüfusun yaklaşık %10'u oranında Yahudi ve %15-20 oranında da Hristiyan barındırdığını ortaya koyar. Bakz; Yunus Uğur, *The Historical Interaction of the City with Its Mahalles*, s. 177-78; Gürer Karagedikli "In Search of a Jewish Community in the Early Modern Ottoman Empire: The Case of Edirne Jews (1686-1750)", Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, Bilkent Üniversitesi, Ankara 2011, s. 25-41.

Gazimihal ve Karanfiloğlu kentin en az nüfuslu semtleriydi. Bunlardan Bayezid'de 4 mahallede 1332, Gazi Mihal'de 12 mahallede 2037 ve Karanfiloğlu'nda 18 mahallede 1422 kişi ikamet etmekteydi.⁴⁷⁹ 17. yüzyılın sonlarında Edirne, %15-20 arasında Hristiyan ve %5-10 arasında da Yahudi nüfusla kayda değer bir gayrimüslim toplumu da barındırıyordu. 152 mahallenin en az 55'inde Müslümanlar ile gayrimüslimler bir arada yaşarken, 89 mahallede sadece Müslümanlar, 8 mahallede de sadece gayrimüslimler ikamet etmekteydi. Sadece gayrimüslimlerin ikamet ettiği mahalleler ise kentin ilk yerleşim yeri olan Kaleiçi semtinde yoğunlaşıyordu.⁴⁸⁰

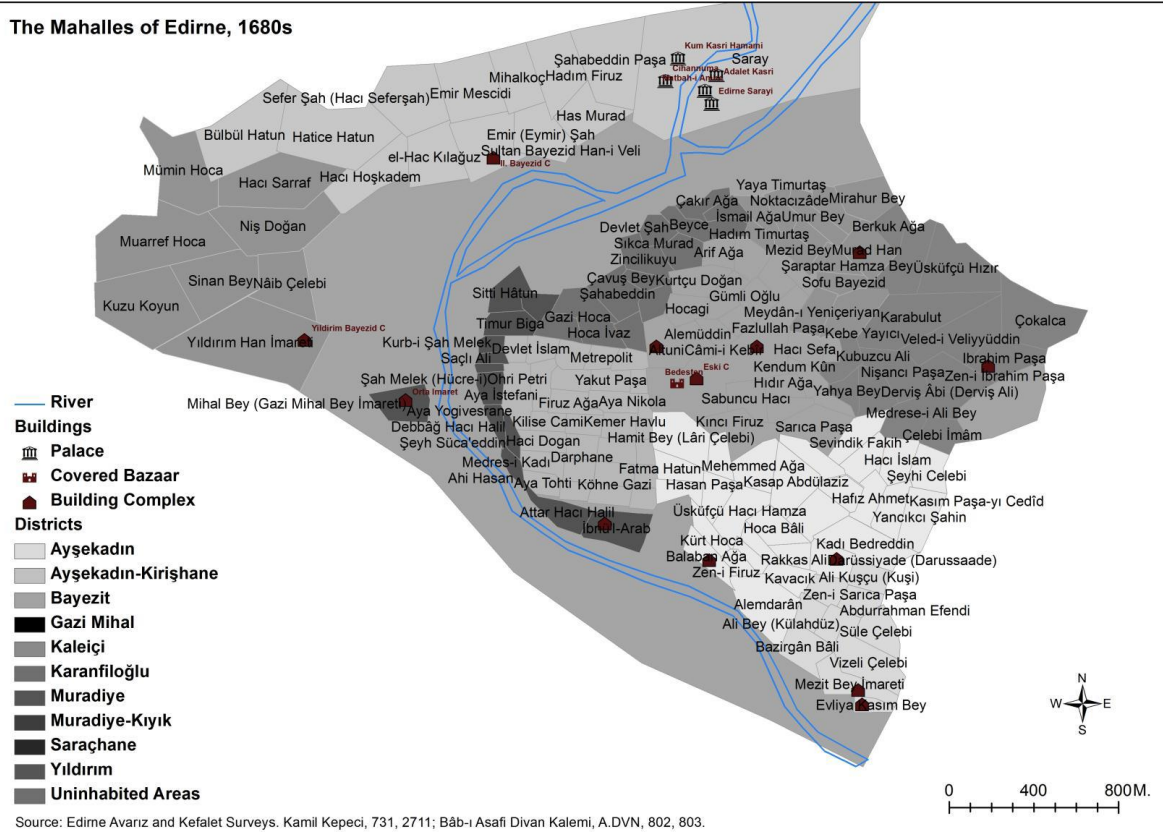
Harita-4: 17. Yüzyılın Sonlarında Edirne: Semtler (Yunus Uğur, sayfa 104'ten naklen)



⁴⁷⁹ Uğur, *The Historical Interaction of the City with Its Mahalles*, s. 176-175.

⁴⁸⁰ Uğur, *The Historical Interaction of the City with Its Mahalles*, s. 177-191.

Harita-5: 17. Yüzyılın Sonlarında Edirne: Mahalleler (Yunus Uğur, sayfa 124'ten naklen)



Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Osmanlı coğrafyasının farklı vilayetlerinde 10 ayrı şehirde vakıflar tesis etti. Bunlar içinde Edirne, kronolojik olarak ilk vakfın kurulduğu yeri. Edirne'nin bir adım önde olması hiç şüphesiz doğrudan Paşa'nın siyasi kariyeriyle yakından ilgiliydi.

Bilindiği üzere IV. Mehmed saltanatının büyük bir bölümünü Edirne'de geçirdi ve Edirne'yi devletin yönetim merkezine dönüştürdü. Sultan IV. Mehmed'in Edirne'yi devletin merkezi üssüne dönüştürmesi biraz da dönemin siyasi ve sosyal gelişmelerinin bir sonucuydu. Venedik güçlerinin Çanakkale önüne gelerek İstanbul'u tehdit eder hale

gelmesi, Köprülü Mehmed Paşa'nın Erdel üzerine gerçekleştirdiği seferler, 1660 İstanbul yangınında Topkapı Sarayı'nın büyük hasar alması, Fazıl Ahmed Paşa'nın Uyvar ve Kamanıçe seferleri ile uzun Girit kuşatması padişahın İstanbul'u sık sık ve uzun süreli terk etmesine neden oldu. Bunlardan özellikle Fazıl Ahmed Paşa'nın serdarlığı esnasında yeni takviyelerle güçlendirilen Girit kuşatması esnasında cepheye yakın olmak için Teselya-Yenişehir'de konaklayan padişah, giderek daha uzun süreli olarak İstanbul'dan uzaklaştı. Dönemin vakayinamelerinden bu esnada Sultan'ın yıllarca payitaht merkezine dönmediği görülür.⁴⁸¹ Bunlara IV. Mehmed'in av merakı gibi kişisel tercihleri de eklenince geniş avlanma alanlarıyla Edirne, cazibe merkezine dönüştü. Mevcut fiili durum Topkapı Sarayı'na bağlı bîrûn ve enderun kadrosu başta olmak üzere, merkezi bürokrasiyi ve bunların hane halklarını, ilmiye sınıfının ileri gelenlerini, tüccar taifesini ve pek çok askeri Edirne'ye çekti. Toplanma ve çıkış noktası Edirne olan Uyvar ve Kamanıçe seferlerinde ve 1675'teki meşhur şenliğin yapıldığı dönemlerde yeni gelenlerle muhtemelen kentin nüfusu yüz bini çok rahat aşmıştı.⁴⁸² İster mukîm ister ârizî olsun 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Edirne'nin nüfusu arttı ve demografik yapı büyük ölçüde değişti. Yeni durum beraberinde barınma, su, saray, konut ve temel gıda ihtiyaçlarını doğurdu.

Sadrazam Fazıl Ahmed Paşa'nın Uyvar Seferi'ne (1663) çıkmasıyla sadâret kaymakamlığına getirilen Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, yaklaşık on üç yıl boyunca "kaymakam paşa" sıfatıyla IV. Mehmed'in her daim yanı başında yer aldı. Padişahın Edirne'yi yönetim merkezine dönüştürmesiyle rikab kaymakamı olarak tüm idari, adli ve askeri düzenlemeleri yakından takip etti. Bunların yanında rikab kaymakamı olarak Mustafa Paşa'nın çok farklı alanlarda sorumlulukları vardı. Hiç şüphesiz bunların arasında Sultan'ın ikametgâhı olan Edirne'nin mekânsal ve demografik büyümesine paralel ortaya çıkan ve bir kısmına yukarıda değinilen yeni sorunlar, öncelikli çözümlenmesi gerekenlerdi.

⁴⁸¹ Örneğin IV. Mehmed'in hususi tarihçisi Abdurrahman Abdi Paşa'nın *Vekâyinâmesi*'nde yazdığına bakılırsa Nisan 1666'da başkent İstanbul'dan ayrılan Sultan IV. Mehmed'in ancak 10 yıl sonra 20 Nisan 1676'da geri döndüğü görülür. *Abdurrahman Abdi Paşa Vekâyinâmesi*, (Hazırlayan: Fahri Ç. Derin), Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2008.

⁴⁸² IV. Mehmed'in şehzadeleri Mustafa ve Ahmed'in sünneti ve kızı Hatice Sultan'ın Musahip Mustafa Paşa ile izdivacı vesilesiyle tertip ettiği on sekiz gün süren muhteşem 1675 düğün şenlikleri için bakz.: Özdemir Nutku, *IV. Mehmed'in Edirne Şenliği (1675)*, TTK, Ankara 1987.

Mustafa Paşa'nın Edirne'deki vakıf faaliyetleri bir yönüyle doğrudan kentin ihtiyaçlarına paralel doğdu ve kuruldu. Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, 15 yıl içerisinde sadece satın alımlar için kente 9 milyon akçe tutarında yatırım yaptı. Yeni su kaynakları, çeşmeler, hamam ve dükkânların inşa maliyetleriyle yatırımların maliyeti çok daha fazla olmalıydı.⁴⁸³ Gayrimenkul yatırımları içerisinde menziller bu dönem için kentin en popüler semti olduğunu düşündüğümüz Ayşekadın semtinde yoğunlaştı. Hiç şüphesiz bunda Mustafa Paşa'nın sarayının büyük etkisi oldu. Mehmed Ağa Mahallesi'ndeki büyük saray, Ayşekadın semtini bütünüyle yeniden şekillendirdi. Saraylar ve menzillerin bir yatırım üssüne dönüştüğü diğer bölge ise Timurtaş bölgesiydi.

Neredeyse tamamı gayrimüslimlerden satın alınan dükkânlar, kentin ticaret merkezi olan Karanfiloğlu semtinde Selimiye Camii etrafındaki çarşılarda yer alıyordu.⁴⁸⁴ Eskiciler ve Boyacılar Çarşıları yatırım yapılan önemli merkezlerdi. Bakkal, boyacı, körükçü, fırın, hamam ve tahmishane gibi 40'a yakın dükkân için 1.546.400 akçe para harcanmıştı.

Mustafa Paşa'nın çiftlik, tarla, bağ, bahçe, çayır, arsa ve arazi yatırımları Bayezid ve Kınık semtlerinde, Sultan Bayezid Vakfı'na ait olan Selhane bölgesinde, Hıdırlık mevkiinde, Timurtaş-Polat köylerinde ve Ergene Kazası'nda yoğunlaşmıştı. Bu nitelikteki 50'e yakın taşınmaz için yaklaşık 2 milyon akçe harcanmıştı.

Ancak Edirne'nin 1660'larda artarak devam eden su ihtiyacı, Mustafa Paşa'yı her şeyden önce suya yatırım yapmaya itmiştir. Ortaya çıkartılan 53,5 masura su için 2.400.000 akçenin üzerinde para harcanmıştır.

3.5.2. Yaşam Pınarları: Su Kaynakları ve Çeşmeler

⁴⁸³ Bu rakamlar dönemin tereke kayıtlarıyla kıyaslandığında çok daha anlamlı hale gelmektedir. Örneğin Edirne'nin 1655-1699 tarihleri arasını kapsayan 40, 41 ve 42 numaralı tereke defterlerinde ölen 420 kişinin tüm mal varlığının toplamı 14.937.719, 189 kişiye ait gayrimenkul varlıklarının toplamı ise sadece 4.342.981 akçe idi. Aynı şekilde 1650-52 yıllarını kapsayan tereke verilerine göre 125 kişinin sadece gayrimenkullerinin toplamı 1.916.420 akçe ederken, 254 kişinin gayrimenkul dâhil tüm malvarlıklarının toplamı ise 7.202.627 akçeye ulaşıyordu. Selma Kuşu, *Şer'iyye Sicillerine Göre H. 1065-1079/M. 1655-1669 Tarihleri Arasında Edirne'de Sosyo-Ekonomik Hayat*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne 2009, s. 35-36, 47; Orhan Büyük, *Şer'iyye Sicillerine Göre XVII. Yüzyılın Ortalarında Edirne'de Sosyo-Ekonomik Hayat*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne 2009, s. 61-65.

⁴⁸⁴ VGMA, 641: 325/337-38; 641:326/340; 641: 328/345.

Günümüzde de büyük bir kısmı halen çalışır durumda olan Edirne'nin Osmanlı dönemindeki ilk su yollarının Mimar Sinan tarafından Kanuni zamanında yapıldığı belirtilmektedir.⁴⁸⁵ İlk su yolları şehrin kuzey doğusunda yer alan Pravadi (Sinanköy) ve Taşlımüsellim köylerinden çıkarılan suların kent merkezine yaklaşık 45km uzunluğundaki yolculuğu için döşenen kanallar için kurulmuştu. Kaynaklarda 17. yüzyılda kentin merkezi su kaynaklarının bu iki hattan gelen sular olduğu ve bunlardan Kanuni'ye ait olduğu özellikle vurgulanan Pravadi su kaynağının ve su yollarının daha yoğun kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Edirneli müverrih Abdurrahman Hibri, tam da bu çalışmanın yoğunlaştığı dönemde kaleme aldığı eserinde, 1660'larda kentin suyunun 1 mil uzaklıktan Sultan Süleyman'ın yaptırdığı kanallardan geçerek Kıyık semtinden şehre girdiğini buradan Saruca Paşa Mahallesi'nde yapılan bir kubbede toplanarak oradan tüm şehre dağıtıldığını ifade eder. Hibri, ayrıca gelen suyun cami, han ve hamamlardan başka, mahalleler arasında 160'dan fazla çeşmeye ve 17 sebilhaneye dağıtıldığını yazar.⁴⁸⁶ Osman Nuri Peremeci'ye göre ise Edirne büyüdükçe su ihtiyacı arttı ve Kanuni döneminde Haseki Sultan adına kente büyük sular getirildi. Yazar, önceleri Edirne'de 300 kadar umumi, 1000'den fazla hususi çeşme olduğunu belirttikten sonra 1930'lu yıllarda ancak 30 çeşmenin kaldığını esefle dile getirir.⁴⁸⁷ Tosyavizade Rifat Osman, Edirne suları hakkında çok daha detaylı bir tasvir sunar. Yazara göre Edirne'ye gelen sular daha çok kentin kuzey ve kuzeydoğusunda yer alan Çöke Nahiyesi'ndeki biri kente 5 saat uzaklıktaki Taşlımüsellim Köyü'nden, ikincisi 2 saat uzaklıktaki Hıdırağa Köyü'nden doğmaktadır. Ancak en zengin kaynak Ortakçı'dır. Şehre gelen suyun yarısı bu kaynaktan gelmektedir. Su yollarının en eskisi ve en büyüğü Pravadi ve Ortakçı vadilerinden geçirilerek çoğaltılan sudur. Kayapa Köyü'nün kuzeyinde Sultan

⁴⁸⁵ Abdurrahman Hibri, *Enisü'l-Müsamirin: Edirne Tarihi 1630-1650*, (Çeviren: Ratip Kazancıgil), Edirne Valiliği Yayınları, İstanbul 1999, s. 52; Tosyavizade Rifat Osman, *Edirne Rehnüması* (Yayınlayan: Ratip Kazancıgil), Trakya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Edirne 1998 (İlk yayın tarihi, Edirne Vilayet Matbaası, 1920), s. 57; Yalçın Aksoy, "Selçuklu ve Osmanlı Dönemleri Su Yapıları", 5. *Dünya Su Forumu Bölgesel Hazırlık Süreci Türkiye Bölgesel Su Toplantıları: Tarihi Su Yapıları Konferansı*, 26-27 Haziran 2008, İzmir, DSİ Yayınları, s. 63-72; Yalçın Arısoy-Ünal Özış "Edirne Taşlımüsellim Suyolları", 5. *Dünya Su Forumu Bölgesel Hazırlık Süreci Türkiye Bölgesel Su Toplantıları: Tarihi Su Yapıları Konferansı*, 26-27 Haziran 2008, İzmir, DSİ Yayınları, s. 241-244; Güner Karagedikli, "Osmanlı Şehrinde İrva ve İska: Edirne Şehrinde Su ve Suyolları Üzerine Bazı Bilgiler (17. Yüzyıl Sonu ve 18. Yüzyıl Başları)", *XVII. Türk Tarih Kongresi, 15-17 Eylül 2014/Ankara, Kongreye Sunulan Bildiriler IV. Cilt-IV. Kısım*, TTK Yayınları, Ankara 2018, s. 1381.

⁴⁸⁶ Abdurrahman Hibri, *Enisü'l-Müsamirin*, s.52.

⁴⁸⁷ Peremeci, *Edirne Tarihi*, s. 99-106.

Süleyman'ın Pravadi ve Rüstem Paşa'nın kaynakları ile bunların dışında dört büyük kaynağın suyu birleşerek Kıyık semtinden şehre ulaşır.⁴⁸⁸ 19. yüzyılın sonlarında kaleme aldığı *Riyâz-ı Belde-i Edirne*'de Ahmed Bâdî Efendi, bu yıllarda kentte 1300 civarında hususi ve 180 civarında da umumi çeşme olduğundan bahisle bunlardan 124 umumi çeşmenin adını saydıktan sonra 67 adet daha olduğunu ancak bunların bânilerinin tespit edilemediğini yazar.⁴⁸⁹

Kanuni döneminde kurulduğu anlaşılan mevcut su yollarından 17. yüzyılda Edirne'ye kaç m³ su taşındığını bilmiyoruz. Ancak her halükarda kente gelen sular yetersiz kalmış olmalı ki ana isale hattına yeni su kaynaklarının eklendiği görülmektedir. Yeni kaynaklar içinde Mustafa Paşa'nın hafr ederek çıkarttığı 53,5 masura su, Pravadi su yollarına eklenen en büyük su kaynağıdır.⁴⁹⁰ Mustafa Paşa vakıf sularının hangi kaynaklardan nasıl çıkartıldığı, nerelere dağıtıldığı ve bakımlarının nasıl yapıldığına geçmeden önce bu dönemde Edirne'deki su yönetimi hakkında birkaç kelam etmek yerinde olacaktır.

Edirne'nin mevcut mirî su yollarının kaynağından şehir içindeki çeşmeye kadar bütün kanalların, künklerin, lağımların, bacaların ve köprülerin bakım-onarımının takibinden, Edirne Sarayı Bostancıbaşı sorumluydu. Mirî kaynakların denetimi yanında mirî su kanallarına eklenecek yeni kaynakların açılması da kentin su nazırı olan Bostancıbaşı nezaretinde gerçekleşirdi. Yeni bir kaynak açma işlemi yaklaşık şu şekilde gerçekleşiyordu: çoğunlukla askeri sınıftan olan kaynak hafr ettirmek isteyen kişi Bostancıbaşına başvurarak kazı yapmak istediği yer için bir nevi ruhsat talebinde bulunuyordu. Ruhsat ise ancak fermanla veriliyordu. İzn-i sultanî ile ruhsat verilen kişi, kaynak açma çalışmalarına başlıyordu. Suyun bulunması halinde çıkan suyun nerelerde

⁴⁸⁸ Tosyavizade Rifat Osman, *Edirne Rehnüması*, s. 71.

⁴⁸⁹ Ahmed Bâdî Efendi, *Riyâz-ı Belde-i Edirne*, 1/1, (Hazırlayanlar: Niyazi Adıgüzel-Raşit Gündoğdu), Trakya Üniversitesi Yayınları, 2014, s. 285-307.

⁴⁹⁰ Yaklaşık bir asır önce Kanuni'nin en büyük projelerinden biri olarak inşa edilen Süleymaniye su yollarının 1925 yılında yapılan debi ölçümünde bu kanalın yaklaşık 150 masuralık debisi olduğunu tespit edilmiştir. Ünal Öziş, "Su Yapılarının Tarihi Gelişmesi", 5. *Dünya Su Forumu Bölgesel Hazırlık Süreci Türkiye Bölgesel Su Toplantıları: Tarihi Su Yapıları Konferansı*, 26-27 Haziran 2008, İzmir, DSİ Yayınları s. 15 (1-19).

Günde 6,5 m³ su akıtma kapasitesi olan 1 masura su, Osmanlı döneminde büyükçe bir evin bütün su ihtiyacını karşıladığı anlaşılıyor. Pakalın, eskiden beri yarım masuradan az suyun bir evin tüm ihtiyaçlarını karşılamadığından bunlara itibar edilmediği belirtir. Yazar ayrıca İstanbul'daki sulardan Taksim, Halkalı ve Turunçlu sularının her bir masurasının bedelinin 15.000 kuruş olduğunu yazsa da bu rayiç bedelin hangi dönem için geçerli olduğunu ifade etmemiştir. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 2, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1983, s. 414.

kullanılacağına kararlaştırılması ve ölçümü için devreye yine Bostancıbaşı giriyor, onun aracılığıyla bir keşif hücceti düzenleniyordu. Keşif hücceti heyetinde mahkemedен hassa mimarbaşı, su yolcusu gibi bilirkişiler bulunurdu. Bunların yanı sıra kentin Su Nazırı olan Bostancıbaşı mutlaka bir vekili tarafından temsil edilirdi. Mahkeme, çıkan suyun miktarını masura cinsinden ölçtükten sonra ana isale hattına kadar dösenecek lağım, baca, künk ve saireyi bir bir tespit ettikten sonra *hakk-ı mecra*yı belirler ve suyu çıkartan kişiye bu suyu hangi esaslar bağlamında kullanabileceğine ilişkin kendisine bir ruhsat verirdi. Belgelerde mirî kaynaklardan çıkartılan ve oradan geçen ana su yollarından birine bağlanan suların devletın *hakk-ı mecra* adıyla suyun bir bölümünü mirî adına alıkoyduğu anlaşılıyor. Yaptığımız hesaplamalara göre bu oran- en azından on yedinci yüzyıl Edirne'si için- çıkan suyun %13'ü ile %21'i arasında değışkenlik arz ediyordu.⁴⁹¹

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde 1696-97 yılında başladığı anlaşılan, Edirne Bostancıbaşısı nezaretinde gerçekleştirilen bir sayım neticesinde Edirne'deki mevcut mirî suya ilhak edilen vakıf ve mülk suların kayıtları yer almaktadır.⁴⁹² Bu sayımın kentteki bütün suları kapsamadığı aşikâr olmakla birlikte toplamda 109 masura suyun sayımı ve bunlar hakkında düzenlenen keşif hüccetleri yer almaktadır. 17. asrın sonlarında kentte bir şekilde mirî su yollarıyla bağı bulunan mevcut 109 masura suyun 53,5 masurası Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'ya aitti.⁴⁹³ Söz konusu defter, Mustafa Paşa sularının nerelerde kullanıldığını da göstermektedir. Bu kayıtlar aşağıda görüleceğı üzere Paşa'nın 1664-1675 seneleri arasında çıkartarak şartlarını ortaya koyduğu suların kullanım yerleri olan çeşme ve sebillerle birebir örtüşmektedir. Gözlemlenen tek fark, Paşa'nın daha önce kendi kapı halkından kişilere tahsis ettiği sulara ortaya çıkmaktadır. Bu nitelikteki sular paşayla birlikte devr-i sabık hükmüne düşen kapı halkından alınarak yeni muktedirlere devredilmiştir.

⁴⁹¹ Oranlar 10 farklı örneklemeden derlenmiştir.

⁴⁹² VGMA, Defter No: 2137. Söz konusu defter daha önce müstakil bir çalışmaya konu olmuştur. Bakz.; Karagedikli, "Osmanlı Şehrinde İrva ve İska: Edirne Şehrinde Su ve Suyolları Üzerine Bazı Bilgiler (17. Yüzyıl Sonu ve 18. Yüzyıl Başları)", s. 1377-1390.

⁴⁹³ VGMA, 2137, s. 4. Diğer sular sırasıyla şunlara aitti: Hacı Lütfi Suyu: 2 masura; Gümrükçü Hacı Mehmed Ağa Suyu: 1,5 masura; Sabıka Bostancıbaşı Uzun Mehmed Ağa Suyu: 20,5 masura; Sabıka Reisülküttap Merhum Mustafa Efendi Suyu: 6,5 masura; Sabıka Mukabele-i Süvari Ali Efendi Suyu: 3 masura; Merhum Kethüda Suyu: 3 masura; Merhum Matbah emini Mahmud Efendi Suyu: 3 masura; Merhum Valide Kethüdası Mustafa Efendi Suyu: 3 masura; Evliya Kasım Paşa Hamamına Mahsus Olan Su: 2 masura; Sultan Selim Han Camii Şeriflerine Mahsus Olan Su: 3 masura; Merhum Mehmed Paşa'nın Üç Şerefeli Camii Kurbunda Hamamının İki Musluktan Cari Olan Suyu: 8 masura.

Tablo-9: Mustafa Paşa'nın Edirne'deki Sularının 1697 Yılı İtibariyle Taksimi⁴⁹⁴

Suyun Kullanıldığı Yer	Masura
Çeşme-i Tahmis Önü	5
Zaviye-i Germekaş Hüseyin Efendi	1,5
Sabıka Matbah Emmini Yusuf Ağa Hanesine	1
Vezir İbrahim Paşa Hanesine	1
Arastabaşı Çeşmesine	8
Beylerbeyi Camii Şerifi Musluğuna	2
Darülhadis Camii Şerifi Önünde Çeşmeye	5
Hayali Çeşmesine	2
Gazzaz Salih Mahallesi Çeşmesine	1
Kiremitçi Mahallesi Önünde Çeşmeye	2
Evliya Kasım Paşa Camii Kurbunda Çeşmeye	5
Mehmed Ağa Mahalle Cenah Kurbunda Çeşmeye	1
Müşartünileyhin Cedit Sarayında Mevcud	6
Seyfi Ağa Hanesine	2
Siyavuş Ağa Hanesine	2
Boyacı Hasan Hanesine	1
Başmuhasebeci İbrahim Efendi Hanesine	1
Silahdar Abdi Ağa Hanesine	1
Veziriazam-ı Sabık Ali Paşa Hanesine	2
Yeniçeri Ağası Konağına	3
Serraclar Kâtibi Süleyman Efendi Hanesine	0,5
Toplam	53,5

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, Edirne'ye ilk suyu 1664 senesinde getirmiştir.⁴⁹⁵ Bu ilk kayıt kaymakam Paşa'nın kaptanıderya unvanıyla anıldığı nadir belgelerden biridir. Söz konusu iki belge keşif hüccetidir ve Rumeli Kazaskeri Mehmed Azmi Efendi ve Evkaf Müfettişi Mehmed bin Mahmud Efendi tarafından onaylanmıştır. Keşif heyetine Edirne Bostancıbaşısı ve Su Nazırı Ali Ağa'da bir temsilci göndermişti. Belgeden anlaşıldığına göre Mustafa Paşa kazı ruhsatı aldıktan sonra Edirne'nin Çöke Nahiyesi'ne bağlı Ahi Çelebi Deresi'nde kazı çalışmalarına başlamış ve bir miktar su tespit etmiştir.

⁴⁹⁴ VGMA, 2137, s.4. Daha önce Karagedikli'nin çalışmasında da (2018, s. 1385) yayımlanan bu liste, bazı düzeltmeler yapılarak yeniden hazırlanmıştır. Listede 53 masura suyun taksimi yapılmış, ancak defteri düzenleyen kâtip, Paşa'nın toplam suyunun değerini yazmıştır.

⁴⁹⁵ VGMA, *Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakıf Defteri*, 641, sayfa 306-307, sıra 291 (Bundan sonra 641:sayfa/sıra veya 641/sayfa şeklinde gösterilecektir). Ayrıca TKGM, *Kuyud-ı Kadime, Vakf-ı Cedit (VCEDİT), Defter-i Evkâf-ı Merhum Kara Mustafa Paşa*, 108 (Eski: 77), (Bundan sonra 108/sayfa şeklinde gösterilecektir.)

Mahkemeden bu suyun ölçümünün yapılarak hakk-ı mecrasının belirlenmesi ve Sultan Süleyman'ın mirî su yoluna eklenmesi için gerekli tespitlerin gerçekleştirilmesi talep edilmiş ve neticede bu keşif hüccetleri düzenlenmiştir. Yerinde yapılan incelemelere göre Mustafa Paşa, hafr ettirerek çıkarttığı su için bina zirasıyla 90 zira lağım döşemiştir. Mevcut suyun Kanuni'nin su yoluna varıncaya kadar olan bölümü için 210 adet künk döşenmiştir. Çıkan su 5 masura olarak ölçülmüş ve bunun 1 masurası hakk-ı mecra adıyla miri adına kaydedilmiştir. Mustafa Paşa bu suyu, şehir merkezinde Boyacılar Çarşısı'nda yeni yaptırdığı çeşmede kullanılmasını şart kıldığından mahkeme de bu şart üzere işlemi onaylamıştır.

Mustafa Paşa'nın Ahi Çelebi Deresi'nde bulduğu su bununla sınırlı değildi. Devam eden çalışmalarda aynı derede Temmuz 1665 senesinde 9,5 masura değerinde bir kaynak daha ortaya çıkartılmış ve Kanuni'nin mirî su yoluna ilave edilmiştir.⁴⁹⁶ Çıkartılan 9,5 masura suyun 2 masurası hakk-ı mecra için mirî adına alındıktan sonra kalan suyun Paşa'nın istediği şekilde kullanmasına ruhsat verilmiştir. Mütebaki 7,5 masura suyun 5 masurası daha önce Boyacılar Sûku'nda yapılan çeşme ve etrafında yeniden inşa edilen 6 çeşmede kullanılacaktır. 1,5 masurası da Üsküfçü Hızır Mahallesi'nde Çatmakaş (Germekaş) Hüseyin Efendi Zaviyesi'nde yapılan çeşmeye isale edilecektir. Kalan 1 masura da Paşa'nın defterdar kaymakamı olan Hacı Yusuf Efendi'nin Tarakçılar Çarşısı'nda yeni yaptırdığı hana tahsis edilmiştir.

Kayıtlarda Boyacılar Hamamı, Boyacılar Sûku adıyla da geçen Tahmishane önündeki çeşme, *Riyâz-ı Belde-i Edirne*'ye göre, Tahmis Hamamı'na engel olduğu gerekçesiyle belediye tarafından 1319 (1901-1902) senesinde yıkılmış, suyu Çilingirler Caddesi'nde vaki Hacı Emin Bey havuzuna getirilmiştir. Çeşmenin mermer taş üzerine kazınan inşa kitabesi Edirne Mevlevi Şeyhi Ahmed Neşâtî Efendi tarafından yazılmıştır.⁴⁹⁷

“Kıldı bu çeşme-i hoş-tarh-ı dilârâyı bina
Niyet-i hayr ile bir Âsaf-ı pâkîze-güher
Mustafa ism-i kerem-pîşe vezîr-i zî-şân
Olsa derbâni sezâdır vüzerâ-yı Sencer
Câ-be-câ çeşme ile Edirne'ye verdi şeref
Oldu bu zîver ile cümleden amma berter
Tarh-ı zîbasına dilbeste revân-ı Mânî
Safvet-i âb-ı letâfet-fikeni nûr-ı basar
Olsa bir böyle eğer çeşmeye mâlik hergiz

⁴⁹⁶ 641/305; 108/14.

⁴⁹⁷ *Riyâz-ı Belde-i Edirne*, 1/1, s. 295.

Âlemi gezmez idi hayret ile İskender
Seyr iden Edirneyi şimdi bihişt oldu sanır
Olsa tarihi nola çeşme-i âb-ı Kevser” (1077)

Üçüncü su bundan bir yıl sonra Haziran 1666 yılında Hızır Ağa Karyesi’nde açılan kaynaktan getirildi. Edirne Bostancıbaşısı ve Su Nazırı Haseki Sinan Ağa nezaretinde gerçekleşen süreç neticesinde çıkartılan 4 masura suyun 1 masurası Sitti Hatun Camisi’ne, 1 masurası da Paşa’nın kendi mülk menziline akıtılmıştır.⁴⁹⁸

Dördüncü su Temmuz 1667 yılında Paşa’nın Sultan Selim Camii önünde arasta başında yaptırmış olduğu, günümüzde halen yerinde duran, çeşme için hazırlanmıştır.⁴⁹⁹ Arasta önündeki bu çeşme, Edirne’nin en büyük çeşmesidir. Mermer levha üzerine işlenen kitabesinde Şânî’nin söylediği şu tarih nakşedilmiştir:

Cenâb-ı Mustafa Paşa-yı ekrem
Vezîr-i pâdişâh-ı mesned-ârâ
Odur pîrâyebend-i şâhid-i mülk
Odur kâimmakâm-ı adl-pîrâ
Akıttı Edirne şehrinde bir su
Kim etti cür’asın Kevser temennâ
Göründü feyz-i ism-i Mustafa’dan
Medîne-i Edirne mâ-i ayn-ı zerkâ
Edâma’llâhu ikbâlehû ve ibkâ’
Bi-mâ’i’l-feyzi min-tarih-i Şânî
Cera’l-aynü tusemmâ selsebilâ 1077⁵⁰⁰

Temmuz 1667 senesinde Edirne’ye getirilen bu su da Çöke Nahiyesi’nin Pravadi Karye sınırında Yenibağlar mevkiinde bulunan bir kaynaktan temin edilmişti. Ancak kaynağı Mustafa Paşa doğrudan kendisi açmamış, suyu Altıpoğaçazade Salih Ağa’dan satın almıştır. Mayıs 1667 tarihli başka bir kayıttan bu satış işleminin detaylarına da ulaşabilmekteyiz.⁵⁰¹ Mustafa Paşa, Edirne’nin Üsküfçü Hızır Mahallesi’nde ikamet eden Altıpoğaçazade Salih Ağa bin Mahmud’un mülk çiftliğindeki bu su için 100 esedi kuruş, 1 ton yeşil Londrine çuka ve 1 ton ateşi atlastan oluşan bir servet ödemişti. Satın alma işlemini müteakiben Paşa’nın talebiyle düzenlenen keşif hücceti, Rumeli Kazaskeri Abdülkadir bin Yusuf ve Edirne Kadısı Ahmed efendilerce de onaylanmıştır. Birlikçiler yazın en sıcak günlerinde (eyyâm-ı bâhur) yaptıkları ölçümde kaynağın 13 masura suyu bulunduğunu tespit ederler, ayrıca bahar aylarında suyun debisinin artacağı

⁴⁹⁸ 641:305-306.

⁴⁹⁹ 641:304/289; 108/114.

⁵⁰⁰ *Riyâz-ı Belde-i Edirne*, 1/1, s. 294-296.

⁵⁰¹ 641: 329/346.

konusunda da hem fikirdirler. 13 masuranın 2 masurası hakk-ı mecra olarak mirî tarafından alikonulmuştur. Bu kaynak, Pravadi Karyesi'nden geçen Kanuni'nin su yoluna yaklaşık 3 km mesafede idi. Salih Ağa Çiftliği sınırında Yenibağlar-Kavaklıdere'den çıkartılan su, Sultan Bayezid Vakfı'na ait olan arazilerden geçirilerek Pravadi Karye çeşmesi ardından Lala Paşa Karyesi ana yolunun altına döşenen künklerden geçirilmiştir. Buradan Kadiriler Şeyhi değirmeninin altından bir kireç fırınının üst tarafından Viran Kale denen dağın kuzeyinden Bostancıbaşı değirmenini de geçerek Pravadi'de Sultan Süleyman'ın su yolları için bir toplanma merkezi konumunda olan Kulunçhane denen yerde suyoluna katılmıştır. Suyun kaynağından buraya kadar yaklaşık 3 km mesafe için 9000 künk, 21 baca ve 520 zira ebatında lağım döşenmiştir. Böylece kente getirilen suyun 8 masurası Sultan Selim Camii yanında arasta kapısı önünde yaptırılan çeşmeye, 2 masurası Beylerbeyi Camii'nde yaptırılan musluğa, 1 masurası da Paşa'nın, ileride idamında başat roller üstlenerek yerine sadrazam olacak olan, kethüdası İbrahim Ağa'nın menziline akıtılmıştır.

Mustafa Paşa'nın Edirne'ye kazandırdığı son su, 1675 senesinde yine Pravadi Karyesi'nden çıkarılan kaynaktan getirildi. Bu suyun kahir ekseri müstakil olarak Paşa'nın Edirne'deki sarayı için getirilmişti.⁵⁰² Belki de bu sebeple Mustafa Paşa, hemen yukarıda bahsedilen bir su kaynağı açmak için gerekli olan idari, adli izin ve ruhsatların tamamını vakıf defterine kaydettirme ihtiyacı hissetti.

Paşa, öncelikle su hafr ettirmek istediği Pravadi Karyesi'nde Dürzî Yanko tarlası sınırındaki kaynak için izn-i hümâyun almıştır. Daha sonra kazı çalışmalarını gerçekleştirerek suyu ortaya çıkarmıştır. Bu aşamada mahkemeden mevcut suyun debisinin ve kullanılan künk, baca vb. yapıların yerinde tespitini talep etmiştir. Ardından, Edirne Kadısı Mehmed Efendi tarafından bir keşif hücceti düzenlenmiştir. Hassa Mimarbaşı Ahmed Ağa, Suyolcubaşısı Hacı Hasan Ağa, kentin Bostancıbaşısı aynı zamanda Su Nazırı olan Nasuh Ağa'nın vekilinin de yer aldığı çok sayıdaki bilirkişi heyeti yerinde inceleme yapmıştır. Heyet tarafından yapılan ölçümde kaynağın 23 masura su kapasitesi olduğu tespit edilmiş ve bunun 3 masurası mirîye kaydedilmiştir. Pravadi Karyesi, Sultan Bayezid Vakfı'na aitti. Bu nedenle Paşa, dördüncü aşamada Sultan Bayezid Vakfı'nın Edirne'deki kaymakam mütevellisinden de

⁵⁰² 641: 294-95; 108/106.

izin almak zorundaydı. Bu aşamada vakfın Kaymakam Mütevellisi Hüseyin, Paşa'nın daha önce izn-i hümâyun, emr-i şerif ve mahkemeden hüccet aldığını ve vakıftan da izin talep ederek kendisine başvurduğunu belirttikten sonra mevcut çalışmaların kimsenin tarlasına ve mülküne zarar vermediğinden bahisle kendisine izin verildiğini beyan eden bir müteveli temessükü vermiştir.⁵⁰³ Sultan Bayezid Vakfı'ndan izin alındıktan 2 ay sonra, 14 Kasım 1675'te nihayet suyun beratı verilmiştir.⁵⁰⁴

Mustafa Paşa'nın beş farklı kaynaktan Edirne'ye getirttiği 53,5 masura suyun tamamı daha sonra düzenlenen vakfiyelerinde de kayıtlıdır. Bunlardan 9,5 masura su 1678 tarihli vakfiye,⁵⁰⁵ mütebaki sular da 1682 yılında düzenlenen vakfiyeler⁵⁰⁶ ile vakfedildi. Bu iki vakfiye Edirne'ye getirilen suların hangi çeşmelerde kullanıldığını ve Paşa'nın çeşmelerini göstermesi bakımından önemlidir.

Tablo-10: Mustafa Paşa'nın Edirne Suları ve Kullanıldığı Yerler (1678-1682)

Suyun Kullanıldığı Yer	Masura
Mehmed Ağa Mahallesiinde Mustafa Paşa Sarayına	19,5
Mehmed Ağa Mahallesiinde Has Ekmek Fırınına/Tahmishane Çeşmesi	1
Mustafa Paşa Kethüdası İbrahim Paşa Hanesine	1
Mustafa Paşa Defterdarı Matbah Emimi Yusuf Efendi Hanesine	1
Sultan Selim Camii Yanında Arasta Başında İnşa Edilen Çeşmeye	8
Beylerbeyi Camii Şerifinde Yaptırılan Musluğa	2
Darülhadis Camii Şerifi Önünde Yaptırılan Çeşmeye	5
Kiremitçi Mahallesiinde Yaptırılan Çatal Çeşmesine	2,5
Gazzaz Salih Mahallesiinde İnşa Edilen Çeşmeye	2,5
Evliya Kasım Paşa Camii Kurbunda İnşa Edilen Çeşmeye	5
Mehmed Ağa Mahallesiinde Yaptırılan Çeşmeye	1
Üsküfçü Hızır Mahallesiinde Germekaş Şeyh Hüseyin Efendi Zaviyesi'nde Yaptırılan Çeşmeye	1,5
Boyacılar Çarşısı Önünde Yaptırılan Çeşmeye	2
Sitti Hatun Camisinde Yaptırılan Musluğa	1
Toplam	53

⁵⁰³ 641: 294/274.

⁵⁰⁴ "...işbu berât verdim ve buyurdum ki; ba' de'l-yevm müşarün-ileyh vech-i meşruh üzre hafr ettirip cem' ve isal ve vezn ü tahrir etdirdüb ve mahall-i mezbura idhal eylediği yirmi üç masura sudan üç masura suyu kanun üzre hakk-ı mecrâ alıkonulduktan sonra bâki kalan yirmi masura suyu murâd eylediği mahalden bir miktarını mülk menziline ve ma'adasın hasbeten lillâh bina eylediği çeşmeye icrâ ettirip mutasarrif ola...",641: 294-95.

⁵⁰⁵ 641: 50/1.

⁵⁰⁶ 641:97/11.

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın vakfiye ve hüccetlerinde Edirne'de 11 çeşme 2 de musluk yaptırdığı anlaşılıyor. 19. yüzyılın sonlarında yazılan *Riyâz-ı Belde-i Edirne*'de Ahmed Bâdî Efendi, Edirne'de sokak adı ve kapı numaralarını vererek 14 çeşmenin adını sayar.⁵⁰⁷ Bâdî Efendi'nin yerinde görerek bize aktardığı çeşmeler Mustafa Paşa'nın vakıf belgeleriyle birebir örtüşmektedir. Öte yandan tam da kitabın yazıldığı dönemde, devletin resmî bir kurumu tarafından hazırlanan tahkikata göre, 1897'de Mustafa Paşa'nın Edirne'deki çeşmelerinin adedi ve yerine dair hiçbir şey bilinmemektedir.⁵⁰⁸

Bunların yanı sıra vakfiye ve satın alma hüccetlerinde doğrudan yer almamakla beraber, Merzifonlu'nun vakıf muhasebe defterlerinde 1730'lara kadar Edirne'de Tahmishane yanında Boyacılar Hamamı isimli bir de hamamı olduğu tespit edilmektedir.⁵⁰⁹ Ancak bu tarihlerden sonra hamamın izi sürülememektedir. Öte yandan *Riyâz-ı Belde-i Edirne*'de, 1751 Edirne depreminde camekânlı kubbesinin bütünüyle yıkıldığı, ahşap yapılı bu hamamın 19. asrın sonlarında Boyacılar veya Tahmis Hamamı adıyla hâlâ yaşadığı görülmektedir.⁵¹⁰

3.5.3. Edirne Evlerinin Fiziki Özellikleri, Kentli Mülk Sahipleri ve Emlak Piyasasına Dair Bazı Gözlemler

Edirne'nin emlak sektörü hakkında yapacağımız değerlendirmeler, Mustafa Paşa'nın 1665-1680 yılları arasında gerçekleştirmiş olduğu yüze yakın gayrimenkul satın alım

⁵⁰⁷ Bu çeşmeler ve buldukları mahalleler sırasıyla şunlardı: 1-Arastabaşında Sultan Selim Caddesi'nde 113. numarada vaki çeşme. 2- Tahmis'de Kuyumcular Caddesi'nde 1. numarada vaki çeşme. 3- Evliya Kasım Paşa Mahallesi'nde Kirışhane Caddesi'nde 115. numarada kâin çeşme. 4- Alemdar Mahallesi'nde 13. numarada vaki çeşme. 5- Zindanaltında Germekapı Caddesi'nde, Zindan Sokağı'nda vaki çeşme. 6- Manyas Kapısı'nda Darülhadis Camii pişgahında Germekapı Caddesi'nde 72. numarada kâin çeşme. 7- Mezd Bey İmareti Mahallesi'nde 42. numarada kâin çeşme. 8- Darüssiyade Mahallesi'nde Uzunkaldırım Caddesi'nde 114. numarada vaki çeşme. 9- Darüssiyade Mahallesi'nde Darüssiyade Camii Sokağı'nda 8. numarada vaki çeşme. 10- Kebe Yapıcı Mahallesi'nde Kanatlıköprü Sokağı'nda 32. numarada kain çeşme. 11- Sabuni Mahallesi'nde Sabuni Camii Sokağı'nda 8. numarada kain çeşme. 12- Mirimiran Mahallesi'nde Beylerbeyi Caddesi'nde, Saraçhane başında 18. numarada kain çeşme. 13- Zincirlikuyu Mahallesi'nde Ağaçpazarı Caddesi'nde 161. numarada vaki Kaplan Dede Tekkesi karşısındaki çeşme. 14-Kunduk Osman Mahallesi'nde Ayvalıgöl Caddesi'nde 41. numarada vaki Karaağaç Çeşmesi denen çeşme. *Riyâz-ı Belde-i Edirne*, 1/1, s. 294-296.

⁵⁰⁸ BOA, EV.MKT: 2368/230. Olayın daha vahimi tahkikatın Edirne Vilayeti Evkaf Muhasebeciliğince gerçekleştirilmiş olmasıdır.

⁵⁰⁹ BOA, Ev.HMH.d. 830; 984; 1109; 1115; 1158; 1321; 1495

⁵¹⁰ *Riyâz-ı Belde-i Edirne*, I, s. 263.

belgelerine dayanır. Satış işlemine konu mülklerin 39'u doğrudan menzil hakkındadır. 17. yüzyılın Edirne sicilleri askeri kassamlık tarafından düzenlenen tereke kayıtlarını ihtiva ettiğinden, alım-satım işlemine konu elimizdeki veriler çok daha anlamlı hale gelmektedir. Öte yandan dönem itibariyle Edirne, binlerce gayrimenkulün bulunduğu büyük bir şehirdi. Buna kıyasla elimizdeki veriler kentin geneli hakkında yapılacak değerlendirmeler için bazı yönleriyle hatalı olabileceği endişesiyle merceğimizi alım-satım işlemlerinin yoğunlaştığı Ayşekadın, Kaleiçi, Timurtaş ve Karanfiloğlu semtlerine odakladık.

1680'li yıllarda sırayla Muradiye, Ayşekadın ve Kaleiçi semtleri Edirne'nin en kalabalık yerleşim yerleriydi. En az nüfusa sahip Bayezid semtini sırasıyla Gazimihal ve Karanfiloğlu izliyordu. Mustafa Paşa, Ayşekadın semti sınırları içerisinde yer alan birbirine komşu Kasap Abdülaziz ve Mehmed Ağa mahalleleri ile aynı semtteki Fındık Fakih Mahallesi'nde 23, Karanfiloğlu semtindeki Karaca Bevvap Mahallesi'nde 6 menzil satın almıştı. Diğerleri kentin farklı semtlerine dağılan Şababeddin Paşa, Berkuk Ağa, Hazinekar Sinan Bey mahalleri ile Timurtaş bölgesinde yer alıyordu. Dükkânlar, Kaleiçi semtinde Selimiye Camii yanındaki arasta başında, Boyacılar ve Eskiciler çarşılarında yoğunlaşıyordu. Arsa, bahçe ve tarla nitelikli taşınmazlar ise dönem için Edirne harici olarak görülen Tunca Nehri'nin öte yakasında Sultan Bayezid Vakfı'na ait olan salhane bölgesinde, Bayezid semti ile Timurtaş bölgesinde bulunuyordu.

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, 15 yıllık dönemde Edirne'de satın aldığı gayrimenkuller için 39.333 esedi kuruş ve 1.940.280 akçe para harcadı. Gümüş para cinsinden sadece gayrimenkullere harcanan paranın toplamı 6.660.240 akçeye ulaşıyordu. Edirne'ye getirilen suların yaklaşık 20.000 kuruşa varan bedeliyle birlikte Mustafa Paşa'nın vakıf yatırımının toplamı 9 milyon akçenin biraz üzerinde gerçekleşmişti.

Menzil satışlarını içeren kayıtlar bize Edirneli mülk sahiplerinin evlerini doğrudan *menzil* olarak tanımladığını gösteriyor. Satıcı bir evin kendisine ait olduğunda bunu "mülk menzirim" ifadesiyle açıkça belirtiyordu. Kiralık bir evde oturanlar ise "mutasarrıf" olarak adlandırılırdı. İki gerçek kişi arasında yapılan kira akitlerinin yanı sıra, kiralama sözleşmelerinin genelinde bir vakıf kurumu taraf olarak yer alıyordu. Dahası kentte kiraya verilen *müteehhilin odaları*, *yahudihane* veya düpedüz oda şeklinde tanımlanan çok katlı, tek odalı konaklama yerlerinin tamamı vakıflarca kiraya

veriliyordu. Kentin hareketli demografik yapısı, gayrimenkullerin sürekli el değiştirmesine ve çok sayıda kiralık oda ve menzillerin ortaya çıkmasına yol açtı. Bu da kiralık evlere talebi arttırdı. 17. yüzyılda muhtemelen, Anadolu'nun birçok kentinde insanlar derme çatma da olsa kendi evlerinde oturuyordu. Aynı dönemde Ankara ve Kayseri üzerine yapılan çalışmaların gösterdiği gibi kiralık evde oturan insanlara nadiren rastlanırdı.⁵¹¹ Bunun aksine aynı dönemde Edirne'de her mahallede kiralık evde oturan insanlara rastlamak mümkündür.

17. yüzyılın sonlarında Ankara ve Kayseri'de etrafı duvarla çevrili *muhavvatalı* ve bahçeli bir menzile nadiren rastlanırken Edirne'de evlerin genellikle etrafı çevriliydi ve küçük de olsa bir avlusu veya bahçesi vardı. Mahallelerdeki evlerin genellikle bir ana yola çıkışı vardı. Çıkmaz sokakları ifade eden "tarik-i hâss"lı evlere daha az rastlanırdı. *Dâhiliye* ve *hâriciyeleri* olan evler bariz bir şekilde daha müstemilatı evlerdi ve kentin varlıklı orta-üst sınıfına hitap ediyordu. Bu nitelikteki evler iki katlıydı ve etrafı çevrili bir miktar avlusu da bulunuyordu. Bunlara ilaveten evin değerini belirleyen önemli bir kıstas olarak müstakil suları vardı. Dahiliye ve hariciyesi olan evlerin dahiliyesinde üst katta 3-5 oda, en az 1 sofa, kenif ve mutfak bulunurdu. Bunların dışında müstakil hamam, fırın ve şehnişinli, cumbalı odalar bu nitelikteki evlerin yaygın ortak özelliklerindendi. Samanlık, ahır, odunluk daha çok hariciye tabir edilen bölümün ortak özellikleriydi. Oda, sofa, mutfak, fırın kenif her iki yapı topluluklarında bulunurdu. Menzillerin hariciyeleri, kentli zengin mülk sahiplerinin kapı halklarından olan hizmetliler için inşa edilmiş ayrı bölümler olabilir. Ancak kesin bir ayırmadan bahsetmek mümkün değil.

Edirne'nin Ayşekadın semtindeki evler içinde 2 katlı evler ayırt edici bir şekilde çoğunlukta idi. Daha da özelden Kasap Abdülaziz ve Mehmed Ağa mahallelerindeki 23 evin 16'sı, 2/3'ü 2 katlıydı. Aynı durumu Edirne'nin tamamına uyguladığımızda yine 2/3 oranını elde ederiz, ancak tüm kent için kullandığımız 39 menzil örneği, kentin tamamını temsil etmeyebilir. Evlerin yarıdan fazlasının avlu, bahçe vs. gibi açık mekânları vardı. Edirne evlerinin belirleyici bir diğer özelliği de yaşam alanlarının fazla olmasıydı. Oda sayıları açıkça belirtilen 35 ev içerisinde sadece 5 evin 1 odası vardı. Menzillerin %53'nün 1 ila 3 odası bulunurken %46'sının 5 ve üzeri odası vardı. 1 ila 3

⁵¹¹ Suraiya Faroqhi, *Orta Halli Osmanlılar*, (Çeviren: Hamit Çalışkan), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009, s. 22, 143.

arasında odası bulunan evlerin neredeyse tamamı tek katlı evlerdi. Hesaplamaya metinde doğrudan oda anılan yapılar dâhil edildi. Oysa her evin odalarının dışında en az bir ek yapısı vardı. İster tek odalı ister çok odalı olsun bütün evlerin en az bir sofası her halükarda bulunurdu. Dahası birçok ev için sofanın yanında mutfak, kiler, tuvalet, fırın, giriş gibi yapılar sıradan müstemilatlardı.

Daha önce ifade edildiği gibi Mustafa Paşa'nın Ayşekadın semtinde satın aldığı gayrimenkuller Mehmed Ağa ve Kasap Abdülaziz mahallelerinde yoğunlaşıyordu. Gayrimenkul alımlarının birbirine komşu bu iki mahallede yoğunlaşması tesadüfi değildi. Zira Paşa'nın Edirne içindeki sarayı bu iki mahallenin kesişiminde yer alıyordu. Bu iki mahallede satın alınan menziller, bir yönüyle Paşa'nın sarayını görüyordu. Sarayın genişletilmesi sürecinde böylece etrafındaki evlerin satın alınması gerçekleştirildi.

İncelenen dönemde Edirne'de müstakil bir kadılık binası bulunmuyordu. Mahkeme nezdinde gerçekleştirilen alım ve satım işlemleri genellikle Mustafa Paşa'nın sarayında ya da onu temsil edilen kişinin evinde görülüyordu. Bu sayede Mustafa Paşa'nın kethüdası, telhisçisi, defterdarı veya sadece vekili olan geleceğin yöneticileri kapı kullarının hangi mahallelerde ikamet ettiklerini de görebilmekteyiz. Bu kişiler her şeyden önce askeri sınıfın görece üst kademelerinde bulunuyorlardı. Gelirlerine paralel daha iyi evlerde ikamet ettiklerini varsaydığımızda kentin tercih edilen mahalleleri ve semtleri hakkında da bazı fikirler edinebiliriz. Bu çerçevede gayrimenkul satış işlemlerinin Edirne'nin 17. yüzyıldaki menzil tercihlerine ve ev mimarisine, Mustafa Paşa'nın ne tür mülklere yatırım yaptığına buradan hareketle de kent toplumunu anlamaya yaklaştıracığımızı umarak aşağıda bazılarını tetkik edeceğiz.

İlk örnek Kasap Abdülaziz Mahallesi'nde, Mahmud Ağa'dan 25 Kasım 1676'da satın alınan menzil hakkındadır.⁵¹² Edirne Kadısı İbrahim bin Abdülhay nezdinde kurulan mahkemede Mustafa Paşa'yı kethüdası Ahmed Ağa temsil ediyordu. Satıcı konumundaki Mahmud Ağa, Ayşekadın semtinde Mehmed Ağa Mahallesi'nde ikamet ediyordu. Sattığı taşınmaz ise aynı semtte Kasap Abdülaziz Mahallesi'nde yer alıyordu. Muhtemelen askeri zümreden olan Mahmud Ağa, ikamet ettiği evin haricinde de evleri olan varlıklı biriydi. Kasap Abdülaziz Mahallesi'nde satışa konulan evin hariciye

⁵¹² 641:300/282.

bölümü Mehmed Ağa Mahallesi tarafında Mustafa Paşa'nın sarayına, bir tarafı da kendi mülküne komşuydu. Dahiliye kısmı ise Kasap Abdülaziz Mahallesi sınırları içerisinde kalmakta ve bir tarafı Dimetokalı Ali Ağa'nın mülk menziline, diğer tarafı da yine Mustafa Paşa'nın sarayına ve kendisinin diğer mülküne sınırdı. Oldukça büyük olduğu anlaşılan bu ev 3.000 esedi kuruş gibi son derece yüksek bir meblağa satılmıştı. 25 Kasım 1676 tarihli bu ilk kayıta evin özellikleri belirtilmemişti. Ancak menzil Mustafa Paşa'ya geçtikten sonra Paşa'nın evi başka birine kiraya vermesini konu olan 24 Mart 1679 tarihli başka bir kayıta, Mahmud Ağa'dan satın alınan evin bütün özelliklerini görebilmekteyiz.⁵¹³ Dahiliye ve hariciye adıyla iki bölümü olan söz konusu evin dahiliyesinde 3 oda, mutfak, 2 sofa, tuvalet ve avlu yer alırken hariciyesinde üst katında 2 oda, 1 şehnişinli oda, 1 sofa, tuvalet, ahır ve alt katında birbirine bitişik halde 10 adet dükkanı bulunan kapsamlı bir menzildi. Mustafa Paşa 4 ay önce Mahmud Ağa'dan 3000 kuruşa aldığı bu evi Mart 1679'da yine oldukça zengin bir kişi olduğu anlaşılan Hacı Halil bin İbrahim adlı kişiye *icareteyn* metoduyla aylık 190 akçe müeccele ve 360.000 akçe (3.000 kuruş) muaccele karşılığında kiraya verdi.⁵¹⁴ Ayşekadın semtinde Hamid Bey Mahallesi'nde ikamet eden Hacı Halil bin İbrahim, Edirne'nin zenginlerinden ve yerlilerindendi. Bu evin kiralanması bütünüyle Mustafa Paşa'nın kapı kullarının denetiminde gerçekleştirmişti. Paşa'nın kapı kethüdası Ahmed Ağa bin Sefer aynı zamanda Mustafa Paşa'nın vakıflarının mütevellisidir. Ahmed Ağa'nın oğlu Müderris Mustafa Efendi, babası adına Paşa'nın Edirne'deki vakıflarının müteveli kaymakamlığını yapıyordu. Bunların yanı sıra yapılan işlemler aynı zamanda Paşa'nın diğer kethüdası Hasan Ağa, mektupçusu Mustafa Efendi, yeniçerileri efendisi Mahmud Efendi ve birinci tezkirecisi Ali Efendi tarafından da imzalanmıştı.

29 Mart 1677'de yapılan başka bir satış işleminde Mustafa Paşa'nın kethüdası ve vakıflarının mütevellisi olan Ahmed Ağa bin Sefer'in oturduğu mahalleyi de öğreniyoruz.⁵¹⁵ Edirne Kadısı İbrahim bin Abdülhay'ın naibi Mehmed bin Mustafa nezdinde görülen satış işlemi, Kasap Abdülaziz Mahallesi'nde ikamet eden Kethüda Ahmed Ağa'nın menziline görülmüştü. Satıcı aynı mahallede ikamet eden Hacı

⁵¹³ 641: 312/303.

⁵¹⁴ Vakıf gayrimenkulleri için bir kiralama yöntemi olarak kullanılan *icareteyn* kavramının tarihi tekamülü, gelişimi ve uygulama pratikleri hakkında ayrıntılı bilgi için bakz.: Ramazan Pantık, "Osmanlı'da *İcareteyn* Uygulaması Hakkında Yeni Değerlendirmeler", *Vakıflar Dergisi*, Sayı: 48, Aralık 2017, s. 75-105.

⁵¹⁵ 641: 315/311.

Mustafa bin Hacı Musli ile oğlu Lütfullah'tır. Baba ve oğulun müşterek mülkiyetinde Kasap Abdülaziz Mahallesi'ndeki bu ev, bir taraftan umumi yola, Piyale Beyoğlu Ahmed Ağa'nın evine, diğer tarafta Harbendebaşı⁵¹⁶ Abdi Ağa ile Osman Çelebi'nin menziline komşuydu. Menzilin hariciyesinde üst katında 3 odası vardı. Alt katında çeşitli odaların yanı sıra sundurması, tuvaleti, ahır ve bir miktar da avlusu bulunuyordu. Menzilin dahiliye bölümünde 3 oda, fırın ve mutfaktan oluşan yaşam alanı bir avlu içine yerleştirilmişti. Öte yandan evin fiyatını doğrudan etkileyen bir unsur olarak menzilin müstakil suyu da vardı. Üç tarafı askeri sınıf menzilleriyle çevrili bu ev için Mustafa Paşa 2.000 esedi kuruş ödemişti.

Bundan bir gün önce yapılan diğer bir satış işlemine konu menzil, yine aynı mahallede yer alıyordu ve mahkeme Mustafa Paşa'nın kethüdası Ahmed Ağa bin Sefer'in Kasap Abdülaziz Mahallesi'ndeki evinde kurulmuştu.⁵¹⁷ Satışa konu evin sahibi hemen yukarıda bahsedilen Hacı Halil'in kardeşi Ahmed Ağa bin İbrahim'di. Ahmed Ağa'nın evinin bir cephesinde Mustafa Paşa'nın mülkü, bir cephesinde Recep Dede bin Turgut'un menzili vardı. Evin bir tarafı umumi yola diğer tarafı da çıkmaz sokağa açılıyordu. Bu ev de dahiliye ve hariciyeden oluşuyordu. İki katlı dahiliye bölümünün 6 odası, altlı ve üstlü toplam 3 sofası vardı. Evin ayrıca *zîr-i zemin* denen bir de alt mahzen bölümü ve dükkânları bulunuyordu. Bunların yanı sıra mutfak, fırını, peykarisi, avlusu ve bahçesi vardı. Hariciye kısmında üst katında 4 odası altında 2 ahır, 2 samanlığı ve havlusu olan köşk vari oldukça geniş bir evdi. Buna mukabil fiyatı da o oranda yüksek tutulmuştu. Mustafa Paşa ev için 4.000 esedi kuruş ödemişti. Söz konusu ev Paşa'nın Edirne'de satın aldığı 39 ev içerisinde en pahalı olanıydı.

28 Mart 1677'de 4.000 kuruşa satın alınan büyük menzilin, 2 yıl sonra 3 Nisan 1679'da *icâreteyn (çifte kiralama)* ile kiraya verildiğini görüyoruz.⁵¹⁸ Mustafa Paşa'nın satın alarak vakfettiği Mehmed Ağa Mahallesi'ndeki köşk benzeri bu menzil, 2 yıl sonra satın alım bedeli oranında (480.000 akçe/4.000 kuruş) muaccele ve aylık 200 akçe müccelle ile kiraya verilmişti. Yeni kayıta evin özellikleri ve çevresi hakkında daha önce verilmeyen bazı yeni bilgiler de eklenmişti. Menzilin bir taraftan Katırhanı denen hana diğer taraftan Dimetokalı menziline komşu olduğunu da görüyoruz. Bunun yanı sıra

⁵¹⁶ Harbendebaşı, genellikle yük taşımada kullanılan saray katırlarına bakan kişilerin reisidir. M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1983, s. 737-38.

⁵¹⁷ 641: 316/312.

⁵¹⁸ 641:302/286; 108:113.

evin 2 halvetli camekânlı bir hamamı olduğunu ve altındaki dükkânların sayısının 8 olduğunu yeni kayıttan öğreniyoruz. Evi kiralayan kişi Edirne ahalisinden Hacı Yusuf bin Veli adlı kişiydi.

Mustafa Paşa, Hacı Yusuf adlı kişiyle daha önce de alış-veriş yapmıştı. Bunların içinde Katırhanı denen hanın satışıyla ilgili olanı üzerinde durulmaya değer. Edirne Kadısı Abdülbaki Efendi bin Ali nezdinde gerçekleştirilen ve Paşa'nın sarayında görülen 27 Kasım 1678 tarihli söz konusu satış işleminde Mustafa Paşa'yı kapı kethüdası Hızır Ağa bin Musa temsil etmiştir.⁵¹⁹ Satıcı konumundaki Hacı Yusuf bin Veli, Ayşekadın semtinde Hamid Bey Mahallesi sakinlerindedir. Satışa konu taşınmaz, 4.305 zira arsası olan etrafı kerpiç duvarla çevrili Katırhanı adlı metruk han kalıntısıdır. İki taraftan Mustafa Paşa'nın sarayına cephesi olan Katırhanı için Mustafa Paşa, 3.300 esedi kuruş ödemiştir. İlginç bir şekilde aynı belgeler arasında Hacı Yusuf'un, Katırhanı'nı ne zaman, kimden ve kaç kuruşa satın aldığını da tespit edebilmekteyiz.⁵²⁰ Hacı Yusuf, Mustafa Paşa'ya 27 Kasım 1678'de 3.300 esedi kuruşa sattığı Katırhanı'nı aslında daha 22 gün önce 3.000 esedi kuruşa hem de devletten satın almıştı. Eskiden devletin gerek sefer gerek saraylıların müstakil yolculukları esnasında yük taşımada kullandıkları katırların Edirne'deki bakım ve konaklama yeri olduğu anlaşılan Katırhanı, bu dönem itibariyle sadece dış kerpiç duvarları kalan metruk bir yapı konumundadır. Anadolu Kazaskeri Mehmed bin Abdürrahim'in onayladığı Katırhanı'nın satış işleminde, mülkiyeti devlete ait olduğundan devrin sultanı IV. Mehmed'i, Şıkk-ı Evvel Defterdarı Mehmed Efendi temsil etmiş ve sultan "ebu'l-feth" ve "gâzi" unvanlarıyla anılmıştır. Mustafa Paşa, sarayının hemen dibinde 22 gün önce satılan bir taşınmazı %10 zamlı fiyattan aldı. Onun sadrazam olarak hemen yanı başında gerçekleştirilen, devlete ait bir taşınmazın satışından haberdar olmaması düşünülemez. Dahası Paşa, bulunduğu konum itibariyle pekâlâ sarayının yanındaki devlete ait arsayı daha uygun fiyata alabilirdi. Burada iki ihtimal ortaya çıkıyor: birinci ihtimalde Paşa, bir süredir taşınmaz alıp kiraladığı Edirne'nin yerlilerinden varlıklı bir kişi olduğu anlaşılan Hacı Yusuf ile iş ortaklığına dayanan bağlar kurdu ve neticede onun çıkarını gözetti. İkinci ve daha kuvvetli ihtimal ise Paşa'nın bulunduğu konum kendisini devlete ait bir ihaleye girmekten alıkoydu. Bu varsayımları görmezden gelip her şeyin normal seyrinde devam

⁵¹⁹ 641:297/278/2; 108: 109-110.

⁵²⁰ 641: 297/278.

ettiğini varsaydığımızda ve aşağıda işlenecek diğer belgelerle birlikte değerlendirdiğimizde, Edirne'nin çok canlı, hareketli bir emlak piyasasının olduğu sonucuna ulaşırız.

Katırhanı'nın hemen yanında 19 Kasım 1676'da Berber Recep Çelebi bin Dilaver'den 450 kuruşa satın alınan menzilin 3 odası ve bir miktar da avlusu bulunuyordu. Berber Recep Çelebi'nin evi tanımlanırken Katırhanı için "Katırhanı denen mirî han" ifadesi kullanılırken Mustafa Paşa'nın sarayı için "müceddeden yaptırdığı saray" ifadesi kullanılmıştır.⁵²¹

Mehmed Ağa Mahallesi'nde 10 Aralık 1671'de Çelebizade Ahmed Efendi bin Mustafa Efendi'nin menzili de satın alınmıştı. Mustafa Paşa'nın telhisçisi Ali Ağa tarafından temsil edildiği mahkemede satışa konu mülk menzilin bir tarafında Paşa'nın sarayı ve Çekezade kızı Fatma Hatun'un mülk menzili ile Veli Bey ve Döşekçi Ali'nin mülk menzilleri vardı. Dört tarafı umumi yola açılan etrafı çevrili (muhavvatalı) evin dahiliyesinde üst katında 2, alt katında 3 oda, mutfak, kiler, fırın, kendi kuyusu ve bahçesi vardı. Yarım dönüm arsa üzerine kuruluyu evin hariciye bölümü ise 1 odayı 1 köşkü ve ahırını kapsıyordu. Menzil, Çelebizade Ahmed Efendi'nin kendi mülkü olmakla beraber, arsası İshak Çelebi Vakfı'na aitti. Çelebizade, arsa için mukataa-i zemin kirası adı altında vakfa senelik 60 akçe gibi düşük bir meblağ ödüyordu. Toplam 7 odası, mutfağı, köşkü, fırını, müstakil suyu ve bahçesi olan bu ev 800 esedi kuruşa satılmış, arsası da aynı koşullarla ferağ edilmiştir.⁵²²

Çelebizade Ahmed Efendi'nin yukarıdaki evine komşu evlerden Döşekçi Ali Ağa bin Hacı Mehmed'in menzili ise 5 Ekim 1675 tarihinde satın alınmıştı. Mustafa Paşa'nın Mehmed Ağa Mahallesi'ndeki sarayında görülen mübayaa davasında Paşa'yı kethüdalarından Ali Ağa bin Şükrullah temsil etmişti. Bir taraftan Mustafa Paşa sarayı ile Çekezade mülküne komşu olan evin bir cephesi umumi yola açılırken bir tarafı çıkmaz sokağa açılıyordu. Tek katlı 2 odası, sofası, odunluğu ve biraz da bahçesi olan bu ev 350 esedi kuruşa satılmıştı.⁵²³

⁵²¹ 641:300-301/283; 108/112.

⁵²² 641:298/279; 108/110.

⁵²³ 641: 303/287; 108/113.

23 Şubat 1677 tarihli diğer bir satın alım hücceti, Kasap Abdülaziz Mahallesi'nde üç taraftan Merzifonlu'nun sarayına sınırı olan Ali Ağa bin Cafer'in menziline devrini konu alıyordu. 980 zira arsa üzerine kurulu olan Ali Ağa'nın menziline hariciye ve dâhiliyesinde toplam 7 oda, 2 sofa, 2 mutfak, kiler ve ahır vardı. Bunların yanı sıra müstakil suyu da bulunan ev, emsallerine kıyasla daha düşük fiyattan, 1.000 esedi kuruştan satılmıştı.⁵²⁴

Mustafa Paşa, yukarıda Hacı Musli oğlu Hacı Mustafa'nın Kasap Abdülaziz Mahallesi'nde 2.000 kuruşa satın aldığı evin komşularından Harbende başı Abdi Ağa'nın menziline ise bundan bir gün sonra 30 Mart 1677'de 1.300 kuruşa satın almıştı.⁵²⁵ Satış işlemi Mustafa Paşa'nın Kasap Abdülaziz Mahallesi'nde ikamet eden kethüdası Ahmed Ağa bin Sefer'in hanesinde görülmüştür. Abdi Ağa'nın aynı mahalledeki menziline etrafında Mustafa Paşa, Hacı Mustafa ve Osman Çelebi'nin mülk menzilleri bulunuyordu. Bu mahalle için alışık olduğumuz tarzda Abdi Ağa'nın menzili de 2 katlı olarak, hariciye-dahiliye şeklinde dizayn edilmişti. Evin dahiliye bölümünde 4 oda, 1 hamam, 1 mutfak, tuvalet, su kuyusu ve bir miktar avlu bulunurken hariciye kısmında 3 oda, sofa ve ahır yer alıyordu.

Tablo-11: 1670'li Yıllarda Edirne'de Ev Fiyatları (Kur: Esedi Kuruş)

Şehir	1-249 kuruş	250-499 kuruş	500-999 kuruş	1000-1999 kuruş	2000 kuruş üzeri
Edirne	8	14	6	4	7
%	%20,5	%36,2	%15,3	%10	%18

Tablo-11, Paşa'nın bu yıllarda satın aldığı 39 menzilin fiyat aralığını gösterir. Satışa konu evler içinde yüksek fiyatlı evlerin mülkiyetinin genellikle erkeklere ait olduğu görülmektedir. Bununla beraber az da olsa kadınların da pahalı evlere sahip oldukları anlaşılıyor. 8 Ocak 1677 senesinde Mehmed Ağa Mahallesi'nde Halime Hatun'dan satın alınan menzil bu konuda önemli bir örnektir. Edirne'nin Mehmed Mahallesi'nde ikamet eden Mustafa Paşa'nın kethüdası ve vekili Ahmed Ağa bin Sefer'in hanesinde görülen satış işleminde Halime Hatun'u eşi Musli Bey bin Hasan temsil etmiştir. Üç tarafı Mustafa Paşa'nın sarayı, bir tarafı umumi yol olan bu menzil de dahiliye ve

⁵²⁴ 641: 308/293; 108/114.

⁵²⁵ 641: 309/294; 108/114.

hariciye adlı iki bölümden oluşuyordu. Evin hariciyesinde sadece bir oda ve ahır bulunurken, dahiliye kısmında üst katında 3 oda ve 2 sofa, alt katında 2 oda, mutfak, su kuyusu ile çok sayıda meyveli ve meyvesiz ağacı olan genişçe bir bahçesi vardı. Mustafa Paşa söz konusu ev için Haline Hatun'a 2.000 esedi kuruş ödemişti.

Ayşekadın semtine komşu Karanfiloğlu semti sınırları içerisinde kalan Karaca Bevvap Mahallesi'nde sakin olan Emine Hatun, aynı mahalledeki 2 katlı, 3 odası, hamamı, 2 sofası kileri, ahır ve küçük bir de avlusu olan mülk menziline 25 Temmuz 1675'te 900 esedi kuruşa satmıştı.⁵²⁶

Aynı mahallede ikamet eden Mustafa Paşa'nın kethüdası Ali Ağa'nın evinde görülen 12 Şubat 1676 tarihli diğer bir satış işleminde Havva Hatun'un evini sattığını görmekteyiz. Havva Hatun, Karaca Bevvap Mahallesi'nde, bir tarafı Mustafa Paşa'nın sarayına diğer taraftan Ayni Hatun ile Hacı Süleyman'ın mülk menzillerine sınırı olan tek katlı 2 odası, kileri, yer altı mahzeni olan etrafı çevrili menziline 400 esedi kuruşa satmıştı.⁵²⁷

Karaca Bevvap Mahallesi'nde 1 Mart 1676 tarihinde yapılan diğer bir menzil satım işlemi göstermektedir ki mülk sahibi Ayşe Hatun'un sattığı evin dışında en azından bir evi daha vardı. Ayşe Hatun, Mehmed Ağa Mahallesi'nde ikamet ediyordu. Mustafa Paşa'ya sattığı ev ise fazla uzakta olmayan Karaca Bevvap Mahallesi'nde Sultan Camii'nin dış avlu duvarının hemen bitişiğinde yer alıyordu. 2 katlı olan söz konusu mülk menzilin 3'ü altında 2'si üstünde toplam 5 odası ve bir miktar bahçesi vardı. Arsası Sultan Camii Vakfi'na senelik 30 akçe mukataası olan bu menzil 100.000 akçeye (833 kuruş) satılmıştı.⁵²⁸

Mustafa Paşa, Karaca Bevvap Mahallesi'nde 18 Nisan 1677'de yapılan başka bir mübayaa hüccetiyle 2.250 esedi kuruşa büyük bir menzil daha satın aldı. Bu dava da Paşa'nın sarayında görülmüş ve kendisini kethüdası Ahmed Ağa bin Sefer temsil etmiştir. Satıcı konumundaki Hacı Mehmed bin Mustafa, aynı mahallede başka bir menzilde ikamet etmektedir ve sattığı evin hemen yanında bir evi daha vardır. Bu durumda Hacı Mehmed'in Karaca Bevvap Mahallesi'nde birinde kendisinin ikamet ettiği, ikisini kiraya verdiği en az 3 menzili vardı. Bunlardan birini 2.250 kuruş gibi son

⁵²⁶ 641: 319/319.

⁵²⁷ 641: 318/318.

⁵²⁸ 641: 319/320; 108/122-123.

derece yüksek bir bedele sattığına göre, kendisi oldukça zengin biri olmalıydı. 2.250 kuruşa satılan söz konusu menzil iki katlıydı. Alt katında 2 odası, mutfağı, orta sofası üst katında 2 odasının dışında ahır, müstakil su kuyusu ve etrafı duvarla çevrili bahçesi bulunuyordu.⁵²⁹

Belgelerde Sultan Camii şeklinde geçen Karaca Bevvap Mahallesi'ndeki cami, Fatih Sultan Mehmed'in eşlerinden ve Dulkadiroğlu Süleyman Bey'in kızı Sitti Sultan tarafından 1482'de yaptırılmıştı. Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın satın aldığı menzillerin 6'sı söz konusu caminin etrafında konumlanmıştı. Hatta bazılarının mülkiyeti doğrudan Sitti Sultan Vakfı'na aitti.

20 Şubat 1673 günü düzenlenen iki ayrı mübayaa hüccetine konu menzillerin ilkinde Gülistan Hatun'un tasarrufunda olan bir menzilin ferağı gerçekleştirilmiştir.⁵³⁰ Gülistan Hatun binti Abdullah, Karaca Bevvap Mahallesi'nde ikamet ediyordu. Ferağ edilen menzil de aynı mahalle sınırları içerisindeydi. Gülistan Hatun'un ikamet ettiği menzilin yanı sıra evin etrafında Hurdacı Ahmed ve Fatma Hatun'un oturmakta olduğu evlerin mülkiyeti de Sitti Sultan Vakfı'na aitti. Etrafı duvar çitle çevirili tek katlı menzil, 2 oda ve 1 sofadan ibaretti. Vakfın icâreteyn ile Gülistan Hatun'a kiraya vermiş olduğu menzil, yapılan anlaşma uyarınca aylık 8 akçe müeccele ve 34.000 akçe muaccele (peşin para) karşılığında Mustafa Paşa'ya ferağ edilmiştir. Devamında yer alan başka bir belgeden, Gülistan Hatun'un söz konusu menzilin tasarruf hakkını 14 Nisan 1668'te kocası Kadri Çelebi bin Murad'dan 3.000 akçeye satın aldığını tespit ediyoruz. Gülistan Hatun'un Mustafa Paşa'ya ferağ ettiği ev, vakıf menzili olduğundan vakıf mütevellisinin de bu işlemi onayladığını ifade eden bir izin temessükü vermesi zorunluydu. Söz konusu izin, Sitti Sultan Vakfı'nın mütevellisi Ali tarafından ferağ işleminden 2 gün sonra verilmiştir. Her ne kadar Mustafa Paşa'nın Gülistan Hatun'dan tasarrufunu devraldı ev, aradan geçen 5 yıl içinde 10 kat değerlenmiş gibi gözükse de fiyat artış oranı yanıltıcıdır. Bu örnekte icâreteyn usulünün nevi şahsına münhasır olan aile bireylerinin kendi aralarındaki emlakın gerçek değerini pek de yansıtmayan adi ferağ işlemi uygulanmıştır. İcâreteyn metodunda mutasarrıf konumundaki kiracılar, tasarruf haklarını eş, çocuk gibi yakın akrabalarına bedelsiz veya cüzî bedellerle devredebiliyorlardı. Nitekim Gülistan Hatun da 1668 senesinde Karaca Bevvap

⁵²⁹ 641: 320/21; 108/123.

⁵³⁰ 641:320/322-323.

Mahallesi'ndeki bu evi yabancı birinden değil, eşi Kadri Çelebi'den ve muhtemelen de ederinin oldukça altında bir bedelden devralmıştı.

Öte yandan 20 Şubat 1673 günü düzenlenen mübayaa hüccetinin ikincisinde aynı mahallede ve aynı sokakta bulunan Mihriban Hatun'un tasarrufundaki menzilin devrinde durum daha farklıydı. Mihriban Hatun'un evinin bir tarafında üstte ismi geçen Gülistan ile Fatma hatunların tasarrufunda olan vakıf menzilleri ile Mustafa Paşa'nın sarayı vardı. Bunların yanı sıra evin dört taraftan umumi yola cephesi de bulunuyordu. Mihriban Hatun'un evi, bir odası ve sofası bulunan etrafı çevrili, Edirne ev tipolojisinde en alt tabakada yer alan mütevazı evlerdendi. Bu oranda fiyatı da düşük tutulan ev, Paşa'ya 16.000 akçe muaccele ve aylık 13 akçe müeccele kira bedeliyle devredilmişti. Mihriban Hatun, Mustafa Paşa'ya 16.000 akçeye ferağ ettiği bu evi, 3 Mayıs 1654'te Ömer bin Murad isimli yabancı bir mutasarrıftan 3.000 akçeye devralmıştı.⁵³¹ Aradan geçen 19 yılda evin bedeli yaklaşık 4,5 kat artmıştır. Yukarıdaki örnekten farklı olarak buradaki fiyat artışı evin gerçek değerinde bir artış olduğunu gösterir.

Kasap Abdülaziz Mahallesi'ne adını veren Kasap Abdülaziz Vakfı'na ait bir menzilin 19 Nisan 1673 tarihli devir işleminde Mustafa Paşa, mutasarrıf konumundaki Hacı Halil Çelebi'ye 24.000 akçe ferağ bedeli ödedi. Hacı Halil Çelebi için bu devir işlemi çok karlı sonuçlanmış olmalıydı. Zira Halil Çelebi, Paşa'ya 24.000 akçeye devrettiği taşınmazı daha 15 sene önce Şubat 1658'de vakfın mütevellisi Nurullah Halife'den 5.000 akçeye devralmıştı. Aradan geçen 15 yılda menzilin değeri yaklaşık dört kat artmıştı.⁵³²

Bundan 6 gün sonra 25 Nisan 1673'te Kasap Abdülaziz Mahallesi'nde, vakfın diğer bir menzilin devrinde fiyat artışı çok daha fazla olmuştu. Müderris Ebubekir Efendi bin Hacı İbrahim, Kasap Abdülaziz Vakfı mütevellisi Nurullah Halife'den 1658 senesinde müzayede ile aylık 10 akçe müeccele ve 5.000 akçe muaccele ile devraldığı vakıf menzilini, 1673'te Mustafa Paşa'ya 48.000 akçeye ferağ etmişti.⁵³³ Mutasarrıfın 15 sene önce devraldığı evden elde ettiği kâr %800'den fazla olmuştu.

⁵³¹ 641: 321/326.

⁵³² 641: 309/295-296.

⁵³³ 641: 311/299.

Aralık 1671’te Kasap Abdülaziz Mahallesi’nde, mahalleye adını veren söz konusu vakıftan 5 vakıf odasının devri de yapılmıştı. Vakıf odaları hakkında düzenlenen 27 Kasım 1671 tarihli keşif hüccetine göre birbirine bitişik haldeki 5 odanın bir tarafında Şeymahan Hatun’un bir tarafında da hemen yukarıda ismi geçen Müderris Ebubekir Efendi’nin mülkleri vardı. Vakfın mütevellisi Mehmed Çelebi, mahkemeden vakıf odalarının müruruzamanla harap olduğunu ve hâlihazırda vakıfta bunları yeniden yaptıracak para olmadığını öne sürerek bu odaları ecr-i misilleriyle icâreteyn ile kiraya vermek istediğini belirtmiş ve bu işlem için kendisine izin verilmesini talep etmiştir. Mahkeme, hassa mimarlarından oluşan bilirkişiler marifetiyle yerinde gerçekleştirdiği incelemeler neticesinde odalara aylık 150 akçe müeccel ve 150 kuruş muaccel bedel biçmiştir. Bunun üzerine Mütevelli Mehmed Çelebi, 10 gün sonra bu odaları mahkemenin belirlediği fiyat üzerinden Mustafa Paşa’ya kiralamıştır.⁵³⁴

Vakıf odalarının yanı başında bir adet mülk menzili bulunan yukarıdaki Şeymahan Hatun’un evi ise 17 Şubat 1673’te satılmıştır. Mustafa Paşa, Şeymahan Hatun’un evinin üç etrafındaki taşınmazları önceden satın almıştı. 2 katlı, 3 odası ve biraz da avlusu bulunan kalan son ev için Paşa 38.000 akçe ödemiştir.⁵³⁵

Mustafa Paşa, Şeymahan Hatun’dan satın aldığı evin komşularından Mehmed bin Durmuş’un menzilini ise 12 Şubat 1673’te satın almıştır. 2 odası, ahır, suyu ve havlusu olan bu menzil için 300 esedi kuruş ödenmiştir.⁵³⁶

Kasap Abdülaziz Mahallesi’nde 19 Nisan 1677 günü gerçekleştirilen diğer bir satın alma işlemine konu evin sahibi bir kadıydı. Eskiden Ürgüp Kadısı olduğu anlaşılan Recep Efendi bin Ali, aynı mahallede ikamet ediyordu. Kayıttan satılan evin kendi oturduğu ev mi yoksa kiradaki başka bir evi mi olduğu tam anlaşılamamaktadır. Satışa konu evin bir cephesinde Mustafa Paşa’nın mülkü, diğer cephesinde Ekmekçi Osman Çelebi’nin mülkü vardır. Dört tarafı umumi yola ulaşımı olan evin bir cephesi ise Kasap Abdülaziz Mescidi’ne bakmaktadır. Menzilin hariciyesinde altında ahır olan bir odası bulunurken, dahiliye bölümünün üst katında 2 oda ve 2 sofanın yanı sıra zîr-i zemin denen alt mahzeni vardı. Bahçesi ve avlusu da olan kadı Recep Efendi’nin menzili 550 kuruştan satılmıştı.

⁵³⁴ 641: 311/301-302.

⁵³⁵ 641: 310/297.

⁵³⁶ 641: 313/306.

Kasap Abdülaziz Mahallesi'nde satılan evler içerisinde Fatma Hatun'un 14 Nisan 1673 günü sattığı ev 13 menzil içerisinde fiyatı en ucuz olanıydı. Üç tarafı aynı mahalledeki Mustafa Paşa sarayıyla çevrili, 1 bab çatma oda, 1 sofa ve biraz da avludan meydana gelen ev, 15.000 akçeye (125 kuruş) satılmıştı. Aynı mahalledeki ikinci en düşük fiyatlı ev ise Fatma Hatun'un kızı Ayşe Hatun'a aitti. Ayşe Hatun'un evi de kızının eviyle aynı gün satılmış, hatta mahkemede Ayşe Hatun'u annesi temsil etmişti. Anne-kızın yan yana ikamet ettikleri bu evler, üç taraftan Mustafa Paşa'nın sarayını görmekteydi. Ayşe Hatun'un 1 oda, kiler, ahır ve avludan oluşan evi annesinin evinin iki katına 30.000 akçeye (250 kuruş) satılmıştı.⁵³⁷

Tablo-11'de yer alan 2.000 kuruş ve üzerindeki 7 evin 6'sı Ayşekadın semtinde Kasap Abdülaziz ve Mehmed Ağa mahallelerinde satılmıştı. Diğer menzil Karanfiloğlu semtinde Karaca Bevvap Mahallesi sınırlarında kalmakla birlikte bu mahalle de Kasap Abdülaziz Mahallesi'ne komşuydu. 1.000-1.999 kuruş arasındaki evlerin tamamı Ayşekadın semtine kayıtlıydı. Üçü Kasap Abdülaziz-Mehmed Ağa mahalleleri sınırları içerisinde kalırken dördüncüsü Fındık Fakih Mahallesi'ndeydi. Fındık Fakih Mahallesi'nde 13 Ekim 1676 tarihinde satılan ev, kalem ehlinden Mustafa Efendi'ye aitti. Mustafa Paşa'yı kethüdası Kürt Ahmed Ağa'nın temsil ettiği satışa konu 2 katlı evin dahiliye-hariciyelerinde toplam 6 oda vardı. Bunların yanı sıra fırını, kileri, ahır, mahzeni, avlusu ve kendisine mahsus suyu da olan büyük ev için Paşa'nın vekili 224.000 akçe (1.886,5 kuruş) ödemişti.⁵³⁸

500 ila 999 kuruş bandında yer alan evler içerisinde kentin kuzeyinde konumlanan Timurtaş bölgesinden sadece bir menzil girmektedir. Bu dönem itibariyle Timurtaş, Edirne'ye bağlı çok sayıda arazi ve bahçelerin bulunduğu bir köydür. 17. yüzyılın ikinci yarısında çok yoğun ve hızlı mekânsal dönüşümlerin yaşandığı Timurtaş, bir nevi Edirnelilerin sayfiye köşklerinin ve evlerinin bulunduğu kentin yakın kır kesimini ifade ediyordu.

Mustafa Paşa, Timurtaş'ta çok sayıda arazi, arsa, bahçe ve bazı saray satın aldı. Bunların yanı sıra 1678'in Kasım ve Aralık aylarında 8 tane de ev almıştı.⁵³⁹ Timurtaş evleri, Edirne içindeki evlere kıyasla tek katlı inşa edilmişti ve daha az müstemilatlı

⁵³⁷ 641: 314/307-308.

⁵³⁸ 641: 350/386.

⁵³⁹ 641: 340-350.

yapılardı. Bu sebeple de fiyatları daha ucuzdu. Timurtaş'tan listeye giriş yapan en pahalı ev, 500 ila 999 kuruş bandında, 583 kuruşluk fiyatıyla Hasan Beşe bin Rıdvan'a aitti. Askeriden olan Hasan Beşe'nin kendisi de Timurtaş'ta ikamet ediyordu. Hasan Beşe, Timurtaş'ta Mustafa Paşa'nın sayfiye sarayı ve Fakih Hasan menzili etrafındaki hariciye ve dahiliye vasıflı 3 odalı, 4 çatma ambarı, çardağı, kileri ve su kuyusu bulunan 1925 zira arsa üzerine kurulu etrafı çevrili evi, listede bölgenin en pahalı eviydi. Hasan Beşe, bu evin hemen yanında aynı gün, 1200 zira arsa üzerinde ahır, fırını ve bir odası olan küçük bir evini ise 12.000 akçe (100 kuruş) gibi daha düşük bir fiyattan satmıştı.

Timurtaş'ta satılan en ucuz ev, henüz reşit olmayan Mustafa adlı birine aitti. Babası Hüseyin'in ölümü üzerine kendisine intikal eden taşınmazın satış işlemi, mahkemenin tayin ettiği vasi Ali bin Ömer kanalıyla gerçekleştirilmişti. Bir tarafı Hüseyin Beşe bin Rıdvan, bir tarafı Bursalı Hasan ve bir tarafı Fakih Hasan menzilleriyle çevrili olan bu ev, 550 zira arsa üzerine kurulu bir odası ve hayatı olan küçük bir evdi. Ölen Hüseyin'in bundan başka evi olmadığından oğlu Mustafa'nın nafaka ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla mahkemenin açık attırma ile ihale ettiği ev, 6.000 akçe (50 kuruş) fiyat veren Mustafa Paşa üzerinde kalmıştı.

Sağir Mustafa'nın menziline komşu evlerden Fakih Hasan'ın bir odası yedi kirişi, iki ahır ve bir fırını olan etrafı çevrili 500 zira arsalı evi 20.000 akçeye, hemen yanındaki Yusuf Ağa'nın 1800 zira arsalı, bir odası, hayatı, ahır ve beş kirişi olan etrafı çevrili evi ise 30.000 akçeye satılmıştı.

Bursalı Hüseyin'in mülkü yanında Mücella Hatun'un bir odası, ahır, sundurması, fırını ve pınarı olan etrafı çevrili 2.800 zira arsalı evi için 20.000 akçe ödenmişti. Aynı gün satılan evlerden Hasan Beşe'nin 12.000 akçeye sattığı evin komsularından Musli Ağa'nın iki odası, bir sofası, kileri, pınarı ve bir de bakkal dükkânı olan 1.120 zira arsalı menzili 30.000 akçeye (250 kuruş) satılırken, komşularından Mehmed Ağa'nın iki odalı, bir sofalı, bir kileri, pınarı ve bir berber dükkânı olan 700 zira arsalı evi 24.000 akçeye (200 kuruş) satılmıştı.

Timurtaş bölgesindeki evler bariz bir şekilde tek katlı ve az odalıydılar. Buna mukabil menzillerin geniş bahçeleri ve arsaları vardı. Timurtaş, incelenen dönem için şehir merkezinin bir hayli uzağında kalıyordu. Ev sahiplerinin bazıları yaz-kış burada ikamet ederken, önemli bir bölümü sadece yazları sayfiye amaçlı kullanıyor olmalıydı. Birçoğu

etrafındaki büyük paşaların köşk ve saraylarına komşu Timurtaş menzilleri, geniş bahçeleri ve düşük fiyatlarıyla ön plana çıkmışlardı. 1 ila 249 kuruş fiyat aralığındaki evlerin yarısından fazlası Timurtaş'a kayıtlıydı.

250 ila 499 kuruş arasındaki evlerden 10'u, birbirine komşu Mehmed Ağa, Kasap Abdülaziz ve Karaca Bevvap mahallelerine ve 2'si de Timurtaş'a kayıtlıydı. Geriye kalan 2 ev ise Timurtaş yakınlarında konumlanan Muradiye-Kıyık semtlerinde Berkuk Ağa ile Hazinesdar Sinan Ağa mahallelerinde bulunuyordu.

Berkuk Ağa Mahallesi'ndeki ev Mustafa Paşa'nın Edirne'de satın aldığı ilk menzildi. Edirne Kadısı Esad Efendi'nin imzasını taşıyan satış işlemi, Mustafa Paşa'nın aynı mahallede ikamet eden defterdarı Yusuf Efendi'nin hanesinde gerçekleşmişti. Yusuf Efendi, eskiden Topkapı Sarayı'nda mutfak eminliği yapmış biriydi. Muhtemelen saray erkânıyla Edirne'ye gelmiş olan Yusuf Efendi, bu dönemde Mustafa Paşa'nın defterdarlığını yürütüyordu. Yusuf Efendi'nin kendisi de bir vakıf kurmuş ve Edirne'de Tarakçılar Çarşısı'nda bir de han yaptırmıştı.⁵⁴⁰ 1665-1670 yılları arasında Mustafa Paşa adına Edirne'de ondan fazla taşınmazın devrini gerçekleştirdi. Biraderi Hasan Ağa'nın Şababeddin Paşa Mahallesi'ndeki iki arsası da bunların arasındaydı. Kayıtlardan, Edirne sarayına en yakın semtlerden Muradiye-Kıyık semtinde biri Berkuk Ağa diğeri Muradiye'de olmak üzere en azından iki evini tespit edebiliyoruz. Yusuf Efendi'nin Berkuk Ağa Mahallesi'ndeki evinde düzenlenen 20 Mart 1665 tarihli mübayaa hücceti neticesinde mahalle sakinlerinden Mehmed Çelebi'nin menzili satın alınmıştı. Mehmed Çelebi'nin bir tarafında Kazancı Mehmed Çelebi'nin menzili, bir tarafında boyacı dükkânı ve iki tarafında umumi yol bulunan 2 katlı dört odalı, üç sofalı, kileri, ahır ve suyu olan mülk menzilin devri için 450 kuruş ödenmiştir.⁵⁴¹ Hazinesdar Sinan Bey Mahallesi'ndeki diğeri ev 6 Ekim 1667'de 400 kuruşa Sefer bin Ramazan adlı kişiden alınmıştır. Sefer Ağa'nın Gevher Hatun ve Hurdacı Hacı Mustafa evlerine komşu 2 katlı menzilin üç odası, bir kağıthanesi, müstakil suyu ve havlusu bulunuyordu.

⁵⁴⁰ Yusuf Efendi'nin 24 Mart 1668 tarihli vakfiyesi, VGMA: Kutu No: 26099/1554. Yusuf Efendi, vakfiyesinde kendisini şöyle tanımlamıştı: "...Dârü'l-hilâfeti'l-aliyye-mahmiyye-i Edirne'de hâlen kaymakam defterdarı olup sâbika matbâh-ı âmire emîni olan Yusuf Efendi bin Hacı Hüseyin..."

⁵⁴¹ 641: 318/317.

3.5.4. Saraylar

IV. Mehmed döneminde Edirne'nin giderek daha fazla artan saray ihtiyacı, kentin mekânsal dönüşümünü ve emlak piyasasını doğrudan etkileyen yeni bir faktör olarak ortaya çıkmıştı. Kentin baştanbaşa kırmızı renkli kiremit örtülü saraylar ve köşklele bezenmesi, hiç şüphesiz 17. yüzyılın ikinci yarısında Edirne'nin öne çıkan karakteristik özelliklerinden biriydi. Mahalle ve semtler çok sayıda paşa sarayları ve köşkleriyle bezenmişti. Paşa saraylarının yakın çevreleri ise muhtemelen başta paşaların kapı kullarının, devletin ileri gelen ağalarının ve efendilerinin konakları ve büyük menzilleriyle donatılmıştı. Zira Evliya Çelebi'ye göre kentte padişahlara mahsus has kurşun örtülü 2 büyük sarayın dışında tamamı kırmızı renkli kiremitlerle kaplanmış 340! adet vezir sarayı bulunuyordu. Bunlardan Köprülü Mehmed Paşa Sarayı, Kibleli Paşa Sarayı, Defterdar İbrahim Paşa Sarayı, Defterdar Ahmed Paşa Sarayı, Nişancı Paşa Sarayı, Musahip Mustafa Paşa Sarayı, Reisülküttap Şamizade Sarayı, Ruznameci Ali Efendi Sarayı, Vani Efendi Sarayı, Kale içinde Yeniçeri Ağası Sarayı ve Hasan Paşazadeler Sarayı IV. Mehmed devrinde yapılmıştı.⁵⁴² Seyyahımızın mübalağalı rakamları ve anlatımları bilinen bir husus olduğundan, bunlara ihtiyatla yaklaşmak gerekir. Bununla birlikte vermiş olduğu 340 sayısında doğruluk payı olduğu da yabana atılmamalıdır. Nitekim kentin yaklaşık bir asırdan bu yana çok sayıda paşa saraylarıyla donatıldığı bilinmektedir. Kaldı ki yazarın kullandığı "saray" terimine ne tür yapıları dâhil ettiğini bilmiyoruz. 17. yüzyılın ikinci yarısında birçok Osmanlı kenti için konak, köşk veyahut pekâlâ saray tanımına girebilecek 3-4 bin kuruş civarında fiyatı olan bahçeli, hamamlı, havuzlu, 10-15 odalı menzillere Edirne'de sıklıkla rastlanıyordu. Birçoğu aktif yönetim kadrolarından askerilerin, paşazadelerin ve âyanların uhdesinde bulunan söz konusu köşkvâri menziller saray statüsünde tanımlanmış olabilir.

Saraylar başlığı genel anlamda Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın bazılarını kendi yaptırdığı bazılarını da Sadrazam Fazıl Ahmed Paşa'nın varislerinden satın aldığı Edirne'deki saraylarını ele almaktadır. Köprülü ailesinin art arda sadrazamlık yapmış bu iki üyesinin saraylarının nitelikleri, kimlere nasıl satıldığı ve nihayetinde vakfa dönüştürülen bu yapılara devletin nasıl müdahale ettiği ilk defa kullanılan birincil

⁵⁴² *Evliya Çelebi Seyahatnamesi, III*, (Hazırlayanlar: Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman), YKY, İstanbul 1999, s. 257.

kaynaklarla anlatılmaktadır. Bunun yanında Paşa'nın sarayının Ayşekadın semtini adım adım dönüştürmesine dair tanıklığımız ayrıca vurgulanmaktadır.

Evliya Çelebi 1653 senesinde uğradığı Edirne'ye *Seyahatnâme*'sinin üçüncü cildinde yer verir. Ancak kente dair anlatımları daha sonra kaleme alındığından gözlemleri 1653 senesiyle sınırlı değildir. Seyyahımız 1653 yılında bir paşayla görüşmesini anlatırken bir paragraf sonrasında 1672'de gerçekleşen Kamanıçe Seferi'ne, Fazıl Ahmed Paşa'nın sadrazamlık yaptığı döneme veya çok sonra gerçekleşen başka bir konuya geçtiği olur. Çelebi, eserinde 1665-70'li yıllarda inşa edilen Vani Mehmed Efendi'nin veya Musahip Mustafa Paşa'nın saraylarından bahsederken dönemin iki kudretli sadrazamı Fazıl Ahmed Paşa ile Merzifonlu Kara Mustafa saraylarına hiç değinmez.

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın Edirne'de en az üç sarayının varlığını tespit edebiliyoruz. Bunlardan ilki ve en büyüğü kentin merkezinde Ayşekadın semtinde Mehmed Ağa Mahallesi'nde yer alıyordu. Sarayın müstemilatının bir kısmı Kasap Abdülaziz Mahallesi sınırlarına, kuzey yönünde Karaca Bevvap Mahallesi sınırlarına uzanarak Sitti Sultan Camii'ne kadar ulaşıyordu. Anladığımız kadarıyla bu yapı yekpare mimarî bir bütünlükle inşa edilmedi. İhtiyaçlar doğrultusunda gelişti, büyüdü ve nihayetinde etrafı duvarla çevrildi.

Mehmed Ağa Mahallesi'ndeki sarayın çekirdeğini ve ilk halini 1 Temmuz 1670 günü Sergi Emine Mustafa Ağa'nın terekesinden 2.600 esedi kuruşa satın alınan köşk oluşturuyordu.⁵⁴³ Haluk Şehsuvaroğlu bir çalışmasında, kaynağını tespit edemediğimiz ancak muhtemelen bir vakayinameden yaptığı alıntıda bu sarayın Edirne âyanından Sikke Emine Mustafa Ağa tarafından yaptırıldığını ve eskiden beri "Sikke Emine Mustafa Ağa hanesi" demekle meşhur olduğunu belirtir. Divanhanelerinin kubbe tavanları altın nakışlarla tezyin edilmiş, benzersiz hamam, sofa ve havuzlu şadırvanlarıyla sarayın dillere destan güzelliği padişahın kulağına kadar gitmiştir.⁵⁴⁴

Mehmed Ağa Mahallesi'ndeki sarayın resmi satış belgesi 1670'de Rumeli Kazaskeri Mustafa bin Mirza tarafından düzenlenmiştir. Bu belgede Mustafa Paşa ilk defa baba adıyla birlikte anılmıştır. Kendisini telhisçici Ali Ağa bin Şükrullah'ın temsil ettiği satış işlemi, Paşa'nın Timurtaş'taki köşkünde yapılmıştı. Önceden Sergi Emine Mustafa

⁵⁴³ 641: 296-97/277; 108/108.

⁵⁴⁴ Halûk Şehsuvaroğlu, "Edirne'de Sivil Mimarimiz", *TOK Belleteni*, Sayı: 228, 1991 s. 15-16.

Ağa'nın mülkü olan satışa konu büyük menzil, Mehmed Mahallesi'nde yer alıyordu. Menzilin doğusunda Mihriban, İsmihan ve Fatma hatunlar ile Pazarcı Feda'nın menzilleri vardı. Batısında Çekezade kızı Halime Hatun, Veli Bey ve Kadı Ahmed Efendi'nin menzilleri, güneyinde ise Mahmud Ağa ve Dimetokalızade Ali Ağa'nın menzilleri bulunuyordu. Kuzeyi ana yol ve Sitti Hatun Camii'nin bahçe duvarlarıyla çevriliydi. Toplamda 536,5 zira arsa üzerine inşa edilmişti ve zemini Sitti Sultan Vakfi'ndan mukataalıydı.

Dönemin benzer büyük Edirne evleri gibi bu menzilin de etrafı duvarla çevriliydi ve yapı dahiliye-hariciye denen çok sayıda yaşam alanlarıyla donatılmıştı. Birinci evin üst katında 2 oda, 1 sofa, 1 dehliz, camekânlı 2 halvetli hamam, mutfak ve alt katında niteliği belirtilmeyen 2 oda daha vardı. Bu evin hemen yanındaki iki katlı evin vasfı belirtilmeyen toplam 10 odası, 1 şehnişinli orta sofası, 4 sofası, 1 dehlizi, 2 hazine odası, altında 2 büyük ahır, 2 tuvaleti ve kendine has suyu vardı. Üçüncü evde ise toplamda 5 oda, 2 orta sofa, 4 yan sofa, 1 dehliz, 1 kiler, 2 mutfak, 1 köşk, camlı 2 halvetli hamam, 1 mabeyn odası, 1 havuz, 1 şadırvan ve meyveli ve meyvesiz ağaçların olduğu büyük bir bahçesi bulunuyordu. Özetle, Mustafa Paşa'nın Mehmed Ağa Mahallesi'nde kâin sarayının ilk hali Sergi Emine Mustafa Ağa terekesinden satın alınan 535,5 zira arsa üzerine kurulu, etrafı duvarla çevrili, üç adet ikişer katlı evlerdi. Mustafa Paşa'nın Edirne sarayının ilk hali toplamda elliye yakın yaşam alanı, erkekler ve kadınlar için iki tane tam teşekküllü camekânlı hamam, çok sayıda sofa, kiler ve mutfaktan, mabeyn odası, divanhane, havuz ve şadırvandan oluşuyordu.

Mustafa Paşa, beş yıl içerisinde sarayın etrafındaki bütün evleri adım adım satın alarak sarayın sınırlarını genişletti. Bunlardan bazılarını olduğu gibi korumuş, bazılarını yıktırıp yerine yenilerini inşa etmiştir. 1678 tarihine gelindiğinde sarayın biraz daha genişlediğini anlıyoruz.⁵⁴⁵ Saray, birbirinden bütünüyle bağımsız olmasa da farklı bloklardan oluşuyordu. Üç katlı olan ilk yapının üçüncü katında 7 oda, 2 sofa ve köşk, orta katında 6 oda ve bir köşk, altında ise 7 oda, hamam, mermer döşemeli havuz ve sebül vardı. Mustafa Paşa muhtemelen sarayın bu bölümünde ikamet ediyordu. İkinci yapı dört katlıydı. Paşa'nın elçi kabulleri gibi önemli toplantılarını yaptığı meşhur divanhane burada, binanın ikinci katında yer alıyordu. Yapının üçüncü katı

⁵⁴⁵ 641:50/1.

içoğlanlarına tahsis edilmişti. Dördüncü katta çok sayıda odanın yanı sıra ortasında şadırvanı olan büyük bir mabeyn köşkü yer alıyordu. Sarayın İstanbul Yolu tarafına bakan tarafında yan yana 26 dükkân, 2 at değirmeni, bir fırın ve 20 at kapasiteli iki ahır vardı. Bunların yanı sıra 60 civarında büyük menzilin su ihtiyacını karşılayabilecek ölçüde 20 masura ölçüsünde kendine mahsus su, yapı toplulukları içerisinde kapı kullarına tahsis edilmiş çok sayıdaki menzillere de hizmet veriyor olmalıydı.

Mehmed Ağa Mahallesi'nde kâin sarayın satın alınmasını müteakiben etrafında yer alan 26 adet menzilin de satın alındığı tespit edilmektedir. Böylece sarayın sınırları Karaca Bevvap Mahallesi'nde Sitti Sultan Camii sınırlarına kadar ulaşmıştı. Nitekim 20 Şubat 1676 tarihli bir sicil kaydı bize Mustafa Paşa sarayının bölgeyi nasıl etkilediğine hem de Edirne'nin günlük yaşamından farklı bir kesiti gözler önüne seriyor.⁵⁴⁶ Belgeye göre Mustafa Paşa, yukarıda bu evlerin kimden ve nasıl alındığı belirtilmiştir, Karaca Bevvap Mahallesi'nde Sultan Camii yanındaki üç evi satın alarak sarayına dâhil etmiştir. Sultan Camii'ne bitişik menzillerin kapıları iki kapılı dar bir sokağa açılmaktadır. Bu dar sokağın bir ucu ana yola açılırken diğer ucunun sonunda cami duvarı olduğundan çıkmaz bir sokağa dönüşmüştür. Sokağa açılan bütün evleri Mustafa Paşa satın alarak saraya dâhil ettiğinden sokak, kimsenin gelip gitmediği dar bir koridor haline dönüşmüştür. Davaya konu olay bundan sonra başlamaktadır. Sadece bir ucu ana yola açılan etrafı bütünüyle çevrili bu dar çıkmaz sokak, zamanla bazı eşkıya ve rezil kişilerin kadın ve oğlan getirtip eğlence düzenledikleri bir mekâna dönüşmüştür.⁵⁴⁷ Dava, mahallenin ileri gelenlerinin de görüşü alınarak Mustafa Paşa tarafından sokağın ana yola açılan bölümüne bir set çekilerek bütünüyle kapatılması kararıyla sonuçlanmıştır.

Paşa'nın Edirne'de ikamet ettiği günlerde önemli görüşmeleri ve divan toplantıları bu sarayda gerçekleştirilmişti. Mustafa Paşa, 1678 senesinde düzenlendiği vakfiye ile Mehmed Ağa Mahallesi'ndeki büyük sarayı, Yıldırım Bayezid ve Timurtaş'ta olan diğer saraylarıyla beraber vakfetmiştir. Vakfiyeye göre bu saraylarda ölünceye kadar kendisi ikamet edecek, daha sonra batın şartı üzere nesiller boyunca çocukları ve torunları ikamet edecekti.⁵⁴⁸ Ancak Viyana Bozgunu sonrası Paşa'nın idamı akabinde

⁵⁴⁶ 641: 299/280; 108/111.

⁵⁴⁷ "...erâzil ve eşkıya avrat ve oğlan getürüb fesaddan hâli olmamağın...", 641, s.280.

⁵⁴⁸ 641: 50/1.

yaşanan gelişmeler bu şartları geçersiz kıldı. Eski defterlerin yeniden açıldığı kin ve düşmanlıkla yapılan müsaderelerden Paşa'nın vakıfları da nasibini aldı. Ne gariptir ki Mustafa Paşa'nın mallarının müsadere işlemleri Paşa'nın idamının mimarlarından olan, aralarında büyük husumetlerin yaşandığı Mirahur-ı Evvel Bosnavi Süleyman Ağa'nın nezaretine verilmişti.⁵⁴⁹ Müsadere neticesinde tamamı vakıf olan Paşa'nın İstanbul'da iki, Edirne'de üç sarayının yanı sıra yine Edirne'de oğulları adına Fazıl Ahmed Paşa'nın veresesinden satın aldığı saray ve köşkler müsadere edilmiştir. Müsadere edilerek mirîye geçen saraylardan Mehmed Ağa Mahallesi'ndeki büyük saray ile Timurtaş semtindeki saray, daha sonraki dönemlerde İngiltere, İran, Avusturya gibi yabancı elçiler ile Kırım hanlarının ikametlerine tahsis edilmiştir.⁵⁵⁰ Merzifonlu'nun büyük sarayı, 1746'da Üç Şerefeli Camii yanındaki bir dükkândan çıkan ve kısa sürede tüm Edirne'yi etkisi altına alan *harîk-i kebîr*'de yanmış, daha sonra arsası üzerine 19. yüzyılda Reji İdaresi ile Mülki İdâdi Mektebi inşa edilmiştir.⁵⁵¹

Mustafa Paşa'nın Edirne'deki ikinci sarayı Timurtaş bölgesinde yer alıyordu. Dönem itibariyle Ada Nahiyesi'ne bağlı bir köy olan Timurtaş, çok sayıda bahçeli yazlık saray, köşk ve menzillerle donatılmıştı. Edirne'nin yerlilerinin de rağbet ettiği anlaşılabilir bölge, özellikle askeriler için sayfiye amaçlı kullandıkları dinlenme ve eğlenme merkeziydi. Anladığımız kadarıyla Paşa'nın Timurtaş'ta iki sarayı vardı. Bunlardan ilki henüz sadrazam olmadan önce kullandığı etrafı çevrili, meyveli ve meyvesiz büyük bir bahçesi olan, iki katlı küçük bir saraydı. Bir tarafında Edirne Gümrük Emni Hüseyin Ağa'nın köşkü olan sarayın üç tarafı ana yola açılıyordu. Yaklaşık 50 dönüm bahçeli arazi üzerine kurulu bu saray; havuz, hamam ve köşklelerle donatılmış, toplamda 15 odalı bir yapıydı.⁵⁵²

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın Timurtaş'a ilgisi sadrazam olduktan sonra artmıştır. Paşa, sadrazamlığının ilk yıllarında 18 Aralık 1676 ila 10 Aralık 1678 arasında

⁵⁴⁹ *Târih-i Râşid ve Zeyli*, I, (1071-1114/1660-1703), (Hazırlayanlar: Abdülkadir Özcan, Yunus Uğur, Baki Çakır, Ahmet Zeki İzgöer), Klasik Yayınları, İstanbul 2013, s. 256. Merzifonlu Kara Mustafa Paşa ile Mirahur Sarı Süleyman Ağa arasında gerçekleşen bir konuşma zabtı düşmanlığın gerekçeleri hakkında oldukça aydınlatıcı veriler sunar. Ömer Faruk Akün, "Merzifonlu Kara Mustafa Paşa ve Mîrâhur Sarı Süleyman Ağa Mücadelesi ile İlgili Bir Konuşma Zabtı", *Türkiyat Mecmuası*, c. 19, 1977, s. 7-64.

⁵⁵⁰ *Silahdar Tarihi*, II, s. 409, 544, 619, vd.; *Târih-i Râşid ve Zeyli*, II, s. 381; Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekâyiât*, (Hazırlayan: Abdülkadir Özcan), TTK, Ankara 1995, s. 356; *Nusretnâme*, (Hazırlayan: Mehmet Topal), TÜBA, Ankara 2008, s. 243, 368.

⁵⁵¹ *Riyâz-ı Belde-i Edirne*, 1/1, s. 233; *Riyâz-ı Belde-i Edirne*, ½, s. 658.

⁵⁵² 641:340-350.

Timurtaş'ta otuzdan fazla gayrimenkul satın alarak vakfetmiştir.⁵⁵³ Timurtaş semtindeki büyük saray da bunlar arasındaydı. Bu sarayın en ayırt edici özelliği onun önceki sadrazam Fazıl Ahmed Paşa'ya ait olmasından ileri geliyordu. Bilindiği üzere Fazıl Ahmed Paşa, Çorlu yakınlarındaki Karabiber Çiftliği'nde 26 Şaban 1087 (3 Kasım 1676) gecesi vefat etmiş, o esnada yanında bulunan biraderi Mustafa Bey'in vezaret mührünü 28 Şaban'da Edirne'ye getirmesiyle sadrazamlık 5 Kasım'da Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'ya geçmiştir.⁵⁵⁴ Mustafa Paşa hiç vakit kaybetmeden, Ahmed Paşa'nın ölümünden 45 gün sonra 18 Aralık 1676'da, Fazıl Ahmed Paşa'nın sarayını satın almıştır.⁵⁵⁵ Satış işlemi, Fazıl Ahmed Paşa'nın soy bağının yanı sıra yakınlarda ölen bir sadrazamın sarayının boyutları hakkında da bize önemli veriler sunar. Osman Ağa kızı Saliha Kadın, Köprülü Ahmed Paşa'nın nikâhlı tek eşiydi. Ancak ailenin bu evlilikten çocukları olmamıştı. Ahmed Paşa geriye herhangi bir evlat bırakmadığından veraseti nikâhlı eşi Saliha Kadın, annesi Ayşe Hanım ve aynı anne-babadan olma kız kardeşleri Saliha ve Fatma hanımlar ile erkek kardeşi Mustafa Bey'e geçmişti. Ahmed Paşa'nın diğer mülklerinin satış işlemi, kardeşi Mustafa Bey'in vekâletiyle gerçekleştirilmişken iki sarayın devrinde vekil olarak kethüdalarından Karakulak Ahmed Ağa'yı görüyoruz. Yeni sadrazam Mustafa Paşa ise kethüdası Ahmed Ağa bin Halil Ağa tarafından temsil edilmişti. Aslında Mustafa Paşa, sarayı doğrudan kendisi adına almamıştı. Saray, belki de yeni sadrazam olmasının şerefine oğlunu taltif etmek için Paşa'nın ilk oğlu Yusuf Bey adına alınmıştı.

Merzifonlu'nun oğlu Yusuf Bey'e satılan Fazıl Ahmed Paşa'nın Timurtaş'taki sarayının üç tarafı, Musahip Mustafa Paşa, Selanik Gümrük Emini Hüseyin Ağa ile Durmuş Ağa'nın büyük çiftlikleriyle çevriliydi. Yaklaşık 100 dönüm arazi üzerine kurulu bu saray, yatay mimariye sahip yan yana hariciye-dâhiliye denen farklı bloklardan oluşuyordu. İki katlı ilk evin üst katında 5 oda, 2 sofa, 2 tuvalet, fırın, mutfak ve camekânlı bir hamam vardı. Alt katta yer alan 10 oda, sofalar, dehliz ve tuvaletler bahçe ortasına konumlandırılmış fiskiyeli büyük bir havuzla tamamlanmıştı. Bu yapının yanına konumlandırılmış diğer iki katlı evin 10 odası, 4 tuvaleti, 1 sofası ve önünde 1 dehlizi ile 1 fırını bulunuyordu. Saray bünyesindeki diğer bir yapıda ise 3 oda, birer

⁵⁵³ 108: 138-143; 641:339-350 .

⁵⁵⁴ *Vekâyinâme*, s. 449-50; *Târih-i Râşid ve Zeyli*, II, s.194-95.

⁵⁵⁵ 641: 334-35; 108/134.

kiler, sofa, fırın, çatma samanlık, köşklü bahçe, ayazma ve 3 büyük ahır vardı. Bunların yanında 6 ambar, büyük bir ahır, 2 sundurma, biri sığırlar diğeri öküzler için 2 büyük ahır ve samanlık ile etrafına konumlandırılmış çok sayıdaki odalarla yapı büyük bir çiftlik görünümündeydi. Sarayla birlikte çiftlikte o esnada içerisinde bulunan hayvanlar ve çiftlik eşyaları da satılmıştı. Çiftlikte yer alan başlıca hayvanlar ve eşyalar arasında 13 camus, 10 karasığır, 3 camus ineği, 1 kısırak, 1 tay, 1 beygir, 1 dana, 7 öküz arabası, 5 saban demiri, 5 dingil, 5 çapa, 2 balta, 17 sahan, 9 tencere, 1 bakır sini, 2 baklava tepsisi, 1 büyük kazan, 1 yanmaz pekmez kazanı, 1100 kile hububat, 50 çift saman ile kepçe, kürek, şamdan, leğen, ibrik, minder, yorgandan oluşan çok sayıda alet edevat yer alıyordu. Çiftlik işleriyle uğraşan 10 köle ve 3 cariye de sarayla birlikte devredilmişti. Yapı topluluklarının her birinin kendi su kuyusu, pınarı, avlusu ve bahçesi vardı. Bütün bunlar için Merzifonlu Kara Mustafa Paşa 270.000 akçe (2.250 kuruş) gibi görece düşük bir para ödemişti. 2.250 kuruş, aynı dönemde Mehmed Ağa veya Kasap Abdülaziz mahallelerinde yaklaşık 10 odası bulunan 2 katlı bir menzilin ortalama değeri idi. İki yıl sonra aynı bölgede Hüseyin Ağa'nın tasarrufundaki 1500 dönüm çayır için 2.000 kuruş ödenmişti.⁵⁵⁶ Bütün bunlar göz önüne alındığında Fazıl Ahmed Paşa'nın toplamda 100 dönüm arazi üzerine kurulu sarayı ve çiftliği için biçilen fiyat gerçekten oldukça düşük kalmıştır. 2.250 kuruş sarayın gerçek değerini yansıtmadığına göre aile içinde farklı dengelerin gözetilmiş olması söz konusu olmalıydı. Köprülü Ahmed Paşa çocuksuz ölmüştü ve Edirne'de ikisini de Mustafa Paşa'nın satın aldığı saraylarını henüz vakfetmemişti. Olası bir boşlukta devletin bunları müsadere etmesi gayet normal karşılanırdı. Zaten Fazıl Ahmed Paşa'nın saraylarının vefatının hemen akabinde serian satışı bu ihtimali kuvvetlendiriyor. Öte yandan Mustafa Paşa ile Ahmed Paşa, Köprülü ailesinin çatısı altında beraber büyümüşlerdi ve bir nevi kardeş konumundaydılar. Aile meclisi muhtemelen Fazıl Ahmed Paşa'nın saraylarının başkasına geçmesine razı olmadı. Bu sebeple de kendi aralarında yaptıkları adi sözleşmelerle sarayların aile içinde kalmasını garanti altına almaya çalıştılar.

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın Edirne'deki üçüncü sarayı Tunca Nehri'nin karşı yakasında, kentin batısında konumlanan Yıldırım semti içerisinde Hıdırlık mevkiinde yer alıyordu. Timurtaş'taki diğer saray gibi Hıdırlık Sarayı da Fazıl Ahmed Paşa veresinden satın alınmıştı. Hıdırlık Sarayı, Mustafa Paşa'nın diğer oğlu Mehmed Bey

⁵⁵⁶ 641:346/379.

adına satın alınmıştır. Satış hücceti Mustafa Paşa'nın Mehmed Ağa Mahallesi'ndeki sarayının kethüda odasında 18 Şubat 1677 günü düzenlenmiştir.⁵⁵⁷ Timurtaş Sarayı gibi Hıdırlık Sarayı da Fazıl Ahmed Paşa'nın varislerinden eşi Saliha Kadın, annesi Ayşe Hatun ve kız kardeşleri Saliha ve Ayşe Kadın ile erkek kardeşi Mustafa Bey'e intikal etmişti. Çok sayıda ağacın bulunduğu büyük bir çiftlik görünümündeki sarayın üst katında 2 oda ve çinilerle döşenmiş büyük bir sofa, alt katında 10 oda ile bahçe içinde etrafında pınarların aktığı çayır köşkü adında hoş bir dinlenme alanı vardı. Bu yapının bitişiğinde çiftlik işlerinde çalışan kölelerin ikametgâhı için ayrıca 10 odalı başka bir bina daha bulunuyordu. At, öküz, sığır ve hububatlar için büyük ahırlar, depolar ve samanlıklar inşa edilmişti. Satışın gerçekleştiği esnada bu yapılar içerisinde bulunan 13 araba, 10 karasığır, 10 katır, 16 at, 8 taş dolap ve bunların yanında kazan, leğen, çapa, bel, kürek, kazma, saban, kalıçe, yastık, minder, perde, güğüm, ibrik gibi çok sayıda tarım aletleri ve ev eşyaları da fiyata dâhil edilmişti. Bunlara biçilen değer ya da daha doğrusu Mustafa Paşa'nın ödediği para yalnız 40.000 akçe (333 kuruş) idi. Timurtaş Sarayı'nda olduğu gibi Hıdırlık Sarayı için biçilen fiyat da sarayın gerçek değerini yansıtmaktan çok uzaktır. Söz konusu sarayların etrafında 1.000 ila 2.000 zira arasında arsası bulunan 2 ila 3 odalı evlerin değerleri bile 30-40.000 akçeyi buluyordu. Dolayısıyla Timurtaş Sarayı için yapılan açıklamalar bu saray için de geçerliydi olmalıydı.

Mustafa Paşa'nın Sadrazam Ahmed Paşa'nın veresesinden satın aldığı mülkler saraylarla sınırlı kalmamıştı. Kentin yeni gözde semtlerinden Timurtaş bölgesinde sâbık sadrazama ait 28 parça tarla, 3 parça çayır ve 3 parça bahçenin devri de gerçekleştirilmişti. Bölgenin büyük bir bölümünü Timurtaş Bey Vakfı ile Sultan Bayezid Vakfı'na aitti. Elimizde gerek önceki sadrazam ve gerek yeni sadrazamın sahib-i arz veya mütevellî temessükleriyle satın aldıkları tarla, bağ, bahçe, bostan vb. taşınmazlara dair mebzul miktarda kayıtlar mevcut.⁵⁵⁸ Bu kayıtlar göstermektedir ki iki kudretli sadrazam sıradan bir reaya gibi mirîden aldıkları bütün arazi ve çayırların bedellerini son kuruşuna kadar ödemişti.

Mustafa Paşa'nın Edirne'deki çiftlik yatırımları ayrı bir başlıkta incelenecek kadar detaylı ve önemli veriler barındırıyor. Bunlardan sadece Cısr-i Ergene'de (Uzunköprü)

⁵⁵⁷ 641: 333-334/353; 108/133.

⁵⁵⁸ 641: 340-350;108: 135-142.

yer alan büyük çiftlik ve değirmenin analiziyle iktifa ederek, vakfın Edirne yatırımlarını burada nihayete erdirmek niyetindeyiz.

Edirne'deki çiftlik yatırımları IV. Mehmed döneminde önemli bir ivme kazanmıştır. Öteden beri Meriç ve Tunca kenarlarında yer alan kadim çiftliklere, Timurtaş, Polat köyleri ile Kınık semtinde kentin kenar mahallerinde kurulan yeni çiftlikler eşlik etti. Yeni çiftliklerin büyük bir bölümü Yıldırım Bayezid, Murad Hüdavendigâr, Sultan Bayezid, Timurtaş Bey gibi büyük vakıf arazileri üzerine kuruldu. Kente akın eden askeriler tarafından oluşturulan bu çiftlikler, büyük çiftlik evleri ve köşklerle donatıldı. Bu itibarla bazılarının doğrudan üretimle ilgisi olmadığı söylenebilir.

Mustafa Paşa'nın Edirne'de satın aldığı gayrimenkuller içerisinde çiftlik yatırımları toplam yatırımların %22'sini meydana getirmiştir. Bunlar arasında 1.164.000 akçe yatırım maliyetiyle Ergene Nehri kenarında satın alınan çiftlik ve değirmenler doğrudan üretim merkezleriydi. Ergene Çiftliği, Cısr-i Ergene Kazası'na bağlı Yakup Bey Karyesi sınırları içerisindeydi ve 15 Aralık 1675'te satın alınmıştı.⁵⁵⁹ Çiftliğin önceki sahibi Hasan Çavuş, bir süre önce öldüğünden mirası eşi Safiye Hatun ile diğer vereselerine intikal etmişti. Çiftliğin kaç dönüm araziden meydana geldiğini bilemiyoruz. Fiyatına kıyasla binlerce dönüm olmalıydı. Satış işlemi çiftlikte bulunan bütün eşya ve hayvanları da kapsıyordu. Buradan hareketle çiftliğin boyutu hakkında bazı çıkarımlarda bulunabiliriz. Öncelikle nehir çok yakın olduğundan herhangi bir su sorunu olmamalıydı. Dahası iki büyük menzili ve bir çiftlik evi vardı. Çalışır durumda beş değirmen, zahire ambarları ve çok sayıda tarım aletleri bulunuyordu. Bunlardan bazıları sayılarıyla birlikte kaydedilmişti: 4 adet karasığır öküzü, 10 adet karasığır ineği, 9 adet karasığır buzağı, 5 adet karasığır danası, 8 adet su sığırı, ineği, danası, 37 adet arı kovanı, 3 pulluk, 10 adet saban ve saban demiri, 4 adet orak, 6 tırpan, 10 balta, 5 düven, 2 bel küreği, 4 çatal bel, 2 araba, 30 adet tavuk, 10 adet fiçı, 2 adet küp, 1 adet şirahane, 70 kile buğday, 27 kile çavdar ve arpa. Bu çiftlik, içerisindekiler ve yanındaki 200 kuruşluk diğer küçük bir arazi Mustafa Paşa'ya 6.200 kuruşa mal olmuştu.

Yakup Bey Çiftliği içindeki 5 değirmene iki yıl sonra 5 değirmen daha eklendi. Yeni değirmenler çiftliğin kuzey ve kuzeydoğusunda yaklaşık 25 km mesafedeki Yenice köyde, Ergene Nehri üzerinde yer alıyordu. Çiftliğin sahibi İbrikdar Mehmed Ağa, aslen

⁵⁵⁹ 641: 331/350; 108/132.

Midilli Adası'nın Kalonya Kazası ahalisinden bir reaya idi. Daha sonra bir şekilde askeri sınıfa dâhil olarak padişahın ibrikdarlığına kadar yükselmiş ve buradan kazandığı parayla çiftlik ve değirmenlere yatırım yapmıştı. 24 Haziran 1677 günü, İstanbul Mahmud Paşa Mahkemesi'nce, Mustafa Paşa'nın Süleymaniye sarayının kethüda odasında yapılan satış işlemine göre değirmenler toplam beş gözdü ve Ergene Nehri üzerinde yer alıyordu.⁵⁶⁰ Su değirmeni olduğu anlaşılan değirmenlerin üretim kapasitesi ve ne öğüttüğü belirtilmese de bunlar muhtemelen buğday, arpa ve çavdar öğütmede kullanılıyordu. Başka bir belgeden değirmenlerin aynı yıl içerisinde eski sahibi İbrikdar Mehmed Ağa'ya kiralandığı tespit edilmektedir.⁵⁶¹ 3.500 kuruşa alınan değirmen, satın alındığı yıldan başlamak üzere senelik 500 kuruştan 3 yıllığına Mehmed Ağa'ya kiralanmıştır. Bu durumda değirmen, fiyatı etkileyebilecek diğer olasılıklar yok sayıldığında, 7 yılın sonunda yatırım maliyetini finanse edecektir. Daha sonraki dönemlerde vakıf, Ergene Nehri üzerindeki bu değirmenlerden yılda ortalama 1000 kile buğday hasılatı ve bunun karşılığında buğday fiyatlarındaki değişime bağlı olarak da yılda 25.000 ila 70.000 akçe arasında gelir sağlamıştır.⁵⁶² Yedi sene gibi kısa bir sürede yatırım maliyetini finanse eden değirmenler, vakıf için oldukça kârlı bir yatırım alanı olmuştur.

İncelememizin bu bölümü Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın Edirne'deki vakıf yatırımlarını tespit etmek ve bu yatırımların kentteki yansımalarını sosyal tarih çerçevesinde ele almak üzere kaleme alınmıştır. Bu çerçevede öncelikle Edirne'nin politik önemi, kentsel topoğrafyası, semtleri, mahalleleri ve nüfusu üzerinde durulmuştur.

Burada dikkat çekmek istediğimiz ilk nokta IV. Mehmed'in Edirne'yi yönetim merkezine dönüştürmesiyle kente yoğun bir nüfus akışının yaşandığı ve şehrin artan nüfusuna paralel su, konaklama ve iâşe gibi yeni ihtiyaçlarının doğmuş olmasıdır. Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, kaymakam göreviyle on beş yıl boyunca Edirne'nin idari sorumluluğunu yürütmüştür. Dolayısıyla kentin sorunlarına hâkim bir yönetici

⁵⁶⁰ 641: 330/347; 108/131.

⁵⁶¹ 641: 331/349/108/131.

⁵⁶² Örneğin 1701 senesinde 50.000 akçe gelir elde edilmiştir. 1704 senesinde 1000 kile buğday mahsulü 27 akçeden satılarak 27.000 akçe, 1705 senesinde 1.000x35 hesabıyla 35.000 akçe, 1710 senesinde 1.000x26 hesabıyla 26.000, 1714 senesinde 1.000x70 hesabıyla 70.000 akçe gelir sağlanmıştır. BOA, Ev.HMH d.: 1158, 1321, 1373, 1435, 1639, 1913 ve 2763.

olarak Mustafa Paşa'nın vakıf yatırımlarını buna göre şekillendirmiş olabileceği hipotezinden hareketle, Paşa'nın Edirne'deki vakıf yatırımları ayrıntılı bir şekilde tetkik edildi. Bütünüyle birinci el satın alım belgelerinden derlenen veriler neticesinde, inşa harcamalarından bağımsız olarak Mustafa Paşa'nın Edirne'ye 9 milyon akçeye ulaşan yatırım yaptığı ortaya konuldu. Başlı başına bu durumun tespiti vakıf-şehir bağlamında bir Osmanlı kenti için öncü olma özelliğini taşımaktadır.

Bu bağlamda ikinci önemli nokta, vakıf yatırım alanlarının şehrin gelişimine ve yeni ihtiyaçlarına son derece uyumlu organize edilmiş olmasıdır. Bu bağ bizi henüz bilgi birikimimizin sınırlı olduğu Edirne şehrinin en azından bir bölümünün mekânsal yapısı, kentli mülk sahipleri, ev tipleri ve fiyatları, sarayları, su kaynakları ve çiftlikleri gibi konular üzerine bazı çıkarımlara sevk etmiştir. Ancak itiraf etmeliyiz ki, arşiv kaynaklarımızın özellikle kentsel topoğrafya, mekânsal örgütlenme alanlarındaki yetersizliği, 17. yüzyılda kentin kırsal mekân, toplumsal yapı, demografik ve mekânsal topoğrafyasını ele alan iki doktora çalışmasından destek alarak aşılmaya çalışıldı. Çalışmada ulaşılan sonuçlar şu şekilde özetlenebilir:

Kuruluş ve yükselme devrinin sultanları ve devlet adamlarınca çok sayıda kamusal eserlerle donatılarak “şenlendirilen” Edirne, 17. yüzyıla mamur ve imar edilmiş bir kent olarak girmiştir. Yüzyılın ikinci yarısında Edirne şehri dini, sosyal ve ticari alanda kentsel örgütlenmesini büyük ölçüde tamamlamış ve önemli bir kültür şehri kimliğini kazanmıştır.

17. yüzyılın ikinci yarısında Edirne şehri, muhtemelen Osmanlı İmparatorluğu'nda emlak piyasasının en canlı olduğu şehirdi. Gayrimenkuller çok hızlı el değiştiriyor, satın alınan bir gayrimenkul on-on beş yıl gibi bir sürede üç-dört katına satılabiliyordu. Aynı devirdeki Kayseri, Ankara, Amasya gibi Anadolu şehirlerinde nadiren gördüğümüz 1.000 kuruş ve üzeri fiyata sahip gayrimenkullere Edirne'nin her mahallesinde rastlamak mümkündü. Edirne evleri genellikle iki katlıydı. Orta-üst sınıfa hitap eden pahalı evler istisnasız bir şekilde *hâriciye* ve *dâhiliye* denilen çok sayıda yaşam alanına sahip iki ayrı yapıdan meydana geliyordu. *Hâriciye* ve *dâhiliye*li menziller aynı yapı içerisinde benzer yaşam alanlarına sahipti. Sofası, kileri, mutfığı, bahçesi, avlusu ve müstakil su kuyusu olan açık veya yarı açık mekânlı mülk ve kiralık vakıf evlere çokça rastlanırdı. Aynı mahallede varlıklı insanlarla yoksul insanların yan yana yaşadıkları bir

vakıa olmakla beraber Ayşekadın semtindeki evler, Tunca'nın öte yakasındaki veya Kınık semtindeki evlere kıyasla bariz bir şekilde daha pahalıydı.

Meriç ve Tunca kenarlarına kurulan kadim çiftliklere Timurtaş, Polat köyleri ile Kınık semtinde ve kentin kenar mahallerinde büyük bir bölümü askeriler tarafından kurulan yeni çiftlikler eşlik etti. Kente akın eden askeriler tarafından oluşturulan bu çiftlikler sayfiye çiftlik evleri ve köşklerle donatıldı.

1000 kuruş üzerindeki taşınmazların yaklaşık %80'ine sahip olan ibrikdar, çelebi, gümrük emini, defterdar, çavuş, kadı, müderris, harbendebaşısı ve görece ağa gibi askerilerin şehirdeki en pahalı gayrimenkulleri ellerinde bulundurmaları şaşırtıcı değildi. Devlet kaynaklı zenginlik hâlâ en yaygın varlık sembolüydü. Şehrin en pahalı mülklerinin sahipleri olduklarına göre onları Edirne'nin en varlıklı grupları olarak görmek gerekir.

Diğer tarafta artan nüfus halkın temel gereksinimlerinden olan suya talebi artırmıştır. Kanuni'nin kentin kuzeydoğusunda Pravadi Karyesi'nden kanallarla getirdiği miri suyun yetersiz kalması Mustafa Paşa'nın bu alana büyük bir yatırım yapmasıyla aşmaya çalışılmıştır. Yaklaşık 20.000 kuruş maliyetle Pravadi mirî suyoluna eklenen 53,5 masura su, Kınık semtinden şehre getirilerek yaptırılan on dört çeşme ve müstakil mülklere taksim edilmiştir. Edirne Bostancıbaşısı olan kişinin aynı zamanda su nazırı olarak kentin su sorunlarını yakından takip ettiği tespit edilmektedir.

Kırmızı renkli kiremit örtülü saraylar ve köşkler hiç şüphesiz 17. yüzyıl Edirnesinin panoramasında ilk göze çarpan yapılarıdır. Bu dönemde hemen hemen her mahalle veya semtte bir paşa sarayına, köşküne veya konağına rastlamak mümkündür. Mustafa Paşa'nın Mehmed Ağa Mahallesi'ndeki yatay mimariye sahip, birkaç mahalleye komşu büyük sarayı, Ayşekadın semtinde önemli mekânsal dönüşümlere yol açmıştır. Fazıl Ahmed Paşa'nın veresesinden satın alınan iki sarayla birlikte Mustafa Paşa'nın Edirne'deki üç sarayı ve bir köşkü, vakfedilmiş olmasına rağmen daha sonra müsadere edilerek elçilere tahsis edilmiştir.

Son olarak Mustafa Paşa'nın Edirne yatırımlarının, vakfin muhasebe defterlerine nasıl yansdığı üzerinde durulabilir. Görünen o ki yatırımlardan beklenen maddi karşılık alınamamıştır. Muhasebe defterleri, yatırım maliyetlerinin 18. asrın sonlarına kadar

nominal düzeyde bile karşılanamadığını ortaya koyar. Vakfın taşınmazları hızla elden çıkmıştır. Gelinen aşamada, Mustafa Paşa'nın Mehmed Ağa Mahallesi'ndeki sarayı üzerine kurulu kargir erkek muallim merkezi ve kargir inhisarlar binası ve iki adet küçük arsa ve evi dışında Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı'nın Edirne'de mülkü kalmamıştır. Asırlara meydan okuyan Selimiye arastası önündeki meşhur çeşme, Edirne'de Mustafa Paşa'dan geriye kalan tek hayrat eseridir.

3.6. MERZİFONLU KARA MUSTAFA PAŞA VAKFI'NIN İSTANBUL'UN KENTSEL GELİŞİMİNE KATKISI

Osmanlı kentlerinin fiziki dönüşümü ve kentsel gelişiminde vakıf kurumundan azami ölçüde yararlanıldığı bilinen tarihsel bir gerçektir. Osmanlı sultanları, hanedan üyeleri ve paşaların öncülüğünde kurulan *merkezi vakıflar*, Osmanlı kentlerinin kimliklerini belirleyici ana unsurlar olmuşlardır. Belirli bir program dâhilinde geliştirilen, vakıf-kent ilişkisinin en açık izlenebildiği kentlerin başında hiç şüphesiz kadim İstanbul şehri gelir. Buradan hareketle, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı'nın İstanbul'un gelişimine ne tür katkılar sağladığı bu bölümün temel konusunu oluşturur.

1660 tarihli büyük İstanbul yangını ve aynı yılın nisan ayında meydana gelen Galata yangını tarihi Suriçi bölgesinin ve Galata'nın kentsel gelişiminde önemli kırılmaları beraberinde getirmiştir. Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın vakıf yatırım alanlarının bir bölümü söz konusu yangınlarla bütünüyle yıkıldığı anlaşılan bazı mahalle, saray, gümrük binaları, debbağhaneler, hamam, hanlar ve mescitlerin yeniden imarı ve inşaa faaliyetlerini kapsar. Dolayısıyla 1660 yangını ile Mustafa Paşa'nın vakıf yatırımları arasında doğrudan mutlak bir bağ vardır.

Burada öncelikle Merzifonlu Vakfı'nın kentin hangi semtlerinde ne tür yatırımlar yaptığı yatırım maliyetleriyle beraber ortaya konulmuş, daha sonra bu yapıların tarihi süreç içerisinde geçirdiği dönüşümler, vakıf kurumuna özel bazı kavramsal sorunlara atıfla ele alınmıştır. Çalışmanın bu bölümü dört alt başlık altında toplanmıştır. Birinci alt başlıkta İstanbul'un Suriçi bölgesinde Süleymaniye Camii ile Haliç arasında yer alan ve 1660 yangınının çıktığı noktalar olması itibariyle de bütünüyle yanan Kepenekçi Sinan Efendi ile Hoca Hamza mahallelerindeki vakıf yatırımları incelenmiştir. Hocapaşa'da ve Kapalı Çarşı girişinde yer alan vakıf hanlar ile Hocapaşa toplu konut projesi ve Mustafa Paşa'nın medresesi yanındaki dükkân ve menziller de aynı başlıkta

tetkik edilmiştir. İkinci alt başlıkta vakfın Yedikule'deki salhane, debbağhane, mumhane, han, yağkapanı, kollukhane, hamam ve mescidi ele alınırken, üçüncü başlıkta bütünüyle Eyüp sahilindeki yatırımlar incelenmektedir. Son olarak dördüncü alt başlık Galata-Karaköy sahilinde, Galata gümrüğü de dâhil olmak üzere vakfın gerçekleştirdiği büyük dönüşümler ile Ortaköy'deki vakıf yatırımları konu edilir.

3.6.1. Süleymaniye Sarayı, Kepenekçi Sinan Efendi ve Hoca Hamza Mahalleleri

İstanbul'un yaşadığı en büyük felaketlerden olan 1660 yangını, tarihi Suriçi bölgesinin genelinde etkili olarak bölgenin üçte ikisini küle çevirmiştir.⁵⁶³ Süleymaniye Camii'nin aşağısında Haliç'e açılan Odunkapı ile Ayazmakapı civarında bir oduncu dükkânında başladığı anlaşılan yangın, şiddetli rüzgârın da etkisiyle kısa sürede surların içine sıçrayarak çeşitli kollara ayrılıp 48 saatten fazla sürmüştür.⁵⁶⁴ Unkapı'ndaki keresteci dükkânlarından sur içine taşınan yangın, bir koldan Süleymaniye ve Bayezid semtlerini etkisi altına almış, oradan Zeyrek Yokuşu'ndan Saraçhane güzergâhına geçerek Fatih Camii avlusunda nihayet bulmuştur. Diğer bir kolu Süleymaniye'nin altından doğuya doğru Kapalıçarşı bölgesini, Mahmud Paşa'yı etkisi altına alarak Hocapaşa Mahallesi'nin nihayetinde Gülhane'de son bulmuştur. İkinci gün At Meydanı'ndaki yeniçeri odalarını küle çevirdikten sonra Kadırga, Kumkapı, Nişancı ve Samatya semtlerini etkisi altına almıştır. Yangının canlı tanıklarından Mehmed Halife'ye göre yaşanan felakette iki bin yedi yüz kişi ölmüş; yüz yirmi saray, yüzden fazla mahzen, üç yüz altmış cami, kırk büyük hamam ile çok sayıda medrese, mescit, hangah ve han yanıp kül olmuştur.⁵⁶⁵ Eremya Çelebi'ye göre ise Suriçi'nde on sekiz büyük çarşıdan on üçü, kırk beş büyük fırın, iki yüz at değirmeni, doksan hamam, bin mescit, yetmiş cami, sayısız türbe, sebilhane, çeşme, Ermeni ve Rumlara ait dokuz kilise, Yahudilerin otuz altı sinagogu ile çok sayıda Mevlevi tekkesi, saray, köşk, mektep, medrese ve ev yanmıştır.⁵⁶⁶ Yangından sonra evleri yanan binlerce harikzede, İstanbul dışında Çorlu, Silivri, Çatalca'nın yanı sıra yakın illere veya memleketlerine göçmek zorunda

⁵⁶³ 1660 yangını hakkında mufassal bir etüt için bakz.: Kenan Yıldız, *1660 İstanbul Yangını ve Etkileri: Vakıflar, Toplum ve Ekonomi*, TTK, Ankara 2017.

⁵⁶⁴ Mehmed Halife, *Târih-i Gılmânî*, haz. Ertuğrul Oral, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora tezi, İstanbul 2000, s. 78-79; *Vekâyinâme*, s. 142-43; Kevork Pamukciyan, "Eremya Çelebi'ye Göre İstanbul'un 1660 Yangını", *İstanbul Yazıları: Ermeni Kaynaklarından Tarihi Katkılar, I*, Yayına Hazırlayan: Osman Köker, Aras Yayıncılık, İstanbul 2002, s. 102-111; *Silahdar Tarihi, I*, s. 184.

⁵⁶⁵ *Târih-i Gılmânî*, s. 80.

⁵⁶⁶ "Eremya Çelebi'ye Göre İstanbul'un 1660 Yangını", s. 106.

kalmıştır. Abdurrahman Abdi Paşa'nın *vekâyinâme*'sinde ve *Silahdar Tarihi*'nde yangın sonunda iki yüz seksen bin hanenin tahrip olduğu belirtilir.⁵⁶⁷ Bu sayının abartılı olduğunda şüphe olmamakla beraber birçoğu vakıflara ait binlerce dükkân, menzil, hane, mahzen vb. yapının yandığı ve yangın sonrasında akarlarını kaybeden çok sayıda vakfın mali sorunlar yaşadığı bir vakıdır.⁵⁶⁸

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın Süleymaniye Sarayı ile Kepenekçi Sinan Efendi ve Hoca Hamza mahalleleri 1660 büyük İstanbul yangınının çıkış noktasında bulunuyordu. Odunkapısı'ndan surların içine sıçrayan yangın bu iki mahalleyi ve Süleymaniye Sarayı'nı bütünüyle küle çevirmiştir.

Bu mahallelerdeki yatırımlar önceden Siyavuş Paşa Sarayı olarak anılan Mustafa Paşa'ya satılmasını müteakip Süleymaniye Sarayı adıyla meşhur olan sarayın Paşa'ya devriyle hız kazanmıştır. Süleymaniye Sarayı'nın satın alımı bölgenin bir nevi istimlakini beraberinde getirmiştir. Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın İstanbul dâhilinde vakfı adına aldığı gayrimenkullerin satış, devir, istibdal, mukataa ve icareteyn ile kiralama nev'inden mahkeme ve mütevellî temessük işlemleri Süleymaniye Sarayı'nın kethüda odasında gerçekleştirilmiştir. 1660 yangını öncesi İstanbul'daki en büyük paşa sarayı olduğu anlaşılan yapının Mustafa Paşa'nın mülkiyetine geçişi de bir hayli dikkat çekicidir.

Süleymaniye Sarayı, III. Murad (1574-1595) devrinde üç kez sadrazamlık yapmış olan II. Selim ile Nurbanu Sultan'dan doğma Fatma Sultan'la evli Siyavuş Paşa (ö. 1602) tarafından yaptırılan bir Mimar Sinan eseridir.⁵⁶⁹ Siyavuş Paşa Sarayı, Mehmed Halife'nin 1665'te tamamladığı *Tarih-i Gilmânî*'sinde yazılana bakılırsa Ayasofya Camii ve İbrahim Paşa'nın At Meydan'ındaki sarayına kıyas kabul etmeyecek devasa boyutuyla İstanbul içindeki en büyük sivil saraydır.⁵⁷⁰ Siyavuş Paşa'nın ölümüyle oğlu

⁵⁶⁷ *Vekâyinâme*, s.143; *Silahdar Tarihi*, I, s. 184-185.

⁵⁶⁸ Yangın sonrası mali sorunlar yaşayan vakıflar icâreteyn, mukataa, yeniden inşa, istidane gibi yöntemlerle varlıklarını sürdürmeye çalışmışlardır. Yıldız, *a.g.e*, s. 114-159.

⁵⁶⁹ Sâî Mustafa Çelebi, *Yapılar Kitabı: Tezkiretü'l-Bünyan ve Tezkiretü'l-Ebniye (Mimar Sinan'ın Anıları)*, Haz: Hayati Develi, Koç Kültür Sanat A. Ş. Koçbank Yayınevi, İstanbul 2003, s. 107.

⁵⁷⁰ "... Bu şehirde (İstanbul) maruf ve meşhur olan sultanlar ve hanımlar ve vüzerâ sarayları yüz yirmiden mütecevizdir ki her biri binâ-i Şeddad'dan numune idi. Kavm-i Şeddad'dan sonra bu güne acib ve garîb binalar kimseye müyesser olmuş değildir. Ol zikrettiğimiz sarayların ednâsı At Meydanında olan İbrahim Paşa sarayıdır ve sarayların a'lâsı Süleymaniye Camii'nin altında Sultan Süleyman vüzerâsından Siyavuş Paşa sarayıdır. Şol mertebe sara idi ki Ayasofya andan numune ve nişân olur. Zamanımızda veziriazam olan Arnavud Murad Paşa tasarrufuna malik oldukda eski saray olmakla tamirine mübâşeret olundukta

Mustafa Paşa'ya intikal eden 300 odalı, 7 ila 15 arasında hamamı bulunan, 1.200 pencereci eşsiz manzaraya sahip saray, 1650'de 30.000 kuruşa devrin sadrazamı Arnavud Kara Murad Paşa'ya geçmiştir.⁵⁷¹ Kara Murad Paşa (ö. 1655) Siyavuş Paşa veresesinden satın aldığı sarayı aynı yıl süknasının (oturma hakkı) kendisine verilmesi; vefatından sonra ise mütevellî olarak atadığı Budakzade Mehmed Efendi tarafından kiraya verilerek elde edilecek gelirin evlatlarına verilmesi koşuluyla vakfetmiştir.⁵⁷²

Murad Paşa'nın ölümünden sonra kirası çok yüksek olduğu gerekçesiyle kimseye kiraya verilemeyen saray, zamanla harap olmuştur. Bunun üzere mütevellî Budakzade Mehmed Efendi, sarayın icareteyn ile kiraya verilmesi için mahkemeden kendisine izin verilmesini talep etmiştir. Dönemin Şeyhülislamı Mehmed Efendi'den alınan fetva neticesinde icareteyn ile kiralamaya ruhsat çıkmış, bunun üzerine 1659/60'da Köprülüzade Fazıl Ahmed Paşa'ya icareteyn ile kiraya verilmiştir.⁵⁷³ Murad Paşa Vakfi'nin mütevellisi Budakzade Mehmed Efendi tarafından düzenlenen 1661-62 tarihli iki ayrı temessük hüccetine göre Fazıl Ahmed Paşa'ya icareteyn ile kiraya verilen saray, 1660 tarihli büyük İstanbul yangınında bütünüyle yanmıştır.⁵⁷⁴ Fazıl Ahmed Paşa, yanan saray için mahkemeden yeniden bedel tespiti talebinde bulunmuş, yapılan keşif neticesinde binadan eser kalmadığı için yapının enkazı ve arsasının mukataa-i zemin karşılığında yeniden kiraya verilmesi hususunda vakfa ruhsat verilmiştir. Bunun üzerine Fazıl Ahmed Paşa, 16 Ağustos 1661'de mukataa ile tasarrufundaki saray arsasından 3.532 zira bölümünü ifraz ve üzerine bir köşk yaptırarak amcazadeleri Hüseyin Ağa'ya mütevellî izniyle ferağ ve tefviz etmiştir. Sarayın mülkiyetine sahip Murad Paşa Vakfi mütevellisi Budakzade Mehmed Efendi tarafından düzenlenen 24 Nisan 1662 tarihli diğer bir temessük hüccetiyle Sadrazam Fazıl Ahmed Paşa, tasarrufundaki 8.872 zira mütebaki saray arsasının devrini de gerçekleştirmiştir. Arsanın ferağ edildiği kişi yine aileden biri ve bu tarihte kaptanıderya olan Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'dır. Devredilen arsa için Fazıl Ahmed Paşa'nın herhangi bir bedel talep etmediği anlaşılıyor. Saray arsası yıllık 8 bin akçe zemin kirası ve üzerine her ne bina edilirse kiracının

sarayın pencerelerin bin iki yüz pencere saymışlar ve üç yüz odadan mütecâviz ve on beş hamam ve üç etmekçi dükkânı içinde mevcut idi...", *Tarih-i Gilmânî*, s. 77.

⁵⁷¹ Naima Mustafa Efendi, *Naimâ Tarihi*, V, Haz. Zuhuri Danışman, Zuhuri Danışman Yayınevi, İstanbul 1969, s. 2014; *Tarih-i Gilmânî*, s. 77.

⁵⁷² VGMA, 730: 115/76.

⁵⁷³ 641: 219/141; 641: 221-222; 108: 64-65.

⁵⁷⁴ 641: 221/142; 641: 222/142; 641: 222/144; 108: 64-65.

mülkü olmak şartıyla Mustafa Paşa'ya mukataa usulüyle kiralanmıştır. Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, 1663 yılında Terkos'tan lağımlar ve kanavatlar açarak çıkarttığı üç masura suyu o güzergâhtan geçen Köprülü Mehmed Paşa ve oradan da Sultan Süleyman su yollarına ilhak ederek saray arsasına getirtmiş ve böylece sarayın yeniden inşaatına başlamıştır.⁵⁷⁵ Belgelerden sarayın inşaatının 1667 senesi itibariyle büyük ölçüde bitirildiği anlaşılıyor.⁵⁷⁶ Ancak Mustafa Paşa, sarayın Siyavuş Paşa zamanındaki tam sınırlarına teknilini 1676'da yaptığı bu konudaki son devir işlemiyle gerçekleştirmiştir.

Rumeli Kazaskeri Mehmed Efendi tarafından düzenlenen 24 Temmuz 1676 tarihli bu devir işlemi, yukarıda 1661'de Fazıl Ahmed Paşa'nın üzerine bir köşk yaptırarak 3.532 zira ebadındaki kısmını ferağ ettiği amcazade Hüseyin Ağa'nın hissesi hakkındadır. Hüseyin Ağa, Mekke'de hac farizasını ifa ederken ölmüş ve veraseti kızı Ayşe ile kız kardeşi Emine hanımlara geçmiştir. Müzayedeye çıkartılan dahiliye-hariciye vasıflı köşkün dahiliye bölümünde 8 oda, 3 sofa, 1 camekanlı hamam, mutfak, su mahzeni ve bir miktar bahçe bulunmaktadır. Hariciye bölümü üç katlı bir yapıdır. Yapının üçüncü katında 5 oda, 1 camekânlı hamam, 2 sofa, şadırvanlı ve sebilli büyük bir kütüphane, ikinci katında 8 adet hizmetli odaları, alt katında ise ahır, harabe bir hamam, mutfak ve iki masura da suyu vardır. Neticede Mustafa Paşa, arsa için Murad Paşa Vakfı'na senelik 2 bin akçe mukataa bedeli ve köşk içinse Hüseyin Ağa varislerine 14.000 kuruş ödeyerek müzayedeyi kazanmıştır. Böylece yıllık 10.000 akçe mukataa (zemin kirası) bedeliyle, üzerindeki yapılar mülkiyet üzere Mustafa Paşa'ya geçmiş, Paşa da yaptırdığı sarayı, Eyüp ve Topkapı haricindeki diğer saraylarla beraber önce kendisinin, ölümünden sonra da çocuklarının ikametgâhı için vakfetmiştir.⁵⁷⁷

Mustafa Paşa'nın 16 Nisan 1678 tarihli vakfiyesine göre Süleymaniye Sarayı yaklaşık 20 dönüm arazi üzerine kurulu olup 100 civarında odası, 35 sofası, 6 adet tam teşekküllü hamamı, içinde 4 adet havuz ve şadırvanların bulunduğu tezyin edilmiş bir köşkü, Haliç'e nazır çini süslemeli büyük 2 divanhane ve bir arz odası, büyük bir kütüphanesi, 5 mutfağı, 5 kileri, 10 mahzeni ve 5 büyük ahırını buluyordu. Bunların yanı sıra kethüda, çavuşbaşı, tezkireci, vekilharç, hazinedar, cariye, iç oğlanları ve hizmetçiler için tahsis edilmiş ayrı bölümler vardı. En büyüğü üç katlı olarak inşa

⁵⁷⁵ 641: 223/144; 108/65.

⁵⁷⁶ 641: 189-190/103; 641: 213/133.

⁵⁷⁷ 641: 50/1.

edilmiş duvarlarla çevrili bu saray, çakıl taşlarıyla döşenmiş envai çiçek ve ağaçlarla bezenmiş, içerisinde çok sayıda havuzlu köşk ve dinlenme alanlarının bulunduğu geniş bir bahçe içerisinde kurulmuştu. Sarayın iki büyük kapısından biri Haliç tarafında Kepenekçi Sinan Efendi Camii'ne, üst taraftaki kapı ise Süleymaniye Camii'ne açılıyordu.

Süleymaniye Sarayı, Odunkapısı'ndan Süleymaniye Külliyesi'nin bulunduğu küçük tepeye kadar genişlediği anlaşılan Kepenekçi Sinan Efendi ile Hoca Hamza mahallelerinin hudutları dâhilinde yer alıyordu. Bu mahallelerdeki vakıf yatırımları için yapılan satın alım işlemleri büyük ölçüde 1677 senesinin Kasım ve Aralık aylarında yapılmıştır. Bu iki mahallede toplam 26 adet menzil ve menzil arsası satın alınmıştır.⁵⁷⁸ Taşınmazların üçü mülk olarak şahıslara ait iken geriye kalan 23 taşınmaz çeşitli vakıflara aittir. Söz konusu vakıflar şunlardır: Kepenekçi Sinan Efendi Vakfı, Hoca Üveys Vakfı, Hacı Reis Vakfı, Cerrah Muslihiddin Vakfı, Mismârî Şuca Vakfı, Mustafa Kethüda Vakfı ve Hoca Hamza Vakfı.

Belgelerden söz konusu mahallelerde işleme konu 26 menzilin dışında, menzil ve menzil arsası vasıflı bu taşınmazlara bir şekilde sınırı olan 20'si özel mülk ve 30'u da vakıf malı olan toplam 76 menzilin yaklaşık konumu ve sahiplerine ilişkin bilgiye de ulaşabilmekteyiz. Tüm bunlar bu iki mahalle için yapılacak genel değerlendirmeler için ölçülebilir yeterli veriler niteliğindedir.

Daha önce ifade edildiği üzere bu iki mahalle 1660 büyük İstanbul yangınının çıktığı noktada bulunmasından mütevellit, muhtemelen yangından en çok etkilenen bölgelerdi. Nitekim yangının üzerinden on yedi sene geçmesine rağmen mahalleler henüz yangının etkisini atlatabilmiş değildir. Buna dair 4 Kasım 1677 tarihli bir belgede, önceden Kepenekçi Sinan Efendi Mahallesi'nde yaşadığı anlaşılan ve muhtemelen yangın sonrasında Kemal Paşa Mahallesi'ne taşınan Hacı Halil bin Mehmed, Kepenekçi Sinan Efendi Mahallesi'nde Mustafa Paşa'ya sattığı evini "münhedim mülk menzirim enkazı" diye tanımlıyordu.⁵⁷⁹ Hacı Halil'in Kepenekçi Sinan Efendi Mahallesi'nde yıkık vaziyetteki evinin iki tarafında yine Mismârî Şuca Vakfı ile Mustafa Kethüda Vakfı'nın menzil enkazları vardı. İki tarafı ana yol olan ve kimsenin oturmadığı yıkık vaziyetteki

⁵⁷⁸ 641: 183-241.

⁵⁷⁹ 641: 224/145.

bu ev için Mustafa Paşa 1.000 kuruş ödemiştir. Bir gün sonra düzenlenen diğer bir belgede, bu kez Hacı Halil'in kızları Rabia ve Ümmetullah hatunların müşterek mülkiyetinde olan evin satışı gerçekleştirilmiştir.⁵⁸⁰ Kepenekçi Sinan Efendi Mahallesi'nde bir tarafında Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın Süleymaniye Sarayı, bir tarafında Hatice Hatun'un mülk menzili, bir tarafında mahalleye adını veren Kepenekçi Sinan Efendi Vakfi menzili ve diğer cephesi ana yol olan menzil de "muhterik mülk menzil arsası" olarak tanımlanmıştır. Söz konusu menzil enkazı ve arsası için Mustafa Paşa, 2.000 kuruş ödemiştir. Aynı gün gerçekleştirilen diğer bir satış işlemine konu taşınmaz yine yangında yıkılan 474 zira muhterik bir menzil arsası hakkındadır.⁵⁸¹ Arsanın sahibi bu esnada Garipler Mahallesi'nde ikamet eden hemen yukarıdaki Hatice Hatun'dur. Bir tarafında Hacı Halil'in menzil arsası, diğer tarafında Süleymaniye Sarayı olan ana yolla çevrili bu menzil arsası için 1.150 esedi kuruş ödenmiştir. Tüm bu satış işlemleri Süleymaniye Sarayı'nın kethüda odasında yapılmıştır. Devleti, Mahmudpaşa Mahkemesi'nden kadı naibi İbrahim bin Recep, Mustafa Paşa'yı da kethüdası Hasan Ağa bin Ali temsil etmiştir.

Kepenekçi Sinan Efendi ile Hoca Hamza mahallelerindeki taşınmazların önemli bir bölümünün mülkiyeti mahallelere adını veren bu iki vakıf ile Mismâri Şuca ve Cerrah Muslihiddin vakıflarına aitti. Yangın öncesi icare (basit kiralama) ve icareteyn (çifte kiralama) ile kiraya verilmekte olan menzil, hane, oda nitelikli taşınmazların birçoğu yangın sonrası tekrar basit kiralama veya icareteyn ile kiralama imkânı bulunamadığından statü değiştirerek mecburen vakıf için daha az karlı bir kiralama metodu olan mukataaya dönüştürülmüştür. Buna dair 14 Aralık 1677 tarihli iki örnek uygulamanın nasıl gerçekleştirildiği hususunda önemli veriler sunmaktadır.⁵⁸² İlk örnek, Kepenekçi Sinan Efendi Vakfi'nin Odunkapısı dâhilinde aynı isimli mahallede büyük İstanbul yangınında bütünüyle yanan dört menzil arsasının mukataaya dönüştürülerek Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfi'ne kiralanması hakkındadır. Belgeye göre Kepenekçi Sinan Efendi Vakfi mütevellisi Abdurrahman Çelebi mahkemeye başvurarak vakfa ait dört menzilin yangında kül olduğunu, yeniden inşa etmek için vakfın parasının ve imar izninin olmadığını, geliri giderini karşılamadığından kiracıların da tamire

⁵⁸⁰ 641: 224/146.

⁵⁸¹ 641: 225/147.

⁵⁸² 641: 235/167; 641: 236/169.

yanaşmadığını ileri sürerek yıllardır bu taşınmazlardan vakfin bir akçe dahi gelir elde edemediğini belirtmiştir. Bunun üzerine müteveli, muhterik menzil arsalarını icareteyn ile kiraya vermek için ilana çıktığını ancak kimse rağbet etmediği için kiracı bulamadığından bahisle son tahlilde menzil enkazlarının satışı ve arsalarının da mukataa ile kiraya verilmesi için kendisine izin verilmesini ve konunun mahallinde keşfini talep etmiştir. Mahkeme, hassa mimarlarından oluşan bilirkişiler marifetiyle mahallinde yaptığı incelemeler neticesinde menzil enkazları için 10.470 akçe, 612 zira arsa için de yıllık 2.420 akçe ecr-i misil belirlemiştir. Geline aşamada menzil enkazı ve arsası mahkemenin belirlediği fiyat üzerinden mukataaya dönüştürülerek Mustafa Paşa Vakfı'na kiralanmıştır.

Bu konudaki ikinci örnek yine Kepenekçi Sinan Efendi Mahallesi'nde bu kez Mismârî Şuca Vakfı'na ait üç adet menzil enkazı ve arsasının mukataaya dönüştürülmesi hakkındadır. Mismârî Şuca Vakfı mütevellisi Hüseyin Çelebi Abdurrahman Çelebi'nin yukarıda sıraladığı aynı gerekçelerle mahkemeden menzillerin enkazı ve arsaları için bedel tespiti talebinde bulunmuştur. Bilirkişiler üç adet menzil enkazı için 9.000 akçe, toplam 559 zira arsa için de senelik 2.484 akçe ecr-i misil tespit etmiş, arsa ve enkazlar mahkemenin belirlediği fiyat üzerinden Mustafa Paşa Vakfı'na devredilmiştir.

Belgelerden yangın sonrası bölgedeki vakıf menzillerin toparlanmasının mülk menzillere oranla çok daha uzun sürdüğü anlaşılıyor. Bölgede 1677 senesinde henüz birçok vakıf menzili tamir edilemediğinden vakıflar, yangından geriye kalan enkaz ve arsalarının satışlarını gerçekleştirmektedir. Buna ilişkin Hoca Hamza Mahallesi'nde gerçekleşen bir satış işleminde, Hoca Hamza Mahallesi Mescidi müezzini Süleyman Halife bin Ali, bir tarafında Recep Ağa menzili, bir tarafında Çörekçi menzili ve iki tarafında yol olan ve 1660 yangınında yıkıldığından kendi parasıyla yeniden inşa ettirdiği arsası Hoca Hamza Mahallesi Mescidi Vakfı'na senelik 300 akçe mukataa ile kiralanmış menzili 250 esedi kuruşa Mustafa Paşa'ya satmıştır. Bunun üzerine Hoca Hamza Vakfı da arsayı aynı bedelle Mustafa Paşa Vakfı'na ferağ ve tefviz etmiştir.⁵⁸³ Diğer bir örnekte Kepenekçi Sinan Efendi Mahallesi'nde sakin iken ölen Abdülmuin Efendi'nin vereseleri Mehmed ve Hatice adlı kişiler, babalarından intikal eden ve bir tarafı Mustafa Paşa'nın Süleymaniye Sarayı, bir tarafı İmam Seyyid Ahmed Efendi

⁵⁸³ 641:183/95.

menzili, bir tarafı Hacı Halil menzili ve bir tarafı yol olan Cerrah Muslihiddin Vakfı'ndan aylık 40 akçe kirası bulunan 172 zira arsa üzerindeki menzilin tasarruf hakkını 250 kuruşa, vakıf da arsayı 400 kuruşa Mustafa Paşa'ya devretmiştir.⁵⁸⁴

Vakıf gayrimenkullerini icareteyn yöntemiyle tasarrufunda bulunduran kiracılar, yanan ya da yıkılan yerleri müteveli izniyle yeniden imar edebilirdi. Ancak 1660 yangını hem vakıfları hem kiracıları derinden sarstığından imar imkânı olmayan kiracılar haklarını farklı biçimlerde devretmek zorunda kalmışlardı. Bu durumdaki kiracıların en çok başvurduğu yöntem, her halükarda müteveli iznine merbut olmak koşuluyla, yanan menzil enkazının satışı şeklinde tezahür etmiştir. Menzil enkazları arsanın değerine yakın kıymetleriyle gerek vakıf gerekse mutasarrıflar için yeni bir gelir kaynağı durumundadır. Bu tür devir işlemine konu mülklerin sahiplerinden biri de Balkapanı'nda ikamet eden Hava Hatun'dur.⁵⁸⁵ Havva Hatun'un Kepenekçi Sinan Efendi Mahallesi'ndeki devir işlemine konu menzilin bir tarafında mahalle mescidine tahsis edilen menzil, diğer tarafında Mismârî Şuca Vakfı menzili ve iki tarafında ana yol vardır. Mismârî Şuca Vakfı'ndan aylık 152 akçe icare-i müecceleli olan 292 zira arsa üzerindeki menzil muhterik vaziyettir. Havva Hatun, tasarrufundaki menzil enkazını 450 kuruşa Mustafa Paşa'ya satmıştır. Arsanın sahibi vakıf da arsayı 550 kuruşa Paşa'ya ferağ etmiştir. Öte yandan Havva Hatun'un enkaz için arsanın değerine yakın aldığı para, tasarruf yetkisinin devri için alınan bir tür "hava parası" da olabilir. Ancak arsa ve enkaz bedeli arasında her zaman böyle bir bağıntı bulunmaz. Örneğin Kepenekçi Sinan Efendi Mahallesi sakinlerinden Emine ve Cemile hanımlar, Mustafa Paşa'nın sarayına komşu 95 zira menzil enkazını 180 kuruşa satarken,⁵⁸⁶ komşuları Emine ve Saliha kadınlar aynı yerdeki Kepenekçi Sinan Efendi Vakfı'na aylık 97 akçe müeccelesi olan yıkık/muhterik vaziyetteki 280 zira menzil enkazını ancak 67 esedi kuruşa satabilmiştir.⁵⁸⁷

Yangın sonrası birçok vakfın en az %50 oranında kira kayıpları yaşadığı görülmektedir. Vakıflar, icareteyn ile kiraya verilmekte olan yıkılmış ve yanmış durumdaki vakıf menzillerinin aylık kira bedellerini kiracıların talepleri doğrultusunda yarıya indirmek

⁵⁸⁴ 641: 185-186.

⁵⁸⁵ 641: 227/150.

⁵⁸⁶ 641: 232/161.

⁵⁸⁷ 641:233/163.

zorunda kalmıştır.⁵⁸⁸ Bu konuda çok sayıda örnek mevcut olup bunlardan sadece üçünün üzerinde durulacaktır. İlk örnek Mismârî Şuca Vakfı'na ait Kepenekçi Sinan Efendi Mahallesi'nde Süleymaniye Sarayı'na komşu 130 zira arsası olan bir menzil hakkındadır.⁵⁸⁹ 27 Kasım 1657 tarihli tapu kaydına göre Mismârî Şuca Vakfı'ndan aylık 50 akçe müeccele ile kiralanan ve bu tarih itibariyle Siyavuş Paşa Sarayı'na bitişik konumdaki bir odalı, bahçeli hanenin kiracısı Silahşor Mehmed, vârissiz ölmüştür. Bunun üzerine vakfa rücu eden hane aynı yıl 2.500 akçe muaccele ve aylık 50 akçe müeccele ile Ramazan Çelebi adlı kişiye icareteyn ile yeniden kiraya verilmiştir. Ramazan Çelebi, büyük İstanbul yangınında kül olan hane üzerindeki tasarruf hakkını 8 Haziran 1662'de Hatice Hatun'a devretmiştir. Vakıf, Hatice Hatun'la yaptığı yeni sözleşmede 50 akçe olan aylık kira bedelini 25 akçeye indirmek zorunda kalmıştır. Hatice Hatun, bundan bir ay sonra düzenlenen diğer bir temessük hüccetiyle hakkını Hasan Ağa bin Ali'ye ferağ etmiştir. 1677 yılına gelindiğinde taşınmazın aylık kirası 5 akçeye kadar düşmüştür. Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, menzil enkazının son sahibi olan Hasan Ağa'ya enkaz için 250 kuruş, arsa sahibi Mismârî Şuca Vakfı'na da 200 kuruş ödeyerek arsayı satın almıştır. Aradan geçen 20 yılda taşınmazın aylık kirası 50 akçeden 5 akçeye düşmüştür. Yaşanan kayıp %90'dır.

Aynı mahallede Kepenekçi Sinan Efendi Vakfı'na ait icareteyn ile kiraya verilmekte olan menzilde yaşanan kira kaybı %50'ydı. Büyük İstanbul yangınından dört ay sonra Kepenekçi Sinan Efendi Vakfı mütevellisi Hüseyin Efendi tarafından düzenlenen Kasım 1660 tarihli temessük hüccetine göre taşınmaz Nuh Çelebi'nin tasarrufundadır.⁵⁹⁰ Nuh Çelebi, yangından önce menzil için vakfa aylık 60 akçe kira ödemekteydi. Kiracı Nuh Çelebi, yangın neticesinde bütünüyle yanarak kendisinden eser kalmayan menzilin arsası üzerine kendi parasıyla müceddeden bir hane yapmak niyetiyle vakıftan izin istemiştir. Yapılan anlaşma uyarınca kiracıya ruhsat verilmiş ancak bu esnada aylık kira bedeli de 30 akçeye indirilmiştir. Bir yıl sonra taşınmaz, Şeyh İbrahim Efendi kızı Ayşe

⁵⁸⁸ İcareteyn yöntemi, bir taşınmazın kıymetini doğrudan etkileyen durumlar karşısında gerek mütevellie ve gerek kiracıya aylık kira bedelini mahkemeye kararıyla yeniden düzenleme yetkisi sağlıyordu. Bu bağlamda 19. yüzyılda vakıfların *icâre-i kadim* olarak adlandırdığı, enflasyon ve artan fiyat hareketleri karşısında gerileyen aylık kira bedellerini zamlarla güncellemeye çalıştığı, kiracıların ise taşınmazın kıymetini doğrudan etkileyen deprem, yangın gibi doğal afetler sonrası indirim talebinde bulunduğu görülür. Pantık, "Osmanlı'da İcâreteyn Uygulaması Hakkında Yeni Değerlendirmeler", s. 86-87.

⁵⁸⁹ 641: 228-229.

⁵⁹⁰ 641: 231/158.

Hatun'a ferağ edilmiştir. 1677'de Kemal Paşa Mahallesi'nde ikamet ettiği anlaşılan Ayşe Hatun, tasarrufundaki 75 zira muhterik menzil arsasını 130 kuruşa Mustafa Paşa'ya devretmiştir.⁵⁹¹ Kepenekçi Sinan Efendi Mahallesi'nde Mustafa Paşa'nın enkazı ve 137 zira arsası için iki yüzer kuruş ödediği diğer bir taşınmazın 30 akçe olan aylık kirası yangın sonrasında %50 oranında düşerek 15 akçeye inmişti.⁵⁹²

Bu mahallelerde Mustafa Paşa'nın yatırımları diğer vakıflarla müşterek kurulan ve bir yönüyle her iki vakfın çıkarına hizmet eden ortaklıklar mahiyetindeydi. Gelir kaynağı sadece kentsel gayrimenkule dayalı olan bu nevi vakıflar, büyük İstanbul yangınında en çok zarar gören kurumlar olmuşlardır. Yangın neticesinde birkaç mahallede bütün akarlarını bir anda kaybeden vakıflar için varlıklarını sürdürebilmek hayati bir sorun olarak görünmektedir. Bu durumdaki vakıf taşınmazları üzerine yeni kurulan vakıf tarafından yapılan mukataalı yatırım yöntemi bulunan dikkat çekici bir formüldü. Bu sadeye sınırlı gayrimenkul ağının bulunduğu bir bölge, yeni vakfın yatırımlarıyla imar edilmiş oluyordu. Arsa sahibi eski vakıf düşük de olsa bir zemin kirasına; yeni vakıf ise yatırım yapacağı yeni bir taşınmaza kavuşuyordu. Son tahlilde, her ne kadar zorunluluktan doğan bir çözüm olsa da yapının mukataalı olarak kiralanması her iki vakfın da çıkarına hizmet ediyordu.

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı, bu iki mahalle ve etrafındaki bazı taşınmazların gelir ve giderlerini yerinde takip edebilmek için bünyesinde Süleymaniye cabiliğini kurmuştur. Vakıf, 1685 yılından itibaren Süleymaniye semtindeki taşınmazlarını icareteyn ile kiraya vermeye başlamıştır.⁵⁹³ 17. yüzyılın sonlarında ve 18. yüzyılın başlarında Süleymaniye semtindeki taşınmazların yılda ortalama 100.000 akçe kira getirisi vardı. Hüseyin Çelebi'nin cabiliği döneminde⁵⁹⁴ 1693-94 yılında 104.000, 1694-95 yılı muhasebe döneminde 96.000, 1696-97 yılında 105.000, 1698-99 yılında 108.000 akçe kira elde edilmiştir.⁵⁹⁵ 1710-20 yılları arasında bir ara 40.000 akçeye kadar düşen kira gelirleri, Kaymak Mustafa Paşa'nın yönetimi zamanında (1723-30) kayda değer bir

⁵⁹¹ 641: 231/157.

⁵⁹² 641: 230/154; 108/68.

⁵⁹³ BOA, Ev. HMM. d. 385.

⁵⁹⁴ Mustafa Paşa'nın kapı kullarından olan Hüseyin Çelebi, 1703 senesine kadar bu görevde kalmıştır. Süleymaniye Cabiliği 1703 yılında Hacı Hüseyin Ağa'ya geçmiştir. Yaklaşık 35 yıl cabilik yapan Hüseyin Ağa, 1738 yılında yerini Hafız Abdullah Efendi'ye bırakmıştır. Kayıtlardan Abdullah Efendi'yi 1772 yılına kadar takip edebiliyoruz.

⁵⁹⁵ BOA, Ev. HMM.d 753; 830; 930; 1031. 1703 yılında cabilik Hacı Hüseyin Ağa'ya geçmiştir.

artışla 175.000 akçeye kadar yükselmiştir.⁵⁹⁶ 1768-1774 yılları arasındaki Osmanlı-Rus savaşının başlangıcına kadar 170.000 akçe civarında seyreden kira geliri⁵⁹⁷ 1770 yılından itibaren düşmeye başlamış, 1775-76 yılında 54.000 akçeye kadar inmiştir.⁵⁹⁸

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, Süleymaniye semtinde saray da dâhil olmak üzere 27 taşınmazın satın alım işlemleri için toplam 26.525 kuruş harcamıştır. Belgrad Ormanlarından hafır ederek lağım ve bacalar açıp kanallar vasıtasıyla Süleymaniye Sarayı ile Hocapaşa Mahallesi ve Kepenekçi Sinan Efendi Mahallesi'nde yaptırdığı çeşmelere akıttığı sular için 7.100 kuruş olmak üzere bu bölgede 33.500 kuruşluk harcama yapmıştır.⁵⁹⁹ Ancak hemen belirtmek gerekir ki harcanan para büyük ölçüde yatırım yapılacak alanların zeminlerinin satın alınmasından ibaretti. Paşa'nın buralarda inşa ettiği büyük bir fırın ve yanında bir değirmen, menziller, dükkânlar ve mahzenlerin inşa maliyetini bilmiyoruz. Mustafa Paşa'nın İstanbul'da sadece bu iki mahalledeki vakıf yatırımlarının maliyeti en azından 60.000 kuruşa çıkmış olmalıydı. Aynı yıllarda (1670-77) Süleymaniye semtinde orta sınıfta değerlendirebileceğimiz bir menzilin fiyatı 1.000 kuruş civarındaydı. Konuya bu açıdan bakıldığında Paşa'nın sadece bir semtteki vakıf yatırımları için muazzam bir servet harcadığı anlaşılıyor.

Vakfa ait çeşitli müsakkafat defterlerinden Mustafa Paşa'nın Hoca Hamza ile Kepenekçi Sinan Efendi mahallelerinde 20 ila 30 arasında taşınmaz vakfettiği anlaşılmaktadır. 1684 yılında düzenlenen vakfa ait bir müsakkafat defterinde bu iki mahallede icareteyn ile kiralanan 26 menzil kaydedilmiştir.⁶⁰⁰ Aynı mahallelerde 1860 yılında 19 menzilin yanı sıra fırın, değirmen ve mutfak mahalli vasıflı 22 taşınmaz bulunuyordu.⁶⁰¹ Son olarak 1928 tarihli müsakkafat defterinde ise 11 menzil, 5 hane, 14 arsa, 2 konak, 2 fırın ve 2 odunluk olmak üzere toplam 36 taşınmaz vardı.⁶⁰²

⁵⁹⁶ BOA, Ev. HMH.d 3049; 3972.

⁵⁹⁷ BOA, Ev. HMH.d 4563; 4777; 4936; 5090.

⁵⁹⁸ BOA, Ev. HMH.d 5963.

⁵⁹⁹ 641: 183-236; 108/39-74.

⁶⁰⁰ BOA, Ev. HMH.d 384.

⁶⁰¹ BOA, Ev.d 18601, s. 70-76.

⁶⁰² VGMA, *Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Müsakkafat Defteri*: 2742.

Tablo-12: Süleymaniye- Hoca Hamza Mahallesi, 1860 Yılı Kiracılar			
Sıra No	Cinsi	Mutasarrıf/Kiracı	Aylık Kira/Akçe
1	Menzil	Sabık Ser-Kurna-yı Hazret-i Şehriyari Mehmed Arif Bey ve Halilesi Hilal Hanım	90
2	Menzil	Sabık Ser-Kurna İzzet Bey ve Hacı Hatice Hanım ve Nizamiye Süvari II. Alaybaşısı Kaymakamı Osman Bey	60
3	Menzil	Balkapanı Tüccarlarından Hacı Mehmed Ağa ve Mumcu Esnafından Seyyid Ahmed Ağa	130
4	Menzil	Balkapanı Tüccarlarından Hacı Mehmed Ağa	15
5	Menzil	Mumcu Esnafından Seyyid Ahmed Ağa ve Zevcesi Nefise Hanım	304
6	Menzil	Mustafa Namık Bey bin Tatar Osman Paşa	240
7	Ekmek fırını ve değirmen	Mehmed Niyazi Paşa ve Ayşe Hanım	385
8	Menzil	Tophane-i Amire Yoklama Odası Ketebesinden Akif Efendi ve Sergi Muhasebesi Masarifat Mümeyyizi Latif Efendi	105
9	Menzil	Maliye Hazinesi Sergi Muhasebesi Mümeyyizi Seyyid Mehmed Efendi ve Emtia Gümrüğü Ketebesinden Seyyid Ahmed Efendi	60
10	Menzil	Hacegan-ı Divan-ı Hümayundan Hacı Mehmed Salih Efendi	30
11	Mutfak Mahalli	Atike Hanım	12
12	Arsa ve mahzen ve maa-i leziz	Mehmed Reşid Efendi bin Mustafa	105
13	Menzil	Şerife Fatma ve eşi İsmail Ağa	30
14	Menzil	Ömer bin Mehmed Said ve Mehmed Reşid Efendi	105
15	Menzil	Seyyid Mehmed Emin ve Seyyid Ahmed Efendi	30
16	Menzil	Tersane-i Amire Kapudanlarından Süvari Ahmed İzzet Efendi	60
17	Menzil	Fatma Behiye Hanım binti Ahmed	32
18	Menzil	Hacegandan Mehmed Reşid Efendi bin Mustafa	98,5
19	Menzil	Şerife Nesibe Hanım binti Hacı Ahmed	17,5
20	Menzil	Hazine-i Hassa Muhasebe Odası Ketebesinden Mehmed Muhsin Bey ve Hazine-i Hassa Muhasebe Odası Ketebesinden Mehmed Abdülkadir Bey	30
21	Menzil	Soğancı Ali Ağa	45
22	Menzil	Mustafa Namık Bey bin Tatar Osman Paşa	67,5

3.6.2. Sorguu Hanı

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın vakıf muhasebe defterlerinde Süleymaniye cabiliğince hesabı takip edilen taşınmazlardan biri de Sorguu Hanı'dır. Sorguu Hanı, Kapalı arşı'nın Beyazıt cihetinde Kalpakçılar Caddesi'nde Yolgeen Hanı'nın yanında yer alıyordu. Sorguu veya Sorgucuyan Hanı'nın inşa tarihini 1679 ila 1682 arasına tarihlemek mümkündür. Muhtemelen henüz inşa edilmediğinden 1678 tarihli büyük vakfiyede yer almayan han, 17 Eylül 1682 tarihli ikinci büyük vakfiyede geçer.⁶⁰³ Sorguu Hanı ve etrafındaki dükkânlar inşasından iki üç yıl gibi kısa bir zaman sonra, Temmuz 1684'te icareteyn ile kira verilmiştir.⁶⁰⁴

1684 ve 1860 tarihli müsakkafat defterindeki kayıtlardan Sorguu Hanı'nın üç katlı bir yapı olduğu anlaşılıyor. 46 odalı hanın bodrum katında su kuyusu, tuvaletler, ahır ve mahzenler, birinci katında 16, ikinci katında 12, üçüncü katında 13 oda ve kule tabir edilen çatı katında ise 5 oda yer alıyordu.⁶⁰⁵

1684 senesinde gerçekleştirilen ilk icareteyn sözleşmelerinde Sorguu Hanı odaları 400 ile 600 kuruş arasında değişen muaccele üzerinden kiraya verilmiştir. Her bir odanın aylık kirası (müeccele) 30 akçedir. Tarihi süreçte defalarca el değiştiren han odaları 19. yüzyılın ilk yarısında bütünüyle gedik sistemine dâhil edilmiştir.⁶⁰⁶ Odaların aylık kira getirisi sabittir. 1684'te 30 akçe olan aylık kira, 19. yüzyılın ikinci yarısında hatta 20. yüzyılın başlarında hâlâ aynı seviyededir. Gedik uygulamasının getirdiği 15 akçe kira artışı dışında icareteyn sisteminin öngördüğü statik kira uygulaması iki asırdan fazla cari kalmıştır.

3.6.3. Hocapaşa Mahallesi

Hocapaşa Mahallesi, Sirkeci sahilinden yukarıya çıkan Ankara Caddesi ile Gülhane Parkı arasında kalan, doğuda Sarayburnu'na kadar uzanan geniş alan arasında kalmaktadır. Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, 1668-1670 yılları arasında Hocapaşa'da üç

⁶⁰³ Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın Evâsıt-ı Ramazan 1093/17 Eylül 1682 tarihli vakfiyesi, VGMA, 641: 97/11

⁶⁰⁴ Ev.HMH.d 385, s. 1-12.

⁶⁰⁵ Ev.d. 18601, s. 10-30.

⁶⁰⁶ TKİBM, TMSK: 711, 712, 713.

vakıf eseri inşa etmiştir. Bunlardan ilki günümüzde Vezir Camii olarak bilinen ve birkaç kez yeniden inşa edilen küçük camidir. Paşa'nın mahalleye kazandırdığı ikinci eser Hocapaşa Hanı'dır. Mahallenin fiziki görüntüsünü bütünüyle değiştiren üçüncü yapı ise ilk toplu konut projesi olmaya aday müstakil iki katlı yapılardan oluşan 56 haneyi kapsayan büyük bir konut projesidir.

Hocapaşa'da gerçekleştirilen imar faaliyetlerine yönelik olarak öncelikle arsalar satın alınmıştır. 1668-69 yılları arasında satın alınan arsalar ile Hocapaşa Hanı, Vezir Camii ve mahallede yaptırılan çeşmelerde kullanılacak su için yaklaşık 10.000 kuruş harcanmıştır.⁶⁰⁷ Bunlar içerisinde yaklaşık 10.000 zira arsa üzerine kurulu olduğu anlaşılan Vezir Musa Paşa'ya ait bir sarayın devri önemlidir. 1668 yılı itibariyle Musa Paşa Sarayı'nın bir tarafında Hocapaşa Hamamı adıyla meşhur Fatih Sultan Mehmed Vakfı'nın hamamı ve külhanı, diğer tarafında Rabia Hatun Vakfı'nın vakıf odaları ile Merzifonlu Mustafa Paşa'nın yeni yaptırdığı Hocapaşa Hanı bulunuyordu. Toplam 9520 zira arsa üzerine kurulu olan ve bir lüle, bir kamış ve bir masura suyu olan bu saray, 1660 yangınında bütünüyle yanmıştır. 1667 ve 68 yıllarına ait çeşitli belgelerde saraydan “muhterik saray enkazı” veya doğrudan “saray arsası” diye bahsedilmektedir.⁶⁰⁸ Saray arsasının Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'ya devrinde onun siyasi nüfuzunun bir hayli etkili olduğu anlaşılıyor. Zira saray, Musa Paşa tarafından çocuklarının oturması şartıyla vakfedilmiş; ancak Paşa geride bir varis bırakmadan ölmüştür. Bu durumda sarayın vakfa rücu etmesi beklenirken tam bu esnada Musa Paşa'nın eski eşi Çerkes Mehmed Paşa'nın kızı Hanzade Hanım sarayın sükna (oturma) hakkının kendisine ait olduğunu iddia ederek satış işlemine karşı çıkmıştır.⁶⁰⁹ Bu itiraz üzerine evkaf müfettişliğinin Hanzade Hanım'ın yeni eşi Mehmet Paşa'nın hanesinde düzenlediği 17 Nisan 1668 tarihli teftiş raporunda, Hanzade Hanım tüm itirazlarından vazgeçerek sarayı Mustafa Paşa'ya ferağ ettiğini belirtmek zorunda kalmıştır.⁶¹⁰ Bunun üzerine saray enkazı önce Musa Paşa Vakfı'na rücu ettirilmiş, daha sonra Musa Paşa Vakfı'nın nazırı sıfatıyla dönemin Darüssaade Ağası Abbas Ağa'dan alınan izinle 2.000 kuruş muaccele ve yıllık 4.000 akçe zemin kirası karşılığında Merzifonlu Kara Mustafa

⁶⁰⁷ 641: 187-192; 108/41-45.

⁶⁰⁸ 641: 189-90; 108/43.

⁶⁰⁹ 641: 190/103; 108/43.

⁶¹⁰ 641: 188-189/102; 108/42.

Paşa'ya satılmıştır.⁶¹¹ Mustafa Paşa'nın Hocapaşa'da inşa ettirdiği konutların önemli bir bölümü bu arsa üzerine yapılmıştır.

3.6.3.1 Hocapaşa Hanı

Hocapaşa Hanı, Sirkeci Tren Garı ile Muradiye Caddesi'nin arasında, Vezir Camii'nin hemen batısındaki Vezir Camii Çıkma Sokağı'nda konumlanmıştır. Günümüzde han bakiyesi bir dükkân dışında Hocapaşa Han'ından geriye bir şey kalmamıştır.

Mustafa Paşa'nın Hocapaşa'da bir taşınmaz satın alım işlemine ait 11 Ekim 1668 tarihli bir belgede "Hocapaşa Mahallesi'nde Mustafa Paşa'nın müceddeden bina ve vakfettiği han" şeklinde geçen kayıttan, hanın inşasını 1668 yılına tarihlemek mümkündür.⁶¹² Kesme taş ve tuğla ile karma teknikte yapıldığı anlaşılan Hocapaşa Hanı, bu çeşit yapıların ekserisinde olduğu gibi dikdörtgen biçimde bir iç avlu üzerine iki katlı olarak inşa edilmişti. 1684 tarihli müsakkafat deflerine göre, üst kat odalarının önlerinde revaklar vardır. Sokak kapısının üst katı taş konsollar üzerine çıkmalı olarak yapılmıştır.⁶¹³ İlk yapı kesme taştan kargir yapıda, bütünüyle kurşun kaplamalı olarak inşa edilmiştir. Hanın zemin katında ahırlar ve mahzenler sıralanırken han birinci katında 14, ikinci katında 15 olmak üzere toplam 29 odalı olarak inşa edilmiştir.⁶¹⁴ Hanın cümle giriş kapısının sağına bakkal, soluna da çamaşırçı (çamaşûy) dükkânı yerleştirilmiştir. Ayrıca biri han önünde, diğeri han içinde iki adet çeşme yaptırılmış ve bu çeşmeler için dört masura su vakfedilmiştir.

Hocapaşa Hanı, 1677-1684 yılları arasında vakıf tarafından icareteyn ile kiraya verilmiştir. Söz konusu kira kayıtları gerek han gerek kiracılar hakkında son derece önemli veriler sunmaktadır.⁶¹⁵ Vakfa ait bu ilk müsakkafat defteri, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın oğlu mütevellî Yusuf Bey zamanında, Paşa'nın idamının hemen akabinde kaleme alınmıştır.

⁶¹¹ 641: 188/101; 108/42.

⁶¹² 641: 187/100.

⁶¹³ BOA, Ev. HMM.d 385, s. 25-35.

⁶¹⁴ 641:50/1.

⁶¹⁵ BOA, Ev. HMM.d 385 numaralı defter toplamda 119 varaktan oluşmaktadır. Defterin girişinde H. 1095/1684 yılında yazımına başlandığı anlaşılmalı beraber gerek bu tarihten önce icareteyn ile kiraya verilen taşınmazların temessükleri ve gerek bundan sonra 1113/1702 senesine kadar olan ferağ işlemleri deftere işlenmiştir.

Dikdörtgen planlı hanın birinci ve ikinci katındaki 5, 6, 7, 8, 9 ve 10 numaralı odalar Topkapı Sarayı manzarasına sahip olduğundan bunların kiraları bariz şekilde yüksekti. Hocapaşa Hanı'nın üst katında sokak kapısı üzerindeki kubbeli ve kurşun kaplı birinci oda ile birinci ve ikinci katta saraya nazır köşedeki beşinci odalar, Esmahan Hanım'a kiralanmıştır. Esmahan Hanım, birinci oda için 1500 kuruş, birinci katta yer alan köşe oda için 1200 ve bunun tam üstündeki diğer köşe oda için ise 1300 kuruş muaccele ödemiştir. Odaların her birinin aylık kirası (icare-i müeccele) 60 akçedir. Esmahan Hanım, 1686'da tasarrufundaki odaların yarısını oğlu Hüseyin Paşa'ya, yarı hissesini de kızı Rahime Hanım'a devretmiştir.

Hocapaşa Hanı'nın saraya yakınlığı sebebiyle ileri gelen bazı devlet bürokratları arasında han odalarının büro tipi ofislere yönelik kiralanmasında oldukça rağbet gördüğü anlaşılıyor. Bu cümleden olarak örneğin hanın saraya nazır odalarından biri Ermeni Cizyedarı Ahmed Ağa, bir diğeri Valide Sultan Kethüdası Mustafa Efendi, ikisi Defterdar Yusuf Efendi, biri Gümrük Emni Hüseyin Ağa, biri Tersane Emni Hasan Efendi, biri Kasapbaşı Mahmud Efendi ve bir diğeri de Hassa Mimarbaşı Mustafa Ağa tarafından kiralanmıştı.

Kiracıların bir grubu doğrudan Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın hizmetinde bulunmuş olan kapı kullarından kişilerdi. Bunlar arasında en dikkat çeken Merzifonlu'nun idamında etkin rol oynayan ve yerine sadrazam olan Kara İbrahim Paşa'ydı.⁶¹⁶ İbrahim Paşa, Hocapaşa Hanı'nda 2 oda, 2 dükkân ve 4 mahzen kiralamıştı. Paşa, odalar için 2100'er, dükkânlar için 2000'er ve mahzenler için 800'er kuruş muaccele ödemiştir. İbrahim Paşa'nın ölümüyle tasarrufundaki taşınmazlar 9 Ekim 1690'da mütevellî kaymakamı Mehmed Hamdi tarafından düzenlenen temessükle oğulları Süleyman ve Ahmed Beyler ile kızı Zeynep Hanım'a intikal etmiştir.

Mustafa Paşa'nın çuhadarı Ali Ağa, sonradan paşa olmuştur, 600 akçe muaccele ödeyerek birinci kattaki odalardan dördüncü odayı kiralamıştı. Sadrazam Mustafa Paşa'nın özel kalem müdürü konumunda olan birinci Tezkireci Hüseyin Efendi, saraya nazır odalardan 800 kuruş muaccele ödeyerek altıncı odayı kiralarken ikinci Tezkireci Ali Efendi aynı fiyattan bu odanın yanındaki yedinci ve altıncı odayı kiralamıştı. Hüseyin Efendi'nin 29 Eylül 1701'de ölümü üzerine oda, oğlu Mustafa ve kızı

⁶¹⁶ 385, s. 30-33.

Hatice'ye intikal etmiştir. İkinci Tezkireci Ali Efendi, yedinci odayı Mustafa bin İbrahim adlı kişiye ferağ ederken 1699 senesinde ölümü üzerine altıncı oda oğlu Mehmed ve kızı Fatma'ya intikal etmiş daha sonra Mehmed Bey hissesini kardeşi Fatma Hatun'a devretmiştir. Mustafa Paşa'nın telhisçisi Osman Ağa, 800 kuruş muaccele ve aylık 60 akçe müeccele ile on ikinci odayı kiralarken Paşa'nın mirahuru Hüseyin Ağa, on üçüncü oda için 700 akçe muaccele ödemişti. Bu taşınmaz hakkında düzenlenen 11 Eylül 1689 tarihli temessük kaydına göre Mirahur Hüseyin Ağa'nın vâriissiz ölmesiyle önce Ömer Dede'ye, onun da çocuksuz ölümüyle yeniden vakfa dönen taşınmaz, müzayede ile tekrar muaccele alınarak Cizyedar Hasan Ağa'ya kiralanmıştı.⁶¹⁷

Kiracılar arasında Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın uzun bir dönem kethüdalığını ve mütevellî kaymakamlığını yapan Kürt Ahmed Ağa'nın babası Sefer Ağa da bulunmaktadır. 500 kuruş muaccele ve aylık 60 akçe müeccele ile kiralanmış oda, Sefer Ağa'nın 1689'da ölmesiyle oğlu Ahmed Ağa'ya intikal etmiştir. Ahmed Ağa odayı aynı yıl Yemişçi Mir Ali bin Hasan Ağa'ya devretmişti. Merzifonlu Mustafa Paşa'nın muhafızlığını yapan eski yeniçeri ağası Muhzır İbrahim Ağa ise 700 kuruş muaccele ödediği üst kattaki on birinci odanın kiracısıydı.

1684 senesinde Hocapaşa Hanı'nda kiraya verilen 31 taşınmazın 21 farklı kiracısı bulunmaktadır. Bunlar arasında Esmahan Hanım, Çerkez Halife Mustafa Efendi, Kiremitçi Mustafa Ağa, Şaban Ağa ve Yahudi Levi adlı kiracılar ile Mustafa Paşa arasında doğrudan bir bağ kurmak mümkün değildir. Geriye kalan kiracıların tamamı ya Mustafa Paşa'nın sadareti esnasında mahiyetinde bulunan kapı kullarından kişilerdi ya da doğrudan Paşa'nın atadığı defterdar, gümrük emini, tersane emini, cizyedar, kasapbaşı, mimarbaşı gibi bürokrasiden devlet görevlileriydi.

Bu tarihte Hocapaşa Hanı'nda 29 oda, 2 dükkân ve 4 mahzen kiraya verilmiştir. İlk icareteyn sözleşmeleri neticesinde 27.800 kuruş muaccele alınmıştır. 29 odanın her biri aylık 60 akçe müeccele ile kiraya verilirken mahzenler 120 akçeden kiralanmıştır. 1684 tarihli ilk kiralama sözleşmelerinde hanın aylık kira bedeli 1.860 akçe, yıllık kirası ise 22.320 akçedir. Yapı icareteyn yöntemiyle kiralandığından hanın yıllık kirasında

⁶¹⁷ 385, s. 32-33.

değişimler oldukça durağan ve statiktir. Örneğin 1694'te 22.320,⁶¹⁸ 1708'de 22.320,⁶¹⁹ 1727'de 23.950,⁶²⁰ 1747'de 23.500⁶²¹ akçe olan Hocapaşa Hanı'nın yıllık kirası 2 dükkân ilave edilmesine rağmen bundan yaklaşık yüz yıl sonra, 1860'da ancak 29.820 akçeye çıkmıştır.⁶²²

Vakıf zaviyesinden icareteyn yönteminin en sorunlu yönünün sabit kira sistemi olduğu görülür. Ancak aynı yöntem, bir taşınmazdan ecr-i misline yakın değerinde defalarca muaccele imkânı sağlayarak vakfa düzenli denilebilecek bir nakit akışı sağlıyordu. İntikal haklarının henüz genişletilmediği devirlerde vakıflar, mahlûl olarak vakfa dönen ve hiç de azımsanmayacak oranda bir taşınmazdan defalarca muaccele alabiliyordu. Böylece vakıf, aldığı muaccelerle taşınmazın değerini güncel piyasa fiyatlarıyla realizasyon imkânı sağlıyordu. Bu bağlamda Hocapaşa Hanı'nda icareteyn ile kiralanan odalardan biri neredeyse her yıl mahlûl olarak vakfa dönmüş ve vakıf müzayede ile satışa çıkarttığı odalardan yeni muacceler almıştır.⁶²³

Vakfa ait ekte sunulan muhasebe defterleri başta olmak üzere çeşitli belgelerden Hocapaşa Hanı'nı 1860'lı yıllara kadar takip edebiliyoruz. Han muhtemelen 1865'te, yanındaki Vezir Camii'ni de küle çeviren büyük Hocapaşa yangınında yıkılmıştır. Zira Mustafa Paşa'nın tüm taşınmazlarının kaydedildiği 1928 tarihli ayrıntılı müsakkafat defterinde artık Hocapaşa Hanı'ndan bahsedilmediği gibi handan geriye kalan birkaç muhterik oda ile han arsasının durumundan da anlaşılacağı üzere han bütünüyle yıkılmıştır.⁶²⁴

1865 yangınından beş yıl önce düzenlenen 1860 tarihli başka bir müsakkafat defteri Hocapaşa Hanı'nın yıkım öncesi son durumunu göstermesi açısından önemlidir. 96 varaklı defter Mustafa Paşa Vakfı'nın İstanbul'daki taşınmazlarının 1830-1863 tarihleri

⁶¹⁸ Ev.HMH.d 753.

⁶¹⁹ Ev.HMH.d 1544.

⁶²⁰ Ev.HMH.d 3049.

⁶²¹ Ev. HMH.d 4563.

⁶²² EV.d 18601.

⁶²³ Örneğin 1696'da ½ hisse oda için Abdi ve Mehmed adlı kişilerden 12.900 akçe, 1699'da Hüseyin Ağa'nın mahlûlünden vakfa dönen bir odadan 36.000 akçe, 1702'de bir odadan 30.000 akçe, 1705'te ½ oda hissesi için Mehmed Ağa'dan 19.200 akçe, 1712'de Rukiye Hanım'ın mahlûlünden boş kalan oda için 30.000 akçe, 1714 senesinde Hüseyin Ağa'nın mahlûlünden boş kalan oda için 31.800 akçe, 1719'da bir odadan 41.620 akçe, 1722'de 1 odadan 30.000 akçe, 1724'te bir odadan 32.320 akçe mahlûl muacceleli alınmıştır. Ev. HMH.d 930; 1031; 1074; 1321; 1373; 1769; 1913; 2524; 2706; 2763.

⁶²⁴ VGMA, *Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Müsakkafat Defteri*: 2742.

arasındaki kiracılarını ve kira bedellerini gösterir.⁶²⁵ 1684 ve 1860 tarihli defterlerdeki veriler Tablo 13 ve 14’te sunulmuştur.

Tablolar bize aradan geçen 176 seneye rağmen Hocapaşa Hanı’nın fiziki yapısında kayda değer değişimlerin yaşanmadığını göstermektedir. 1684 senesinde handa kayıtlı 29 oda, 4 mahzen ve han dışındaki 2 dükkânı 1860 yılında küçük dönüşümlerle de olsa görmek mümkündür. Zemin katta depo alanı olarak kullanıldığı anlaşılan mahzenler sonradan odalara dönüşmüştür. Han önündeki bakkal dükkânı hâlâ aynı niteliğini korurken, çamaşırcı dükkânı berbere çevrilmiştir.

İcareteyn kiralama yöntemi uygulandığından aradan geçen yıllara rağmen aylık kira değerinde değişim çok azdır. 1684 senesinde odaların 60 akçe olan aylık kirası, 1860 yılında da büyük ölçüde câridir. Buradaki yeniliklerden biri 10 Mart 1787 tarihli ferman uyarınca 18. yüzyılın sonlarından itibaren vakfa ait farklı hanlarda görmeye başladığımız icare-i hancılık, icare-i müstahfızlık veya icare-i hamalbaşlık gibi isimler adı altında yeni bir kaynak yaratılmış olmasıdır.⁶²⁶ Bu yeni yapı, handa faaliyet gösteren esnaf kollarının reisi veya kethüdası konumunda olan bir kurumsal yapının esnaf örgütünü düzene sokmak için ihdas edilmiş gibidir. Genellikle bir esnaf örgütünün ileri gelenleri tarafından icra edildiği anlaşılan “hancılık” kira geliri bir handaki oda, dükkân veya mahzenin aylık ortalama gelirinin üç katı civarındaydı. Örneğin bu tarihte Vanlı Ohannas veledi Vartan denetiminde olan Hocapaşa Hanı’nın hancılık kirası aylık 150 akçe iken, Seyyid Ali bin Ahmed’in elinde olan Yelkenci Hanı hancılığı 100, Karabet ve Asadur’un tasarrufunda olan Sorguççu Hanı hancılığı 100, Büyük Yeni Han sarraflarından Sarraf Hamamcıoğlu Serkiz veledi Mardiros’un kontrolünde olan Galata Gümrük Hanı’nın hancılık, müstahfızlık ve hamalbaşlık kirası ise aylık 180 akçeydi.⁶²⁷

Handa Müslim ve gayrimüslim ayrımı olmaksızın toplumun farklı kesimlerinden kiracılara rastlamak mümkündür. Üçü Topkapı Sarayı’nda aşçı olan dört Bolulu

⁶²⁵ BOA, Ev.d. 18601, Hocapaşa Hanı, s. 30-40.

⁶²⁶ VGMA, *Anadolu Tafsili*: 265/148. 10 Kasım 1787 tarihli bu atama beratına göre, 10 Mart 1787 tarihli ferman uyarınca hanlara bir hancı görevlendirilmesi şart kılındığından bahisle Hocapaşa Hanı’nın hancılık ciheti, aylık 120 akçe vazife ile vakfın hâlihazırda cabisi olan Osman bin Hamza’ya tevcih edilmiştir. 11 Mayıs 1845 tarihli başka bir atama kaydında ise Paşa’nın Sorguççu Hanı’nın hancılık görevi aylık 195 akçe ücret mukabilinde Karabet ve Mıgırdıç veledan-ı Esvadır tasarrufundadır. Bu atama tevcih kaydına göre Karabet, tasarrufundaki yarım hancılık cihetini Esvadır veledi Markar’a ferağ etmiştir. BOA, C.EV. 850/29263.

⁶²⁷ Ev.d 18601, s. 10, 30, 49, 61.

kiracının varlığı, hanın alt katında bir lokanta olduğu ihtimalini kuvvetlendirdiği gibi doğrudan hemşehrilik bağıyla ortak bir yatırım yapma eğilimini de ortaya koyar. Hocapaşa Han'ında 1684'te sadece bir gayrimüslim kiracıya rastlanırken 1860'ta gayrimüslimlerin oda sayısı on bire çıkmıştır. Bunlar arasında üç oda kiralayan Sarraflar Kethüdası Hoca Kifork veledi Haçador gibi varlıklı kişilerin yanı sıra Kayıkçı Mıgırdıç ve Hamal Donik gibi toplumun alt tabakalarından bireyleri de görmek mümkündür. Öte yandan kadın kiracıların sayısında da bariz bir artış gözlemlenir. 1684'te handa sadece bir kadın mutasarrıf olmasına karşın ortaklıkla beraber 1860'ta kadın mutasarrıf sayısı dokuzaya çıkmıştır.

Tablo-13: 1684 Yılında Hocapaşa Hanı'nın Kiracıları ve Kira Bedelleri				
Sıra No	Vasfi	Kiracı/Mutasarrıf	Muaccele/Peşin Paşa Kuruş	Müeccele/Günlük Kira Akçe
1	1. oda (Fevkanide sokak kapısı üzerinde, kubbeli ve kurşunlu oda)	Esmahan Hanım	1500	2
2	2.oda (Tahtanide 5. köşe oda, saraya nazır)	Esmahan Hanım	1200	2
3	3. oda (Fevkanide 5. köşe oda)	Esmahan Hanım	1300	2
4	Tahtanide merdiven başında 1. oda	İbrahim Paşa	1300	2
5	Tahtanide 2. oda	Çerkez Halife Mustafa Efendi	500	2
6	Tahtanide 3. oda	Yahudi Levi	500	2
7	Tahtanide 4. oda	Şaban Ağa	600	2
8	Tahtanide 6. Oda (Saraya nazır)	Tezkireci-i Sani Ali Efendi	800	2
9	Tahtanide 7. Oda (Saraya nazır)	Ermeni Cizyedarı Ahmed Ağa	700	2
10	Tahtanide 8. Oda (Saraya nazır)	Valide Sultan Kethüdası Mustafa Efendi	800	2
11	Tahtanide 9. Oda (Saraya nazır)	Tersane Emimi Hasan Efendi	800	2
12	Tahtanide 10. Oda (Saraya nazır)	Defterdar Yusuf Efendi	1200	2
13	Tahtanide 11. oda	Defterdar Yusuf Efendi	600	2

14	Tahtanide 12. oda	Ser Kassab Mahmud Efendi	700	2
15	Tahtanide 13. oda	Tersane Emimi Hasan Efendi	800	2
16	Tabaka-i tahtanide 1. oda	Kiremitçi Mustafa Ağa	1300	2
17	Tabaka-i tahtanide 2. oda	Sefer Ağa bin Şaban	500	2
18	Tabaka-i tahtanide 3. oda	Gümrük Emimi Hüseyin Ağa	600	2
19	Tabaka-i tahtanide 4. oda	Ali Ağa/Çuhadar Ali Paşa	600	2
20	Tabaka-i tahtanide 6. Oda (Saraya nazır)	Tezkireci-i Evvel Hüseyin Efendi	800	2
21	Tabaka-i tahtanide 7. Oda (Saraya nazır)	Tezkireci-i Sani Ali Efendi	800	2
22	Tabaka-i Tahtanide 8. Oda (Saraya nazır)	İbrahim Paşa	800	2
23	Tabaka-i tahtanide 9. Oda (Saraya nazır)	Reis Mustafa Efendi	800	2
24	Tabaka-i Tahtanide 10. Oda (Köşede saraya nazır)	Reis Mustafa Efendi	1500	2
25	Tabaka-i tahtanide 11. oda	Muhzır İbrahim Ağa, Esbak Yeniçeri Ağası	700	2
26	Tabaka-i tahtanide 12. oda	Telhis -i Sadrı Ali Osman Ağa	800	2
27	Tabaka-i tahtanide 13. oda	Mirahur-ı Sadrı Ali Hüseyin Ağa	700	2
28	Sokak kapısı üzerinde küçük mahzenli ve dükkânlı oda	Ser Mimar-ı Hassa Mustafa Ağa	500	2
29	Hanın kapısına bitişik halde sağ tarafta kargir 1 bab bakkal dükkânı	Kara İbrahim Paşa	1500	2
30	Bakkal dükkânına muttasıl 1 bab çamaşuy dükkânı	Kara İbrahim Paşa	500	2
31	Hanın içinde ahıra muttasıl 4 mahzen	Kara İbrahim Paşa	800	4

Tablo-14: 1863 Yılında Hocapaşa Hanı'nın Kiracıları ve Kira Bedelleri				
Sıra No	Yer	Taşınmazın Vasfı	Mutasarrıf/kiracı	Aylık Kira Akçe

1	Hocapaşa Hanı	İcare-i Hancılık	Vanlı Ohannes veledi Vartan	1800
2	Hocapaşa Hanı-Odahai Fevkani	1 bab oda	Kayıkçılar Çavuşu İbrahim Ağa bin Mehmed	60
3	Hocapaşa Hanı-Odahai Fevkani	1 bab oda	Hacı İbrahim Ağa bin Mehmed	60
4	Hocapaşa Hanı-Odahai Fevkani	1 bab oda	Seyyid İbrahim Edhem Ağa bin Seyyid İsmail	60
5	Hocapaşa Hanı-Odahai Fevkani	1 bab oda	Havva binti Mehmed Sadık ve Saliha binti Ahmed	60
6	Hocapaşa Hanı-Odahai Fevkani	1 bab oda	Sabık Dahiliye Kalemi Ser Halifesi Merhum Hacı Fitnat? Efendi kerimesi Emine Hanım	60
7	Hocapaşa Hanı-Odahai Fevkani	1 bab oda	Ali Ağa bin Osman	60
8	Hocapaşa Hanı-Odahai Fevkani	1 bab oda	Hatice Hatun ve Kayıkçılar Çavuşu İbrahim ağa	75
9	Hocapaşa Hanı-Odahai Fevkani	1 bab oda	Unkapanı'nda Arpacı Musa ve kardeşi Ali ağalar	60
10	Hocapaşa Hanı-Odahai Fevkani	1 bab oda	Markis veledi Dimitri	60
11	Hocapaşa Hanı-Odahai Fevkani	1 bab oda	Topkapı Sarayı Aşçılarından Bolulu İzzet Ağa bin Ali	60
12	Hocapaşa Hanı-Odahai Fevkani	1 bab oda	Topkapı Sarayı Aşçılarından Bolulu Mustafa Ağa bin Hasan	60
13	Hocapaşa Hanı-Odahai Fevkani	1 bab oda ve peyke	Evkaf-ı Hümayun Ruzmançe Odası Ketebesinden Seyyid Ahmed Kamil Efendi bin İbrahim	75
14	Hocapaşa Hanı-Odahai Fevkani	1 bab oda	Aşçı Hacı Hasan ve Aşçı Veli Ağa ebnanı Hacı Ahmed	60
15	Hocapaşa Hanı-Odahai Fevkani	1 bab oda	Sarraflar Kethüdası Hoca Kifork veledi Haçador	75
16	Hocapaşa Hanı-Odahai Fevkani	1 bab oda ve peyke	Sarraflar Kethüdası Hoca Kifork veledi Haçador	75
17	Hocapaşa Hanı-Odahai Fevkani	1 bab oda ve peyke	Sarraflar Kethüdası Hoca Kifork veledi Haçador	75
18	Hocapaşa Hanı-Tabaka-i Tahtanisi	2 bab oda	Mehmed Raif ve Şefika Hatun	400
19	Hocapaşa Hanı-Tabaka-i Tahtanisi	1 bab oda	Mehmed Salim, Mehmed Rauf, Şerife Fatma, Şerife Zeynep	60
20	Hocapaşa Hanı-Tabaka-i Tahtanisi	1 bab oda	Nakkaş Hasan Ağa bin Ali ve Zevcesi Tayyibe Hanım binti Mustafa	60

21	Hocapaşa Hanı-Tabaka-i Tahtanisi	1 bab oda ve peyke	Vanlı Ohannes veledi Vartan	120
22	Hocapaşa Hanı-Tabaka-i Tahtanisi	1 bab oda	Havva Hatun ve Mehmed Said ve Saliha Hanım	60
23	Hocapaşa Hanı-Tabaka-i Tahtanisi	1 bab oda	Hacı Mustafa Ağa	60
24	Hocapaşa Hanı-Tabaka-i Tahtanisi	1 bab oda ve ahır	Hacı Mustafa Ağa	75
25	Hocapaşa Hanı-Tabaka-i Tahtanisi	1 bab oda	Mehmed Salim, Mehmed Rauf, Şerife Fatma, Şerife Zeynep	60
26	Hocapaşa Hanı-Tabaka-i Tahtanisi	1 bab oda	Nakkaş Hasan Ağa bin Ali ve Zevcesi Tayyibe Hanım binti Mustafa	60
27	Hocapaşa Hanı-Tabaka-i Tahtanisi	1 bab oda	Kayıkçı Mıgırdıç ve Kardeşi Hamal Donik veledanı Manuk	60
28	Hocapaşa Hanı-Tabaka-i Tahtanisi	1 bab oda	Mabeyn-i Hümayun Bekçisi Ahmed Ağa bin Hası Hasan	60
29	Hocapaşa Hanı-Tabaka-i Tahtanisi	1 bab oda	Hacı Mehmed Emin	60
30	Hocapaşa Hanı-Tabaka-i Tahtanisi	1 bab oda	Malkon veledi (boş)	60
31	Hocapaşa Hanı-Tabaka-i Tahtanisi	1 bab oda ve dükkân	Bakkal Ağop	120
32	Hocapaşa Hanı-Tabaka-i Tahtanisi	1 bab oda	Bolulu İhsan oğlu Molla Hüseyin Efendi	15
33	Hocapaşa Hanının Haricinde Dükkân	Berber dükkânı	Topkapı Sarayı Aşçılarından Aşçı Ali Ağa bin Mustafa	60
34	Hocapaşa Hanının Haricinde Dükkân	Bakkal dükkânı	Arslan veledi Apzib, Kiryako veledi Kirpako	60

3.6.3.2 Hocapaşa Mescidi/Vezir Camii

Hocapaşa Mescidi, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa tarafından 1668-70 yılları arasında tek minareli bir mescit olarak inşa edilmiştir. Bu mescit, bugün Sirkeci Garı'nın Vezir Camii Çıkmaızı Sokağı'na açılan sokağın başında Vezir Camii adıyla yaşayan caminin yerinde bulunuyordu. Tarihi süreçte defalarca tamirat gören ve en az dört kez bütünüyle yeniden inşa edilen mescidin aslı unsurlarından eser kalmamıştır. Orijinal mimari planına ait yeterli veri olmadığından günümüzdeki yapı Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından hipotetik bir yaklaşımla yeniden projelendirilerek 1987'de inşa edilmiştir.

Hocapaşa Mescidi, vakfiyeye göre sadece üç vakitte namaz kılınan küçük bir mescitti. İç aydınlatma için dört, dış aydınlatma için bir ve tuvalet aydınlatması içinse bir kandilin yeterli olması bunu teyit etmektedir. Hocapaşa mescidinin ilk yıllarında sadece sabah, öğle ve ikindi vakitlerinde cemaat namazı kılınmaktadır. Bu durum göstermektedir ki bölge, mescidin inşa edildiği dönemde daha çok ticari faaliyetlerle ön plandaydı ve akşamüzeri sessizliğe bürünüyordu.

Hocapaşa Mescidi, 1826 tarihinde meydana gelen Hocapaşa yangınıyla bütünüyle yanmıştır. Bu tarihe kadar mescitte dört daimi kadro görev almıştır. Bunlar imam, müezzin ve kayyım, ferraş ve Hocapaşa Hanı'ndaki çeşmelerden mescide düzenli su akışını sağlayan bir su yolcusuydu. Görevlilerden imam günlük 10 akçe, kayyım cihetiyle beraber yürütülen müezzin 8, ferraş ve su yolcusu da 4'er akçeden ücretlendirilmiştir. Bunların dışında 30 adet cüzhan görev alıyordu.

Cami, mescit, hamam, çeşme ve su yolları Osmanlı vakıflarının her yıl düzenli olarak kaynak transfer etmek zorunda kaldıkları, bakımı masraflı yapılarıdır. Bu yapılar içinde hamam dışındakilerin kiraya verilmesi söz konusu değildi. İstanbul'un meşhur büyük yangın ve depremleri ile zaman içinde gerçekleşen eskime nedeniyle tahrip olan cami ve mescitler ile mutlak bakıma ihtiyaç duyan çeşme ve su yolları için vakıflar her yıl bütçesinden düzenli diyebileceğimiz tamirat ödenekleri ayırmak zorunda kalıyordu. Dahası Merzifonlu Vakfı gibi büyük vakıflar sırf tamirat işleri için bünyesinde merremmetçi (tamir ve tadilat işleriyle uğraşan kişi), su yolcusu gibi daimi kadrolar barındırıyordu ki bu da vakıf giderlerini bir hayli artırıyordu. Ayrıca aynı bölgede art arda meydana gelen doğal afetler gerek büyük gerek küçük bütün vakıfların bütçe dengelerini sarsmaktaydı. Bu durumdaki bazı vakıfların sürdürülebilirliği ortadan kalktığından başka vakıfların çatısı altında birleşmeler de söz konusu olabilmekteydi.

Hocapaşa Mescidi defalarca tamirat ve yenileme görmüştür; ancak daha önemlisi en az dört kez yeniden inşa edilmiştir. Büyük çaplı tecdit ve onarımlardan geçen mescit ilk kez 1770-71 yıllarında 506.483 akçe harcanarak yeniden (müceddeden) inşa edilmiştir.⁶²⁸ 1826 tarihli Hocapaşa yangınında bütünüyle yanan bu mescit, 1831-32

⁶²⁸ BOA, Ev. HMH.d 5727. Yıkılan veya yanan bir vakıf taşınmazının yeniden inşa edilmesi "müceddeden" ifadesiyle tanımlanmaktadır. "Müceddeden inşa"dan maksat, bir yapının sıfırdan yapılmasıdır. Büyük çaplı onarımları ihtiva eden restorasyonlar için "tecdid" kelimesi kullanılmıştır. Küçük boyutlu bakım onarımları ise genellikle "tamirat", "meremmet" kelimeleriyle ifade edilmiştir.

yılları arasında ikinci kez yeniden inşa edilmiştir. 1865 tarihli büyük Hocapaşa yangınında yanan cami üçüncü kez yeniden yapılmıştır. Ancak cami kısa süre sonra yeniden yanmış ve bütünüyle yıkılmıştır. Nitekim vakfın 1895-96 yılları bütçe fazlasından 288.966 kuruş para, arsaya dönüşen caminin yeniden inşa edilmesi için biriktirmeye başlanmıştır.⁶²⁹ Osmanlı döneminde caminin son kez hangi yıl ve kaç kuruşa yapıldığı tam olarak tespit edilememekle beraber Cumhuriyet dönemine oldukça harap girdiği anlaşılan cami 1930'lu yıllarda bütünüyle yıkılmış ve arsası vakfın mütevellilerince kiraya verilmiştir. Çeşitli işletmelerce kiralanan arsa bir ara Anadolu Saz Evi olarak da kullanılmıştır. Mahalle sakinlerinin talepleri doğrultusunda bu kez Vakıflar Genel Müdürlüğünce 1987 senesinde cami dördüncü kez yeniden inşa edilmiştir.

Vakıf tarafından yürütülen ilk üç inşa sürecini vakıf muhasebe defterlerinden takip etmek mümkündür. Bununla birlikte burada sadece yapının mescitten camiye dönüştüğü 1831-32 yılları arasında gerçekleştirilen ilk yeniden inşa süreci üzerinde durulacaktır. Söz konusu süreç iki açıdan önemlidir. İlk olarak 1826 yangınına kadar “mescid” olarak hizmet veren Hocapaşa Mescidi, yangından “cami” olarak çıkmıştır. Bir mescidin camiye çevrilmesinde vakıfların taleplerinin yeterli olmadığı, uzun ve meşakkatli bir izin sürecinin yaşandığı anlaşılmaktadır. İkincisi ve daha önemlisi, yeniden inşa harcamalarının bir vakfın mali dengesini nasıl etkilediği hususudur. Nitekim cami masrafları ve vakıf bütçelerine dair elimizdeki veriler, bir süredir ekonomik sorunlar yaşamakta olan Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı'nı iflasın eşiğine getirmiştir.

Tablo-15, Mustafa Paşa Vakfı'nın 1821-1838 yılları arasındaki cari gelir ve giderlerini göstermektedir. 1821 yılını 28.000, 1822'yi 27.000 kuruş civarı bütçe fazlasıyla kapatan vakıf, 1823 yılından itibaren bütçe açığı vermeye başlamıştır. 1823 yılının muhasebesine daha yakından bakıldığında bütçe açığının yine bir caminin yenilenmesinden meydana geldiği görülmektedir. Bu muhasebe döneminde vakıf, Yedikule'deki camisinde (Kasaplar Camii) büyük çaplı bir yenileme yapmış ve tadilat giderleri için 21.989 kuruş harcamıştır. Bu meblağ, 1823 senesinin cari yıl harcamalarının yaklaşık %56'sına tekabül etmektedir.⁶³⁰

⁶²⁹ “Hocapaşa Camii el-yevm arsa-i hâliye olduğu cihetle mevkuf”, VGMA, d.1828, s. 28-29.

⁶³⁰ Yapılan tadilat için ayrıca 1.058 kuruş harç ve hüccet resmi ödenmiştir.

1826 yılının bütçe açığı da tamiratlardan kaynaklanmıştır. Bu kez vakfın Divanyolu'ndaki külliyesi esaslı bir onarımdan geçmiştir. Külliye içerisindeki mescit, darülhadis, mektep ve sebilin tadilatı için 45.082 kuruş; onarım işlemlerine dair alınan izin ve hüccet harçları için de 2.250 kuruş olmak üzere toplamda 47.332 kuruş sarf edilmiştir. Sadece külliyyede gerçekleştirilen tadilat harcamaları vakfın cari yıl gelirinin oldukça üstündedir. Söz konusu giderler için alınan borçların geri ödemesi, 1827-30 yıllarındaki bütçe açıklarının temel sebebi olmuştur.

Haziran 1831-Mayıs 1832 arasını kapsayan bir yıllık muhasebe döneminin bütçe açığı 123.795,5 kuruşa yükselmiştir. Gerek bu muhasebe döneminin gerek bir sonraki muhasebe döneminin bütçe açıklarının sebebi Hocapaşa Mescidi'nin yeniden inşası için harcanan paradır. Hocapaşa Mescidi, 1831-32 yılları arasında 76.384,50 kuruş harcanarak yeniden yapılmıştır. Söz konusu para yalnız inşaat masrafları için ödenmişti. Oysa caminin vakfa maliyeti bundan çok daha fazlaydı. Öncelikle belirtmek gerekir ki bu cami, sarraftan faizle borçlanarak yapılmıştı. Sarraf Matos ve Artin'den alınan borcun son taksiti yedi yıl sonra 1837 yılında ödenebilmiştir. Vakıf, borcunu kapatana kadar her yıl %12 ila %20 arasında değişen oranlarda faiz ödemek zorunda kalmıştır. Diğer taraftan tamirat harcamalarının %7'si oranında da ilam ve hüccet harçları ödenmiştir. Dolayısıyla faiz ve harçlarla birlikte caminin vakfa maliyetinin 76 bin kuruşun çok fevkinde olduğu söylenebilir.

Osmanlı'da bir caminin veya yıkılan mescidin yeniden inşası belirli izinlere bağlıydı. Bir cami inşa ederek Allah'ın rızasını murad eden kişi, cami için öncelikle padişahın "izn-i hümayûn" almakla yükümlüydü. Bu nitelikteki belgeler daha çok bir mescidin camiye dönüştürülmesi esnasında söz konusu olmaktadır. Mescidin camiye dönüştürülmesi esnasında yapıya bir "minber vaz'etmek"le mümkün olabilmekteydi. Bir mescidin minber vazedilerek camiye dönüştürülmesini talep eden mütevellî, vakıf evladı, köy ahalisi veya mahalleli, divana sundukları arzuhalde yörenin nüfusunun artması ve yaşlıların cuma ve bayram namazlarını kılmak için uzak mevkilere gitmek zorunda kalmalarını gerekçe göstererek konuya dair padişahın iznini talep ediyorlardı.

Söz konusu aşamaları Hocapaşa Mescidi'nin camiye dönüştürülmesi sürecinde de görmek mümkündür. Yıkılan mescidin camiye dönüştürülmesini talep eden kişi

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın torunlarından, evlâd-ı vâkîf Hatice Hanım'dır.⁶³¹ 1830 yılında vakfın meşrûta mütevellisi Seyyid Mehmed Said Bey iken vakıftan evlad maaş alan kişiler Ayşe, Fatma ve Hatice hanımlardı. Esasında divana yapılan başvurunun vakfın resmi mütevellisi olarak Mehmed Said Bey'den gelmesi beklenirdi. Vakfın bütçesinin böyle bir mali yükü kaldırmayacağını gayet iyi bilmesi beklenen mütevellinin bilinçli olarak şimdilik bundan imtina ettiği düşünülebilir. Öte yandan Hatice Hanım, inisiyatif kullanıp gerekli izinleri almakla müteveli üzerinde bir baskı unsuru yaratmak istemiş de olabilir.

Hangi gerekçeyle olursa olsun yıkılan Hocapaşa Mescidi'nin camiye dönüştürülmesi için Hatice Hanım'ın divana sunduğu arzuhal üzerine çıkan 27 Kasım 1831 tarihli fermanla gerekli izn-i hümayun verilmiştir.⁶³² Padişah izni, önemine binaen vakfın müsakkafat defterine de işlenmiştir.⁶³³ Hatice Hanım arzuhalini özetle şöyle gerekçelendirmiştir: Cediti Mustafa Paşa'nın Hocapaşa Mescidi'nde cuma ve bayram namazları eda edilememektedir. Zira bu mahallede vakfın yaptırdığı 60 adet menzilin kiracıları ve sayıları zamanla artan mahalle sakinleri cuma ve bayram namazlarını (salât-ı 'ıydeyn) kılmak için başka camilere gitmek zorunda kalmaktadır. Mahalle sakinleri arasındaki sakat, hasta ve yaşlı kimseler diğer camilere gitmekte zorlanmaktadırlar. Bu vesileyle tüm inşa masrafları, personel giderleri ve sair harcamaları vakıf tarafından karşılanmak koşuluyla zaten yanmış olan mescidin minber konularak cuma ve bayram namazlarının da eda edilebileceği bir cami olarak yeniden inşa edilmesi için izin ve ruhsat talep edilmiştir. Söz konusu talep üzerine 27 Kasım 1831'de çıkan fermanla gerekli izin ve ruhsat verilerek konu Evkaf-ı Hümayun Nazırı Seyyid Mehmed Tahir Efendi'ye havale edilmiştir.⁶³⁴ Evkaf-ı Hümayun müfettişi marifetiyle yapılan imtihanla camiye hatip, imam ve müezzin ataması gerçekleştirilmiştir. Daha önce 10 akçe olan imamın yevmiyesi 80 akçeye, 8 akçe olan

⁶³¹ TMSK: 708, s. 17.

⁶³² BOA, AE.SMHD.II 49/3195. Ali Emiri, II. Mahmud tasnifi içinde bulunan söz konusu tarihsiz belgeye Devlet Arşivleri, 17 Ra 1255 tarihini vermiştir. Yapılan tarihlendirme hatalı olmalıdır. Zira söz konusu padişah olurluna atıf yapan vakfın müsakkafat defterindeki ilmühaber tarihini 1831'dir. Dolayısıyla izn-i hümayun bundan birkaç ay önce verilmiş olmalıdır. TKİBM: TMSK: 708, s. 17.

⁶³³ "Hocapaşa Hanı civarında vakf-ı merkum-ı mumâ-ileyhin cami-i şerîf-i harik-zede olup müceddeden bina olunmakla minber vaz'ına izn-i şâhâne buyrulup, hatip ve müezzin ve imam hususu için olan ilmühaberdur.", TMSK: 708, s. 17.

⁶³⁴ TMSK: 708, s. 17-18.

müezzinlik ve kayımlık kadrosun yevmiyesi 50 akçeye iblağ edilmiştir. Ayrıca günlük 50 akçe maaşla ilk defa bir hatip ataması gerçekleştirilmiştir.

Hocapaşa Mescidi'nin yeniden inşasına yönelik 1830-31 yıllarını kapsayan muhasebe döneminde, mahkemeden talep edilen keşif hücceti doğrultusunda 130 kuruş keşif harcı ödenmiştir. Söz konusu keşif harcının ödenmesini müteakip mahkeme ve evkaf müfettişliğince ayrıntılı bir inşa masraf defteri düzenlenmiştir.⁶³⁵ 29 Mart 1832 tarihli yedi sayfalık bu keşif hüccetine göre, caminin harimi ile son cemaat mahalli üzerine inşa edilen kiremit döşemeli çatı için 1.749.000 akçe harcanmıştır. İnşaat için kullanılan keresteler Anadolu meşesinden, Varna kütüğünden ve Babafilyos kerestesinden temin edilmiştir. Fevkâni mahfel ve merdiven inşası için 228.500, cami harimi ile son cemaat mahalli arasına yapılan üç kat beyaz mermer sıva için 209.880, duvar inşası için 680.450, demir parmaklıklar için 240.000, minber için 150.000, kapı için 120.000, son cemaat mahallinin inşası için 688.500, son cemaat mahallinin yola bakan bölümünün taş, tuğla ve döşemelerinin inşası için 39.600, caminin etrafındaki muhafaza duvarlarının inşaatı için 477.000, nakliye ve hamaliye için 778.247 akçe harcanmıştır. Bunların dışında tuvalet ve çeşmeler için yapılan harcamalar ile kapılar ve kapı üstlerine yerleştirilen mermer levhaların fiyatları da detaylı olarak kaydedilmiştir. Neticede Hocapaşa Mescidi, yeni adıyla Hocapaşa Cami veya Vezir Camii, vakfın cari yıl gelirinin yaklaşık iki katı maliyetle 76.384,50 kuruşa yapılmıştır.

Hocapaşa Camii, 1865 Hocapaşa yangınıyla bir kez daha büyük hasar almıştır. Yangın sonrası tamir edilen cami 1888'de büyük bir tadilattan daha geçmiştir. Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin 1304/1888 yılı bütçesinden, daha sonra vakıftan mahsup edilmek şartıyla gerçekleştirilen tamirat için Mecidi 19 kuruş hesabıyla 35.359 kuruş harcanmıştır.⁶³⁶

⁶³⁵ BOA, Ev. D 40658. Masraf defteri kalabalık bir heyet tarafından imzalanmıştır: Davutpaşa Mahkemesi'nden Ahmed Halit Efendi, Evkaf Müfettişi Mehmed Esad Efendi, Bina Emîni Pîrî Efendi hûlefası Mehmed Said, Vakfın mütevellisi Mehmed Said Bey, vakfın cabisi Ali Efendi, diğer cabi Mustafa Ağa, vakıf evladı Hatice Hanım (eşi Ahmed Efendi tarafından temsil edilmiştir), vakıf evladı Ayşe Hanım (eşi Mehmed İzzet Efendi tarafından temsil edilmiştir. Mehmed İzzet Efendi ileride vakfın Kaymakam Mütevellisi olacaktır), Hocapaşa Camii'ne yeni atanan Hatip Osman Efendi ve İmam Seyyid İbrahim Efendi, Dadülhadis içindeki mektebin muallimi olan Mehmed Emin Efendi, Keresteci Ahmed Ağa, Neccar Markis ve Keresteci Ohannes.

⁶³⁶ BOA, İ.ŞD: 94/5571. Nezaretin 1304/1888 yılı bütçesinden karşılanarak İstanbul'da tamir edilen diğer camiler şunlardır: Galata'ta Gülnuş Emetullah Valide Sultan Camii: 49.221 kuruş, Sötlüce'de Mahmud Ağa Camii için: 18.833 kuruş, Süleyman Ağa Camii'nin harap olan çatısı ve minaresinin tamiri için: 5.039

Tablo-15: Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı, 1821-1838 Arası Yıl Sonu Hesapları

Tarih M/H	Defter	Gelir/Kuruş	Gider/Kuruş	Fark
1821/1236	Ev. HMM.d 8664	45.000,5	16.877,5	+28.123
1822/1237	Ev. HMM.d 8719	43.977	16.994,5	+26.982
1823/1239	Ev. HMM.d 8799	34.530,5	41.008	-6.477,5
1824/1240	Ev. HMM.d 8849	25.630,5	32.403,6	-6.773
1826/1242	Ev. HMM.d 8930	38.135	75.781	-37.646
1827/1243	Ev. HMM.d 9078	44.480,5	69.245	-24.764,5
1828/1244	Ev. HMM.d 9168	35.725,5	53.725,5	-18.000
1830-31/1246	Ev. HMM.d 9358	33.675,5	39.573,5	-5.898
1831-32/1247	Ev.d 9413	42.254,5	166.050	-123.795,5
1832-34/1248-49	Ev.d 9607	72.525,5	196.351	-123.825,5
1834-36/1250-51	EV.THR 73/100	78.390	128.045	-49.736
1837/1252	EV.SRG 106/149	78.471	87.834	-9.363
1838/1253	EV.ZMT 82/229	51.288	46.438,5	4.849,5

3.6.3.3 Osmanlı'da İlk Toplu Konut Projesi: Hocapaşa Mütehhilin Odaları

Osmanlı İstanbul'u sunduğu kültürel, sosyal, siyasal ve ekonomik imkânlarıyla yüzyıllar boyunca toplumun farklı katmanlarından göçmenler için her daim çekim merkezi olmuştur. O günün dünyasında sosyal hareketliliğin ana duraklarından biri olan İstanbul, memleketlerini terk edip iş arayanlara sunduğu türlü imkânlar sayesinde kişilerin her daim umudu olagelmıştır. Ne var ki merkezi yönetim yeni gelenlere her zaman hoşgörülü davranmamıştır. Başkent'in ticari üs bölgelerinde konumlanan bekâr odaları veya evli odalarında ikamet eden yeni gelenler, ayaklanma ve kargaşa zamanlarında başkent'in korunaklı asayiş düzeni için bir tehdit unsuru olarak görülmüştür. 1730 Patrona Halil Ayaklanması esnasında başkentte bulunan 12.000 Arnavut göçmen karşısında yönetim çok daha sıkı tedbirler almak zorunda kalmıştır.⁶³⁷ Devlet düzensiz göçmenlerin yarattığı bu nüfus akışını durdurmak ve onların şehre kalıcı biçimde yerleşmelerini engellemek adına mahalle içlerine yerleşmelerine müsaade etmemiş, bunun yerine kontrol ve denetimi daha kolay olan bekâr odaları veya bekâr hanları denilen yapılarda toplu ikamete mecbur etmiştir. Tamamına yakını vakıflarca finanse edilen Yahudihane, Firenkhane gibi farklı adlandırmaları da olan

kuruş, Hohor'da Sofiler Dergahı'nın harem dairesinin bütünüyle yeniden inşası için: 40.052 kuruş olmak üzere toplam: 148.504 kuruş harcanmıştır.

⁶³⁷ Halil İnalcık-Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, II*, Eren Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 770.

bekâr odaları erken dönemlerden itibaren mevcut olagelmış, imparatorluk İstanbul’u için sosyolojik bakımdan büyük ölçüde göçmen işçi nüfusuyla ilintilenmiş ve bu nüfus kesiminin temel yerleşim şekli olmuştur.⁶³⁸

Bekâr odalarının yanında başkent İstanbul’un barınma ihtiyacını karşılayan diğer bir konut tipi vakfiyelerde “müteehhilin odaları” adıyla anılan yapı türleriydi. Bekâr odalarının aksine müteehhilin odaları evlilere kiralanıyordu. Bu yapı türlerine kentin ticari üs bölgelerinin yanı sıra mahalle içlerinde de rastlamak mümkündü. Her halükarda bu yapılar evli göçmenler tarafından kullanılıyor olmalıydı. Ancak bu yapıları bekâr odalarından ayıran temel özelliği bunların büyük yangınlar sonrasında bizatihi kentli sakinlerin acil ve ucuz konut ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla inşa edilmiş olmasıydı. Dahası bunlar “oda” değil bilakis “hane” olarak tanımlanıyordu ve daha işlevsel yapılardı.

Burada Mustafa Paşa’nın Hocapaşa Mahallesi’nde yaptırdığı ve Osmanlı’da ilk toplu konut projesi olduğunu düşündüğümüz 58 adet müteehhilin odası incelenecektir. Böylece hakkında çok az bilgi sahibi olunan bu yapı türlerine dair literatüre katkı sağlanması amaçlanmaktadır.

Hocapaşa toplu konut projesi 1670-77 yılları arasında inşa edilmiştir. 9.519,5 zira arsa (yaklaşık 7.500 m²) üzerine inşa edilen konutların arsası 1668 yılında 2.000 kuruş bedel karşılığında Musa Paşa Vakfı’ndan satın alınmıştır. Yukarıda bahsi geçtiği üzere bu arsa üzerinde Musa Paşa’nın büyük bir sarayı vardı. Ne var ki saray, 1660 tarihli büyük İstanbul yangınında bütünüyle yanmıştı. Mustafa Paşa, Musa Paşa’nın oturma hakkını evladına meşruta kaydıyla vakfettiği saray arsasını eşi Hanzade Hanım’la giriştiği bir dizi dava neticesinde arsa için 2000 kuruş, zemin için de yıllık 4.000 akçe mukataaa bedeli karşılığında vakfın nazırı sıfatıyla dönemin Darüssaade Ağası Abbas Ağa’nın izniyle satın almıştır.⁶³⁹

1684 tarihli ayrıntılı müsakkafat defterine göre Hocapaşa toplu konut projesi, aynı mahallede yer alan Hocapaşa Mescidi/Vezir Camii’nin doğusunda, Gülhane tarafındaki

⁶³⁸ XVII. asrın sonlarında kaleme alınan eserinde Hezarfen Hüseyin Efendi, İstanbul Suriçi bölgesinde ve muhtemelen Galata gümrüğünde çalışanlarla birlikte İstanbul’da 12.000’den fazla bekârın konakladığı bekâr odalarının bulunduğunu ifade eder. Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü’l-Beyân Fî Kavânîn-i Âl-i Osmân*, Hazırlayan: Sevim İlgürel, TTK, Ankara 1998, s. 54.

⁶³⁹ 641: 187-192; 108: 43/45.

üç sokak üzerinde, sahile nazır bitişik nizam tarzında inşa edilmişti. Her birinin müstakil yolları, ayrı sokak kapıları ve bir miktar da bahçesi olan haneler sokaklara yan yana konumlandırılmıştı. Haneler 83 m² ila 100 m² (112 ila 128 zira) arsa üzerine iki katlı olarak yapılmıştı.⁶⁴⁰ Yapı blokları tek tip değildi. Birinci kategorideki hanelerin üst katında bir oda ve sofa, alt katında ise bir oda, sofa ve müstakil tuvaleti bulunuyordu. Bu kategorideki haneler için ortalama 250 kuruş ödemek gerekiyordu. İkinci kategorideki hanelerin öncekinden tek farkı alt katta bir sofanın eksik olmasıydı. Bu sınıftaki haneler konumuna göre 220 ila 250 kuruş arasında değişen fiyatlarda alıcı bulmuştur. Üçüncü kategorideki 7 hane topoğrafyanın azizliğine uğramış olmalı ki karşısındaki hanelerin güneş ışığını engellemek adına üst katına sadece yarım sofa yerleştirilmişti. İleride kiracıların güneş ışığını kesecek şekilde oda, sofa ve tahta-pûş eklemeleri de kesinlikle yasaklanmıştı.⁶⁴¹ Bu sınıftaki yedi haneden biri için diğerlerinin yarısı oranında, 120 kuruş ödemek yeterliydi.

Hocapaşa toplu konutları için vakfiyede *mütehhilin odaları* ifadesi kullanılır. Ancak bu yapıları tek odalı, mahremiyetin olmadığı tuvalet de dâhil çok sayıda ortak kullanım alanına sahip bekâr odalarıyla karıştırmamak gerekir. Terimin karşılığı “evli odaları” olmakla birlikte bunlar aslında birer “hane” idi. Daha önce de belirtildiği üzere her bir hanenin kendine has ayrı sokak kapısı ve müstakil yollarının olmasının yanı sıra her hane muhtemelen beş on meyve ağacı alacak büyüklükte mütevazı birer bahçeye bile sahipti.

Toplu konutların tamamı 1684 yılında icareteyn ile kiraya verilmiştir. Bu sayede hanelerin kime, hangi fiyattan kiraya verildiğine ulaşabiliyoruz. 58 haneden ikisi vakfiye şartı uyarınca Hocapaşa Mescidi'nin imam ve müezzine tahsis edilmiştir. İmama tahsis edilen hane, üçüncü sokağın sağ tarafında, mescide en yakın 2 odalı ve tek sofalı 9 numaralı haneydi. Müezzine ise bunun yanındaki 10 numaralı hane tahsis edilmiştir.

56 hanenin 40 adedi erkekler, 12 tanesi kadınlar tarafından kiralanırken 4 hane üzerinde eşlerin ortaklık bağı kurduğu gözlenir. Erkekler arasında birden fazla hane kiralayınlar

⁶⁴⁰ BOA, Ev.HMH.d 385, s. 35-50.

⁶⁴¹ “Sokak-ı mezbûrun sol tarafında olan iş bu yedi bab tahtânî menziller üzerine fîmâ-baad hane pencerelerine ziya vusulüne mani olmamak üzere aslen fevkânî oda ve sofa ve tahtapûş ihdas olunmaya ve hane pencerelerine ziya vusulüne mani olunmamak üzere temessüklerinde meşruhdur.”, Ev.HMH.d 385, s. 45.

da vardı. Süleyman Çelebi 250'şer kuruştan iki, Hüseyin Efendi üçü 250'şer ve biri 200 kuruştan dört, Yusuf Bey ikisi 120'şer ve biri 245 kuruştan üç, Musli Ağa 240 kuruştan iki ve Seyyid Nasuh 220-240 kuruş aralığında üç hane kiralamıştı.

Birden çok hane kiralayanları hesaba katmazsak geriye 32 erkek ve 11 kadın olmak üzere toplam 43 farklı kiracı bilgisine ulaşıyoruz. Erkek kiracılar arasında 7 bey, 5 çelebi, 3 efendi, 2 ağa, 2 beşe, 2 seyyid ve 1 de hacı vardı. 10 kişi hakkında isimleri dışında tanımlayıcı unvan ve lakap kullanılmamıştır. Kiralanan hanelerin yaklaşık yarısı askeri gruptan kişilerdi. Bu durumda toplu konutların en çok askeriler arasında rağbet gördüğü anlaşılıyor. Öte yandan kadın kiracılar da azımsanmayacak sayıda idi.

Kiracılar hakkında ulaştığımız veriler bizlere sakinlerin demografik dağılımı ve coğrafi kökenlerine ilişkin önemli çıkarımlarda bulunma imkânı vermektedir. Sakinlerin göçmen ve kentli bileşeni bu konuda belirleyici kriterlerdendir. Kayıtlardaki hiçbir kiracının etnik ve coğrafi kökenine atıf yapılmaz. Bu durumda kiracıları göçmen saymamız mümkün değildir. Tam tersine yarısından fazlası askeriden olan ve geriye kalanının ise büyük bir bölümünü kadınların oluşturduğu hane sakinlerini kentli ahaliden saymak mümkündür. Muhtemelen kiracılar büyük İstanbul yangınında evini kaybeden, uygun fiyatla toplu konut avantajından yararlanmak isteyen yaşlı ve kimsesiz, dar gelirli kimselerdi. Nitekim bunlardan bazıları kısa zaman sonra geride vâris bırakmadan ölmüş, bu sebeple de taşınmaz vakıf tarafından yeniden kiraya verilmişti. Örneğin sahil tarafında 2. sokaktaki 14 numaralı haneyi 240 kuruş muaccelle ile aylık 45 akçeden kiralayan Abdülkerim kızı Saliha, Kasım 1686'da varis bırakmadan ölmüştür. Sözleşme uyarınca vakfa dönen taşınmaz, Suk-ı Sultânîde yapılan müzayede ile 34.600 akçe (288,3 kuruş) muaccelle ile Hacı Abdullah kızı Emine'ye kiralananmıştır. 1. sokağın sağ tarafındaki 7 numaralı iki odalı ve bir sofalı fevkani haneyi 230 kuruş muaccelle ile kiralayan Mehmed Çelebi bin Yusuf, 1 Eylül 1688'de bilavelet ölmüş, bunun üzerine hane müzayede neticesinde 30.000 akçe (250 kuruş) muaccelle ile Kâtip Mustafa Efendi'ye kiralananmıştır. Hocapaşa toplu konut projesinin sahil tarafındaki 2. sokağın sağ yanında sıralanan iki odalı, bir sofalı ve zeminde kargir mahzeni de bulunan 4 numaralı haneyi 240 kuruş ödeyerek kiralayan Mehmed Efendi bin Ömer'in Haziran 1689'da ölümü üzerine, hane aynı yıl yapılan müzayede neticesinde 34.000 akçe/283 kuruş muaccel bedel karşılığında Hasan Çelebi'ye kiralananmıştır. Bu nitelikteki çok

sayıdaki örnek bize Hocapaşa toplu konut projesinin yoğun talep gördüğünü ve kısa sürede birtakım insanları kendisine çektiğini gösteriyor.

1677-1684 yılları arasında icareteyn usulüyle kiraya verilen 56 adet haneden 12.583 kuruş (1.509.960 akçe) muaccelle geliri elde edilmiştir. Muaccelleden elde edilen gelir, vakfin 1690'lı yıllardaki bir senelik cari yıl gelirine eşitti.⁶⁴² Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı, Hocapaşa toplu konut projesindeki her bir hane için aylık 45 akçe kira belirlemiştir. Hanelerin yıllık kira getirisi 30.240 akçe idi. Yıllık kira bedeli uzun bir dönem bu fiyat üzerinden devam etmiştir. 1860 yılında hanelerin 34 adedinin aylık kirası hâlâ 45 akçedir.⁶⁴³ Tarihi süreçte yıkılan hanelerden bazıları kiracılar tarafından yeniden yaptırılmış, bu nitelikteki evlerin aylık kiralari 15 akçeye kadar indirilmiştir. Toplu konutların önemli bir bölümü 1865 tarihli büyük Hocapaşa yangınında zarar görmüştür. Kalanların büyük bir bölümü ise 1870'li yıllarda Sirkeci tren hattı güzergâhında kaldığı gerekçesiyle istimlak edilmiştir. Cumhuriyet dönemine gelindiğinde hanelerin çok azı ayaktaadır. Birçoğu yıkılarak menzil arasına dönüşmüştür. 1930'lu yıllardan itibaren 2762 sayılı Vakıflar Yasasının getirdiği taviz bedeli uygulamasıyla son kalanlar emlak bedelinin %20 ila %40'ı oranında bir bedelle mutasarrıflarına devredilmiştir. Osmanlının ilk toplu konut projesi olan Hocapaşa toplu konut projesinden geriye Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı'na ait hiçbir taşınmaz kalmamıştır.

Tablo-16: Hocapaşa Toplu Konutları (1677-1684)					
Sıra No	Yer/Böge/Han	Taşınmaz	Mutasarrıf	Muacc ele/Kur uş	Aylık Kira/Akçe
1	1. Sokak/Sol Tarafta/1. Hane	1 bab fevkânî oda ve sofa ve 1 bab tahtani oda ve sofa	Süleyman Çelebi	250	45
2	1. Sokak/Sol Tarafta/2. Hane	1 bab fevkânî oda ve sofa ve 1 bab tahtani oda ve sofa	Süleyman Çelebi	250	45
3	1. Sokak/Sol Tarafta/3. Hane	1 bab fevkânî oda ve sofa ve 1 bab tahtani oda ve sofa	Hüseyin Efendi	250	45
4	1. Sokak/Sol Tarafta/4. Hane	1 bab fevkânî oda ve sofa ve 1 bab tahtani	Hüseyin Efendi	200	45

⁶⁴² Örneğin 1693 cari yıl geliri: 1.776.307 akçe, 1694 cari yıl geliri 1.570.177 akçedir. BOA, Ev. HMH.d 753, 830.

⁶⁴³ BOA, Ev.d 18601; VGMA, 2742, s. 80-118.

		oda ve sofa			
5	1. Sokak/Sol Tarafta/5. Hane	1 bab fevkânî oda ve sofa ve 1 bab tahtani oda ve sofa	Mustafa ve Ömer biraderler	200	45
6	1. Sokak/Sol Tarafta/6. Hane	1 bab fevkânî oda ve sofa ve 1 bab tahtani oda ve sofa	Hüseyin Bey bin Hasan	230	45
7	1. Sokak/Sol Tarafta/7. Hane	1 bab fevkânî oda ve sofa ve 1 bab tahtani oda ve sofa	Ali Çelebi bin Veli	210	45
8	1. Sokak/Sağ Tarafta/1. Hane	2 bab fevkânî oda ve 1 sofa	Hüseyin Efendi	250	45
9	1. Sokak/Sağ Tarafta/2. Hane	2 bab fevkânî oda ve 1 sofa	Musli Ağa bin Mustafa	240	45
10	1. Sokak/Sağ Tarafta/3. Hane	2 bab fevkânî oda ve 1 sofa	Ahmed Efendi bin İbrahim	220	45
11	1. Sokak/Sağ Tarafta/4. Hane	2 bab fevkânî oda ve 1 sofa	Seyyid Ahmed bin Mustafa	240	45
12	1. Sokak/Sağ Tarafta/5. Hane	2 bab fevkânî oda ve 1 sofa	Mustafa bin Abdullah	220	45
13	1. Sokak/Sağ Tarafta/6. Hane	2 bab fevkânî oda ve 1 sofa	Osman Çelebi bin Hüseyin	240	45
14	1. Sokak/Sağ Tarafta/7. Hane	2 bab fevkânî oda ve 1 sofa	Mehmed Çelebi bin Yusuf	230	45
15	2. Sokak/Sahilde/Sağda 1. Hane	2 bab fevkânî oda ve 1 sofa	Hüseyin Efendi	250	45
16	2. Sokak/Sahilde/Sağ Sıradaki/2. Hane	2 bab fevkânî oda ve 1 sofa	Seyyid Nasuh bin Mahmud	240	45
17	2. Sokak/Sahilde/Sağ Sıradaki/3. Hane	2 bab fevkânî oda ve 1 sofa	Mehmed Bey bin Abdullah ve Saliha Hatun binti Abdullah	240	45
18	2. Sokak/Sahilde/Sağ Sıradaki/4. Hane	2 bab fevkânî oda ve 1 sofa	Mehmed Efendi bin Ömer	240	45
19	2. Sokak/Sahilde/Sağ Sıradaki/5. Hane	2 bab fevkânî oda ve 1 sofa	Mehmed Efendi bin Ömer	210	45
20	2. Sokak/Sahilde/Sağ Sıradaki/6. Hane	2 bab fevkânî oda ve 1 sofa	Hüseyin bin Mustafa	240	45
21	2. Sokak/Sahilde/Sağ Sıradaki/7. Hane	2 bab fevkânî oda ve 1 sofa	Mehmed Beşe bin Mahmud	230	45

22	2. Sokak/Sahilde/Sağ Sıradaki/8. Hane	2 bab fevkânî oda ve 1 sofa	Hasan bin Abdullah ve eşi Ayşe binti Abdullah	230	45
23	2. Sokak/Sahilde/Sağ Sıradaki/9. Hane	2 bab fevkânî oda ve 1 sofa	Havva Binti Abdullah	220	45
24	2. Sokak/Sahilde/Sağ Sıradaki/10. Hane	2 bab fevkânî oda ve 1 sofa	Hüseyin bin Ömer	250	45
25	2. Sokak/Sahilde/Sağ Sıradaki/11. Hane	2 bab fevkânî oda ve 1 sofa	Mustafa bin Ahmed	230	45
26	2. Sokak/Sahilde/Sağ Sıradaki/12. Hane	2 bab fevkânî oda ve 1 sofa	Yusuf bin İbrahim	240	45
27	2. Sokak/Sahilde/Sağ Sıradaki/13. Hane	2 bab fevkânî oda ve 1 sofa	Safiye Hatun binti Mehmed	220	45
28	2. Sokak/Sahilde/Sağ Sıradaki/14. Hane	2 bab fevkânî oda ve 1 sofa	Saliha binti Abdülkerim	240	45
29	2. Sokak/Sahilde/Sağ Sıradaki/15. Hane	2 bab fevkânî oda ve 1 sofa	Hüseyin bin Ali ve eşi Hanife	230	45
30	2. Sokak/Sahilde/Sağ Sıradaki/16. Hane	2 bab fevkânî oda ve 1 sofa	Ali bin Halil	235	45
31	2. Sokak/Sahilde/Sağ Sıradaki/17. Hane	2 bab fevkânî oda ve 1 sofa	Belkis binti abduallah	235	45
32	2. Sokak/Sahilde/Sağ Sıradaki/18. Hane	2 bab fevkânî oda ve 1 sofa	Ahmed Çelebi bin Abdülkerim	235	45
33	2. Sokak/Sahilde/Sağ Sıradaki/19. Hane	2 bab fevkânî oda ve 1 sofa	Saliha Hatun binti Abdullah	235	45
34	2. Sokak/Sahilde/Sol Sıradaki/1. Hane	Fevkânî nim sofa ve tahtânî 1 oda ve sofa	Ayşe binti Sefer	123	45
35	2. Sokak/Sahilde/Sol Sıradaki/2. Hane	Fevkânî nim sofa ve tahtânî 1 oda ve sofa	Yusuf bey bin Abdullah	120	45
36	2. Sokak/Sahilde/Sol Sıradaki/3. Hane	Fevkânî nim sofa ve tahtânî 1 oda ve sofa	Fatma binti Ahmed	120	45
37	2. Sokak/Sahilde/Sol Sıradaki/4. Hane	Fevkânî nim sofa ve tahtânî 1 oda ve sofa	Ömer bin Abdullah	120	45
38	2. Sokak/Sahilde/Sol Sıradaki/5. Hane	Fevkânî nim sofa ve tahtânî 1 oda ve sofa	Yusuf Bey bin Abdullah	120	45
39	2. Sokak/Sahilde/Sol Sıradaki/6. Hane	Fevkânî nim sofa ve tahtânî 1 oda ve sofa	Fatma Hatun binti Mehmed	120	45

40	2. Sokak/Sahilde/Sol Sıradaki/7. Hane	Fevkânî nim sofa ve tahtânî 1 oda ve sofa	Ayşe binti Abdullah	240	45
41	3. Sokak/Solda/1. Hane	Fevkani 2 bab oda ve sofa	Seyyid Nasuh bin Mahmud	230	45
42	3. Sokak/Solda/2. Hane	Fevkani 2 bab oda ve sofa	Seyyid Nasuh bin Mahmud	220	45
43	3. Sokak/Solda/3. Hane	Fevkani 2 bab oda ve sofa	Ömer bin Süleyman	230	45
44	3. Sokak/Solda/4. Hane	Fevkani 2 bab oda ve sofa	Mustafa bin Mehmed ve Ayşe binti Abdullah	230	45
45	3. Sokak/Solda/5. Hane	Fevkani 2 bab oda ve sofa	Hacı Ali bin Derviş	280	45
46	3. Sokak/Solda/6. Hane	Fevkani 2 bab oda ve sofa	Saliha Hatun binti Veli	300	45
47	3. Sokak/Solda/7. Hane	Fevkani 2 bab oda ve sofa	Ali Bey bin Hüseyin	230	45
48	3. Sokak/Solda/8. Hane	Fevkani 2 bab oda ve sofa	Mehmed bin Yahya	220	45
49	3. Sokak/Solda/9. Hane	Fevkani 2 bab oda ve sofa	Hocapaşa Mescidi İmamına meşruta		
50	3. Sokak/Sağda/10. Hane	Fevkânî 1 oda ve sofa, tahtânî 1 oda ve sofa	Hocapaşa Mescidi Müezzine meşruta		
51	3. Sokak/Sağda/11. Hane	Fevkani 2 bab oda ve sofa	Osman Ağa bin Ahmed	270	45
52	3. Sokak/Sağda/12. Hane	Fevkani 2 bab oda ve sofa	Saliha Hatun binti Abdullah	240	45
53	3. Sokak/Sağda/13. Hane	Fevkani 2 bab oda ve sofa	Yusuf Bey bin Abdullah	245	45
54	3. Sokak/Sağda/14. Hane	Fevkani 2 bab oda ve sofa	Ayşe binti Mehmed	245	45
55	3. Sokak/Sağda/15. Hane	Fevkani 2 bab oda ve sofa	Hüseyin Bey bin Mehmed	270	45
56	3. Sokak/Sağda/16. Hane	Fevkani 2 bab oda ve sofa	Mustafa Bey bin Abdullah	240	45
57	3. Sokak/Sağda/17. Hane	Fevkani 2 bab oda ve sofa	Musli Ağa bin Abdullah	240	45

58	3. Sokak/Sağda/18. Hane	Fevkani 2 bab oda ve sofa	Şaban Beşe	250	45
----	-------------------------	---------------------------	------------	-----	----

3.6.4 İstanbul'un Et İaşe Merkezi: Yedikule Salhanelerinin Yeniden Organizasyonu

Yedikule surları dışında kalan ve bugün Kazlıçeşme adıyla bilinen bölge Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın İstanbul içinde en yoğun yatırım üslerinden biriydi. Bilindiği üzere İstanbul'un et ihtiyacına yönelik kasaplık hayvan kesimleri ve bu iş koluna bağlı olarak gelişen debbağhane, mumhane, tabakhane, kırıshane işletmeleri fetihten itibaren Yedikule surlarının hemen dışında, Kazlıçeşme sahilindeki geniş düzlükte yapılagelmişti.⁶⁴⁴ Fatih Sultan Mehmed'in fetihten sonra, muhtemelen Bizans zamanında da kesimhane olarak kullanılan Yedikule salhanelerini yeni bir düzen içerisinde bütünüyle Ayasofya Vakfı'na bağladığı biliniyor. 17. yüzyılın ikinci yarısında büyük çaplı bir yenilemeye giden Yedikule salhaneleri arasında Ayasofya Vakfı'nın hâlen otuz üç adet salhanesi ve üç yüz altmış adet debbağhanesi bulunuyordu. Sekiz yeniçeri meydanı, Topkapı Sarayı, eski saray ve Suriçi'nin et ihtiyacı Kazlıçeşme'de kesilen hayvanlardan karşılanıyordu.⁶⁴⁵ 17. yüzyılın ikinci yarısında Yedikule salhanelerinde kesilen sığır ve koyunlar kent içindeki dört yüzden fazla kasap dükkânına dağıtılmaktaydı.⁶⁴⁶ Önemli bir bölümü imparatorluğun Rumeli bölgesinden gelen hayvanlar önce burada Tokad denilen büyük ahırlara alınıyor, gece salhanelerde kesimi gerçekleştirildikten sonra sabahın ilk ışıklarıyla salhaneye bağlı kasaplara tevzi edilerek İstanbul içlerindeki kasap dükkânlarında satılmak üzere yola çıkıyordu.⁶⁴⁷

⁶⁴⁴ Eremya Çelebi Kömürçüyan, *İstanbul Tarihi: XVII. Asırda İstanbul*, Tercüme: Hrand D. Andreasyan, Yeni Notlarla Yayına Hazırlayan: Kevork Pamukçyan, Eren Yayınları, İstanbul 1988, s. 25; Reşat Ekrem Koçu, "Debbağ-Debbağhane", *İstanbul Ansiklopedisi*, VIII, Koçu Yayınları, İstanbul 1966, s. 4326-27; Halil İnalçık, "İstanbul", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 23, İstanbul 2001, s. 220-239; Ahmet Uzun, *İstanbul'un Et İhtiyacının Sağlanması: Ondalık Ağnam Uygulaması (1783-1858)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora tezi, İstanbul 1997, s. 141-145.

⁶⁴⁵ Ahmed Refik (Altınay), *Onikinci Asr-ı Hicrî'de İstanbul Hayatı (1689-1785)*, Enderun Yayınevi, İstanbul 1988, s. 7-8.

⁶⁴⁶ "...Kasaplar hayvanları geceleyin burada keserler ve sabah dükkânlara tevzi ederler. Şehirde sığır eti satan yüzden fazla kasap vardır. Rumlar da üç yüz dükkânda koyun eti satarlar. Yeniçeri tayinleri bundan hariçtir. Onların hususi kasapları vardır ve tayinleri her gün Etmeydanı denen yerde kendilerine tevzi edilir." Kömürçüyan, *İstanbul Tarihi*, s. 25.

⁶⁴⁷ Sarraf Sarkis Hovhannesyanyan'ın 1800 yılında kaleme alınan eserinde kesimhaneler canlı ve aktiftir: "Bu kapının (Yedikule) yanında Türkçe'de Tokad denilen sığır ahırları vardır. Kışın pastırmalık sığırlar burada

Önceleri sadece Yedikule ile sınırlı olan kesim faaliyetleri, zamanla kentin gelişmesine paralel Eyüp, Eğrikağı, Kumkapı, Samatya, Balat, Ayakapı, Şuhutkapı, Kasımpaşa, Tophane ve Üsküdar'da tamamı yine vakıflarca inşa edilen salhanelerle genişlemiştir. Bununla birlikte Yedikule salhaneleri, Tanzimat Dönemi'nde özelleştirilerek tekelci yapıdan çıkarılana kadar önemini korumuştur.⁶⁴⁸ Öte yandan devletin bütün engelleme çabalarına rağmen belirlenen kesimhanelerin dışında bazı kasapların kendi dükkânlarında veya arka bahçelerinde kaçak kesimler yapması yaygın bir uygulamaydı. Kaçak kesimlerin kent içerisinde oluşturduğu kirlilik ve pis koku zaman zaman halktan ve devletin en üst kademesinden gelen şikâyetlere konu olmaktadır.⁶⁴⁹ Devlet, kaçak kesimlerin önüne geçmek amacıyla kent içlerinde mutad teftişler yürütmüş, belirlenen bölgeler dışındaki kesimhanelerin yasaklanması ve tüm kesim işlemlerinin Yedikule salhanelerinde yapılması için İstanbul kadılığı, haslar kadılığı, yeniçeriağası, sekbanbaşı, muhtesip ağası, subaşı, koyun emini, Haremeyn evkaf müfettişi, Ayasofya Vakfı mütevellisi gibi idari yapılara dönem dönem emirnameler ve fermanlar göndermiştir.⁶⁵⁰ Belirlenen salhaneler dışında kesim yapılmasının yasaklanmasına ilişkin çıkarılan bu ferman ve emirnameler yoluyla, belirli bir sürede kesilen hayvan sayısının ve kentin et ihtiyacının devlet tarafından düzenli olarak takip edilmesinin sağlanmaya çalışıldığı, bu yolla da tüm üretim aşamalarının devlet kontrolünde gerçekleştirilmesinin amaçlandığı anlaşılmaktadır. Salhanede kesimi yapılan hayvan sayısından hareketle devlet İstanbul'un yılda ne kadar koyuna ve ne kadar sığıra ihtiyacı

satılır. Deniz kıyısına doğru yer alan mezbahalarda geceleri kesilen hayvanlar sabahları şehrin kasap dükkânlarına dağıtılır. Yeniçerilerin günlük et tayinleri ile Yeni ve Eski Saraylar için özel kasaplar tarafından hazırlanan et de buradan götürülür." Sarraf Sarkis Hovhannesyan, *Payitaht İstanbul'un Tarihçesi*, çev., Elmon Hançer, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1997, s. 31; VGMA, *Anadolu Tafsili*, 367/155.

⁶⁴⁸ Nitekim 19. yüzyılın sonlarında Anadolu ve Rumeli'den İstanbul'a gelen hayvanların %54'ü hâlâ Yedikule salhanelerinde kesiliyordu. Uzun, *Ondalık Ağnam Uygulaması*, s. 16.

⁶⁴⁹ Bu konudaki bir yasaklama vakiasında pis kokuya maruz kalan kişi doğrudan sultanın kendisiydi. 1654 tarihli elimizdeki belge Eminönü-Bakçekapı'da Yeni Valide Sultan Camii yanındaki bir salhanenin ve paçacı dükkânının yasaklanması hakkındadır. Belgeye göre Bahçekapı'daki Yeni Valide Sultan Camii inşaat halindedir. Sultanın annesi cami inşaatını yakından takip etmek için sık sık inşaat alanını teftiş ediyor olmalı ki cami haremine IV. Mehmed için bir köşk yaptırılmıştır. Muhtemelen annesiyle beraber sık sık inşaat alanına gelen henüz 13 yaşındaki sultan, Bahçekapı dışındaki bir salhane ve yanındaki paçacı dükkânının yaydığı kokudan rahatsız olmuştur. Neticede Mehmed Ağa Cami ve Medresesi Vakfı'na ait olan ve Fatma Hatun adındaki bir kadının tasarrufundaki söz konusu salhanenin kapatılması ve paçacının da koku yaymayacak başka bir dükkâna dönüştürülmesi emredilmişti. VGMA, 641: 196/112.

⁶⁵⁰ VGMA, 267, s. 155-56; TKIBM_TMSK, 708, s. 139; TMSK, 715, s. 37; TMSK, 716, s. 5; VGMA, 641: 259-50/182; *Onikinci Asr-ı Hicrî'de İstanbul Hayatı (1689-1785)*, s. 7, 9, 230; Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umur-u Belediye*, II, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul 1995, s. 794-95.

olduğunu tespit etmek istemektedir. Nitekim Anadolu ve Rumeli'den getirilen kasaplık hayvanlar bu sayıya bağlı olarak tedarik edilmektedir. Müzayaka zamanlarında kentin et işe sorununun çözümü ve şehir içindeki pis ve kötü kokuların engellenmesi amacıyla *zarûret-i mesâlih-i müslimînden* görülen kaçak kesimhanelerin kapatılarak tüm kesim işlemlerinin Yedikule'de yapılması önem arz etmektedir.

Bütün olumsuzluklara rağmen Kazlıçeşme kesimhane bölgesinin fetihten sonra İstanbul'un kasaplık tedarikinin ve bu iş koluna bağlı olarak gelişen deri işletmeciliğinin, aydınlatma ve bazı mamullerin muhafazasında kullanılan mum imalat atölyelerinin, boyahane ve sabunhanelerin en büyük tedarik merkezi olduğunda kuşku yok. Yenikapı salhaneleri başta olmak üzere zamanla kentin farklı semtlerinde kurulan tüm kesimhaneler- yeniçeriler, Topkapı Sarayı ve eski sarayın et tedarikini karşılayan miri salhaneler hariç- vakıf yoluyla inşa edilmişti. Fakat her ne kadar kesimhaneler ve bunlara bağlı olarak faaliyet gösteren ve yakın çevrede kurulan diğer zanaat kollarına ait hizmet binaları vakıflar yoluyla meydana getirilmişse de hiçbir vakıf kurumu işletmeci kimliğiyle ön plana çıkmamıştır. Bu organizasyon içinde vakıf kurumu ihtiyaç duyulan tüm enfastrüktür ve üst yapıların inşasından sorumlu, yatırımcı ve mal sahibi kimliğiyle ön plandadır.

İstanbul'un en büyük et temin bölgesi olan Yedikule salhaneleri 17. yüzyılın ikinci yarısında önemli bir kırılma yaşamış ve 1677-78 yıllarında devrin sadrazamı Merzifonlu Kara Mustafa Paşa tarafından yeniden inşa edilerek tekrar fonksiyonellik kazanmıştır. Çalışmanın bu bölümünde salhaneler ve bu iş koluna bağlı kurulan ahırlar, şemhaneler, debbağhaneler ve dükkânlar başta olmak üzere çalışanların hamam, cami, çeşme gibi temel ihtiyaçlarına yönelik kurulan yapıların yeniden inşa edilme sürecine tanıklık edilecektir. Daha sonra vakfa dönüştürülen yapıların vakıf tarafından nasıl değerlendirildiği üzerinde durulacaktır.

Özelde Yedikule salhaneleri, genelde İstanbul salhanelerine yeni bir düzen verilmesi yönündeki girişim ve bu bağlamda atılacak adımlar, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın sadaretinin onuncu ayında, 6 Temmuz 1677 günü sadır olan fermanla belirlenmiştir.⁶⁵¹ 1677-78 yıllarında Yedikule'de gerçekleştirilen onlarca satın alma, devir, kiralama ve

⁶⁵¹ 641: 249-50/182; 108/78.

inşaat işleminde bu fermana atıflar yapılır. Ferman gerek muhatapları gerek ortaya koyduğu yeniden yapılandırıcı hükümleri açısından üzerinde durulmaya değerdir.

Fermanın muhatapları arasında kentin önde gelen idari, adli, askeri sınıftan merkezi yönetim grupları ile İstanbul'un kasaplık et ihtiyacını organize eden lonca kethüdalarını görmek mümkündür ki bunlar İstanbul kadısı, haslar kadısı, yeniçeri ağası, sekbanbaşı, İstanbul muhtesip ağası, subaşı, koyun emini, Ayasofya Vakfı mütevellisi, debbağlar kethüdası ve kasaplar kethüdasıdır. Bu bağlamda mevcut durum şöyle özetlenebilir:⁶⁵² İstanbul içinde fetihten bu yana koyun ve sığır kesilmesi uygun görülmediğinden bütün kesim işlemleri Ayasofya Vakfı'na ait olan Yedikule'deki otuz üç adet salhanede gerçekleştirilmekteydi. Kesimler devletin kontrolünde belirli selhanelerde yapıldığından İstanbul'un yılda ne kadar kasaplık hayvana ihtiyacı olduğu tespit edilebiliyor, böylece kente düzenli hayvan akışı sağlanabiliyordu. Bu sayede et iaşe sorunu yaşanmıyordu. Ne var ki daha önce Yedikule haricinde, İstanbul içinde Kumkapı, Samatya, Balat, Fenarkapısı, Ayakapı, Şuhudkapısı ve Eyüp'te ihdas edilen salhaneler H. 1042/1632

⁶⁵² "... bazı selh-hâneler peyda ve İstanbul'da dükkânlar (da) dahi boğazlanub kesret-i fuzalât ile şehirde ufûnet hâsıl ve nice kabâyiha bâ'is olmakla bin kırk iki senesinde umûmen muhaddis olan selh-hâneler def' ve vaz'-ı kadimi üzre Yedikule haricine nakl olunmuş iken murûr zamanıyla müsamahadan nâşi yine etrâf(a) selh-hâneler peyda olub, Hisar kapuları haricinde ve kasaba-i Eyüb'de ihdas olunduğundan gayri İstanbul dahilinde dahi yenice yerlerde ihdas olunub, luhûmun killet ve galâsına bâdi ve halkının nefret-i râyihâdan ictinâblarına bâ'is olmakla üslûb-ı kadîm üzere cümle koyun ve sığırların Yedikule haricinde boğazlanması zarûriyât-ı mesâlih-i Müslîminden olmağla imdi Yedikule haricinde gayri ne kadar selh-hâne var ise eğer Hisar Kapuları haricinde ve eğer şehrin dahilinde ve Eyüb Ensari Kasabası'nda cümlesi def' ve vaz'-ı kadimi üzre amel olunub, min ba'd mevzi'-i mezbûrdan gayri İstanbul'un dahilinde ve haricinde bir yerde koyun ve sığır boğazlanmayub ancak Yedikule haricinde kadimden koyun ve sığır boğazlana gelen selh-hânelerde boğazlanub ve sığır dahi âdeten Tokatlarda fûrûht olunub ve kasap tâîfesi dahi isim ve resimleri ile defter olunub cümlesi vech-i meşrûh üzre bir mahalde zebh edüb mazbût olmağla, başçılar başı ve debbağlar derilerin ve mumcular yağın alub bir nesnesi harice gitmemekle bi-avnilâhi Te'âla zarûret ve muzâyaka çekilmediklerinden gayri şehre günde ne miktar koyun kifâyet eylediği bilinüb ve muzâyaka zamanları dahi isimleri ma'lum olan kasaplar koyun tedarik edüb, şehre et yetiştirüb cümle kasaplar koyun ve sığıri vech-i meşrûha üzre boğazlanub bu husus min ba'd ta'yin olunmayub Yedikule'den gayri yerde min ba'd koyun ve sığır boğazlanmayub vaz'-ı kadîme muhâlîf bir yerde selh-hâne ve Tokatlar ihdâs olunur ise hedm ve ref' olunub fermân-ı hümayûnuma vaz' eder olur ise bilâ aman şer'le hakkından gelinmek bâbında fermân-ı âlişânım sâdir olmuştur, buyurdum ki vusûl buldukda bu bâbda sâdir olan fermânım mucibince amel edüb, dahi her biriniz bu hususta gereği gibi takayyüt edüb, min ba'd zikr olunan Yedikule kurbunda vâki' otuz üç bâb selh-hânedan gayri şehrin haricinde ve dahilinde kasaba-i Eyüb'de selh-hâne vaz' etdirmeyüb ve sığır tokatların dahi gayri yerde komayub Yedikule kurbunda vakf-ı mezbûrun tokatlarında fûrûht etdirüb emr-i hümayunuma muğâyir vaz' edenleri men' ve ref' ve vaz'ı kadîme muğâyir ihdâs olunan selh-hâneleri ref' ve hedm eylesiz memnu' olmayub fermân-ı şerîfime muğâyir vaz' edenleri şer'le haklarında lâzım geleni icrâ edüb...", 641: 249-50/182.

senesinde çıkan fermanla yasaklanmasına ve tüm salhanelerin Yedikule'ye taşınmasına rağmen kent içinde yeniden kaçak kesimhaneler açılmıştır. Şehir içindeki kaçak kesimhanelerin yol açtığı pis koku ve görüntü kirliliği halkın şikâyetlerine sebep olmaktadır. Bu gerekçelerle İstanbul içindeki salhanelerin yeniden yasaklanması yoluna gidilmiş, tüm kasaplık kesimlerin tek resmi kesim merkezi olan Yedikule'ye taşınması tekiden emredilmiştir. Bundan sonra kaçak kesim yapılan dükkânların yıkılacağı, bu işe yeltenenlerin ise idam edileceği tehditkâr bir dille bildirilmiştir. Özetle devlet, iâşe politikası gereğince sadece et ihtiyacının takibini değil, bu iş kolundan beslenen onlarca esnaf kolunun üretim ve dağıtım ağını kontrol etmek istemektedir; zira aksi durumda kaçak kesimhaneler bütün süreci baltalayacaktır.

Salhanelerin 1630'lu yıllardan itibaren tedricen Yedikule dışına taşındığı görülmektedir. Geline aşamada Yedikule'deki kesim yerlerine rağbet azalmış ve buradaki dükkânlar zamanla işlemez hale gelerek atıl kalmıştır. İşler vaziyetteki son kesimhaneler de 1660 yangınında tahrip olmuştur. Son aşamada devlet, Yedikule'yi tekrar canlandırarak bu başıboşluğa bir çekidüzen vermek istemektedir. İşte bu aşamada devreye zamanın sadrazamı Merzifonlu Kara Mustafa Paşa girmiştir.

İstanbul'un kasaplık et kesim bölgelerini organize eden 6 Temmuz 1677 yukarıdaki fermanın on gün kadar sonra Mustafa Paşa'nın girimiyle, Yedikule etrafında bulunan yıkılmış ve atıl durumdaki tüm salhane, şemhane ve debbağhanelerin tümüyle kaldırılarak yerine yenilerinin yapılması yönünde evkaf müfettişliğine hitaben bir emir daha gönderilmiştir.⁶⁵³ Bu emirle beraber çıkan bazı diğer ferman ve fetvalarla Mustafa Paşa, yapmayı tasarladığı yenileme projesinde devletin tüm gücünü ve desteğini arkasına almıştır.

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, 1677'nin Ağustos ve Ekim aylarında Yedikule'de irili ufaklı yüzden fazla taşınmaz alımı gerçekleştirmiştir.⁶⁵⁴ Satın alınan taşınmazların önemli bir bölümü Ayasofya Vakfı'ndan icareteynli olarak kiraya verilmekte olan taşınmazlardı. Paşa, Ayasofya Vakfı mütevellisi Mustafa Ağa'nın düzenlediği temessük hüccetleriyle önce kiracıların tasarrufundaki hisseleri satın almıştır. Bazı kiracıların itirazından sürecin pek de kolay geçmediği anlaşılıyor. Öte yandan itirazlar, fetva ve

⁶⁵³ 641: 261/199; 108/84.

⁶⁵⁴ 641/250-286.

emirlerle kısa sürede bertaraf edilerek kiracılar icareteyn ile sahip oldukları tasarruf hakkından kasr-ı yed etmek (zorla el çektirme) zorunda bırakılmışlardır. Bu şekilde önceden Ayasofya Vakfı'na ait olan on iki sığır salhanesi Mustafa Paşa'nın zilyedine geçmiştir.

Buna dair bir örnekte, Ayasofya Camii Vakfı'ndan aylık 60 akçe kirası olan 207 zira alana kurulu bir salhane ile yanındaki 144 zira alandaki ahırın mutasarrıfı Mehmed bin Abdullah kasr-ı yed ettirilerek tasarrufundaki salhane ve ahır “ber-mûceb-i fetvâ-yı şerif ve hatt-ı hümayun ve emr-i âlf” üzere 12.000 akçe muaccele bedeliyle Mustafa Paşa'nın tasarrufuna geçmiştir.⁶⁵⁵ Bu şekilde on iki kesimhane, her biri 12.000 akçe muaccele karşılığında Mustafa Paşa'ya geçmiştir. Birçoğu aynı gün düzenlenen onlarca mütevellî temessükü ile Ayasofya Vakfı'na ait çok sayıda arsanın ferağı da gerçekleştirilmiştir.⁶⁵⁶ Bu şekilde devri yapılan taşınmazlar için Mustafa Paşa yaklaşık 200.000 akçe ödemiştir.

Özetle, Mustafa Paşa Yedikule'de Ayasofya Camii Vakfı'ndan icâreteyn ile kiraya verilmekte olan on bir salhaneyi ve bunlara bağlı onlarca arsayı kendisine ferağ ettirmiştir. Ne var ki Paşa'nın planladığı yenileme çalışmaları için kiracıların tasarruf haklarının satın alınması yeterli değildi. Paşa, muhterik vaziyetteki salhane ve şemhanelerin yerine kendisinin mülkü olmak koşuluyla yenilerini inşa ettirmeyi planlamaktaydı. Bunun için de icâreteynle kiraya verilmekte olan yapıların statülerinin değiştirilerek mukataaya dönüştürülmesi gerekiyordu. Ne var ki icâreteyn ile kiraya verilmekte olan bir taşınmazın mukataaya dönüştürülmesi belirli izinlere tabi idi. Fetva mecmualarında ve uygulamalarda bir taşınmazın mukataaya dönüştürülmesinde vakıf akarının bütünüyle harap olması, yeniden ihyası için vakfın yeterli sermayesinin bulunmaması, kiracıların tamire yanaşmaması, istibdal edilememesi (başka bir taşınmazla trampa) veya icâreteyn ile kiraya talip çıkmaması gibi belirli şartlar aranıyordu.⁶⁵⁷ Böyle bir talep karşısında sıradan vakıflarda mütevellînin talebiyle yerel kadının izni yeterliyken yönetimi veya denetimi Darüssaade ağasının, şeyhülislamın veya sadrazamın nezaretinde bulunan *merkezi vakıflarda* ilgili dairelerin nâzırlarının

⁶⁵⁵ 641: 267/211.

⁶⁵⁶ 641: 267-280.

⁶⁵⁷ Meşrebzade Mehmed Arif, *Câmiü'l-İcâreteyn*, Dâru't-Tibâati'l-Amire, İstanbul 1252, s. 45-56; *Fetâvâ-yı Fevziye*, Hazırlayan: Süleyman Kaya, Klasik Yayınları, İstanbul 2009, s. 186-190; *Behcetü'l-Fetâvâ*, Yayına Haz.: Süleyman Kaya-Betül Algin-Zeynep Trabzonlu-Asuman Erkan, Klasik Yayınları, İstanbul 2011, s. 279-285; Ömer Hilmi Efendi, *İthaf-ül Ahlâf Fî Ahkâm'il-Evkâf*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1307, s. 81-83.

veya doğrudan sultanın izni gerekiyordu. Bütün aşamaları takip ettiği anlaşılan Mustafa Paşa, sultanı temsilen Ayasofya Camii Vakfı'nın yönetim ve denetimini gerçekleştiren vakfın nazırı Darüssaade ağasından gerekli izinleri almış ve hemen akabinde mukataa bedelinin belirlenmesi için Evkaf Müfettişliği bünyesinde bir bilirkişi heyeti oluşturulmuştur. Evkaf Müfettişi Pir Mehmed el-Hüsnü, Ayasofya Vakfı mütevellisi Mustafa Ağa bin Ali, Mimarbaşı Ahmed Ağa, hassa mimarlardan Üstat Ali Beşe ve diğer bilirkişilerin yerinde yaptıkları incelemede Yedikule salhanelerinin mukataaya tahvili şöyle gerekçelendirilmiştir:

“...Yedikule Kapısı hâricinde bir taraftan vakf-ı mezbûrdan (Ayasofya Vakfı) debbağhâne ve dükkânlar ve bir taraftan leb-i derya ve bir taraftan merhum Sultan Bayezid Vakfı ve bir taraftan bazen yine müşârûn-ileyh Sultan Bayezid Vakfı ve bazen tarîk-i âmm ile mahdûd selh-hâne ve şem'hâne ve ahur ve dükkânlar ve bunlara tab'yyet ile tasarruf olunan arsa-i hâliyeler icâre-i mu'accele ve mü'eccele-i ma'lûmeyn ile mukaddimen bazı kimesneler tasarrufunda iken mürûr-ı eyyâm ve şuhûr u a'vâm ile cümlesi harabe müşrif olub, taraf-ı vakıfta tamir ve termîme müsâ'ade olmayub ve mutasarrıfları dahi icâre-i mu'accesine mahsûb olmak üzere tamir ve termîme iktidar ve râğbetleri olmamakla yedlerinde olan temessüklerini vakfa bırakıp nice eyyâm hâli ve mu'attal kalub, enkâz-ı mevcûdeleri yevmen fe yevmen zâyî' ve telef olmağla vakfa küllî öZR ve zarar tertip etmeğın hâlen zıkr olan selh-hâne ve şem'hâne ve ahur ve dükkânların enkâz-ı mevcûdeleri semen misli ile bey' ve arsaları dahi senevî mukâtâa'î misilleriyle tefvîz olunub üzerlerine ihdâs olunacak bina mülk üzere izn virilürse râğbet olunub, ma'mur olmağâ bâ'is ve taraf-ı vakfa dahi nâfi' olur.”⁶⁵⁸

Ayasofya Vakfı mütevellisi de mevcut durumu onaylayarak yapıların mukataaya dönüştürülmesinin vakfa *enfâ'* ve *evlâ* olacağını teyit ettikten sonra, kesimhane enkazları için belirlenen 120.000 akçe peşin ön ödeme ile yıllık 120.000 akçe mukataa/zemin kirası belirlenmiş ve böylece icâreteynli taşınmazlar mukataaya dönüştürülerek Mustafa Paşa'ya devredilmiştir.

Ayasofya Vakfı'nın Yedikule dışında Çatladıkapı'da da icareteyn ile kiraya verilmekte olan bazı salhanelerinin bulunduğu anlaşılıyor. Çatladıkapı'da Fatma Hatun'un tasarrufundaki üç salhane, on bir oda, bir şemhane, mutfak, ahır vb. yapılar 200.000

⁶⁵⁸ 641: 250/183; 252/184.

akçe ile Mustafa Paşa'ya ferağ edilmiştir.⁶⁵⁹ Yedikule semtinde mukataa ile alınan taşınmazlar Ayasofya Vakfı ile sınırlı kalmamıştır. 9 Ekim 1677'de Şeyhülislam Muhaşşi Sadi Efendi Vakfı'ndan icareteyn ile Hazinedar Ahmed Ağa'nın tasarrufunda olan Yedikule'deki bir şirehane, fırın, iki göz değirmen ve bir ahır 834 kuruşa Mustafa Paşa'ya ferağ edilmiştir.⁶⁶⁰ Bir ay sonra bu kez Muhaşşi Sadi Efendi Vakfı mütevellisince alınan yerlerin binalarının mülk olmak üzere mukataaya dönüştürülerek Paşa'ya devredildiğini görmekteyiz.⁶⁶¹

Yedikule salhaneleri başta olmak üzere İstanbul içindeki tüm salhanelerin vakıflar tarafından inşa edildiği yukarıda ifade edilmişti. Burada zamanla bazı salhanelerin yıkıldığı, bunun üzerine başka bir vakfın önceki vakfın yerini mukataa ile kiralayarak kendi vakfı adına yeni yapılar inşa ettiği görülmektedir. Bu konudaki bir örnek oldukça dikkat çekicidir: Nizaya konu taşınmaz; Yedikule'de Sokban veledi Anderon, Yorgi ve Yani'nin müşterek tasarrufunda bulunan 731 zira arsa üzerine kurulu bir salhane, bir şemhane ve bir otlakhanedir. Söz konusu taşınmazın zemini (mukataa) yıllık 100 akçe mukataa ile Ayasofya Vakfı'na aittir. Üzerindeki yapılar ise eski Sadrazam Bayram Paşa Vakfı tarafından inşa edilerek icareteyn ile kiraya verilmiştir. Son durumda Bayram Paşa Vakfı mütevellisi Osman Ağa'nın ifadesinden, vakfa ait icareteyn ile kiraya verilmekte olan salhane ve şemhanenin bundan 40-50 sene önce (1630'lu yıllar) Yedikule salhanelerinin sur içine taşınması yüzünden boş kaldığı ve harabeye dönerek binasından eser kalmadığı anlaşılmaktadır.⁶⁶² Şimdi Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, kendi vakfı için taşınmazı devralmak istemektedir. Sorun şudur: Taşınmazı kiralama yetkisi hangi vakfa aittir? İki vakfın aralarında anlaşamamaları üzerine Ayasofya Vakfı mütevellisi Mustafa Ağa, konunun çözümü için Şeyhülislam Çatalcalı Ali Efendi'ye başvurmuştur. Şeyhülislam fetvasıyla arsa sahibi Ayasofya Vakfı haklı görülmüş,⁶⁶³ bunun üzerine arsa üzerindeki salhane enkazı 200 kuruşa Mustafa Paşa'ya satılmıştır.

⁶⁵⁹ 641: 252-253.

⁶⁶⁰ 641: 253-54/187; 108/80-81.

⁶⁶¹ 641: 255/190; 108/82.

⁶⁶² "...Yedikule kapısı haricinde feth-i hakâniden beru selhhâneleler olub, tarih-i kitaptan kırk elli sene mukaddem dâhil-i sur-ı mahmiyye-i mezkûrede selhhâneleler ihdâs olunmağın müddet-i medîde şöyle harab ve mu'attal kalmağın ebniyeleri yıkılıp harap ve mâ'ili turâb ve mutasarrıfları dahi bilâ veled fevt olmağla ...", 641: 256-57/192; 108/82.

⁶⁶³ "...Selhhâne-i mezbûrun binası merhum Bayram Paşa Vakfı'ndan arsası Büyük Ayasofya Vakfı'ndan olub lakin arsa-yı mezbûr üzerinde vakf-ı sâninin eser-i binadan nesnesi kalmamakla hâlen ahire icârî lâzım geldikde vakfeyn-i mezkûreteynin mütevellîlerinden kankisi icâr eder deyu hâlen şeyhülislâmdan su'âl olundukda arsa mütevellîsi icâr eder deyu buyurulub...", 641: 275/240.

Arsası da 12.000 akçe muaccele ve senelik 100 akçe mukataa-i zemin ile kiralanmıştır.⁶⁶⁴ Böylece bir taşınmazın ikinci kez mukataaya bağlanması gibi bu dönem için oldukça nadir görülen bir durum meydana gelmiştir.

Mustafa Paşa'nın Yedikule'de satın aldığı taşınmazların bir bölümü de Sultan Bayezid Vakfı'na aitti. Bunlar arasında yıkık vaziyetteki bir hamam, çok sayıda boş tarla, bir de çeşme bulunuyordu. Bu yapılar içerisinde hamamın hikâyesi ilginçtir. Kayıtlardan anlaşıldığına göre Sultan Bayezid, Yedikule salhanelerindeki çalışanlar için tek kubbeli bir erkek hamamı inşa ettirmiş, bunu da Edirne'deki külliyesinin akarı olarak vakfetmiştir. 1630'lara kadar bilfiil çalışan hamam, bu yıllarda salhanelerin şehir içine taşınmasıyla bakımsız hale gelmiştir. 1677 senesine gelindiğinde hamam bakımsızlıktan harap durumdadır. Ayasofya Vakfı'nın salhane ve debbağhanelerinin hemen yanı başında olduğu anlaşılan hamam, Mehmed ve İsmail adlı kişilerin icareteyn ile tasarrufunda olup yıllık kirası (icare-i müeccele) 1600 akçedir. Bunlardan Mehmed vârişsiz öldüğünden hamamın yarı hissesi Ayasofya Vakfı'na rücu etmiştir. Mustafa Paşa, 5 Kasım 1677'de Ayasofya Vakfı'na rücu eden hisseyi 30.000 akçe muaccele ve senelik 800 akçe müeccele karşılığında devralmıştır.⁶⁶⁵ Bu tarihten 16 gün sonra, 21 Kasım'da düzenlenen başka bir mübayaa hüccetiyle hamamın kalan yarım hissesinin de alındığını görmekteyiz. Ne var ki bu ½ hisse için ödenen para, 16 gün önce ½ oranındaki diğer hisse için ödenen paranın iki katı olmuştur.⁶⁶⁶ Mutasarrıf İsmail Çelebi, Paşa'nın diğer hisseyi satın aldığını ve her halükarda kendisine ait hisseyi de almak zorunda olduğunu biliyor olmalıydı ki bu sebeple işi biraz yokuşa sürerek kalan hisseyi 60.000 akçe gibi iyi bir fiyata satmışa benziyor.

İsmail Çelebi'nin aksine Mustafa Ağa bin Mehmed, Mustafa Paşa aleyhine açtığı davada umduğunu bulamamıştı. Mahmud Paşa Mahkemesinde görülen 1677 tarihli davada, davacı Hacı Evhad Mahallesi sakinlerinden Koyun Kasapları Kethüdası Mustafa Ağa'dır.⁶⁶⁷ Lakabına bakılırsa kendisi kesimhanenin takibinden ve nizamından sorumlu önemli biriydi. Mustafa Ağa bu davada özetle, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın Yedikule'de inşa ettirdiği hanın arsasının kendisine ait olduğunu iddia etmektedir. Detayına baktığımızda hanın üzerine kurulduğu üç bin zira arsanın yerinde

⁶⁶⁴ 641: 256-57/192; 108-82; 641: 275/240.

⁶⁶⁵ 641: 263/202; 108/86.

⁶⁶⁶ 641: 263/203.

⁶⁶⁷ 641: 266/210.

önceden mumcular esnafının işlettiği, etrafı duvarla çevrili fevkani 8 oda ile tahtani büyük bir ahır vardır. Bu yapılar, Ayasofya Vakfı'ndan icareteynli olarak Mustafa Ağa'nın babası Mehmed Ağa bin Ali Ağa'nın tasarrufundaydı. Mehmed Ağa 1652 senesinde ölünce hissesi oğlu, yani davacı Mustafa Ağa'ya intikal etmişti. Salhanelerin Yedikule dışına çıkmasıyla buradaki diğer yapılar gibi Mustafa Ağa'nın tasarrufundaki taşınmazlar da müruruzamanla yıkılmış ve geriye sadece arsası kalmıştı. Mustafa Ağa, binadan geriye kalan enkazı sattığını da açıkça belirtmişti. Gelinen aşamada arsanın kendisine ait olduğunu iddia etmekle mahkemeden *ihkâk-ı hak*⁶⁶⁸ talep etmekteydi. Mahkeme nezdinde ifadesine başvuru olan Ayasofya Vakfı mütevellisi Mustafa Ağa bin Ali, Kethüda Mustafa Ağa'nın iddialarını büyük ölçüde onaylamıştır. Öte taraftan müteveli, Mustafa Ağa'nın tasarrufundaki arsanın bundan on iki sene önce (1665) kasrı yed edilerek vakfa teslim edildiğini belirttikten sonra vakfın mütevellisi olarak kendisinin arsayı bundan beş ay önce mukataa-i zemin bedeliyle Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'ya kiraladığını, Paşa'nın da arsa üzerine bir han yaptırdığını beyan etmiştir. Davacı ve davalı, iddialarında ısrar edince mahkeme davacıya yemin teklifinde bulunmuştur. Kethüda Mustafa Ağa, yeminden imtina edince münazaradan men edilmiş, böylece dava düşmüştür.⁶⁶⁹

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, Yedikule'de bir nevi devlet destekli geniş kapsamlı bir istimlak gerçekleştirmiştir. Birçoğu önceden Ayasofya Vakfı'na ait olan ve vakfın icâreteyn ile kiraya verdiği elliye yakın taşınmaz mukataaya dönüştürülerek *üzerine her ne bina edilirse Mustafa Paşa'nın mülkü olmak* şartıyla Paşa'nın tasarrufuna geçmiştir.

3.6.4.1 Yedikule Salhaneleri: İnşa, Reorganizasyon ve İşletme

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, Yedikule'de vakfı adına devraldığı taşınmazların ferağ, enkaz ve mukataa bedelleri için 929.820 akçe harcamıştır. Paşa'nın Yedikule bölgesinde satın aldığı taşınmazlar bütünüyle yanmış ve yakılmış durumdaki arsaya dönüşen yapılardır. Bunların devri için ödenen para yalnız zemine ilişkin mukataa bedeli olduğundan çok büyük bir meblağ değildir. Harcanan 930.000 akçe ile aynı dönemde

⁶⁶⁸ İhkâk-ı hak: Mazlumun hakkını zalimden almak, hakkı yerine getirmek, doğruyu meydana çıkarmak anlamında kullanılan hukuki bir terimdir.

⁶⁶⁹ İslam muhakeme hukukunda yemin, tarafların iddiasını ispatta bir delil olarak kabul edilmiştir. Bakz.: Tekin Gökmenoğlu "İslam Muhakeme Usulü Hukukunda Bir İspat Vasıtası Olarak "Yemin" Delili (Türk Medeni ve Ceza Usulü Hukukuyla Mukayeseli Bir Yaklaşım)", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3, Konya 1994, s. 180-195.

İstanbul içinde üç odalı, bir sofalı, bir miktar da bahçesi bulunan, etrafı çevrili, orta sınıfta tanımlayabileceğimiz on menzil satın alınabilirdi. Ancak şurası unutulmamalı ki bu dönem için Yedikule bölgesi salhaneler dışında meskûn bir mahal değildi. Dahası salhaneler ve buna bağlı ticari binalar, kesimhanelerin 1630'lu yıllardan itibaren İstanbul içlerine taşınmasından mütevellit kiracıları uzun zaman önce çıkmış, yapılar bakımsızlıktan harap olarak birçoğu enkaza dönmüş durumdaydı. Kayıtlardan açıkça görülmektedir ki Paşa, sadece arsalar için mukataa-i zemin bedeli ödemiştir. Kentin periferisindeki bu arsaların değeri de haliyle düşük olmuştur.

Bununla birlikte Yedikule salhanelerinin yeniden inşa ve canlandırılması için harcanan para, arsa değerlerinin onlarca katına çıkmış olmalıydı. Zira Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın Yedikule'de inşa ettiği yapılar, semtin fiziki görüntüsünü bütünüyle değiştirecek nitelikte devasa boyutlara ulaşmıştı. Bu yapıları şöyle sıralamak mümkündür:

- 1- 19 adet koyun salhanesi
- 2- 12 adet sığır salhanesi
- 3- 11 adet şemhane (hayvan yağından mum üreten imalathane)
- 4- 40 odalı, altında büyük ahırları olan iki kapılı bir han
- 5- Yağkapanı
- 6- Üç halvetli, camekânlı, tek kubbeli bir hamam
- 7- Kollukhane
- 8- Fevkani bir mescit
- 9- Çeşme
- 10- İki değirmeni, odunluğu ve ahır olan büyük bir ekmek fırını
- 11- Büyük bir çörekçi fırını ile 5 adet dükkân (iki berber, bir nalbant, bir şerbetçi)

Kayıtlardan bu devasa yatırımın bir yıl gibi kısa bir sürede tamamlandığı anlaşılıyor. Yatırımın inşaat maliyetini bilmiyoruz. Ancak sadece mescidin altındaki çeşmenin su

yolları ve lağımalarında çalışanlar için ödenen 1.194,5 kuruşluk (143.340 akçe) işçi ücretinden hareketle rahatlıkla muazzam bir servetin harcandığını söyleyebiliriz.⁶⁷⁰

Yatırımlar yıllardır atıl durumdaki Yedikule salhanelerine yeniden işlerlik kazandırmıştır. İstanbul'un kasaplık et tedarikinin kalıcı biçimde rayına oturtulmasına yönelik bu iş koluna bağlı esnaf kethüdarlarıyla yeniden antlaşmalar imzalanmıştır. İmzalanan mutabakatlar doğrultusunda hangi kasapların kaçınıcı kesimhanede kesim yapacağı tek tek belirlenmiştir. Yeni düzenlemeye göre bundan sonra İstanbul'un kasaplık et ihtiyacı toplam kırk bir hisseye bölünmüştür. Bunlardan on dokuzu koyun, on ikisi sığır olmak üzere otuz bir hisse Yedikule salhanelerine tahsis edilmiştir. Geriye kalanlar Eyüp, Kasımpaşa, Galata, Tophane ve Üsküdar salhanelerine ikişer hissedene paylaştırılmıştır. Yeni düzenleme uyarınca Mustafa Paşa'nın on birinci ve on ikinci sığır salhaneleri Yahudi kasaplarına tahsis edilmiştir. Tokada⁶⁷¹ gelen her yüz sığırın beşi, yani %5'i Yahudi kasaplarına ait olacak ve burada kesilen sığırların yarısı İstanbul içindeki Yahudi kasaplarına, yarısı da Hasköy Yahudi kasaplarına tevzi edilecektir.⁶⁷² Tam da bu günlerde kaleme alınan eserinde Kömürcüyan, şehirde sığır eti satan yüze yakın kasap olduğunu belirtir ki bu bilgi resmî verilerle büyük ölçüde örtüşmektedir.⁶⁷³ İlerleyen tarihlerde Yahudi kasaplarına tahsis edilen %5'lik oran nüfus artışına paralel tedricen arttırılmış, 19. yüzyılın başlarında %15'e kadar çıkarılmıştır.⁶⁷⁴

Benzer mutabakatlar inşa edilen on bir şemhaneye dair mumcular esnafıyla da yapılmıştı. İstanbul Kadılığında düzenlenen 7 Ekim 1677 tarihli ilk anlaşmaya göre on altısı Yedikule'de, onu kentin farklı yerlerinde kurulu toplam 26 şemhanede, İstanbul mumcu esnafının toplam 57 hissesi vardır. Tamamı gayrimüslim olan *defterlü* mumcu esnafı, uhdelerinde bulunan 57 hissenin 11'ini Mustafa Paşa'nın Yedikule'de yeni inşa

⁶⁷⁰ Mustafa Paşa'yı kethüdası Ahmet Ağa'nın temsil ettiği Davutpaşa Mahkemesinde görülen 11 Ekim 1677 tarihli ilama göre Yedikule'ye getirilen suyun su yollarının bakımında çalışan tamamı gayrimüslim on iki işçi, Bina Emini Siyavuş Ağa marifetiyle toplam 1.194,50 kuruş tutan ücretlerini mahkeme yoluyla almıştır. 641: 265/208.

⁶⁷¹ Tokad veya Tokat, Anadolu ve Rumeli'den getirilen kasaplık sığırların Yedikule'de toplandığı ve burada muhtemelen kasapların kesim için beğenisine sunulduğu büyük bir pazar alanıydı.

⁶⁷² VGMA, *Anadolu Tafsili*, 267, s. 155.

⁶⁷³ Kömürcüyan, *XVII. Asırda İstanbul*, s. 25. Eremya Çelebi, ayrıca Rumların 300 dükkânda koyun eti sattığını belirtir.

⁶⁷⁴ TMSK, 708, s. 139. 1804 tarihli fermanla salhanelere yeniden bir nizam verilmiştir. Yeni düzenlemeye göre, bundan sonra sekizinci salhanede kesim yapacak olan Yahudi kasaplarının hisseleri %15'e yükseltilecek, günlük 15 sığır çıkartılmıştır. Bunların yarısı İstanbul içinde yarısı da Hasköy'deki kasaplara tevzi edilmektedir.

ettirdiği 11 şemhanede tasarruf edilmek üzere ferağ ve tefviz etmiştir.⁶⁷⁵ Bundan beş ay sonra Mumcu Esnafı Yiğitbaşı Andriye veledi Papa ve loncanın ileri gelenleriyle yapılan diğer bir anlaşmayla Mustafa Paşa'nın hisse sayısı on yediye yükseltilmiştir. Böylece İstanbul'da üretilen mumların üçte biri Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın yeni yaptırdığı on bir mumhanede işlenecektir.⁶⁷⁶

Özetlenecek olursa İstanbul'un kasaplık et kesimhaneleri ve buna bağlı gelişen iş kolları kentin belirli semtlerinde sınırlı bir bölgede, tekelci bir yapıda kontrollü sürdürülüyordu. Yedikule kesimhaneleri, İstanbul'un en büyük kesimhanesiydi. 17. yüzyılın ilk yarısında kesimhaneler tedricen kent içlerine taşınmıştır. Bu süreç, Yedikule bölgesine rağbeti azaltmış bu sebeple de buradaki işletmeler zamanla işlemez hale gelerek kapanmıştır. Bunun sonucunda kesimhaneler başta olmak üzere mumhaneler, debbağhaneler bakımsızlıktan yıkılmıştır. Merkezi idare, kesimhanelerin İstanbul içindeki kontrolsüz gelişmesine paralel ortaya çıkan görüntü ve koku kirliliği ile buna bağlı ortaya çıkan salgın hastalıklarının önüne geçmek ve daha önemlisi kasaplık et tedarik sürecinin denetimini (iaşecilik) tekrar kontrol altına alabilmek adına kent içindeki tüm salhaneleri yasaklama yoluna gitmiştir. Yedikule yeniden kesimhane üs bölgesine dönüştürülmek istenmektedir. Ne var ki semtin mevcut fiziki koşulları artık bu iş kollarına uygun değildir. Yedikule'nin tüm fiziki alt-üst yapılarının yeniden düzenlenerek kesimhaneler için uygun hale getirilmesi gerekmektedir. İşte bu aşamada devreye giren yeni sadrazam Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, işe kaçak kesimhanelerin yıkılması ve ilga edilmesi gibi idari ve adli düzenlemelerle başlamış, daha sonra

⁶⁷⁵ Mumcu esnafı salhanelerde kesilen hayvanların yağlarını kullandığından bu yapıların hemen yanına inşa edilirdi. Nitekim 57 hisseye sahip mumcu esnafına bakıldığında bazılarının doğrudan mum imalathanelerin yapıldığı semtlerle anıldığını görürüz. Bu dönemde mum imalathanelerin tamamıyla gayrimüslimlerin kontrolünde yapıldığı görülmektedir. Hisselerden bazılarının sahipleri şunlardır: 3/57 hisse Aleks veledi Kosta, 1,5/57 hisse Topal Rizo, 2,5/57 hisse Karapir Nikola, 3/57 hisse Borgoş veledi Yani, 1/57 hisse Nikola veledi Arkiri, 3/57 hisse Andorya veledi Papa Dimo, 1/57 hisse Yako veledi Yani, 12/57 hisse Papa Viye, 2,75/57 hisse Körükçüoğlu Hristo veledi Dolev, 1/57 hisse Eyüplü Rizo, 0,5/57 hisse Hasköylü Apostol veledi Yorgi, 1,5/57 hisse Yenikapılı Gerikbeşi veledi Hristo, 0,5/57 hisse Bahçekapılı Topal Hristo..., 641: 257-58/193; 108/82.

⁶⁷⁶ "... on yedi tamam ve üç buçuk çeyrek hisseyi ifrâz ettiğimizden sonra Paşa Hazretleri Yedikule haricinde müceddeden bina ve vakf ettikleri on bir bâb şem'hâne ve hazinedar Ahmed Ağa dahi bina edüb, mutasarrıf olduğu iki bâb şem'hânenin her birinde ber-vech-i muharrer ifrâz eylediğimiz on yedi tamam ve üç buçuk çeyrek hisseden birer tamam ve birer buçuk çeyrek hisse tasarruf olunub, mâ'ada otuz sekiz tamam ve buçuk çeyrek hisse kadimden tasarruf olunduğu üzere zikr olunan yirmi altı bâb şem'hânelerde tasarruf olunmak üzere mûmâ-ileyh Ahmed Ağa (Merzifonlu Vakfı'nın Kaymakam Mütevellisi) ile kavf ve ittifâk ve uhde ve misâk eyledik dediklerinde ğıbbe't-tasdikî's-şer'î mâ vaka'a bi't-taleb ketb olundu...", 641: 258/194; 108/83.

Yedikule’de önceden Ayasofya Vakfı’na ait olan işletme ruhsatları başta olmak üzere yeniden organizasyon için gerekli tüm arsaları satın almış, böylece ilk aşama tamamlanmıştır. Daha az meşakkatli olan ikinci aşama ise inşa sürecidir. Bu aşamada yeni kesimhaneler, mumhaneler, han, mescit, hamam, yağkapanı, fırınlar, dükkânlar ve yeni su kaynakları yaptırılarak Yedikule yeniden üretim yapılabilir bir niteliğe kavuşturulmuştur. Ancak süreç henüz tamamlanmamıştır. İnşa sürecini üçüncü aşamada reorganizasyon dediğimiz, esnaf ve loncalarla yapılan anlaşmalar takip etmiştir. Bu aşamada İstanbul’un kasap, mumcu ve debbağhane esnafının ileri gelenleriyle hangi kesimhanede millet sistemi esasına dayalı olarak hangi kasapların kesim yapacağı, günlük kesilecek hayvan sayısı, derilerin ve yağların hangi imalathanelerde işleneceğinin belirlendiği, reorganizasyona dönük anlaşmalar yapılmıştır. Son olarak, aşağıda üzerinde durulacak olan dördüncü aşamada, işletmelerin vakıf tarafından kiraya verilmesi süreci yaşanmıştır.

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, sürecin dördüncü safhasında Yedikule’de yeniden inşa ettirdiği taşınmazları 25 Temmuz 1678’de bütünüyle icâreteyn ile kiraya vermiştir.⁶⁷⁷ Tüm yapıları bir arada görmemize olanak veren bu ilk icareteyn kayıtları, yatırımcıların kimliklerini göstermesi bakımından bizatihi dikkat çekicidir. On dokuz koyun ve on iki sığır kesimhanesi olan toplam otuz bir salhane, on bir şemhane, bir han, bir Yağkapanı, kollukhane, iki fırın ve dükkânlardan oluşan kırk sekiz taşınmaz icâreteynle kiraya verilmiştir. Koyun ve sığır salhanelerinin her biri biner kuruş muaccele ve aylık yüz ellişer akçe müeccele ile kiraya verilmiştir. Böylece Merzifonlu Vakfı salhanelerden 31.000 kuruş muaccele elde etmiştir. Şemhaneler, salhanelerin yarı fiyatına, yani beş yüzer kuruş muaccele ve aylık yetmiş beşer akçe bedelle (icâre-i müeccele) kiraya verilmiştir. Böylece mumhanelerin icareteyne tahvilinden 5.500 kuruş nakit hasılat elde edilmiştir.

40 odalı *Yedikule Hanı*, muhtemelen Merzifonlu’nun yakın çevresinden biri olan Fatma Hatun’a 6.500 kuruş muaccele ve aylık 480 akçe müeccele ile devredilmişti. Şemhanelerin yanına inşa edilen ve kasaplık hayvanların yağından elde edilen yağ mumlarının tüketiciye dağıtımında bir toptancı hali vazifesi gören *Yağkapanı*, Yeniçeri Ağası Mustafa Ağa’ya 2.500 kuruş muaccele ve aylık 300 akçe müeccele karşılığında

⁶⁷⁷ BOA, Ev. HMH.d 385, s. 103-116.

kiralanmıştı. Salhanelerin büyük kapısının içinde yer alan, üst katında üç odası, bir orta sofası ve altında mutfağı, bir nalbant ile bir berber dükkânı bulunan *kollukhane*, Yeniçeri Ağası Mustafa Ağa tarafından 1.500 kuruş muaccele ve aylık 150 akçe müeccele ile kiralanmıştır. 6.000 kuruş muaccele ve aylık 450 akçe müeccele ile yine Yeniçeri Ağası Mustafa Ağa'ya furuht olunan ve iki değirmeni, odunluğu ve ahır bulunduğuna anlaşılan *has ekmek fırını* ise muhtemelen Yedikule'nin tek fırınıydı ve bu sebeple de 40 odalı bir han kadar kıymetliydi. Ekmek fırınına bitişik nizam *çörekçi fırını* ve kollukhane yanındaki *dört dükkân* yine Yeniçeri Ağası Mustafa Ağa'ya 1000'er kuruş peşin para ve aylık 90'ar akçe müeccele ile kiralanmıştı. Böylece 1678 senesinde hamam hariç tamamı icareteyn ile kiralananan Yedikule'deki vakıf taşınmazlarından toplam 55.000 kuruş (6.600.000 akçe) muaccele geliri elde edilmişti. Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın bir senelik sadrazamlık maaşının biraz altında gerçekleşen bu meblağ, Merzifonlu için dahi bir servet değerinde olmalıydı.⁶⁷⁸

Bilindiği üzere *icâreteyn*, Osmanlı vakıf hukukunun geliştirdiği ve kısa sürede yaygınlık kazanan, çifte kiralama anlamında kullanılan bir kiralama metoduydu. 18. yüzyılda zirveye çıktığı anlaşılan bu kiralama yönteminde vakıf, bir defaya mahsus olarak taşınmazın reel piyasa değerinde yüklüce bir *muaccele* (acil, peşin ödeme) alıyor, daha sonra gün, ay veya yıl hesabıyla *icâre-i müeccele* (ertelenmiş kira) denen, oldukça statik bir kira belirleniyordu. Taşınmazların muaccele ve müeccele değerleri yapıların sağlamlığına, merkezi han ve çarşılarında yer alıp almamasına, esnaf ve lonca sistemine bağlı idari düzenlemelerle oluşan arz-talep ilişkisine bağlı değişimle beraber müeccele ve muaccele korelasyonunun en azından 17. yüzyılda önemli seviyede olduğu gözlemlenmektedir.⁶⁷⁹

İcâreyen sistemi bir yatırım aracıdır. Mutasarrıfa tanınan ferağ hakkı, yatırım güvencesi sağlayan önemli bir sigorta hüviyetindedir. Ferağ hakkı toplumun çok farklı kesiminden varlıklı kimseleri yatırım yapmaya teşvik ediyordu. Zira mutasarrıf yaşlılık, iflas, meslek değişimi vb. herhangi bir sebebe bağlı olarak artık işletemeyeceği bir taşınmaz üzerindeki tasarruf hakkını, büyük ihtimalle yatırdığı muaccelede daha yüksek bir bedelle başkasına devredebiliyordu. Daha önemlisi sistem yatırımcıya, ilerleyen

⁶⁷⁸ Hezarfen Hüseyin Efendi'ye göre, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, sadaret hassı geliri olarak yıllık 7.769.000 akçe maaş alıyordu. Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-Beyân Fî Kavânîn-i Âl-i Osmân*, Hazırlayan: Sevim İlgürel, TTK, Ankara 1998, s. 84 vd. 102.

⁶⁷⁹ Pantik, *Osmanlı'da İcâreteyn Uygulaması*, s. 86.

günlerde alt sözleşmelerle vakıftan uygun fiyata aldığı tasarruf hakkını çok daha yüksek fiyatla başkasına ferağ edebilme imkânı sunuyordu. Sistemin bu yönü, elinde para olan özellikle askeri gruptan bireyleri kendisine çekmiştir. Nitekim Mustafa Paşa'nın Yedikule'de icareteyn ile kiraya verdiği 48 taşınmaz arasında askeri sınıftan olan kiracılar, bariz bir çoğunluk oluşturur.

Kiracılara bakıldığında 48 taşınmazın 38'inin doğrudan askeriler tarafından kiralandığı görülür. Bunun da ötesinde asker kesimince tercih edilen 38 taşınmazdan 20'sinin mutasarrıfı bilfiil Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın hizmetinde çalışan, doğrudan onun kapı halkından kişilerdi. Bunlar arasında Paşa'nın kethüdası Mehmed Efendi, beş taşınmazla ilk sıradadır. Kethüda Mehmed Efendi, bir koyun salhanesi ve iki sığır salhanesinin yanı sıra iki tane de şemhane kiralamıştı.⁶⁸⁰ Salhaneler için 1000'er kuruş muaccele ödenirken, şemhaneler için 500'er kuruş muaccele ödenmiştir. Kethüda Mehmed Efendi'nin *bilâ veled fevt* olmasıyla mahlûl olarak vakfa rücu eden taşınmaz yeniden kiralanmıştır. Bunlardan 10. ve 11. şemhaneler 18 Eylül 1699 tarihinde yıkılmıştır. Yıkılan mumhaneler ise yeniden inşa etmek şartıyla 250'şer kuruş muaccele alınarak Aleksî ile Bostânî Süleyman Ağa bin Mustafa Çelebi'ye yeniden kiralanmıştır.

Mustafa Paşa'nın kul kethüdası İbrahim Ağa üç, mühürdarı Ahmed Ağa iki, hazinedarı Hasan Ağa iki; zaharcıbaşısı Yusuf Ağa, miftah ağası Osman Ağa, sergulamı Mehmed Ağa, tezkirecisi Ali Ağa, telhisçisi Osman Ağa ve hazine kâtibi İsmail Ağa ise birer taşınmaz kiralamıştı.

Yeniçeri Ağası Mustafa Ağa beş taşınmazla en fazla taşınmaz kiralayan kişiydi.⁶⁸¹ Mustafa Ağa ekmek fırını için 6.000 kuruş, çörekçi fırını için 1.000 kuruş, kollukhane için 1.500 kuruş, Yağkapanı için 2.500 kuruş ve dört dükkân için de 1.000 kuruş olmak üzere toplam 12.000 kuruş (1.440.000 akçe) muaccele ödemiştir. Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın Süleymaniye Sarayı için ödediği 14.000 kuruş ve Hocapaşa'da Musa

⁶⁸⁰ İcareteyn kayıtlarına göre yeni inşa edilen salhaneler terbi'an 400 ila 550 zira (1 zir'a: takriben 75 santimetre) alan üzerine kurulmuştu. Her salhanenin altında ortalama 80m²lik bir ahır, üstünde iki oda ve tuvalet yer alıyordu.

⁶⁸¹ Muhtemelen Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın sayesinde yeniçeri ağalığına getirilen Mustafa Ağa, 1688-89 arasında kısa bir dönem sadrazamlık yapmıştır. Avusturya seferi için yeniçerilerin desteğini güvence altına alarak Paşa'yı desteklemiş ve askerinin başında sefere katılmıştır. Abdülkadir Özcan, "Tekirdağlı Mustafa Paşa", *TDV İslam Ansiklopedisi*, EK-2. Cilt, İstanbul 2016, s. 329-331.

Paşa Sarayı'nın 7.500 metrekarelik arsası için ödediği 2.000 kuruşa kıyasla Yeniçeri Ağası Mustafa Ağa'nın kiraladığı taşınmazlar için bir servet harcadığı anlaşılmaktadır.

Tersane Emini Yusuf Efendi ve Matbahı Amire Emini Mehmed Efendi'nin her biri 2.500'er kuruş muaccele ödeyerek ikişer salhane ve birer şemhane kiralamışlardı. Öte yandan Arpa Emini Mahmud Efendi, Gümrük Emini Hüseyin Ağa, Mimarbaşı Ahmed Ağa, Solakzade Ahmed Çelebi gibi askeriler ise birer salhane kiralamıştı.

Kiracılar arasında Köprülü ailesinden de dikkat çeken bir isim vardı. 1678'de Yeğen Hüseyin Bey adıyla bir sığır ve bir koyun salhanesi kiralayan bu kişi, daha sonra sadrazamlık da yapan Amcazade Hüseyin Paşa'dan başkası değildi.⁶⁸² Hüseyin Paşa, tasarrufundaki sığır salhanesini 1686'da Merzifonlu'nun oğlu Mütevelli Yusuf Bey'in zamanında Yahudi Kibo'ya ferağ etmiştir. Aileden biri olarak Amcazade Hüseyin Paşa'nın Yedikule yatırımları bunlarla sınırlı kalmamıştı. Hüseyin Paşa, sadrazamlığı döneminde Yedikule'de çok sayıda taşınmazın tasarruf hakkını satın aldı. Buna dair bir örnekte önceden Arpa Emini Mahmud Efendi'nin tasarrufunda olan ancak varis bırakmadan ölmesiyle mahlûl olarak vakfa rücu eden 5. koyun salhanesi, 13 Eylül 1697'de Amcazade Hüseyin Paşa'nın tasarrufuna geçmişti. Daha önce Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın telhisçiliğini yapan Osman Ağa'nın tasarrufunda bulunan, ancak mahlûl olarak vakfa dönen 6. salhane 1698'de, Zekiye Hatun'dan mahlûl olan 8. sığır salhanesi de 1698'de yeniden muaccele alınarak Amcazade Hüseyin Paşa'ya devredilmişti. Aynı yıl Merzifonlu'nun hazinedarı Hasan Ağa'nın tasarrufundaki 5 ve 6. sığır salhaneleri de Hüseyin Paşa'ya ferağ edilmişti. Bu semtteki ferağ işlemlerini efendisi adına takip eden Amcade Hüseyin Paşa'nın kethüdası Hacı Mustafa Ağa, efendisinin izinden giderek Tersane Emini Yusuf Efendi, Sarı Osman Ağa ve Abdullah Çelebi'den mahlulen vakfa dönen üç salhaneyi yeniden muaccele ödeyerek kendi namına kiralamıştı. Neticede Amcazade Hüseyin Paşa ve kethüdası Hacı Mustafa Ağa, Mustafa Paşa'nın Yedikule'deki dokuz salhanesine yatırım yapmıştı.

İlk icareteyn sözleşmelerinin üzerinden beş on yıl gibi kısa bir zaman geçtikten sonra taşınmazların hızlı bir şekilde el değiştirdiği gözlemlenmektedir. Bunların bir kısmı mahlulen vakfa dönmüş, bir bölümü de alt sözleşmelerle başkalarına ferağ edilmiştir.

⁶⁸² 19. Koyun salhanesinin mutasarrıfı olan Hüseyin Bey'in yanında daha sonra eklendiği anlaşılan şu not düşülmüştür: "Der tasarruf-ı sâhib-i devlet hazret-i Hüseyin Paşa" Ev.HMH.d 385, s. 108.

Görünen o ki Yedikule selhanelerini ne Yeniçeri Ağası Mustafa Ağa, ne Amcazade Hüseyin Paşa, ne Tersane Emini Yusuf Efendi, ne Matbahı Amire Emini Mehmed Efendi ne de Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın kapı halkından olan askeriler işletmek için almıştır. Birçoğu hâlihazırda bürokrasinin ve güçlerinin zirvesinde olan bu kişilerin görevlerini bırakarak işletmeciliğe yönelmeleri zaten beklenemezdi. Şu halde taşınmazların yaklaşık %80'inin doğrudan askerilerce tercih edilmesinin ardında başka sebepler yatıyor olmalıydı.

Her şeyden önce icâreteyn için ödenen muaccele bedellerinin bir servet değerinde olduğunu bilmemiz gerekiyor. 1670'li yılların reel satın alım gücüyle İstanbul içinde orta sınıfta nitelendirebileceğimiz bir ev için takriben 1.000 kuruş ödemek gerekiyordu. Muhtemelen toplumun pek azı yatırım yapmak için cebinden fazladan iki üç bin kuruş para çıkarabilirdi. Zira muaccele ödemeleri taksitli ödenemezdi ve icareteyn ihalesinin hemen akabinde peşin ödenmesi gerekirdi. Tüm bunlar, devlet kaynaklı zenginliğin henüz geçerli olduğu bu dönemde, daha alt rütbedeki askerileri bile geri plana iterek sadrazam kethüdası, yeniçeri ağası, tersane emini, gümrük emini, matbah emini gibi üst düzey askeri bürokratları rakipsiz biçimde ön plana çıkarmıştır. Öte yandan bu nitelikteki büyük ihalelere parası olsa dahi herkesin erişemiyor olması da bir vakıadır. Bunu söylerken ihalenin belirli bir gruba yönelik olarak davet usulüyle gerçekleştiğini iddia etmiyoruz. Ne var ki ihaleyi kazananlara bakıldığında bu kişilerin neredeyse tamamının Mustafa Paşa'nın yakın çevresinden kişiler olduğu görülmektedir. Mustafa Paşa, bir kısmı doğrudan kapı halkından, bir kısmı da beraber çalıştığı ve atanmasını sağladığı “kazananları” yakından tanıyor olmalıydı. Dolayısıyla devrin kudretli sadrazamı Merzifonlu gibi önemli bir kapıya yakın olmak, açılacak ihalelerden haberdar olmayı ve böylece ihalelere girmeyi kolaylaştırıyor olmalıydı.

Öte yandan icâreyen sisteminin bizatihi kendisi mutasarrıflarına uzun süreli kiralama hakkı, alt sözleşmelerle üçüncü kişilere ferağ hakkı ve kiracının çocuklarına devir hakkı gibi son derece önemli haklar tanımaktaydı. Tüm bu haklar devletin keskin kılıcını, müsadereyi her zaman ensesinde hisseden askeriler için icareteyn metodunu bulunmaz bir yatırım aracına dönüştürdü. Askeri sınıf mensubu, icareteynli bir taşınmaz olarak genellikle ödediği muaccelede daha yüksek fiyatla başka birine her zaman devir yapabileceği hem de çocuklarına müsadereye korunmuş miras bırakabileceği bir yatırım imkânı elde etmiş oluyordu.

Diğer taraftan Yedikule salhaneleri mutasarrıflarına işletme ruhsatını da beraberinde getirmiş olmalıydı. Bilindiği üzere Osmanlı esnaf ve lonca sisteminde bir zanaatı icra etmek isteyen veya belirli bir mal ya da hizmeti üretmek isteyen yeni bir müteşebbisin takip etmesi ve uyması gereken bir dizi sınırlayıcı ve kural koyucu şart vardı. Belirli bir mal veya hizmeti üretmek isteyen müteşebbis, çalışabilmek için gerekli olan ruhsatı almak ve zanaatını icra edebileceği bir dükkân temin etmek istediğinde o mal veya hizmetin üretimi için teşkilatlanmış esnafın sayısı ile sınırlı tekelci bir ortamla karşı karşıya kalıyordu. İşte icâreteyn sistemi bu tekelci yapıyı kırarak salhane, hamam, debbağhane, şemhane ve yağhane gibi sınırlı sayıdaki işletmeler için tasarruf hakkının yanında işletme iznini de beraberinde getiriyordu. İşletme hakkının “hava parası”na benzer bir sistem dâhilinde satışa konu olması da askeriler için bir kazanç sayılabilir. Bu gerekçeler askerilerin taşınmaz ihalelerinde neden daha istekli olduğunu anlamlı kılmaktadır.

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı, Yedikule’deki taşınmazlarından 17. yüzyılın sonları ile 18. yüzyılın ilk çeyreğinde yılda 130.000 ile 150.000 akçe arasında kira geliri sağlamıştır.⁶⁸³ Yüzyılın ilerleyen yıllarında tedricen düşen aylık kira geliri, yüzyılın ikinci yarısında yarı yarıya azalarak 70.000 akçe seviyesine inmiştir.⁶⁸⁴ Elbette Yedikule’den elde edilen gelirler kira gelirleriyle sınırlı değildi. Yukarıda da ifade edildiği gibi icareteyn sistemi bir taşınmazdan birden çok muaccele imkânı sağlıyordu. Bu cümleden olarak yıllar içerisinde pek çok taşınmaz mahlûl olarak vakfa dönmüş ve bu sayede vakıf yeni muaccele alarak taşınmazı icareteyn ile tekrar kiraya vermiştir. Bu konuda mebzul miktarda örnek vaka vardır. Örneğin 1678’de 1.000 kuruş muaccele alınarak kiralanan çörekçi fırını mahlûl olarak vakfa dönmüş, 1701’de 2.225 kuruş muaccele alınarak yeniden icareteyne verilmiştir. 1702’de Yedikule’deki tüm taşınmazlardan yıllık 148.620 akçe kira geliri elde edilmişken İbrahim Çelebi’ye kiralanan bir koyun salhanesinin muaccelesinden 75.600 akçe gelir sağlanmıştır. 1704 senesinde mahlûl olarak vakfa dönen iki sığır salhanesinin Ayşe Hatun’a yeniden icâreteyn ile kiralanasından elde edilen 140.400 akçe muaccele, Yedikule’nin yıllık kira gelirinin üzerindedir. 1705 yılında mahlûl olan bir sığır salhanesi Süleyman,

⁶⁸³ 1695’de 144.400 akçe, 1699’da 148.00 akçe, 1701’de 132.320 akçe, 1702’de 148.620 akçe, 1703’te 144.864 akçe gelir elde edilmiştir. BOA, Ev. HMM.d 1158, 1216, 1255, 1321, 1373.

⁶⁸⁴ 1738’de 106.617 akçe, 1747’de 80.564 akçe, 1775’de 70.630 akçe gelir elde edilmiştir. Ev.HMM.d 3972, 4563, 5963.

Ebubekir, Mehmed ve İbrahim kardeşlere 79.980 akçe muaccele bedeliyle devredilmiştir. Bu örnekleri neredeyse birkaç yıl arayla her muhasebe döneminde görmek mümkündür. Tüm bunlardan ötürü muaccele gelirleri, vakfa düzenli nakit akışı sağlayan, itinayla takip edilmesi gereken önemli bir kaynak durumundaydı.

Tablo-17: Yedikule İcâreteyn Kayıtları (1678)				
Sıra No	Vasfı	Mutasarrıf/Kiracı	Muaccele/ Kuruş	Kira/ Günlük/ Akçe
1	1. Salhane	Mustafa Paşa Kethüdası Mehmed Efendi	1.000	5
2	2. Salhane	Zekiye Hatun	1.000	5
3	3. Salhane	Solakzade Ahmed Çelebi	1.000	5
4	4. Salhane	Gümrük Emini Hüseyin Ağa	1.000	5
5	5. Salhane	Arpa Emini Mahmud Efendi	1.000	5
6	6. Salhane	Mustafa Paşa Telhiscisi Osman Ağa	1.000	5
7	7. Salhane	Tersane Emini Yusuf Efendi	1.000	5
8	8. Salhane	Zekiye Hatun	1.000	5
9	9. Salhane	Sarı Osman Ağa	1.000	5
10	10. Salhane	Abdullah Çelebi	1.000	5
11	11. Salhane	Emine Hatun binti Mustafa Ağa	1.000	5
12	12. Salhane	Matbahı Amire Emini Mehmed Efendi	1.000	5
13	13. Salhane	Hasan bin Abdullah	1.000	5
14	14. Salhane	Matbahı Amire Emini Mehmed Efendi	1.000	5
15	15. Salhane	Mustafa Paşa Hazine Kâtibi İsmail Ağa	1.000	5
16	16. Salhane	Mustafa Paşa Kul Kethüdası İbrahim Ağa	1.000	5
17	17. Salhane	Mustafa Paşa Kul Kethüdası İbrahim Ağa	1.000	5
18	18. Salhane	Mustafa Paşa Zağarcıbaşı Yusuf Ağa	1.000	5
19	19. Salhane	Hüseyin Bey (Köprülü Amcazade Hüseyin Paşa)	1.000	5
20	1. Salhane	Ser Mimarı Hassa Ahmed Ağa	1.000	5
21	2. Salhane	Hüseyin Bey (Köprülü Amcazade Hüseyin Paşa)	1.000	5
22	3. Salhane	Tersane Emini Yusuf Efendi	1.000	5
23	4. Salhane	Mustafa Paşa Miftah Ağası Osman Ağa	1.000	5
24	5. Salhane	Mustafa Paşa Hazinedarı Hasan Ağa	1.000	5
25	6. Salhane	Mustafa Paşa Hazinedarı Hasan Ağa	1.000	5
26	7. Salhane	Mustafa Paşa Sergulamı Mehmed Ağa	1.000	5
27	8. Salhane	Safiye binti Abdullah	1.000	5
28	9. Salhane	Zekiye Hatun	1.000	5

29	10. Salhane	Solakzade Ahmed Çelebi	1.000	5
30	11. Salhane	Mustafa Paşa Kethüdası Mehmed Efendi	1.000	5
31	12. Salhane	Mustafa Paşa Kethüdası Mehmed Efendi	1.000	5
32	1. Şemhane	Matbahı Amire Emimi Mehmed Efendi	500	2,5
33	2. Şemhane	Piyer Zımmi Piyer Totoş veledi Nikoladır	500	2,5
34	3. Şemhane	Yani veledi Yorgi ve Petraki veledi Yani	500	2,5
35	4. Şemhane	Aleksı ve Hristo veledi Apostol	500	2,5
36	5. Şemhane	Mustafa Paşa Kul Kethüdası İbrahim Ağa/reft şoden/Esteryo veledi Estemal ve Dimo veledi Hristo	500	2,5
37	6. Şemhane	Mustafa Paşa Kul Kethüdası İbrahim Ağa	500	2,5
38	7. Şemhane	Tersane Emimi Yusuf Efendi	500	2,5
39	8. Şemhane	Mustafa Paşa Mühürdarı Ahmed Ağa	500	2,5
40	9. Şemhane	Mustafa Paşa Mühürdarı Ahmed Ağa	500	2,5
41	10. Şemhane	Mustafa Paşa Kethüdası Mehmed Efendi	500	2,5
42	11. Şemhane	Mustafa Paşa Kethüdası Mehmed Efendi	500	2,5
43	Bir tarafı vakfın çörekçi dükkânı 2 tarafı ana yol olan: 2 Asiyab ile odunluğu ve ahır olan 1 bab <u>Has Ekmekçi Fırını</u>	Yeniçeri Ağası Mustafa Ağa bin Hüseyin	6.000	15
44	2 tarafı yukarıdaki ekmek fırını 1 tarafı şerbetçi dükkânı ve 1 tarafı ana yol olan: Odunluğu olan <u>Çörekçi Dükkânı</u>	Yeniçeri Ağası Mustafa Ağa bin Hüseyin	1.000	3
45	Selhane Kapısı dâhilinde vaki <u>Kollukhane</u> ve 1 mutfak ve nalbant dükkânı ve 1 adet berber dükkânı ve fevkani 3 adet oda ve 1 orta sofa	Yeniçeri Ağası Mustafa Ağa bin Hüseyin	1.500	5
46	Selhaneler dâhilinde vaki <u>Yağkapanı</u> ve 1 Ocaklı Ahır ve Fevkanisinde 2 adet oda	Yeniçeri Ağası Mustafa Ağa bin Hüseyin	2.500	10
47	Kollukhane yanında 4 adet dükkân.	Yeniçeri Ağası Mustafa Ağa bin Hüseyin	1.000	3
48	<u>Yedikule Hanı</u>	Fatma Hatun binti Hüseyin	6.900	16

3.6.5 Yalı Köşkleriyle Meşhur Bir Semt: Eyüp Yatırımları

Mustafa Paşa'nın İstanbul'da yatırım üssü için seçtiği bölgelerden biri de Eyüp'tür. Eyüp semtindeki yatırımlar 1665-1680 tarihleri arasında Topkapı surlarının dışındaki çiftlik satın alımlarıyla beraber gerçekleştirilmiştir. Eyüp ve Topkapı haricinde herhangi bir vakıf hayrat eseri yapılmamıştır. Bu iki bölgedeki tüm vakıf taşınmazları akar niteliğindedir. Buraların gelirlerinin toplanması ve akarlarının takibi vakfın Eyüp cabisi tarafından yürütülmüştür.

Eyüp'teki vakıf yatırımlarının önemli bir bölümü Eyüp Sultan ile Bahariye arasında, Haliç sahili boyunca inşa edilmişti. Bu alanın önceden de meskûn bir mahal olduğu anlaşılıyor. Bahariye sahilinde vakfedilen taşınmazların bir bölümü padişah izniyle Haliç'in doldurulması sonucu elde edilen alan üzerine inşa edilmiştir. Vakıf satın alma kayıtları Bahariye sahilinin hanım sultanlar, paşa ve beyzade yalı köşkleriyle donatılmış oldukça popüler ve meskûn bir bölge olduğunu gösteriyor. Eyüp mezarlığından Suriçi'ne, Ayvansaray'a kadar uzanan Bahariye sahil bölgesinin zemini büyük ölçüde Fatih'in Eyyub el- Ensari Vakfı ile Ferruh ve Hüsrev Kethüda vakıflarına aitti. Bu alanda inşa edilen yalı, köşk, menzil vb. vakıf veya özel mülkler bu iki vakfa mukataa bedeli ödemekteydi. Dolayısıyla Merzifonlu Kara Mustafa Paşa da satın aldığı ve sonra yeni işlev vererek yeniden inşa ettirdiği vakıf taşınmazları için hem bu iki vakıfla hem de mülk sahipleriyle anlaşmalar yapmıştır.

Mustafa Paşa'nın Bahariye sahilinde satın aldığı ilk taşınmaz, Yalı Köşkü adında büyük bir sayfiye köşküydü. İlerleyen yıllarda çok sayıda elçi ağırlayan Yalı Köşkü, İstanbul Askeri Kassamı Mehmed bin Ebubekir tarafından düzenlenen 13 Mart 1670 tarihli mübayaa hüccetiyle satın alınmış, 1678 tarihli vakfiye ile de vakfedilmiştir.⁶⁸⁵ Şah Sultan Mahallesi'nde, Haliç kenarında, muhtemelen feshanenin büyük bir bölümünü de kapsayan köşkün etrafında Beyhan Sultan, Kaya Sultan, Haseki Şivekâr Sultan, Sultanzade merhum Vezir Mehmed Paşa ile Kantarcı Ahmed Ağa'nın sahil köşkleri ve bahçeleri yer almaktadır. Yalı Köşkü'nün önceki sahibi, bir ara sadrazam kaymakamlığı da yapan ve Selanik'te Rende Boğazı'nı müdafaa ederken şehit düşen Yusuf Paşa'dır.

⁶⁸⁵ 641: 198-200/114; 641: 50/1.

Yusuf Paşa'nın ölümüyle vereselerine intikal eden köşk, varislere 13.000 kuruş ödenerek satın alınmıştır. Zemini Eyyub el-Ensari ve Ferruh Kethüda vakıflarına ait olan köşk için senelik 2.240 akçe mukataa bedeli üzerinden bu vakıflarla anlaşma yapılmıştır.

Yalı köşkü evvelce etrafı bütünüyle duvarla çevrili dahiliye ve hariciye bölümleriyle toplam on beş odası, iki sofalı bir şadırvanı, camekanlı bir hamamı bulunan büyük bir bahçe içerisine yerleştirilmiş biri iki, diğeri üç katlı yapı topluluklarından meydana geliyordu. Tedricen genişlediği anlaşılan köşke, aynı yıl zemini Ferruh Kethüda Vakfı'na ait olan Yusuf Paşa veresinden 150 kuruşa satın alınan bir bahçe ile eski sadrazamlardan Mehmed Paşa'nın torunu Mehmed Ağa'dan 150 kuruşa satın alınan 4.500 zira bir çayır eklenmiştir.⁶⁸⁶ Son olarak 1679'da Mehmed Efendi'den 80.000 akçeye satın alınan yaklaşık yirmi odalı köşk benzeri bir menzil daha ilave edilmiştir.⁶⁸⁷ Köşkün zemini için ayrıca Ferruh Kethüda Vakfı'na 20.000 akçe ödenmiştir. 1682 yılı itibariyle Yalı Köşkü'nün ilk yapısının dâhiliyesinde üst katta dört oda, bir sofa; alt katta beş adet hizmetkâr odası, bir hamam, bir camekânlı soyunma alanı, bir kiler, bir çamaşır odası, bir mutfak, hareme bitişik üç adet kara ağalar odası, bir sofa; harem kapısı üzerinde ise bir oda, bir sofa ve çakıl döşemeli geniş bir bahçe bulunuyordu. Köşkün hariciye kısmında bulunan iki katlı yapının üst katında sebili olan iki köşk, mermer havuzlu bir şadırvan, orta şadırvan, beş oda ve üç sofa yer alıyordu. Alt katta altı oda, iki kahve odası, kiler, çamaşır ve külhan odası bulunan camekânlı bir hamam yer almaktaydı. Sarayın caddeye bakan bölümünde üç katlı bir yapı daha vardı. Köşkün üçüncü katında dört oda, dört sofa; orta katında altı oda ile alt katta büyük bir mutfak, havuzlu bir sofa, on altı at kapasiteli büyük bir ahır bulunmaktaydı. Yalı Köşkü, çakıl taşı ile döşenmiş, çiçeklerle bezeli görkemli büyük bir bahçe içinde yer alıyordu. Bunların dışında meyveli ve meyvesiz çok sayıda ağacın bulunduğu bahçe içinde

⁶⁸⁶ 641: 201/116; 641: 210/129.

⁶⁸⁷ "...dâhiliyesinde fevkâni üç oda ve şehnişin ve bir sofa ve iki kenif ve bir dehliz ve bir mükemmel nerdiban ve önünde kafesi ve iki bâb tahtâni oda ve bir sofa ve iki kenif üç tarafından taşlı duvar ve hariciyesinde bir bâb fevkâni oda ve bir şehnişin ve bir sağır oda ve dehliz ve iki bâb oda ve tahtında bir kiler ve def'a iki bâb oda ve tahtında bir kiler ve bir kahve odası ve dört kenif ve mermer taş döşemeli havuz ve bir bâb münakkaş oda ve iki halvetli bir hamam ve bir camekân odası ve matbah ve bir su mahzeni ve bir su terazisi ve bir bostan kuyusu ve yine tarîk-i âmm tarafından bir bâb fevkâni oda ve bir şehnişin ve dehliz ve tahtında bir bab oda ve tahta-pûş ve bir kenif ve altı bâb tahtâni oda ve bir matbah ve bir kebir ahur ve beş bâb seyis odasını müştemil menzil..." , 641: 211-212/131.

hamamı ve toplam beş odası bulunan diğer bir yapının yanı sıra üç su kuyusu ve iki su mahzeniyle yapının bolca suyunun bulunduğu anlaşılıyor.⁶⁸⁸

Merzifonlu'nun idamının ardından müsadere edilen ilk taşınmazlardan olan Yalı Köşkü, ilerleyen yıllarda yabancı elçilerin ve Kırım Hanı'nın ikametgâhı için kullanılmıştır. Yer yer devletin ileri gelenlerinin eğlence ve dinlenme mekânı olarak da kullanıldığı anlaşılan köşkün özellikle iki ziyaretçisi son derece manidar ve dikkat çekicidir. Bu iki ziyaretçi Venedik ve Avusturya elçileridir. Karlofça Antlaşması'nın sultanın onayına sunulması ve belirlenen son sınırlamaların imzalanması ile karşılıklı iyi niyet göstergesi olarak çeşitli hediyeleşmelerin yapılması için payitahta gelen Venedik ve Avusturya elçileri, bu süre zarfında Merzifonlu'nun Yalı Köşkü'nde misafir edilmişlerdir. Dahası Avusturya elçine, ülkesine dönmeden önce burada büyük bir ziyafet verilerek iki at ve samur bir kürk hediye edilmiştir.⁶⁸⁹

Eyüp'te taşınmaz satın alımlarına devam eden Mustafa Paşa, 25 Mart 1676'da Şah Sultan Mahallesi'nde bir menzili daha vakfına dâhil etmiştir.⁶⁹⁰ Satıcı, Şeyh Vefa Mahallesi sakinlerinden Fatih Sultan Mehmed Han Vakfı'nın ruznamçe kâtipliğini yapan Mehmed Efendi'dir. Bir tarafı Mustafa Paşa'nın sahil sarayı, diğer tarafı Haliç sahili ve Ferruh Kethüda Vakfı'na ait bostanlığın yer aldığı, dâhiliye ve hariciyesinde toplam yedi oda, dört sofa, mutfak, kiler, kameriyeli bir köşk, büyük bir ahır ve iki su kuyusu bulunan bahçeli büyük menzil 1.200 kuruşa satılmıştır.

Eyüp'te edinilen son taşınmaz Şah Sultan Mahallesi sınırlarında, Bahariye sahilindeki Taşlıburun adlı bölgede Aralık 1677'de Yusuf Paşa'nın varislerinden Miralem Süleyman Beyzade Mehmed Bey'den 85.000 akçe karşılığında satın alınan yedi dönüm çayırdır.⁶⁹¹ Eyüp'te yedi dönümlük bu çayırda tamamlanan satın alma işlemleri ve vakıflara ödenen zemin kiralaları için toplam 16.910 kuruş (2.029.200 akçe) harcanmıştır.

Mustafa Paşa, Yedikule salhanelerinin inşası sürecinde yaşanan resmî prosedürleri takip ederek Eyüp sahilinde iki kasap salhanesi ve bir şemhane inşa ettirmiştir. Esasen selhane inşası Eyüp'le de sınırlı kalmamıştı. Mustafa Paşa, İstanbul'da yatırım yaptığı

⁶⁸⁸ 641: 97/11.

⁶⁸⁹ Silahdar Fındıklı Mehmed Ağa, *Nusretname*, haz. Mehmet Topal, TÜBA, Ankara 2018, s. 589; 1113; *Silahdar Tarihi*, II, s. 619

⁶⁹⁰ 641: 210/129.

⁶⁹¹ 641: 207/124.

Galata, Karaköy-Tophane ve Ortaköy'deki salhaneleri de yeniden düzenleyerek kendi vakfına bağlamıştır. Eyüp'te yaptırılan koyun ve sığır kesimlerinin gerçekleştirildiği salhanelerin her birinin üst katında üç oda ve mutfak; alt katında ise büyük bir ahır, ambar, tokad, tuvalet ile deniz taşımacılığına izin veren kendisine ait iskele ve kayıkhanesi bulunmaktadır.⁶⁹² Kesimhanelerin yanına ayrıca büyük bir iskele daha yaptırılmıştır. Bunun hemen yanına bir bölümü denizden doldurulan 600 zira arsa üzerine bir de mahkeme binası inşa edilmiştir.⁶⁹³

Mahkeme binasının yanındaki iki sokakta müteahhilin odası olarak anılan altışardan on iki adet toplu konut yapılmıştır. Karşı karşıya konumlandırıldığı anlaşılan hanelerin her birinin müstakil bahçesi, kendisine has yolları (tarik-i hâss) ve ayrı sokak kapıları bulunmaktadır. Bu evler 83 m² ile 100 m² (112 zira ile 128 zira) arsa üzerine inşa edilmiş olsalar da her evin planı ve oda sayısı aynıdır. İki kat üzerine yapılan evlerin üst ve alt katlarında birer oda ve sofanın yanı sıra bir de tuvalet yer almaktadır. Bunların dışında Balat Kapısı tarafında, Ayvansaray sahil yolunun kenarında Ferruh Kethüda Vakfı'ndan satın alınan arsa üzerine bitişik nizam tarzında ve birer odası bulunan on üç dükkân, dört ambar, bir ahır ve değirmen yaptırılmıştır.⁶⁹⁴

Bahariye sahili ve Balat kapısında inşa edilen taşınmazlar da icâreteyn usulüyle kiraya verilmiştir. Balat kapısındaki taşınmazlar 1682 yılında, Eyüp sahilindekiler ise Paşa'nın ölümünden sonra, 1690'da icareteyne tahvil edilmiştir.⁶⁹⁵

Eyüp ve Balat semtinde icareteyn ile kiraya verilen taşınmazlar, diğer semtlerden farklı olarak büyük ölçüde birkaç kişinin elinde toplanmıştır. Mesela Balat kapısında bitişik nizam on bir dükkânın tamamı Ali Paşa oğlu Ahmed Ağa tarafından kiralanmıştır. Ahmed Ağa kiremitçi, taşçı, keresteci, attar ve çivici dükkânlarını 175'er kuruş muaccele ve aylık 30'ar akçe müeccele ile kiralamıştır. Öte yandan un değirmeni için 525, kebabçı ve börekçi fırını için 350'şer kuruş muaccele ödenmiştir.

⁶⁹² 641:212/132; 641: 97/11.

⁶⁹³ Mahkeme binası dâhiliye ve hariciye denilen ikişer katlı iki farklı yapıdan meydana gelmektedir. Hariciye bölümündeki yapının üst katında iki oda, bir orta sofa, bir dehliz ve tuvalet vardır. Alt katında mutfak, ahır ve davaların görüldüğü büyük bir mahkeme salonu bulunmaktadır. Diğer yapı iki odalı, birer mutfak ve sofası bulunan olan daha küçük bir yapıdır. Her iki yapı etrafı duvarla çevrili mütevazı bir bahçe içine konumlandırılmıştır.

⁶⁹⁴ Söz konusu dükkânlardan bazıları şunlardır: Kebabçı, şerbetçi, iki berber, hamur teknesi, börekçi fırını, üç attar, keresteci, kiremitçi, mısır (çivi), eğer, taşçı, üç un ambarı. 641: 97/11.

⁶⁹⁵ Ev. HMM.d 385, s. 82-89.

Benzer durum Bahariye sahilinde inşa edilen on iki haneden oluşan toplu konut için de geçerlidir. Bunların dördü Fatma Hatun binti Musa, dördü Cerrah Mustafa ağa bin Abdullah tarafından kiralanırken kalan dördününü ikişerden Eyüp Efendizade ve Ali Efendi kiralamıştır.⁶⁹⁶ 1676'da 1.200 kuruşa satın alınan menzil, mahkeme binasına dönüştürülerek 1690'da 2.500 kuruş muaccele ile Yeniçeri Onuncu Acemi Ocağı Çorbacısı Himmet Ağa ve eşi Ayşe Hatun'a kiralanmıştır. Salhane iskelesinin yanına inşa edilen büyük kayıkhanesi, 900 kuruşa Mehterbaşı Mehmed Ağa'ya; yanındaki şemhane ise 1.000 kuruş bedelle Mustafa Efendi bin Hüseyin'e icareteyn usulüyle kiralanmıştır.

Ali Paşa oğlu Ahmed Ağa'nın, on bir dükkânı kendisinin işletmesi mümkün değildi. Ya da Fatma Hatun veya Cerrah Mustafa Ağa, dörder haneyi kendi ikametgâhları için almadılar. Bu kişiler vakıf taşınmazlarını bir yatırım aracı gördüler. İcareteyn ihalelerinden peşin ödemelerle belirli bir fiyat üzerinden topladıkları taşınmazları, ileride cazip ödeme koşullarıyla çok daha yüksek bedelle başkalarına devretme imkânına sahiptiler. İstanbul'un sürekli artan gayrimenkul ihtiyacı bu nitelikteki vakıf gayrimenkullerine talebi artırıyor olmalıydı. Bu sayede icareteyn uygulaması hem vakfa hem de alt kontratlarla üçüncü kişilere ferağ eden kiracıya kısa sürede büyük kârlar sağlamıştır denilebilir.

Tarihi süreçte onlarca kez el değiştiren, zaman zaman yanan, yıkılan ve yeniden inşa edilen Eyüp ve Balat'taki vakıf taşınmazlarının birçoğu 20. yüzyıla erişmemiştir. Günümüzde Silahtarağa ile Feshane caddeleri arasında Eyüp Vapur İskelesi'nin doğusuna uzanan geniş arazi üzerine kurulu Yalı Köşkü, mahkeme binası, salhaneler ve toplu konutların yerine sonradan Sultan Reşad Türbesi ve Mektebi de dâhil çok sayıda yeni yapı inşa edilmiştir. Cumhuriyet'in ilk senelerinde, 1928'deki Harf İnkılabı'ndan önce Osmanlı Türkçesiyle kaleme alınan ayrıntılı bir müsakkafat defterine göre Balat ve Eyüp semtlerinde icâreteyn ve gedik uygulamasıyla kiraya verilen olan on sekiz taşınmaz bulunmaktadır.⁶⁹⁷ Bu yıllarda toplu konutlardan, mahkeme binasından ve Balat kapısındaki hırdavat dükkânlarından eser kalmamıştır. Eyüp'te 20. yüzyıla ulaşabilen taşınmazlar bir fırın, debbağhane, iki dükkân, iki arsa, bir mağaza ve bir

⁶⁹⁶ Hanelerin onu 300 kuruştan ikisi 450'den kiralanmıştır. Her bir hane için aylık 30 akçe kira (müeccele) belirlenmiştir.

⁶⁹⁷ VGMA, *Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Müsakkafat Defteri*: 2742. Söz konusu defter 1928 tarihli olmakla beraber içindeki kayıtlar 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın ilk senelerini kapsamaktadır.

salhanedir. Cami-i Kebir Mahallesi, Eyüp İskelesi'ndeki mahkeme binası ve müteahhilin odalarının üzerinde yer aldığı 16 numaralı arsa, padişahın baş müezzini ve Eyyub Hazret-i Hâlid türbedarı Ahmed Pertev Efendi'nin tasarrufundadır. Karakolhane Sokağı sahilinde 7 numarada kayıtlı salhane, 1904 tarihli temessükle Şerife Fitnat Hanım ile eşi Mehmed Vahdet Paşa'nın uhdesindedir.

Balat kapısında Hacı İsa ve Karabaş mahallelerinde kayıtlı on taşınmazın tamamı kasaplık dükkânlara dönüşmüştür. Hacı İsa Mahallesi'ndeki Leblebiciler ile Salmatomruk sokaklarında 106 ve 52 numaralı sığır kasabı dükkânı ve gediği, 2 Mart 1909 tarihli mütevellî temessükü ile Hafız Mehmed Hulusi Efendi'ye kiralanmıştır. Haham Rafael 25 Kasım 1889 tarihli temessükle aylık 60 akçe kira karşılığında 14 ve 16 numaralı salhaneye; Sarraf Rafael ise 1 Temmuz 1886 tarihli temessükle aylık 60 akçe kira karşılığında 99 numaralı kasap dükkânı ve gediğine mutasarrıftır. Tüccar Hayyim, 9 Şubat 1902 tarihli mütevellî temessüküyle aylık 60'şar akçe müeccele karşılığında 163 ve 171 numaralı kasap gediklerinin sahibidir. Bugün Sultan Reşad Türbesi ile Ebussuut İmam Hatip Lisesi'nin yanındaki birkaç parça arsa dışında Eyüp ilçesinde vakfın taşınmazı kalmamıştır.

3.6.6 Galata Ticaret Bölgesinin Yeniden İnşası

Antik devirlerden beri varlığı bilinen Galata; Bizans, Ceneviz ve Osmanlılar döneminde canlı bir liman ve ticaret merkezi olmuştur. Galata, Matrakçı Nasuh'un 1530'larda çizdiği minyatür tasvirinde Azapkapı ile Kurşunlu Mahzen arasında, Haliç sahili boyunca ve yukarıda en uçta Galata Kulesi'yle tamamlanan üçgen bir görünümde surlarla çevrilidir. Semtin çekirdeğini oluşturduğu anlaşılan Suriçi bölgesi fetihten 18. yüzyıla kadar Müslümanlar tarafından içeriden ve dışarıdan ticari ve dini yapılarla donatılarak yoğun bir İslamlaştırma ve entegrasyona maruz kalmıştır.⁶⁹⁸ Erken modern gözlemciler tarafından Avrupalı ve Hristiyan bir şehir olarak tarif edilse de bazı

⁶⁹⁸ Halil İncalcık, "Ottoman Galata, 1453-1553", *Premiere Rencontre Internationale sur l'Empire Ottoman et la Turquie Moderne*, Ed.: Edhem Eldem, İstanbul-Paris 1991, s. 17-116; Halil İncalcık, "Galata (Osmanlı Dönemi)" *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, III, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı, İstanbul 1994, s. 349-354; Semavi Eyice, "Galata", *İstanbul Ansiklopedisi*, 11 Cilt, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1971, s. 5882-5886; Semavi Eyice "Galata'da Türk Eserleri", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 13, İstanbul 1996, s. 307-313.

çalışmalarda Galata'da Frenkleşme sürecinin ancak 19. yüzyılda başlayabildiği iddia edilmiştir.⁶⁹⁹

Öte yandan demografik ve etnik yapısından bağımsız olarak Galata, 17. yüzyılda uluslararası ticaret merkezi olarak oldukça gelişmiş bir liman kentine dönüşmüştü.⁷⁰⁰ Fethin akabinde Fatih'in bir bedesten yaptırmasıyla başlayan dönüşüm, 16. yüzyılda sahil aksının en batısına Sokullu Camii (1577), orta bölümüne Rüstem Paşa Hanı (Kurşunlu Han) (1544-1550), en batısına Kılıç Ali Paşa Camii (1580) ve bu vakıflara bağlı çeşitli ticari yapıların inşası sayesinde ticari ve dini kuşatma tüm hızıyla devam etmiştir.

17. yüzyılın ikinci yarısında bütünüyle uluslararası bir ticaret limanı kimliğine bürünen Galata Limanı Venedik, Ceneviz, Fransız, İngiliz ve Fransız bayrağı çeken Felemenk ve Livornalılarına ait "kalyonlar, şeytiyeler, barçeler, kalyatanlar, şaykalar, sunbekiler, mavonalar, pintler ve firkatalar"la doludur. Bu gemilerin Kürkçükapı'dan Tophane'ye kadar doldurduğu Galata Limanı kentin uluslararası sulara açılan kapısı görünümündedir.⁷⁰¹ Ancak bu panoramada yüzyılın ikinci yarısında önemli bir kırılma yaşanmıştır. 1660 büyük İstanbul yangınından aylar önce Nisan 1660'ta Galata'da çıkan bir yangın semtin dörtte birini, başka bir rivayete göre dörtte üçünü tahrip ederek yedi Latin, üç Rum kilisesi ile çok sayıda ibadethane ve ticarethaneyi küle çevirmiştir.⁷⁰²

17. yüzyılın sonlarında Galata Limanı'nın sur içi ve dışında, Azapkapı ile Kurşunlu Mahzen arasında büyük çaplı bir dönüşüm gerçekleşmiştir. Bu dönüşümde Galata

⁶⁹⁹ Edhem Eldem, "Ottoman Galata and Pera Between Myth and Reality", *From <<milieu de memoire>> to <<lieu de memoire>> The Cultural Memory of Istanbul in the 20th Century*, ed.: Ulrike Tischler, Martin Meidenbauer, Munich 2006, s. 19-36; Eldem, "Nostaljidən Arındırılmış bir Bakış: Galata'nın Etnik Yapısı", *İstanbul Dergisi*, 1, İstanbul 1992, s. 58-63; Eric Dursteler, Erken Modern Dönem İstanbul'unda Latin Kilisesi Hristiyanları", *Osmanlı İstanbulu, I/1. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu, Bildiriler*, Ed.: Feridun Emecen- Emrah Safa Gürkan, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2014, s. 127-146.

⁷⁰⁰ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, YKY, İstanbul 1995, s. 150.

⁷⁰¹ Kömürcüyan, *İstanbul Tarihi*, s. 35.

⁷⁰² "... Galata'da Karaköy kapusunda ihrâk vâki olup dört bölükten bir bölüğü ancak halâs vesâir mevâzi'î bi'l-küllîye muhterik oldu...", *Silahdar Tarihi*, 1, s. 182; Pamukciyan, "Eremya Çelebi'ye Göre İstanbul'un 1660 Yangını", s. 103; Mustafa Cezar, "Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Afetler", *Türk Sanat Tarihi Araştırmaları ve İncelemeleri*, 1, İstanbul 1963, s. 341-42 (327-414). Eremya Çelebi'ye göre 6 Nisan Cuma günü başlayan Galata yangını, bölgenin ¾'ünü küle çevirmiştir. İnciyan ve Kömürcüyan'ın anlatımlarında Galata'da yanan kiliseler arasında St. Georges Kilisesi, St. Pierre Kilisesi, St. Sebastien Kilisesi, St. Mari de Drapiers Kilisesi ve St. François Kilisesi bulunmaktadır. Kömürcüyan, *İstanbul Tarihi*, s. 235-37; Cezar, "Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Afetler", s. 341-42.

gümrüğü başta olmak üzere çok sayıda idari ve ticari yapı yer değiştirmiş, yüzlerce dükkân ve iş merkezi yeniden inşa edilerek büyük çaplı bir yenilenmeye gidilmiştir. Devrin çağdaş yazarları da limanın bütünüyle imar gördüğü hususunda hemfikirdirler. Ne var ki yenilemenin ne zaman ve kim tarafından gerçekleştirildiği yönündeki muğlak ifadeler, ardılları gözlemcileri ve bu kaynakları kullanan modern araştırmacıları hatalı sonuçlara itmiştir.⁷⁰³ Hiç şüphesiz bunda 1640'ta çıkan bir yangın neticesinde yanan Galata iskelesini onaran ve Karaköy'e bir cami inşa ederek mahalleye adını veren, 1638-44 seneleri arasında sadrazamlık yapan Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın imar faaliyetlerinin etkisi büyüktür.

Dönemin büyük Türk gezgini Evliya Çelebi, Galata yangınları ve büyük dönüşümden hiç bahsetmezken çağdaşı Eremya Çelebi ve Galatalı olan Silahdar Fındıklı Mehmed Ağa, yangınlar ve sonrasında yaşanan gelişmeleri etraflıca ele almışlardır. Galata surlarını ve kapılarını oldukça gerçekçi ve etkili bir dille anlatan Kömürcüyan, limanın en batısındaki Azapkapı'dan doğuya doğru dokuz kapının adını sayar. Evliya Çelebi'nin Meyyit Kapısı, Kömürcüyan'ın Azapkapı'dan başlattığı Galata sur kapılarının en batısında yer alan Azapkapı'nın hemen dışında Sokullu Mehmed Paşa'nın camisi bulunur. Azapkapı, gemilerin kalafat edildiği liman bölgesidir ve gemi yelkenleri, halatları bu bölgede işlenmektedir. İkinci kapı olan Kürkcü Kapı, Arap Camii'ni, Galata Kadılığını ve Perşembe Pazarı'nı iskeleye açan kapıdır. Galata voyvodasının konağının da bulunduğu bu kapıdan Galata Kulesi'ne çıkılabilmektedir. Üçüncü kapı eski Yağkapanı Kapısı'dır. Bu kapı Galata Zindanı'yla meşhurdur. Yangından önce burada bulunan gümrük binasının bütünüyle yanmıştır. Aşağıda görüleceği üzere Merzifonlu

⁷⁰³ Örneğin 1800 yılında tamamlanan eserinde Sarkis Hovhannesyan, Galata gümrüğünü eski Yağkapanından Kurşunlu Mahzen'e taşıyan, Karaköy Kapısı'ndan Kurşunlu Mahzen'e kadar olan alanda bir han, çok sayıda oda ve dükkân inşa ederek bölgeyi imar eden kişinin Kemankeş Kara Mustafa Paşa olduğunu yazar. Ya da Ayvansarayı Hüseyin Efendi, Karaköy'ün içlerindeki (anlatılan dönem itibariyle sur içi) Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın camisinin banisi olarak Merzifonlu Kara Mustafa Paşa gösterirken, Kürkcü Kapı dâhilinde Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın yaptırdığı Yelkenci Hanı ve içindeki Yelkenci Hanı Mescidi'nin banisi olarak da Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın adı zikredilir. Çeşitli ansiklopedi ve dergilerde Galata hakkında çok sayıda madde ve yazı kaleme alan ve eserlerinde Ayvansarayı Hüseyin Efendi'den çokça istifade ettiği görülen araştırmacı Semavi Eyice ve onu takip eden yazarlar da aynı hataya düşmüşlerdir. Sarkis Sarraf Hovhannesyan, *Payitaht İstanbul'un Tarihçesi*, çev.: Elmon Hançer, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1997, s. 40-41; Ayvansarayı Hüseyin Efendi, *Hadikatü'l-Cevâmi'*, Haz.: Ahmed Nezih Galitekin, İşaret Yayınları, İstanbul 2001; s. 429-30, 432, 433; P.Ğ. İnciyan, *18. Asırda İstanbul*, tercüme: Hrand D. Andreasyan, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul Enstitüsü Yayınları, Baha Matbaası, İstanbul 1976, s. 84-91, 147; Semavi Eyice, "Galata", *İstanbul Ansiklopedisi*, 11 Cilt, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1971, s. 5882-5886; Semavi Eyice "Galata'da Türk Eserleri", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 13, İstanbul 1996, s. 307-313.

Kara Mustafa Paşa tarafından yeri değiştirilerek Kurşunlu Mahzen Kapısı'nda yeniden inşa edilmiştir. Diğer kapılar sırasıyla Balıkpazarı Kapısı, Karaköy Kapısı, Kurşunlu Mahzen Kapısı, Mumhane Kapısı, Eğrikapı ve Kireç (Debbağhane) Kapı'dır.⁷⁰⁴

Galata gümrüğünün Kurşunlu Mahzen'e taşınmasıyla ihracat gemilerinin demirlediği liman bölgenin en işlek kapısına dönüşmüştür. Buradaki Andon Kilisesi ve ayazması Kemankeş Kara Mustafa Paşa Camii'ne dönüştürülmüştür. Belki de bu yüzden literatürde Merzifonlu Kara Mustafa Paşa ile Kemankeş Kara Mustafa Paşa yer yer birbirinin yerine geçmektedir. Eremya Çelebi, Yağkapanı yandıktan sonra Karaköy Kapısı ile Kurşunlu Mahzen arasını dükkânlarla donatan ve Galata gümrüğünü buraya nakleden kişiden bahsederken "mütevaffa sadrazam" ifadesini kullanır.⁷⁰⁵ Oysa kitaba eklediği notlarda Hrand D. Andreasyan, Mağakya Çelebi Cevahirciyan'ın *Kronoloji'sine* atıfla, Kurşunlu Mahzen'in sadrazam tarafından 1676 yılında onarıldığını ve oradan gümrüğün bulunduğu Karaköy Kapısı'na kadar Eremya Çelebi'nin belirttiği dükkânların yaptırıldığını belirtir. Buradan hareketle de 1676 yılının bir döneminde Köprülü Fazıl Ahmed Paşa, bir bölümünde de Merzifonlu Mustafa Paşa sadarete buldukları için Galata Limanı'nı yeniden inşa eden kişinin bu iki sadrazamdan biri olduğu sonucuna varır.⁷⁰⁶ Nihayet Silahdar Fındıklı Mehmed Ağa, Gümrük ile Azapkapı arasındaki dükkânları küle çeviren yangının 8 Nisan 1681 yangını olduğunu ve gümrük binası da dâhil bölgeyi yeniden imar eden kişinin ise dönemin sadrazamı Merzifonlu Kara Mustafa Paşa olduğunu belirtir.⁷⁰⁷

Galata liman bölgesini bütünüyle yeniden inşa eden kişi Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'dır. Çağdaş gözlemcilerin bazı muğlak ifadelerinin aksine elimizdeki kayıtlar bu konuda hiç şüphe bırakmayacak kadar katidir. Silahdar Mehmed Ağa'nın, Mustafa Paşa'nın bizzat ağzından duyarak aktardığını ifade ettiği bilgiler, resmî belgelerle

⁷⁰⁴ Kömürcüyan, *İstanbul Tarihi*, s. 34-36. Hovhannesyan ve İnciyan'ın Galata tasviri aşağı yukarı Kömürcüyan'ın anlatımlarıyla aynıdır. Sarkis Sarraf Hovhannesyan, *Payitaht İstanbul'un Tarihçesi*, s. 38-43; İnciyan, *18. Asırda İstanbul*, tercüme: Hrand D. Andreasyan, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul Enstitüsü Yayınları, Baha Matbaası, İstanbul 1976. Evliya Çelebi, Ermeni tarihçilerden farklı olarak, Meyyit ve Büyükkule kapılarını da saymaktadır. Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, I. Kitap, (Hazırlayanlar: Robert Dankoff-Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı), YKY, İstanbul 2006, s. 211.

⁷⁰⁵ Kömürcüyan, *İstanbul Tarihi*, s. 35.

⁷⁰⁶ Kömürcüyan, *İstanbul Tarihi*, s. 218-19.

⁷⁰⁷ "Ve on dokuzuncu Salı gecesı Galata Hisarı haricinde ihrâk vâki' olup, Gümrük'den Azapkapusu'na varınca değın dekâkin yandı. Bu takrîb ile vezîria'zam padişahdan istîzân idüp, Galata Gümrüğünü Kurşunlu Mahzen kurbunda Gümrük Emını Hüseyin Ağa'ya yapıdırup, kendüye bir azîm akâr idindi", *Silahdar Tarihi*, I, s. 739.

örtüşen doğruya en yakın yaklaşımın ürünüdür.⁷⁰⁸ Mustafa Paşa Vakfı'na ait 641 numaralı müstakil vakfiye defterinde satın alımları kaydedilmeyen tek semt Galata'dır. Deftere kaydedilen son satın alımlar 1680 yılı içerisinde gerçekleşenler olmuştur. Limandaki taşınmazlar bu tarihten önce vakfedilmiş olsaydı bunları 1678 tarihli büyük vakfiyede görmemiz gerekirdi. Oysa limandaki taşınmazlar, Eylül 1682 tarihli vakfiye ile vakfedilmiştir.⁷⁰⁹ Nihayet Galata'da vaki taşınmazların icâreteyn kayıtlarını içeren 385 numaralı müsakkafat defterindeki veriler, Galata'da gerçekleşen büyük dönüşümün 1681 yılının Haziran ve Kasım aylarında meydana geldiğini net bir şekilde ortaya koymaktadır.⁷¹⁰

Özetle, Galata Limanı 1681 yılında Merzifonlu Kara Mustafa Paşa tarafından gerçekleştirilen büyük bir yenilemeye sahne olmuştur. Yeniden organize edilen Galata sahilindeki inşaat faaliyetleri üç ana kapıda yoğunlaşmıştır. Bunlar batıdan doğuya sırasıyla Kürkçü, Karaköy ve Kurşunlu Mahzen kapılarıdır. Böylesine büyük dönüşümün yalnız ticari yapılarla sınırlı kalması beklenemezdi. Nitekim inşa edilen yapılar arasında ticari yapıların yanı sıra idari, dini ve konut ihtiyacına yönelik çok sayıda sosyal yapı da bulunmaktaydı.

İdari, ticari ve sosyal yapılar Karaköy ile Kurşunlu Mahzen kapılarında yoğunlaşmaktadır. Bu alandaki taşınmazların bir bölümü Ayasofya, Feridun Paşa ve Hacı Ahmed Ağa vakıflarının yıkılan ve yanan taşınmazlarından kalan arsalar üzerine inşa edilmiştir.⁷¹¹

Kurşunlu Mahzen Kapısı'na inşa edilen en önemli yapıların başında, Galata gümrüğü gelmektedir. Önceden Yağkapanı Kapısı'nda olduğu anlaşılan gümrükhane binasının yanması üzerine, Kurşunlu Mahzen'de 42.000 kuruş harcanarak yeniden inşa edilmiştir.⁷¹² Gümrükhane 1681 senesinde Galata gümrük emini olan Hüseyin Ağa'ya

⁷⁰⁸ *Silahdar Tarihi*, I, s. 739.

⁷⁰⁹ 641: 97/11.

⁷¹⁰ "Galata'da Kurşunlu Han kurbunda bina olunan Yağkapanı etrafında vâki olan dekâkin ve mehâzin ve odalar ve fırın ve gayri zikrolunur, gurre-i C. 1092 (Haziran 1681)", Ev.HMH.d 385, s. 52. Galata'daki vakıf taşınmazların kahir ekseriyeti 1681 senesinde kiralanmıştır. En son kiraya verilen taşınmazlardan biri olan Yelkenci Hanı, 9 Mayıs 1685'de icâreteyn ile kiraya verilmiştir.

⁷¹¹ İlerleyen yıllarda Merzifonlu Vakfı bu vakıflardan Ayasofya Vakfı'na 1.000, Hacı Ahmed Ağa Vakfı'na 3.000 ve Feridun Paşa Vakfı'na 2.000 akçe yıllık zemin kirası (mukataa-i zemin) ödemektedir.

⁷¹² Eremya Çelebi'ye göre yeni gümrük binasından sonra Kurşunlu Mahzen, Galata Gümrüğü veya Yeni Yağkapanı adıyla anılmaya başlanmıştır. Kömürcüyan, *İstanbul Tarihi*, s. 35.

aylık 30 kuruş bedelle kiraya verilmiştir.⁷¹³ Dönem itibariyle Galata gümrüğü, Kurşunlu Mahzen Kapısı'nın sahile açılan büyük demir kapısının yanında yer alıyordu. Gümrüğün taşınmasıyla yeni limana büyük bir iskele de yaptırılmıştır. İskele ile büyük sur kapısının arasına çeşitli gümrük vergilerinin kesildiği sandık emini ve masdariyecilere (gümrüklerde şarap vb. içkilerden alınan vergi) ait idari binalar inşa edilmişti. Bunların yanı sıra demir kapılı iki adet büyük mahzen, üzerine peksimet ve buğday serilen tahta döşemeli büyük bir peksimet fırını, yanına suyla çalıştığı anlaşılan bir değirmen yaptırılmıştır.

Diğer taraftan gümrükhane ile Karaköy Kapısı arasına sahil boyunca 40 dükkân ve 35 mahzenin bulunduğu büyük bir Yağkapanı yaptırılmıştır. Bu kapanın yanına Yağkapanı'nda ve limanda çalışan emekçiler için iki adet bekâr hanı (hamallar menzilleri) yaptırılmıştır. Bunların yanı sıra Karaköy Kapısı dâhilinde Kurşunlu Mahzen tarafına doğru Hacı Ahmed Ağa Vakfı'ndan mukataalı olarak kiralanan, bir tarafında *kefere bimarhanesi*, bir tarafında Feridun Paşa Vakfı'nın *Yahudihanesi* bulunan arsa üzerine on beş ambar, iki kebir samanlık, bir buğday ve üç un tezgâhı, üç su kuyusu, üç ahır ve altı değirmen inşa edilmiştir. Bunlara ek olarak muhtemelen limanda çalışan evliler de düşünülerek Karaköy Kapısı'nın sur içi bölgesinde her katında yedişer odası ile üçer tuvaleti bulunan ve müteehhilin odası olarak kullanılan üç katlı bir *Yahudihane/Ermenihane* inşa edilmiştir.⁷¹⁴ Bu alanda son olarak Karaköy iskelesi ile ana yolun kesiştiği köşeye altında üç dükkân ve bir oda bulunan fevkanî bir mescit/cami inşa edilmiştir. Böylece Karaköy-Kurşunlu Mahzen kapıları arasındaki yenileme tamamlanmıştır.

Mustafa Paşa'nın Galata Limanı'nda yürüttüğü yenileme çalışmalarının son ayağını Galata surlarının Haliç'e açılan ikinci kapısı olan Kürkçü Kapısı'nda yaptırdığı *Yelkenci Han* adıyla anılan yapı oluşturur. 17 ve 18. yüzyıllara ait gravürlerde görüldüğü üzere çokça yelkenli kalyon ve geminin demirlediği Kalafat Yeri adıyla da anılan bu bölge, adından da anlaşılacağı üzere gemilerin kalafat edilmek üzere karaya çekildiği ve bakım

⁷¹³ Ev.HMH.d 385, s. 52; *Silahdar Tarihi*, I, s. 739.

⁷¹⁴ İlk inşa edildiğinde evli Yahudiler düşünülerek *yahudihane* adıyla anılan yapı, 19. yüzyıla gelindiğinde Ermeni müşterilerin artmasından mütevellit *ermenihane* adıyla anılmaya başlanmıştır. Buna paralel olarak örneğin yahudihane binasının 1685 yılındaki kiracısı Aster? adında bir Yahudi iken, ermenihane'ye dönüştüğü sonraki dönemlerde, örneğin 3 Mayıs 1835'te Keresteci Agop veledi Kifork adlı bir Ermeni'dir. Ev.HMH.d 385, s. 71; Ev. d 18601, d. 51.

onarımının gerçekleştirildiği bölgedir. Bu bölgede gemiler için yelken, halat vb. üretiminin ve satımının yapıldığı çok sayıda dükkân ve tezgâh bulunmaktadır.⁷¹⁵ Muhtemelen alt katında gemi inşaat malzemelerinin, üst katında ise limanda çalışan işçilerin ikamet ettiği Yelkenci Han, alt katında on mahzen ve dükkân, üst katında on iki oda bulunan iki katlı bir yapıydı. Hanın içerisine *Yelkenci Han Mescidi* adında bir de mescit inşa edilmişti.⁷¹⁶

Özetleyecek olursak, İstanbul'un ulusal ve uluslararası ticaret ağının kalbinin attığı Galata Limanı, 17. yüzyılın sonlarına doğru Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı tarafından idari, ticari, dini ve sosyal tesislerle donatılarak Haliç sahil şeridi ile Gümrük hattı boyunca büyük bir dönüşümden geçmiştir. Dönüşüm kapsamında yeniden inşa edilen yapıları dört idari bina (gümrük binası, sandık emini binası, masdariye binası, yağkapanı), iki mescit (Karaköy Mescidi/Camii, Yelkenci Han Mescidi), üç sosyal tesis (iki bekâr hanı, bir Yahudihane), büyük bir han (Yelkenci Han) da dâhil olmak üzere yüze yakın dükkân, mahzen, değirmen, iskele vb. vasıflı çok sayıda ticari yapı şeklinde sıralamak mümkündür. Bu dönüşüm neticesinde fetihten bu yana limanın en işlek sahası olan Lonca ticaret bölgesi hasar görmüş, yeni bir iskele inşasıyla Yağkapanı'nın taşındığı Karaköy Kapısı ön plana çıkmıştır.

Galata'da gerçekleştirilen bu büyük dönüşümün Mustafa Paşa'ya kaç mal olduğunu bilmiyoruz. Tüm bu yapılar arasında sadece 42.000 kuruşa mal olan gümrük binasının inşa maliyeti bilinmektedir. Buradan hareketle inşaat maliyeti birkaç yüz bin kuruşa çıkmış olmalıydı.

İstanbul'un diğer semtlerinde yer alan taşınmazlar gibi Galata Limanı'ndaki vakıf yatırımları da gümrük,⁷¹⁷ yağkapanı, masdariye binası gibi idari yapılar hariç, 1681 yılının sonlarından itibaren icâreteyn ile kiraya verilmiştir.⁷¹⁸ Karaköy ile Kurşunlu

⁷¹⁵ Kömürcüyan, *İstanbul Tarihi*, s. 34; Hovhannesyan, *Payitaht İstanbul'un Tarihi*, s.38.

⁷¹⁶ Ev.HMH.d 385, s. 52-80; 641: 97/11.

⁷¹⁷ Bunlar basit kiralama dediğimiz icâre-i vâhide yöntemiyle kiralanmıştır. Örneğin Galata Gümrük binası 1681'de Galata Gümrük Eminine günlüğü 120 akçeden/1 kuruştan kiralanmıştır. Galata Gümrüğü, 1775 senesine kadar basit kiralama ile işletilmiştir. Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı bu yıllarda çok derin mali sorunlar yaşamaktadır. İzmir'de bulunan hanın yıkılması ekonomik sorunları bir kat daha artırmıştır. Yılları bütçelerini denkleştirmekte çok büyük sorunlar yaşadığı anlaşılan vakıf, çözümü Galata Gümrüğünü icareteyne dönüştürmekle bulmuştur. 855.000 akçe muaccele mukabilinde icâreteyne tahvil edilen gümrük kaydının üzerine "berâyı tamir-i han, der İzmir" notu düşülerek işlemin bir nevi gerekçesi izah edilmiştir. BOA, Ev.HMH.d 5963.

⁷¹⁸ Ev.HMH.d 385, s. 52-80.

Mahzen kapıları arasında çeşitli ölçekte ve grupta 43 farklı taşınmaz kiralanmıştır. Artık öngörülebilir şekilde burada da ticari yapıların en büyüklerini ve önemlilerini tasarruflarında bulunduranların Mustafa Paşa'nın kapı kullarından ve doğrudan hane halkından kişiler olması şaşırtıcı değildir. Örneğin Mustafa Paşa'nın baş hazinedarı Hasan Ağa, 4.000 kuruş muaccele ödeyerek Yağkapanı ile Kurşunlu Mahzen arasındaki peksimetçi fırını, değirmen ve bu değirmenin çarklarını kiralamıştı. Paşa'nın kethüdası Ahmed Ağa'nın, toplam 6.000 kuruş muaccele ödediği üç adet yağ dükkânı (dükkân-ı revgan) ile Karaköy Camii'nin altındaki dükkânlar ve oda üzerinde tasarruf hakkı vardı. Kapıkethüdası Ali Ağa, 3.500 kuruş muaccele karşılığında bekâr odalarına talip olmuştu. Mehterbaşısı Mehmed Ağa, 500'er kuruş karşılığında Yağkapanı'ndan iki dükkân; kapı halkından İbrahim Paşazade Mehmed Bey ile Reisülküttap Mustafa Efendi ise aynı fiyat üzerinden dörder dükkân kiralamışlardı.

Bunların da ötesinde çok sayıda taşınmazın doğrudan Mustafa Paşa'nın hane halkından kişilerce kiralandığı görülmektedir. Bu bağlamda örneğin Paşa'nın eşi Ayşe Hatun Yağkapanı İskelesi'nde bekâr odalarının yanında 2, 3 ve 4. yağ dükkânlarını, diğer eşi Emine Hatun Karaköy Kapısı'ndaki 1, 2, 3 ve 4. yağ dükkânlarını, kızı Fatma Hatun, annesi Ayşe Hatun'un dükkânlarına komşu 5, 6 ve 7. yağ dükkânlarını kiralamıştı. Yağkapanı İskelesi ile Galata gümrüğü arasında sıralanan bu nitelikteki 40 yağcı dükkânı, her birinden 500 kuruş muaccele alınarak icareteye dönüştürülmüştü.

Yağkapanı'ndaki taşınmazların hatırı sayılır bir bölümünün Mustafa Paşa'nın ailesi tarafından kiralanmasının yanı sıra izlenen bir diğer vakıa ise Galata'da işyeri ve iş sahiplerinin, en azından birincil kontratlarda, önemli bir bölümünün Müslüman olmasıdır. Çarpıcı bir şekilde Karaköy ile Kurşunlu Mahzen arasında kiralanmış 43 farklı taşınmaz arasında *Yahudihane* vasıflı yalnız bir taşınmaz zimmiye kiralanmıştı. Galata'nın tamamına bakıldığında 68 farklı taşınmaz grubu arasında sadece 7 gayrimüslim kiracıya ulaşılmaktadır. Bunlardan altısının, Kürkçü Kapı dışında yer alan Kalafat Yeri adlı bölgedeki vakıf mahzenlerinde gemi alet edevatı sattığı anlaşılmaktadır. Son tahlilde yüzden fazla taşınmazın kiracıları arasında gayrimüslim iş yeri veya iş sahibinin oranı ancak %10'la sınırlı kalmıştır. Bu oran İstanbul'daki birçok farklı semt veya Anadolu'daki onlarca şehir için şaşırtıcı olmayabilirdi. Ne var ki bu

durum erken modern gözlemcilerine yansıyan *Frenk Galata* imajıyla hiç örtüşmemektedir.⁷¹⁹

Gayrimüslim yoğunluğunun ikinci, üçüncü alt icâreteyn kontratlarıyla tedricen arttığı gözlemlenmektedir. Alt kontratlarla taşınmazların ferağı oldukça yaygın bir uygulamadır. Örneğin, Reisülküttap Mustafa Efendi, 1681’de 500 kuruş ödeyerek Karaköy İskelesi’nde icâreteyn ile bir yağ dükkânı kiralamıştır. Bu dükkân, Reis Efendi’nin 1684’te ölmesi üzerine adi sözleşmeyle oğlu Abdullah Çelebi’ye intikal etmiştir. İki yıl sonra Abdullah Çelebi de ölmüş, böylece dükkân mahlûl olarak vakfa dönmüştür. Hiç vakit kaybedilmeden belirlenen muaccele karşılığında Tohore b. Yani’ye yeniden kiralanmıştır. Bu kez yeni kiracı Tohore’yi, tasarrufundaki dükkânı dört yıl sonra 1700 senesinde Yorgi v. Postol’a ferağ ederken görüyoruz. Özetle bu taşınmaz, aradan geçen on dokuz yılda dört kez el değiştirmiştir.⁷²⁰

Merzifonlu Mustafa Paşa’nın kızı Fatma Hatun da kısa süre sonra kiraladığı tüm dükkânları alt kontratlarla üçüncü kişilere ferağ etmiştir. Fatma Hatun’un tasarrufundaki üç dükkânın tamamı 1696 Galata yangınında büyük zarar görmüş, geriye kalan 5. dükkânın arsası, üzerine yeniden dükkân yaptırmak şartıyla aylık kirası %50 oranında indirilerek Panayot v. Apostol’a devredilmiştir.⁷²¹ Panayot, yaptırdığı dükkânı bir yıl sonra 1697’de diğer bir kontratla Yorgi v. Andon’a ferağ etmiştir. Yorgi, üç gün sonra dükkânı İbrahim Efendi bin Hacı Mahmud’a, o da iki yıl sonra 1699’da tekrar İbrahim Efendi’ye ferağ etmiştir. Fatma Hatun’un tasarrufundaki diğer dükkânlar 1696’da Yorgi v. Andon ile Tohori adlı gayrimüslimlere devredilmişti.⁷²² Bu şekilde alt sözleşmelerle tüm 18. yüzyıl boyunca artmaya devam eden gayrimüslim yoğunluğu, 19. yüzyılın ilk

⁷¹⁹ Örneğin Evliya Çelebi’nin anlatımlarında Galata’nın gayrimüslim kimliği güçlü bir şekilde vurgulanarak 70 Rum, 3 Frenk ve 1 Yahudi mahalleye karşın yalnız 18 Müslüman mahallesinin varlığından bahsedilir. Yine abartılı bir şekilde 200.000 gayrimüslime karşın 60.000 Müslüman varlığından bahsedilerek buna paralel toplam 3080 dükkânın ekseriyetle Rum ve Frenklere ait olduğu iddia edilir. Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, I, s. 212.

⁷²⁰ 385, s. 54.

⁷²¹ Yangın, deprem vb. doğal afetler sonrasında yıkılan vakıf taşınmazlarının yeniden ihya edilmesi sürecinde müeccelesine mahsup edilmek üzere aylık kira bedellerinde (müeccele) %50 oranında indirim yapılması sıklıkla görülen bir uygulamadır. Galata’dan bir örnek vermek gerekirse Abdullah Çelebi’nin tasarrufunda olan Karaköy İskelesi’ndeki üç yağ dükkânı 1696 senesinde yanmıştır. Abdullah Çelebi’nin bu iş yerlerinde çalışmaya devam etmesi talebi karşısında vakıf, aylık 2 akçe olan müeccelesini 1 akçeye düşürmeyi, bunun karşılığında kendi maliyla dükkânları yeniden yaptırmasını teklif etmiştir. Neticede bu anlaşma üzerine üç dükkân arsasının müeccelesi %50 oranında düşürülerek yerine yeni dükkânlar yaptırılmıştır. 385, s. 58.

⁷²² 385, s. 59-60.

yarısında %20'lere kadar yükselmiştir.⁷²³ Bu durum, Galata'da Frenkleşme sürecini 19. yüzyıla başlatan çalışmalarla uyumluluk göstermektedir.

3.6.6.1 Karaköy Camii

Karaköy Camii Karaköy meydanında, Rıhtım Caddesi üzerinde bulunan tarihi Ziraat Bankası'nın arkasına düşen sahada yer alıyordu. Tarihi süreçte birkaç kez yeniden inşa edilen cami, Cumhuriyet Dönemi'ne 20. yüzyılın başında, 1903-1908 arasında yaklaşık 600.000 kuruş harcanarak İtalyan mimar R. d'Aronco tarafından *art nouveau* üslupla yeniden inşa edilen görünümüyle girmişti.⁷²⁴ Mermer ve ahşap kaplı fevkanî cami sekizgen şekilli, kapalı şerefeli minaresiyle kentin bu hareketli bölgesinde, farklı mimari üslubuyla oldukça dikkat çekici bir görünüm arz ediyordu.⁷²⁵ Halk arasında "Tahtalı Camii" adıyla da bilinen Karaköy Camii, Menderes döneminde gerçekleştirilen imar hareketleri esnasında Karaköy meydanı genişletme çalışmaları kapsamında 1958 yılında yıktırılmıştır. İtalyan Mimar d'Aronco hakkında Suna ve İnan Kıraç Vakfı ile İstanbul İtalyan Kültür Merkezi iş birliğinde 2006'da İstanbul'da açılan sergiyle Karaköy Camii yeniden ilgi odağı olmuştur. Karaköy Camii'nin Kınalıada'ya götürüldüğü iddia edilen parçalarından esinlenerek caminin aslına uygun olarak yeniden inşa edilmesi yönünde İstanbul Büyükşehir Belediyesi tarafından yürütülen çalışmalar kapsamında 2012 senesinde AGS Mimarlık şirketiyle sözleşme imzalanmıştır. AGS Mimarlık yetkilisi Sebahattin Değirmenpe'nin 2012 yılında basına verdiği demeçte, caminin Kınalıada'ya götürüldüğü iddia edilen parçalarına ulaşılamamakla beraber mimarî çizimlerin temin edilerek orijinal yapıya uygun bir eser meydana getirme yönünde iş birliğine dayalı çalışmaların başlatıldığı anlaşılmaktadır. Aradan geçen sekiz yılda herhangi bir ilerleme kaydedilmemiş olup caminin bulunduğu alan hâlen boş bir meydandır.⁷²⁶

Esasında Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, Galata'da iki mescit yaptırmıştır. Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın Karaköy'deki camii ile aynı bölgeye bir cami yaptırarak

⁷²³ Yüzyılın ilk yarısında Galata Limanı'ndaki 94 adet iş yerinin 22 tanesinin kiracısı gayrimüslimdir. TKIBM_TMKS. d 708, s. 38-72; 720; Ev.d 18601, s. 41-70.

⁷²⁴ BOA, ŞD. 183/74.

⁷²⁵ Eyice, "Galata'da Türk Eserleri", s. 308.

⁷²⁶ AGS Mimarlık Yetkilisi Sebahattin Değirmenpe'nin demeçlerine dair gazete haberleri: Habertürk Gazetesi'nden Serkan Akkoç'un 10.12.2012 tarihli ve İstiklal Gazetesi'nden Özgür Sanal'ın 07.10.2019 tarihli haberleri.

mahalleye adını veren Kemankeş Kara Mustafa Paşa ile ismen karıştırıldığı gözlemlenmektedir. Gerek Karaköy, Yağkapanı İskelesi'nde bulunan cami gerek Yelkenci Han Mescidi ya da belgelerin diliyle *Kürkçü Kapı Mescidi*, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa tarafından mescit olarak inşa edilmişlerdir.⁷²⁷ 17. yüzyılın sonlarında tutulan ilk vakıf muhasebelerinde, Yelkenci Han Mescidi için kullanılan “cedid” ifadesinden Karaköy Mescidi'nin daha önce yapıldığı anlaşılıyor.⁷²⁸ Karaköy Mescidi muhtemelen 1681'de, Yelkenci Han Mescidi ise 1684-85 yıllarında yaptırılmıştı.⁷²⁹

Karaköy Camii ilk inşa edildiğinden 1697 yılına kadar mescit olarak kullanılmıştır. Fevkanî inşa edilen mescit, esasen ana yapının üst katında bulunuyordu. Altında üç dükkân ve bir oda vardı. İnşasından 1697 yılına kadar geçen dönemde mescit; imam, müezzin ve Yağkapanı ferraşlığını yürüten üç kişilik bir kadro barındırmaktaydı. Bunlardan İmam Mehmed Efendi günlük 19, müezzin Ali Efendi 5 ve bir nevi güvenlik hizmetini de deruhte eden kapan ferraşı Hasan 6 akçe ücret almaktaydı. Bu ilk mabet 1696 tarihli Galata yangınında vakfa ait Yağkapanı'ndaki çok sayıda dükkânla beraber yanmıştır. Bunun üzerine altındaki dükkânlarla birlikte fevkanî tarzda yeniden inşa edilen yapı, izn-i hümayunla hatip ve vaiz ataması yapılarak camiye dönüştürülmüştür.⁷³⁰ Bu şekilde camiye dönüştürülen yapı, 1697 yılından itibaren Galata Camii (Cami-i Şerîf-i Galata) adıyla anılmaya başlanmıştır. Üç olan personel sayısı önce on bire, 18. yüzyılın ilk yıllarından itibaren on üçe, sonra on sekize çıkarılmıştır. Bunun dışında 18 ve 19. yüzyıllar boyunca kadroda başka herhangi bir değişiklik olmamıştır.

Galata Camii'nin imamı günlük 19, vaizi 10, hatibi 10, müezzinleri 5'er, devirhanları 3'er, Galata gümrüğü ferraşı 6, Yağkapanı ferraşı 3, buhuri 4 ve muarriyi 2 akçe maaş

⁷²⁷ Yelkenci Hanı içinde bulunan mescit ilk inşa edildiğinden 18. yüzyılın sonlarına kadar “Mescid-i Cedid, der Galata” veya “Mescid-i şerif der Bâb-ı Kürkçü” adıyla anılmış, ancak bu yıllardan sonra Yelkenciyân Hanı Mescidi ifadesi kullanılmaya başlanmıştır. İki kişilik kadrosu hiç değişmemiştir. Mescidin imamı, kayyım ve ferraşlık kadrosunun tamamı için günlük 12 akçe, hanın kapı güvenliğinden sorumlu diğer bir ferraş ise günlük 3 akçe ile ücretlendirilmiştir. İnşasından, muhasebelerin toplulaştırılarak verilmeye başlandığı 18. yüzyılın sonlarına kadar mescidin yıllık personel maaşı 5.400 akçede sabit kalmıştır.

⁷²⁸ Evliya Çelebi Galata'nın cami ve mescitlerini ele aldığı bölümde Sokullu Mehmed Paşa Camii, Arap Camii, Yapkapanı Camii, Kemankeş Kara Mustafa Paşa Camii ve Karaköy Camii'nin anlatımını yaparken Yelkenci Han Mescidi'nden bahsetmez. Kemankeş Mustafa Paşa Camii'nden sonra Karaköy Camii anlatılmıştır. Cami için “Tahtânî ve müfid muhtasar bir camidir” ifadesini kullanır. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, I, s. 211-212.

⁷²⁹ Ev.HMH.d 385, s. 52, 73.

⁷³⁰ Ev.HMH.d 984.

alıyordu. 1697 yılında belirlenen bu ücret politikası neredeyse hiç değişmeden tüm 18 ve 19. yüzyıl boyunca devam etmiştir. 1700 yılında Galata Camii personelinin 28.028 olan yıllık maaş toplamı, 19. yüzyılın ortalarında hâlâ aynıdır.

Tablo-18'deki kayıtlar incelendiğinde Galata Camii vezayifhoran kadrolarında daha ilk yıllardan itibaren bazı görevlerin birleştirildiği görülmektedir. Örneğin 1700 yılında günlük 19 akçe ücret alan İmam Ömer Efendi, aynı zamanda namazdan önce ve sonra okuduğu sureler karşılığında 3 akçe de devirhanlık maaşı alıyordu. Benzer şekilde vaiz Mehmed Efendi, asli görevi olan vaizliğin yanı sıra pekâlâ devirhanlık ve sermahfil görevlerini de yerine getirebilmekteydi. Seyyid Mehmed Efendi hem müezzin hem devirhan hem de muarraf olabiliyordu. Müezzin Süleyman ise buhuri ve devirhan cihetleriyle maaşını ikiye katlıyordu. Bunda hiçbir sakınca görülmezdi.

Tablo-18: 18. Yüzyılın Başlarında Galata Camii, Kadro ve Günlük Ücretler

Kadro	1700 Kadro ve ücretler ⁷³¹		1710 Kadro ve ücretler ⁷³²		1720 Kadro ve ücretler ⁷³³	
Hatip	İbrahim Efendi	10	İbrahim Efendi	10	Mehmed Efendi	10
Vaiz	Mehmed Efendi	10	Mehmed Efendi	10	Vaiz Efendi	10
İmam	Ömer Efendi	19	Ömer Efendi	19	Ömer Efendi	19
Müezzin	Ahmed Efendi	5	Seyyid Mehmed Ef.	5	Süleyman	5
Müezzin	Ali Çelebi	5	Seyyid Mehmed Ef.	5	Mehmed Efendi	5
Ser Mahfil	Mehmed Efendi	2	İbrahim Efendi	5	Seyyid Hasan	5
Devirhan	Mehmed Efendi	3	Ömer Efendi	3	Ahmed Efendi	3
Devirhan	Ömer Efendi	3	Seyyid Mehmed Ef.	3	Süleyman	3
Devirhan	Hüseyin Çelebi	3	Hüseyin Çelebi	3	Ömer Efendi	3
Buhuri	İbrahim Çelebi	4	İbrahim Efendi	4	Süleyman	4
Muarraf			Seyyid ...	2	Seyyid Hasan	2
Ferraş-ı Kapan			Yusuf	3	Boş	3
Ferraş-ı Gümrük	Hasan Efendi	6	Mehmed	6	Boş	6
Toplam	11 kişi	70 akçe	13 Kişi	78 akçe	13 Kişi	78 Akçe

Karaköy Camii tarihi süreçte çok sayıda bakım-onarım ve yenileme geçirmiş, üç kez de yeniden inşa edilmiştir. Sıva yenilenmesi, tuvalet ve musluk bakımları, küçük çaplı çatı onarımları, pencere ve kapı değişimleri gibi işlemler bakım-onarım kapsamında birkaç

⁷³¹ Ev.HMH.d 1115.

⁷³² Ev.HMH.d 1639.

⁷³³ Ev.HMH.d 2431.

yıl arayla yapılan mutat onarımlardı. Mütevelli, evkaf müfettişi bilgisi dâhilinde bu tip işler için her yıl bütçeden düşük meblağlarda kaynak aktarabilmekteydi. Günümüzdeki restorasyona karşılık gelen “tecdîd” işlemi ise ancak fermanla gerçekleştirilebiliyordu. Karaköy Camii’nin iki kez tecditten geçtiği anlaşılıyor. Bunlardan ilki 1726 senesinde gerçekleşmiş ve bu işlem için 144.768 akçe harcanmıştır.⁷³⁴ Öte yandan cami, 1806 yılında çok kapsamlı bir restorasyon daha geçirmiştir. Öyle ki Karaköy Camii restorasyonuna harcanan para vakfın cari yıl harcamalarının 1/3’üne karşılık gelmiştir.⁷³⁵ Restorasyon için öncelikle fermanla ruhsat alınmış, daha sonra evkaf müfettişi ilamıyla mahkemeden bir keşif defteri düzenlenmiştir. Keşif defterine göre 1806 tarihli Karaköy Camii restorasyon işlemi için toplam 9.851,50 kuruş harcanmıştır. Bunun dışında yapılan masrafın %3’ü oranında ilam ve keşif harç bedeli ödenmiştir.

Tam tarihi tespit edilememekle birlikte Karaköy Camii’nin 19. yüzyılın sonlarında bütünüyle yıkıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim 1870’li yılların sonlarından 1909’a kadar cami için herhangi bir vezayif ödemesi gerçekleştirilmemiştir. Dahası personel atamaları incelendiğinde birçok görevlinin yüzyılın ilk yarısında atandığı görülmektedir. Örneğin caminin son hatibi 3 Ağustos 1816 tarihinde atanan Seyyid Hafız Hüseyin Efendi bin Mehmed Efendi’dir. Bu tarihten 7 Mart 1910 günü atanan Hafız Sami Efendi’ye kadar bir daha hatip ataması görülmemektedir.⁷³⁶ Hatip Hafız Sami Efendi’nin istifası üzerine hatiplik kadrosu 24 Ocak 1925’te o esnada caminin imamı olan İsmail Hakkı Efendi’ye tevcih edilmiştir. Caminin son imamı aylık 2 kuruş 20 para maaşla 26 Temmuz 1821’de atanan Seyyid Hafız Ahmed Efendi’dir. İmam Seyyid Ahmed Efendi’nin yerine 350 kuruş maaşla 1910’da Hafız Sami Efendi, onun yerine ise 1912’de Hafız Mehmed Nuri Efendi atanmıştır.⁷³⁷ 19. yüzyılda aylık 1 kuruş 20 para maaşla atanan ikinci imamın (imam-ı sâni) sonuncusu 20 ağustos 1840 tarihli atamayla göreve başlayan Hüseyin Efendi bin İsmail’dir. Bu kadronun maaşı sonraki yıllarda yeniden düzenlenerek 1910’da Hafız Mustafa Latif Efendi atanmıştır.⁷³⁸ Latif Efendi’nin kendi isteğiyle görevi bırakması üzerine 19 Nisan 1912’de yerine bu defa İsmail Hakkı Efendi atanmıştır. Kadronun artık “kadim” olan 1 kuruş 20 para aylık

⁷³⁴ Ev.HMH.d 2981.

⁷³⁵ Ev.HMH.d 7928.

⁷³⁶ VGMA,d. 137, s. 324-25, sıra: 5050.

⁷³⁷ VGMA,d. 137, s. 324-25, sıra: 5051.

⁷³⁸ VGMA,d. 137, s. 324-25, sıra: 5055.

maaşına önce 98 kuruş 20 para zam yapılarak ikinci imamlığın maaşı 100 kuruşa çıkarılmış, daha sonra Evkaf Şurasının 27 Temmuz 1913 tarihli kararıyla 90 kuruş daha zam yapılarak 190 kuruşa yükseltilmiştir. İsmail Hakkı Efendi'nin vârissiz ölümü üzerine uhdesindeki ikinci imam, birinci müezzin, devirhan, muarriif ve sermahfil cihetleri ilga edilerek bu kadroların aylık maaş toplamı olan 380 kuruş, hayır hizmetlerinde kullanılmak üzere vakıf bütçesine aktarılmıştır.⁷³⁹ 19. yüzyılda Karaköy Camii'nin son cuma vaizi, Hafız Mehmed Efendi bin İbrahim Efendi olmuştur. Hafız Mehmed Efendi bu kadroya 29 Haziran 1829 tarihinde aylık 2 kuruş 20 para maaşla atanmıştı.⁷⁴⁰ Bu kadroya 19 kuruş 20 para zam yapılarak 8 Kasım 1910'da Ali Rıza Efendi'ye tevcih edilmiştir. Ali Rıza Edendi'nin vârissiz ölmesi üzerine aylık maaşa 30 kuruş daha zam yapılan vaizlik kadrosu, 3 Mart 1916'da caminin birinci imamı olan Hafız Mehmed Nuri Efendi'ye tevcih edilmiştir. 25 Ağustos 1840 tarihli atamayla Karaköy Camii'nin müezzin-i sâni ve kayyım-ı sâni cihetlerinin sahibi Hasan Efendi bin İsmail'in yerine, 1910 yılında Hacı Hasan Efendi atanmıştır.⁷⁴¹ Bu esnada kadroların aylık 20 para olan kadim ücretleri 70 kuruşa yükseltilmiştir. Aynı şekilde en son 1830'lu yıllarda atama yapılan Galata gümrüğü ferraşlığı, Yağkapanı ferraşlığı ve bevvalık cihetleri de 1910'da Hacı Hasan Efendi'ye tevcih edilmiştir. Bunlardan 1, 20 kuruş olan gümrük ferraşlığı ücreti, yirmişer para olan Yağkapanı ferraşlığı maaşı ile bevvalık cihetlerine zam yapılarak her biri kırkar kuruşa çıkarılmıştır. Böylece ikinci müezzin Hacı Hasan Efendi'nin uhdesindeki kadro sayısı beşe yükselmiştir.

Özetlenecek olursa, Karaköy Camii 19. yüzyılın ilk yarısında 18 kadro barındırmaktadır.⁷⁴² Cami her ne kadar yüzyılın ikinci yarısında yıkılmış olsa da, eski kadro sahiplerinden hayatta kalan hiç kimse bulunmamasına rağmen, anılan kadrolar eksiksiz bir şekilde yeni cami için tekrar ihdas edilmiştir. Öte yandan 18 kişilik kadroya rağmen 20. yüzyılın başında gerçek manada yalnız 3 kişi istihdam edilmektedir. Karaköy Camii'nin yıkıldığı tarihe kadar 3 kişinin tasarrufunda olan 18 kadronun maaşı vakıf tarafından ödenmiştir.

⁷³⁹ VGMA, d. *Tafsîl-i Nizâmât*, 1051/2864.

⁷⁴⁰ VGMA, d. 137, s. 326-27, sıra: 5066.

⁷⁴¹ VGMA, d. 137, s. 324-25, sıra: 5061; 5062.

⁷⁴² Söz konusu kadrolar şunlardır: Hitabet, imam-ı evvel, imam-ı sâni, müezzin-i evvel, müezzin-i sâni, Yasin, Amme ve Tebareke surelerini okuyan bir kârî, üç adet devirhan, kayyım-ı evvel, kayyım-ı sâni, muarriif, sermahfil, iki ferraş, bevval, buhurî ve Cuma vaizi.

Karaköy Camii, 19. asrın sonlarından İtalyan Mimar d'Aronco tarafından yeniden inşa edilmesine kadar yaklaşık 30 yıl hizmet dışı kalmıştır. Caminin yeniden inşa edilmesi çalışmalarının 1903 senesinde başladığı anlaşılmaktadır. Evkaf-ı Hümayun Nazırı Mehmet Ali Paşa'nın imzasıyla Sadarete gönderilen 3 Temmuz 1905 tarihli bir yazıya göre, caminin yeniden inşa edilmesi için gerekli olan irade-i seniyye alınarak mühendislerden oluşan bir heyetle inşa masraf defteri hazırlanmıştır.⁷⁴³ İnşaat defterine göre caminin yeniden inşa edilmesi için gereken para Mecidi 19 kuruş hesabıyla 350.812 kuruştur. Bu paranın 71.589 kuruşu cami altına yapılacak olan dükkân sahiplerinden, 16.000 kuruşu da etraftaki esnaftan teberru edilmiştir. Kalan 263.223 kuruşun da nezaretin R.321/M.1905 yılı bütçesinden karşılanması kararlaştırılmıştır. Bunun üzerine gerekli para nezaretin R.319/M.1903 senesi bütçesinden karşılanarak çalışmalara başlanmıştır. Ne var ki kısa bir süre sonra inşaat durmuştur. Fen mimarlarının yaptığı tetkikler neticesinde cami arsasının sahile yakınlığı sebebiyle büyük çaplı bir zemin güçlendirilmesinin gerekliliği ortaya konulmuştur. Bu gelişme üzerine yapının baş mimarı Mimar Mösyö d'Aronco (metinde Mimar Mösyö Dranko), fen mimarlarının tetkiklerini dikkate alarak inşaatın durdurulması ve yeniden keşif yapılarak eksiklilerin giderilmesi yönünde görüş bildirmiştir.⁷⁴⁴ Mimar d'Aronco'nun görüşleri doğrultusunda Sadrazam Mehmed Ferid Paşa ve Evkaf Nazırı Vekili Mehmed Ali Paşa'nın imzalarını taşıyan bir üst yazıyla ikinci bir keşif defteri tanzim edilmiştir. 23 Mayıs 1907 tarihli on yedi sayfalık ikinci keşif defteri, Karaköy Camii'nin inşaatına ilişkin muazzam veriler barındırmaktadır.⁷⁴⁵ İnşaat süresinde kullanılan tüm mermer yapılar, ahşap parçalar, demir kapı ve pencereler, çatı, duvarlar ile minarenin inşaatında kullanılan malzemelerin ebat ve sayılarının en ince ayrıntısına kadar kaydedildiği bu defter mimarlık ve sanat tarihi araştırmaları açısından da kıymeti haizdir.⁷⁴⁶ Yeni keşif defterine Karaköy Camii'nin inşa bedeli 240.971 kuruş artarak 591.783 kuruşa balığ olmuştur. Vakfın muhasebe defterine bakıldığında 1903-1908 yılları arasında gerçekleştirilen Karaköy Camii inşaatı için 573.334 kuruş harcandığı görülür.⁷⁴⁷ 1910

⁷⁴³ BOA, ŞD. 172/5. Söz konusu belgeden caminin yapımına yönelik 1903 ve 1904 senelerine ait Evkafı Hümayun bütçelerinden para ayrılmasına rağmen inşaatın bir türlü başlamadığı anlaşılmaktadır.

⁷⁴⁴ BOA, ŞD. 183/74, s.1.

⁷⁴⁵ BOA, ŞD.183/74, s. 1-17.

⁷⁴⁶ Karaköy Camii'nin yeniden inşa edilmesinin tartışıldığı şu günlerde söz konusu ayrıntılı keşif defterinin projelendirme sürecinde önemli katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

⁷⁴⁷ VGMA, 1828/60-61.

tarifli başka bir belgede cami tezyinatı için sarf edilen masraflarla beraber harcama tutarının 600.000 kuruşa ulaştığı anlaşılmaktadır.⁷⁴⁸

Galata Köprüsü'nn girişinde, 1894 depremi sonrası Mimar d'Aronco tarafından tamir edilen meşhur Aziziye Karakolu'nun tam karşı cephesinde yer alan Karaköy Camii'nin ibadete açılış tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Caminin açılış tarihine ilişkin en somut veriler vakıf kayıtlarıdır. Vakıf kayıtları incelediğinde camiye ilk imam, hatip, müezzin ve bevvap atamalarının 1909 Ağustosunda yapıldığı tespit edilmektedir.⁷⁴⁹ Her ne kadar cami personelinin bir bölümü 1910'da atanmış olsa da imam, hatip ve müezzin atamalarından hareketle Karaköy Camii'nin açılış yılını 1909 senesine tarihlemek mümkündür. Zira vakıf muhasebeleri, Karaköy Camii personeline 1909 Ağustosundan sene sonuna kadar 8.050 kuruş tutarında beş aylık vezayif ödemesi yapıldığını ortaya koyar. Bir sonraki yıl tam kapasiteyle hizmet vermeye başladığı anlaşılan caminin yıllık personel gideri 13.800 kuruşa çıkmıştır.⁷⁵⁰

Başlangıçta Merzifonlu Kara Mustafa Paşa tarafından mescit olarak inşa edilen ve 1697'de camiye dönüştürülen Karaköy Camii, büyük restorasyonlardan geçerek 19. yüzyılın sonlarına kadar ayakta kalmayı başarmıştır. Yüzyılın sonlarında yıkılan cami, 1903-08 yılları arasında meşakkatli bir inşa sürecinin sonunda oldukça farklı bir mimari üslupla inşa edilerek 1909 yılında yeniden hizmete açılmıştır.

Ne var ki bu eşsiz mimariye sahip cami, Menderes döneminde gerçekleştirilen imar hareketleri esnasında Karaköy meydanı genişletme çalışmaları kapsamında 1958 yılında yıktırılmıştır. Yıkılan Karaköy Camii ve müştemilatı, vakıf kayıtlarına göre Kemankeş Mahallesi'ndeki Halil Paşa Sokağı'nda yer alan 100 ada 11, 17, 18, 19, 20 ve 21 parsel sayılı taşınmazlardan meydana geliyordu.⁷⁵¹ Belediyenin istimlak kararı, 25.8.1958 tarihli yazıyla vakfın mütevellisi Nebil Merzifonluoğlu'na tebliğ edilmiştir. Cami ve altındaki dükkânlar için belediyenin biçtiği istimlak bedeli 122.400 liradır. Vakıflar İdaresi veya müteveli tarafından caminin yıkımına itiraz edilip edilmediğini bilmiyoruz. Vakıflar İdaresi sadece belirlenen istimlak bedeline itiraz etmiştir. Nitekim

⁷⁴⁸ BOA, EV.MKT. 3365/176.

⁷⁴⁹ VGMA, d. 1828, s. 60-61.

⁷⁵⁰ VGMA, d. 1828, s. 46-47.

⁷⁵¹ VGMA, *Tevliyet Kutusu*: 23/265. Burada sadece dosya ve kutu numarasına atıf yapılmıştır. 23 numaralı Tevliyet Kutusu içindeki 265 numaralı doysa içinde numaralandırılmamış onlarca belge yer almaktadır. Veriler dosya içindeki söz konusu belgelerden derlenmiştir.

İdarenin kendi yaptığı hesaplamalara bakılırsa istimlak bedeli 270.000 lira olmalıydı. Belediyenin belirlediği istimlak bedelini itiraz etmeden kabul eden müteveli hakkında fezleke hazırlanmış, fezleke neticesinde suçlu görülen müteveli Merkez Tevcih Komisyonu'nun 15.03.1960 tarih ve 8/5166 sayılı kararı uyarınca tevliyetten azledilmiştir. Sonuç olarak caminin yıkımı mütevellinin azliyle sonuçlanmıştır.

3.6.7 Ortaköy Yatırımları: Yalı ve Sıralı Konutlar

Ortaköy, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın yaptırdığı konut yatırımlarıyla ön plana çıkan bir semttir. Buradaki vakıf yatırımları bütünüyle yeniden inşa edilen sıralı düzen yirmi adet tam teşekküllü toplu konut ile oldukça kapsamlı bir Yahudihane ve Ortaköy sahilindeki üç yalıdan meydana geliyordu. Ortaköy semtinde bulunan tüm vakıf yapıları akar statüsündedir. Cami, mescit, çeşme gibi hayrat statüde herhangi bir vakıf eseri tesis edilmemiştir.

Ortaköy, 17. yüzyılın ikinci yarısında Galata Kadılığının sınırları içerisinde Beşiktaş'a bağlı bir karye hüviyetindedir. Belgelerde ismi *Karye-i Orta* veya *Ortaköy nam karye* şeklinde geçer. Semtte Defterdar İbrahim Paşa'nın 1661'de bir cami inşa ederek adını verdiği mahalle zamanla önemli bir yerleşim bölgesine dönüşmüştür. 17. yüzyılın ikinci yarısında Ortaköy Camii'nin bulunduğu alan üzerindeki Baltacı Mahmud Ağa Mescidi ile Kuruçeşme yönündeki Defterdar İbrahim Paşa Camii, semtin yegâne İslamî yapılarıdır.⁷⁵² Bu iki yapı arasındaki sahil bölgesi çok sayıda devlet adamının ve Yahudi tüccarın yalı köşkleriyle donatılmıştır. 1670'li yıllarda bu alanda Frenk Ahmed Paşa, Ekmekçi Ahmed Paşa, Kudüs Kadısı Çavuşzade Mustafa Efendi, Yeniçeri Ağası Mustafa Ağa, sabık Yeniçeri Ağası Hüseyin Ağa, Su Nazırı Ahmed Ağa, Yanbolu Cemaati'nden Kubelioğlu Salomon ve Şekerçioğlu İlya gibi şahıslara ait çok sayıda yalı ve köşk bulunuyordu. 1940'lı yıllara ait fotoğraflarda Ortaköy Camii'nin yanından denize döküldüğü anlaşılan Ayazma Deresi'nin-günümüzde bu dere üzerinde Dereboyu Caddesi uzanmaktadır- çevresi ile sahil bölgesiyle birlikte bu alan 17. yüzyılda Ortaköy'ün başlıca yerleşim bölgesidir. Bu alanın hemen dışında geniş bahçe, bağ ve

⁷⁵². Evliya Çelebi *Seyahatnamesi*, I., s.223.

bostanlıklar vardır.⁷⁵³ Evliya Çelebi, sahil bölgesi ile bu derenin iki canibinde 2.300 ender katlı hane ile bağlı ve bahçeli çok sayıda yalı ve saraylardan bahseder.⁷⁵⁴

17. yüzyılda Ortaköy'ün özellikle Portekiz ve Yanbolu Yahudi Cemaati'ne bağlı çok sayıda Yahudi nüfusu barındırdığı anlaşılıyor.⁷⁵⁵ Nitekim Eremya Çelebi Ortaköy'ü Hasköy, Galata, Beşiktaş, Kuzguncuk, Kuruçeşme ve Arnavutköy'le beraber İstanbul'un en yoğun Yahudi yerleşim bölgeleri arasında sayar. Yazara göre 1670'li yıllarda Ortaköy'de çok az sayıda Türk vardır. Köy halkının kahir ekseriyetini Yahudiler oluşturmaktadır. Ermenilere ve Rumlara ait birer kilise ve sahil boyunca sıralanan birbirinden güzel, dikkat çekici konaklar bulunmaktadırlar.⁷⁵⁶ Evliya Çelebi de benzer şekilde, sahil şeridindeki yalılar dışında Ortaköy'de tüm mülklerin Yahudilere ait olduğunu belirtir. Han, imaret, medrese ve bedesten bulunmayan semtte, çoğu meyhane olarak gayrimüslimlerce işletilen 200 dükkân öne çıkmaktadır.⁷⁵⁷

Ortaköy semtine dair elimizdeki resmî kayıtlar, çağdaşı gözlemcilerin anlatılarını tamamıyla teyit etmektedir. Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın vakıf kurduğu şehirler ve semtler arasında, resmî verilerle çağın görgü tanıklarının anlatımlarının bu derecede örtüştüğü başka bir semt bulunmaz. Hiç şüphesiz bunda 17. yüzyılda Ortaköy'ün merkezden uzak küçük bir sahil kasabası şeklindeki görüntüsü de etkili olmuştur. Muhtemelen nüfusu ancak beş bini bulan bu sahil kasabasının yerleşim bölgelerini, etnik yapısını, konut türlerini ve demografik yapısını gözlemlemek çok daha kolay olmuştur.

İlk bakışta kentin ticari ve idari merkezine uzak, ticari potansiyeli olmayan, büyük ölçüde Yahudi yerleşiminin hâkim olduğu bir sahil kasabası görünümündeki Ortaköy'ün vakıf yatırımı için uygun bir tercih olmayabileceği düşünülebilir. Mustafa Paşa'nın vakıf yatırımlarının kentlerin en canlı ticaret üslerinde kurulmuş olması bu kanaati daha da kuvvetlendirir. Ancak, dikkatle incelendiğinde tam da bu dönemde Ortaköy'ün yalı ve köşkleri ile bahçeli iki katlı büyük evleri için bir talep patlaması

⁷⁵³ 641: 242-48; 108: 75-77.

⁷⁵⁴ *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, I., s.223.

⁷⁵⁵ Ev.HMH.d 385, s. 91-103.

⁷⁵⁶ Kömürcüyan, *İstanbul Tarihi*, s. 20 vd, 40-41.

⁷⁵⁷ Baltacı Mahmud Ağa Yalısı, Şekerci Yahudi Yalısı, İshak Yahudi Yalısı, Mimar Mustafa Ağa Yalısı, Safiye Sultan Yalısı, Ekmekçizade Ahmed Paşa Yalısı, Çağaloğlu Mahmud Bey Yalısı, Kara Hasanoğlu Yalısı, Çelebi Kethüda Yalısı, Nakkaş Paşa Yalısı en meşhur yalılarıdır. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, I., s.223.

yaşandığı anlaşılıyor. Talep artışının arka planında kentte büyük dönüşümleri beraberinde getiren 1660 büyük İstanbul yangınları olmalıydı. Yangının tanıklarının anlatımlara bakılırsa yangın sonrası birçok felaketzede daha güvenli gördükleri merkezden görece uzak semtlere göç etmek zorunda kalmıştı.⁷⁵⁸ Silivri, Çatalca, Çorlu gibi göç bölgeleri içinde Ortaköy, hem merkeze yakınlığı hem sahil kenarında bulunması hem de geniş bağ, bahçe ve ormanlarıyla cazip bir yerleşim alanına dönüşmüş olmalıydı. Bu gelişmelere tam da bu günlerde hanedanın bir saray yaptırarak dâhil olması, Ortaköy'ün değerini bir kat daha artırmıştı.⁷⁵⁹ Bu koşullar altında hiç şüphesiz konut ihtiyacı bölgede yeni bir sorun olarak ortaya çıktı veya bazıları için Ortaköy yeni bir yatırım fırsatına dönüştü. Bulunduğu konum itibarıyla mevcut gelişmeleri en yakından takip edenlerden olması beklenen Mustafa Paşa da Ortaköy'deki bu yatırım fırsatlarını görmüş olmalıdır. Nitekim Paşa'nın Ortaköy yatırımlarının tamamının konut sektörüyle alakalı olması bu savımızı kuvvetlendirmektedir.

Mustafa Paşa, Ortaköy'de tasarladığı yatırımlar için öncelikle 1678-80 yılları arasında bir dizi arsa ve yalı satın alım işlemi gerçekleştirmiştir. Bunlar arasında daha sonra üzerine sıralı konutların inşa edildiği 62 dönüm bir bağ da bulunmaktadır. Satın alma kayıtları, Ortaköy'ün konut ağı, mülk sahipleri ve ev tipleri hakkında kıymetli veriler ihtiva eder.

Mustafa Paşa'nın Ortaköy semtindeki taşınmaz satın alımına dair ilk kayıt, Tophane Kadısı Ahmed bin Mustafa Efendi'nin 8 Ağustos 1678 günü düzenlediği mübayaa hüccetiyle gerçekleştirilmiştir.⁷⁶⁰ Satış işlemi Galata Gümrük Emini Hacı Hüseyin Ağa'nın Fındıklı'da Süheyl Bey Mahallesi'nde bulunan yalısında yapılmıştı.⁷⁶¹ Mahkemede Mustafa Paşa'yı vekâleten temsil eden kişiler arasında Gümrük Emini Hüseyin Ağa'nın yanı sıra, İstanbul'un en büyük vakıflarından olan Süleymaniye Vakfı ile Fatih Sultan Mehmed Han Vakfı'nın mütevellilerinin olması özellikle dikkat

⁷⁵⁸ Mehmed Halife, *Târih-i Gilmânî*, s. 78-79; Kevork Pamukciyan, "Eremya Çelebi'ye Göre İstanbul'un 1660 Yangını", s. 102-111.

⁷⁵⁹ Evliya Çelebi'nin bahsettiği Çağaloğlu yalısı, miri adına satın alınarak 1680'de bütünüyle yıktırılmış, yanında çok sayıda yeni yerler alınarak yerine fevkâni bir yalı inşa edilmiştir. Sadrazam Mustafa Paşa'nın kethüdalarından yetişme beşinci vezir Kara İbrahim Paşa gözetiminde sürdürülen inşaat çalışmaları 16 ay sonra tamamlanmıştır. *Silahdar Tarihi*, I, s. 732.

⁷⁶⁰ 641: 242/176; 108/75.

⁷⁶¹ Padişah IV. Mehmed ile Sadrazam Mustafa Paşa'nın Galata tarafına geçtiklerinde yer yer bu yalıya uğradıkları anlaşılıyor. *Silahdar Tarihi*, I, s. 733.

çekicidir. Satışa konu yapı, Kudüs Kadısı Çavuşzade Mustafa Efendi ile kız kardeşi Ümmühani Hatun'un müşterek mülkiyetinde olan köhne bir yalıdır. Ortaköy sahilinde Defterdar Ahmed Paşa Mahallesi'nde yer alan yalının bir tarafında Frenk Ahmed Paşa'ya ait bahçe ve yalı, diğer tarafında ise İlya adlı Yahudi'nin yalısı bulunmaktadır. Toplam 4.335 zira arsa üzerine kurulu iki katlı yalının sekiz odası, dört sofası, iki mutfuğu, bir kileri, iki tuvaleti, hamamı, ahır ve meyve ağaçlarıyla dolu geniş bir bahçesi bulunmaktadır. Geline aşamada büyük ölçüde enkaza dönüştüğü anlaşılan yalı için Mustafa Paşa 3.800 kuruş ödenmiştir.

Bundan yaklaşık bir yıl sonra 17 Temmuz 1679'da mezkûr yalının icareteyn ile kiraya verilmesi yönünde bir keşif hücceti düzenlendiğini görüyoruz.⁷⁶² Yalıya talip olan kişi Yanbolu Yahudi Cemaati'nden Kübelioğlu Salomon veledi Simyon adlı Yahudi bir tüccardır. Salomon, günlük on bir akçe müeccele ödemeyi ve muaccesine mahsuben de yalıyı kendi malıyla yeniden inşa etmeyi teklif etmiştir. Teklif, vakfın mütevellisi Kürd Ahmed Ağa bin Sefer tarafından uygun görülerek yerinde keşif yapılmıştır. Keşif defterinde Salomon'un kendi zevkine göre inşa etmeyi planladığı yalının tüm detaylarını görmek mümkündür. Buna göre yalının inşaat alanı toplam 3.362 ziradır (1 zira takriben 75 santimdir). 1.125 zira büyüklüğündeki çatının masrafı için zira başına 30 akçeden toplam 33.750 akçe, 775 zira tavan alanı için zira başına 25 akçeden 17.375 akçe, 1.350 zira dolma duvar için zira başına 30 akçeden toplam 40.500 akçe, 1.280 zira tahta döşemeler için zira başına 26 akçeden toplam 33.306 akçe, 17 adet kapaklı demir pencerenin her biri 350 akçeden toplam 5.900 akçe, 19 adet ağaç kapı için 2.850 akçe, 47 adet billur avize için 9.400 akçe, 4 adet kemer kapı için 1.000 akçe, 8 adet İznik sütunu için 960 akçe, 35 adet İznik bacası için 2.800 akçe, 30 adet tırbazan için 1.500 akçe, 75 zira mermer döşeme için 8.750 akçe, 4 adet kurna için 2.400 akçe, deniz tarafına inşa edilecek 500 zira büyüklüğündeki iskele için 22.950 akçe, bir masura suyun kanavat ve lağımları için 150.000 akçe gibi tek tek sıralanan masraf kalemleriyle bilirkişiler yalının toplam 570.960 (4.758 kuruş) akçe ile vücuda geleceğini öngörmüşlerdir. Nihayet, Merzifonlu Vakfı'nın icareteyn defterine bakıldığında yalının

⁷⁶² 641: 247-48/181; 108/77.

8 C. 1090/17 Temmuz 1679'da (keşif hüccetiyle aynı tarihlidir) aylık 11 akçe müeccele ve 5.150 kuruş muaccele karşılığında Salomon'a kiralandığı görülmektedir.⁷⁶³

İkinci yalı, 25 Ocak 1680'de satın alınmıştır. Mahmudpaşa Mahkemesinin gerçekleştirdiği satış işlemi, Mustafa Paşa'yı vekâleten temsil eden Fatih Sultan Mehmed Vakfı'nın mütevellisi Hacı Hüseyin Ağa bin Halil'in Sultan Bayezid Camii yanındaki hanesinde görülmüştür. Satıcı konumundaki kişiler Ortaköy sakinlerinden olup bir süre önce öldüğü anlaşılan Kalumire binti Yasef adlı Yahudi'nin varisleri Abraham, Aslan, Yasef ve Kadine adlı çocuklardır. Bu yalı eski Yeniçeri Ağası Mustafa Ağa'nın bahçesi ile Müslüman mezarlığına komşuydu. Mezarlık, bölgede az da olsa Türk yerleşkesi olduğunu teyit eder. Toplamda dört oda, iki sofa, mutfak, iki bahçıvan odası, iki dolap kuyusu, bir karlık ile müstakil suyu bulunan yalının meyveli ve meyvesiz çok sayıda ağacın olduğu geniş bir bahçe içine yerleştirildiği anlaşılıyor. Bu taşınmaz için 4.400 kuruş para ödenmiştir.

Üçüncü taşınmaz 24 Mayıs 1680'de 1.640 kuruşa satın alınan 8.000 zira alana sahip bir bostanlıktır.⁷⁶⁴ Bostanın sahibi Yeniçeri Ağası iken vefat eden Hüseyin Ağa'nın varislerinden eşi Saliha Hatun ile oğlu Hasan Ağa'dır. Taşınmaz Ayazma Deresi kenarındadır ve bir tarafında Su Nazırı Ahmed Ağa'ya ait büyük bir bağ bulunmaktadır. İçinde iki oda, iki su kuyusu ve bir havuzun da bulunduğu bostanın arsası, Sultan Bayezid Vakfı'ndan senelik 220 akçe bedelle mukataalıdır.

Dördüncü taşınmaz 26 Mayıs 1680'de satın alınmıştır. Toplam 62 dönüm bağ vasıflı taşınmazın üzerinde on odası, bir mutfağı, bir fırını ve iki mahzeni olan ve dâhiliye ve hâriciye tanımlı bir de menzil bulunmaktadır.⁷⁶⁵ Söz konusu büyük bağın sahibi, Ortaköy sakinlerinden ve Portakal (Portekiz) Yahudi Cemaati'nden Davne binti Samuyel adlı Yahudi'dir. Mahkemede Davne Hatun'u, aynı cemaate bağlı olduğu belirtilen damatları Yasef veledi David ve Sandalcı Abraham veledi Yakop temsil etmişti. Portekiz Yahudi Cemaati'nden Davne Hatun'un komşuları da büyük ihtimalle aynı cemaate mensup Yahudi dindaşlarıydı. Bazılarının mesleklerini de görebildiğimiz komşuların arasında Yasef veledi İshak, Kasap Murdahay, Kürekçi Andriye, Sandalcı Musa veledi Mayer adlı Yahudiler dışında Yante adlı bir Rum zimmi de bulunmaktaydı.

⁷⁶³ Ev. HMH.d 385, s. 98.

⁷⁶⁴ 641: 245/178; 108/76.

⁷⁶⁵ 641: 245/179; 108/76.

Bölgede satılan diğer taşınmazlara kıyasla içinde bir menzilin de bulunduğu anlaşılan 62 dönümlük bağ, 1.100 kuruş gibi aslında görece düşük bir fiyata satılmıştı. Bağın zemininin Sultan Bayezid Vakfı'ndan mukataalı olması ve bulunduğu konumu fiyatı etkilemiş olabilir. Tespit edilebildiği kadarıyla bu büyük bağ, yoğun yerleşim bölgesinin biraz uzağında, günümüzde Ortaköy Viyadüğü'nün altında yer alan Cudi Efendi, Tüfekçi Bahri ve Kaypakoğlu gibi sokakların bulunduğu zemini kapsamaktaydı.

Beşinci taşınmaz 17 Haziran 1680'de 800 kuruşa satın alınan bir menzildir.⁷⁶⁶ Menzilin sahibi Ortaköy'de ikamet eden Tekvez veledi Avraham adlı Yahudi'dir. Gelinen aşamada menzilin üç tarafındaki mülkler hâlihazırda Mustafa Paşa'nın mülkiyetine geçmişti. Sultan Bayezid Vakfı'ndan senelik 40 akçe karşılığı mukataalı olan 1.600 zira arsa üzerine kurulu iki katlı menzilin üst katında iki oda, cumbalı bir sofa, bir mutfak; alt katında ise iki oda, bir sofa, bir köşk ve bir fırın bulunmaktadır.

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, 1678-80 yılları arasında Ortaköy'deki satın alımlar için 11.740 kuruş (1.408.800 akçe) para harcayarak projenin ilk aşamasını tamamlamıştır. Bu aşamadan sonra bazıları ilk taşınmaz alımından itibaren başlayan, ikinci aşamaya yani yeniden inşa sürecine geçilmiştir. İkinci aşamada bir Yahudihane, yirmi adet sıralı konut ile üç adet yalı inşa edilmiştir.

Yeniden inşa kapsamında yaptırılan ilk yapı Yahudihanedir. Ortaköy sahilinde Defterdar İbrahim Paşa Mahallesi'nde sahil kenarında bulunan bu yapı muhtemelen 1678 yılında inşa edildi. Nitekim Yanbolu Yahudi Cemaati'nden Kübelioğlu Salomon veledi Simyon'un inşa etmeyi planladığı yalı hakkında düzenlenen 17 Temmuz 1679 tarihli keşif hüccetinde, yalıya komşu Yahudihanenin çoktan inşa edildiği görülmektedir.⁷⁶⁷ 1678 tarihli vakfiyeye göre, Yahudihane üç katlı olarak inşa edilmişti ve en az 26 adet yaşam alanı vardı.⁷⁶⁸ Toplam 1.333 zira arsa üzerine kurulu yapının üçüncü katında 8 oda, 4 mutfak, 2 sofa, 4 tuvalet ve 2 tahtapûş (tahta döşemeli, cumbaya benzer çıkıntılı balkon); ikinci katında 10 oda, 4 mutfak, 4 tuvalet ve birinci katında 8 oda, 8 mahzen bulunuyordu. Yapının hemen yanında yer alan ve içinde iki su kuyusu bulunan 3.362 zira büyüklüğünde bir bahçe, burada konaklayanlara tahsis

⁷⁶⁶ 641: 246/180; 108/77.

⁷⁶⁷ "...Galata muzâfâtından Ortaköy'de Defterdar İbrahim Paşa Mahallesi'nde vâki' bir taraftan vâkıf-ı müşârûn ileyhın müceddeden bina ve vakf buyurdukları yahudihâneye ...", 641: 247/181.

⁷⁶⁸ 23 Safer 1089 tarihli vakfiye, VGMA, 641: 50/1.

edilmiş olmalıydı. Her odada en az bir kişinin yaşadığı varsayıldığında, nitekim aynı dönemde Galata ve Hocapaşa'daki bekâr odalarında birden çok kişi konaklamaktaydı, 26 kişi veya ailenin yaşadığı öngörülebilir. Çok katlı ve çok yaşam alanlı yapısıyla Yahudihanenin bir tür pansiyon görevi üstlendiği anlaşılıyor.

Ortaköy sahilindeki üç yalı, sıralı konutlarla birlikte 1680-81 yılları arasında icâreteyn metoduyla kiraya verilmiştir. Daha önde ifade edildiği gibi yalılardan biri 5.150 kuruş muaccele ve aylık 11 akçe müeccele karşılığında Yanbolu Yahudi Cemaati'nden Kübelioğlu Salomon veledi Simyon adlı Yahudi tüccara kiralanmıştı. Bu yalıya komşu 915 zira arsa üzerine kurulu olan ve üst katında 8 odası, 4 sofası, 4 mutfığı, 2 tahtapûşu, 3 tuvaleti; alt katında 5 odası, 8 mahzeni, 2 mutfığı, 2 tuvaleti, 2 su kuyusu ve avlusu bulunan diğer yalı 3.000 kuruş muaccele ve aylık 10 akçe müeccele karşılığında Kalumine binti Yasef adlı Yahudi kadına kiralanmıştır.

Defterdar Ahmed Paşa Mahallesi sahilinde yer alan üç katlı üçüncü yalı, diğerlerine nazaran daha küçüktü ve daha az yaşam alanları vardı. 661 zira arsa üzerine inşa edilen yalının üçüncü katı, muhtemelen deniz manzarasının tüm güzelliğini yakalayabilmek adına sadece büyük bir köşke ayrılmıştı. Orta katta 5 oda, büyük bir mutfak; alt katta 3 mahzen ve 1 odanın yanı sıra kendine mahsus limanı, su kuyusu ve avlusu bulunan bu yalı, Ahmed Çelebi'ye 675 kuruş muaccele ve aylık 11 akçe müeccele ile kiralanmıştı. Ne var ki Ahmed Çelebi yalıyı oturmak için değil, muhtemelen yatırım amaçlı kiralamıştı. Aksi takdirde 4 ay sonra başka birine devretmezdi. Ahmed Çelebi, 26 Mayıs 1680'de kiraladığı yalıyı 4 ay sonra 15 Eylül 1680'de Saray-ı Atik Baltacılarından Hacı Hasan Ağa'ya, Hacı Hasan Ağa da 6 yıl sonra 1686'da Avraham adlı Yahudi'ye ferağ etmişti.⁷⁶⁹ Böylece Ortaköy sahilindeki vakfa ait yalının üçü de, hepsi Yahudi olan gayrimüslim mutasarrıflara geçmişti.

Ortaköy'de inşa edilen yapılar arasında en dikkat çekici yapılar hiç şüphesiz toplu konutlardı. Kayıtlarda birinci hane, ikinci hane şeklinde bahsedilen sıralı düzen konutlar, Portekiz Yahudi Cemaati'nden Davne binti Samuyel'den satın alınan geniş arazi üzerine inşa edilmişti. En az beş farklı kategoride olup hepsi de ikişer katlı olarak inşa edilen konutlar, çok sayıda yaşam alanıyla ön plana çıkıyordu. Bir nevi cumbaya benzediği anlaşılan cüneyne, mutfak, tuvalet, bir miktar bahçe ve su kuyusu her evin

⁷⁶⁹ 385, s. 99.

standart donanımı arasında bulunuyordu. Birinci kategorideki evlerin üst katında üç oda, bir sofa, bir mutfak, bir tuvalet bulunurken alt katında bir oda, tuvalet ve cüneyne yer alıyordu. İkinci kategorideki evlerin ilkinden tek farkı üst katında bir köşk, alt katında ise bir odanın fazla olmasıydı. Üçüncü kategorideki evlerin üst katında dört oda, bir orta sofa, bir mutfak, bir tuvalet ve alt katında ise dört oda, mutfak, tuvalet ve cüneyne bulunuyordu. Dördüncü kategori evler ile üçüncü tip yapılar arasındaki tek fark, sonrakinin alt katında dört yerine iki oda bulunmasıydı.⁷⁷⁰ Beşinci kategoride değerlendirilebilecek iki evden ilkinin, öncekinden 3, ikincisinin ise 5 oda fazlası vardı.

Tahmin edilebileceği gibi yapıların kiralanması sürecinde alınan muaccele ve müeccele değerleri, evlerin büyüklüğüyle doğru orantılıydı. Birinci sınıftaki evler 200 ila 250 kuruş, sonrakiler sırayla 251-300, 301-350, 351-500 ve 501-650 kuruş arasında değişen muaccele bedelleriyle kiralanmıştı. Aylık kira miktarını ifade eden müeccele bedelleri de muaccele değerlerine bağlı olarak 60 ila 180 akçe arasında değişiyordu.

Evliya Çelebi'nin Ortaköy yalılarında bahsederken andığı Şekercioğlu Yahudi yalısı, muhtemelen Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın vakıf haneleri içinde Şekercioğlu Yasef'in kiraladığı evdi. 1920 zira arsa üzerine kurulu iki katlı bu evin üst katında 6 oda, 1 mutfak, 1 sofa, 2 kenif; alt katında ise 5 oda, 1 mutfak, 1 sofa ve avlu bulunmaktaydı. Ortaköy'deki sıralı konutların en büyüğü olan bu hane, 18 Temmuz 1680'da 650 kuruş muaccele ve aylık 6 akçe müeccele karşılığında Şekerçioğlu Yasef adlı Yahudi'ye kiralanmıştı.⁷⁷¹

İlk icareteyn kontratlarına bakıldığında söz konusu yirmi adet sıralı yapının on altısının, çoğunluğu Yahudilerden oluşan gayrimüslim kişilerce kiralandığı görülmektedir. Sadece dört hane Müslümanlar tarafından ve muhtemelen de yatırım amaçlı kiralanmıştı. Bunlardan kardeş olan Cemaleddin ve Mehmed efendiler, vakıftan kiraladıkları evleri 15 gün sonra Arutin veledi Toros'a, iki ev kiralayan Solakzade Ahmed Ağa ise 14 gün sonra birini Haçador veledi Asvadır'a, diğerini ise Hoseb veledi Sefer'e ferağ etmişti. Böylece ikincil kontratlarla 1681 yılının sonunda, yalılar da dâhil olmak üzere Ortaköy'de vakfa ait tüm taşınmazların kiracıları gayrimüslimler olmuştu.

⁷⁷⁰ Ev. HMH.d 385, s. 91-102 ve 20 Ra 1092/9 Nisan 1681 tarihli vakfiye, 641: 88/9.

⁷⁷¹ Bu hane yaklaşık bir asır sonra dahi hâlâ "Şekercioğlu hanesi" adıyla anılıyordu. Şekercioğlu Hanesi'nin 1796 senesindeki kiracısı, Yasef'in dördüncü kuşaktan torunu İsrail veledi Musa idi. TKIBM, TMSK, d. 719, s. 270.

Bu açıdan Ortaköy, vakfın İstanbul'da bulunan tüm taşınmazları arasında en yüksek gayrimüslim kiracı oranıyla dikkat çeker.⁷⁷²

Ortaköy evlerinin planları, Hocapaşa ve Eyüp toplu konutlarından oldukça farklıdır. Her şeyden önce Hocapaşa ve Eyüp toplu konutları dar gelirli belirli gruba yönelik, temel ihtiyaçlar göz önüne alınarak inşa edilmişti. Bu sebeple bu yapılarda mutfak, kiler, büyük sofalar ve fazlaca yaşam alanına olanak veren odalar ikinci planda kalmıştı. Ayrıca, büyük bir maliyet artışına neden olan su sorunu sokaklar içinde yaptırılan umumi çeşmelerle çözülmüştü. Oysa Ortaköy toplu konutları tüm ihtiyaçlara cevap verebilecek şekilde planlanmıştı. Su kuyusu, genişçe bir bahçe, mutfak, tuvalet ve en az dört oda ile bir sofa buradaki evlerin standart özelliklerindendi.

Her şeyden önce Ortaköy evleri birer “oda” değil, tam aksine “menzil” ya da “hane” olarak tanımlanıyordu. Bu açıdan onları belirli amaca yönelik inşa edilen yapılarla değil, doğrudan “menzil” olarak inşa edilen konutlarla kıyaslamak daha doğru olur. Süleymaniye semtinde yer alan Kepenekçi Sinan Efendi veya Hoca Hamza mahallelerinde “menzil” olarak inşa edilen yirmi altı evle kıyaslandığında Ortaköy evleri, yapı üslubu ve yaşam alanları bakımından daha zengin nitelikliydi. Bu konutlar yapı üslubu bakımından 17. yüzyılın klasik Osmanlı evlerine benziyordu.

Müslümanlar ile gayrimüslimlerin barınma kalıpları arasında gözlemlenen temel fark, çoğunlukla Müslümanlar tarafından kullanılan Suriçi'nin müstemilatlı evlerinin dâhiliye ve hariciye şeklinde bölümlenmesiydi. 17. yüzyılın Suriçi evleriyle Ortaköy evleri arasında yapılan karşılaştırmada ortaya çıkan dikkat çekici bir diğer sonuç evlerin fiyatlarında ortaya çıkar. Muaccelle bedelleri, evlerin değerlerini belirleyen önemli bir araçtır. Buradan hareketle çok yaşam alanlı Ortaköy evlerinin Suriçi evlerine kıyasla yaklaşık üçte bir oranında daha ucuz olduğu sonucu çıkıyor. Fiyat farkı merkez-periferi ilişkisiyle açıklanabilir. Son tahlilde 17. yüzyılın sonlarında Ortaköy, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın yatırımlarıyla önemli bir gelişme kaydetmiş olsa da hâlâ Suriçi ve Galata'nın periferisinde, bir kıyı kasabası görünümündeydi.

Çalışmanın bu bölümünde Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın İstanbul'da vakıf yoluyla meydana getirdiği kentsel ve ekonomik dönüşümlerin belirli tasnifler kapsamında tüm

⁷⁷² Ortaköy'deki gayrimüslim kiracı yoğunluğu taşınmazları takip edebildiğimiz 19. yüzyılın ortalarına kadar devam etmiştir. TMSK,d. 719, 720 ve 710.

yönleriyle ele alınması amaçlandı. Bu aşamada vakfın kentsel organizasyonuna yönelik yatırım maliyetleri, vakıf yapıların yeniden inşa ve reorganizasyon süreci ve nihayet işletme yöntemleriyle birlikte tarihi süreçte yapılarda gözlemlenen dönüşümlerin üç aşamalı olarak incelenmiş olması dikkatli okuyucuların gözünden kaçmamıştır. Vakıf araştırmalarında ilk kez tecrübe edilen üç aşamalı bu yöntem, vakıfların kentsel gelişmelere paralel ortaya çıkan yatırım stratejileri ve araçlarının yatırım maliyetleriyle birlikte ortaya çıkarılmasına olanak vermiştir.

Burada her şeyden önce Merzifonlu gibi büyük vakıfların yatırım tercihlerinin “sınırlı” bir öncelik olduğu anlaşılmaktadır. Büyük vakıfların öncelikleri ve tercihleri doğrudan kentin ihtiyaçları ve öncelikleri doğrultusunda gelişmiştir. Galata, Yedikule, HocaPaşa ve Süleymaniye’de gerçekleştirilen büyük dönüşümlerde kendini çok daha yoğun hissettiren bu değerlendirmede, devlet telkininin nerede bittiği veya vakıf kurucusunun kişisel tercihlerinin nerede başladığını tespit etmek oldukça zordur. Tam da bu noktada İstanbul’da gerçekleştirdiği büyük kentsel dönüşümler ve idari karar ve eylemlerinden ötürü Merzifonlu Kara Mustafa Paşa’yı, vakıf kurucundan öte “devletin” bizatihi kendisi şeklinde telakki etmek gerekir.

1660 büyük İstanbul yangınları, tesirleri onlarca yıl süren büyük yıkımlarla sonuçlanmıştır. Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı’nın İstanbul’da vakıf kurduğu tüm semtler ve yatırım alanlarında yangının izlerini görmek mümkündür. Devlet destekli büyük çaplı istimlak hareketleriyle desteklenen tüm vakıf yatırımları, bir yönüyle yangının izlerini silmeye yönelik geniş kapsamlı bir yenileme hareketidir.

Bütün olumsuzluklara rağmen tamamen yeniden inşa edilen Yedikule kesimhane bölgesinin fetihten 17. yüzyılın sonlarına kadar İstanbul’un kasaplık et tedarikinin ve bu iş koluna bağlı olarak gelişen deri işletmeciliğinin, aydınlatma ve bazı mamullerin muhafazasında kullanılan mum imalat atölyelerinin, boyahane ve sabunhanelerin en büyük tedarik merkezi olduğunda kuşku yoktur. Hakeza idari, ticari, dini ve sosyal bir dizi tesisle donatılarak Azapkapı’dan Kurşunlu Mahzen’e kadar büyük ölçüde yeniden inşa edilen Galata Limanı, yüzyılın sonlarında ulusal ve uluslararası ticaretin kalbinin attığı İstanbul’un en canlı limanıdır.

Eyüp sahili, *Lale Devri* olarak tasvir edilen dönemden çok daha önce saray çevresi ve ileri gelen devlet adamlarına ait sahil sarayları ve yalı köşkleriyle donatılmış bir

görüntüye sahiptir. Öte yandan Ortaköy, temiz havası ve sahil yalılarıyla, Haliç kıyısındakiyalılara alternatif yeni bir yerleşim bölgesine dönüşmenin arifesindedir.

Bunların yanı sıra 17. yüzyılın ikinci yarısında tutulan çeşitli kayıtlardan hareketle İstanbul'daki konut kalıplarını, fiziki özelliklerini, fiyat ve kiralarını tarif etmeye ve bazıları için yüzyıllar içinde meydana gelen değişikliklere işaret etmeye çalıştık. Çıkarılan ilk sonuç, İstanbul'un konut ihtiyacının yüzyılın ikinci yarısında önemli seviyede arttığıdır. Konut talebinin artması şaşırtıcı veya tesadüfi değildir. Hiç şüphesiz bunda Köprülü döneminin istikrarlı politikalarının sağladığı güvenli ortamın tüketim ve harcama alışkanlarında meydana getirdiği bir dizi değişimlerin yanı sıra 1660 büyük İstanbul ve Galata yangınları belirleyici olmuştur. Bu sebeplerle hızla artan konut ihtiyacını karşılayabilmek adına başlatılan Hocapaşa toplu konut projesi, Osmanlı'nın ilk toplu konut proje örneği olarak görülebilir. Hemen yanındaki Hocapaşa Hanı'nın ise saraya yakınlığı sebebiyle ileri gelen bazı bürokratlar arasında büro tipi ofislere yönelik kiralamalarda oldukça rağbet gördüğü de bilinmektedir.

İstanbul'da onlarca farklı ticaret, sanayi ve zanaat kolunun faaliyetlerini yürüttüğü hizmet binaları vakıf yoluyla meydana gelmiş olsa da Merzifonlu Vakfı, hiçbir dönemde işletmeci kimliğiyle ön plana çıkmamıştır. Bu organizasyon içinde vakıf kurumları ihtiyaç duyulan tüm enfastrüktür ve üst yapıların inşasından sorumlu, yatırımcı ve mülk sahibi kimliğiyle ön plana çıkmıştır.

17. yüzyılın sonlarında vakıf gayrimenkullerinin işletilmesinde icareteyen denilen çifte kiralama yönteminin en yaygın usul olduğu ortaya çıkmaktadır. Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, daha hayatta iken yüzlerce vakıf taşınmazını bu yöntemle kiraya vermiştir. İstanbul'un sürekli artan gayrimenkul ihtiyacı, bu nitelikteki vakıf gayrimenkullerine talebi arttırıyor olmalıydı. Hiçbiri işletmeci olmamakla beraber vakıf gayrimenkullerine en yüksek talep askeri gruptan gelmişti. Birçoğu kısa bir zaman sonra alt kontratlarla üçüncü kişilere devredildiğine göre, bu yöntemle kazanılan edinimlerin paralı askeriler arasında oldukça popüler bir yatırım aracı olduğu düşünülebilir. Bu kayıtlar ışığında 17. yüzyılın İstanbul'unda askeri olarak tanımlanan insanların, genel eğilime uygun olarak şehirdeki en pahalı konutlara ve dükkânlara sahip oldukları rahatlıkla söylenebilir. Merzifonlu Kara Mustafa Paşa gibi güçlü bir kapı, kentte ihaleye çıkan ev, dükkân, gümrük, salhane gibi gayrimenkul ihalelerinden

yakından haberdar olmayı ve ihalelerin “seçkin” bir zümre arasında paylaşılmasını garanti ediyordu. Özelde İstanbul’un genel anlamda ise tüm Osmanlı kent ve yerleşimlerinin demografik yapısı ve kentsel gelişimi böylece şekillenmeye devam etmekteydi.

IV. BÖLÜM

İKTİSADİ VE MALİ YAPI

Osmanlı sultanları ve hanedana mensup aile bireyleri ile yönetici üst sınıfa mensup kişilerin kurdukları *merkezi vakıflar*, imparatorluğun onlarca farklı şehrine dağılmış çok değişik türde kaynaklardan beslenen ve devasa meblağlara varan bütçelere sahipti. Bu vakıflar Osmanlı coğrafyasına yayılmış çok sayıdaki vakıf köylerinden, çiftliklerden, han, bedesten, hamam, dükkân ve kapanlardan elde edilen gelirleri yönetim merkezine aktarmakta ve buradan önce kent merkezine, sonra merkezden dışarıya doğru altyapı ve imar faaliyetleri, sağlık ve sosyal güvenlik hizmetleri, istihdam hizmetlerine ilişkin harcamalarla yeniden dağıtımına tabi tutmaktaydılar. Bu açıdan yürüttükleri kamusal hizmetlerle devletin cari harcamalarının önemli bir bölümünü finanse eden, yerel ekonomiyi, ulusal ve uluslararası ticaret sektörünü destekleyen merkezi vakıfların her birini büyük bir iktisadi kurum olarak ele almak gerekir. İktisadi yapıların üretkenliği, verimliliği, başarısı veya tam tersi gelişmeler hiç şüphesiz sıkı denetlenmiş kurumsal bütçelerinden takip edilebilir. Konuya bu açıdan bakıldığında vakıf kurumlarının Osmanlı İmparatorluğu'nda en zengin ve en uzun süreli kurumsal sürekliliğe sahip bütçeleri yönettikleri görülür. Dolayısıyla söz konusu bilançolar vakfın faaliyet alanında gerçekleştirilen kamusal hizmetlerin türü, kalitesi ile gelir ve gider kalemlerinde meydana gelen farklılaşmalarda zamanla ortaya çıkan değişimlerin tespiti ve ölçülmesinin yanı sıra vakıf müessesesinin faaliyet gösterdiği toplumsal yapının sosyal ve ekonomik sahada meydana gelen uzun süreli değişimlerin mukayeseli, kantitatif bir analizinin yapılabileceği tarih araştırmaları için de zengin bir malzeme olma özelliği taşır.⁷⁷³

Vakıf muhasebe defterleri; müşaherat defteri, müsakkafat defteri, mukataa defteri, vazifehoran defteri, fodelahoran defteri gibi ayrıntılı müfredat defterlerinden derlenen verilerin bir araya getirilmesiyle oluşturulmuştur. Bu defterler kapsadığı mali yıl içerisinde vakfın kent merkezlerinden tahsil ettiği bütün kira gelirlerini, zirai tarımsal gelirlerini ve önceki yıllardan henüz tahsil edilememiş alacakları, peşin tahsilat ve borçlanmaları, aynî ve nakdî gider kalemlerini, maaş ve ücret ödemelerini, bakım-

⁷⁷³ Pantık, *Atik Valide Sultan Külliyesi (1686-1727)*, s. 55; Tevfik Güran, *Ekonomik ve Mali Yönleriyle Vakıflar: Süleymaniye ve Şehzade Süleyman Paşa Vakıfları*, Kitapevi Yayınları, İstanbul 2006, s. 11.

onarım ve inşaat masraflarını, imaret kileri için yapılan bütün malzeme giderlerini, mutfak harcamalarını, borçlanma ve faiz ödemeleri gibi çok değişik türdeki diğer bütün masrafları standart hale gelmiş bir muhasebe tekniği içerisinde düzenlenmiş defterlerdi.⁷⁷⁴

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı'nın kurulduğu tarihten 20. yüzyılın ilk yıllarına kadar geçen süreçte vakfa ait tespit edilebilen yüz elliden fazla muhasebe defteri sayesinde vakfın yaklaşık 250 yıllık süreçteki mali yapısına, iktisadi dönüşüm ve kırılma noktalarına tanıklık edilebilmektedir. Merzifonlu Vakfı'nın muhasebe defterleri İstanbul, Edirne, İzmir, Halep, Cidde, Çorum, Kayseri, Amasya ve Bursa gibi farklı şehirlerdeki vakıf mülklerinden elde edilen gelir ve gideri içermektedir. Bu kadar geniş bir coğrafyada çok farklı alanlardaki gelir ve giderleri ihtiva eden vakıf muhasebeleri sistemli verilere dönüştürerek tablolar halinde sunulmuştur. Böylece bütçeleri doğrudan etkileyen olası gelir kayıpları veya bütçe fazlası verilerini Osmanlı mali tarihinin

⁷⁷⁴ Vakıf muhasebe defterleri, içerdikleri konular ve bu defterler baz alınarak hazırlanmış bazı çalışmalar için bk. Ö. L. Barkan, "Şehirlerin Teşekkül ve İnkişaf Tarihi Bakımından Osmanlı İmparatorluğunda İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. XXIII, s. 1-2, (1962-1963), s. 239-296; "Edirne ve Civarındaki Bazı İmaret Tesislerinin Yıllık Muhasebe Bilançoları", *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, c. I, s. 2, (1964), s.235-377.; "Süleymaniye Camii ve İmareti Tesislerine Ait Yıllık Bir Muhasebe Bilançosu 993-994/1585-1586", *Vakıflar Dergisi*, c. IX, (1971), s. 109-161.; "Fatih Camii ve İmareti Tesislerinin 1489-1490 Yıllarına Ait Muhasebe Bilançoları", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. XXIII, s. 1-2, (1962-63); Suraiya Faroqhi, "Vakıf Administration in Sixteenth Century Konya: The Zaviye of Sadreddin-i Konevi", *Journal of the Economic and the Social History of the Orient*, XVII/2, 1974, s. 145-172; Kayhan Orbay, "Structure and the Content of the Waqf Account Books as Sources for Ottoman Economic and Institutional History", *Turcica*, Revue D'Etudes Turques, c. XXXIX, s. 3-48; Orbay, *Economic Development of the Imperial Waqfs: A Study in the Institutional and Local Economic History in the Transformation Period*, Yayınlanmamış Doktora tezi, Viyana 2006; Orbay, *The Financial Administration of an Imperial Waqf in an Age of Crisis: A Case Study of Bâyezid II's Waqf in Amasya (1594-1657)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, Bilkent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2001; Orbay, "Gazi Süleyman Paşa Vakfı'nın Mali Tarihi ve 17. Yüzyılda Trakya Tarımsal Ekonomisi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. XXX, s. 49, (2011), s.145-181.; Orbay, "Bursa'da Sultan II. Murad Vakfı'nın Mali Tarihi (1608-1641)", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. LXI, s. 2, (2011), s. 293-322; Orbay, "The Waqf of Saruca Pasha in Gallipoli and Agricultural Economy in 17th Century Thrace", *OTAM*, s. 27, (2010), s.143-165.; Orbay, "16. Ve 17. Yüzyıllarda Bursa Ekonomisi: Sultan Çelebi Mehmed Yeşil İmaret'inin Mali Tarihi (1553-1650)", *OTAM*, s. 22, (2007), s.125-158.; Orbay, "Vakıfların Bazı Arşiv Kaynakları; Vakfiyeler, Şeriye Sicilleri, Mühimmeler, Tahrir Defterleri ve Vakıf Muhasebe Defterleri", *Vakıflar Dergisi*, c. XXIX, (2007), s. 27-41; Kayhan Orbay, "Vergi Kayıtları, Mahsul Miktarları ve Fiyatlar: Vakıfların Rüsûm, A'şâr-ı Hubûbât ve Fürûht-ı Hubûbât Defterleri", *OTAM*, s. 30, (2011), s. 129-144; Salih Pay, *Bursa İvaz Paşa Külliyesi*, Yayınlanmamış Doktora tezi, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 1996; Ramazan Pantık, "Atik Valide Sultan Vakfı Örneğinde Vakıfların Yeniden-Dağıtımçı Fonksiyonu", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu*, IX, 11-13 Kasım 2016 Bildiriler, Cilt 1, Üsküdar Belediyesi, İstanbul 2016, s. 303-330; Pantık, *Atik Vâlide Sultan Külliyesi (1686-1727)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Ankara 2014.

dinamikleriyle karşılaştırmak ve daha önemlisi yeni yorumlar ve değerlendirmelere ulaşmak mümkün olacaktır. Bu yönüyle muhasebe kayıtları salt vakfa özel tekil olgular barındırmaz. Hiç şüphesiz Osmanlı ekonomisinin kurumsal yansımalarına sürekliliği ve yaygınlığıyla en sağlıklı biçimde vakıf bilançoları üzerinden rasyonel olarak nüfuz edilebilir.

Elimizdeki muhasebe kayıtları aynı dönemin farklı kentlerinin öne çıkan ekonomik, kültürel ve toplumsal dinamiklerine ışık tutmasının yanı sıra kentlerin gelişimini doğrudan biçimlendiren dramatik doğa olaylarının gözlemlenmesine de olanak verir. Bu yönüyle İstanbul'da ortaya çıkan bir yangının etki alanlarını, İzmir'i vuran bir depremi, Kayseri'yi kasıp kavuran bir kuraklığı, Edirne'yi sular altında bırakan bir taşkını, Çorum'un ticaret bölgesini küle çeviren deprem ve yangını eş zamanlı takip edebilme fırsatı sunar. Kayıtların sürekliliği zamanla değişen ve etkinliği artan ticaret yollarının, yeni canlanan bir limanın veya eski canlılığını kaybeden bir zanaat ve iş kolunun, eskisi kadar rağbet görmeyen ve bu sebeple de tedricen arka plana itilmeye mahkûm edilen asırlık ticari yapı türlerinin izlenebilmesine ve geçirdikleri değişimlerin gözlemlenebilmesine olanak verir.

Öte yandan vakıf muhasebelerinden Osmanlı merkezi yönetiminin idari pratikleri hakkında da ipuçları bulmak mümkündür. Sultan III. Osman (1754-1757) III. Mustafa (1757-1774) ve I. Abdülhamid (1774-1789) dönemlerindeki idari zafiyetin vakıflara yansımaları iyi denetlenmeyen ve verimli işletilmeyen mukataalar ile düzenli tutulmayan muhasebeler şeklinde tezahür ederken, III. Selim'in ıslahatçı ve merkeziyetçi politikalarının etkisini o dönem izlenen personel stratejisi, gelir ve giderlerin denetim ve kontrolünde alınan alternatif tedbirler ve zapt edilen vakıf yönetimlerine kadar her alanda görmek ve hissetmek mümkündür. Bunların yanı sıra bürokraside güçlü bir hamiye sahip olmanın getirdiği ayrıcalıkların kısa sürede nasıl meyve vermiş olduğu da takip edilebilmektedir.

Vakıf borçlanmaları sanayi çağı öncesi Osmanlı'daki en yaygın ve en büyük kurumsal borçlanmalardır. Muhasebe kayıtları büyük vakıfların borçlanmalarının gerçekleştirilme pratiklerini ve borçlanma stratejilerini anlamaya olanak verirken, diğer taraftan bu vakıfların sarraflarla kurdukları bağların derecesini ve önemini anlamaya ve sarrafların mali güçlerinin arka planına dair yeni bulgulara ulaşmaya imkân tanır. Öte yandan

iktisat tarihinin en temel göstergelerinden olan istihdam, fiyat ve ücret gibi temel parametrelere dair de sistemli veriler sunar.

Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik döneminde ve bu dönemin idari ve yönetim tarzının hâlen geçerli olduğu 1770'li senelere kadar vakıf muhasebe defterleri temelde gelirler (*ani'l-mahsûlât*) ve giderler (*vuzi'a min zâlike*) başlığı altında iki bölümden oluşur.⁷⁷⁵ Evvelki yıllardan devreden bakiyeler ve cari yıl gelirinden henüz tahsis edilememiş veya kapatılamamış borçlar gelirlerden hemen önce ayrıca belirtilir. Gelirler bölümü kentsel gayrimenkul kiralardan, mukataa birimlerinden elde edilen zirai gelirlerden ve cari yıl içerisinde boşalan vakıf dükkânlarından elde edilen mahlûl muaccesinden meydana gelmektedir. Personel maaş ödemeleriyle başlayan giderler bölümü ise sırasıyla Mekke, Medine ve Kudüs'e gönderilen sürre ödemeleri, çeşitli vakıflardan kiralanmış arsalar için yapılan mukataa-i zemin ödemeleri; külliye, medrese, cami, mescit gibi yapıların aydınlatma, bakım ve onarım, ısınma gibi giderleri ile buralarda sunulan hizmetlerin gereği olarak ihtiyaç duyulan eğitim, barınma, elbise yardımı, yemek yardımı gibi çok değişik türlerde harcamaların olduğu çeşitli masraf kalemlerinden oluşmaktadır.

Klasik defter formatından ilk sapma 1770 yılında, personel harcamaları başta olmak üzere bazı kayıtların toplu halde kaydedilmesiyle ortaya çıkar. Bu gelenek Evkaf Nezareti'nin kurulmasından 19. yüzyılın ikinci çeyreğine kadar devam etmiş, Tanzimat Dönemi'yle birlikte yerini vakıf mütevellisinin ve Nezaretin aynı defterde muhasebelerinin ayrı tutulduğu çoklu muhasebelere bırakmıştır. Asırlardır kullanılan ve denetim ile kontrole çok daha uygun olduğunu düşündüğümüz klasik muhasebe tekniği, 1863 tarihli Evkaf Nizamnamesi'nin on birinci maddesinde yapılan düzenlemeyle formel olarak terk edilmiştir.⁷⁷⁶ Bazı araştırmacıların *merdiven yöntemi* olarak adlandırdığı,⁷⁷⁷ esası tüm gelir ve giderlerin alt alta toplanması yöntemine dayanan klasik muhasebe tekniğinin yerini 1863'te Nezaret tarafından hazırlanan kayıtların

⁷⁷⁵ Muhasebe defterlerinin nitelikleri, kapsamı ve formasyonu hakkında daha detaylı bilgi için bakz.; Pantık, *a.g.tez*, s. 55-59.

⁷⁷⁶ Düstur I/II, Matbaa-i Amire, 1289, s. 146-169.

⁷⁷⁷ Cemal Elitaş-Oktay Güvemli vd., *Accounting Method Used By Ottomans For 500 Years: Stairs (Merdiban) Method*, T.C. Maliye Bakanlığı Yayınları, Ankara 2008; Oktay Güvemli, *Türk Devletleri Muhasebe Tarihi*, II, Avcıol Basım Yayın, İstanbul 1998, s. 231-239.

standartlaştırılmış koçanlı muhasebe defterlerine işlenmesi usulüne dayalı yeni bir muhasebe tekniği olarak *çift yanlı kayıt yöntemi* almıştır.⁷⁷⁸

Muhasebe defterlerinde, masraflı tamiratlar ve büyük meblağlara varan borç ödemeleri gibi yüksek harcamalarda yer yer akçenin yanında kuruş para da kullanılmış olsa da vakıf bütçeleri H.1215/M.1800 yılına kadar gümüş akçe para birimiyle tutulmuştur. H.1218/M.1803 yılı bütçesiyle beraber bütünüyle “kuruş” para birimine geçilmiştir.⁷⁷⁹ Aradan geçen bir asırdan uzun zaman diliminde 1 kuruş=120 akçe sabit kuru benimsenmiştir.

Osmanlı’da modern anlamda ilk bütçe Tanzimat’la gelmiştir. Tanzimat Dönemi’ne kadar hazinenin ve dolayısıyla vakıfların gelir ve giderlerini gösteren muhasebe defterleri gerçek manada önceden hazırlanmış, öngörülmuş gelir ve harcamaları ifade etmez. Bu defterler kapsadığı muhasebe döneminde önce fiilen vakıfların kasasına giren gelirlerin ve daha sonra yapılan harcamaların gelirlerden düşülerek fazlalıkların veya açıkların alt alta kaydedildiği son envanter ya da yıl sonu kesin hesap cetvelleri niteliğindedir.⁷⁸⁰ Bu yönüyle bir senelik tüm geliri ve gideri göstermesi bakımından muhasebe defterlerinden kısaca bütçe ya da bilanço olarak bahsedilmesinde de herhangi bir sakınca görülmez.

Vakıf muhasebe defterleri temelde gelirler ve giderler olmak üzere iki ana başlık üzerine kurulmuştur. Merkezi büyük vakıfların bilançoları incelendiğinde bu vakıf grubunun kaynaklarının kentsel ve zirai gelirler olarak iki başlıkta incelenmesi mümkündür. Sıradan insanların kurduğu vakıflardan farklı olarak merkezi denetime tabi olan sultan ve paşa vakıfları, yürüttükleri kamusal hizmetler sebebiyle imparatorluğun farklı kentlerinde konumlandırılmış çok sayıda miriye ait kaynakların transfer edilmesiyle doğrudan destekleniyordu. Devlet kamusal faaliyet yürüten büyük vakıflara

⁷⁷⁸ Osmanlı merkez maliyesinde çift yanlı kayıt yöntemiyle tutulan ilk bütçenin 1882 yılı bütçesi olduğu belirtilir. Yakup Akkuş, “Osmanlı Devlet ve Vilayet Bütçeleri (1840-1913) Nasıl Okunmalıdır?”, *ODTÜ Gelişme Dergisi/Selim İlkin ve İlhan Tekeli’ye Armağan*, Cilt 40, Sayı 2, Ağustos 2013, s. 151. Ancak vakıf muhasebe defterlerine bakıldığında 1870’li yıllardan itibaren bu metodun cari olduğu anlaşılmaktadır. VGMA, d. 1828.

⁷⁷⁹ Esasında gelir ve giderleri oluşturan kaynaklar 1799 yılından itibaren kuruş kuruyla tutulmaya başlanmıştır. Ancak muhtemelen geçişte yaşanacak olası hesap hatalarını önlemek için irad ve masraf kalemleri kuruşla, ana gelir ve gider toplamı ile bütçe fazlası ise 1803 senesine kadar akçe ile tutulmaya devam edilmiştir. Ev.HMH.d 7523; 7777.

⁷⁸⁰ Halil Sahillioğlu, “Sıvış Yılı Buhranları”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt 27, Sayı 1-2, 1967, s. 79-80 (75-111)

büyük mukataa birimleri tahsis ederek destek olurken, karşılığında sisteme bireysel bağışta bulunacak olan kişiden de büyük özveriler bekliyordu. Bazıları muazzam meblağlara varan yatırım yapmalarına rağmen haneden üyeleri bağışa zorlanamazdı. Öte yandan kamusal faaliyet yürüten tüm Osmanlı merkezi bürokrasi üyelerince kurulan vakıflarda zirai gelir bağlamında bir mukataa biriminin tahsisi ancak kişinin sisteme yaptığı toplumun farklı ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik “kentsel” ve “kamusal” nitelikteki ön yatırımlarından sonra mümkün olabilmekteydi. Bu uygulama büyük merkezi vakıflarda kentsel ve tarımsal olmak üzere iki farklı gelir biriminin ortaya çıkmasıyla sonuçlanmıştır.

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı I. Dünya Savaşı'na kadar bina nitelikli kentsel kaynaklar ile tarımsal kaynaklarını büyük ölçüde muhafaza ederek kurumsal etkinliğini sürdürebilen nadir ve şanslı vakıflardan biri olmuştur ki vakfin 17. yüzyılın sonlarından 20. yüzyılın başlarına kadar yaklaşık 220 senelik bir zaman aralığını kapsayan vakıf muhasebe defterleri, vakfin kurumsal ve iktisadi etkinliğini aydınlatacaktır.

4.1. MERZİFONLU KARA MUSTAFA PAŞA VAKFI'NIN GELİR KAYNAKLARI: KENTSEL GELİRLER

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, 1665'ten 1683 senesine kadar imparatorluğun farklı kentlerinde vakıflar kurdu. Vakıf kurulan kentlerin, dönemin bölgesel ve uluslararası ticaret merkezleri olarak ön planda olan şehirleri arasından seçilmiş olmasına özen gösterildiği anlaşılmaktadır. İstanbul, İzmir, Halep, Edirne, Merzifon, Bursa/Mudanya, Çorum, Kayseri/İncesu, Kamaniçe ve Cidde Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı'nın yatırım yaptığı, kentsel gelir elde edilen şehirlerdi. Ticari ve siyasi özelliklerinin yanı sıra bazı kentlerin askeri ve jeopolitik konumları daha belirleyici olmuştur denilebilir. Ancak gerekçe ne olursa olsun farklı kentlerdeki yatırımlar tarihi süreçte Merzifonlu Vakfı'nın mali sürekliliğinin teminatı olarak görülebilir.

4.1.1. İzmir

17. yüzyıla kadar kendi kendine yeten küçük bir sahil kasabası görünümündeki İzmir, özellikle yüzyılın ikinci yarısından itibaren büyük ve sürekli bir gelişme göstererek geniş hinterlandının sağladığı ayrıcalıklarla beraber kısa sürede bölgesel ve uluslararası

transit ticaretin merkezi haline gelmiştir.⁷⁸¹ İran ipek ticaretinin Halep'ten tedricen İzmir'e kayması ve uzayan Girit kuşatmasıyla birlikte 17. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlılar gelecek vaat eden bu kentin ticari ve stratejik potansiyelini gerçek manada kavramış görünmektedir. Osmanlı yöneticileri, özellikle Köprülü ailesinden vezirler, kentin artan ekonomik ve stratejik önemini farkında olarak gelişen pazardan devletin payını artırmak istiyorlardı. İzmir Limanı'ndaki kaçak ticaretin kontrolü ve onun uluslararası ekonomiye entegrasyonuna yönelik fiziki yatırımlar ile adli ve idari düzenlemeler ivedilikle ele alınması gereken konulardı.

Köprülü Mehmed Paşa (1656-61) İzmir Körfezi'nin kontrolünü sağlama almak adına 1659'da Sancakburnu'na bir kale inşa ettirmiştir. Tavernier'nin anlatıma göre Sancakburnu Kalesi, 1656'da Osmanlı-Venedik savaşlarında Osmanlı filolarının yenilmesi sonrasında Köprülü'nün ısrarı üzerine inşa edilmiştir. Köprülü, donanmayı yeniden inşa etme aşamasında vakit kazanmak için İzmir Limanı'nda demirleyen İngiliz ve Hollanda gemilerini kiralamak istemiş, ancak gemi kaptanları bu isteği geri çevirerek limandan uzaklaşmışlardır.⁷⁸² Bu duruma çok sinirlenen sadrazam İzmir Limanı'nda kontrolü elinde tutabilmek için hemen kale inşaatına başlamıştır. İnşaa edilen kale sayesinde Osmanlılar deniz trafiğinin ve limanın kontrolünü sağlamış ve bu sayede İzmir'e gelen ticaret gemilerinin gümrük vergilerini ödemediği limandan ayrılmaları engellenmiştir.⁷⁸³ Yüzyılın sonlarında Tavernier'nin üçüncü seyahatindeki gözlemlerinde, İzmir Limanı artık bütünüyle kontrol altına alınmış, hem deniz hem de kara ticaretinde Avrupa'dan Asya'ya, Asya'dan Avrupa'ya giden malların toplandığı, Akdeniz'in en ünlü pazarına dönüşmüştür.⁷⁸⁴

17. yüzyılın ikinci yarısında İzmir'in devamlı surette gelişen iktisadi faaliyetlerine paralel olarak nüfusu da artış göstermiştir.⁷⁸⁵ Ne var ki kent artan ticari önemine rağmen henüz ticaret trafiğini karşılayacak han, gümrük, hamam, konut vb. fiziki yapılar

⁷⁸¹ Daniel Goffman, "İzmir: From Village to Colonial Port City", *The Ottoman City between East and West: Aleppo, Izmir and Istanbul*, Editör. Edhem Eldem, Daniel Goffman ve Bruce Masters, Cambridge University Press, Cambridge 1999, s. 79-135; Daniel Goffman, *Izmir and the Levantine World, 1550-1650*, University of Washington, Seattle 1990; Necmi Ülker, *The Rise Of İzmir, 1688-1740*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), University of Michigan, 1974.

⁷⁸² Jean-Baptiste Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, editör. Stefanos Yerasimos, Kitapyayinevi, İstanbul 2006, s. 113-114.

⁷⁸³ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, 9, s. 97-109.

⁷⁸⁴ *Tavernier Seyahatnamesi*, s. 113-114.

⁷⁸⁵ Mübahat S. Kütükoğlu, "İzmir", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 23, İstanbul 2001, s. 515-524.

bakımından hazırlıksızdı. Diğer taraftan kentte sürekli inkişaf gösteren nüfus karşısında en temel ihtiyaçlardan olan suya ulaşım oldukça zorlaşmıştı. Bunların yanı sıra Fransız, İngiliz, Hollandalı ve İtalyan ağırlıklı Avrupalı tüccarlar ve konsolosluk temsilcileri ile yerelde Türk, Yahudi, Ermeni ve Rumlar arasında kıyasıya devam eden ticaret savaşları sonucu artması muhtemel davalar için acilen müstakil bir mahkeme binasına ihtiyaç doğdu. Tüm bu gelişmeler kentte büyük çaplı imara yönelik yeni yatırımları zorunlu kılmıştır. Nitekim kenti 1678’de ziyaret eden Galland, eserinde çok sayıda resmî bina yapılmakta olan İzmir’in adeta bir inşaat alanına dönüştüğünü vurgular.⁷⁸⁶

Fazıl Ahmed Paşa, babasının izinden giderek sadrazamlığı esnasında (1661-1676) İzmir’de büyük ölçekli bir imar programı başlattı.⁷⁸⁷ Bir kısmı ölümünden sonra Merzifonlu Kara Mustafa Paşa tarafından tamamlanan yatırımlar arasında kentin ticari faaliyetlerini kontrol etmek üzere öncelikle 18 odalı, çok sayıda mahzen, ahır ve depoların yer aldığı büyük bir *gümrükhane* binası inşa edilmiştir. Gümrükhanenin limana açılan kapısında, Kasap Hızır ve Cami-i Atik mahallelerinde ve yer yer Frenkhane Sokağı’nı gören geniş alanda 44 odalı bir *bedesten*; biri 104, diğeri 35 odalı *Büyük Vezir Hanı* ile *Küçük Vezir Hanı* adında iki han yaptırılmıştır. Bunların yanı sıra çok sayıda dükkân, mahzen, konut ile bir *Yahudihane* ve iki şemhane inşa ettirilmiştir.⁷⁸⁸ Fazıl Ahmed Paşa’nın İzmir’in kentsel gelişimine en büyük katkılardan biri de vakıf yoluyla yeni bir su kemeri yaptırarak Buca ve Halkapınar ovalarından şehre getirdiği su olmuştur.⁷⁸⁹ Bu sayede şehir merkezinde yüzlerce konut ve ticari yapının su sorunu çözüme kavuşturulmuştur. Ayrıca kent merkezinde ortak kullanıma sunulan 54 çeşme yaptırılmıştır ki bu sayı bir Osmanlı devlet adamının tek seferde gerçekleştirdiği en büyük su yatırımdır.⁷⁹⁰ Merzifonlu Kara Mustafa Paşa’nın 1678’de

⁷⁸⁶ Galland, *Hatıralar*, s. 151.

⁷⁸⁷ Fazıl Ahmed Paşa’nın İzmir’deki vakıf inşaat yatırımlarının detayları için bkz., M. Fatih Çalışır, *A Virtuous Grand Vizier: Politics and Patronage in the Ottoman Empire during the Grand Vizierate of Fazıl Ahmed Pasha (1661-1676)*, Georgetown University, Yayınlanmamış Doktora tezi, Washington D.C. 2016, s. 115-118.

⁷⁸⁸ Merzifonlu Kara Mustafa Paşa’nın kendi vakfiyesinden 2 gün sonra tanzim ettirdiği Fazıl Ahmed Paşa’nın 25 Safer 1089/18 Nisan 1678 tarihli vakfiyesi, VGMA, 580: 140/78.

⁷⁸⁹ Çalışır, *A Virtuous Grand Vizier*, s. 117.

⁷⁹⁰ VGMA, 580: 140/78.

gerçekleştirdiği bir satın alım işleminde Fazıl Ahmed Paşa'nın İzmir'e getirttiği suyun miktarının 28 lüle, rayiç değerinin ise 5.600.000 akçe olduğu ortaya çıkmaktadır.⁷⁹¹

Köprülü ailesinin üçüncü üyesi Merzifonlu Kara Mustafa Paşa seleflerinin izinden giderek İzmir'in kentsel ve ticari gelişimine büyük yatırımlar yapmaya devam etmiştir. Mustafa Paşa'nın kentte gerçekleştirdiği vakıf yatırımları arasında iki han, bir hamam, bir mahkeme binası, bir *Yahudihane*, Frenk Sokağı'nda üç adet konsolosluk hanesi ve bir mescit ile çeşitli çeşmeler bulunmaktaydı. Belgelerde yer yer Arap Hanı veya Büyük Vezir Hanı adıyla da geçen *Cezayirli Han* iki katlı bir yapıydı ve iç avlusunda bir mescit inşa edilmişti. Kasap Hızır Mahallesi'nde Frenk Sokağı sınırları içinde bulunan ikinci han Fazıl Ahmed Paşa'nın hanına komşuydu ve *Küçük Han* veya *Vezir Hanı* ismiyle anılıyordu.⁷⁹² Kara Mustafa Paşa bu hanlardan ilkini Tirevi Hacı Hüseyin Çelebi'den 5.000 esedi kuruşa, sonrakini ise Rahime Hatun veresinden 3.500 kuruşa satın alarak genişletmişti.⁷⁹³ Tarihi Kemeraltı Caddesi'nde hâlâ ayakta olan ve kayıtlarda *Yeşil Direkli Hamam* adıyla anılan hamam başta olmak üzere mahkeme binası, konsolosluk binaları, onlarca dükkân ve mağaza Paşa tarafından müceddeden inşa edilmişti.

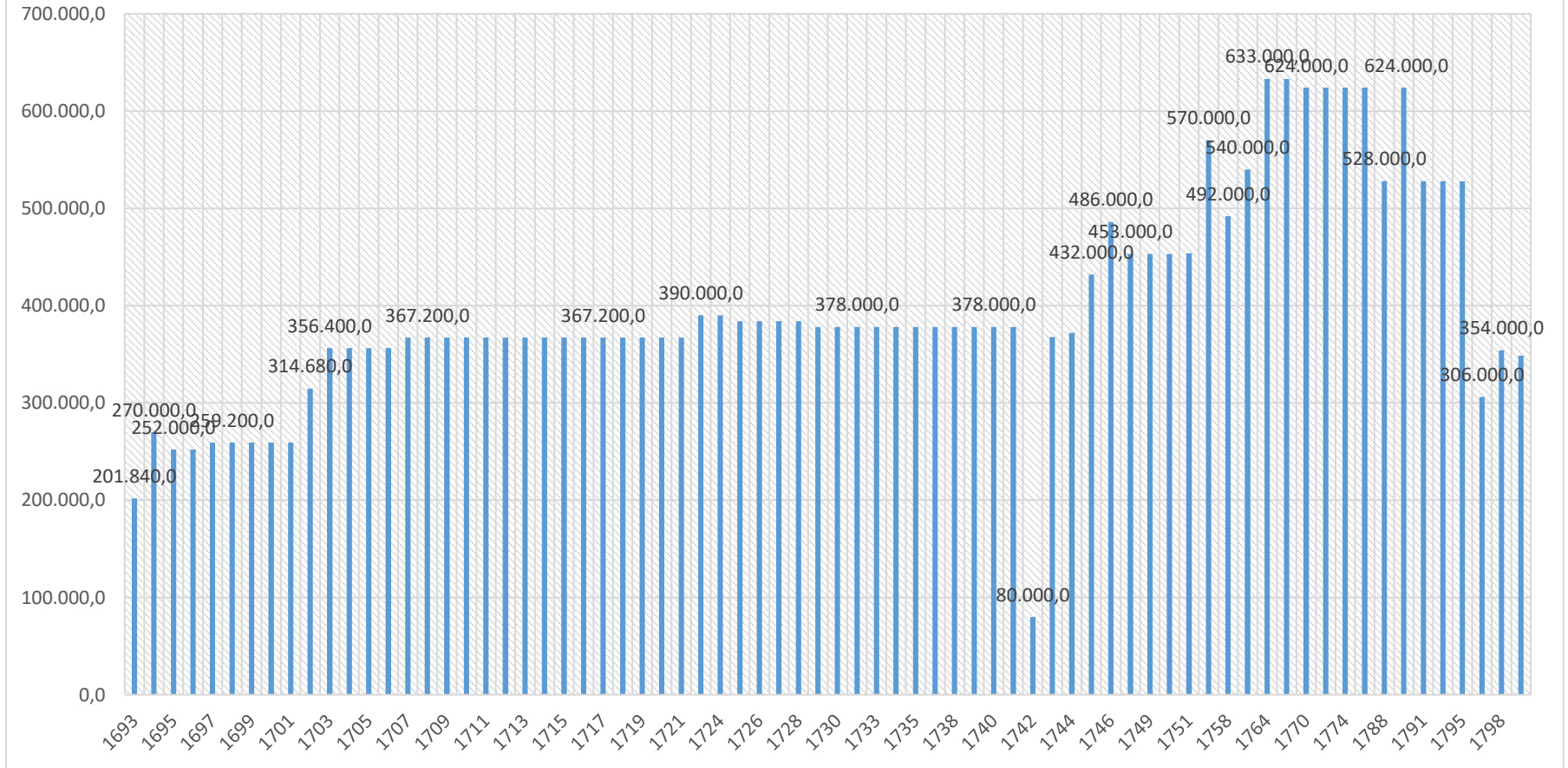
Grafik-1 ve 2, 1693-1912 yılları arasında Kara Mustafa Paşa Vakfı'nın İzmir gelirlerini gösterir. Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı'nın cari gelir bileşenleri içinde İzmir, toplam hasılatla %10 ila %20 arasında katkı sağlayan önemli bir gelir bölgesidir.

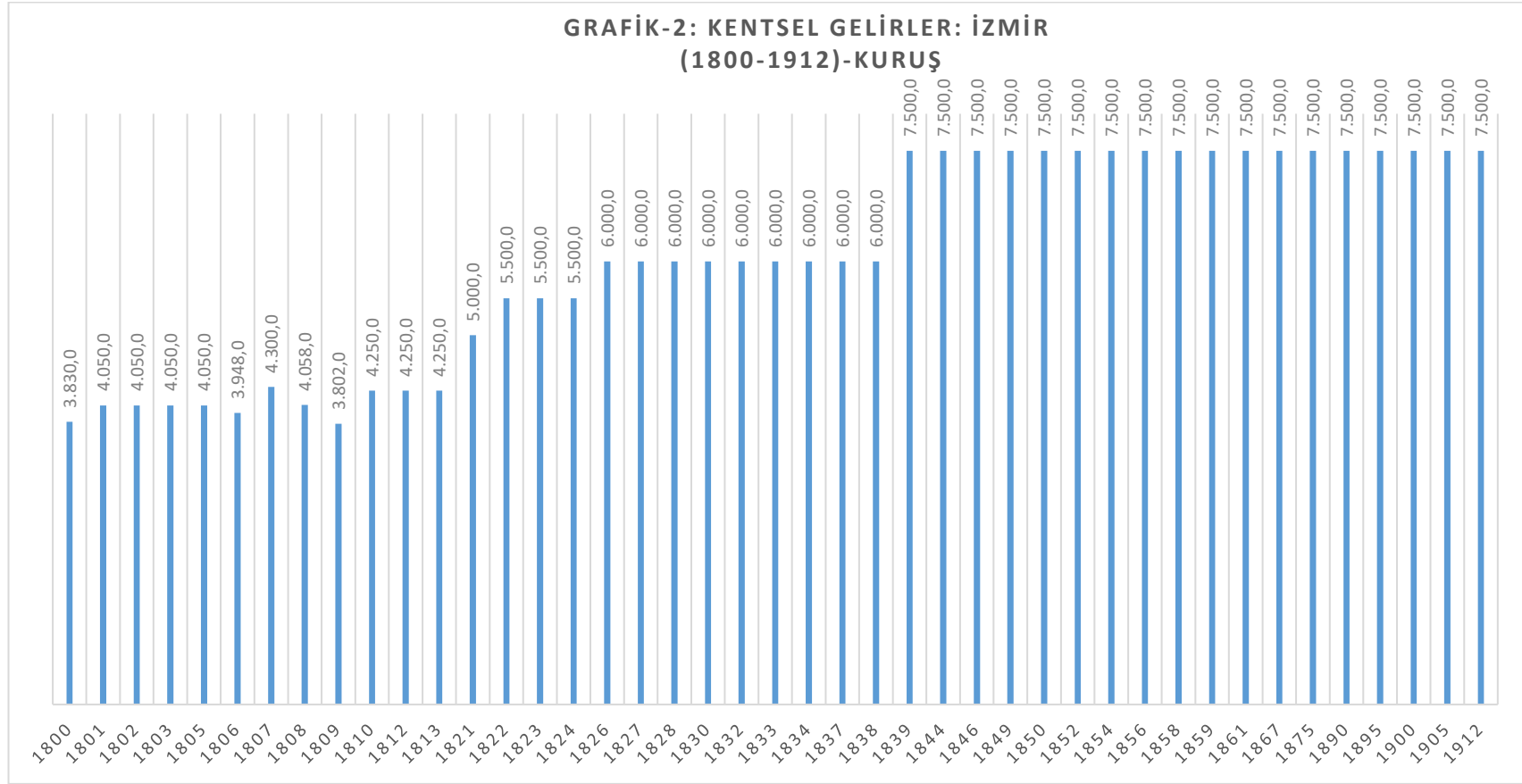
⁷⁹¹ VGMA, 641: 178/88 ve 179/89; KK, 108/34-35. Fazıl Ahmed Paşa'nın vakfiyesinin tescilinden 20 gün önce (5 Safer 1089/29 Mart 1678) düzenlenen söz konusu satış işlemi Kara Mustafa Paşa usulen ailenin tüm üyelerinin rızasını almıştır. Ahmed Paşa'nın varisleri olan annesi Ayşe Hanım ile kız kardeşi Hatice Hatun ve eşleri Saliha, Zeynep, Halime, Ayşe ve Arife hatunlar İzmir suları üzerindeki tüm haklarını Ahmed Paşa'nın biraderi Mustafa Bey'e devretmiştir. Mustafa Bey, toplam 28 lüle (1 lüleden dakikada takribi 36 litre su akmaktadır) olarak tespit edilen suyun yarım lülesini Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın Kasap Hızır Mahallesi'nde yaptırdığı çeşme ve hanlarında kullanılmak üzere 100.000 akçeye satmıştır. Bu durumda suyun toplam değerinin 5.600.000 akçe gibi muazzam bir servete eşdeğer olduğu sonucu çıkmaktadır.

⁷⁹² BOA, Ev.d 12170; BOA, Ev.HMH.d 4685; VGMA, d.2747; BOA. Ev. HMH.d 8664; İMÜF, Evkaf Müfettişliği, 245/36.

⁷⁹³ 641: 181/92; 182-83/93; 108: 36-37.

Grafik-1: İzmir (1693-1799)- Akçe





Tarihi süreçte İzmir'in maruz kaldığı doğal afetlerden deprem ve yangınlar, vakfın gelir bileşenlerini etkileyen en önemli husus olmuştur. Bazıları tüm kenti etkisi altına alan afetler vakfın İzmir'deki kaynak akışını durdurmanın ötesinde yapıların yeniden imarı, merkezi bütçeyi doğrudan etkileyen en önemli unsurlardan olmuştur.

1688 büyük İzmir depremi, vakfın kentteki birçok gayrimenkulünü işlevsiz bırakmıştır. Küçük Vezir Hanı ile Kemeraltı Çarşısı'ndaki Yeşil Direkli Hamam depremden en çok etkilenen yapılar olmuştur. Uzun bir dönem tamir edilemeyen bu yapılarda yaşanan kira kaybı 100.000 akçe civarındadır. Nihayet vakfın 1701 yılı bütçesinin yeterli düzeyde fazla vermesiyle tamirat kararı aldığı anlaşılan vakıf yönetimi, 1702'de İzmir Kadısı Mevlana Mustafa Efendi'nin onayladığı keşif hücceti doğrultusunda Küçük Vezir Hanı, Yeşil Direkli Hamam ve Frenk Sokağı'ndaki *Yahudihanenin* büyük çaplı tamirat işlemini 1.871.400 akçe sarf ederek gerçekleştirmiştir.⁷⁹⁴ Kentin 260.000 akçeye kadar düşen yıllık hasılatı restorasyon sonrası 367.200 akçeye yükselmiştir.

Bu gelir seviyesi büyük ölçüde 1742'de meşhur Frenk Caddesi de dâhil olmak üzere kentın yaklaşık üçte ikisini küle çeviren büyük İzmir yangına kadar korunmuştur. Yangından hemen önce 1741'de 378.000 akçe olan gelir, 1742'de dramatik bir düşüşle 80.000 akçeye inmiştir. Yangın, vakfın İzmir'de bulunan diğer bütün taşınmazlarını da etkilemiştir. Tamirat işlemlerine vakit kaybedilmeden başlandığı görülmektedir. 1742-43 yılları arasında Evkaf Müfettişi Hacı İbrahim Efendi ile İzmir Kadı Naibi Abdullah Efendi gözetiminde yapılan tamirat işlemleri için 3.311.180 akçe harcanmıştır. Ne var ki yangının yıkıcı etkisini silmek pek kolay olmamıştır. Tamirat süreci 1747 yılına kadar devam etmiş ve bu süreçte toplam 5.025.180 akçe para harcanmıştır.⁷⁹⁵ Tüm yapıların yenilenmesinden sonra yeniden kiralanın yapıardan elde edilen yıllık gelir önce 500.000 seviyesine, 1764 yılından itibaren 600.000 seviyelerine yükselmiştir. 1775'te İzmir Kadısı Seyyid Mehmed Selim Efendi'nin hüccetiyle Cami-i Atik Mahallesi'nde bulunan büyük hanın tamirat ve restorasyonu için 1.163.520 akçe harcanmıştır. Vakıf yönetimi bu parayı karşılayabilmek için *icâre-i vâhide* ile kiraya vermekte olduğu

⁷⁹⁴ BOA, Ev. HMM.d 1216.

⁷⁹⁵ BOA, Ev. HMM.d 4319; 4378; 4442; 4495; 4563.

payitahttaki Galata gümrüğünü ve Süleymaniye semtindeki fırını *icâreteyne* tahvil ederek buradan gelen *muacceden* yararlanmıştır.⁷⁹⁶

Yüzyılın sonlarına yıllık 624.000 akçe hasılatla giren İzmir, 1791'den itibaren kayıplar yaşamaya başlamıştır. Kentin yıllık geliri 1797 yılında %50 oranında azalarak 306.000 akçeye kadar inmiştir.⁷⁹⁷ Yaşanan gelir kaybının arkasında yine bir doğal afet vardır. Zira vakfın sahip olduğu Cezayirli Hanı adlı büyük han yangın nedeniyle bütünüyle yıkılmıştır. Öte yandan muhtemelen aynı yangından etkilenen ve yıllık 48.000 akçe gelir getirmesi gereken Yeşil Direkli Hamam'ın geliri ise tahsil edilemeyen gelir olarak *bakaya* kaydedilmiştir. Vezir Hanı/Küçük Han bu tarihte İzmir'de ayakta kalabilen ve gelir getiren tek vakıf yapısıydı.⁷⁹⁸ 1800 yılından itibaren Cezayirli Hanı'nın kısmî olarak kiraya verilmeye başlandığı görülür. Bu tarihte Vezir Hanı'ndan 2.550 kuruş (306.000 akçe), Cezayirli Hanı'ndan 880 kuruş (105.600 akçe) ve Yeşil Direkli Hamam'dan 400 kuruş (48.000 akçe) gelir sağlanmıştır. Bir sonraki yıl Vezir Hanı'nın kirası 3.000 kuruşa yükselmiştir. 1822 yılına kadar aralıklarla yapılan kira artışları sonucunda İzmir'den elde edilen gelir 35 yıl önceki seviyesine ancak ulaşabilmiştir. 1839 bilançosuyla birlikte 7.500 kuruşa (900.000 akçe) çıkan gelir, 1912 yılına kadar hiç değişmeden aynı fiyat üzerinden devam etmiştir. Bu noktada vakfın diğer kentlerinde de görülen benzer gelişmenin gerekçesine eğilmek yerinde olacaktır.

13-18 Eylül 1922 günlerinde gerçekleşen büyük İzmir yangını, kentin en canlı ticaret bölgesini bütünüyle yok etmiştir.⁷⁹⁹ Frenk Sokağı tamamen yok olmuştur. Kasap Hızır Mahallesi'nde Fazıl Ahmed Paşa'nın hanları ve bedesteninin yanı sıra Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın Cezayirli Hanı ve Vezir Hanı da onlarca hanla beraber yanmıştır.⁸⁰⁰ Kemeraltı bölgesi yangından etkilenmediğinden buradaki Yeşil Direkli Hamam zarar görmemiştir. 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın ilk yıllarında vakfın İzmir'deki müsakkafat kayıtlarını ihtiva eden ayrıntılı kira defterine göre Merzifonlu Kara Mustafa

⁷⁹⁶ BOA, Ev. HMH.d 5963.

⁷⁹⁷ BOA, Ev. HMH.d 7367.

⁷⁹⁸ BOA, Ev. HMH.d 7432.

⁷⁹⁹ Bu yangını kentin en canlı ticaret bölgesinde yok olan hanlar üzerinden okuyan bir çalışma için bakz., Çınar Atay, *Kapanan Kapılar: İzmir Hanları*, İBBKY, İzmir 2004.

⁸⁰⁰ Münir Aktepe, "İzmir Hanları ve Çarşıları Hakkında Ön Bilgi", *Tarih Dergisi*, 1971, c. 25, s. 129-130, 147. (105-154). Münir Aktepe, İzmir'in tarihi hanlarından 76 tanesini incelediği meşhur çalışmasında, Merzifonlu'nun Yeşil Direkli Hamamı'ndan hareketle onun Fazıl Ahmed Paşa'nın izinden giderek kentte bir han yaptırmış olabileceğini belirtirse de doğrudan hiçbir hanı Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı ile eşleştirememiştir.

Paşa Vakfı'nın İzmir'de Mahmudiye ile Kemeraltı caddelerinde yukarıda bahsedilen hanlar ve hamam dışında 80 civarında mağaza, dükkân, kahvehane, ahır, sabunhane vb. vasıflı taşınmazı bulunmaktayken bugün İzmir'de vakfın mülkiyetinde hiçbir taşınmaz kalmamıştır.⁸⁰¹

Sonuç itibarıyla İzmir, 17. yüzyılda ticari etkinliğe paralel olarak fiziken de büyümeye devam etti. Artan ticaret çok sayıda yerli ve Avrupalı tüccarı kendisine çekti. Kentin varlıklı Hristiyan Avrupalı tüccarları ve hali vakti yerinde esnafları kurdukları bağlantılar sayesinde İzmir sahiline paralel konumda uzanan kentin en meşhur Frenk Sokağı'nda yaptırdıkları binalarla şehrin gelişmesine katkıda bulundular. Bölgesel ticari liderliği uluslararası ticaret limanlarına açılan kapılarıyla güçlenen İzmir, çok sayıda kişiyi kendisine çekti. Artan ticari faaliyetlerin çektiği nüfus, yeni ticaret siteleri başta olmak üzere konut, su, barınma ve temizlik gibi hayati ihtiyaçları karşılayacak yeni yatırım gereksinimini beraberinde getirdi. Bu gereksinimi karşılamada ve 17. yüzyılda İzmir'in uluslararası bir ticaret limanına dönüşmesinde şüphesiz en büyük katkı vakıflardan gelmişti. Bunlar içinde Köprülü ailesinin vakıfları özellikle ön plana çıkmıştı.

4.1.2. Halep

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, 1681-1682 yılları arasında tamamladığı Halep kentindeki yatırımlarını aynı yıl düzenlediği vakfiye ile vakfetmiştir.⁸⁰² Paşa'nın kentte yaptığı yatırımlar arasında merkez çarşının dışında Suveyka Ali Mahallesi'nde Vezir Hanı ve bu hanın etrafında büyük bir değirmen ile çok sayıda ambar, mağaza, mahzen, dehliz, çeşme ve sebil vardır. İkinci olarak merkez çarşıda, Emevi Camii'nin hemen yanındaki Eski Pazar (Sûk-ı Atik) Çarşısı'nda 41 dükkân barındıran büyükçe bir çarşı vakfedilmiştir. Son olarak Bendere Mahallesi'nde eski mahkeme arsası üzerine büyük divanhaneleri ve geniş sofaları olan iki katlı bir mahkeme binası yaptırılmıştır.

Halep'teki Osmanlı sivil mimarisinin en güzel örneği olarak kabul edilen Vezir Hanı, İran'dan gelen ipek tüccarlarına hizmet vermeye yönelik bir yatırım aracı olarak

⁸⁰¹ VGMA, *İzmir Musakkafat Defteri-3*, 2995, s. 66-91.

⁸⁰² Evâsıt-ı Ramazan 1093/ Eylül 1982 tarihli vakfiye, 641: 97/11.

kentteki ticari faaliyetlerin düşüşe geçtiği bir dönemde inşa edilmişti.⁸⁰³ Avlusunda büyük bir havuz ve mescidin de bulunduğu yaklaşık 90 oda, 40 kemer, 8 mutfak ve yirmiye yakın büyük ahırıyla Vezir Hanı, inşa edildiği günden bu yana kentteki en büyük Osmanlı kervansarayı olma özelliğini taşır. Yüzyılın sonlarında kentin han, çarşı, pazar, dükkân, değirmen gibi ticari yapıların yanı sıra büyük bir mahkeme binasına ihtiyaç duyması Halep'in ticari potansiyelinin hâlâ devam ettiğini göstermesi bakımından önemlidir.

Grafik-3 ve 4, 1912 yılına kadar Halep kentinden elde edilen yıllık geliri göstermektedir. Kara Mustafa Paşa Vakfı'nın Halep'teki gayrimenkulleri 19. yüzyılın ilk yıllarında burası için bir cabi ve kâtip ataması yapılana kadar iltizam sistemiyle işletilmiştir. Vakıf mütevellisi genellikle İstanbul tüccarlarından ve saray çevresinden bulunduğu mültezimlere, kentin kira gelirlerini 1 ila 3 yıl arasında değişen süreyi kapsayan sözleşmelerle devrediyordu. Yüz yıldan fazla süren bu uygulamada 1704-1707 seneleri arasında mültezimlik yapan Seyyid Mehmed Çelebi üç yıldan fazla mültezimlik yapan tek kişi olmuştur.⁸⁰⁴ İltizam sözleşmesinin akabinde vakıf mütevellisi kentte düzenli olarak ödenmesi gereken vezayif maaşlarını yerinde ödemesi için mültezime bırakır, kalan parayı peşin alırdı. Bu konuda çok sayıdaki sözleşmeden biri vakfın mütevellisi Abdi Bey ile İstanbul Valide Hanı tüccarlarından mültezim Mehmed Ağa bin Salih arasında yapılmıştı.⁸⁰⁵ 8 Ağustos 1772 tarihli iltizam sözleşmesine göre Halep'teki Vezir Hanı ile han karşısındaki kassariye, çukapazarı ve mahkeme binası, değirmen ve diğer tüm vakıf yapıları H.1187/M.1773 yılının Muharrem ayından sene sonuna kadar 3.000 kuruş karşılı iltizama verilmişti. Mültezim paranın 2.600 kuruşunu peşinen mütevelliyeye ödemiş, kalan 400 kuruşunu da vazife maaşlarını ödemek üzere ayırmıştı.

⁸⁰³ Bruce Masters, "Aleppo: the Ottoman Empire's Caravan City", *The Ottoman City between East and West: Aleppo, Izmir and Istanbul*, s. 40, (17-79); Bruce Masters, *The Origins of Western Economic Dominance in the Middle East: Mercantilism and the Islamic Economy in Aleppo, 1600-1750*, New York University Press, New York, 1988, s. 124; Heghnar Zeitlian Watenpaugh, *The Image of an Ottoman City: Imperial Architecture and Urban Experience in Aleppo in the 16th and 17th Centuries*, Brill, Leiden-Boston 2004, s. 189.

⁸⁰⁴ Mültezimler arasında kullanılan başlıca unvanlar ağa, çelebi ve paşa'dır. Bunlar arasında bazıları doğrudan sarayda kapıcıbaşı, kethüda, teberdar gibi kadrolarda görev almışlardır. Bir kısmı paşa ve vezir olan mültezimler arasında Halep'in yerli tüccar ve ayanıyla irtibatlandırılacak bir mültezime rastlanılmamıştır.

⁸⁰⁵ İMÜF, Evkaf Müfettişliği, 192/17.

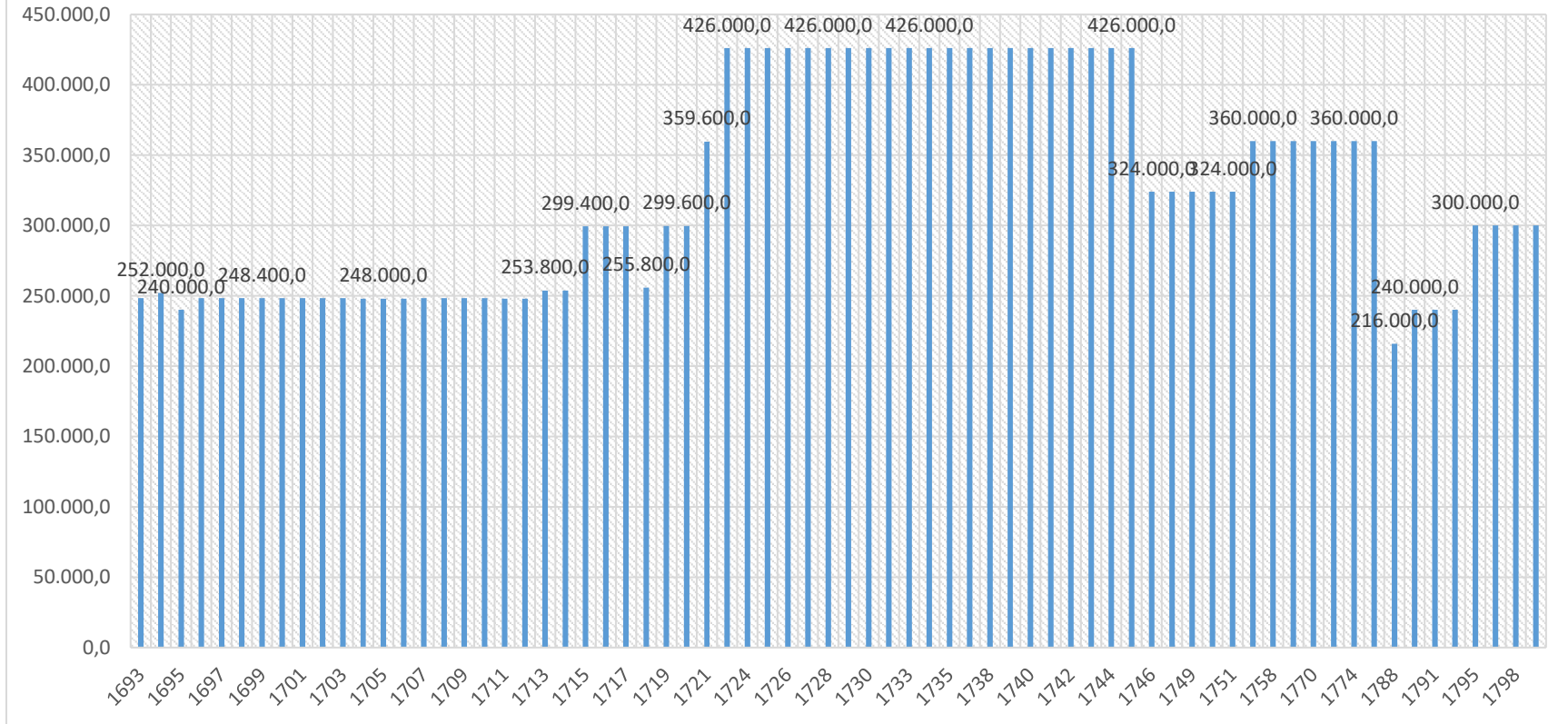
Mültezimlerle vakıf mütevellileri arasında sıklıkla tahsilat kaynaklı gelişen sorunlar ortaya çıkıyordu. Mültezimin alacağını henüz tahsil edemeden görev süresinin sonlandırılması veya kendi cebinden çeşitli tamirat harcamaları yapmasına rağmen vakıftan parasını alamaması, vazife ödemeleri için mültezime bırakılan paranın görevlilere ödenmemesi, mütevellinin ödenen parayı bütçeye yansıtılmaması, uzun süreli taksitli sözleşmelerde mültezimin ölümü veya başka sebeplerle borcun kapatılmaması en yaygın sorunlar olarak karşımıza çıkmaktadır.⁸⁰⁶

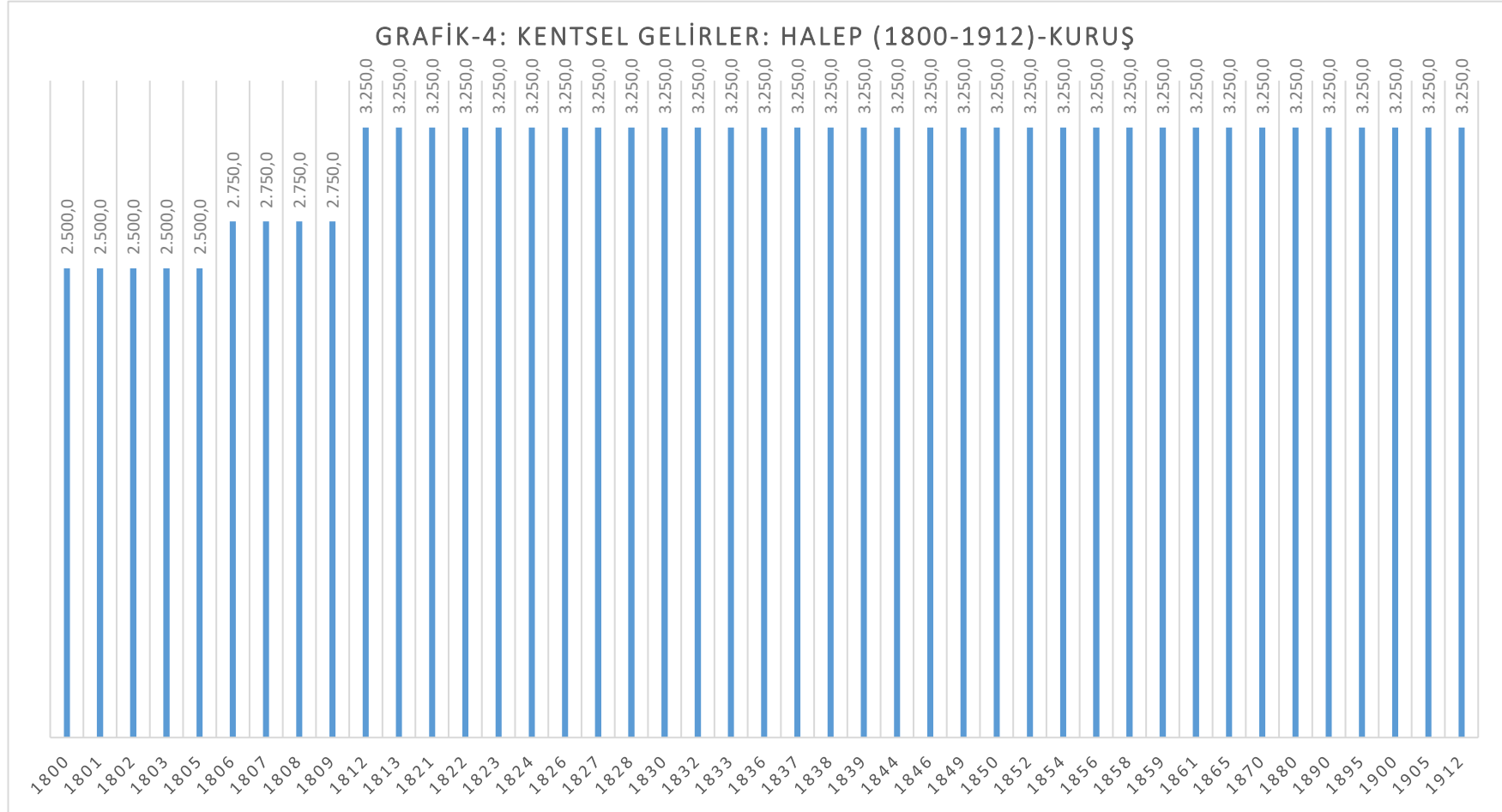
Halep şehrinin 17. yüzyıl sonu ve 18. yüzyılın ilk yirmi yılında 250.000 akçe civarında seyreden gelir seviyesi Kaymak Mustafa Paşa'nın tevliyeti esnasında (1723-1730) 426.000 akçeye yükselmiştir. Yeni müteveli Kaymak Mustafa Paşa'nın girişimiyle kentin ipek ticaretinin tartım işlemlerinin bir bölümü Vezir Hanı'na taşınarak Halep ipek mukataasından (mizân-ı harir mukataası) önemli bir kaynak akışı sağlanmıştır.⁸⁰⁷ 1745 yılından itibaren bu gelirden mahrum kalan vakfın yıllık geliri de düşüşe geçerek 350.000 akçe seviyelerine kadar inmiştir. Yüzyılın sonlarında Avrupalı tüccarların kenti terk etmesiyle iyice azalan ipek ticareti, bilhassa ipek kervan ticareti için inşa edilen Vezir Hanı'nın gelirini de düşürmüş ve yıllık gelir yaklaşık bir asır önceki 250.000 akçe seviyelerine gerilemiştir. 19. yüzyılın ilk yıllarında, 1812'de küçük artışlarla 3.250 kuruşa (390.000 akçe) yükselen yıllık gelir, tam bir asır boyunca, 1912 senesine kadar bu fiyata sabitlenmiştir. Halep'ten elde edilen hasılat 18. yüzyılın sonlarına kadar vakfın cari gelirine %15 dolayında katkı sağlarken bu oran yüzyılın sonlarından itibaren hızla düşerek 19. yüzyılda %5 seviyelerine kadar inmiştir.

⁸⁰⁶ İMÜF, Evkaf Müfettişliği, 190, 192, 203, 206.

⁸⁰⁷ BOA, Ev. HMM.d 2763, 2840.

Grafik-3: Halep (1693-1799)-Akçe





4.1.3. Mudanya

Marmara Denizi kıyısında Bursa-İstanbul yolu üzerine konumlanan Mudanya, 17 ve 18. yüzyıllarda Hüdavendigâr Sancağı'na bağlı yaklaşık 3.500 kişilik nüfusuyla küçük bir liman kasabası görünümündedir.⁸⁰⁸ Mudanya, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın vakıf kurduğu en küçük yerleşim yerlerinden biridir. Mudanya iskelesinde iki tarafında Müslüman mezarlığı olan alana inşa edilen vakıf yatırımları 1682'de tamamlanarak vakfedilmiştir.⁸⁰⁹ Mudanya'da inşa edilen vakıf yapıları arasında sahilde 76 odası bulunan iki katlı bir han (Han-ı kebir), iskele, gümrükhane, dokuz adet mahzen, büyük bir ahır ve samanlık ile hanın etrafında berber, nalbant, bakkal, kahvehane, ekmek fırını, börek fırını, bozahane, kasap ve attar vasıflı yirmiye yakın dükkân bulunuyordu. Ayrıca kamusal kullanıma sunulan çok sayıda tuvalet ve çeşme ile kent merkezine getirilen büyük bir su kaynağı da vakfedilmişti. Bunların yanı sıra her ne kadar vakfiyede belirtilmese de muhasebe kayıtları bize han içerisinde dört personelin istihdam edildiği küçük bir mescidin de bulunduğunu göstermektedir.⁸¹⁰

Mudanya'da bulunan vakıf yapıları tüm 18. yüzyıl boyunca seyyid bir ailenin kontrolünde iltizamla işletilmiştir. Yaşanan doğal afetler gelir ve gideri doğrudan etkileyen en önemli faktör olmuştur. Grafik-5 ve 6, 1693-1912 yılları arasında Mudanya'dan elde edilen gelirleri gösterir. Grafiğin incelenmesinden Mudanya'nın 1693-1709 arasında 90.000, 1710-1715 arasında 80.000 akçe seviyesinde seyreden yıllık gelirinin 1717-20 yılları arasında hızlı bir düşüşle 21.600 akçeye kadar indiği görülür. Yaşanan gelir kaybının arkasında 1716'da Mudanya liman bölgesini etkisi altına aldığı anlaşılan büyük bir yangın vardır. Vakfın kaymakam mütevellisinin Mudanya'daki vakıf yapılarının tamiri konusunda gerekli keşiflerin yapılmasını arz ettiği bir kayıtta Büyük Han başta olmak üzere gümrük, liman ve çok sayıda dükkânın 1716'da yandığı anlaşılmaktadır.⁸¹¹ Bu dönemde vakfın bütçesinde yaşanan açıklar sebebiyle onarılamayan yapılar, Kaymak Mustafa Paşa'nın tevliyet görevine başlamasıyla 1723 senesinden itibaren tamir edilmeye başlanmıştır. 1723'te 217.394

⁸⁰⁸ 17. yüzyılın ortalarında Mudanya, merkezde 3.500, köylerle birlikte 10.380 kişilik tahmini nüfusu barındırıyordu. Yunus Uğur, *The Ottoman Court Records and the Making of "Urban History" with Special Reference to Mudanya Sicils (1645-1800)*, Boğaziçi Üniversitesi, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2001, s. 43-44.

⁸⁰⁹ 641: 97/11.

⁸¹⁰ BOA, Ev. HMH.d 1321; 2763; 2981.

⁸¹¹ Uğur, *The Ottoman Court Records*, s. 173.

akçe sarf edilerek önce su yolları ve mescit imar edilmiştir.⁸¹² Sonraki yıl 609.007 akçe harcanarak Büyük Han'ın tamiri gerçekleştirilmiştir.⁸¹³ 1725-26 senelerinde yaklaşık 100.000 akçe kaynak transferiyle Mudanya iskelesi, gümrük binası ve gümrükhane etrafında depo alanları olarak kullanılan mahzenlerin tamiri de gerçekleştirilmiştir.⁸¹⁴ Yangın sonrası bütünüyle yenilenen yapılarda hızlı bir gelir artışı sağlanmıştır. Bu sayede Mudanya geliri 1727'de 132.000, 1730'da 203,520 ve 1731'de 258.015 akçeye kadar yükselmiştir. Bu esnada vakfa akar olması için yeni mahzen ve dükkânların satın alınması ve Kaymak Mustafa Paşa'nın 1729'da Mudanya kethüdalığından 65.400 akçe sabit bir kaynağı vakfa aktarması, buradaki kentsel gelirleri artıran önemli diğer gelişmelerdir.⁸¹⁵ 1733'te 137.880 akçeye düşen Mudanya geliri yüzyılın ortalarına kadar bu seviyelerde kalmıştır. Yüzyılın ortalarından 1774 senesine kadar tedricen artarak 174.000 akçeye ulaşan gelir, bu tarihten itibaren hızla düşerek 120.000 akçeye geriler. 18. yüzyılın son senelerinden itibaren yeniden yakalanan artış 1813 senesine kadar devam etmiştir. 1813'te 2.000 kuruşa (240.000 akçe) sabitlenen Mudanya kentsel geliri, 1912'ye kadar hiç değişmemiştir. Dondurulmuş kiralardan kaynağında *icareteyn* kiralama yöntemi vardır. Mudanya Hanı başta olmak üzere vakfın kentteki tüm gayrimenkulleri 1820 yılına kadar *icâre-i vâhide* yöntemiyle kiraya veriliyordu. 1820'de vakfın mütevellisi Mustafa Bey'in Mudanya'daki gayrimenkullerin *icareteyn* ile kiraya verilmesi yönündeki talebi, Evkaf Müfettişliğince yapılan inceleme sonucunda vakfa daha faydalı (*enfa'*) olacağı gerekçesiyle uygun görülmüştü.⁸¹⁶ Bunun üzerine mütevellî, Mudanya Hanı başta olmak üzere kentteki vakıf gayrimenkullerini *icareteyn*

⁸¹² BOA, ev. HMM.d 2763. Mescit için 82.363, su yolları için 135.031 akçe harcanmıştır.

⁸¹³ BOA, Ev. HMM.d 2840.

⁸¹⁴ BOA, Ev. HMM.d 2901, 2981.

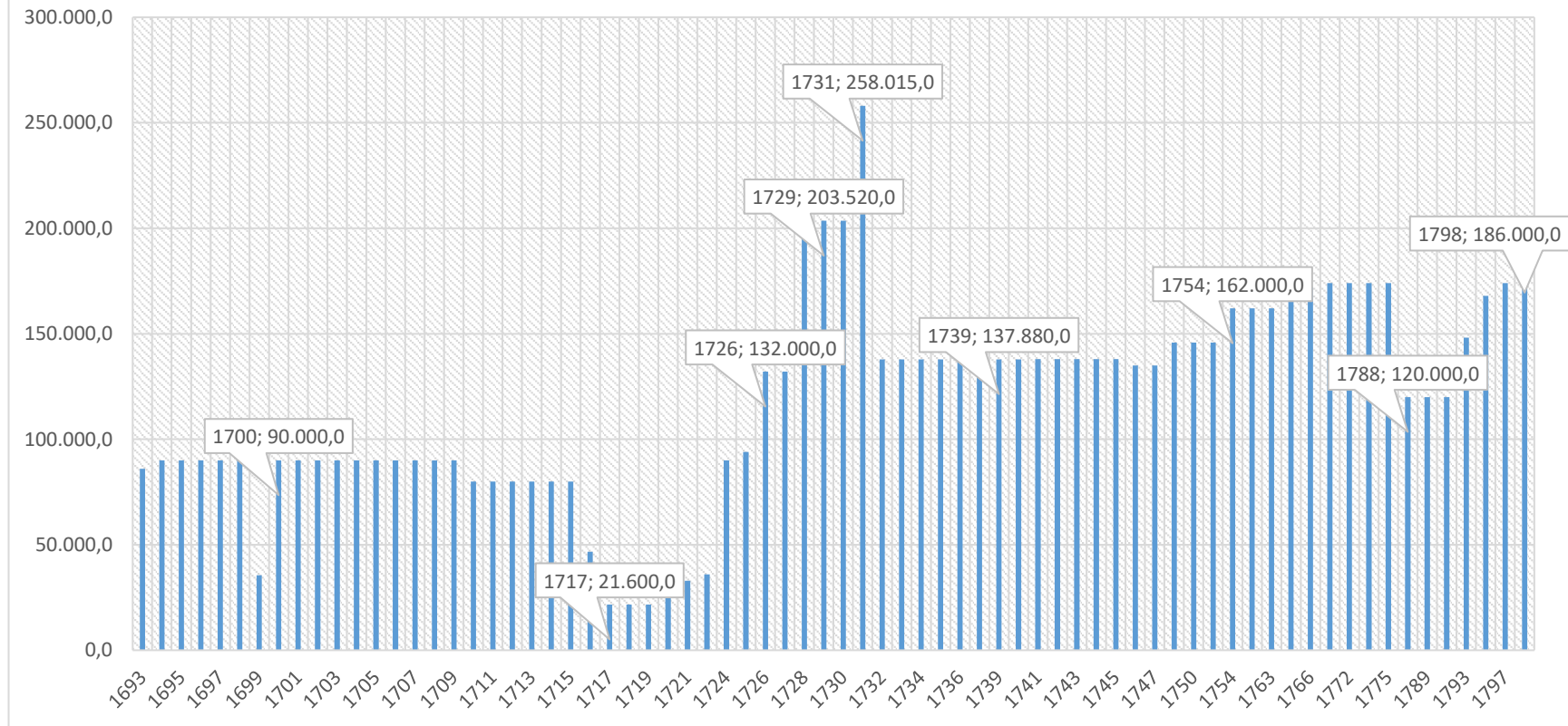
⁸¹⁵ BOA, Ev. HMM.d 3206, 3266. Vakıf yönetimi 1726 senesinde 57.600 akçe ödeyerek limanda yeni mağaza ve dükkanlar satın almıştır. BOA, Ev.HMM.d 2981.

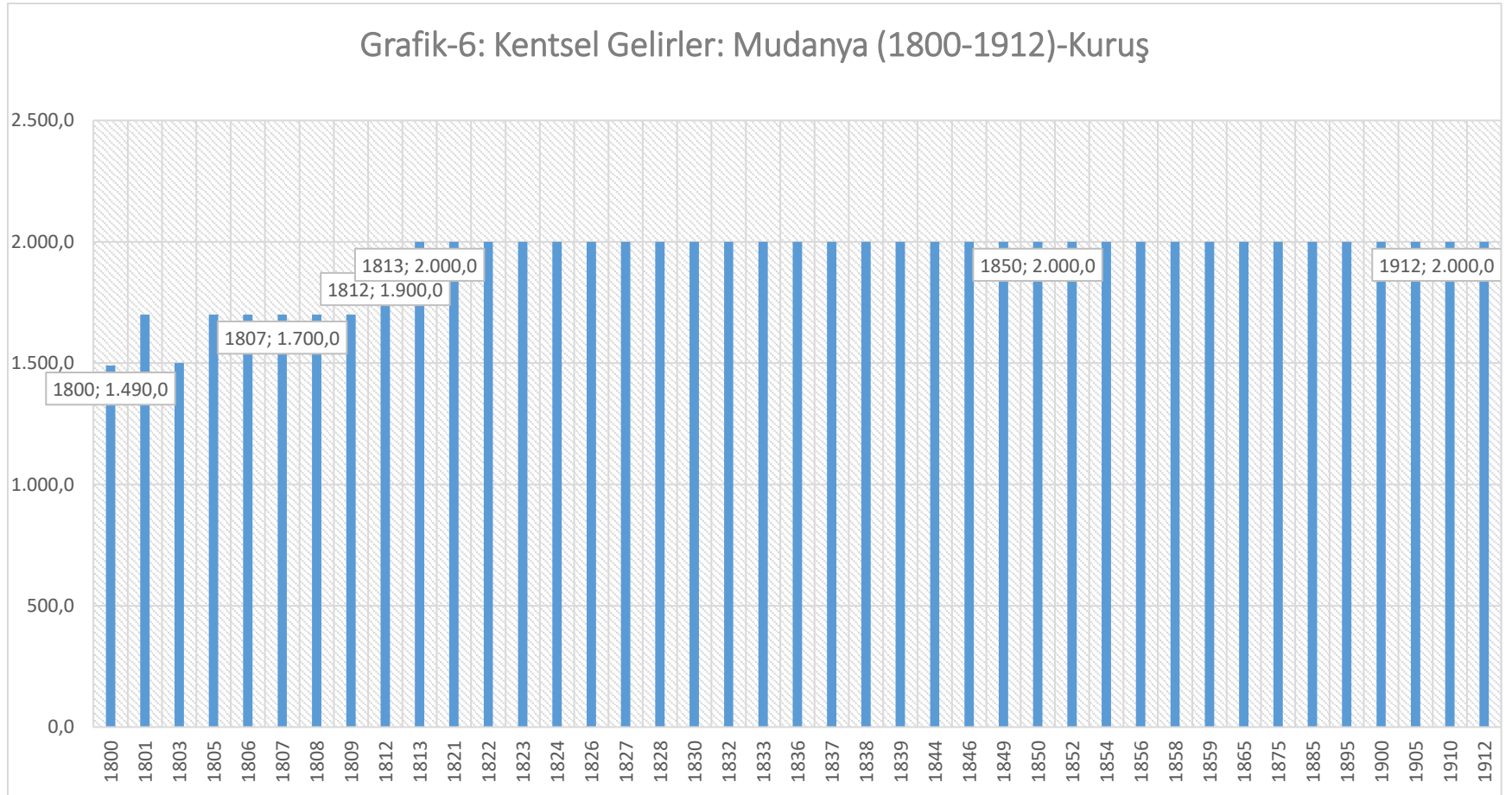
⁸¹⁶ Evkaf Müfettişliği, 339/70; TMSK,718, s. 9 ve 708, s. 18. Mütevellî, taşınmazın *icareteyn* tahvilinin hukuki gerekçelerinin bilincinde olarak taşınmazların *icareteyn* dönüşürülmesinin neden faydalı olacağını farklı sebeplerle uzun uzadıya anlatmaya çalışmıştır. Buna göre Mudanya İskelesi'ndeki Mudanya Hanı başta olmak üzere etrafındaki vakıf yapıları bu tarihe kadar *icare-i vahide* ile işletilmektedir ve yapıların tüm bakım-onarımı vakıf tarafından karşılanmaktadır. Ancak yapıların son zamanlardaki tamirat işlemlerini vakfın karşılaması mümkün görünmemektedir. Vakıfta buraları tamir ettirecek para olmamasının ötesinde gelecek yıllara ait birçok geliri ipotek altına alınmıştır. Dolayısıyla normal kira geliri üzerinden *icareteyn* dönüşürülmesi hem yapıların kayıp olmasını engelleyecek hem de sabit de olsa düzenli bir kira getirisi sağlayacaktır. Mütevellî sunduğu bu gerekçelerle dönüşümün vakfın menfaatine olacağı yönünde mahkemeyi ve evkaf müfettişliğini ikna etmeyi ummaktadır. Evkaf Müfettişliği, vakıf personellerinden Mektep Muallimi Hafız Ali Efendi, İmam Seyyid Halil Efendi, Hocapaşa Camii İmamı Mehmed Ağa, Ruznamçe Kâtibi Hacı Abdülkerim Ağa ve Müderris Şeyh Ahmed Efendi gibi çalışanların mütevelliyi onaylayan görüşlerini de dinledikten sonra, *icareteyn* izin vermiştir.

ile kiraya vermek üzere aynı yıl ihaleye çıkmıştır. İhaleyi taban fiyat olarak belirlenen yıllık normal kira geliri üzerinden Haremeyn Sergi Baş Halifesi Mustafa Esad Efendi kazanmıştır.⁸¹⁷ İşte bu tarihten I. Dünya Savaşı'na kadar kentin kira geliri yıllık 2.000 kuruşa olarak sabitlenerek dondurulmuş bir bedele dönmüştür.

⁸¹⁷ TMSK, 708, s. 18-26. Defterin devamındaki başka bir kayıttan Mutasarrıf Mustafa Efendi'nin 2 yıl sonra öldüğü ve gayrimenkullerin tasarrufunun oğulları Hacı Hüseyin Muhyiddin ile Süleyman Abdi'ye geçtiği görülmektedir.

Grafik-5: Kentsel Gelirler: Mudanya (1693-1799)- Akçe





4.1.4. Merzifon ve Çorum

Mustafa Paşa, meşhur lakabını borçlu olduğu doğum yeri Merzifon'da büyük bir külliye inşa etmişti. Merzifon bir taraftan Paşa'nın annesi Abide Hatun adına Narince/Marınca Köyü'nde yaptırdığı cami ve Merzifon külliyesinin giderlerini finansa eden, diğer taraftan kentin ticari gelişimini destekleyen çok sayıda akarla donatılmıştır. Bunlar arasında bir bedesten, iki han, iki hamam, tahmishane, değirmen, çok sayıda dükkân ve arsa bulunmaktadır. Ayrıca Merzifon'a yaklaşık 65 km mesafede bulunan Çorum'da, muhtemelen Celâlî isyanları esnasında yıkılmış olan kent merkezindeki eski bedesten arsası üzerine 30 odalı ve 42 dükkânlı Kapan Hanı adıyla bir han ile bir mescit yaptırılmıştır. Merzifon'da ikamet eden müteveli kaymakamının kontrolündeki bu iki kentin muhasebeleri birlikte yürütülmüştür.

Kara Mustafa Vakfı'nın Merzifon ve Çorum kentlerinden elde edilen gelirleri Grafik-7 ve 8'de gösterilmiştir. Bu kentlerden merkez bütçeye aktarılan gelirler 17. yüzyılın sonlarından 18. yüzyılın ilk çeyreğine kadar oldukça düzensizdir. Bunun da ötesinde 1707-1723 yılları arasında uzunca bir dönem buradan hiç para akışı olmamıştır. Örneğin 1701 senesinde bütçeye aktarılan 816.760 akçenin tamamı önceki yıllardan tahsil edilemeyen, bir nevi vakfın bakaya kalan alacaklarından oluşmuştu.⁸¹⁸ Bu gelişmelerin temelinde vakıf mütevellisi Ali Paşa'nın Merzifon'da başlattığı yatırım faaliyetleri sebebiyle kentin gelirlerine el koyması ve Çorum Kapan Hanı'nın inşaatından kısa bir zaman sonra yıkılması yatmaktadır. 1678'de inşa edilen Çorum Kapan Hanı yüzyılın sonlarında yıkılmış, 1700-1705 seneleri arasında yaklaşık 500.000 akçe harcanarak yeniden inşa edilmiştir.⁸¹⁹ Yenilenen handan 1705 senesinden sonra yıllık 60.000 akçe gelir elde edilmeye başlanmıştır.

Mustafa Paşa'nın oğlu müteveli Ali Paşa bu iki kentin 1707-1723 yılları arasındaki gelirine bütünüyle el koymuştur. Bunun yan ısıra aynı dönemde vakfın merkez bütçesinden toplam 7.812.127 akçe para almıştır. Ali Paşa'dan sonra vakıf yönetimini devralan Kaymak Mustafa Paşa (1723-1730) zamanında yapılan meşakkatli tahkikatlar neticesinde, Maktulzade Ali Paşa'nın burada bazı yeni yatırımlar gerçekleştirdiği ortaya çıkmıştır. Ne var ki Ali Paşa'nın damadı Hüseyin Paşa'nın hem yeni yapılan akarları

⁸¹⁸ BOA, Ev.HMH.d 1158.

⁸¹⁹ BOA, Ev. HMH.d 1115, 1158, 1216, 1255, 1321.

hem de daha önce inşa edilmiş eserleri zapt ettiğinin tespit edilmesi üzerine, tüm yapılar yeniden vakıf adına kaydedilmiştir.⁸²⁰ Vakıf muhasebe defterleri Ali Paşa'nın Merzifon'da babasının yaptırdığı Taşhan yanına Tahtahan adında bir han ile Yeni Hamam (hamam-ı cedid) adında iki yeni eser kazandırdığını ortaya koymaktadır.⁸²¹

Merzifon ve Çorum'dan sağlanan gelirlerin bileşenlerini oluşturan kentsel ticari yapılarda tüm 18. Yüzyıl boyunca büyük çaplı bir tahribat gözlemlenmez. Yer yer bölgesel yangınlarda yıkılan hamam, han ve dükkânlar vakıf bütçesi imkân verdiği ölçüde yenilenmiştir. Öte yandan 19. yüzyılın ilk yıllarından itibaren hem doğal afetlere bağlı gelişmeler hem de işletme biçiminden kaynaklanan değişimler gelir akışını etkilemiştir.

18. yüzyıl büyük ölçüde sorunsuz geçmiş olsa da Çorum Kapan Hanı/Pembe Han, H.1214/M.1800 yılında meydana gelen büyük bir yangında bütünüyle yanmıştır. Yangın sonucunda handan geriye 2 dükkân ile kantar kalmıştır.⁸²² Yangın öncesi 120.000 akçe senelik geliri olan Kapan Hanı, vakıfta art arda yaşanan büyük bütçe açıkları sebebiyle 1837 yılına kadar bir türlü onarılamamış, tu tarihte Evkaf Nezareti ile yapılan bir dizi yazışma neticesinde senelik 2.000 kuruş müeccele ve 7.000 kuruş muaccele karşılığında Seyyid Mustafa Derviş Efendi'ye icareteyn ile kiraya verilmiştir.⁸²³ Her ne kadar 1837'de icareteyn ile kiraya verilmiş olsa da Kapan Hanı'nın senelik 2000 kuruş tutarındaki müeccele geliri 1845 senesine kadar tahsil edilememiştir. 1845 yılı itibariyle Kapan Hanı'ndan gelmesi gereken 13.000 kuruş para vakıf bütçesinde bakaya alacak olarak kaydedilmiştir.⁸²⁴ 1846-47 senelerinde yürütülen tahkikatta kiracı Seyyid Mustafa Derviş Efendi'nin öldüğü anlaşılmış ve para henüz reşit olmayan çocuklarından tahsil edilememiştir.⁸²⁵ Uzun bir dönem yine boş kalan Kapan Hanı 1873 yılında yeniden değerlendirilmeye çalışılmış ve 16.500 kuruş muaccele ve senelik 150 kuruş müeccele ile Papasyan Samyarsum ve Tespar Ağa adlı kişilere icareteyn yöntemiyle tekrar kiralanmıştır.⁸²⁶ Ancak bu sözleşme Evkaf Nizamnamesi'nin 38. bendine aykırı bulunduğu gerekçesiyle Evkaf Nezaretince ilga

⁸²⁰ Bakz., ikinci bölüm.

⁸²¹ BOA, Ev.HMH.d 3725.

⁸²² BOA, Ev.THR 73/100 ve 101.

⁸²³ BOA, Ev.THR 73/104; Evkaf Müfettişliği, 310/180.

⁸²⁴ BOA, Ev.d 12170.

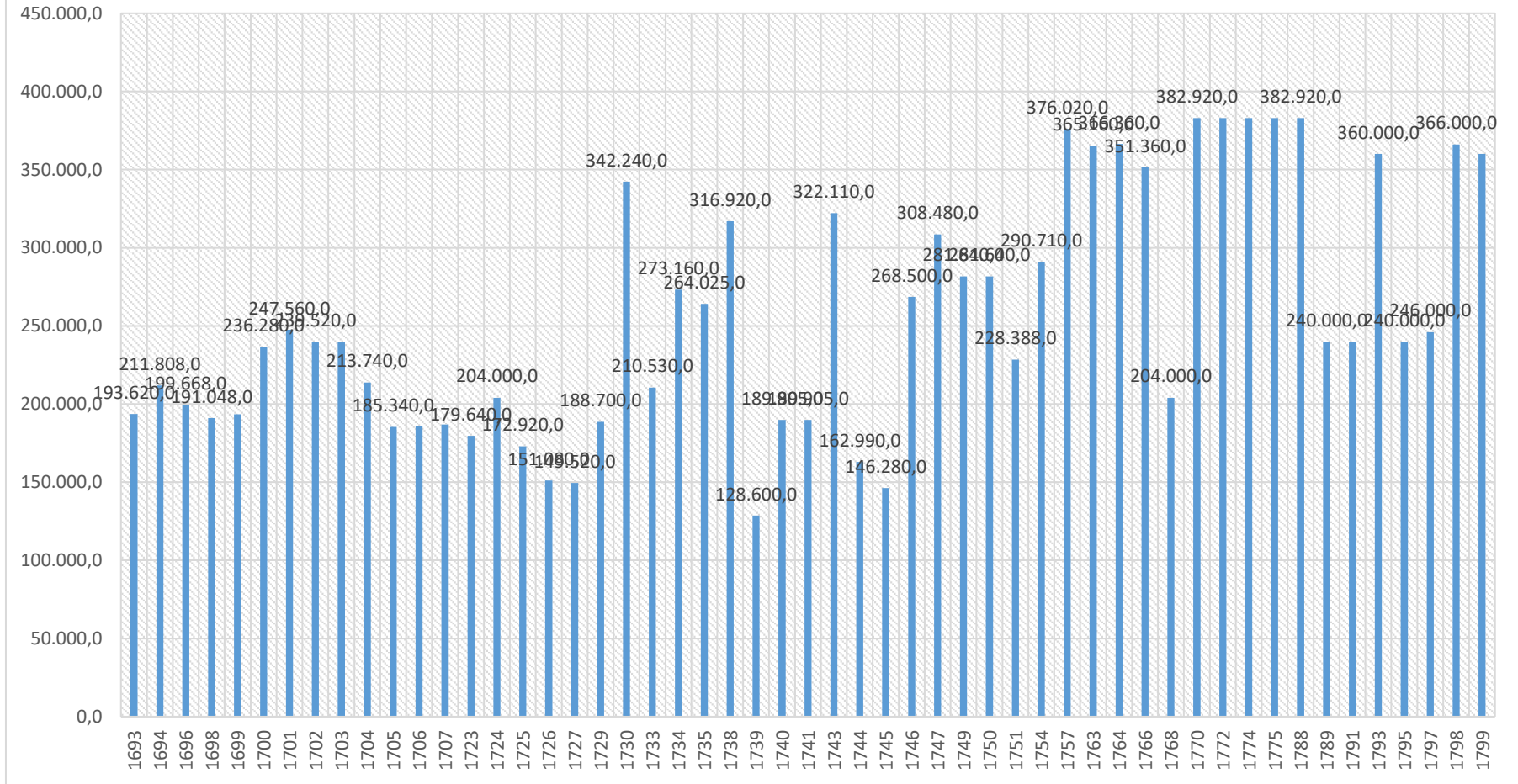
⁸²⁵ BOA, Ev.THR 180/1.

⁸²⁶ BOA. Ev.MKT 906/118-120.

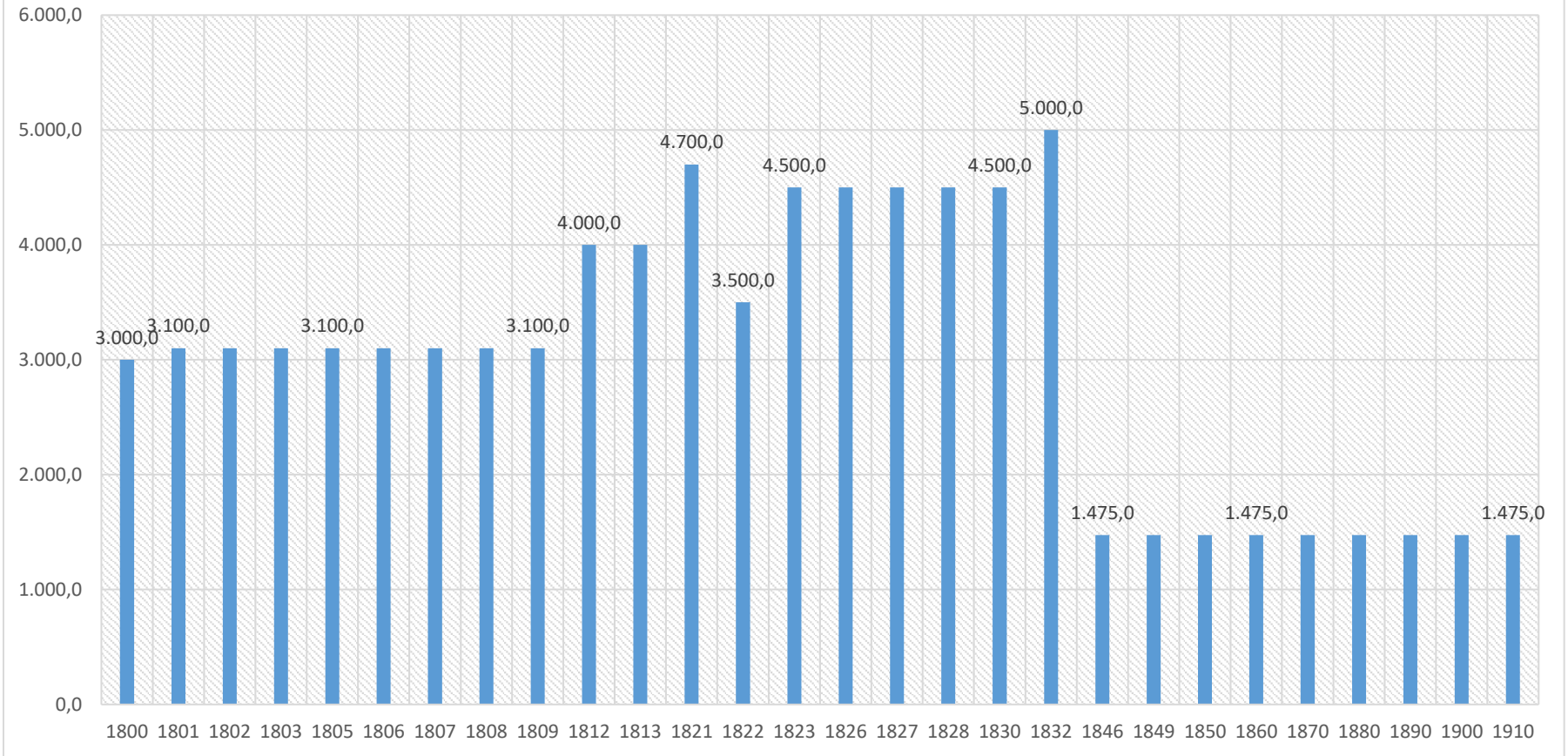
edilmiştir. Çorum'daki vakıf akarlarının son durumu hakkında Mütevellî Ahmed Asım Bey'in başvurusu üzerine 1898'de Evkaf Nezaretince yürütülen bir soruşturmada, han bakisi arsalara Maarif Nezaretince mektep inşa edilmek gayesiyle *evkâf-ı münderise* sınıfına dâhil edilerek el konulduğu ortaya çıkmıştır.⁸²⁷ Sonuç itibariyle 1800 yılında çıkan bir yangında yanan Kapan Hanı'ndan bu tarihten itibaren gelir sağlanamadığı gibi han bakisi arsalara da Maarif Nezareti el koymuştur. Böylece taşınmaz bütünüyle vakfın mülkiyetinden çıkmıştır.

⁸²⁷ BOA, Ev.MKT 2405/137. Evkâf-ı münderise müruruzamanla harap olan, artık banisi bilinmeyen vakıf taşınmazları için kullanılan hukuki bir terimdir.

Grafik-7: Kentsel Gelirler: Merzifon-Çorum (1693-1799)-Akçe



Grafik-8: Kentsel Gelirler: Merzifon (1800-1912)-Kuruş



4.1.5. Edirne

Edirne, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın uzun kaymakamlık döneminin büyük bir bölümünü geçirdiği şehirdir. Mustafa Paşa'nın Edirne'de kurduğu vakıfla yarattığı tesirler çalışmamızın kentsel gelişim kentsel bölümünde ele alınmıştı. Merzifonlu'nun idamından sonra Edirne'deki mülk ve vakıf yapılarının önemli bir bölümü müsadere edilmiştir. Kentte müsadere kurtulan vakıf akarları arasında Katırcıyan Hanı, birer tahmishane, fırın, değirmen, hamam, az sayıda menzil ve dükkân ile Kuşhane, Sığırlık ve Timurtaş semtlerinde yer alan üç adet bahçe ve Cısr-i Ergene'de bulunan değirmenler kalmıştır. 17. yüzyılın sonlarında bu akarlardan 250.000 akçe civarında gelir sağlanıyordu. Örneğin 1697-98 arasını kapsayan bir yıllık muhasebe döneminde tahmishaneden 60.375, fırın ve değirmenden 50.400, Sığırlık bahçesinden 10.000, Kuşhane bahçesinden 13.500, Timurtaş bahçesinden 8.000; hane, hamam, dükkân ve Katırcıyan Hanı kirasından 14.436, Selimiye Camii yanındaki arasta başında bulunan dükkânlardan 30.000 ve Ergene'deki değirmenlerde işlenen 900 kile buğdayın satışından 54.000 akçe olmak üzere toplam 240.711 akçe gelir sağlanmıştı.⁸²⁸ Ne var ki kent merkezindeki akarların hasılatı zamanla düşmüş ve Edirne'nin kentsel gelirini büyük ölçüde Cısr-i Ergene'de işletilen değirmenlerden sağlanan gelirler oluşturmaya başlamıştır. Örneğin 1730'da Edirne gelirini oluşturan 100.068 akçenin 40.000 akçesi Cısr-i Ergene'deki değirmenlerde biriken 1.000 kile buğdayın satışından, kalanı ise kent merkezindeki akarların kirasından gelmekteydi.⁸²⁹

18. yüzyılın ortalarında kenti etkisi altına alan yangın ve depremler Edirne'deki vakıf binalarının birçoğunu kullanışsız bırakmıştır. 1755-1760 yılları arasında yıkılan yapılardan tahmishane, fırın ve Ergene değirmenini canlandırmak için yaklaşık 650.000 akçe para harcansa da beklenen canlanma sağlanamamıştır.⁸³⁰ Yüzyılın sonlarında 20.000 akçe seviyesine gerileyen hasılat, Ergene'de bulunan değirmenlerin yıkılmasıyla 1807 senesinde sıfırlanmıştır.⁸³¹

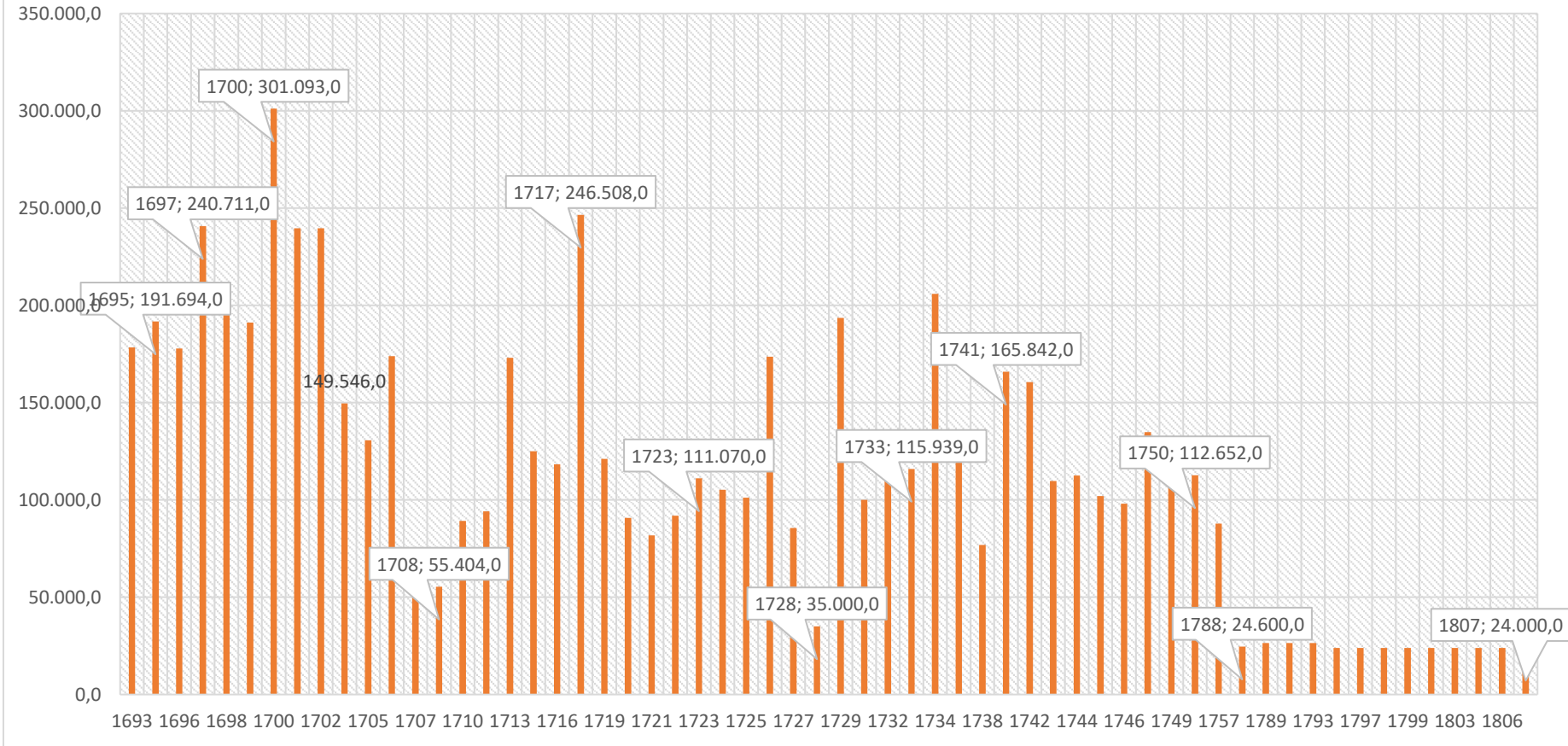
⁸²⁸ BOA, Ev. HMH.d 984.

⁸²⁹ BOA, Ev. HMH.d 3266.

⁸³⁰ BOA, Ev. HMH.d 5090, 3972, 4936.

⁸³¹ BOA, Ev. HMH.d 7956.

Grafik-9: Kentsel Gelirler: Edirne (1693-1807)-Akçe



4.1.6. İstanbul

Mustafa Paşa'nın İstanbul'da gerçekleştirdiği ve ayrıntıları çalışmamızın kentsel gelişim bölümünde ortaya konulan vakıf yatırımları kentin Galata, Süleymaniye, Yedikule, Eyüp, Ortaköy ve Hocapaşa semtlerinde yoğunlaşmıştı. Payitahtta bulunan yüzlerce vakıf taşınmazı, 1675-1690 yılları arasında düzenlenen kira sözleşmeleriyle icareteyne dönüştürülmüştü. Merzifonlu Vakfı'nın İstanbul gayrimenkul gelirini gösteren Grafik-10 ve 11, icareteyn kiralama metodunda müeccele denilen ve durağan nitelikteki senelik kira bedelini belirtmektedir.

Merzifonlu Vakfı, İstanbul'un farklı semtlerine yayılan yüzlerce taşınmazın kiralarnı toplamak için 19. yüzyıl başlarına kadar dört adet cabi görevlendiriyordu. Muhasebe defterlerinde her cabinin topladığı gelir, cabi ve semt adıyla beraber kaydedilirdi. Örneğin Mustafa Paşa'nın kapı kullarından Hüseyin Çelebi, Süleymaniye semtindeki vakıf taşınmazlarında 1693'te 104.000, 1695'te 96.000, 1696'da 105.000 akçe gelir toplamıştı. 1703-1722 arasında cabi Hacı Hüseyin Ağa zamanında Süleymaniye'nin kira geliri 175.000 akçeye kadar yükselmişti. Hacı Abdullah Efendi'nin tahsildarlığı döneminde (1722-1772) büyük ölçüde korunan Süleymaniye cabiliğinin geliri 1770'ten itibaren büyük bir düşüşe geçmiş, 1755 yılında 54.000 akçeye kadar inmişti.

Hocapaşa cabisi tarafından toplanan Hocapaşa Hanı'nın yıllık kira geliri, 1693-1860 yılları arasında 22.000 ile 30.000 akçe arasında gidip geliyordu. Aynı cabi tarafından toplanan Hocapaşa toplu konut projesinin yıllık kira geliri bir asırdan uzun bir süre 30.000 akçe seviyelerinde seyretmişti. Yedikule cabisinin sorumluluk alanında bulunan kesimhane bölgesindeki vakıf yatırımlarından 18. yüzyılın ilk çeyreğine kadar 130.000 ila 150.000 akçe gelir elde edilirken yüzyılın son çeyreğinde kira geliri yarı yarıya azalmıştı. Benzer eğilim yüzyılın sonlarında Eyüp, Galata ve Ortaköy cibayetlerinde de görülmüştü.

Grafiklerden de izlenebildiği üzere Merzifonlu Vakfı'nın İstanbul kentsel kira gelirleri uzunca bir süre büyük bir düşüş trendi içerisindedir. 17. yüzyılın sonlarında 500.000 akçe civarındaki yıllık gelir seviyesi iki asır sonra nominal seviyede dahi yakalanamamıştır. İstanbul kira gelirleri 18. yüzyılın ortalarına kadar cari yıl gelirine ortalama %20 oranında katkı sağlarken bu oran yüzyılın ikinci yarısında %10'a, 19. yüzyılda ise %5 seviyelerine kadar gerilemiştir. 1910 yılından sonra yaşanan artış

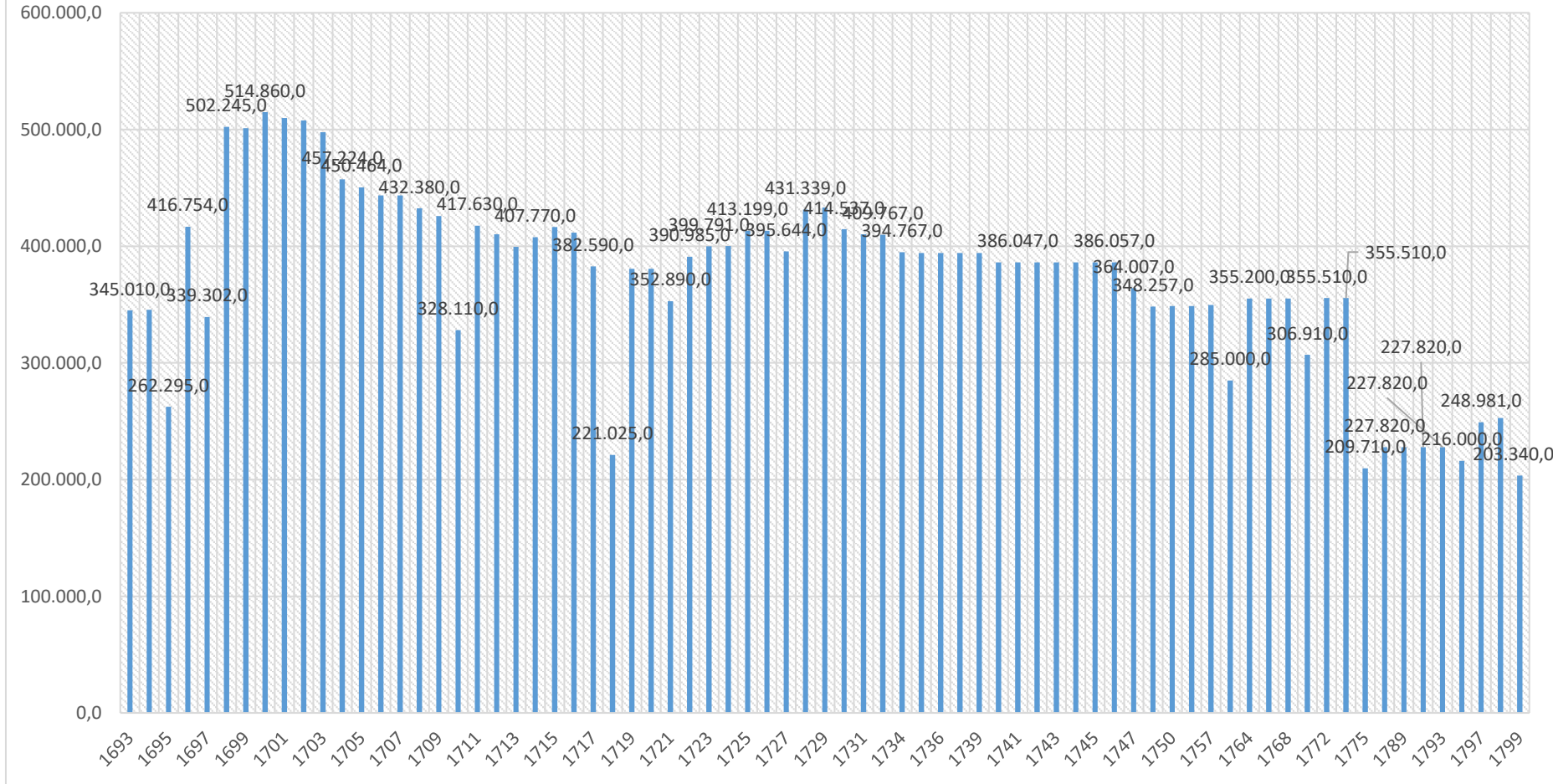
icareteynli taşınmazların ferağ ve intikali hakkında çıkan kanun-ı muvakkat kapsamında tevsii bedeli olarak vakıf lehine sağlanan kira artışından kaynaklanmıştır.⁸³²

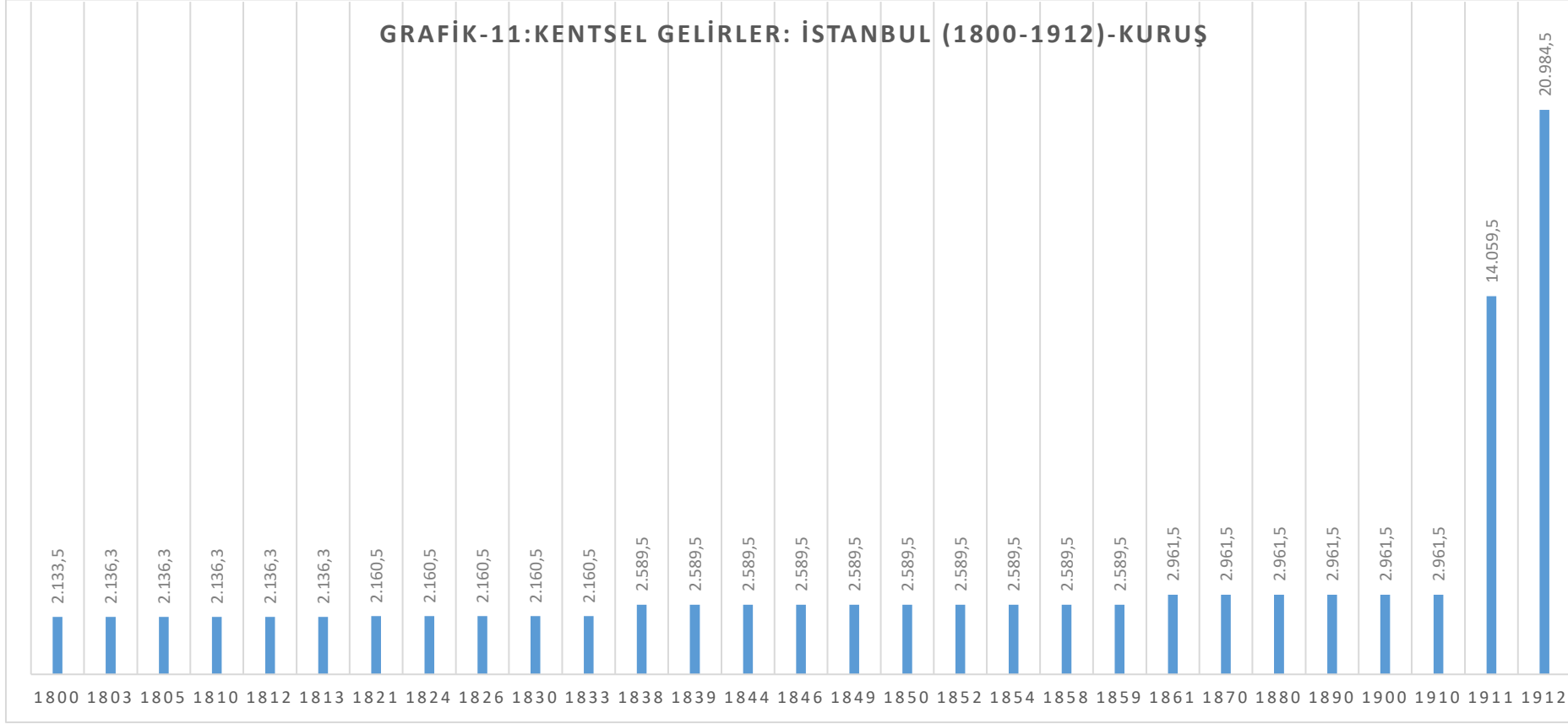
Diğer taraftan İstanbul kentsel gelirleri müeccele kiralalarıyla sınırlı değildi. İcareteynli taşınmazların mahlûlünde yeniden alınan muaccele bedelleri ile ilk defa icareteyne dönüştürülen taşınmazlardan alınan peşin muaccele paralarını da kentsel gelirler içerisinde değerlendirmek gerekir. Nitekim muaccele paraları bütünüyle gayrimenkulden doğan bir kaynaktır. Muaccele geliri, az gayrimenkule sahip orta ve küçük ölçekli vakıflarda ârizi bir gelir kategorisi olmakla beraber gayrimenkul bakımından zengin büyük vakıflarda düzenli ve önemli bir kaynağa dönüşmektedir. İmparatorluğun en zengin gayrimenkul ağına sahip paşa vakıflarından olan Merzifonlu Vakfı her yıl düzenli olarak muaccele geliri alabilmekte ve bu sayede bütçe denklemini koruyabilmektedir.

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı'nın İstanbul'da bulunan gayrimenkullerinden sağlanan muaccele geliri Grafik-12 ve 13'te gösterilmiştir. Grafiklerde de görüleceği üzere muaccele geliri düzenli olarak bütçeye katkı sağlamış, hatta bazı yıllarda bütçe gelirini doğrudan etkilemiştir. Örneğin 1708 yılında muaccelede gelen 253.860 akçe, cari yıl gelirinin %21,88'ini oluşturmuştu. 1766 yılı muhasebe döneminde 667.800 akçe olarak gerçekleşen muaccele, toplam gelirin %28,60'ını meydana getirirken 1775'te alınan 1.1245.600 akçe muaccele cari yıl gelirin %34,75 oranında katkı sağlamıştı. İstanbul kentsel kira geliriyle ters orantılı olarak artan muaccele geliri özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren fiyat artışlarına paralel olarak bütçeye %20 civarında girdi sağlayan düzenli bir gelir kaynağına dönüşmüştü.

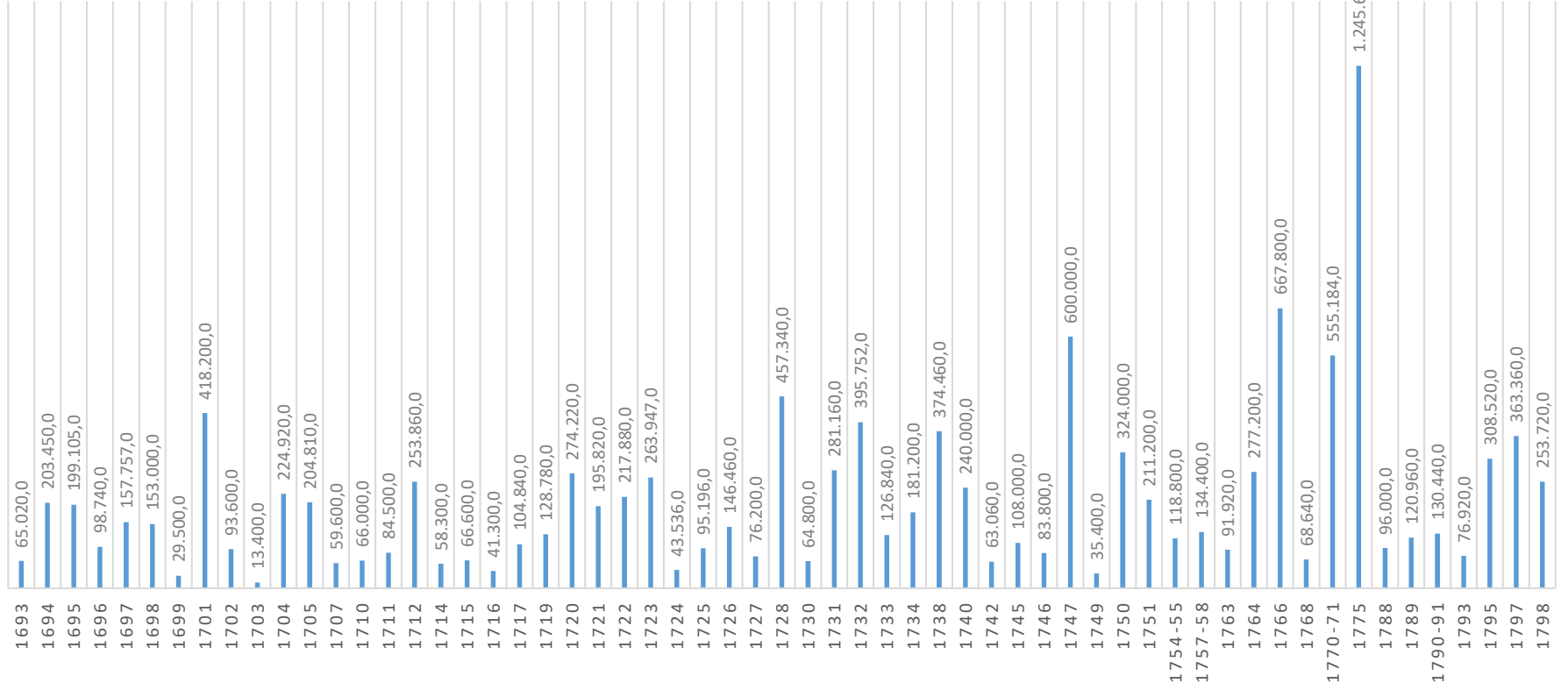
⁸³² "Emvâl-i gayrimenkule intikâlatı hakkında kanun-ı muvakkat", 21 Şubat 1328, *Düstur*, I. Tertip, C. 5, Başvekâlet Matbaası, Ankara 1937, s. 145-147.

Grafik-10: Kentsel Gelirler: İstanbul (1693-1799)-Akçe

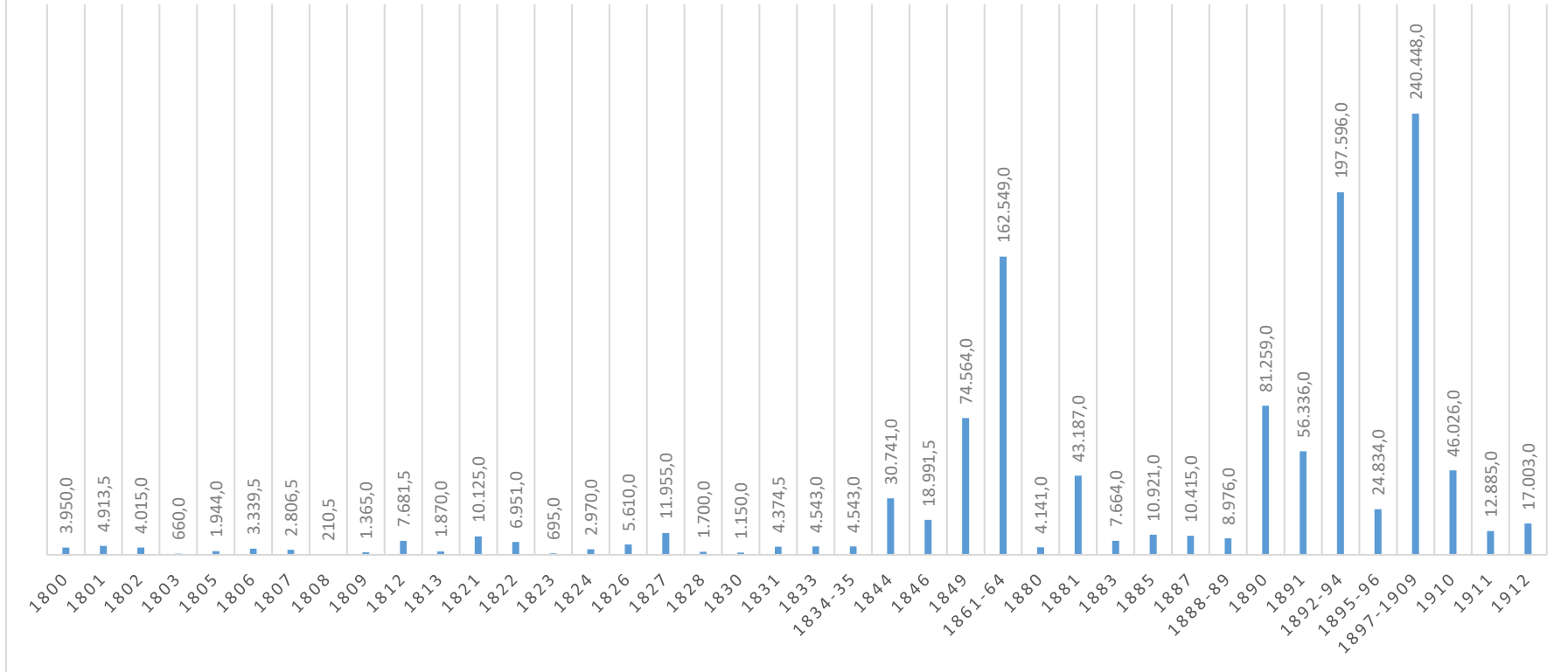




GRAFİK-12:KENTSEL GELİRLER:MUACCELE (1693-1799)-AKÇE



GRAFİK-13: KENTSEL GELİRLER: MUACCELE (1800-1912)-KURUŞ



4.1.7. Cidde

Bugün Suudi Arabistan'ın en kalabalık ikinci kenti olan Cidde, Arabistan coğrafyasının Hicaz bölgesinde, Kızıl Deniz kenarında yer almaktadır. Osmanlı İmparatorluğu XVI. yüzyıl başlarında Kızıldeniz ve Hint Okyanusu'nda baş gösteren Portekiz tehdidine karşı Yemen'le birlikte Cidde'nin kontrolünü ele geçirmiştir. Arabistan coğrafyasında Avrupalı tüccarların oturma iznine sahip olduğu tek kent olan Cidde, yarımadanın en önemli ticaret limanıdır.⁸³³

Evliya Çelebi hac yolcuğu esnasında 1672'de uğradığı Cidde hakkındaki gözlemlerinde Osmanlı valisinin de ikamet ettiği 300 kişilik bir kaleden, 300 dükkândan ve gelirinin yarısının Mekke şeriflerine ait olduğu, senelik 200 kese gelir sağlanan bir gümrükten bahseder. Bu tarihte liman bölgesinde toplam 7 hanı bulunan Cidde henüz bedesten, hamam, medrese gibi Osmanlı kentlerine özgü temel yapılardan yoksundur.⁸³⁴

Vakıf muhasebe defterlerinde Kara Mustafa Paşa'nın Cidde'ye çok sayıda vakıf eseri kazandırdığı görülmektedir. Ancak Paşa'nın mevcut vakfiyelerinde Cidde'de kurulan vakıf yer almadığından buradaki yapıların inşa tarihi ve yatırım maliyetlerini tam olarak tespit etmek mümkün değildir. Öte yandan Kâtip Çelebi'nin *Cihannümâ*'sından kentte Mustafa Paşa'ya ait han, hamam ve cami yatırımlarının 1093/1682'de yaptırıldığı anlaşılıyor. Yazara göre bu tarihlerde Cidde'de büyük bir kuraklık yaşanmış ve sorunun çözümüne yönelik Kara Mustafa Paşa uzak bölgelerden, dağların arasından açtığı kanallarla şehre büyük miktarlarda su getirmiştir.⁸³⁵ Seyyahımız Evliya Çelebi Cidde'yi 10 yıl sonra, 1682'de ziyaret etmiş olsaydı muhtemelen Sadrazam Kara Mustafa Paşa'nın bu yıllarda kentte başka bir örneği olmayan bedesteninden, hamamından, çeşmelerinden ve camisinden sitayişle bahsedecekti.⁸³⁶

Muhasebe defterleri vakfın Cidde'de bulunan han, hamam, cami ile çok sayıda mahzen, kahvehane ve dükkân nitelikli vakıf eserinin yönetim ve idaresinin kentte ikamet eden bir mütevellî kaymakamı veya cabi eliyle yürütüldüğünü ortaya koyar. Bölgenin vakıf

⁸³³Gábor Agoston-Bruce Masters, *Encyclopedia of The Ottoman Empire*, New York 2009, s. 298.

⁸³⁴ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, IX, (Hazırlayanlar: Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman-Robert Dankoff), YKY, İstanbul 2005, s. 370 vd. 408.

⁸³⁵ Katip Çelebi, *Cihannümâ*, I, Tıpkıbasım, TTK, Ankara 2009, s. 519.

⁸³⁶ *Târih-i Raşid ve Zeyli*, I, s. 257.

yönetim merkezine olan uzaklığı, mütevellî ile vekil arasında asil-vekil sorununa (principal-agent problem) sebep olmuş, bu da kentten sağlanan gelirin dalgalı seyrini beraberinde getirmiştir.

Mütevellî Ali Paşa zamanında bir türlü çözülemeyen vekil sorunu sebebiyle Cidde'den 18. yüzyılın ilk çeyreğinde para akışı sağlanamamıştır. Kaymak Mustafa Paşa'nın göreve başlamasıyla birlikte yeni bir mütevellî kaymakamı atanmış ve 1725'ten itibaren kentten senelik 100.000 akçe civarında gelir elde edilmeye başlanmıştır. 1740-1750 yılları arasında Cidde'den sağlanan yıllık gelir 70.000 akçe seviyesine gerilemiştir.

Cidde'de bulunan vakıf yapıları 1753-54 yılları arasında önemli bir tamirattan geçmiştir. Bu tarihte Cidde Mütevellî Kaymakamı Ebubekir Efendi ve Kâtip İbrahim Efendi tarafından yerel kadının onayıyla merkeze bildirilen masraf defterlerine göre tamirat, harc-ı ilam ve personel gideri kalemlerine 549.300 akçe sarf edilmiştir. Tamirat sonrası atıl vaziyetteki bazı taşınmazlara yeniden işlerlik kazandırılmış ve bu sayede gelirler hızlı bir şekilde artmıştır. 1756'da 199.080 akçe olarak gerçekleşen hasılat, 1763'te 132.000, 1765'te 166.320 ve 1767'de 162.000 akçe olarak gerçekleşmiştir. 1770'ten itibaren hızla gerileyen hasılat 1770-1790 yılları arasında 40.000 akçe seviyesine inmiştir. Gelir kaybı yine vekil sorunundan kaynaklanmış görünmektedir. Bu dönemde yaşanan gelir kaybına daha fazla tahammül göstermediği anlaşılan vakıf yönetimi, İstanbul Mütevellî Kaymakamı Seyyid Hacı İsmail Hakkı Efendi'yi konuyu yerinde incelemek üzere Cidde'ye göndermiştir. Vakıf yönetiminin mahallinde yaptığı incelemede, vakfın beratla Cidde kaymakam mütevellîsi olan Mehmed bin Abdullah adlı kişinin seneler önce öldüğü ve İbrahim Şakir adlı birinin mütevellîden habersiz olarak yönetimi devraldığı tespit edilmiştir. Dahası İbrahim Şakir adlı sahte kaymakamın mütevellîye haber vermeksizin bazı vakıf taşınmazlarını sattığı, bazılarını kendi mülkü gibi kullandığı ve birçok taşınmazın gerçek kira gelirinin ancak üçte birini merkeze gönderdiği ortaya çıkmıştır.⁸³⁷ Neticede İbrahim Şakir görevden alınmış ve yerine III. Selim'in onayıyla Cidde'nin yerlilerinden güvenilir bir kişi olarak bilinen Abdülbaki Halife atanmıştır.

İstanbul Mütevellî Kaymakamı Seyyid Hacı İsmail Hakkı Efendi'nin 1793'te gerçekleştirdiği Cidde seyahati neticesinde buradaki vakıf taşınmazları yıllık 60.000

⁸³⁷ BOA, AE.SSLM.III 235/13686.

akçe müeccele bedeli karşılığında icareteyne dönüştürülmüştür. İcareteyn uygulamasıyla birlikte dondurulmuş sabit bir gelire dönüşen Cidde hasılatı 1793-1912 yılları arasında 60.000 akçe (500 kuruş) olarak gerçekleşmiştir.

19. yüzyılın ilk yarısında Vehhabi ayaklanmaları ve Mısır sorunu gibi siyasi gelişmeler bölgedeki istikrarı ve Osmanlı kontrolünü zayıflatmasından mütevellit vakıf, kira gelirlerini toplamakta sorunlar yaşamıştır. 1802-1840 yılları arasında Cidde'den gelmesi gereken yıllık 500 kuruş para, muhasebe defterlerine tahsil edilememiş bakaya alacak olarak kaydedilmiştir. Kentin Kavalalı Mehmed Ali Paşa ile yapılan antlaşma neticesinde 1840'da yeniden Osmanlı hâkimiyetine geçmesiyle birlikte kira gelirleri yeniden toplanmaya başlanmış ve 1912'ye kadar aralıklarla da olsa yılda 500 kuruş üzerinden irat sağlanmıştır.

4.2. TARIMSAL GELİRLER

Merzifonlu Vakfı'nın tarımsal gelirleri Mustafa Paşa'nın bütünüyle imar ederek iskâna açtığı Kayseri'ye bağlı İncesu ilçesindeki köylerden derleniyordu. Bilindiği üzere 17. yüzyılın ikinci yarısında 50-60 senedir Celâlilerin kontrolünde metruk ve harabe bir köy görünümündeki İncesu, 1668-1671 yılları arasında bedeli ödenerek Mustafa Paşa'ya temlik edilmişti. Merzifonlu Kara Mustafa Paşa burada önce 60 kişilik yeni bir derbent teşkilatı kurarak güvenliği sağlamış, daha sonra 1670'te büyük bir külliye inşa ederek bölgeyi yeniden iskâna açmak suretiyle şenlendirmiştir.

Merzifonlu Vakfı, yeni iskâna açılan İncesu'nun hassas durumunun bilincinde hareket ederek reaya ve konargöçer aşiretler ile bir dizi sözleşmeler yapmıştır. Bu sayede reaya, devlete ödemekle yükümlü olduğu tüm vergilerden muaf tutularak tam bir serbestiyet kaidesince vakfın koruması altına girmiştir. Herhangi bir tımara veya vakıf köyüne kayıtlı olmayan *hâric ez defter* statüsündeki çok sayıda reaya ve göçer cüz'i bedellerle topraklandırılmıştır. Bölgede bir nevi devletin yerini alan vakıf, üretimi arttırmak uğruna gerektiğinde şer'î ve örfî vergilerin karşılıklı olarak yeniden düzenlenmesinde herhangi bir sakınca görmemiştir. Ayrıca vakıf, taşkınlara neden olan İncesu dere yatağını tarımsal üretimi arttırmak amacıyla açtığı yaklaşık 10km uzunluğundaki bir kanal içerisine taşımış ve yeni sulama kanalları yaptırmıştır. Saban, çapa, düven, sığır vb. çok sayıda tarım alet ve edevatını temin etmenin yanında üretilen tarım ürünlerinin depolanacağı ve işleneceği büyük değirmenler inşa edilerek reayanın hizmetine

sunulmuştur. Tüm hazırlıklar tamamlandıktan “İncesu Mukataası” çatısı altında birleştirilen köyler iltizam yöntemiyle mültezimlere deruhte edilmiştir.

Merzifonlu Vakfı'nın tarımsal gelirini meydana getiren İncesu Mukataası, kuruluşundan 1831 senesine kadar iltizamla yönetilmiştir. 1831-1838 yılları arasında ise Evkaf-ı Hümayun Nezaretinin atadığı müdürler marifetiyle emaneten yönetilmiştir. Daha sonra bütün kontrol Maliye Hazinesine geçmiştir. Cumhuriyet devrine kadar uzanan son dönemde Maliye Hazinesi, İncesu Mukataası'nın gerçek bedeli yerine tahsisat kabilinden belirlediği sabit bir bedeli vakıf adına Evkaf Hazinesine ödemeye başlamıştır.

Nezaret öncesi dönemde mukataa birimini iltizama verme yetkisi mütevellinin elindeydi. Müteveli ile mültezim arasında genellikle mukataa biriminin senelik geliri üzerinden yıllık olarak imzalanan sözleşmelerin bir nüshası denetim ve kontrol amacıyla Evkaf Müfettişliği kayıtlarına işlenirdi.⁸³⁸ Senelik sözleşmelerin önemli bir bölümünde mültezim parayı peşin öderdi. Bu sözleşmelerde vakıf yönetimi mukataa birimindeki personelin önceden belirlenmiş olan maaşlarının tutarını yerinde ödenmesi şartıyla mültezime havale ederdi. Mültezim personel giderleri dışındaki parayı peşin ödedikten sonra başkaca bir ödemeye mecbur edilmezdi. Ne var ki vakıf için durum farklıydı. Bilindiği üzere İncesu Mukataa birimi içinde Merzifonlu Vakfı'nın devasa bir külliyesi, hamamı, 9 değirmeni, fırını, çok sayıda sulama kanalı, 50 civarında dükkân ve hane ile boyahane ve bezirhanenin yanı sıra çok sayıda ambarı bulunuyordu. Külliyenin parçası olan kervansaray, cami, mektep, medrese ve diğer gayrimenkullerin hem personel maaşları hem bakım giderleri vakfın sorumluluğundaydı. Burada mültezim, vakfın toplaması gereken geliri yerinde toplayan bir tahsildar konumundaydı.

Tablo-19: İncesu Mukataası Mültezimler ve Ortalama Görev Süreleri

Tarih	Mültezim	Görev Süresi
1693-97	Yakup Ağa	4
1697-1705	Mustafa Ağa	8
1705-1710	Hacı Hasan Ağa	5
1710-12	Hacı Mustafa Ağa	2
1713	Hacı Hasan Ağa (Tekrar)	1
1714-15	Hacı Mustafa Ağa (Tekrar)	2

⁸³⁸ Evkaf Müfettişliği, 236/137a; 245/121; 245/325.

1716-17	İsmail Ağa	2
1718	Hacı Mustafa Ağa (Tekrar)	1
1719-20	Hacı Ali Ağa	2
1721	Ebubekir Ağa	1
1722	İsmail Ağa	1
1723-24	Hacı Ali Ağa (tekrar)	2
1725-26	Esad Ağa	2
1727-29	Ahmed Ağa	3
1730-31	Seyyid Ahmed	2
1732-33	Mehmed Ağa	2
1734	Ali Ağa	1
1735-38	Mehmed Ağa (tekrar)	3
1739	Osman Paşa	1
1740	Salih Ağa	1
1742	İbrahim Ağa	1
1743-45	Hasan Ağa	3
1746	İbrahim Ağa	1
1747	Halim Ağa	1
1749-50	Seyyid Mehmed Ağa	2
1753-54	Mahmud Ağa	2
1755-56	Abdullah Ağa	2
1757	Seyyid Ali Ağa	1
1758	İshak Ağa	1
1764	Papaz? Abdullah Ağa	1
1765	Mustafa Ağa	1
1766	Vakıf Kâtibi Abdullah Efendi	1
1767	Ali Efendi	2
1770-71	Mustafa Ağa	2
1774 ⁸³⁹	Seyyid Ali Ağa	1
1790	Sarayı Atik Teberdarlarından Hacı Ahmed Ağa bin Hacı Osman	1
1792	Sarayı Atik Teberdarlarından Mehmed Ağa bin İbrahim	1
1797	Seyyid Mehmed Tahir Ağa	1
A.O.		1,8

Mustafa Paşa'nın gerçekleştirdiği imar faaliyetlerinden önce İncesu Mukataası'nın 1670'li yıllardaki tahrir geliri 28.000 akçe civarındaydı. Merzifonlu Vakfı'nın

⁸³⁹ Bu tarihten itibaren muhasebe defterlerinde mültezim adının yeri genellikle boş bırakılmıştır. Muhasebeler dışındaki sair belgelerden de iltizam sözleşmelerinin genellikle bir yıllık imzalandığı anlaşılmaktadır.

şenlendirme ve imar faaliyetleri neticesinde 10 yıl sonra, 1690'lı yıllarda İncesu'nun geliri 400.000 akçeye yükselerek %1300'den fazla artış göstermiştir. 18. yüzyılın ilk çeyreğinde 350.000 akçe civarında seyreden İncesu Mukataa geliri Kaymak Mustafa Paşa'nın yönetimi devralmasıyla kayda değer bir artış göstererek 430.000 akçeye yükselmiştir. Mültezim Osman Paşa zamanında, 1739 senesinde tarımsal gelirlerde kayda değer bir artış yaşanmıştır. 1729'dan itibaren yıllık 436.500 akçe vergi geliri elde edilen mukataa geliri 1739 senesinde %51 oranında artarak 660.000 akçeye yükselmiştir. Ancak bir sonraki yıl %20 azalarak 528.000 akçeye gerileyen tarımsal hasılat 1745 senesine kadar 5 yıl boyunca bu seviyede devam etmiştir. 1745'ten 1760'lara kadar mütemadiyen artış gösteren tarımsal hasılat 810.000 akçeye kadar çıkmıştır. 1760-70 seneleri arasında kısa kayıplar yaşansa da 1771 yılından itibaren tekrar toparlanma yaşanmış ve yıllık hasılat 840.000 akçeye yükselmiştir. Yüzyılın sonlarında ise ilk defa 1 milyon seviyesi aşılmıştır. 1788-1809 yılları arasında, yirmi sene boyunca 1 milyon seviyesinde gerçekleşen tarımsal gelir 1810'da 10.700 kuruşa (1.284.000 akçe), 1813'te 12.100 kuruşa (1.452.000 akçe) ve 1821'de 15.500 kuruşa (1.860.000 akçe) kadar yükselmiştir. Mütevellinin onayladığı 1830 tarihli son iltizam sözleşmesine göre İncesu Mukataa geliri 15.650 kuruş (1.878.000 akçe) olarak gerçekleşmişti.

İncesu Mukataası 1832-1833 muhasebe dönemiyle birlikte emaneten yönetilmeye başlanmıştır. Emaneten yönetimin verimliliği veya bu sistemin nasıl işlediği konusunda Evkaf Nezareti tarafından aynı yıl düzenlenen ve yirmi bir sayfayı bulan ayrıntılı bir muhasebe defterinden takip edilebilmektedir.⁸⁴⁰ Emanet yönteminde Nezaretin mukataa birimini atadığı geniş yetkilerle donatılmış bir müdür marifetiyle yönettiği anlaşılmaktadır. Harcırah ve yemek giderlerine bakılırsa Nezaretin atadığı müdür, mukataa biriminde uzun süre konaklamak durumunda kalmıştır. Müdür öncelikle İncesu'daki vakıf gayrimenkullerinin 1.871 kuruş olan senelik icâre-i vâhide kira bedeline 2.237 kuruş zam yapmıştır. Öte yandan İncesu merkezinde ve köylerinde vakfa ait 66 parça hane, bağ, bahçe vb. vasıflı taşınmaz icareteyne dönüştürülmüş, bu sayede 40.790 kuruş muaccele geliri sağlanmıştır. Alınan muaccelenin %10'una tekabül eden 4.079 kuruş tutarında adi intikal harcı kesilmiştir. Vergi alınan tüm şahıslar, haneler ve

⁸⁴⁰ BOA, Ev.d 9552.

yaylak sahibi Türkmenler deftere tek tek kaydedilerek tahakkuk eden ispençe, ağnam, yaylakiye, cürm-ü cinayet, bâc-ı pazar, kassablık gibi şer'i ve örfi vergiler toplanmıştır.

Bu ayrıntılı muhasebe defteri sayesinde İncesu'da vakfa ait tüm köy ve mezarları üretim faaliyetleriyle birlikte görmek mümkündür.⁸⁴¹ Bu tarihte buğday, arpa, çavdar, burçak, pirinç ve mercimek İncesu Mukataasında üretimi yapılan başlıca tarım ürünleridir. Emanet yönetiminde mukataa biriminden 30.411 kuruş gelir elde edilmiştir. Ancak bu paranın 905 kuruşu Mehmed Ali Paşa İsyanında, Mısır ordusunun İncesu yakınlarından geçtiği esnada voyvodanın köylülerden cebren aldığı paralardan tenzil edilmiş ve geriye 29.506 kuruş irat kaydedilmiştir. Elde edilen hasılatın 2.910 kuruşuyla vakfın mahallindeki personelin maaşı ödenmiştir. Onlarca vakıf personeli için sadece 2.910 kuruş ödenirken Nezaret tarafından atanan müdürün maaşı için 10.300 kuruş, ayrıca yemek masrafı olarak 3.760 kuruş ve harcırahı olarak da 1.000 kuruş ödenmiştir.⁸⁴² İncesu Mukataası, 1 senelik emanet yönetiminde 6.707 kuruş bütçe fazlası vermiştir. Bu para iltizam usulü uygulanan önceki yılın gelirinin yarısından daha azdır. Ancak sonraki birkaç yılda emanet geliri 50.000 kuruşa kadar yükselmiştir. Tanzimat'la birlikte diğer vakıf mukataaları gibi İncesu Mukataasının yönetimi de bütünüyle Maliye Hazinesine geçmiştir.⁸⁴³ Bu dönemden itibaren Maliye Hazinesi, mukataa bedelinin gerçek gelirini yansıtmayan, tahsisat kabilinden sabit bir bedel ödeyeme başlamıştır.⁸⁴⁴ Bu değer 1861 senesine kadar 33.500 kuruş, 1861-1912 yılları arasında ise 33.575 kuruştur. Vakıf mukataalarının maktu bir bedele bağlanması ile mahlûl muaccele konusu Tanzimat Dönemi'nde ve sonrasında bir taraftan vakıf mütevellileri ile Evkaf İdaresini diğer

⁸⁴¹ İncesu mukataasını oluşturan çeşitli köyler ve mezarlar: Ali Boran, Çengelli, Beylik, Erik, Köseler, Kazancık, Garipçe, Kızıl Yazı, Bezircilü, Çobansalar, Viranşehir, Hızır, Sarı Ömerli, Kızıl İn, Saraycık, Kara Hayvan, Tatar, Sermete.

⁸⁴² Aynı tarihte Merzifonlu Vakfı'nın İstanbul'da ikamet eden mütevellisi Mehmed Said Bey'in yıllık maaşı 4200 kuruştur. Dört yıl sonra 1836'da yapılan yeni zamlarla mütevellinin aylık 350 kuruş olan maaşı 500 kuruşa (yıllık 6000) kuruşa yükletilmişti. BOA, HAT, 552/27220/1.

⁸⁴³ *Düstur*, 6, Birinci Tertip, Devlet Matbaası, Ankara 1939, Kanun No: 156, s. 586-87. Aşarın bedele raptedilerek Maliye Nezaretine devri imparatorluk coğrafyasındaki bütün vakıf mukataalarını kapsamıştır. Bunlardan sadece düzenlemede "eizze-i kirâm ve guzât-ı i'zâm" vakıfları olarak bahsedilen Celaliye, Hacı Bektaş-ı Veli, Abdülkadir Geylani, Hacı Bayram-ı Veli, Gazi Mihal, Gazi Ali, Gazi Süleyman Bey, Gazi Evranos Bey vakıfları istisna tutulmuştur. Daha sonra bir ara bunlara tüm Mevlevî vakıfları birleştirilmek suretiyle kurulan Celaliye Vakıfları yönetimi, Zağnos Paşa, Germiyanzade Yakup Çelebi, İshak Fakih, Molla Şemseddin Fenari gibi yeni vakıflar eklense de 1890'da bunların vakıf kuralının yönetimi yeniden Maliye Hazine'ne dâhil edilmiştir.

⁸⁴⁴ VGMA, 1828.

taraftan Evkaf İdaresi ile Maliye Hazinesini karşı karşıya getiren muvazaalı bir konu olmuştur.⁸⁴⁵

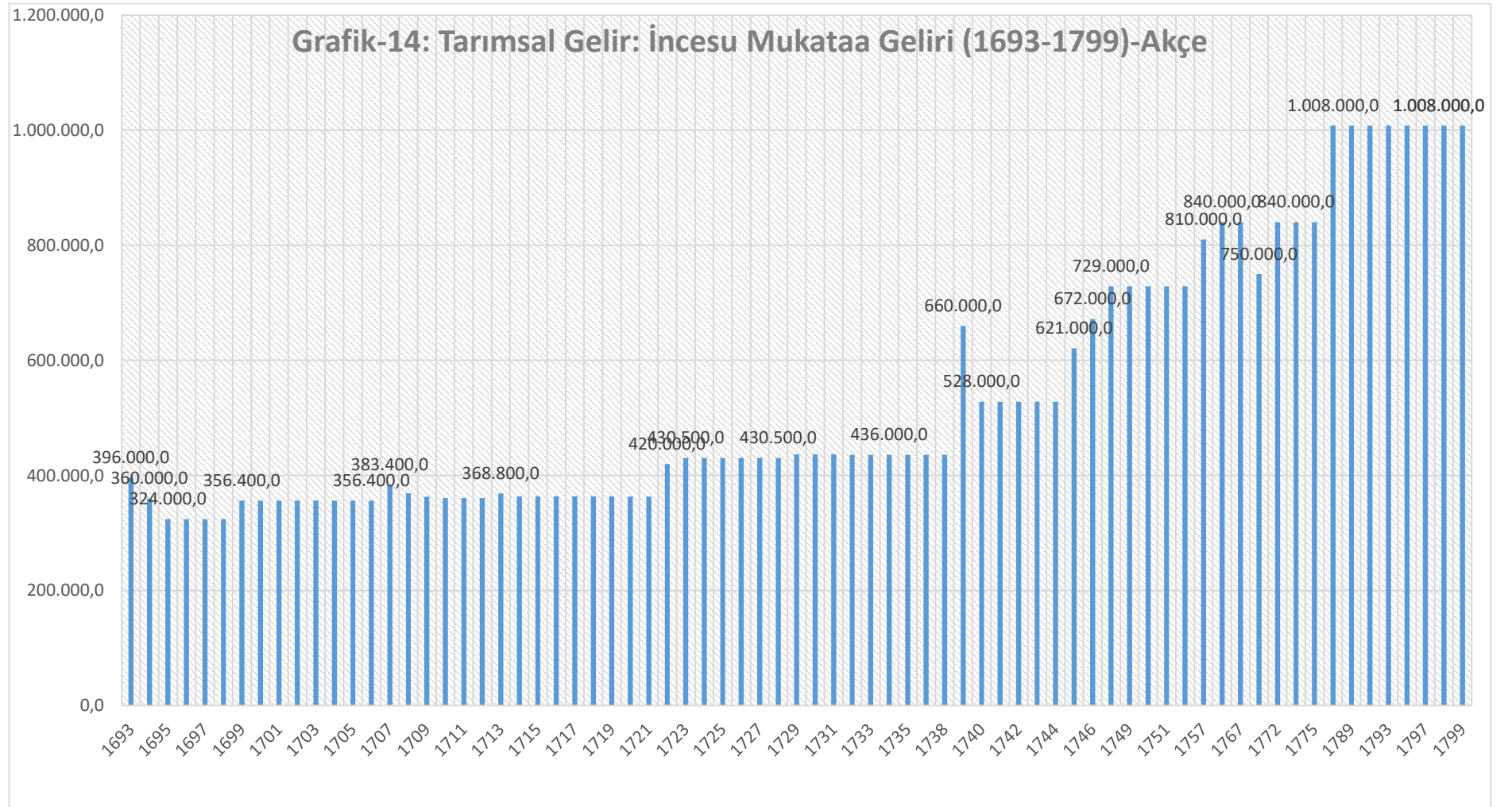
Tanzimat Dönemi'nde vakıf mukataalarından Maliye Hazinesince kesilen paralar muazzam meblağlara varmıştır. Tanzimat'la birlikte gerek selatin gerek mazbut veya mülhak vakıf olsun, 8 adet eizze ve gazi vakıfları dışındaki tüm vakıf köylerin, mezraların ve mukataaların idare ve yönetimi Maliye Hazinesine geçmiştir. Maliye Hazinesi bu dönemden itibaren vakıflara artık tahsisat kabilinden sabit bir bedel ödemeye başlamıştır. Ancak Hazine belirlenen tarımsal gelirden önce %10, sonra %20 ve 1303/1887 senesinden itibaren de kalanın %50'sini kestikten sonra vakıflara ödeme yapmıştır. Böylece 1887 yılından sonra bir vakıf mukataasından ilgili vakfa ödenen para, o yerin Maliye Hazinesine intikal eden gelirin 1/3 oranına kadar gerilemiştir. Yüzyılın sonlarına doğru bu uygulama birçok vakfın harap ve yok olmasına sebep olmuştur. Nitekim “kurâ-yı mevkûfe bedelâtının tenzil olunan nısıflarının iadesi hakkında” çıkan 3 Şubat 1306/15 Şubat 1891 tarihli kanunun gerekçesinde, vakıf aşar gelirlerinde Maliye Hazinesince tedricen artırılan kesintilerin vakıfları bütünüyle bitirme noktasına getirdiği ifade edilmiştir.⁸⁴⁶ Bu sorunun çözümü içinse 1887 senesinden itibaren eklenen %50 oranındaki son kesintinin en azından yarısının 1307/1892 senesinden itibaren vakıflara geri ödenmesi kararlaştırılmıştır. Ancak bu uygulama Merzifonlu Vakfı örneğinde de görüldüğü üzere hiçbir zaman hayata geçmemiştir.

Tanzimat Fermanı öncesi tüm zamanlar göz önüne alındığında tarımsal gelirler mütemadiyen yükselen bir eğilim içerisinde hareket etmiş ve 18. yüzyılın sonlarında yüzyılın başlarındaki fiyatlara göre %150 oranında artış göstermiştir. 19. yüzyılın başlarından 1840 yılına kadarki süreçte ise artış oranı yaklaşık %270 olarak gerçekleşmiştir. Bu artışa paralel olarak kırsal gelirlerin vakıf bütçe içindeki payı da tedricen artmıştır. Tarımsal gelirin 17. yüzyılın sonlarından 18. yüzyılın ortalarına kadar %20 civarında seyreden bütçedeki payı, yüzyılın ortalarından son çeyreğine kadar %30'a ve nihayet yüzyılın son çeyreğinde %40'a kadar yükselmiştir. Tarımsal gelirlerdeki bu artış 19. yüzyılın ilk yarısı boyunca devam etmişse de gelirin bütçe

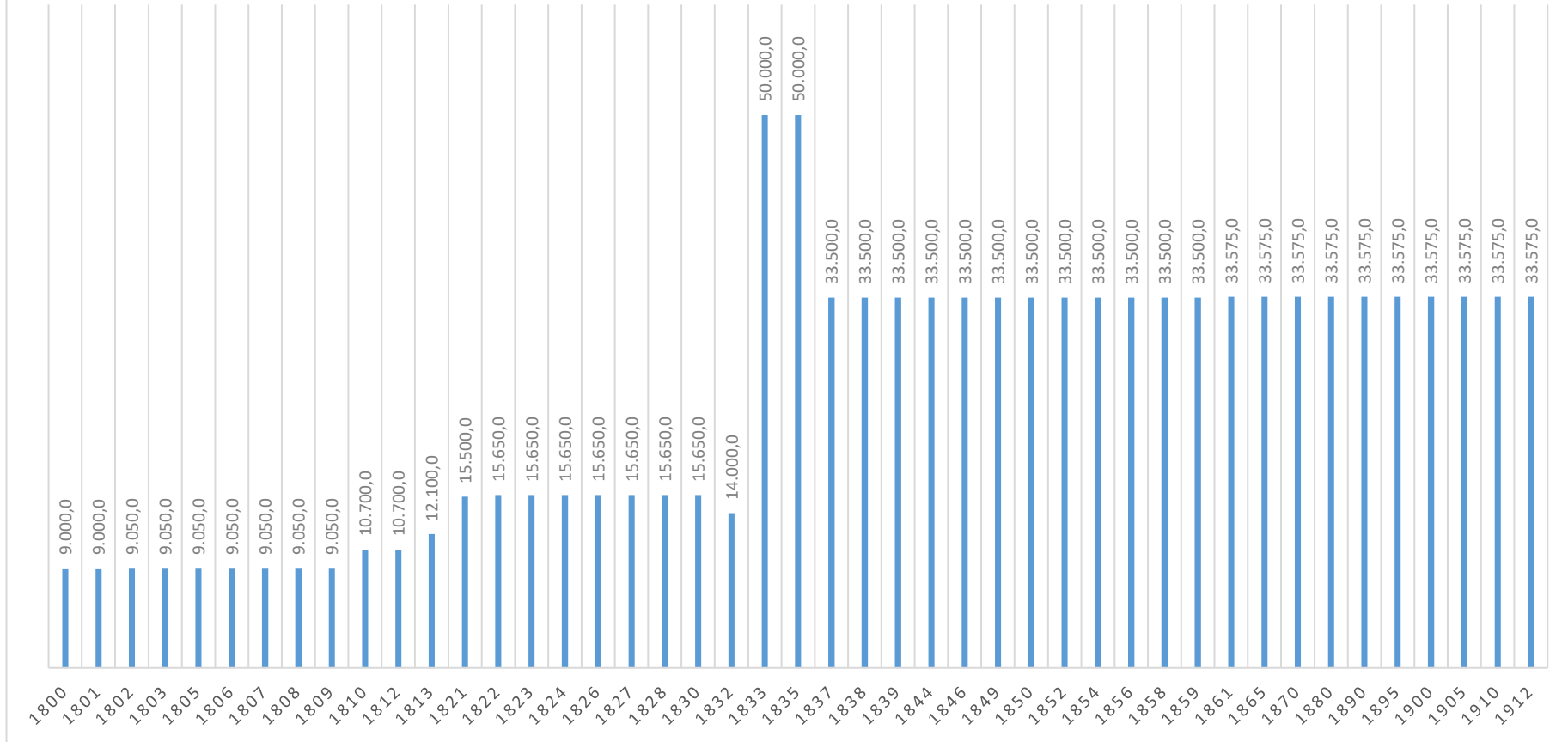
⁸⁴⁵ BOA, Ev. MKT 1216/36; BOA, Ev. MH 41/11; BOA, Ev. MH 307/24; Ev. MH 510/24. Ayrıca vakıf kuralarından Evkaf Hazinesine teslim edilmeyen paralar bu dönemde sık sık Maliye ile Evkaf İdaresi'ni karşı karşıya getirmiştir. Öztürk, *Vakıf Müessesesi*, s.109-116.

⁸⁴⁶ *Düstur*, 6, Birinci Tertip, Devlet Matbaası, Ankara 1939, Kanun No: 210, s. 910-914.

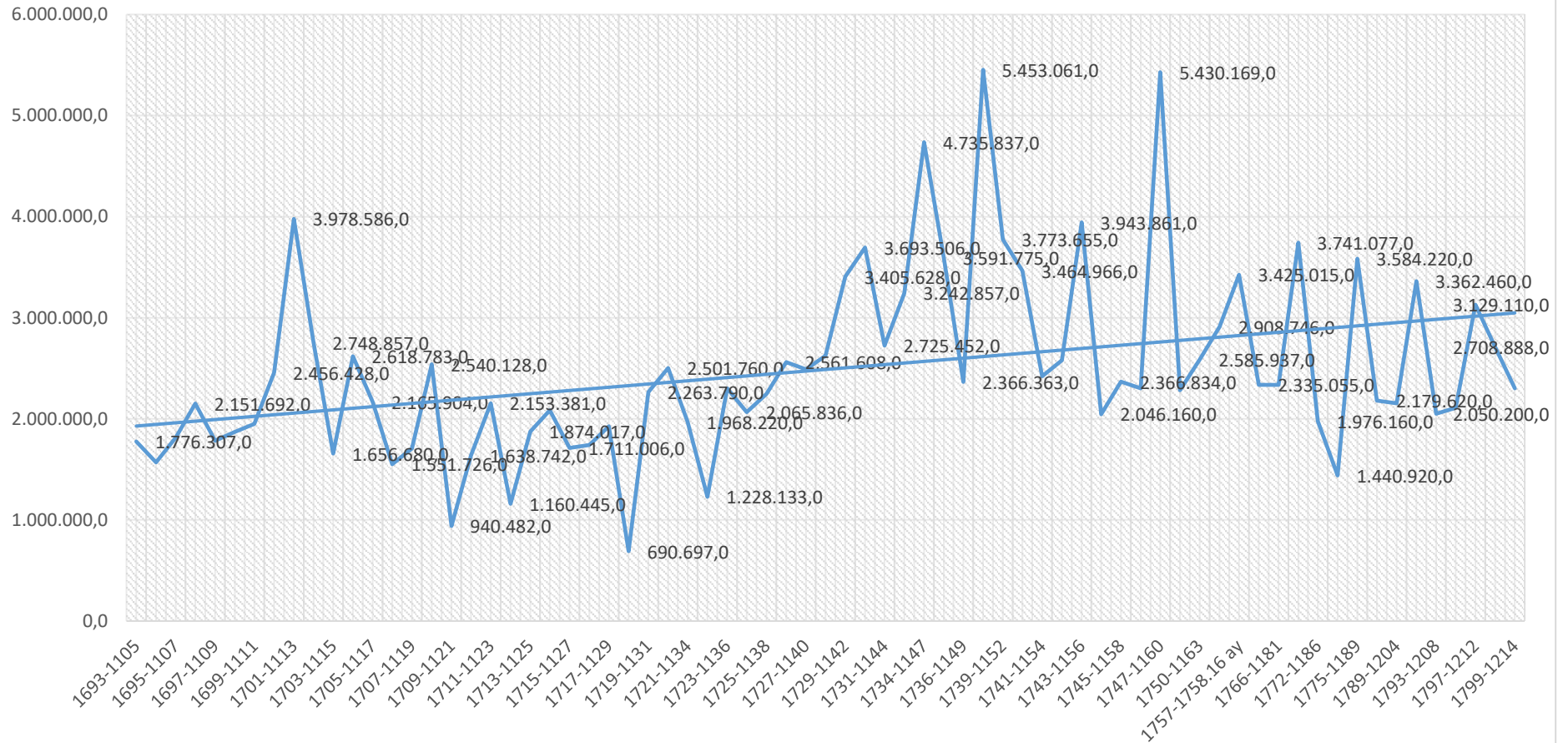
içindeki yüzdeler dilimi, muacceler gelirlerinde yaşanan artış sebebiyle büyük ölçüde önceki seviyelerinde kalmıştır.



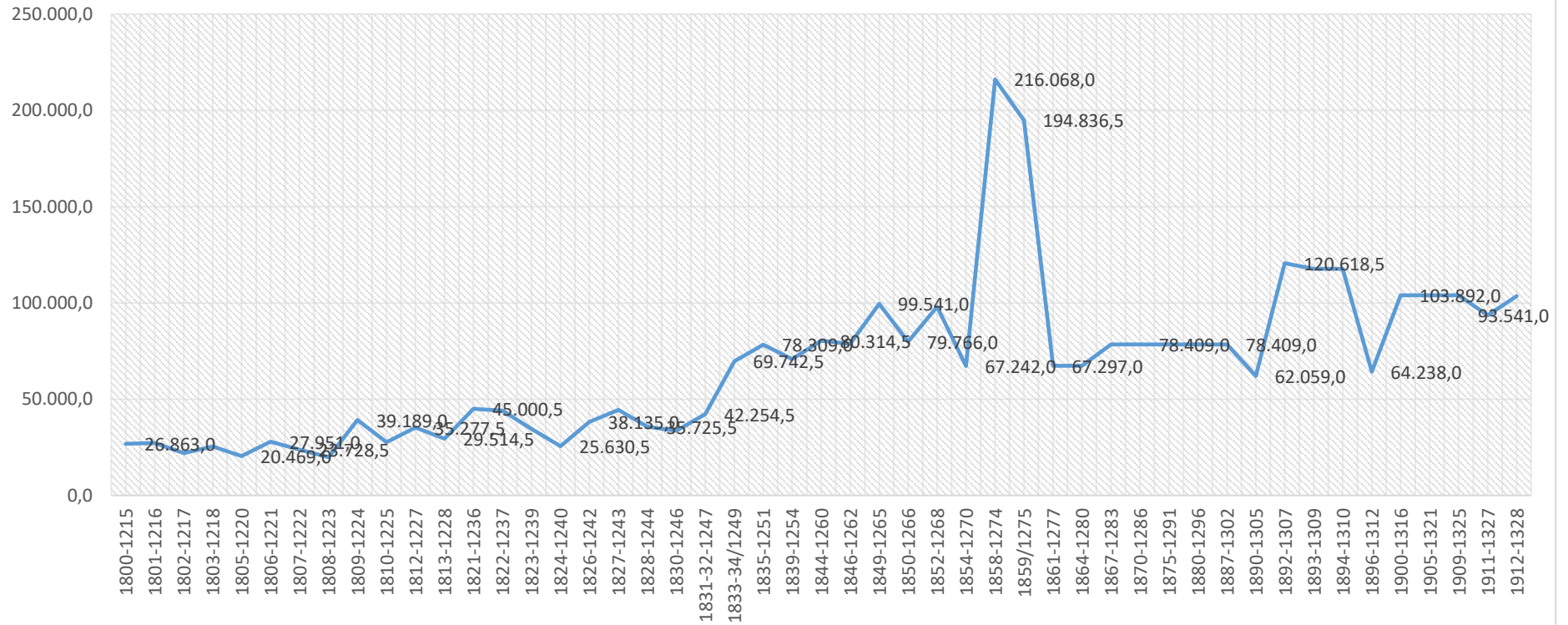
GRAFİK-15: TARIMSAL GELİR: İNCESU MUKATAA GELİRİ (1800-1912)-KURUŞ



Grafik 16: Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı Cari Yıl Geliri (1693-1799)-Akçe



Grafik 17: Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı Cari Yıl Geliri
(1800-1912)-Kuruş



4.3. GİDERLER: PERSONEL MAAŞ ÖDEMELERİ

Vakıf muhasebe bilançolarının giderler bölümü bir vakfın cari yıldaki harcamalarını ortaya koymasının yanında, temel gıda maddelerinin fiyatları, personel ücretleri ve asgari geçim düzeyinin belirlenmesi, vakıfların istihdam kapasitesi ve stratejileri; cami, han, hamam, imaret gibi vakıf yapıların tarihi süreçte geçirdiği tamiratlar ve bu işlemler için kullanılan malzemelerin türü ve birim fiyatları gibi konularda sağladığı kronolojik verilerle sosyo-ekonomik hayatın farklı veçhelerinde pek kıymetli veriler sunmaktadır.

Merzifonlu Vakfı'na ait muhasebe kayıtları da dâhil olmak üzere tüm merkezi vakıfların muhasebe defterlerinde harcamalarla ilgili ana kayıt *vuzi'a min zâlike* terimi ile başlamaktadır. Bu başlık altında ilgili cari yıl içerisinde yapılan toplam harcama yer alır. Ancak bazı yıllarda özellikle büyük meblağlara varan tamirat giderleri, bütçe sonunda ayrı bir başlıkta gösterilmektedir. Vakıf muhasebe defterlerinde yer alan ilk harcama birimi *vezâyif* adı altında yapılan personel ödemeleridir. Vakfın faaliyet alanına göre şekillenen diğer harcamalar imaret masraflarının kaydedildiği *harc-ı kilâr*; cami, mescit, darüşşifa ve medrese gibi yapıların ısınma, aydınlatma, tefrişat giderleri ile öğrenci veya diğer ihtiyaç sahiplerine aynî yapılan yardımlar ve müteveli, cabi, kâtip gibi idari kadroların yemek ve yol harcırahları, kırtasiye harcamaları, vergi ödemeleri veya alınan borçların faiz ve geri ödemelerinin yer aldığı *ihrcâat-ı sâire*; Mekke, Medine, Kudüs ve Şam kentleri için gönderilen *edâ-i sürre*; çeşitli vakıflardan kiralanan arsaların zemin ödemelerinin gerçekleştirildiği *mukâta'a-i zemin*; hamal ücretleri başta olmak üzere imaret mutfağına taşınan ürünler için nakdî ödenen arabacı ve gemi navlun masraflarının kayıt altına alındığı *an'il-üçürât* ve tamirat, yeniden inşa harcamalarının kayıt altına alındığı *meremmât* gibi belirli ve düzenli masraf kalemlerinden oluşmaktadır.

Osmanlı'da imaret sitesi barındırmayan vakıfların en büyük harcama kalemini vakıf personelinin maaş ödemelerinin yapıldığı vezayif giderleri oluşturuyordu. İmarete sahip büyük vakıflarda imaret kileri için satın alınan malzemeler genellikle vezayif

harcamalarını aşmış olsa da 18. yüzyılın ortalarından itibaren bu vakıflarda da personel ödemeleri giderler arasında ilk sırada yer almaya başlamıştır.⁸⁴⁷

Personel harcamaları, büyük çaplı tamirat ve yeniden inşa faaliyetlerinin gerçekleştirildiği olağanüstü dönemler dışında kuruluşundan itibaren Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı'nın en büyük harcama kalemini meydana getirmiştir. Buradan hareketle çalışmanın bu bölümü Merzifonlu Vakfı'nın maaş, istihdam ve personel stratejilerini ele alır. Cevap aradığımız sorulardan ilki istihdam edilen çalışanların hangi kriterlere göre seçildiğidir. Selatin vakıflarından farklı olarak Merzifonlu Vakfı'nın mütevellisi uzun bir dönem personel atamalarında yetkili tek kişiydi. Mütevellinin işe alımları nasıl gerçekleştirdiği, herhangi bir önceliğinin olup olmadığı, Osmanlı vakıflarında istihdam eğilimlerini anlamak için üzerinde durulması gereken önemli bir alanı oluşturur. Vakfın istihdam ettiği personel ve bunların ücretlerinde zamanla bir değişimin olup olmadığı, cevabını aradığımız diğer bir soruyu oluşturur. Diğer taraftan Merzifonlu Vakfı gibi birçok büyük vakıf, yaygın bir şekilde müsadereye mal kaçırma veya evlatlarının geleceğini teminat altına alma gayesiyle kurulduğu eleştirilerine maruz kalmıştır. Osmanlı coğrafyasında kurulan en büyük paşa vakıflarından olan Merzifonlu Vakfı gibi bir vakfın bütçesinden evlatlara ne tür ödemeler gerçekleştirdiği ve bu ödeneklerin toplam giderler için ne anlam ifade ettiği, cevabını aradığımız diğer bir sorudur.

Hiç şüphesiz vakıflar, Osmanlı coğrafyasında en büyük istihdam sağlayan özel ve yarı özel kuruluşlardı. Ne var ki vakıfların personel istihdam stratejileri henüz yeterince tetkik edilmiş değildir. Burada her şeyden önce vakıfların gerçekten istihdama yönelik belirli bir stratejileri var mıydı, varsa bunda belirleyici olan etmenler nelerdi soruları akla gelmektedir. Vakıf kurucusu ve mütevellilerin dini, siyasi, mali ve kültürel etkileşimde buldukları sosyal ilişki ağları personel atama tercihlerine yansımış olmalıydı. Bu bağlamda vakıf kurucularının, yöneticilerin ve yönetici kadrosuyla kurulan aile bağlarının, özetle nepotizmin istihdam politikasının genel çerçevesini belirlediği anlaşılmaktadır.

⁸⁴⁷ Ramazan Pantık, "Atik Valide Sultan Vakfı Örneğinde Vakıfların Yeniden-Dağıtımçı Fonksiyonu", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu, IX, 11-13 Kasım 2016, Bildiriler I*, Üsküdar Belediyesi Yayınları, İstanbul 2016, s. 316-321.

Merzifonlu Vakfı'nda personel atamalarında veya azillerde mütevellinin kullandığı geniş yetki kendisine vakıf kurucusu Kara Mustafa Paşa tarafından vakfiye ile devredilen ayrıcalıklı bir haktı. Ancak atamalar için sadece mütevellinin onayı yeterli değildir. Müteveli tarafından vakıf kadrolarında istihdam için uygun görülen kişi, önce vakfın denetiminden sorumlu nezarete arz edilmektedir. Nezaretin incelemesi sonrasında sultanın onayına sunulan atama işlemi, onay sürecinden sonra alınan berat işlemiyle gerçekleşmektedir.⁸⁴⁸

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, kurmuş olduğu vakıflarda istihdam edilmek üzere yaklaşık 200 kişilik personel görevlendirmiştir. Vakıf muhasebe kayıtlarında tedricen arttığı gözlemlenen personel sayısı 18. yüzyılın ortalarında 285'e kadar çıkmıştır. 1700 yılında İstanbul personel kadrosunda 4 evlat, 8 zabitan, 5 sebileci, 15 darülhadis personeli, 4 ihlashan, 9 kişilik tamirci ve su yolcusuyla birlikte Galata Karaköy Camii'nde 11, Galata Yelkencihan Mescidi'nde 2, Yedikule Camii'nde 3, Hocapaşa Mescidi'nde 4, yine Hocapaşa Mescidi'nde vazifeli 31 eczahan ve darülhadiste okuyan 40 öğrenciyle beraber toplam 136 kişi vakıftan maaş alıyordu.⁸⁴⁹ Bu sayı 1711'de 144'e, 1722'de 157'ye, 1740'ta 185'e, 1753'te 208'e yükselmiştir.⁸⁵⁰ 1753-55 yılları arasındaki personel kayıtlarını kapsayan ayrıntılı bir vezayif defterine göre Merzifonlu Vakfı'ndan 168'i İstanbul, 63'ü Merzifon, 9'u Merzifon'a bağlı Narince Köyü'nde Mustafa Paşa'nın annesi Abide Hatun adına yaptırdığı camide, 4'ü Mudanya'da, diğerleri İncesu Külliyesi, İzmir, Halep ve Edirne'de istihdam edilen toplam 285 kişi doğrudan maaş almaktaydı.⁸⁵¹

Tablo-20, iki asırlık bir zaman diliminde vakfın vezayif ödemelerini ve maaşların bütçe içindeki oranlarını gösterir. Tabloda da görüleceği üzere personel giderleri tüm zamanlarda toplam harcamaların %50 gibi önemli bir kısmını oluşturmuştur. 18. yüzyılın sonlarına kadar olan dönemi kapsayan muhasebe defterlerinde vakfın İstanbul'daki tüm çalışanlarını, İstanbul dışındakilerin ise yıllık maaş ödemelerini

⁸⁴⁸ BOA, C.MF. 152:7570/1; C.MF. 139:6936/1; C.MF. 111:5540/1.

⁸⁴⁹ BOA, Ev. HMM.d 1158.

⁸⁵⁰ BOA, Ev. HMM.d 1703; 2706; 4899; 6729.

⁸⁵¹ Bu sayı beratlı olarak vakfın vezayif kadrosunda kayıtlı kişileri kapsar. Bunların dışında Divanyolu üzerindeki darülhadis ve İncesu Külliyesi'nde günlük ikişer akçe ücret ödenen 50 civarındaki yatılı öğrenci öğrenci sayıya dâhil edilmemiştir. BOA, Ev.HMM.d 4899 ve 4936.

görmek mümkündür. Sonraki dönemlerde defterler özet halinde düzenlendiğinden vezayif harcamalarının sadece toplam rakamına ulaşılır.

Personel giderlerini belirleyen en önemli husus vezayif kadrosunda yaşanan artış olmuştur. Bunlar içinde özellikle maaş alan evlat sayısındaki artış ve evlat maaşına yapılan zamlar personel giderini etkileyen en büyük faktörlerdir. Duagu, devirhan ve ihlashan kadrolarında yaşanan artışlar ise diğer bir önemli etken olarak karşımıza çıkar.

1690-1722 dönemi arasında Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın yalnızca yaşayan dört çocuğu evlat maaşı almaktadır.⁸⁵² Bu dönemde evlat maaşı yaklaşık 20 yıl boyunca 140.400 akçe üzerinden ödenmiş ve personel gideri içinde %19 civarında bir oran oluşturmuştur. 1711'de 162.000 akçeye çıkan evlat maaşı, vezayif ödemelerinin %20'sini; 1718'de 183.600 akçe olan evlat maaşı gideri ise toplam vezayif ödemelerinin %25'ini meydana getirmiştir. 1723'te sayısı 13'e yükselen evlatlara ödenen 415.800 akçe maaş, tüm personel giderlerinin %44'üne ulaşmıştır. 1729'da 15 vakıf evladı için ödenen 460.200 akçe maaş o senenin vezayif giderlerinin %44'ünü oluştururken 1730'da 17 evlat için ödenen 513.300 akçe maaş ise toplam personel giderinin %50'sini meydana getirmiştir. Evlat sayısı artmaya devam etmesine rağmen, bütçedeki ağırlığı 1740'tan itibaren düşmeye başlamıştır. Yüzyılın geriye kalan bölümünde evlat vazifeleri, personel harcamaları içerisinde %25 ila %35 arasında değişen oranlara tekabül etmiştir. Vakıftan maaş alan evlatları gösteren Tablo-22, Kara Mustafa Paşa'nın soyunun kızı Fatma Hanım ve oradan torunu Kaymak Mustafa Paşa üzerinden günümüze kadar ulaştığını göstermektedir.

Tablo-20: Personel Gideri (1704-1912)

Tarih	İstanbul	Merzifon	İncesu	İzmir	Edirne	Mudanya	Çorum	Halep	Toplam	Bütçede % Payı
1704	410.580	88.560	115.920	24.840	42.840	6.120	7.860	32.888	729.608	50,6
1706	417.060	88.400	114.120	24.840	46.440	6.120	7.860	17.280	722.120	56,7
1711	458.820	88.400	119.882	24.840	46.410	6.120	7.860	32.400	784.732	47,4
1716	468.540		122.760	21.900	45.390	6.120		72.800	737.510	39,4
1723	725.420		130.320	22.680	48.960	13.320		6.480	947.180	30,5
1729	768.540		128.250	22.680	48.960	13.320		66.480	1.048.230	70,0
1735	714.780	101.520	136.620	17.280	48.920	6.120		6.480	1.031.720	50,0

⁸⁵² Bunlar Kara Mustafa Paşa'nın kızları Abide, Fatma ve Hatice (1699'dan itibaren Hatice'nin kızı Ayşe Hanım) hanımlar ile Ali Paşa'dır (Maktülzade ve Hacı lakaplarıyla meşhurdur).

1740	746.100	108.600	119.916	16.920	46.800	6.120	6.440	33.600	1.084.496	45,4
1750	784.260	108.600	150.000	16.920	47.160	6.120	15.720	144.000	1.272.780	57,0
1758	1.377.670	124.080		31.800	82.868	9.220	108.920		1.734.558	38,5
1774	1.522.380	157.960	169.500	35.520		9.000	9.120	48.000	1.951.480	38,4
1788	1.270.800		168.000	33.000		7.200		48.000	1.527.000	55,0
1795	1.728.000		168.000	21.000		9.000		24.000	1.950.000	37,0
1800	1.660.680								1.660.680	53,5
1803	11.955 ⁸⁵³								11.955	64,0
1810	10.955								12.080	37,0
1821	9.705								9.705	57,5
1827	10.070								10.070	14,5
1830	10.340								10.340	26,0
1844	28.454								28.454	41,0
1850	21.038								21.038	28,0
1867-1888	434.934								434.934	74,0
1888-90	42.390								42.390	63,6
1890-92	57.976								57.976	53,5
1895-96	37.304								37.304	37,0
1897-1910	588.339								588.339	61,0
1911	43.623								43.623	52,7
1912	34.023								34.023	49,0

Vakıf personelinin geniş bir zaman aralığındaki maaş hareketlerinin tespiti Osmanlı iktisadi hayatında bireysel aile bütçelerine dair tahmini kantitatif veriler sunar. Tablo-21 Merzifonlu Vakfı'nda istihdam edilen kadrolar içinde kırk altı kadroyu ve bunların yaklaşık 150 senelik zaman diliminde vakıftan aldıkları günlük ücreti gösterir. Ancak görüldüğü üzere ücretler bütünüyle sabit, dondurulmuş rakamlardan ibarettir. Ücretlerin bir asırdan fazla sürede neredeyse hiç değişmeden sabit kalması nasıl açıklanabilir? Aynı dönemde özellikle 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren fiyat artışlarının ve enflasyonun olduğu bilinmektedir. Buna karşın vakıf ücretlerinin sabit kalmasının cevabını yine sistemin içerisinde aramak gerekir. Sabit fiyat politikasında istihdam edilen kadroların ve bunların maaşlarını belirleyen tek taraflı iş sözleşmesi niteliğindeki vakfiye şartlarının belirleyici olduğu düşünülebilir. Bu iş sözleşmesinin vakfın kuruluşundan yüz yıl sonra dahi işe yeni başlayacak kimseyi de aynı şekilde bağladığı anlaşılmaktadır. Vakıfların “atik şahsiyet” de denilen çok düzenli tutulan şifreli personel

⁸⁵³ Tabloda bu yıldan itibaren vezayif ödemeleri kuruş para birimiyle gösterilmiştir. Öte yandan 1800 senesinden itibaren personel giderleri sadece İstanbul'da görevli kişilerle sınırlıdır.

Tablo-22: Vakıf Evlatları ve Maaşları

1693-1699		1701-1716		1716-1721		1723		1729		1735		1740		1754	
Evlat	Ücret	Evlat	Ücret	Evlat	Ücret	Evlat	Ücret	Evlat	Ücret	Evlat	Ücret	Evlat	Ücret	Evlat	Ücret
Mütevelli Ali Bey	114	Mütevelli Ali Paşa	114	Mütevelli Ali Paşa	114	Mütevelli Kaymak Mustafa Paşa (Fatma Hanım'ın oğlu)	70	Mütevelli Kaymak Mustafa Paşa (Fatma Hanım'ın oğlu)	70	Mütevelli İsmail Bey (Kaymak Mustafa Paşa oğlu)	400	Mütevelli Abide Hanım	50	Zeynep Hanım (Ali Paşa Kızı)	85
Fatma Hanım	92	Fatma Hanım	92	Fatma Hanım	92	Fatma Hanım	300	Fatma Hanım	400	Zeynep Hanım (Ali Paşa Kızı)	85	Zeynep Hanım (Ali Paşa Kızı)	85	Emine Hanım (Fatma Hanım Kızı)	150
Abide Hanım	92	Abide Hanım	92	Abide Hanım	92	Abide Hanım	300	Abide Hanım	400	Emine Hanım (Fatma Hanım Kızı)	150	Emine Hanım (Fatma Hanım Kızı)	150	Ayşe Hanım (Abide Hanım kızı)	30
Hatice Hanım	92	Ayşe Hanım (Hatice Kızı)	92	Ayşe Hanım (Hatice Kızı)	92	Kasım Bey	110	Kasım Bey	110	Ayşe Hanım (Abide Hanım kızı)	30	Ayşe Hanım (Abide Hanım kızı)	30	Adile Hanım (Ali Paşa'nın kızı Zeynep'ten olma torunu)	50
Günlük Toplam	390	Abide Hanım zam	60	Abide Hanım zam	60	Zeynep Hanım (Ali Paşa Kızı)	85	Zeynep Hanım (Ali Paşa Kızı)	85	Fatma Hanım (Fatma Hanım'ın oğlu İbrahim Bey'den doğma torunu)	30	Fatma Hanım (Fatma Hanım'ın torunu)	30	Fatma Hanım (Hanım'ın oğlu İbrahim Bey'den doğma torunu)	30

Yıllık Toplam	140.400	Günlük Toplam	450	Fatma Hanım zam	60	Emine Hanım (Ali Paşa Kızı)	85	Mir Ahmed Bey (Abide Hanım oğlu)	40	Rukiye Hanım (Hanım'ın oğlu İbrahim Bey'den doğma torunu)	30	Rukiye Hanım (Fatma'nın oğlu İbrahim Bey'den torunu)	30	Abdi Bey bin Mehmed Bey	40
		Yıllık Toplam	162.000	Yıllık Toplam	183.600	Mir Ahmed Bey (Abide Hanım oğlu)	40	Emine Hanım (Fatma Hanım Kızı)	30	Ayşe Hanım (Ali Paşa'nın Kızı Zeynep'ten doğma torunu)	30	Ayşe Hanım (Ali Paşa'nın Kızı Zeynep'ten doğma torunu)	30	Fatma Hanım (Fatma Hanım'ın kızı Emine'den doğma torunu)	30
						Emine Hanım (Fatma Hanım Kızı)	30	Ayşe Hanım (Abide Hanım Kızı)	30	Mehmed Bey (Fatma Hanım'ın kızı Emine'den doğma torunu)	40	Adile Hanım (Ali Paşa'nın kızı Zeynep'ten olma torunu)	30	Ayşe Hanım (Fatma Hanım'ın kızı Emine'den doğma torunu)	30
						Ayşe Hanım (Abide Hanım Kızı)	30	Ayşe Hanım (Ali Paşa'nın kızı Zeynep'ten torun)	30	Ali Bey (Ali Paşa'nın Kızı Zeynep'ten doğma torunu)	40	Mehmed Bey (Fatma Hanım'ın kızı Emine'den doğma torunu)	40	Mustafa Bey (Kaymak Paşa'nın oğlu İsmail Bey'den torunu)	48

						Fatma Hanım (Fatma Hanım'ın oğlu İbrahim Bey'den doğma torunu)	30	Zeynep Hanım (İbrahim Bey kızı)	30	Nesibe Hanım (Kaymak Mustafa Paşa kızı)	30	İsmail Bey (Kaymak Mustafa Paşa oğlu)	40	Mehmed Bey (Fatma Hanım'ın kızı Emine'den doğma torunu)	40
						Zeynep Hanım (Fatma Hanım'ın oğlu İbrahim Bey'den doğma torunu)	30	Fatma Hanım (İbrahim Bey kızı)	30	Selime Hanım (Kaymak Mustafa Paşa kızı)	30	Halil Bey (Kaymak Mustafa Paşa oğlu)	40	İsmail Bey (Kaymak Mustafa Paşa oğlu)	40
						Ayşe Hanım (Ali Paşa'nın kızı Zeynep'ten torun)	30	Fatma Hanım (İbrahim Bey kızı)	30	Esmâ Hanım (Kaymak Mustafa Paşa kızı)	30	Esmâ Hanım (Kaymak Mustafa Paşa kızı)	30	Mehmed Esad Bey (Kaymak Mustafa Paşa'nın oğlu Halil'den doğma torunu)	35
						Ahmed Bey (Abide Hanım'ın kızı Ayşe'den torunu)	30	Mehmed Bey (Fatma Hanım'ın Emine'den torunu)	40	Halil Bey (Kaymak Mustafa Paşa oğlu)	40	Selime Hanım (Kaymak Mustafa Paşa kızı)	30	Selime Hanım (Kaymak Mustafa Paşa kızı)	30

						Yıllık Toplam	424.800	Ahmed Bey (Abide Hanım'ın kızı Ayşe'den torunu)	40	İsmail Bey (Kaymak Mustafa Paşa oğlu)	40	İsmail Bey (Kaymak Mustafa Paşa oğlu)	40	Esmâ Hanım (Kaymak Mustafa Paşa kızı)	30
								Tahir Bey (Ayşe oğlu)	40	Fatma Hanım (Fatma Hanım'ın kızı Emine'den doğma torunu)	30	Fatma Hanım (Fatma Hanım'ın kızı Emine'den doğma torunu)	30	Fatma Hanım (Kaymak Mustafa Paşa'nın oğlu İsmail'den olma torunu)	40
						Yıllık Toplam	466.200	Fatma Hanım (Fatma Hanım'ın oğlu Ahmed Beyden doğma torunu)	30	Ali Bey (Ali Paşa'nın kızı Zeynep'ten olma torunu)	40	Mesud Bey (Fatma Hanım'ın kızı Emine'den doğma torunu)	40		40
								Abide Hanım (Mütevelli İsmail Beyin kızı)	50	İsmail Bey (Kaymak Mustafa Paşa oğlu)	200	Emine Hanım (Kaymak Mustafa Paşa'nın oğlu İsmail'den olma torunu)	38		
						Yıllık Toplam	416.400	Yıllık Toplam		Rukiye Hanım (Kaymak Mustafa Paşa'nın oğlu İsmail'den olma torunu)					38

													Zeynep Hanım binti Ayşe Hanım	42,5
													Ayşe Hanım (Kaymak Mustafa Paşa'nın oğlu İsmail'den olma torunu)	38
													Benane Hanım binti Ayşe binti Zeynep Hanım	12,5
													Nefise Hanım binti Ayşe binti Zeynep Hanım	12,5
													Nesibe Hanım binti Ayşe binti Zeynep Hanım	12,5
													Yıllık Toplam	684.810

4.3.1 İstihdam Stratejisi

Osmanlı vakıflarında istihdam politikası karşılıklı bir iş sözleşmesi niteliğinde olan vakfiye ile düzenlenmiştir. Vakfiyenin belirlediği politikalar bu kurumlarda istihdam edilen kadroların ve ücretlerin belirlenmesinde asırlarca en önemli araç olmuştur. Bazı vakıf kadroları doğrudan vakıf kurucusunun soyundan gelen kişilere özgülenmiş olsa da genel olarak merkezi vakıflarda kadrolar ve bunların atanma şartları titizlikle belirleniyordu. Bu bağlamda Merzifonlu Vakfı'nda istihdam edilen cabi, kâtip, müderris, dersiam, muallim, imam, müezzin, merremetçi, sebilci, su yolcusu, hatip, vaiz gibi kadrolar için gerekli nitelikler Osmanlı vakıf sisteminde ortaya konulan klasik şartlardan farklı değildi.⁸⁵⁴

Öte yandan personel atamalarına ilişkin Paşa'nın vakfiyeye eklediği küçük bir ayrıntı vakfın tüm istihdam politikasında belirleyici ve kilit bir rol üstlenmiştir. Geleceğe yönelik önemli bir iş sözleşmesi olmasının yanı sıra vakfın istihdam politikasını en başta belirleyen bu hüküm vakfiyede şöyle ifade edilmiştir:

“...vâkıf-ı mebrûr e'azzeullahü'l-Melikü'l-Gafûr şöyle şart buyururlar ki bu sahâyiğ-i sahihanın derununda tafsil olunan hidâmetten kitâbet ve cibâyet ve imâmet ve hitâbet ve'l-hâsıl tevliyyetten mâ'adâ cemî'-i cihât ütekâ ve evlâd-ı ütekâ ve atikât ve evlâd-ı evlâd-ı ütekâ ve atikâtlarından hademât-ı vakfa kâdir var iken cihât ecânibden kimesneye verilmeye ve ba'de'l-inkirâz mâ şaratahu ehemme's-şurût emr-i tevliyyet evkâf-ı mezbûre nâzırı müşârün-ileyh hazretlerinin re'y-i rezînlerine mufavvaz ola...”⁸⁵⁵

Bu şartla Merzifonlu Vakfı'nda müteveli dışında -müteveli için kan bağı şartı vardır- istihdam edilecek tüm çalışanların Paşa'nın kapı halkından kişilerden ve onların çocuklarından seçilmesi kuralı getirilmiştir. Metinde geçen *üteka* ve *atika* kelimeleri terim olarak erkek ve kadın köleleri ifade etmekle birlikte ileride gerçekleşen atama kayıtlarıyla beraber değerlendirildiğinde bu kadroların açıkça kapı halkından olanlara tahsis edildiği ortaya çıkmaktadır.

Merzifonlu Vakfı'nın 17. yüzyılın sonlarındaki muhasebe defterlerinde çeşitli kadrolarda çelebi ve ağa unvanlı çok sayıda kişinin istihdam edildiği görülür ki bu

⁸⁵⁴ Geleneksel bir görüntü arz eden bu niteliklere bakıldığında katip ve cabilerin güvenilir, doğruluk ve dürüstlükten ayrılmayan defter ve muhasebe teknikleri konusunda bilgili olması beklenirdi. Vaiz ve hatiplerde tefsir ve hadislere hâkim olmanın yanı sıra belagat sahibi olmak aranan temel niteliklerdendi. İmam ve müezzinlerden tecvit ve kıraatte mahir, salih ve müteveyyin olma aranan şartlardandı.

⁸⁵⁵ VGMA, 641: 50/1.

kişilerin büyük bir bölümünün doğrudan Mustafa Paşa'nın hizmetinde çalışmış kişiler olduğunda şüphe yoktur. Kapı halkının ileri gelenleri Mustafa Paşa'nın çeşitli vakıflarında bilfiil görev almış, vakıfların kurulması ve hazırlanmasında aktif roller üstlenmişlerdir. Dolayısıyla bu ilk nesil kapı halkı ve onların devamı nesiller vakfın yönetim faaliyetleri ve vakfiyeden doğan istihdam stratejilerine ilişkin öncelik haklarını çok iyi biliyorlardı. Bazıları kâtip ve cabi sıfatıyla vakfın yönetim kadrolarında bulunan kapı kulları mütevellinin *ecanibten* (Burada vakfiye şartının dışında atanan kişileri tanımlar.) yaptığı atamaları çok yakından takip edebilme imkânına sahipti. Bu durum onlara vakfiyeden doğan atama haklarının başka birine tevcihi durumunda gerektiğinde konuyu en yüksek mercie taşıma fırsatı sunuyordu. Bu yönüyle kapı halkının müteveli üzerinde önemli bir iç denetim mekanizması işlevi gördüğü söylenebilir.

Kara Mustafa Paşa'nın kapı halkından hak sahibi biri varken dışarıdan gerçekleştirilen vezayif atamaları sıklıkla hak sahipleri tarafından açılan davalara konu olmuştur. Genellikle evkaf müfettişinin ilamları ve bazı durumlarda doğrudan fermana konu olan hak arayışlarında başvuru sahipleri her zaman haklı görülmüştür.⁸⁵⁶ Bu tür davalar tüm atama ve azil yetkisini elinde bulunduran mütevellinin atama yetkisinin elinden alındığı 1797 yılına kadar devam etmiştir.

Bu konuya dair dikkat çekici vakalardan biri 1783 tarihinde yaşanmıştı. Vakıf mütevellisi günlük 20 akçe vazife ile nısıf hisse kitabet, 5 akçe yevmiye ile Eyüp cabiliği ve 8 akçe vazife ile de Ortaköy cabiliği cihetlerini birleştirerek Mehmed Şakir adlı kişiye tevcih etmiştir. Bunun üzerine Numan Efendi adlı kişi Evkaf Müfettişliğine başvurarak Mehmed Şakir adlı kişinin vakfiye şartına aykırı olarak atandığını, ecanibten olan bu kişinin atama işlemlerinin ilga edilerek vakfiye şartı uyarınca vazifenin ütekadan olan kendisine verilmesini talep etmiştir. Evkaf Müfettişi tarafından yapılan incelemede Numan Efendi'nin ütekâ-i vâkıftan olduğu ve babası Süleyman Efendi'nin de eskiden aynı statüde bu görevi yerine getirdiği (Vakıf muhasebe kayıtları Süleyman Efendi'nin cabi olduğunu teyit etmektedir.) tespit edildikten sonra Mehmed Şakir'in ataması iptal edilerek yerine Numan Efendi'nin ataması gerçekleştirilmiştir.⁸⁵⁷ Ne var ki bundan 16 sene önce yapılan başka bir tevcih kaydında aynı Mehmed Şakir evlâd-ı

⁸⁵⁶ VGMA, *Ferman Tafsilî*, 232/121; 232/124; *Anadolu Tafsil Defteri*, 268/178-184; 268/177; 268/90.

⁸⁵⁷ BOA, *Cevdet Evkaf*, 492/24886. Benzer örnekler için bakz: C.Ev. 496/25076; 496/25079.

ütekâdan olduğu gerekçe gösterilerek ruznamçe kâtipliğine atanmıştı.⁸⁵⁸ Dahası Mehmed Şakir vakfin uzun bir dönem ruznamçe kâtipliğini yapan ve evlâd-ı ütekâdan olan Süleyman Efendi'nin amcaoğluydu. Özetle vakfin 16 sene ruznamçe kâtipliğini yürüten Mehmed Şakir Efendi'nin görevine, kapı halkından olmadığı; bilakis ecanibten olduğu gerekçe gösterilerek bir anda son verilmişti.

Merzifonlu Vakfı'nın herhangi bir kadrosunda işe girebilmek için evlâd-ı ütekâdan olma şartı 1797 senesine kadar en önemli ölçüttü. Bu konudaki onlarca atama kaydında kişinin kapı halkından olması en önemli ve geçerli şartlardan biri olarak belgelere işlenmişti. Örneğin 1732 tarihli atama beratıyla günlük 20 akçe vazife ile ruznamçe kâtipliğine atanan Mustafa bin Yusuf, bu görevi evlâd-ı ütekâdan olan babası Yusuf Efendi'den devralmıştı. 1755'te evlâd-ı ütekâdan oğlu Süleyman Efendi'ye devredilen cihetin beratı 30 Ekim 1757 tarihli cülus beratıyla da yenilenmişti.⁸⁵⁹ Süleyman Efendi, ayrıca Mütevellî Kaymakamı Abdi Bey'in arzıyla gerçekleştirilen atama ile 1756'da yine evlâd-ı ütekâdan Seyyid İsmail bin Seyyid Ahmed tarafından yürütülen Mudanya kâtipliğine atanmıştı. Süleyman Efendi'nin 18 Eylül 1764'te çocuksuz olarak ölmesiyle cihet, yine evlâd-ı ütekâdan olan Mustafa Efendi bin İsa'ya tevcih edilmişti. Eyüp cabiliği ciheti 5 akçe vazife ile önce evlâd-ı ütekâdan Hasan'a, sonra oğlu İbrahim'e, ondan da oğlu Ömer'e geçmiştir. Ömer Efendi 9 Haziran 1756'da yapılan atama ile ciheti oğlu Molla Mustafa'ya ferağ etmiştir. 12 yıl bu görevde kalan Molla Mustafa, 1768'de ölünce cihet, aynı şartlarla en büyük oğlu Muhammed Lütfi Halife'ye tevcih edilmiştir.⁸⁶⁰

Personel atamalarında en sık görülen ikinci uygulama babadan oğula sıralı geçiş sistemidir. Atama kriterindeki ilk şarta bağlı olarak kapı kullarından birine tevcih edilen ütekâ uhdesindeki vazife, mütevellinin arzıyla usulen en büyük erkek evlada tevcih edilirdi. Babadan oğula geçen onlarca atama kaydında bu husus açıkça ifade edilir ve bunda hiçbir sakınca görülmezdi. Örneğin vakfin Divanyolu'ndaki mektebine 8 akçe vazife ile meşk hocalığı cihetine 11 Aralık 1770'de atanan evlâd-ı ütekâdan Mehmed Emin Efendi bu kadroyu 28 Temmuz 1782'de oğlu Hattat Mustafa Efendi'ye tevcih

⁸⁵⁸ BOA, C. Ev. 496/25079.

⁸⁵⁹ BOA, C.MF. 152: 7570/1 ve 7570/2.

⁸⁶⁰ BOA, C.MF. 164: 8169/1.

etmişti.⁸⁶¹ 37 sene bu görevde kalan Hattat Mustafa Efendi, 17 Kasım 1819 tarihli atama ile cihetini aynı ücretle oğlu İbrahim Edhem Efendi'ye ferağ etmiştir.⁸⁶² Mütevelli arzıyla gerçekleştirilen 11 Ekim 1768 tarihli başka bir tevcih kaydıyla 8 akçe vazife ile vakfın Süleymaniye cabisi olan evlâd-ı ütekâdan Mustafa'nın ölümüyle cihet, aynı koşullarla oğlu Mehmed'e tevcih edilmiştir.⁸⁶³ Merzifon Camii'nin günlük 10 akçe vazife ile birinci imamlık cihetinin 1/3 hissesinin sahibi Hafız Abdurrahman Halife'nin ölümü üzerine cihet, 8 Eylül 1832 günlü tevcih kaydıyla, merhumun Merzifon Kadı Naibi İsmail Hakkı Efendi tarafından yapılan imtihanda başarılı bulunan oğulları Abdurrahman ve Abdullah halifelere tevcih edilmiştir.⁸⁶⁴ 1 Temmuz 1780 tarihli atama ile Merzifon Camii'nde günlük 2 akçe vazife ile cüzhanlık kadrosuna atanan Seyyid Hafız İbrahim Efendi 22 yıl sonra, 1802'de ölünce Mütevelli Kaymakamı Hacı Memiş Ağa'nın arzı ve Sultan III. Selim'in onayıyla tasarrufundaki cüzhanlık kadrosuna aynı koşullarla oğlu Seyyid Hafız Halil Efendi atanmıştır.⁸⁶⁵ Vakfın Merzifon Mütevelli Kaymakamı Abdurrahman Ağa tarafından hazırlanan ilam üzerine İstanbul Mütevelli Kaymakamı Mehmed Efendi'nin arzıyla gerçekleştirilen 12 Ocak 1730 tarihli atama işleminde, Kara Mustafa Paşa'nın annesi Abide Hatun adına Narince'de yaptırdığı camide günlük 2 akçe vazife ile müezzin olan Abdülhalim Efendi'nin ölümüyle cihet, oğlu Mehmed Efendi'ye tevcih edilmiştir.⁸⁶⁶ Mütevelli Kaymakamı Divan-ı Hümâyûn Hâceganı Hacı Memiş Ağa'nın (kayyum) arzuhali üzerine Sultan III. Selim'in "arzuhal mucibince tevcihe fermân-ı hümâyûnum i'tâ olunması buyruldu" demek suretiyle onayladığı 6 Mayıs 1802 tarihli atama işleminde 13 akçe vazife ile vakfın Eyüp, Bahariye ve Ortaköy cabiliğini yürüten ütekâ-i vakıftan Hacı Mustafa Halife'nin yerine, "kanûn-ı kadîm üzere" sulbi oğulları İbrahim Ethem, Mehmed Emin ve Ahmed Necip atanmıştır.⁸⁶⁷ Bu ve benzeri onlarca atama işlemine düşülen *kanun-ı kadim* ve *ütekâ-i vâkıf* şerhi, tüm kadrolarda Kara Mustafa Paşa'nın daha en baştan vakfiye ile belirlediği atama yönteminin kayıtlara yansımaysıydı. Paşa kapısından olma zorunluluğu ve babadan oğula sıralı geçiş usulü vakıf istihdamında aranan temel ölçütlerdi.

⁸⁶¹ BOA, C.MF. 50/2462.

⁸⁶² BOA, C.MF. 124/6191.

⁸⁶³ BOA, C.Ev. 196/9751.

⁸⁶⁴ BOA, C.Ev. 263/13440.

⁸⁶⁵ BOA, C.Ev. 466/23580.

⁸⁶⁶ BOA, C.Ev. 477/24113.

⁸⁶⁷ BOA, C.Ev. 531/26823.

Çocuksuz ölümlerde cihetin kime tevcih edildiği, bu gibi durumlarda vakfın nasıl bir yol izlediği sorusu akla gelebilir. Nitekim sanılanın aksine pek çok cihet, kadro sahibinin ölmesiyle boş kalıyordu. Bir şekilde boş kalan kadroların öncelikle “mahlûl” olarak vakfa dönmesi söz konusu oluyordu. Vakıf literatüründe *vakıf-mande* olan boş kadroların usulen vakıf mütevellisinin uygun gördüğü, bu ciheti ifa eden en yakındaki başka bir kadroya veya evkaf müfettişi, kadı veya naibi tarafından yapılan sınavlarda başarılı olan kişilere tevcih edildiği anlaşılmaktadır. Örneğin 1 Şubat 1832’de Hocapaşa Camii’nin imamı olarak atanan Osman Efendi, evkaf müfettişi tarafından yapılan sınavda başarılı bulunmuştu. Aynı kayıttan Osman Efendi’nin Çorlulu Ali Paşa Medresesi’nde yetiştiğini de öğrenmekteyiz. Hatırlanacağı üzere Hocapaşa Mescidi 1826’da Hocapaşa yangınında yanmış ve 1832’de bu kez cami olarak yeniden inşa edilmişti. Atama işlemiyle 150 seneden bu yana günlük 10 akçe maaş ödenen imamın durumunda da iyileştirmeye gidilerek yevmî ücret 50 akçeye çıkarılmıştır.⁸⁶⁸ Vakfın Merzifon’daki camisine bir imam atanmasına ilişkin 25 Aralık 1802 tarihli tevcih kaydına göre ikinci imam Hafız Feyzullah Efendi çocuksuz olarak öldüğü için vazifesi mahlûl kalmıştır. Vakıf mütevellisi ile yapılan yazışmalar neticesinde, Merzifon Kadısı Hüseyin Şefik Efendi tarafından yapılan imtihanda başarılı olan Hafız Osman Efendi yerine imam olarak atanmıştır.⁸⁶⁹ 2 Şubat 1815 tarihli diğer bir tevcih kaydına göre ise 10 akçe vazife ile vakfın Halep’te bulunan gayrimenkullerinden sorumlu olan Kâtib Seyyid Halil Halife çocuksuz (bilâ-veled fevt) ölmüştü. Bunun üzerine cihet, aynı aileden Seyyid Mehmed Efendi’ye tevcih edilmişti.⁸⁷⁰ 31 Mayıs 1788 tarihli başka bir tevcih kaydıyla günlük 10 akçe vazife ile Karaköy Camii’nin imamı olarak göreve başlayan Ali Rıza Efendi, 9 yıl sonra çocuksuz olarak ölmüş ve cihet mahlûl olarak vakfa rücu etmişti. Bunun üzerine Mütevelli Kaymakamı İsmail Kamil Efendi tarafından yapılan arzla 27 Aralık 1797’de yerine Şeyh Mehmed Birgivi’nin ataması yapılmıştı.⁸⁷¹ Ali Rıza Efendi aynı zamanda caminin ikinci müezziniydi. Dahası ölmeden bir yıl önce Karaköy Camii’nden mahlûl olan 3 akçe ücreti olan bir devirhan cihetini de kendisine tevcih ettirmişti. Bununla da yetinmediği anlaşılan Ali Rıza Efendi, Vaiz Salih Efendi’den günlük 10 akçe ücreti olan vaizlik cihetini de satın

⁸⁶⁸ BOA, C.Ev. 1/36.

⁸⁶⁹ BOA, C.Ev. 229/11449.

⁸⁷⁰ BOA, C.Ev. 123/6136.

⁸⁷¹ BOA, AE. SSLM. III 251/14588.

almıştı.⁸⁷² Ne var ki tüm bu çabaların sonunda Ali Rıza Efendi'nin ani ölümüyle onca yatırımın boşa çıkması talihin bir cilvesi olarak değerlendirilebilir.

4.3.2 Yolsuzluğun Kurumsallaşması: Cabi Osman Olayı

Osmanlı vakıf sisteminde yaşanan yolsuzluk ve suistimallerde isimleri ön plana çıkanlar vakıf gelirlerini tahsil etmekle görevli olan cabiler olmuştur. Mütevazı bütçelerle oluşturulan küçük ve orta ölçekli vakıflarda müteveli tek başına tüm idari işlemleri yürütebildiğinden cabi, kâtip, nazır gibi diğer yardımcı yönetsel kadrolara ihtiyaç duyulmazdı. Dolayısıyla bu nitelikteki vakıflarda gerçekleşen suistimallerde genellikle mütevellinin parmağı olurdu. Ancak Süleymaniye, Bayezid, Fatih ve Atik Valide Sultan gibi büyük vakıflarda cabi sayısı yirmilere kadar çıkabiliyordu. Büyük vakıflarda her yönetim kademesinde yaşanan asil-vekil sorunu, farklı türden çok katmanlı yolsuzluklara sebep olmuştur. Cabi veya mütevellilerin yolsuzluk veya suistimleri ancak şikâyete bağlı kovuşturmayla konu olabildiğinden ikilinin kendi aralarında anlaşığı durumlarda suistimler kolaylıkla gerçekleşebiliyordu. Bu sebeple suistimallerin veya hıyanetin tespiti daha çok müteveli değişimlerinde yeni mütevellinin eski müteveli döneminde tutulan hesaplara dair şikâyet niteliğinde açtığı davalar neticesinde ortaya çıkmaktaydı.

Merzifonlu Vakfı'nın İstanbul içindeki gelirlerini toplamakla görevli beş tahsildarından biri olan Cabi Osman Ağa, Müteveli Abdi Bey'in azli sonrası 1784'te yeni yönetimle birlikte göreve başlamıştır.⁸⁷³ Cabi Osman Ağa'nın vakıf yönetimindeki statüsünün diğer cabilerden farklı olduğu hemen anlaşılıyor. Zira bu tarihten itibaren vakfın adli ve idari birçok yazışmasında Osman Ağa'nın adının ya müteveliyle birlikte yönetimde yer aldığı ya da onun müteveliye vekâleten vakfi temsil ettiği görülür.⁸⁷⁴ Müteveli Mehmed Bey, ölümüne kadar (1794) vakfı bilfiil Cabi Osman Ağa'yla birlikte yönetmiştir. Hatta yönetimin bir nevi Cabi Osman'a devredilmiş olması gibi bir durum da söz konusudur ki bunda ikinci kez tevliye atanan mütevellinin bu yıllarda artık yaşının ilerlemiş olmasının da etkisi olabilir. Nihayetinde sabık mütevellinin oğlu Mustafa Bey tarafından 1795-97 yılları arasında başlatılan bir dizi kovuşturmadan sonra

⁸⁷² BOA, C.Ev. 181/9042

⁸⁷³ Evkaf Müfettişliği, 219/97.

⁸⁷⁴ Evkaf Müfettişliği, 224/71; Evkaf Müfettişliği, 233/24b; Evkaf Müfettişliği, 236/110a; 236/122; 236/274; Evkaf Müfettişliği, 245/126-27.

başlatılan soruşturma, kötü idareden dolayı vakıf yönetiminin ilgasının yanı sıra Cabi Osman Ağa'nın "hıyaneti"nin tespiti ve azliyle sonuçlanmıştır.

Peki, Cabi Osman tam olarak neyle suçlanmıştı? Evkaf Müfettişliğince düzenlenen 17 Temmuz 1795 tarihli teftiş raporuna bakılırsa Cabi Osman dört farklı suçtan sorgulanıyordu.⁸⁷⁵ Osman Ağa ilk olarak vakfiye şartına ve vâkıfın iradesine aykırı olarak yeni kadrolar ihdas etmekle suçlanmıştır. Kendisine yöneltilen ikinci suç, baskı ve zorbalıkla çok sayıda kadroyu kendisi başta olmak üzere eş, dost ve akrabasına tevcih ettirmiş olmasıdır. Üçüncü suçlama kendisini, eşini ve akrabasından bazı kimseleri vakıf evladı gibi göstererek vakıftan evlad maaşı almış olmasıyla ilgilidir. Osman Ağa son olarak çok sayıda vakıf taşınmazını satmakla suçlanmıştır. Evkaf müfettişi ve Defterdar Mehmed Emin Efendi tarafından yapılan hesaplama göre Cabi Osman'ın görevde bulunduğu dönemde usulsüz yoldan elde edilen paranın yekûnu 5 milyon akçeyi bulmuştu. Soruşturmanın yürütüldüğü yıllarda vakfın senede 2 milyon akçe civarında cari gelir elde ettiği düşünüldüğünde Cabi Osman'ın vakfa verdiği zararın boyutu daha belirgin olarak görülmektedir.⁸⁷⁶

Osmanlı vakıflarında vakfiye ile belirlenmiş ilk vazifeler dışında mütevellinin eş, dost, aile yakınlarına geçim kaynağı temin etmek amacıyla yeni kadrolar ihdas etmesi, boşalan vazifelerin ölen görevlilerin çocuklarına ve ehil olmayan üçüncü şahıslara sınav yapılmadan babadan oğula sıralı geçişle devri en yaygın personel atama yöntemlerindendi. Atamalarda gözlemlenen diğer yaygın uygulamalardan biri de her ne kadar vakfiyede her kadro için ayrı personel ve ücret tanımlaması yapılmış olmasına rağmen ilerleyen yıllarda bu kadro ve vazifelerin belirli kişilerin elinde toplanması sorunuuydu. Ancak birçoğu devletin bilgisi ve denetimi dâhilinde gerçekleşen bu uygulamaların her zaman suistimal olarak görülmediğini de yeri gelmişken belirtmek gerekir.

Vakıf personel sisteminde, atanmanın kan bağı şartıyla yapıldığı mütevellî ve evlat vazifeleri dışındaki diğer vakıf kadroları büyük ölçüde bireyler arasında yapılan

⁸⁷⁵ BOA, C.Ev. 337/17131.

⁸⁷⁶ Örneğin vakfın cari yıl geliri 1793'te 2.050.200 akçe, 1795'te ise 2.109.600 akçe olarak gerçekleşmiştir. (Grafik-17)

anlaşmalarla üçüncü kişilere ferağ edilebiliyor, yani satılabiliyordu.⁸⁷⁷ Konu hakkındaki belgeler bir kadronun satılmasının önünde herhangi bir engel olmadığını ve bu tür uygulamaların erken dönemden beri geçerli olduğunu ortaya koymaktadır. Dahası parası olan kişinin birbirine oldukça uzak 5-6 kadroyu satın alması dahi mümkündür.⁸⁷⁸ III. Selim zamanında vakıf kadro satışlarında yaşanan fahiş fiyat artışları hakkındaki şikâyetlerin saraya kadar ulaşması üzerine duağu, devirhan, tesbihan ve fodulahan gibi kadroların satışı hakkında tavan fiyat uygulamasına gidildiği anlaşılmaktadır.⁸⁷⁹

Duağu, devirhan veya ihlashan gibi kadrolar, vakıf mütevellisinin kontrolünde alınıp satılabilen istisnai kadrolardı. Buradan hareketle birçok vakıf bu kadroları aile bireylerine ek kaynak yaratmak için kullanmıştır. Zira ilginç bir şekilde 18. yüzyılda onlarca vakıf, duağu ve ihlashan kadrolarında tamamı beratla atanan kadın personel istihdam ediyordu.⁸⁸⁰ Merzifonlu Vakfı'nda da duağu, devirhan veya ihlashan kadrolarında çok sayıda kadın vazife alıyordu. Hatta 18. yüzyılın ilk yarısında kimi zaman bu istisnai kadrolardaki kadın sayısının oranının %40'lara kadar ulaştığı görülmektedir.⁸⁸¹ Hiç şüphesiz bu kadroların bir kısmı, zor durumdaki kadınlara bir nevi sosyal güvenlik ödemesi yapılabilmesinin meşru zemini teşkil ediyordu. Ancak kadroların önemli bir bölümü müteveli, cabi, kâtip, kaymakam gibi idarecilerin aileleri ve vakıf evlatlarına ek gelir sağlamak için kullanılmıştı ve muhtemelen kadroya tahsisli ücretler belirli oranlarda paylaştırılarak iş başkasına havale ediliyordu.

Personel atama stratejileri hakkında yaygın bir şekilde gözlemlenen bu uygulamalar bir yönüyle devletin kısmî kontrolünde gerçekleştirilen yasal ve bir o kadar da reel pratiklerdi. Hal böyleyken Cabi Osman'ı ihanete götüren illegal hareketlerinin tespiti Osmanlı vakıf sisteminde yaşanan suistimallerin örneklendirilmesi bakımından ziyadesiyle önem arz etmektedir.

Merzifonlu Vakfı'na ait farklı atama kayıtlarından Cabi Osman'ın 1785-1795 yılları arasında yaklaşık 20 kadroyu üzerine geçirdiği tespit edilmektedir. On parmağında on

⁸⁷⁷ BOA, C.Ev. 181/9042; C.Ev. 255/130020; C.Ev. 233/11626; C.Ev. 166/8273; C.MF. 117/5838; C.MF. 50/2462.

⁸⁷⁸ Örneğin Atik Valide Sultan Vakfı'nda cerrah, kehhâl (göz doktoru), müezzin, çamaşırcı kadrolarının mutasarrıfı Hacı Süleyman Efendi, 1841'de görevlerini fodula ve duagu usulüne tatbikan toplam 4.500 kuruş karşılığında Mehmed Emin Efendi'ye satmıştı. BOA, Ev.EHM.100/72.

⁸⁷⁹ Evkaf Müfettişliği, 301/1.

⁸⁸⁰ BOA, C.Ev. 368/18688; C.Ev. 170/8485.

⁸⁸¹ BOA, Ev.HMHd. 3972; 4133; 4936.

marifet olduğu anlaşılan! Cabi Osman bir belgede vakfın İstanbul, Süleymaniye ve Eyüp cabisi olarak karşımıza çıkarken başka bir belgede müezzin, bir diğerinde ferraş, bir başkasında buhurîdir.⁸⁸² Bir beratla İzmir, Halep ve İncesu'da ilk kez süvari cabiliği adıyla bir kadro ihdas edildiğini ve günlük sekizer akçe ücreti olan bu kadroya her üç şehirde de Cabi Osman'ın atandığını müşahede ederken diğer bir atama işlemiyle vakfın İzmir'de bulunan mescidine tahsisli olan müezzin, kayyım ve ferraşlık cihetlerinin de Cabi Osman'ın şahsında toplandığını görmekteyiz.⁸⁸³ İstanbul içindeki birçok vakıf kadrosunu kendisine tevcih ettiren Cabi Osman, Hocapaşa Mescidi'nde cüzhan ve sebilci, darülhadiste şadırvan ferraşı, Galata Yağkapanı'nda bev vap, Süleymaniye'de su yolcusu, Sorguççu Hanı'nda hancı olarak karşımıza çıkmaktadır.⁸⁸⁴ Atama kayıtları tüm ferağ işlemlerinin resmî usullere uygun olarak gerçekleştirildiğini gösterir. Ancak bu kadar farklı sahalardaki kadro sahiplerinin cihetlerini kendi rızalarıyla devrettiklerini düşünmek naif bir yaklaşım olur. Yer yer mütevellî kaymakamı, cabi, kâtip gibi idari kadroları tedricen eline geçirerek bir nevi vakfın idaresini kontrolü altına alan Cabi Osman, muhtemelen bu gücü çalışanlar üzerinde baskı unsuru olarak kullandı. Neticede çalışanlar sahip oldukları kadroları Cabi Osman'a satmak veya devretmek zorunda bırakıldılar.

Cabi Osman'ın suistimalleri, vakıf kadrolarını kendi tasarrufuna almakla sınırlı kalmamıştır. Tespitlerimize göre Osman Ağa asıl büyük vurgunu kendisine, eşine ve akrabalarından bazı kimselere, vakıf evladı olmadıkları halde öyle gösterip vakıftan evlat maaşı bağlamakla gerçekleştirmişti. Cabi Osman hakkında yürütülen soruşturma sonucunda düzenlenen 1797 tarihli bir belgeye göre⁸⁸⁵ vakıftan toplam 41 kişi evlat maaşı almakta iken yapılan incelemede bunlardan yalnız 18'nin gerçek evlat olduğu, "ecanipten" şerhi düşülen 23 kişinin ise evlat olmadığı tespit edilmiştir.⁸⁸⁶ Ecanip şerhi düşülen 23 kişiden 11'inde doğrudan Cabi Osman ve onun akrabalarından olan kişilerin isimlerinin kayıtlı olduğu görülmektedir. Cabi Osman bir kayıтта Osman Bey adıyla 60,

⁸⁸² BOA, Ev. HMH.d 6856; 7061; 7220; BOA, C.Ev. 262/13376; C.Ev. 595/30008.

⁸⁸³ BOA, C.Ev. 287/14615; C.Ev. 262/13375.

⁸⁸⁴ C.Ev 287/14615; C.Ev. 337/17131; C.MF. 139/6936; VGMA, Anadolu Tafsili, 268: 90/177; BOA, Ev.HMH.d 6856; 7061; 7220.

⁸⁸⁵ VGMA, Anadolu Tafsili, 268/178.

⁸⁸⁶ Diğer taraftan bundan iki yıl önce evkaf müfettişliğinin yürüttüğü soruşturmada (BOA, C.Ev. 337/17131) 1795 yılında Merzifonlu Vakfı'nın ikisi erkek ve yedisi kadın olmak üzere toplam 9 nefer evladı olduğu tespit edilmişti ki muhasebe kayıtlarından takip edebildiğimiz kadarıyla bu sayı gerçeğe daha uygundur.

diğer bir kayıтта Osman Ağa bin Hamza adıyla 20 akçe olmak üzere toplam 80 akçe evlat maaşı almaktaydı. Annesi 60 akçe maaşla evlat listesindeydi. Eşi Ayşe Hanım binti Mehmed Emin'i dört kıta beratla toplam 195 akçe vakıf evladı vazifesi alırken görmekteyiz. İsimlerin deftere kaydediliş biçiminden kayıtlar üzerinde de sahtekârlık yapıldığı anlaşılıyor. Örneğin Cabi Osman Ağa'nın eşi Ayşe Hanım bir kayıтта Ayşe Hanım binti Mehmed Emin adıyla 35 akçe, diğesinde Ayşe Hanım binti Emin Bey ismiyle 40 ve diğeri iki kayıтта Cabi Osman'ın zevcesi Şerife Ayşe Hanım binti Mehmed Emin adıyla 55 olmak üzere toplam 130 akçe evlat maaşı alıyordu. Bunların dışında akrabalarından İbrahim bin İsmail, Toraman Osman bin İsmail ve eşi Ayşe Hanım'ın kız kardeşi de evlat maaşı alanlar arasındaydı. Bu tarihte vakıftan evlat maaşı alan kişiler arasında listeye evlat olarak kaydedilen, ancak evlat olmayan dikkat çekici isimler de vardır. Örneğin vakıf evladı Şerife Ümmügülsüm Hanım'ın eşi Şemseddin Molla Efendi ve kethüdası Hacı Osman Efendi vakıf evladı olmasalar da evlat statüsünde maaş almaktaydılar. Yine Mütevelli Mehmed Bey'in cariyeleri Nefise ve Emine hatunları da evlat maaşı alırken görmekteyiz. Diğeri gibi cariyeye şerhi düşülme de Züleyha, Fatma, Emine, Ayşe ve Esmâ hatunlar da muhtemelen cariyeye idi ve evlat statüsünde kendilerine maaş ödeniyordu.

Görülen o ki Cabi Osman ve vakıf mütevellisi aralarında anlaşarak en yakınlarındaki onlarca isme vakıf evladı maaşı bağlamışlardı. Böylece suistimal kurumsal hale dönüşmüştü. Vakıf yönetiminin yetkilerini kötüye kullanması Evkaf Müfettişliğince yürütülen soruşturmada tüm boyutlarıyla ortaya çıkarılmış ve konu hakkında yürürlüğe konulan 1797 tarihli fermanla tüm sorumlular görevden alınmıştır.⁸⁸⁷ Cabi Osman vakıf şartına mugayir on sekiz kadroyu cebren kendi üzerine tevcih ettirmek, vakıf evlatlarına ait çeşitli memuriyetleri kendi eş ve akrabalarına tahsis etmek, vakfa ait bazı gayrimenkulleri satmak gibi çeşitli suistimallerden suçlu bulunmuştur. Bu şekilde açıkça hıyaneti tespit edilen Cabi Osman'ın kendisi ve eş, dost ve akrabası lehine aldığı vakıf kadrolarının asıl sahiplerine iade edilmesi ve vakfa bu yolla verilen zararın tazmin ettirilmesi şartıyla adı geçenlerin tamamı görevlerinden azledilmiştir.

1797 tarihli ferman, vakıf yönetime dair bir dizi yeni kural da getirmiştir. Öncelikle vakıf mütevellisinin tüm yetkileri elinden alınmıştır. Ferman uyarınca Merzifonlu

⁸⁸⁷ VGMA: Anadolu Tafsili: 268/177-178.

Vakfı, Sultan III. Selim'in bizzat saraydan atadığı bir mütevellî kaymakamı tarafından yönetilmeye başlamıştır. Daha önce mütevellî veya kaymakam arzıyla yapılan beratlı atamaların bundan sonra fermanla gerçekleştirilmesi hükme bağlanmıştır. Duağu, devirhan ve ihlashan gibi istisnai kadroların atamaları durdurulmuş, evlat olmayanların vazifeleri ilga edilmiştir. Sultanın izni olmadan beratlı veya açıktan herhangi bir atama yapılması veya izn-i sultanî olmadan, nazır veya mütevellî arzıyla tezkireler kaleme alınması kesin bir şekilde yasaklanmıştır. İzinsiz olarak böyle bir tezkirenin kaleme alınmasının tespit edilmesi halinde tezkire veren kalemin hocasının, tahrir eden kâtibin ve kisedarın ellerinin ibretiâlem için kesileceği yönünde çok kesin ve ağır tehditler de barındıran bu fermanla vakfın idaresi bütünüyle zapt edilmiştir.

4.4. TAMİRAT HARCAMALARI

Hayrat ve akar yapıları fazla olan vakıflar, vakıf eserlerin faaliyetlerinin kesintisiz devamını temin etmek adına bu yapıların bakım ve onarımı için bütçelerinden her yıl düzenli olarak kaynak aktarıyordu. Vakıf eserlerin bakım, onarım veya yeniden inşası mütevellîlerin inisiyatifine bırakılan tercihe bağlı bir eylem değil, bilakis birçok vakıf için kaynağını vakfiyeden alan yasal bir zorunluluktur.

Cami, mescit, hamam, çeşme ve su yolları Osmanlı vakıflarının her yıl düzenli olarak kaynak transfer etmek zorunda kaldıkları, bakımı masraflı yapılarıdır. Büyük yangınlar, deprem veya müruruzamanla tahrip olan cami ve mescitler ile mutata bakıma ihtiyaç duyan çeşme ve su yolları için vakıflar her yıl bütçelerinden düzenli diyebileceğimiz tamirat ödenekleri ayırmak zorunda kalıyordu. Dahası, Merzifonlu Vakfı gibi büyük vakıflar sırf tamirat işleri için bünyesinde meremmetçi, sebilci, su yolcusu gibi onlarca daimi kadro barındırıyordu. Aynı bölgede art arda meydana gelen doğal afetler gerek büyük gerek küçük tüm vakıfların bütçe dengelerini sarsabiliyordu. Evkaf Müfettişliği serisinde kayıtlı yüzlerce vakfın borçlanma gerekçelerine bakıldığında tamirata yönelik nakit ihtiyacının en büyük borçlanma kalemi olduğu görülür.⁸⁸⁸ Bu durumdaki bazı vakıfların sürdürülebilirliği ortadan kalktığından başka vakıfların çatısı altında birleşmeler söz konusu olabilmektedir.

Vakıf yapıların tamir ve termim işlemleri mütevellînin gözetiminde gerçekleştirilirdi. Mütevellî, tamir edilecek eserleri ve bu iş için gereken parayı vakıf bütçesinde temin

⁸⁸⁸ Evkaf Müfettişliği, 280, 283, 311, 322, 332, 339, 350, 353.

ettikten sonra mahkemeden veya Evkaf Müfettişliğinden bir keşif heyeti düzenlenmesini talep ediyordu. Tamir işlemlerinin mahkemenin yerinde yaptığı incelemeler neticesinde düzenlenen keşif hüccetinden sonra başlatıldığı anlaşılıyor. Mütevellî gerekli izinleri aldıktan sonra tamir sürecini tamamlamakta ve bu iş için harcadığı parayı vakıf muhasebesine gider olarak göstermek için Evkaf Müfettişliğinden yeniden izin almaktaydı. Vakıf muhasebelerine meremmat bedeli olarak yansıyan tamirat giderleri tüm bu aşamalar takip edildikten sonra ortaya çıkan nihai meblağlardı.

Tamirat harcamaları Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı'nın personel giderlerinden sonra en çok kaynak transfer etmek zorunda kaldığı ikinci büyük gider alanını oluşturuyordu. Mutat yıllarda çeşme ve su yollarının onarımı; iskele, kapanlar ve değirmenlerin bakımı; cami, mescit, darülhadis ve kapanların tuvaletlerinin ve çatılarının bakımı ile küçük tamir işlemleri için ortalama 100.000 ila 150.000 akçe harcama yapılıyordu.⁸⁸⁹ Bu nitelikteki düzenli bakımlar vakıf bütçesinde herhangi bir soruna sebep olmazdı. Öte yandan 500.000 akçeyi aşan tamirat harcamalarının ise genellikle bütçe açıklarına sebep olduğu tespit edilmektedir. Örneğin 1697 yılında Yedikule'de bulunan hamam, selhane, şemhane, cami, Kapan Hanı ve bir fırının tamiri için harcanan 595.100 akçe, bütçenin 184.577 akçe açık vermesine yol açmıştı.⁸⁹⁰ Diğer taraftan vakıf mali açıdan güçlü olduğu dönemlerde büyük çaplı tamiratları bütçe açığı vermeden ya da küçük açıklarla savuşturabiliyordu. Örneğin 1700 senesinde Çorum'da bulunan vakıf hanının tamiri için harcanan 392.400 akçe ile İstanbul'da çeşitli yapıların tamirine ödenen 308.425 akçe, mali açıdan güçlü olan vakıf için herhangi bir sorun oluşturmamıştı.⁸⁹¹

1688 büyük İzmir depremiyle büyük hasar gören Küçük Vezir Hanı ile Kemeraltı Çarşısı'ndaki Yeşil Direkli Hamam uzun yıllar tamir edilememişti. Nihayet 1701 yılı bütçesinin yeterli düzeyde fazla vermesiyle tamirat kararı aldığı anlaşılan vakıf yönetimi, 1702'de İzmir Kadısı Mevlana Mustafa Efendi'nin onayladığı keşif hücceti doğrultusunda Küçük Vezir Hanı, Yeşil Direkli Hamam ve Frenk Sokağı'ndaki Yahudihanenin büyük çaplı tamirat işlemini 1.871.400 akçe sarf ederek

⁸⁸⁹ BOA, Ev.HMH.d 1913; 2005; 2087; 2152.

⁸⁹⁰ BOA, Ev.HMH.d 984.

⁸⁹¹ BOA, Ev.HMH.d 1115.

gerçekleştirmişti.⁸⁹² Vakfın cari harcamalarını iki katına çıkararak bu işlem bütçede yalnızca 537.735 akçe açığa yol açmıştı. Yine 1719 yılında İstanbul'da çeşitli mescit, cami, Galata İskelesi, hamam ve han tamirlerinin yanı sıra Eyüp Yalısı'nın restorasyonu, ferman ve evkaf müfettişi hüccetiyle Karaköy Camii'nin yenilenmesi ve Süleymaniye semtindeki değirmenin bakımı için sarf edilen 1.443.419 akçe tutarındaki tamir gideri bütçenin 380.688 akçe gibi görece düşük bir seviyede açık vermesiyle sonuçlanmıştı.⁸⁹³

Osmanlı'da vakıflar gayrimenkullerinin büyük bir bölümünü icareteyn ile kiraya veriyor ve bu sayede yapıların tamir giderlerini kiracılara havale etmekle önemli ölçüde tasarruf sağlıyordu. Öte yandan kiraya verilemeyen hayrat statüdeki vakıf eserleri ile henüz icareteyne tahvil edilmemiş taşınmazların düzenli bakımlarını vakıflar kendileri gerçekleştirilirdi. Cami, mescit, hamam, su yolları ve hanlar düzenli bakım gerektiren eserlerin başında geliyordu. Bu cümleden olarak örneğin Merzifonlu Vakfı 1723'te, Edirne Uzunköprü'de bulunan değirmeni için 76.800, Karaköy'deki Yağkapanı için 159.966, Hocapaşa Mescidi için 41.553, Mudanya Mescidi için 82.363, Mudanya su yolları için 135.031, İstanbul su yolları için 91.030, Yedikule su yolları için 222.649 akçe tamir bedeli ödemişti.⁸⁹⁴

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı, 1723-1743 yılları arasında gerek İstanbul gerek Anadolu'da onlarca vakıf eserini tamir ettirmesine rağmen, yapılan harcamalar 1743 senesine kadar bütçe açığına yol açmadı. Bu dönemde Karaköy Camii'nin tamirine 144.768, Mudanya Mescidi'nin, iskelesinin ve gümrüğünün tamirine 84.183, Merzifon Camii ve hamam tamirine 180.800, İncesu Külliyesi'nin tamirine 177.040, Halep'teki meşhur Vezir Hanı'nın tamirine 360.000, yine Halep'te mahkeme binası olarak kullanılan Mahkeme-i Kebir'in tamirine 57.240, Ergene'de bulunan değirmenlerin tamirine 169.450 akçe harcanarak farklı kentlerde ve yapı gruplarında tamirat işlemleri tüm hızıyla devam etmiştir.⁸⁹⁵

Merzifonlu Vakfı için tamirat giderlerinin sorun olmaya başlaması veya tamirattan kaynaklanan bütçe açıklarının mali yapıyı sarsması 1743 yılından sonra gündeme

⁸⁹² BOA, Ev. HMH.d 1216.

⁸⁹³ BOA, Ev.HMH.d 2343.

⁸⁹⁴ BOA, Ev.HMH.d. 2763; 2840.

⁸⁹⁵ BOA, Ev.HMH.d 2901; 2981; 3122; 3206; 3266; 3405; 3574; 3631; 3972.

gelmiştir. 1743-46 yılları arasında yaşanan bütçe açıklarının arkasında meşhur Frenk Sokağı da dâhil olmak üzere kentin yaklaşık üçte ikisini küle çeviren 1742 tarihli büyük İzmir yangını bulunuyordu. Bu yangın vakfın İzmir'deki tüm taşınmazlarını etkilemişti. Yangın sonrasında tamirat işlemlerine vakit kaybedilmeden başlandığı görülmektedir. 1742-43 yılları arasında Evkaf Müfettişi Hacı İbrahim Efendi ile İzmir Kadı Naibi Abdullah Efendi gözetiminde yapılan tamirat işlemleri için 3.311.180 akçe harcanmıştır. Ne var ki yangının yıkıcı etkisini silmek pek kolay olmamıştır. Tamirat süreci 1747 yılına kadar devam etmiş ve bu süreçte toplam 5.025.180 akçe para harcanmıştır.⁸⁹⁶

1754 yılında Cidde'de bulunan vakıf eserlerinin tamiratına harcanan 549.300 akçe ve İstanbul vakıf su yollarının bakımına sarf edilen 188.081 akçe, cari yıl harcamalarının %21'ine ulaşarak bütçede 139.477 akçe açığa sebep olmuştur.⁸⁹⁷ 1770-71 yılları arasında sadece Hocapaşa Mescidi'nin yeniden inşasına yönelik de 450.000 akçe para harcanmıştır.⁸⁹⁸

1774-75 yılları arasında gerçekleştirilen tamiratlar ve bu süreçte tahsil edilemeyen kiralardan kaynaklı kayıplar vakfın üst üste 3.500.000 akçeye ulaşan bütçe açıkları vermesiyle sonuçlanmıştır. Bu iki senede görülen bütçe açıkları vakfın 18. yüzyılda yüzleşmek zorunda kaldığı en yüksek bütçe açıkları olmuştur. 1775'te İzmir Kadısı Seyyid Mehmed Selim Efendi'nin hüccetiyle Cami-i Atik Mahallesi'nde bulunan büyük hanın tamirat ve restorasyonu için 1.163.520 akçe harcanmıştır. Aynı dönemde Galata semtinde bulunan Yelkenciyan Hanı içindeki mescidin tamiri, Mudanya iskelesi ve gümrüğünün bakımı, Yedikule semtindeki cami, han, hamam ve su yollarının onarımına yaklaşık 1 milyon akçe sarf edilmiştir.⁸⁹⁹ Bu dönemde hummalı bir şekilde devam eden tamiratlara ek olarak ekonomik durgunluktan kaynaklı ortaya çıkan tahsil edilemeyen bakaya alacaklar sorunu da vakfın bütçe açıklarını tetiklemiştir.⁹⁰⁰ Vakıf yönetimi bu dönemde bütçe açığını kapatabilmek için *icâre-i vâhide* ile kiraya vermekte olduğu

⁸⁹⁶ BOA, Ev. HMH.d 4319; 4378; 4442; 4495; 4563.

⁸⁹⁷ BOA, Ev.HMH.d 4936.

⁸⁹⁸ BOA, Ev.HMH.d 5727-5728.

⁸⁹⁹ BOA, Ev.HMH.d 5932; 5963.

⁹⁰⁰ 1774 yılında İzmir'den 219.480, Merzifon'dan 310.920, Çorum'dan 72.000, İzmir Yeşil Direkli Hamam'dan 84.000, Yedikule şemhane ve selhane kiralarından 70.630 akçe olmak üzere toplam 757.030 akçe tahsil edilememiştir.

payitahttaki Galata Gümrüğü ve Süleymaniye semtindeki büyük bir fırını icâreteyne tahvil ederek buradan gelen 1.245.600 akçe muaccelede yararlanmıştır.⁹⁰¹

Tamirat giderlerinin bütçedeki ağırlığı 19. yüzyılda artarak devam etmiştir. 1806 yılında merammat gideri için harcanan 15.043 kuruş para cari yıl giderinin yaklaşık %50'sine eşittir. Bu yıl Karaköy Camii'nin restorasyonuna (tecdidine) 7.630,50 kuruş, İzmir'deki han tamirine 4.500 kuruş harcanmıştır.⁹⁰² 1809'da 39.189 kuruş olarak gerçekleşen cari harcamaların %52'sini 20.569,50 kuruşa ulaşan tamirat giderleri oluşturmuştur.⁹⁰³ Bu paranın 14.135,50 kuruşu Hocapaşa Hanı ve çeşmelerinin tamirine, 635,50 kuruşu Hocapaşa Mescidi tamirine, geriye kalanı ise Karaköy Camii, Merzifon ve Yedikule su yolları ile İzmir'de bulunan Cezayirli Hanı'nın tamirine harcanmıştır.

1823'te tamirat giderleri için sarf edilen 26.686,50 kuruş, cari yıl giderinin %65'ine tekabül ederek vakfin yaklaşık 6.500 kuruş bütçe açığı vermesine sebep olmuştur.⁹⁰⁴ Tamirata giden paranın 21.989 kuruşu Yedikule Camii'nin restorasyonuna, 1.056,50 kuruşu Karaköy Camii ile Hocapaşa Mescidi'nin bakımlarına, 700 kuruşu İstanbul su yollarının onarımına, 115 kuruşu da Mudanya İskelesi'nin bakımına ayrılmıştır.

1826'da 53.186,50 kuruş olarak gerçekleşen tamirat harcamaları tek başına cari yıl giderinin %70'ini meydana getirerek bütçede 37.646 kuruşluk bir açığa sebep olmuştur.⁹⁰⁵ Bu muhasebe döneminde Divanyolu'ndaki darülhadis büyük çaplı bir restorasyondan geçmiş ve bu işlem için 45.082 kuruş harcanmıştır.

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı'nın karşılaştığı en büyük bütçe açığı 1831-32 yılları arasında gerçekleşmiştir. Cari yıl gelirinin yaklaşık üç katına ulaşan bu yılın bütçe açığı 123.795,50 kuruştur. Bütçe açığına sebep olan harcamaların arkasında 111.633,50 kuruşa ulaşan tamirat gideri bulunmaktadır. Bu muhasebe döneminde tamirata sarf edilen paranın 94.080 kuruşu Hocapaşa yangınında bütünüyle yanan Hocapaşa Camii'nin yeniden inşasına, 15.905,50 kuruşu da Merzifon'da gerçekleştirilen

⁹⁰¹ BOA, Ev. HMH.d 5963.

⁹⁰² BOA, Ev.HMH.d 7928.

⁹⁰³ BOA, Ev.HMH.d 8081.

⁹⁰⁴ BOA, Ev.HMH.d 8799.

⁹⁰⁵ BOA, Ev.HMH.d 8930.

tamirat giderlerine harcanmıştır.⁹⁰⁶ Vakıf, artan bütçe açığını kapatmak için yeni kaynak arayışına gitmiş ve neticede Merzifon'daki iki hamamı ile bir hanımı icareteyne tahvil etmiştir. Buradan gelen yaklaşık 30.000 kuruş para ile muhtemelen aynı gerekçeyle icareteyne tahvil edilen Mudanya Hanı ve Çorum Kapan Hanı'nın muaccele kira bedelleri tamirat harcamaları için sarraftan alınan borcun ödenmesinde kullanılmıştır.

1832 yılından itibaren Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin idaresine geçen Merzifonlu Vakfı'nın tamirat giderlerini düzenli olarak takip etmek zorlaşmaktadır. Yeni düzenlemeye göre İstanbul dışında gerçekleştirilen tamiratlar Cumhuriyet Dönemi'ne kadar Vilayet ve Evkaf Nizamnameleri uyarınca mahallinde kurulan müdürlükler kanalıyla yürütülmüştür. Evkaf müdürleri nezaretinde mahallinde gerçekleştirilen tamirat kayıtları ana muhasebeye işlenmemiştir. Bu dönemde vakıfların muaccele ve mukataa gelirlerine doğrudan el koyan merkezi yönetim buradan gelen paraları *maaş-ı muharrer* adıyla önce Evkaf ve Maliye nezaretlerinin belirli birimlerinin maaş ödemeleri için kullanmış, kalan parayı da tamir ve bakım-onarım giderlerine özgüleyerek yedek akçe mahiyetinde kendi hesabında tutmuştur. Nezaret sonrası dönemde tamir, yeniden inşa veya restore edilecek vakıf taşınmazların belirlenmesi, ihale edilmesi ve ödeme süreci bütünüyle Nezaretin denetiminde yapılmaya başlanmıştır. Evkaf Nezareti tamir, yeniden inşa ve restorasyon için gerekli olan parayı öncelikle vakfın hesabından yedek akçe mahiyetinde kestiği paralardan karşılamaktadır. Vakıf adına açılan hesapta biriken paranın yetersiz kalması durumunda, Nezaret parayı kendi bütçesinden takviye etmekte, harcadığı para oranında vakfı borçlandırmaktadır.

Nezaretin kurulması sonrası İstanbul'da yapılan bazı büyük çaplı tamiratlar arasında 1844'te Yelkenci Han Mescidi'nin 11.515,50 kuruş harcanarak yeniden inşa edilmesi ile aynı yıl Hocapaşa Hanı'na ait su yollarının 14.914 kuruş karşılığında tamiri örnek gösterilebilir.⁹⁰⁷ 1888'de Hocapaşa Camii 35.359 kuruş harcanarak bir kez daha tamir edilmiştir.⁹⁰⁸ 1892-95 yılları arasında Irgatpazarı'nda sebil tamirine 23.578,50 kuruş, Yedikule Camii ve kabristan duvarlarının tamirine 15.489 kuruş sarf edilmiştir.⁹⁰⁹ 1895-

⁹⁰⁶ Hocapaşa Camii'nin yeniden inşası hakkında düzenlenen keşif bedelinde yapının inşa bedeli 76.384,5 kuruş olarak hesaplanmıştır. Ancak bu paraya vakfın sonradan satın aldığı demir ve ek malzemeler için ödediği 11.621 kuruş ile 6075 kuruşa ulaşan mahkemenin keşif bedel harçları dâhil edilmemiştir.

⁹⁰⁷ BOA, Ev.d 12170.

⁹⁰⁸ BOA, i.ŞD: 94/5571.

⁹⁰⁹ VGMA, 1828/62-63.

96 arasında darülhadisın sebili ve su yollarının tamiri, Yedikule Camii tamiri ve darülhadis içinde bulunan mescidin kurşunlarının bakımı için toplam 47.208 harcanmıştır.⁹¹⁰ 1903-1908 yılları arasında İtalyan Mimar d'Aronco tarafından Karaköy Camii'nin yeniden inşası yaklaşık 600.000 kuruşa mal olmuştur.⁹¹¹

Merzifonlu Vakfı, İstanbul ve Anadolu'nun farklı kentlerinde bulunan onlarca vakıf eserinin her yıl düzenli olarak bakımını gerçekleştirmiştir. Muhasebe kayıtları, vakfın yaşadığı önemli bütçe açıklarının büyük çaplı tamirat harcamalarından sonra oluştuğunu ortaya koymaktadır. Ne var ki büyük çaplı tamirat harcamaları sebebiyle borç batağına düşen vakıflar, Merzifonlu Vakfı ile sınırlı değildir. Tamirat harcamalarının vakıfların bütçe dengelerini nasıl etkilediğini sorgulamak adına evkaf müfettişliği serisinde yaptığımız inceleme sonrasında yüzlerce vakfın borçlanma gerekçesinin %95 gibi bir oranla tamirat harcamaları olduğu görülmüştür. Burada akla, cari yıl gelirlerinin iki-üç katı oranında borca batan vakıfların bu parayı nasıl karşıladıkları sorusu gelebilir. İşte bu aşamada devreye sarraflar girmektedir. Yönetimi İstanbul'da olan merkezî büyük Osmanlı vakıflarının önemli bir bölümünün 18. yüzyılın sonlarından 19. yüzyılın ortalarına kadar borçlanma stratejilerinde sarraflar başat rol üstlenmiştir. Bu konu başlı başına ayrı bir çalışmayı gerektirdiğinden burada üzerinde durulmayacaktır.

4.5. DİĞER GİDERLER (İHRACÂT-I SÂİRE)

Merkezi vakıflar personel, tamirat ve imaret gideri gibi düzenli harcamalarının dışında kalan harcamalarını *ihracât-ı sâire* başlığı altında muhasebelerine işlerdi. Bu başlık altında vakfın yıl içerisinde kandil, pamuk, bez, bakır, elek, kazan, kepçe, mahya, zeytinyağı, balmumu, kahve ve kömür alımına yaptığı harcamalar; nakliyeye ilişkin ödediği navlun bedeli, arabacı ve hamaliye bedelleri; yemek ve ihzariye ile ceyb-i hümayun ödemeleri; ayrıca savaş finansmanı için orduya yapılan destek ödemeleri veya cebelü yetiştirme harcamaları ile harç, vergi ve faiz ödemeleri gibi çok farklı alanlarda giderler görmek mümkündür. Birçoğu mutat hale geldiğinden uzun dönemde takibi de yapılabilen ve çeşitli kalemlerde gerçekleşen bu bölüm sosyal bilimin farklı dalları açısından da eşsiz bilgiler ihtiva etmektedir.

⁹¹⁰ VGMA, 1828/28-29.

⁹¹¹ VGMA, 1828/60-61. Tezyinatla beraber harcama tutarı 600.000 kuruşa yükselmiştir.

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı'nın diğer giderler başlığı altına toplanan harcamalarına sürre ve mukataa-i zemin ödemeleri, kırtasiye giderleri, hayrat eserlerin aydınlatma, ısıtma ve teşrifatına sarf edilen harcamalar, vergi ve harç ödemeleri ile alınan borçlar için ödenen faiz ödemeleri gibi giderler dâhil edilmiştir.

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı 1912 yılına kadar istisnasız her sene, 232 yıl boyunca Mekke ve Medine şehirlerine sürre göndermiştir. Milyonlarca akçe borçlu olduğu yıllarda dahi sürre ödemelerinin kesintisiz olarak gerçekleştirildiği görülmektedir. Haremeyne gönderilen paralar 17. yüzyılın sonundan 1712'ye kadar 76.140 akçe, 1712-1772 yılları arasında ise 82.390 akçe üzerinden gönderilmiştir. 1772-95 arasında mali durumdaki durgunluğa paralel olarak sürre ödenekleri 41.340 akçeye düşürülmüştür. 1797 senesiyle beraber tekrar iyileştirilen ödenek 678 kuruşa (81.360 akçe) çıkarılmış ve bu durum 1867 yılına kadar devam etmiştir. 1867'de 777 kuruşa (93.240 akçe) çıkarılan sürre bedeli I. Dünya Savaşı'na kadar bu fiyat üzerinden ödenmiştir.

Mukataa-ı zemin kira ödemeleri diğer giderler içinde düzenli olarak takip edebildiğimiz harcamalardan bir diğeriydi. Mukataa-ı zemin ödemelerini, bir vakfın başka bir vakıf arsası üzerine kendi vakfı için inşa ettiği yapılar için öteki vakfa ödediği zemin kirası şeklinde kısaca tanımlamak mümkündür. Hatırlanacağı üzere Mustafa Paşa, vakıf kurma aşamasında Edirne, Merzifon ve İstanbul'da onlarca vakıftan arsa kiralamıştı.⁹¹² Zemin kira bedelleri mukataa-i zemin adıyla her yıl arsa sahibi vakıflar hesabına ödenmiştir. Sürre ödemelerine benzer şekilde zemin kira bedellerinde de yıllar içinde değişim çok azdır. 17. yüzyılın sonlarından 1710 yılına kadar 75.000 akçe civarında seyreden mukataa-i zemin bedeli, bu yıldan 1720'ye kadar 68.239 akçeye sabitlenmiştir. 1720-1744 yılları arasında 76.517 akçe üzerinden ödenen zemin kirası 1745'te 74.953 akçeye düşmüş ve 1774'e kadar bu fiyat üzerinden ödenmiştir. 1774-1821 arasında 484,50 kuruş (58.140 akçe) üzerinden ödenen yıllık zemin kirası 1821'den 1912 yılına kadar 414,50 kuruşa sabitlenmiştir.

⁹¹² Arsa kiralanan bazı vakıflar şunlardır: Edirne'de Sultan Bayezid, Timurtaş Paşa ve Sultan Camii Vakfı. Merzifon'da Çelebi Sultan Mehmed Vakfı, İstanbul'da Ayasofya-i Kebir Vakfı, Fatih Sultan Mehmed Han'ın eyyüb-el Ensarî Vakfı, Kemankeş Kara Mustafa Paşa Vakfı, Sultan Bayezid Vakfı, Murad Paşa Vakfı, Muhaşşi Sadi Efendi Vakfı, Hüsrev Kethüda Vakfı, Ferruh Kethüda Vakfı, Hacı Ahmed Ağa Vakfı.

İstanbul'da bulunan cami, mescit ve darülhadis gibi yapıların aydınlatılması ile halı, kilim, hasır, kandil, şamdan gibi aydınlatma ve teşrifat eşyalarının satın alımı diğer giderler içinde gösterilirdi. Bunlardan uzun dönemde takip edilebilen ve aydınlatmada kullanılan üç malzemenin satın alım fiyatları Tablo-23'te gösterilmiştir.

Tablonun incelenmesinden 1700-1800 yılları arasındaki bir asırlık dönemde balmumunda %236, zeytinyağı ve şem'i revganda %221 oranında artış yaşandığı göze çarpmaktadır. Öte yandan 19. yüzyılın ilk yarısında kaydedilen fiyat artışı önceki yüzyıl boyunca gerçekleşen artışın üç katından fazladır. 40 yıllık zaman zarfında balmumunun fiyatı %766, zeytinyağı ve şem'i-revganın fiyatı ise %633 oranında artış göstermiştir.

Tablo-23: Fiyatlar

Tarih	Balmumu	Zeytinyağı	Şem'i revgan
1700	106	28	28
1720	130	30	30
1750	180	30	36
1775	240	72	90
1800	360	90	90
1810	720	150	180
1821	1.320 (11 kuruş)	240 (2 kuruş)	240 (2 kuruş)
1830	15 kuruş	5 kuruş	5 kuruş
1844	26 kuruş	5,5 kuruş	5,5 kuruş

Vergi ve harçlar, diğer giderler içinde düzenli olarak karşımıza çıkan bir diğer gider kalemini meydana getiriyordu. Vakıflar yeni taşınmaz satın alımında, icareteyn ile kiralamada, mahlûl muaccesesi alımında, harcamaların vakıf muhasebesine kaydı esnasında; tamir, yeniden inşa veya onarım sırasında çıkarılan alınan ferman, ilam ve hüccetler için düzenli olarak harç ödemiştir. 18. yüzyılın son çeyreğinden itibaren tedricen artışa geçtiği gözlemlenen harçlar 19. yüzyılın ilk yarısında vergi ve harçlarda yaşanan artışa paralel bütçede önemli bir yer tutmaya başlamıştır. Örneğin 1770-71 yılları arasında yeniden inşa edilen Hocapaşa Mescidi'nin vakıf muhasebesine yansıyan inşa bedeli 450.000 akçeydi.⁹¹³ Keşif defteri daha detaylı incelendiğinde bu paranın aslında sadece 506.483 akçesinin inşaat için sarf edildiği, geriye kalan 56.483 akçenin ise inşaat sürecinde keşif bedeli, baş mimar harcı, harç-ı ilam, hüccet harcı ve mübaşire harcı gibi çeşitli harç ve vergilere harcandığı ortaya çıkmıştır. Burada vakıf, mescit

⁹¹³ BOA, Ev.HMH.d 5727-5728.

inşası için harcadığı paranın %11'ini izin, ruhsat vb. işlemlere ilişkin tahakkuk eden harç ve vergilere ödemek zorunda kalmıştı. 1775'te Galata Gümrüğü ve Süleymaniye semtindeki fırınların icâreteyn ile kiraya verilmesi sonucu alınan 1.245.600 akçe muacceden %10 vergi, %5 hüccet harcı ve %3 oranında da ihbariye ve dellaliye harcı olmak üzere toplam %18 oranında kesinti yapılmıştı.⁹¹⁴ 1806'da Karaköy Camii'nin restorasyonu için harcanan 7.630,50 kuruş üzerine ise keşif bedeli, ferman, ilam ve hüccet harçları için ayrıca 1.000 kuruş tutarında vergi ve harç ödemesi yapılmıştı. Aynı sene İzmir'de gerçekleştirilen 4.500 kuruşluk tamir işleminde taşınmazların yeniden kiralanması ve tadilat esnasında alınan hüccet ve ilamlar için ayrıca 1.075 kuruş tutarında para masraflara sarf edilmişti.⁹¹⁵

1813'te İstanbul'da çeşitli taşınmazların mahlûl olarak vakfa rücu etmesiyle yeniden icareteyne verilen taşınmazlardan 3.405 kuruş muaccele alınmış, bundan “minha rüsumat” başlığı altında %45 oranına denk düşen 1.535 kuruş tutarında vergi kesilmişti.⁹¹⁶ 1821'de tahakkuk eden 13.225 kuruş muaccelenin %23,5'i oranına tekabül eden 3.100 kuruşluk rüsumat kesintisi yapılmıştı.⁹¹⁷ Sonraki yıl tahakkuk eden 9.130 kuruş muaccele gelirinin 2.179 kuruşu vergilere gitmişti.⁹¹⁸ 1832'de 76.384,50 kuruş harcanarak yeniden inşa edilen Hocapaşa Camii'nin inşa sürecinde iki adet keşif bedeli, ferman ve hüccet harçları için de yaklaşık 9.000 kuruş masraf ödenmişti.⁹¹⁹

Vergi ve harç kesintileri yüzyılın geri kalanında da devam etmiştir. En yüksek vergi oranı mahlûl muaccesinde ortaya çıkmaktadır. Bundan kesilen vergi ve harçlar tahakkuk eden paranın %18'ine çıkarken tamirat veya yeniden inşa esnasında kesilen harç ve hüccetlerde bu oran %10'lara kadar inmektedir.

Merzifonlu Vakfı'nın aldığı borçlar karşısında ödediği faizler de diğer giderler arasında gösteriliyordu. Faiz giderleri 18. yüzyılın son çeyreğine kadar ârızî bir nitelik arz etmekteydi. Ancak bu dönemden 19. yüzyılın ilk yarısına kadar bütçede art arda yaşanan açıklar, vakfı daha çok borç almaya ittiğinden faiz masrafları da düzenli gider haline dönüşmüştür. 1744 yılı bütçesi 1.357.886 akçe açık veren vakıf, bu parayı

⁹¹⁴ BOA, Ev.HMH.d 5963.

⁹¹⁵ BOA, Ev.HMH.d 7928.

⁹¹⁶ BOA, Ev.HMH.d 8250.

⁹¹⁷ BOA, Ev.HMH.d 9664.

⁹¹⁸ BOA, Ev.HMH.d 8719.

⁹¹⁹ BOA, Ev.d 9413.

sarraftan borç alarak kapatmıştır. Sarraftan alınan borç 1745'te senelik %10 oranına tekabül eden 134.354 akçe tutarındaki faizle birlikte geri ödenmiştir.⁹²⁰ Aynı sarraftan 1745 yılının bütçe açığını kapatmak için alınan 1.534.705 akçe borç için senelik %10,5 oranında, 161.660 akçe faiz ödemesi yapılmıştır.⁹²¹ 1763-67 yılları arasında ise toplam 360.000 akçe faiz ödenmiştir.⁹²²

1772'de sarraftan %10,8 faiz oranıyla borç para alınarak kapatılan önceki yılın bütçe açığı 2.641.623 akçe olarak geri ödenmiştir.⁹²³ Vakıf sonraki yıl %10,8 faiz oranıyla aldığı borç için 240.000 akçe faiz ödemişti.⁹²⁴ 1788'de %15 faiz oranıyla alınan borç için 120.000 akçe, 1789'da %15 faiz oranıyla 87.600 akçe, 1790'da aynı faiz oranıyla 122.240 akçe, 1793'te %16 faizle alınan borç için 168.000 akçe faiz ödemesi gerçekleştirilmiştir.⁹²⁵ 1812'de Sarraf Hoca Sağem'e %19 faiz oranıyla 3.887,50 kuruş, 1813'te %20 faiz oranıyla 3.004 kuruş faiz ödenmiştir.⁹²⁶ 1833'te Sarraf Matos'tan %20 faizle alınan 98.935 kuruş borcun son taksiti 1839 yılında ödenebilmiştir.⁹²⁷ Müteferrik masraflar olağan yıllarda toplam harcamalar içinde %10 ila %20 oranında bir gider alanını oluştururken faiz ve vergi ödemelerinin arttığı sair yıllarda bu oranın %30'lara kadar yükseldiği izlenmektedir.

Araştırmanın bu bölümünde Merzifonlu Vakfı'nın gelir kaynakları ile harcamaları aydınlatılmaya çalışılmıştır. Vakfın tüm yıllardaki mali performansı ve verilerin derlendiği kaynakların dökümü Tablo-24'te ortaya konulmuştur. Şimdiye kadar ortaya konulan veriler ve tabloda yer alan bilgilerden hareketle Merzifonlu Vakfı'nın mali durumuna önemli çıkarımlarda bulunmak mümkündür.

18. yüzyılın ortalarına kadar kırsal gelirlerin dönem boyunca izlediği seyir, tarımsal ekonomide bir gerileme ima etmemektedir. Vakfın farklı kentlerdeki han, hamam, kapan, gümrük, tahmishane ve dükkânlarından elde edilen kentsel gelirlerine bakıldığında yine dikkate değer bir değişim gözlenmez. Dönem boyunca gelirlerin tahsilatında önemli bir aksama ve gecikme veya vakfın mali durumunda bir bozulma da

⁹²⁰ BOA, Ev.HMH.d 4442.

⁹²¹ BOA, Ev.HMH.d 4495.

⁹²² BOA, Ev.HMH.d 5415.

⁹²³ BOA, Ev.HMH.d 5845.

⁹²⁴ BOA, Ev.HMH.d 5932.

⁹²⁵ BOA, Ev.HMH.d 6729; 6793; 6856; 7061; 7220.

⁹²⁶ BOA, Ev.HMH.d 8208; 8250.

⁹²⁷ BOA, Ev.d. 9726; 9719; 9607.

söz konusu değildir. Bu sebeple dönem boyunca vakfın mali durumunun, özellikle de tarımsal koşulların oldukça istikrarlı olduğunu söyleyebiliriz.

18. yüzyılın ilk yarısı iki ayrı buhran dönemine sahne olmuştur. Bunlardan ilki 1715-1725 yılları arasında, diğeri de 1743-47 arasında yaşanmıştır. 1715-1725 arasında yaşanan mali sorun yönetimle alakalıdır ve çözümü de aile içinde gerçekleşmiştir. Bu dönemde müteveli Ali Paşa giderek artan miktarlarda bütçe fazlasını ve cari yıl gelirlerini Merzifon'da yeni yatırım yapmak amacıyla kullanmış, bu durum vakfın bütçe açıkları vermesine sebep olmuştur. 1743-1746 arasında yaşanan mali krizin kaynağında büyük İzmir yangını yatmaktadır. Dönem boyunca İzmir'deki hanlar, hamam, mahkeme binası, gümrükhane ve dükkânların yeniden inşası için harcanan para vakfın cari yıl gelirinin yaklaşık üç katına çıkmıştır. Önceki dönemden farklı olarak aile içinden borçlanmayla çözülemeyen mali sorunlar karşısında vakıf, ilk defa faizle sarraftan borçlanmak zorunda kalmıştır.

Öte yandan Merzifonlu Vakfı en büyük mali sorunları 18. yüzyılın ikinci yarısında yaşamıştır. Vakıf bütçesi 1765-1800 yılları arasında otuz beş yıl boyunca mütemadiyen açık vermiştir. Dönem boyunca idari sorunlar da yaşayan vakıf mali açıdan mutlak ve derin bir kriz içerisindedir. Merkezi idare krizin sorumlusu olarak yaşanan yolsuzlukları ve vakfın kötü yönetimini gerekçe göstermiştir. Çözüm olarak bulunan yöntem ise vakıf yönetiminin devralınmasıdır.

Yüzyılın ikinci yarısında İstanbul ve İzmir'de yaşanan depremler ve yangınlar krizin görünürdeki en önemli sebeplerindendir. Yaşanan doğal afetler karşısında yüzlerce taşınmazından kira geliri alamayan vakıf, yapıların yeniden inşa ve tamiri için milyonlarca akçe harcamak zorunda kalmış, bu yıllarda alınan borçların daha yüksek faizli borçlarla kapatıldığı kısır bir döngüye girilmiştir. Oluşan kriz ortamı ve artan fiyatlar karşısında maaş ve ücretleri eriyen vakıf yönetimi çareyi, kentsel ve tarımsal gelirlerini ipotek ettirmede ve neticede büyük çaplı kurumsal suistimale yol açacak olan daha fazla yeni kadro tahsisinde bulmuştur. Yaşanan gelişmeler vakfın mali yapısını daha da kötüleştirilmiş ve süreç vakfın özerk yapısının ortadan kaldırılmasıyla sonuçlanmıştır.

Kentsel gelirlere farklı olarak tarımsal gelirlerin seyrinde dönem boyunca bir üretim sorunu gözlemlenmez. Bilakis temposu yavaş olmakla birlikte üretim kapasitesinde

verimlilik ve performans artışı görülür. Öte yandan, Rusya ile girişilen savaşın getirdiği baskılar Orta Anadolu'nun İncesu ilçesinde bile tüm şiddetiyle hissedilmektedir. Vakıf köylerinde her türlü vergi ve müdahaleden uzak, serbestiyet ilkesiyle üretim yapan reaya, 18. yüzyılın ikinci yarısında yoğun bir şekilde ek vergi talepleriyle yüzleşmek zorunda kalmıştır. Reayaya en büyük baskı ise hâlihazırdaki savaş için güherçile, kömür, kül vb. araç gereç tedarik eden ve ilçeye 30 km mesafede faaliyet gösteren Bereketli Madeni eminininden gelmektedir.⁹²⁸ Bunların yanı sıra Niğde sancak emini tarafından talep edilen *seferiye ve hazariye* bedelleri reayanın yoğun şikâyetlerine sebep olan müdahalelerden bir diğeridir. Bütün bu müdahale ve talepler, vakıf reayanın ve mütevellinin yoğun şikâyetlerine konu olmuştur.⁹²⁹

Kentsel ve özellikle tarımsal gelirlerde iki katına varan artışlar sayesinde vakfın mali durumunda 19. yüzyılın ilk yirmi yılında toparlanma emareleri gözlemlenmektedir. Ancak 1826 tarihli büyük Hocapaşa yangını ile İstanbul başta olmak üzere dönem boyunca Kayseri, İzmir ve Merzifon'da yapılan ve büyük meblağlara varan tamirat harcamaları, etkileri 1840 yılına kadar devam eden büyük bir mali krizi beraberinde getirmiştir. Bu dönemde vakıf, sarraflara olan borçlarını ödeyebilmek için Merzifon, Kayseri, Mudanya, Halep, Çorum ve İzmir'de kalan son büyük taşınmazlarını icareteyn ile kiraya vermek durumunda kalmıştır.⁹³⁰ Bu sebeptendir ki bu kentlerin gelirleri bir asır boyunca sabit, durağan rakamlarda seyretmiştir.

1846 yılından 1912 yılına kadar bir daha bütçe açığı sorunu yaşamayan vakıf, mali açıdan artık daha güçlüdür. Özellikle 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarında muaccelle gelirlerinin de etkisiyle kasasında 500 bin kuruştan fazla nakdi olan vakıf, hem giderlerini düzenli ve vaktinde ödeyebilmekte hem de büyük meblağlara varan tamirat harcamalarını borçlanmadan gerçekleştirebilmektedir.

Tablo-24: Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı'nın Cari Yıl Gelir ve Gider Dökümü (1693-1912)⁹³¹

Defter	Tarih	Gelir-Makbuz	Gider	Fark
--------	-------	--------------	-------	------

⁹²⁸ BOA, C.EV. 214/10689; VGMA, Anadolu Tafsili, 292/180-182.

⁹²⁹ VGMA, Anadolu Tafsili, 281/274-75; 281/226-27; BOA, C.EV. 414/20995; BOA, TS. MA.e 1270/26.

⁹³⁰ Evkaf Müfettişliği, 401/6; Evkaf Müfettişliği, 349/19; Evkaf Müfettişliği, 339/70; VGMA, Anadolu Tafsili, 278/311; TMSK, 708/18-26; BOA, Ev.HMH.d 9078; 9168; BOA, Ev.d 9413; 9726.

⁹³¹ 1803 yılından itibaren kuruluş para birimine geçilmiştir.

Ev. HMH.d 753	1693-1105	1.776.307,0	1.802.370,0	-26.063,0
830	1694-1106	1.570.177,0	1.059.836,0	510.341,0
877	1695-1107 9 ay	1.815.102,0	1.214.443,0	600.659,0
930	1696-1108 15 ay	2.151.692,0	1.578.895,0	572.797,0
984	1697-1109	1.782.630,0	1.967.207,0	-184.577,0
1031	1698-1110	1.871.313,0	1.570.949,0	300.364,0
1074	1699-1111	1.950.240,0	1.292.736,0	657.504,0
1115	1700-1112	2.456.428,0	1.959.588,0	496.840,0
1158	1701-1113	3.978.586,0	2.271.229,0	1.707.357,0
1216	1702-1114	2.748.857,0	3.286.592,0	-537.735,0
1255	1703-1115	1.656.680,0	1.850.945,0	-194.265,0
1321	1704-1116	2.618.783,0	1.635.983,0	982.800,0
1373	1705-1117	2.165.904,0	1.826.139,0	339.765,0
1435	1706-1118	1.551.726,0	1.273.606,0	278.120,0
1495	1707-1119	1.707.410,0	1.335.414,0	371.996,0
1544	1708-1120	2.540.128,0	2.003.314,0	536.814,0
1574	1709-1121	940.482,0	698.334,0	242.148,0
1639	1710-1122	1.638.742,0	1.196.324,0	442.418,0
1703	1711-1123	2.153.381,0	1.655.888,0	497.493,0
1769	1712-1124	1.160.445,0	1.122.045,0	38.400,0
1837	1713-1125	1.874.017,0	1.452.957,0	421.060,0
1913	1714-1126	2.084.855,0	2.087.665,0	-2.810,0
2005	1715-1127	1.711.006,0	1.239.216,0	471.790,0
2087	1716-1128	1.739.962,0	1.872.448,0	-132.486,0
2152	1717-1129	1.925.468,0	2.327.605,0	-402.137,0
2257	1718-1130	690.697,0	1.694.084,0	-
2343	1719-1131	2.263.790,0	2.951.936,0	1.003.387,0
2431	1720-1132	2.501.760,0	2.393.178,0	-688.146,0
2524	1721-1134	1.968.220,0	2.393.178,0	108.582,0
2524	1721-1134	1.968.220,0	2.266.129,0	-297.909,0
2706	1722-1135	1.228.133,0	2.159.217,0	-931.084,0
2763	1723-1136	2.302.948,0	3.101.833,0	-798.885,0
2840	1724-1137	2.065.836,0	3.210.250,0	-
2840	1724-1137	2.065.836,0	3.210.250,0	1.144.414,0
2901	1725-1138	2.246.791,0	2.246.791,0	0,0
2981	1726-1139	2.561.608,0	2.495.991,0	65.617,0
3049	1727-1140	2.488.958,0	1.916.362,0	572.596,0
3122	1728-1141	2.623.675,0	1.290.376,0	1.333.299,0
3206	1729-1142	3.405.628,0	1.506.044,0	1.899.584,0
3266	1730-1143	3.693.506,0	1.742.881,0	1.950.625,0
3347	1731-1144	2.725.452,0	1.531.193,0	1.194.259,0
3574	1733-1146	3.242.857,0	2.332.774,0	910.083,0
3631	1734-1147	4.735.837,0	2.867.002,0	1.868.835,0
3725	1735-1148	3.591.775,0	2.067.893,0	1.523.882,0
3810	1736-1149	2.366.363,0	1.521.388,0	844.975,0

3972	1738-1151	5.453.061,0	3.589.796,0	1.863.265,0
4035	1739-1152	3.773.655,0	2.661.769,0	1.111.886,0
4133	1740-1153	3.464.966,0	2.388.513,0	1.076.453,0
4217	1741-1154	2.421.361,0	1.382.888,0	1.038.473,0
4246	1742-1155	2.579.594,0	1.433.345,0	1.146.249,0
4319	1743-1156	3.943.861,0	4.880.094,0	-936.233,0
4378	1744-1157	2.046.160,0	3.404.046,0	- 1.357.886,0
4442	1745-1158	2.366.834,0	3.901.539,0	- 1.534.705,0
4495	1746-1159	2.302.686,0	3.729.491,0	- 1.426.805,0
4563	1747-1160	5.430.169,0	5.262.169,0	168.000,0
4685	1749-1162	2.283.237,0	2.163.237,0	120.000,0
4731	1750-1163	2.585.937,0	2.231.920,0	354.017,0
4777	1751-1164	2.908.746,0	2.248.746,0	660.000,0
4865	Ş. 1165-R. 1166/Haz 1752-Mart 1753. 9 ay	911.516,0	931.540,0	-20.024,0
4899	Ca 1166-Z. 1166/ Mart 1753-Ekim 1753. 8 ay	1.155.305,0	1.155.305,0	0,0
4936	Kasım 1753-Temmuz 1755/ M 1167 N. 1168. 21 ay	3.390.460,0	3.529.937,0	-139.477,0
5090	Eylül 1757-Kasım 1758/M. 1171 Ra 1172. 16 ay	3.425.015,0	4.501.432,0	- 1.076.417,0
5415	Temmuz 1763- Ağustos 1767/1178- 81. 4 yıl	9.340.220,0	9.366.273,0	-26.053,0
5727	1770-71/1184-85 24 ay	3.741.077,0	5.962.700,0	- 2.221.623,0
5845	1772-1186	1.976.160,0	4.636.064,0	- 2.659.904,0
5932	1774-1188	1.440.920,0	5.076.735,0	- 3.635.815,0
5963	1775-1189	3.584.220,0	7.032.937,0	- 3.448.717,0
6729	1788-1203	2.179.620,0	2.762.644,0	-583.024,0
6793	1789-1204	2.154.780,0	2.650.219,0	-495.439,0
6856	1790-91/1205-6	3.362.460,0	3.630.636,0	-268.176,0
7061	1793-1208	2.050.200,0	3.760.739,0	- 1.710.539,0
7220	1795-1210	2.109.600,0	5.265.333,0	- 3.155.733,0
7367	1797-1212	3.129.110,0	3.371.729,0	-242.619,0
7432	1798-1213	2.708.888,0	2.838.263,0	-129.375,0
7523	1799-1214	2.300.716,0	2.645.790,0	-345.074,0

7593	1800-1215	3.223.459,0	3.102.626,0	120.833,0
7641	1801-1216	3.267.027,0	2.648.209,0	618.818,0
7734	1802-1217	2.637.545,0	2.215.132,0	422.413,0
7777	1803-1218	25.434,0	18.778,5	6.655,5
7882	1805-1220	20.469,0	21.572,0	-1.103,0
7928	1806-1221	27.951,0	30.975,0	-3.024,0
7956	1807-1222	23.728,5	23.094,5	634,0
8015	1808-1223	19.872,5	22.416,5	-2.544,0
8081	1809-1224	39.189,0	39.189,0	0,0
8172	1810-1225	27.584,0	29.650,0	-2.066,0
8208	1812-1227	35.277,5	35.277,5	0,0
8250	1813-1228	29.514,5	47.918,5	-18.404,0
8664	1821-1236	45.000,5	16.877,5	28.123,0
8719	1822-1237	43.976,5	16.994,5	26.982,0
8799	1823-1239	34.530,5	41.008,0	-6.477,5
8849	1824-1240	25.630,5	32.403,5	-6.773,0
8930	1826-1242	38.135,0	75.781,0	-37.646,0
9078	1827-1243	44.480,5	69.245,0	-24.764,5
9168	1828-1244	35.725,5	53.725,5	-18.000,0
9358	1830-1246	33.675,5	39.573,5	-5.898,0
Ev.d.9413	1831-32-1247	42.254,5	166.050,0	-123.795,5
Ev.d 9726	1833-1249	69.742,5	149.703,5	-79.961,0
EV.THR 73/100	1834-36/1250-51	78.309,0	128.045,0	-49.736,0
EV.SRG 106/149	1837/1252	78.471,0	87.834,0	-9.363,0
EV.ZMT. 82/229	1838/1253	51.288,0	46.438,5	4.849,5
EV.MH. 49/11	1839-1254	70.768,0	42.991,0	27.777,0
Ev.d 12170	1844-1260	43.777,5	69.556,0	-25.778,5
Ev.d. 12715	1846-1262	78.722,5	58.692,5	20.030,0
Ev.D. 13617 ve C.EV 241/12008	1849-1265	89.541,0	61.831,5	27.709,5
EV.MH. 307/12	1850-1266	79.766,0	74.766,0	5.000,0
EV.MH. 406/105	1852-1268	97.959,0	92.145,0	5.814,0
EV.MH. 510/9	1854-1270	67.242,0	52.242,0	15.000,0
EV.MH. 703/107	1856-1272	51.505,0	39.505,0	12.000,0
EV.MH. 748-105	1858-1274	216.068,0	91.068,0	125.000,0
EV.MH. 790/430	1859/1275	194.836,5	74.836,5	120.000,0
EV.MH. 1590-80	1860-1276			

EV.MH. 1308/94	1861-64/1277-80	269.187,5	189.187,5	80.000,0
VGMA 1828/74- 75	1867-1888/1283-1303	897.283,0	587.695,0	309.588,0
VGMA 1828/56- 57	1888-1890/1304-05	124.118,0	66.600,5	57.517,5
VGMA 1828/62- 63	1890-92/1306-307	241.237,0	108.281,0	132.956,0
VGMA 1828/56- 57	1892-95/1308-1310	298.321,0	164.573,5	133.747,5
VGMA 1828/28- 29	1895-96/1311-12	128.476,0	101.330,0	37.266,0
VGMA 1828/60- 61	1897-1910/1313-1325	1.350.602,0	965.892,0	384.710,0
VGMA 1828/38- 39	1911-1327	93.541,0	82.797,0	10.744,0
VGMA 1828/188-89	1912-1328	103.570,0	69.706,0	33.864,0

SONUÇ

Bu çalışmada Osmanlı vakıflarına ilişkin, kronolojik olarak vakıfların idaresi ve yönetimine, mali örgütlenmesine ve daha özelden kentsel gelişimdeki katkılarına ışık tuttuğunu umduğumuz bir yaklaşım getirildi. Giriş bölümünde ana hatlarıyla ortaya konulduğu şekliyle teorik olarak vakıfların tarihselleştirilmesi, kurumsallaştırılması, alan kullanımı ve mekânsal örgütlenme biçimi genel çerçeve olarak kullanıldı. Bu sayede içinde buldukları siyasal, toplumsal, ekonomik ve kültürel dokunun ayrılmaz bir parçası olan vakıf kurumlarının Osmanlı toplumu, tarihi ve kent dokusu içindeki yerinin ortaya konulması ve anlaşılması amaçlandı. Vakfın tüm kentsel organizasyonunun yatırım maliyetleri, yeniden inşa ve reorganizasyon süreci ile nihayet son aşamada işletme yöntemi ve tarihi süreçte yaşadığı dönüşümlerle beraber üç aşamalı bir bakışla incelenmiş olması dikkatli okuyucuların gözünden kaçmamıştır. Vakıf araştırmalarında ilk kez tecrübe edilen üç aşamalı bu yöntem, vakıfların kentsel gelişmelere paralel ortaya çıkan yatırım stratejilerinin ve yatırım araçlarının, yatırım maliyetleriyle birlikte ortaya çıkarılmasına olanak vermiştir.

Her şeyden önce mali kapasiteleri ve ekonomik tesirleri, kentsel dokuyu dönüştürücü ve biçimlendirici yönleri ve istihdam kapasiteleriyle Osmanlı sosyo-ekonomik hayatının birçok veçhesine nüfuz eden büyük vakıfların yönetim ve denetiminin devletin merkezi büroları tarafından sıkı sıkıya takip edildiği anlaşılmaktadır. Bu nitelikteki vakıflarda yönetici konumundaki mütevellilerin kaynağını vakfiyeden alan, olanı olduğu gibi muhafaza etmek üzerine kurulu, “kadim” teamüllerin dışına çıkmaması genel kaide kabul edilegelmiştir. Bu yönetim algısı devlet mekanizmasını pek çok alanda kuvvetlendiren bir güç dengesi yaratmakla beraber uzun vadede vakıfların sivil inisiyatif alanlarını ve karar alma mekanizmalarını tedricen yok eden bir sürece evirilerek vakıf kurumunun faaliyet alanlarını sınırlandırıcı bir yönde etkilemiştir. Ancak ilginç bir şekilde aynı mekanizma uzun vadede merkezi vakıfların ayakta kalabilmesini sağlayan bir paradoks oluşturmuştur. Devletin vakıflara yön verme ve vakıfları kontrol etme çabası devlet denetimini kuvvetlendirmiştir. Esasında daha geriye gidildiğinde devlet mekanizmasının en başından beri etkin kılındığı anlaşılır. Büyük yönetici seçkinlerce kurulan Merzifonlu Vakfı gibi merkezi vakıflarda, vakıf kurucularının tercihlerinin “sınırlı” bir öncelik olduğu anlaşılıyor.

Öngörülebilir şekilde birçok Osmanlı yönetici eliti doğdukları, görev yaptıkları ya da fethedilmesine katkı sağladıkları kentleri aidiyet duygusu, meşruiyet kaygıları, devlet telkini gibi sebeplerle siyasi ve dini saiklerine pekâlâ uygun düşen ve güçlerinin temsili olan abidevi eserlerle donattı. Ne var ki daha yakından bakıldığında merkezi vakıfların önceliklerinin ve tercihlerinin doğrudan kentlerin ihtiyaçları ve öncelikleriyle de örtüştüğü ortaya çıkmaktadır.

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı örneğinde Galata, Yedikule, HocaPaşa, Süleymaniye, İncesu, Edirne, İzmir ve Kamanıçe’de gerçekleştirilen büyük dönüşümlerde kendini çok daha yoğun hissettiren bu varsayımda, devlet telkininin nerede bittiği veya vakıf kurucusunun kişisel tercihlerinin nerede başladığını tespit etmek oldukça zordur. Ancak gerekçe ne olursa olsun kuruluş döneminin temel dinamiklerine benzer şekilde Köprülü döneminin vakıflar açısından en belirgin özelliği, fethedilen bölgelerin büyük merkezi vakıflarla desteklenmesiydi. Bozcada, Limni, Belgrad, Yanova, Arad, Varat, Uyvar, Estergon, Hanya, Kandiye, İzmir ve nihayet Kamanıçe’deki Köprülü vakıfları, dönemin Osmanlı askeri ve lojistik hareket sahasına paralel kurulmuştu. Bu kentlerdeki paşa vakıfları, salt kurucularının ailevi çıkarlarına, dindarlık sembolünün pekiştirilmesine veya uhrevi kurtuluş gayelerine hizmet etmedi. Bunların çok daha ötesinde bu vakıflar öncelikli olarak doğrudan merkezi devletin yeni kentlerde planladığı idari, askeri, mali, dini ve kentsel dönüşümlere hizmet ederek bu kentlerde Osmanlı idaresinin pekişmesini destekledi. Tam da bu noktada gerçekleştirilen büyük kentsel dönüşümler ve eylemleriyle özelde Merzifonlu Kara Mustafa Paşa’yı, genelde Köprülü devlet adamlarını salt vakıf kurucuları olmaktan öte “devletin” bizatihi kendisi şeklinde görmek gerekir. Bu bağlamda dikkat çekmek istediğimiz diğer bir nokta, vakıf yatırım alanlarının şehrin gelişimine ve yeni ihtiyaçlarına son derece uyumlu organize edilmiş olmasıdır. Bu bağ bizi Osmanlı kentlerinin en azından bir bölümünün mekânsal yapısı, kentsel topoğrafyası, semtleri, sarayları, su kaynakları, çiftlikleri ve kentlerdeki ev tipleri ve fiyatları ile kentli mülk sahipleri gibi konular üzerine bazı çıkarımlarda bulunmaya sevk etmiştir.

Bunların yanı sıra 17. yüzyılın ikinci yarısında tutulan çeşitli kayıtlardan hareketle İstanbul’daki konut kalıplarını, konutların fiziki özelliklerini, fiyat ve kiralarını tarif etmeye ve bunların bazılarında yüzyıllar içinde meydana gelen değişikliklere işaret etmeye çalıştık. Çıkarılan ilk sonuç, İstanbul’un konut ihtiyacının yüzyılın ikinci

yarısında önemli seviyede arttığıdır. Konut talebinin artması şaşırtıcı ve tesadüfi değildir. Hiç şüphesiz bunda Köprülü döneminin istikrarlı politikalarının sağladığı güven ortamının tüketim ve harcama alışkanlıklarına yansımaları ve 1660 tarihli büyük İstanbul yangını ile Galata yangınları da belirleyici olmuştur. Bu bağlamda Osmanlı'nın ilk toplu konut projesi olmaya aday olan Hocapaşa, Eyüp ve Ortaköy toplu konutları büyük yangının yıkıcı etkilerini hafifletmeye yönelik toplumun farklı kesimlerinden yoğun talep ve destek gören kentsel projeler olarak ortaya çıkmıştır. Yine bütünüyle yanan kentin uluslararası ticarete açılan en işlek limanı olan Galata Limanı'nın, gümrüğünün ve kapanlarının bütünüyle bir vakıf tarafından yaptırılması kayda değer bir sonuç olarak ortaya çıkmaktadır. Geniş çaplı istimlak hareketiyle desteklenen Yedikule'deki imar faaliyetleri sayesinde semt yangından kısa bir süre sonra bütünüyle yeniden organize edilebilmiş ve bu sayede İstanbul'un kasaplık et ihtiyacı devlet-vakıf işbirliğiyle çözülebilmiştir. Eyüp sahilindeki hareketlilik ve fiziki alanın kullanımı Lale Devri'nden en az yarım asır önce bölgenin çok sayıda saraylı ve ileri gelen devlet adamlarınca eğlence ve dinlenme mekânı olarak yalı köşkleriyle donatıldığını gösterir.

Yüzyılın ikinci yarısında Edirne'deki hareketlilik oldukça dikkat çekicidir. Bu dönemde Edirne, muhtemelen imparatorluğun en canlı emlak piyasasına sahip kentiydi. Aynı dönemde Halep hâlâ ticari ve ekonomik önemini korurken İzmir, büyük bir ticaret merkezine dönüşümünün arifesinde sancılı ve son derece kapsamlı idari, ticari ve fiziki dönüşümlerden geçiyordu. Kırmızı renkli kiremit örtülü saraylar ve köşkler hiç şüphesiz 17. yüzyıl Edirne'sinin panoramasında göze ilk çarpan yapılarıdır. Bu dönemde hemen hemen her mahalle veya semtte bir paşa sarayına, köşküne veya konağına rastlamak mümkündü. Askerilerin şehirdeki en pahalı gayrimenkulleri ellerinde bulundurmaları şaşırtıcı değildi. Devlet kaynaklı zenginlik hâlâ en yaygın varlık sembolüydü.

Çok yakın bir dönemde kent merkezinin fiziki görüntüsü bütünüyle yeniden şekillendirilen Merzifon'da pamuklu dokumacılık ve buna bağlı iş kolları burada yaşayan insanların önemli bir bölümünün temel ticaret metaini ve gelir kaynağını oluşturmaktaydı. Öte yandan Osmanlı idarecilerinin 17. yüzyıl boyunca isyan ve eşkıyalık olayları nedeniyle boşalan zirai üretim bölgelerinde, önemli güzergâhlardaki derbent ve geçitlerde ve terk edilen köylerde güvenliği, nüfus akışını ve üretimi yeniden sağlamak adına devlet-vakıf işbirliğine dayalı yeni bir iskân metoduna başvurduğu ortaya çıkmaktadır. Devlet eliyle planlı bir şekilde geliştirilmiş olduğu anlaşılan bu

ortaklık temlik-vakıf işbirliğine dayalı olarak yeni bir iskân tipini de beraberinde getirmiştir. Yeni tip iskân politikasında iskânın sürekli ve sürdürülebilir olması için güçlü finansal kaynağa sahip büyük paşa vakıfları kurumsal üst yapılar olarak kullanılmıştır.

Vakıf gayrimenkullerinin işletilmesinde icareteyn denilen çifte kiralama yönteminin en yaygın değerlendirme biçimi olduğu ortaya çıkmaktadır. Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, daha hayatta iken yüzlerce vakıf taşınmazını bu yöntemle kiraya vermişti. İstanbul'un sürekli artan gayrimenkul ihtiyacı, bu nitelikteki vakıf gayrimenkullerine talebi arttırıyor olmalıydı. Hiçbiri işletmeci olmamakla beraber vakıf gayrimenkullerine en yüksek talep askeri gruptan gelmişti. Birçoğu kısa bir zaman sonra alt kontratlarla üçüncü kişilere devredildiğine göre, icareteyn usulünün paralı askeriler arasında oldukça popüler bir yatırım aracı olduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda 17. yüzyılın İstanbul'unda askeri sınıfın, genel eğilime uygun olarak şehirdeki en pahalı konutlara ve dükkânlara sahip olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa gibi güçlü bir kapı, kentte ihaleye çıkarılan gayrimenkullerden yakından haberdar olmayı ve ihalelerin "seçkin" bir zümre arasında paylaşılmasını garanti ediyordu. Öte yandan vakıflar ticaret, sanayi ve zanaat kollarının faaliyetlerini yürüttükleri hizmet binalarını inşa etmiş olsalar da Merzifonlu Vakfı da dâhil olmak üzere vakıflar hiçbir dönemde işletmeci kimliğiyle ön plana çıkmamıştır. Bu organizasyon içinde vakıf kurumları ihtiyaç duyulan tüm enfastrüktür ve fiziki üst yapıların inşasından sorumlu, yatırımcı ve kiracı kimliğiyle ön plandadır.

Vakıfların ekonomik faaliyetleri çok boyutludur. Yürüttükleri kamusal hizmetlerle devletin câri harcamalarının önemli bir bölümünü finanse eden, yerel ekonomiyi, ulusal ve uluslararası ticaret sektörünü destekleyen merkezi vakıfların her birini büyük bir iktisadi kurum olarak ele almak gerekir. İktisadi yapıların üretkenliği, verimliliği, başarısı veya başarısızlığı hiç şüphesiz sıkı denetlenmiş kurumsal bütçelerinden takip edilebilir. Kurumsal bütçelerinin incelenmesi sonucu merkezi vakıfların büyük bir bölümünün 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren büyük mali krizlerle boğuştuğu sonucuna ulaşıldı. Vakıfların yüzleştiği mali sorunlar, Merzifonlu Vakfı'na özgü değildir. Dönem boyunca çok sayıda paşa vakfının yaşadığı benzer mali krizlerin

Osmanlı ekonomisinde yaşanan daha büyük mali sorunlarla irtibatlı olduğu anlaşılmaktadır.

18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren vakıflar giderek artan oranda tarımsal ve kentsel gelirlerini tahsil etmekte sorunlar yaşamaktadır. Bu bağlamda Merzifonlu Vakfı'nın tahsil edemediği paralar, cari yıl gelirinin 7-8 katına ulaşmıştır. Gelirlerin tahsil edilememesi başlı başına bir sorun oluştururken deprem ve yangınların sebep olduğu büyük çaplı tamirat harcamaları her geçen yıl daha çok vakfi dışarıdan faizle borç bulmaya itmiştir. Küçük Kaynarca Antlaşması sonrasında yaşanan mali durgunluk ve fiyat artışları vakıflarda yaşanan krizi daha da derinleştirmiştir. Bu dönemde vakıflar borçlarını daha fazla borçla kapatmak gibi kısır bir döngüye girmiş ve borç bulmakta zorlanan vakıflar belirli gelir kaynaklarını sarraflara ipotek ettirme yoluna gitmişlerdir. Osmanlı vakıflarındaki bu mali kriz ve daralmanın bir asırdan uzun sürdüğü söylenebilir.

Tüm bu yönleriyle merkezi Osmanlı vakıflarının aslî işlevinin, Osmanlı toplumunun sosyal, kültürel ve iktisadi hayatının tekâmülünü temin etmek ve buna bağlı olarak devletin siyasal gücünün sürdürülebilir bir ekonomik model içinde pekiştirmek olduğu rahatlıkla söylenebilir.

KAYNAKAÇA

1. Arşiv Kaynakları

1.1. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA)

- VGMA, *Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakıf Defteri*: 641
- VGMA, *Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Atik Hazine Defteri*: 83
- VGMA, *Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Atik Hazine Defteri*: 78
- VGMA, *Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Atik Hazine Defteri*: 77
- VGMA, *Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Atik Hazine Defteri*: 80
- VGMA, *Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Atik Hazine Defteri*: 84
- VGMA, *Der-Saadet Esas*: 137
- VGMA, *Haremeyn Ağalar Defteri*: 14
- VGMA, *Haremeyn Mukataa Defterleri*: 30, 31, 32, 33
- VGMA, *Haremeyn Efendiyan Defteri*: 103
- VGMA, *Haremeyn Paşalar Defteri*: 106
- VGMA, *Defter-i Paşayan ve Ağayan ve Havatin ve Gayrihi*: 435
- VGMA, *Haremeyn Atik: Sultanlar ve Havatin ve Paşalar ve Saire*: 437
- VGMA, *Anadolu Tafsili*: 268/178-184; 268/177; 268/90
- VGMA, *Anadolu Tafsili*: 267/155-56
- VGMA, *Anadolu Tafsili*: 267/155.
- VGMA, *Anadolu Tafsili*: 281/274-75; 281/226-27.
- VGMA, *Anadolu Tafsili*: 367/155.
- VGMA, *Anadolu Tafsili*: 265/11
- VGMA, *Anadolu Tafsili*: 266/88
- VGMA, *Anadolu Tafsili*: 268/184.

- VGMA, *Anadolu Tafsili*: 266; 267; 268; 269
- VGMA, *Anadolu Tafsili*: 268/177-178; 268/178.
- VGMA, *Anadolu Tafsili*: 268: 90/177.
- VGMA, *Anadolu Tafsili*: 272/141.
- VGMA, *Anadolu Tafsili*: 278/311.
- VGMA, *Anadolu Tafsili*: 284:6/7
- VGMA, *Anadolu Tafsili*: 292/180-182.
- VGMA, *Anadolu Tafsili*: 306/279.
- VGMA, *Anadolu Tafsili*: 628/178.
- VGMA, *Anadolu Tafsili*: 966: 319-320.
- VGMA, *Anadolu Ferman Tafsili*: 292/27
- VGMA, *Anadolu Ferman Tafsili*, 232/121; 232/124.
- VGMA, *Ferman Tafsili*: 301/400.
- VGMA, *Anadolu Muhasebe İlmühaber Tafsili*: 298/47-48
- VGMA, *Tafsîl-i Nizâmât*: 1051/2864.
- VGMA, *Evamir-i Âlişan*: 385/116.
- VGMA, *Vakfiye Defteri*: 581/385
- VGMA, *Vakfiye Defteri*: 571: 108/113
- VGMA, *Vakfiye Defteri*: 571: 240/41
- VGMA, *Vakfiye Defteri*: 730: 115/76.
- VGMA, *Vakfiye Defteri*: 747: 449/299
- VGMA, *Vakfiye Defteri*: 640: 87/3
- VGMA, *Vakfiye Defteri*: 633:106/38
- VGMA, *Vakfiye Defteri*: 641:50/1
- VGMA, *Vakfiye Defteri*: 580:140/78
- VGMA, *Vakfiye Defteri*: 316/ 13.

VGMA: 1375 (Kasa Defteri: 130)

VGMA: 1426 (Kasa Defteri: 121)

VGMA: 1405 (Kasa Defteri: 49)

VGMA: 2184: 1/1

VGMA, *Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Müsakkafat Defteri*: 2742.

VGMA, *Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı'nın Galata Cihetindeki Müsakkafat İcare Defteri*: 2873.

VGMA, *İzmir Müsakkafat Defteri-3*: 2995

VGMA, *İstanbul Mahlulat Defteri*: 2786; 2888, 2907;

VGMA, *Beyoğlu İcare Defteri*: 2677

VGMA, *Zabıt Kutusu*: 145/1603.

VGMA, *Tevliyet Kutusu*: 15/150, 1 numaralı belge.

VGMA, *Tevliyet Kutusu*: 15/150, 2 numaralı belge.

VGMA, *Tevliyet Kutusu*: 15/150, 4 numaralı belge.

VGMA, *Tevliyet Kutusu*: 40/1496.

VGMA, *Tevliyet Kutusu*: 23/265

VGMA, *Tevliyet Kutusu*: 63/1437

VGMA, *Evkaf Muhasebe (Muhasebe Koçan) Defteri*: 1828/7. (56-57), (74-75)

VGMA, *Evkaf Muhasebe (Muhasebe Koçan) Defteri*: 1828/10. (62-63), (88-89)

VGMA, *Evkaf Muhasebe (Muhasebe Koçan) Defteri*: 1828/13. (28-29), (56-57)

VGMA, *Evkaf Muhasebe (Muhasebe Koçan) Defteri*: 1828/17 (46-47)

VGMA, *Evkaf Muhasebe (Muhasebe Koçan) Defteri*: 1828/20. (73-74),

VGMA, *Evkaf Muhasebe (Muhasebe Koçan) Defteri*: 1828/34. (46-47)

VGMA, *Evkaf Muhasebe (Muhasebe Koçan) Defteri*: 1828/36. (38-39)

VGMA, *Evkaf Muhasebe (Muhasebe Koçan) Defteri*: 1828/38. (188-189)

VGMA, *Muhasebe Koçan Defteri*:1828/60-61.

VGMA, *İstanbul Esas Defteri*: 137/324-25

VGMA, *Mekke ve Medine Cedit Esası*: 851/204-205.

1.2. Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA. *Evkaf Haremeyn Defteri* (Ev. HMM.d):

55, 263, 367, 374, 385, 394, 444, 445, 459, 464, 493, 535, 557, 586, 631, 672, 696, 736, 749, 751, 753, 794, 830, 853, 877, 914, 915, 930, 962, 984, 1016, 1031, 1060, 1074, 1095, 1109, 1115, 1135, 1158, 1185, 1216, 1231, 1233, 1255, 1321, 1356, 1373, 1407, 1435, 1463, 1495, 1528, 1544, 1585, 1639, 1656, 1703, 1716, 1769, 1801, 1802 1805, 1864, 1913, 1944, 1947, 2005, 2034, 2087, 2134, 2148, 2152, 2315, 2343, 2366, 2368, 2431, 2473, 2524, 2574, 2575, 2617, 2648, 2706, 2719, 2732, 2763, 2779, 2780, 2867, 2840, 2901, 2944, 2981, 3049, 3122, 3206, 3266, 3405, 3574, 3631, 3725, 3760, 3972, 4035, 4133, 4217, 4246, 4319, 4378, 4442, 4495, 4563, 4685, 4777, 4899, 4936, 5090, 5265, 5415, 5488, 5557, 5680, 5727, 5728, 5836, 5845, 5932, 5963, 6333, 6729, 6793, 6856, 7002, 7061, 7094, 7213, 7220, 7248, 7360, 7367, 7432, 7490, 7523, 7546, 7567, 7610, 7635, 7689, 7731, 7758, 7777, 7812, 7892, 7797, 7928, 7956, 8033, 8081, 8103, 8140, 8172, 8196, 8208, 8250, 8378, 8449, 8575, 8641, 8664, 8719, 8731, 8788, 8799, 8849, 8877, 8930, 9078, 9168, 9358, 9664,

BOA. *Evkaf Defteri* (Ev.d):

9413, 9552, 9607, 9726, 9719, 9726, 12170, 12715, 13617, 17715, 18601, 21376, 39978, 40658.

BOA. AE. SMHD.II: 49/3195.

BOA. AE. SSLM.III: 235/13686.

BOA. AE. SSLM.III: 251/14588

BOA. EV. MH: 49/40.

BOA. EV. SRG: 106/149.

BOA. EV. SRG: 45/46.

BOA. EV. EHM: 100/72.

BOA. EV. MH: 41/11.

BOA. EV. MH: 307/24.

BOA. EV. MH: 307/26.

BOA. EV. MH. 406/105.

BOA. EV. MH. 510/22.

BOA. EV. MH. 703/107.

BOA. EV. MH.748/105.

BOA. EV. MH. 790/430.

BOA. EV.MH: 345/19.

BOA. EV. MH: 406/105.

BOA. EV. MH. 49/40.
BOA. EV. MH: 510/22.
BOA. EV. MH: 510/24.
BOA. EV. MH: 790/430.
BOA. EV. MH: 1037/382.
BOA. EV. MH: 1704/321.
BOA. EV. MH: 1704/421.
BOA. EV. MH: 1590/76.
BOA. EV: MH: 539/272.
BOA. EV: MH: 469/110.
BOA. EV: MH: 567/721.
BOA. EV: MH: 539/270.
BOA. HAT: 552/27220/1.
BOA. HAT: 552/27220.
BOA. C. EV: 1/36.
BOA. C. EV. 46/2265.
BOA. C. EV: 46/2265/1.
BOA. C. EV: 123/6136.
BOA. C. EV: 166/8273.
BOA. C. EV: 170/8485.
BOA. C. EV: 181/9042.
BOA. C. EV: 196/9751.
BOA. C. EV: 214/10689.
BOA. C. EV: 229/11449.
BOA. C. EV: 233/11626.
BOA. C. EV: 255/130020
BOA. C. EV: 262/13375.
BOA. C. EV: 262/13376.
BOA. C. EV: 263/13440.
BOA. C. EV: 287/14615.
BOA. C. EV: 337/17131.
BOA. C. EV: 368/18688.
BOA. C. EV: 414/20995.
BOA. C. EV: 466/23580.
BOA. C. EV: 477/24113.
BOA. C. EV: 492/24886.
BOA. C. EV: 496/25076.
BOA. C. EV: 496/25079.
BOA. C. EV: 531/26823.
BOA. C. EV: 595/30008.
BOA, C.EV. 850/29263.
BOA. C. EV: 214/10689.
BOA. C. MF: 50/2462.
BOA. C. MF: 111:5540/1
BOA. C. MF: 117/5838.
BOA. C. MF: 124/6191.
BOA. C. MF: 152:7570/1

BOA. C. MF: 139: 6936/1
 BOA. C. MF: 152/7570-71.
 BOA. C. MF: 164: 8169/1.
 BOA. C. BLD: 39/1937/1.
 BOA. C. BLD: 75/3541.
 BOA. C. EV: 46/2265/1.
 BOA. C. EV: 129/6422/1.
 BOA. C. EV: 158/7883/1.
 BOA. C. EV: 580/29263.
 BOA. EV. GDK: 129/89.
 BOA. EV. MKT: 304/84.
 BOA. EV. MKT: 1789/5.
 BOA. EV. MKT: 1216/36.
 BOA. EV. MKT: 2368/230.
 BOA. Ev. MKT: 2405/137.
 BOA. EV. MKT: 906/118-120.
 BOA. EV. MKT: 1789/5.
 BOA. EV. MKT: 794/130.
 BOA. EV. MKT: 1195/3.
 BOA. EV. MKT: 3365/176.
 BOA. EV. THR: 73/100-101.
 BOA, Ev. THR: 73/104
 BOA. EV. THR: 180/1.
 BOA. İ.ŞD: 94/5571
 BOA. ŞD. 172/5.
 BOA. ŞD.183/74, s. 1-17
 BOA. ŞD. 183/74.

BOA. Tahrir Defteri (TD) 776.

BOA. Bab Defteri, Baş Muhasebe Kalemi (D. BŞM.d) 343.

BOA. Maliyeden Müdevver (MAD.d) 4257.

BOA. Maliyeden Müdevver (MAD.d) 4559.

BOA. Maliyeden Müdevver (MAD.d) 709

BOA. Maliyeden Müdevver (MAD.d) 3297

BOA. Muhallefat, BŞM. MHF. 4/49.

BOA. Bab Defteri, Mevkufat Kalemi Defteri, 27526

1.3. İstanbul Müftülüğü Şer'iyeye Sicilleri ve Meşihat Arşivi (İMÜF-Evkaf Müfettişliği)

Evkaf Müfettişliği: 51/149.

Evkaf Müfettişliği: 63/24-27.

Evkaf Müfettişliği: 93/75.

Evkaf Müfettişliği: 126/27.
 Evkaf Müfettişliği: 152/117.
 Evkaf Müfettişliği: 192/74.
 Evkaf Müfettişliği: 192/33.
 Evkaf Müfettişliği: 197/17
 Evkaf Müfettişliği: 203/44
 Evkaf Müfettişliği: 203/82
 Evkaf Müfettişliği: 203/378-79.
 Evkaf Müfettişliği: 219/95.
 Evkaf Müfettişliği: 219/97.
 Evkaf Müfettişliği: 224/26
 Evkaf Müfettişliği: 224/71.
 Evkaf Müfettişliği: 224/8-9.
 Evkaf Müfettişliği: 233/9.
 Evkaf Müfettişliği: 233/24.
 Evkaf Müfettişliği: 233/80.
 Evkaf Müfettişliği: 236/110.
 Evkaf Müfettişliği: 236/122.
 Evkaf Müfettişliği: 236/137.
 Evkaf Müfettişliği: 236/274.
 Evkaf Müfettişliği: 245/36.
 Evkaf Müfettişliği: 245/121.
 Evkaf Müfettişliği: 245/126-27.
 Evkaf Müfettişliği: 245/325.
 Evkaf Müfettişliği: 245/ 154-155.
 Evkaf Müfettişliği, 254/186.
 Evkaf Müfettişliği: 254/425.
 Evkaf Müfettişliği: 265/123.
 Evkaf Müfettişliği: 296/82.
 Evkaf Müfettişliği: 296/162-63.
 Evkaf Müfettişliği: 301/1.
 Evkaf Müfettişliği: 301/69
 Evkaf Müfettişliği: 301/69-70.
 Evkaf Müfettişliği: 301/137.
 Evkaf Müfettişliği: 310/47.
 Evkaf Müfettişliği: 310/49.
 Evkaf Müfettişliği: 310/69.
 Evkaf Müfettişliği: 310/104-105
 Evkaf Müfettişliği: 310/135.
 Evkaf Müfettişliği: 310/180.
 Evkaf Müfettişliği: 313/18-19.
 Evkaf Müfettişliği: 313/55.
 Evkaf Müfettişliği: 332/130.
 Evkaf Müfettişliği: 335/66.
 Evkaf Müfettişliği: 339/30.
 Evkaf Müfettişliği: 339/57
 Evkaf Müfettişliği: 339/70.
 Evkaf Müfettişliği: 349/19

Evkaf Müfettişliği: 388/43.

Evkaf Müfettişliği: 401/6.

Evkaf Müfettişliği: 795/83-84.

Evkaf Müfettişliği: 190, 192, 203, 206, 280, 283, 311, 322, 332, 339, 350, 353.

1.4. Tapu ve Kadastro İstanbul II. Bölge Müdürlüğü Arşivi (Vakıf Temessük Defterleri)

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı Temessük Defteri: 707

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı Temessük Defteri: 708

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı Temessük Defteri: 709

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı Temessük Defteri: 710

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı Temessük Defteri: 711

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı Temessük Defteri: 712

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı Temessük Defteri: 713

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı Temessük Defteri: 714

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı Temessük Defteri: 715

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı Temessük Defteri: 716

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı Temessük Defteri: 717

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı Temessük Defteri: 718

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı Temessük Defteri: 719

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı Temessük Defteri: 720

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı Temessük Defteri: 721

Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Vakfı Temessük Defteri: 722

1.5. Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi

TKGM, Kuyud-ı Kadime, Vakf-ı Cedid (VCEDİT), *Defter-i Evkâf-ı Merhum Kara Mustafa Paşa*, 108 (Eski:77)

1.6. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA)

TSMA. d. 1334

TSMA. d. 1393

TSMA. d. 1678

TSMA. d. 1781

TSMA. d. 3662

TSMA. d. 3887

TSMA. d. 3925

TSMA. d. 26

TSMA. d. 11
 TSMA. e. 9297/22
 TSMA. e. 9297/16
 TSMA. e. 5217/13
 TSMA. e. 5217/15
 TSMA. e. 6896/18
 TSMA. e. 9287/2
 TSMA. e. 1270/26

2. Kaynak Eserler

Abdurrahman Abdi Paşa Vekâyinâmesi, (Hazırlayan: Fahri Ç. Derin), Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2008.

Abdurrahman Hibri, *Enisü'l-Müsamirin: Edirne Tarihi 1630-1650*, (Çeviren: Ratip Kazancıgil), Edirne Valiliği Yayınları, İstanbul 1999.

Ahmed Bâdi Efendi, *Riyâz-ı Belde-i Edirne, 1/1*, (Hazırlayanlar: Niyazi Adıgüzel-Raşit Gündoğdu), Trakya Üniversitesi Yayınları, 2014.

Ahmed Cevdet Paşa, *Târih-i Cevdet, I*, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet 1309.

Ahmed Nazif Efendi: *Mir'at-ı Kayseriyye*, (haz. Mehmet Palamutoğlu), Kayseri Özel İdare Müdürlüğü ve Kayseri Belediyesi Birliği Yayınları, No: 2, Kayseri 1987.

Ahmed Refik (Altınay), *Onikinci Asr-ı Hicrî'de İstanbul Hayatı (1689-1785)*, Enderun Yayınevi, İstanbul 1988.

Ahmed Resmi Efendi, *Hamîletü'l-Küberâ*, (hazırlayan: Ahmet Nezihi Turan), Kitapevi Yayınları, İstanbul 2000.

Antoine Galland, *İstanbul'a Ait Günlük Hatıralar (1672-1673), I-II*, (çev. Nahid Sırrı Örük) TTK, Ankara 1998.

Ayvansarayi Hüseyin Efendi, *Hadikatü'l-Cevâmi'*, (Haz.: Ahmed Nezihi Galitekin), İşaret Yayınları, İstanbul 2001.

Behçeti Seyyid İbrahim Efendi, *Târih-i Sülâle-i Köprülü*, Köprülü Kütüphanesi, numara: 212.

Behçeti Hüseyin Efendi, *Mi'râcü'z-Zafer*, Süleymaniye Kütüphanesi.

Behcetü'l-Fetâvâ, (Yayına Haz.: Süleyman Kaya-Betül Algın-Zeynep Trabzonlu-Asuman Erkan), Klasik Yayınları, İstanbul 2011.

Bosna Hersek Vakıfları, I, VGM Yayınları, Ankara 2016.

Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekâkiât*, (Tahlil ve Metin 1066-1116/1656-1704), (haz. Abdülkadir Özcan), TTK, Ankara 1995.

Devlet-i Aliyye Teşrifatçıbaşısı Ahmet Ağa'nın Viyana Kuşatması Günlüğü (Vekâyi-i Beç), (haz. Richard F. Kreutel) Milliyet Yayınları, Baha Matbaası 1970.

Düstur, I/I, Matbaa-i Amire, 1289.

Düstur, I/II, Matbaa-i Amire, 1289

Düstur, I/III, Matbaa-i Amire, 1293.

Düstur, I/IV, Maarif Nezaret-i Celilesi'nin ruhsatıyla Bab-ı Ali civarında Ebussuud Caddesi'nde 72 Numrolu Mahmud Bey Matbaası'nda tab' olunmuştur, İstanbul 1299.

Düstur, V, Başvekâlet Matbaası, Ankara 1937.

Düstur, VI, Devlet Matbaası, Ankara 1939.

Düstur, VII, Başvekâlet Devlet Matbaası, Ankara 1941.

Eduard Philippe Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye: Devlet-i Osmaniye'nin Tarih-i Islahatı 1826'dan 1882'ye*, (Ali Reşad'ın tercümesinden yayına hazırlayan: Erol Kılınç), Ötüken Yayınları, İstanbul 2017.

Eremya Çelebi Kömürciyan, *İstanbul Tarihi: XVII. Asırda İstanbul*, (Tercüme: Hrand D. Andreasyan), Yeni Notlarla Yayına Hazırlayan: Kevork Pamukciyan, Eren Yayınları, İstanbul 1988.

Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin 1327 Sene-i Maliyesi İçin Tanzim Olunan Bütçe Layihasıdır, Selanik Matbaası, Dersaadet (İstanbul) 1327.

Evliya Çelebi Seyahatnamesi, I. Kitap, (haz. Robert Dankoff-Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı), YKY, İstanbul 2006.

Evliya Çelebi Seyahatnamesi, II, (haz. Zekeriya Kurşun-Seyit Ali Kahraman), YKY, İstanbul 1999.

Evliya Çelebi Seyahatnamesi, III, (haz. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman), YKY, İstanbul 2011.

Evliya Çelebi Seyahatnamesi, VIII, (haz. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman-Robert Dankoff) YKY, İstanbul 2003.

Evliya Çelebi Seyahatnamesi, IX, (haz. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman-Robert Dankoff), YKY, İstanbul 2005.

Fetâvâ-yı Fevziye, (Hazırlayan: Süleyman Kaya), Klasik Yayınları, İstanbul 2009.

G. F. Abbott, *Under the Turk in Constantinople: A Record of Sir Jonh Finch's Embassy 1674-1681*, Macmillan and CO. Limited, London 1920.

Hacı Ali Efendi, *Târih-i Kamanîçe (Tahlil ve Metin)*, (haz. Ayşe Hande Can) T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Eserleri (3224), 475 ISBN 978-975-17-3433-4, Elektronik Kaynak.

Hazerfan Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-Beyân Fî Kavânîn-i Âl-i Osman*, (hazırlayan: Sevim İlgürel), TTK, Ankara 1998.

İbü'l-Emin Mahmud Kemal (İnal) - Hüseyin Hüsameddin, *Evkâf-ı Hümâyun Nezareti'nin Tarihçe-i Teşkilatı ve Nuzzârın Terâcim-i Ahvâli*, Evkâf-ı İslamiye Matbaası, Daru'l-Hilafeti'l-Aliyye (İstanbul) 1335.

Îsâ-zâde Tarihi, (haz. Ziya Yılmaz) İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1996.

Jean-Baptiste Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, (ed. Stefanos Yerasimos), Kitapyayınevi, İstanbul 2006.

Jean de Prechac, *The True History of Cara Mustapha, Late Grand Visier: Being a Most Faithful Account of His First Vienna, together with the Particulars of His Death*, L. Curtiss on Ludgate Hill and Hen, London 1685.

John Shirley, *The History of the Turks: Describing the Rise and Ruin of their First Empire in Persia, The Original of their Second. Containing the Lives and Reingns of their Several Kings and Emperours from Ottoman its First Founder to this Present Year 1683*, Printed by Ralph Holt for Thomas Passinger, Londra 1683.

Karakoç Sarkis, *Külliyât-ı Kavânîn*, I, TTK, Ankara 2006.

Kâtip Çelebi, *Düstûru'l-amel li Islâhi'l-halel*, Tasvîr-i Efkâr Gazetesi Matbaası, İstanbul 1280 (1863).

_____, *Cihannümâ*, I, Tıpkıbasım, TTK, Ankara 2009.

Kayseri İli Tahrir Defterleri, I-II-III, (yayına haz. Refet Yinanç-Mesut Elibüyük), Kayseri Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Kayseri 2009.

Kitâb-ı Cihan-Nümâ: Neşri Tarihi, I-II, (yayına haz. Faik Reşit Unat-Mehmed A. Köymen), TTK, Ankara 1949.

Koçi Bey Risalesi, (haz. Musa Şimşekçakan) Yeni Zamanlar, İstanbul 1997.

Mehmed Halife, *Târih-i Gilmânî*, (haz. Ertuğrul Oral) Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora tezi), İstanbul 2000.

Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, IV, (haz. Nuri Akbayar) Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.

_____, *Sicill-i Osmanî*, III, (haz. Nuri Akbayar) Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.

Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I-II-III, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1983.

Meşrebzade Mehmed Arif, *Câmiü'l-İcâreteyn*, Dâru't-Tıbbâati'l-Amire, İstanbul 1252.

Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül- Vukuat*, c. I-II, (yayına hazırlayan: Neşet Çağatay) TTK, Ankara 1979.

_____, *Netayic' ül- Vukuat*, c. III-IV, (yayına hazırlayan: Neşet Çağatay) TTK, Ankara 1980.

Naima Mustafa Efendi, *Naimâ Tarihi*, V, (Haz. Zuhuri Danışman), Zuhuri Danışman Yayınevi, İstanbul 1969.

Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umur-u Belediye*, II, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul 1995 (ilk basım 1330-1338).

Osmanzâde Ahmed Tâib, *Hadikatü'l-Vüzerâ*, VGM Kütüphanesi, Ceride-i Havadis Matbaası, İstanbul 1271.

Ömer Hilmi Efendi, *İthaf-ül Ahlâf Fî Ahkâm'il-Evkâf*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1307.

P.Ğ. İncicyan, *18. Asırda İstanbul*, (Tercüme: Hrand D. Andreasyan), İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul Enstitüsü Yayınları, Baha Matbaası, İstanbul 1976.

Paul Rycaut, *The History of the Turkish Empire from the Year 1623 to the Year 1677*, Londra 1680.

_____, *The History of the Turks Beginning with the Year 1679*, Londra 1700.

_____, *The Present State of the Ottoman Empire*, 3. Baskı, Londra 1686.

Sâî Mustafa Çelebi, *Yapılar Kitabı: Tezkiretü'l-Bünyan ve Tezkiretü'l-Ebniye (Mimar Sinan'ın Anıları)*, (Haz: Hayati Develi), Koç Kültür Sanat A. Ş. Koçbank Yayınevi, İstanbul 2003.

Sarraff Sarkis Hovhannesyan, *Payitaht İstanbul'un Tarihçesi*, (çev. Elmon Hançer), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1997.

Silahdar Fındıklı Mehmed Ağa, *Silahdar Tarihi*, I-II, Vakıflar Genel Müdürlüğü Kütüphanesi, Devlet Matbaası, İstanbul 1928.

_____, *Nusretnâme*, (Hazırlayan: Mehmet Topal), TÜBA, Ankara 2008.

Târih-i Râşid ve Zeyli, I-II-III, (hazırlayanlar: Abdülkadir Özcan, Yunus Uğur, Baki Çakır, Ahmet Zeki İzgöer), Klasik Yayınları, İstanbul 2013.

Tevkî-i Abdurrahman Paşa, *Osmanlı Devleti'nde Teşrifat ve Törenler: Tevkî-i Abdurrahman Paşa Kânun-nâmesi*, (haz. Sadık Müfit Bilge) Kitabevi, İstanbul 2011.

Topkapı Sarayı Müzesi Osmanlı Saray Arşivi Kataloğu: Fermanlar, I. Fasikül, (hazırlayanlar: İsmail Hakkı Uzunçarşılı-İbrahim Kemal Baybura-Ülkü Altındağ), Yayına Hazırlayan: Ülkü Altındağ, TTK, Ankara 1985.

Topkapı Sarayı Müzesi Osmanlı Saray Arşivi Kataloğu: Hükümler-Beratlar: II. Fasikül, (hazırlayanlar: İsmail Hakkı Uzunçarşılı-İbrahim Kemal Baybura-Ülkü Altındağ), Yayına Hazırlayan: Ülkü Altındağ, TTK, Ankara 1988.

Tosyavizade Rifat Osman, *Edirne Rehnüması* (Yayımlayan: Ratip Kazancıgil), Trakya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Edirne 1998 (İlk yayın tarihi, Edirne Vilayet Matbaası, 1920)

_____, *Edirne Sarayı*, (Yayımlayan: Süheyl Ünver), TTK, Ankara 1957.

_____, *Edirne Evkaf-ı İslamiyye Tarihi*, (Sadeleştiren: Ülkü Ayan Özsoy), VGM Yayınları, Ankara 1999.

Yusuf Nabi, *Feth-nâme-i Kamanîçe*, TTK Kütüphanesi, Tercüman-ı Ahval Matbaası İstanbul 1281.

387 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Karaman ve Rûm Defteri (937/1530): Dizin ve Tıpkı Basım, II, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1997.

3. Araştırma ve İncelemeler

Abou-El-Haj, Rifa'at Ali, "Ottoman Diplomacy at Karlowitz", *Journal of the American Oriental Society*, 87:4 (1967), 498–512.

_____, "The Formal Closure of the Ottoman Frontier in Europe: 1699–1703", *Journal of the American Oriental Society*, 89:3 (1969), 467–475.

- Ackerl, Isabella, *Avrupalı Gözüyle 1683 Viyana Kuşatması*, Alp Yayınevi, Ankara _____2007.
- Akdağ, Mustafa, *Celali İsyanları (1550-1603)*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1963.
- Akdağ, Mustafa, “Celâli İsyanlarından Büyük Kaçgunluk 1603-1606”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2, (1964), 1-49.
- Akgündüz, Ahmed, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, OSAV, İstanbul 2013.
- Akkaya, Arif, *18. Yüzyılın Sonlarında Muhasebe Kayıtları Işığında Üsküdar Para Vakıfları*, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2018.
- Akkuş, Yakup, “Osmanlı Devlet ve Vilayet Bütçeleri (1840-1913) Nasıl Okunmalıdır?”, *ODTÜ Gelişme Dergisi/Selim İlkin ve İlhan Tekeli'ye Armağan*, Cilt 40, Sayı 2, Ağustos 2013, 147-178.
- Aksan, Virginia, “War and Peace”, *The Cambridge History of Turkey*, 3, The Later Ottoman Empire, 1603-1839, (ed. Suraiya Faroqhi) Cambridge University Press, Cambridge 2006, 81-117.
- Aksoy, Yalçın, “Selçuklu ve Osmanlı Dönemleri Su Yapıları”, *5. Dünya Su Forumu Bölgesel Hazırlık Süreci Türkiye Bölgesel Su Toplantıları: Tarihi Su Yapıları Konferansı*, 26-27 Haziran 2008, İzmir, DSİ Yayınları, 63-72.
- Aktepe, Münir, “Mustafa Paşa, Merzifonlu, Kara”, *İslam Ansiklopedisi* (MEB), c. VIII, M.E.B. Basımevi, İstanbul 1995.
- _____, “İzmir Hanları ve Çarşıları Hakkında Ön Bilgi”, *Tarih Dergisi*, c. 25, (1971), 105-154.
- Akün, Ömer Faruk, “Merzifonlu Kara Mustafa Paşa ve Mirâhur Sarı Süleyman Ağa Mücadelesi ile İlgili Bir Konuşma Zabtı”, *Türkiyat Mecmuası*, c. 19, (1977), 7-64.
- Akyıldız, Ali, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatı'nda Reform (1836-1856)*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1993.
- Alkan, Mustafa, “Tanzimattan Sonra Vakıfların İdaresinde Yeniden Yapılanmaya Dair Bir Örnek: Adana Evkaf Müdürlüğü”, *OTAM*, cilt: 19 sayı: 19, (2006), 13-31.
- Altındağ, Ülkü, “Darüssaade”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 9, İstanbul 1994, 1-3.

- Arısoy, Yalçın-Ünal Öziş “Edirne Taşlı Müsellim Suyolları”, 5. *Dünya Su Forumu Bölgesel Hazırlık Süreci Türkiye Bölgesel Su Toplantıları: Tarihi Su Yapıları Konferansı*, 26-27 Haziran 2008, İzmir, DSİ Yayınları, 241-244.
- Arslantürk, Ahmet-Kadir Aslanboğa, “1668-1670 (H.1079-1080) Yıllarında Darüssaade Ağası Nezaretindeki Vakıflarla İlgili Bazı Arşiv Kayıtları”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, 34, (2015), 15-39.
- Aslanapa, Oktay, *Osmanlı Devri Mimarisi*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1986.
- Atay, Çınar, *Kapanan Kapılar: İzmir Hanları*, İBBKY, İzmir 2004.
- Aydın, Meltem, “Avarız Defterlerine Göre XVII. Yüzyılda Kütahya”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, 48 (2016), 199-232.
- Ayverdi, E. Hakkı, *İlk 250 Senenin Osmanlı Mimarisi*, İstanbul Fetih Cemiyeti, Baha Matbaası, İstanbul 1976.
- Barkan, Ömer Lütfi, “Research on the Ottoman Fiscal Survey”, *Studies in the Economic History of the Middle East*, (Editör: M.A. Cook), London, 1970, 163-171.
- _____, *Süleymaniye Camii ve İmareti İnşaatı (1550-1557) I. Cilt*, TTK, Ankara 1972.
- _____, *Süleymaniye Camii ve İmareti İnşaatı (1550-1557) II. Cilt*, TTK, Ankara 1979.
- _____, “Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler, II”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı: 2 (İstanbul 1942), 279-387.
- _____, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler (I)”, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt: XI, Sayı: 1-4 (1949-1950), 524-569.
- _____, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler (II)”, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt: XIII, Sayı: 1-4 (1951-1952), 56-78.
- _____, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler (III)”, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt: XV, Sayı: 1-4 (1953-1954), 209-237.
- _____, “Türk-İslâm Toprak Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu’nda Aldığı Şekiller: (I) Mâlikâne-divânî Sistemi”, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, Sayı: II (1932-1939), 119-184.
- _____, “İslâm-Türk Mülkiyet Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu’nda Aldığı Şekiller (III): İmparatorluk Devrinde Toprak Mülk ve Vakıflarının

- Hususiyeti”, *Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Cilt: VII, Sayı: 4 (1941), 906-942.
- _____, “İslam-Türk Mülkiyet Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğunda Aldığı Şekiller II: Mülk Topraklar ve Sultanların Temlik Hakkı”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Cilt: VII, Sayı: 1 (1941), 157-176.
- _____, “Şer’î Miras Hukuku ve Evlatlık Vakıflar”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 6 Sayı: 1 (1940), 156-181.
- _____, “Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi”, *Türkiyat Mecmuası*, X (1951-53), 1-27.
- _____, “Şehirlerin Teşekkül ve İnkişaf Tarihi Bakımından Osmanlı İmparatorluğunda İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. XXIII, s. 1-2, (1962-1963), 239-296.
- _____, “Edirne ve Civarındaki Bazı İmaret Tesislerinin Yıllık Muhasebe Bilançoları”, *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, c. I, s. 2, (1964), 235-377.
- _____, “Süleymaniye Camii ve İmaret Tesislerine Ait Yıllık Bir Muhasebe Bilançosu 993-994/1585-1586”, *Vakıflar Dergisi*, c. IX, (1971), s. 109-161.
- _____, “Fatih Camii ve İmaret Tesislerinin 1489-1490 Yıllarına Ait Muhasebe Bilançoları”, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. XXIII, s. 1-2, 1962-63.
- Barker, Thomas M. , *Double Eagle and Crescent: Vienna’s Second Turkish Siege and Its Historical Setting*, N.Y. State University of New York Press, Albany 1967.
- Baukova, Anastasiya, “1672 Lviv Kuşatması: Tarihsel Hafıza ve Sanatsal İmaj”, *Türkiye-Polonya İlişkilerinde “Temas Alanları” (1414-2014) Uluslararası Konferansı Bildiriler Kitabı*, TTK, Ankara 2017, 145-157.
- Bektaş, İsmail, *Muhasebe Kayıtları Işığında 18. Yüzyılın İlk Yarısında Üsküdar Para Vakıfları*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2017.
- Berki, Ali Himmet, “Vakıfların Tarihi, Mahiyeti, İnkişafı ve Tekâmülü, Cemiyet ve Fertlere Sağladığı Faideler”, *VD*, VI, İstanbul 1965, 9-13.
- Buyuk, Orhan, *Şer’iyye Sicillerine Göre XVII. Yüzyılın Ortalarında Edirne’de Sosyo-Ekonomik Hayat*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans tezi), Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne 2009.
- Cezar, Mustafa, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, IV, TTK, Ankara 2011.

- _____, *Typical Commercial Buildings of the Ottoman Classical Period and the Ottoman Construction System*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1983.
- _____, *Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi*, Mimar Sinan Üniversitesi Yayını, İstanbul 1995.
- Cezar, Yavuz, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim dönemi (XVIII. Yüzyıldan Tanzimat'a Mali Tarih)*, Alan Yayıncılık, İstanbul 1986.
- Çadırcı, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK, Ankara 1997.
- Çakar, Enver, "17. Yüzyılın İkinci Yarısında Antakya Kazasında İskân ve Nüfus (1678/1089 Tarihli Avârız-Hâne Defterine Göre)", *Belleten*, cilt: LXVIII, sayı 252 (Ağustos 2004), 431-459.
- Çalışır, M. Fatih, *A Virtuous Grand Vizier: Politics and Patronage in the Ottoman Empire during the Grand Vizierate of Fazıl Ahmed Pasha (1661-1676)*, (Yayımlanmamış Doktora tezi), Georgetown University, Washington D.C. 2016.
- _____, *War and Peace in the Frontier: Ottoman Rule in the Uyvar Province, 1663-1685*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bilkent University, Department of History, Ankara 2009.
- _____, "Köprülü Sadrazamlar ve Sûfi Çevreler", *Osmanlı'da İlm-i Tasavvuf*, İsar Yayınları, İstanbul 2018, 793-802.
- Çerkez, Murat, *Merzifon'da Türk Devri Mimari Eserleri*, (Yayımlanmamış Doktora tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Ankara 2005.
- Çolak, Mustafa, "XVI. Yüzyıl Başlarında Merzifon'a Ait İki Tapu Tahrir Defteri", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 6, Samsun 1991, 43-59.
- Danişmend, İsmail Hami, *Osmanlı Devlet Erkânı*, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1971.
- _____, *İzahlı Osmanlı Kronolojisi*, III, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1972.
- Denktaş, Mustafa, *İncesu'daki Türk Devri Yapıları*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1989.

- Denktaş, Mustafa, “İncesu Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Külliyesi”, *VD*, XXVI, (1997), 193-225.
- Dursteler, Eric, “Erken Modern Dönem İstanbul’unda Latin Kilisesi Hristiyanları”, *Osmanlı İstanbul’u, I/I. Uluslararası Osmanlı İstanbul’u Sempozyumu, Bildiriler*, Ed.: Feridun Emecen- Emrah Safa Gürkan, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2014, 127-146.
- Edirne: Edirne’nin 600. Fetih Yıldönümü Armağan Kitabı*, TTK, Ankara 1993 (İlk yayın tarihi 1963).
- Eldem, Edhem, “Ottoman Galata and Pera Between Myth and Reality”, *From <<milieu de memorire>> to <<lieu de memoire>> The Cultural Memory of Istanbul in the 20th Century*, ed.: Ulrike Tischler, Martin Meidenbauer, Munich 2006, 19-36.
- _____, “Nostaljiden Arındırılmış bir Bakış: Galata’nın Etnik Yapısı”, *İstanbul Dergisi*, I, İstanbul 1992, 58-63.
- Elitaş, Cemal-Oktay Güvemli vd., *Accounting Method Used By Ottomans For 500 Years: Stairs (Merdiban) Method*, T.C. Maliye Bakanlığı Yayınları, Ankara 2008.
- Emecen, Feridun, “Tarih Koridorlarında Bir Sınır Şehri: Edirne”, *Edirne: Serhattaki Payitaht*, (Editör: Emin N. İşli-M. Sabri Koz), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1998, 49-69.
- Ergenç, Özer, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara Enstitüsü Vakfı Yayınları, Ankara 1995.
- _____, “XVIII. Yüzyılın Başlarında Edirne’nin Demografik Durumu Hakkında Bazı Bilgiler”, *IX. Türk Tarih Kongresi, 21-25 Eylül 1981, III. Cilt*, TTK, Ankara, 1415-1424.
- Eyice, Semavi, “Edirne”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 10, İstanbul 1994, 431-442.
- _____, “Galata”, *İstanbul Ansiklopedisi*, 11, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1971, 5882-5886.
- _____, “Galata’da Türk Eserleri”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 13, İstanbul 1996, 307-313.
- Faroqhi, Suraiya, *The Ottoman Empire and the World Around It*, I.B. Tauris, London 2004.

- _____, *Men of Modest Substance: House Owners and House Property in Seventeenth Century Ankara and Kayseri*, Cambridge University Press, Cambridge 1987.
- _____, “Krizler ve Değişim 1590-1699”, Halil İnalcık-Donald Quataert (ed.) *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Cilt 2, Eren Yayıncılık, İstanbul 2006, 543-759.
- _____, “A Prisoner of War Reports: The Camp and Household of Grand Vizier Kara Mustafa in an Eyewitness Account”, *Another Mirror of Princes: The Public Image of the Ottoman Sultans and its Reception*. İstanbul: Isis Press, 2008, 189-217.
- _____, *Orta Halli Osmanlılar*, (Çeviren: Hamit Çalışkan), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009.
- _____, “Vakıf Administration in Sixteenth Century Konya: The Zaviye of Sadreddin-i Konevi”, *Journal of the Economic and the Social History of the Orient*, XVII/2, 1974, 145-172.
- Findley, Carter V. , *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte 1789-1922*, Princeton University Press, 1980.
- Fodor, Pál, “The View of the Turk in Hungary: The Apocalyptic Tradition and the Legend of the Red Apple in Ottoman-Hungarian Context”, *Varia Turcica*, XXXIII (1999), 99-131.
- Gábor Agoston-Bruce Masters, *Encyclopedia of The Ottoman Empire*, New York 2009.
- Genç, Mehmet -Erol Özvar, *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler*, 1-2, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yay., İstanbul 2006.
- Goffman, Daniel, “İzmir: From Village to Cononial Port City”, *The Ottoman City between East and West: Aleppo, Izmir and Istanbul*, (Ed. Edhem Eldem, Daniel Goffman ve Bruce Masters, Cambridge University Press, Cambridge 1999, 79-135.
- _____, *Izmir and the Levantine World, 1550-1650*, University of Washington, Seattle 1990.
- Gökbilgin, M. Tayyib, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası: Vakıflar-Mülkler-Mukataalar*, Üçler Basımevi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları İstanbul 1952.
- _____, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası: Vakıflar-Mülkler-Mukataalar*, Üçler Basımevi, İstanbul 1952.

- _____, “Edirne”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 10, 1994, 425-431.
- Gökçe, Turan, *XVI. Ve XVII. Yüzyıllarda Lâzıkıyye (Denizli) Kazası*, TTK, Ankara 2000.
- Gökmenoğlu, Tekin, “İslam Muhakeme Usulü Hukunda Bir İspat Vasıtası Olarak “Yemin” Delili (Türk Medeni ve Ceza Usulü Hukukuyla Mukayeseli Bir Yaklaşım)”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitülsü Dergisi*, 3, Konya 1994,180-195.
- Griswold, William J.: *Anadolu’da Büyük İsyân 1591-1611*, (çev. Ülkün Tansel) Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2002.
- Güler, Mustafa, *Osmanlı Devletinde Haremeyn Vakıflar (16.ve 17. Yüzyıllar)*, Çamlıca Yayınevi, İstanbul 2011.
- Güran, Tevfik, *Ekonomik ve Malî Yönleriyle Vakıflar: Süleymaniye ve Şehzade Süleyman Paşa Vakıfları*, Kitapevi Yayınları, İstanbul 2006.
- Gürbüz, Adnan, *Toprak Vakıf İlişkileri Çerçevesinde XVI. Yüzyılda Amasya Sancağı*, (Yayımlanmamış Doktora tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1993.
- _____, “Merzifonlu Kara Mustafa Paşa’nın Merzifon Vakıfları”, *Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Uluslararası Sempozyumu*, (Yayına Hazırlayanlar: Zeki Dilek ve diğerleri) 08-11 Haziran 2000, Merzifon, 319-329.
- Güvemli, Oktay, *Türk Devletleri Muhasebe Tarihi*, II, Avcıol Basım Yayın, İstanbul 1998.
- Hacıömeroğlu, Beyhan, *Bir Yönetim Biçimi Olarak Haremeyn Evkaf İdaresi*, Vakıflar Genel Müdürlüğü (Yayımlanmamış Vakıf Uzmanlık Tezi), Ankara 2017.
- Halaçoğlu, Yusuf, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, TTK, Ankara 2014.
- Hathaway, Jane, “The Wealth and the Influence of an Exiled Ottoman Eunuch in Egypt: The Waqf Inventory of Abbas Agha.” *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 37/4 (1994), 293-317.
- _____, “Eunuch Households in Istanbul, Medina and Cairo during the Ottoman Era.”, *Turcica*, 41 (2009), 291-303.
- _____, *Osman Sarayı’nın En Ünlü Harem Ağası: Hacı Beşir Ağa*, (çev. Hazal Yalın) Kitap Yayınevi, İstanbul 2014.

- Heywood, C.J, “Kara Mustafa Pasha, Merzifonlu, Maktûl”, *The Encyclopedia of Islam (EI2)*, 5, New Edition, E.J. Brill, Leiden 1960, 589-592.
- Hochedlinger, Michael, *Austria's Wars of Emergence: War, State and Society in the Habsburg Monarchy, 1683–1797*, Longman, London 2003.
- İnalcık, Halil, *Kırım Hanlığı Tarihi Üzerine Araştırmalar, 1441-1700*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017.
- _____, “Edirne'nin Fethi (1361)”, *Edirne: Edirne'nin 600. Fetih Yıldönümü Armağan Kitabı*, TTK, Ankara 1963,137-160.
- _____, “Cizye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 8, İstanbul 1993, 45-48.
- _____, “İstanbul”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 23, İstanbul 2001, 220-239.
- _____, “Ottoman Galata, 1453-1553”, *Premiere Rencontre Internationale sur l'Empire Ottoman et la Turquie Moderne*, (Ed.: Edhem Eldem) İstanbul-Paris 1991,17-116.
- _____, “Galata (Osmanlı Dönemi)” *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, III, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı, İstanbul 1994, 349-354.
- _____, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, YKY, İstanbul 1995.
- Tarihçilerin Kutbu: Halil İnalcık Kitabı*, (söyleşi: Emine Çaykara) Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2006.
- İnalcık, Halil -Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, II*, Eren Yayıncılık, İstanbul 2004.
- İnalcık, Halil-Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 2006.
- İnbaşı, Mehmet, *Ukrayna'da Osmanlılar: Kamanıçe Seferi ve Organizasyonu (1672)*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2004.
- _____, “Kamanıçe'de Türk İdaresi (1672-1699)”, *Türkiye-Polonya İlişkilerinde “Temas Alanları” (1414-2014) Uluslararası Konferansı Bildiriler Kitabı*, TTK, Ankara 2017, 293-323.
- _____, “1642 Tarihli Avarız Defterlerine Göre Erzurum Şehri”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 4 (2001), 9-32.
- _____, “Bayburt Sancağı (1642 Tarihli Avarız Defterlerine Göre)”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10/1 (2007), 89-118.

- Ingram, Anders, *English Literature on the Ottoman Turks in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, (Ph.D. theses), Durham University, 2009.
- Jennings, Roland, “Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century: A Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon and Erzurum”, *International Journal of Middle East Studies*, 7 (1976), 21-57.
- Kahraman, Seyit Ali, *Evkâf-ı Hümayun Nezâreti*, Kitapevi, İstanbul 2006.
- Karaköse, Hasan, “Çehrin Seferi ve Osmanlı’nın Ukrayna Politikası”, *Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Uluslararası Sempozyumu*, Merzifon Vakfı Yayınları, Ankara 2001, 155-173.
- Kármán, Gábor, “The Polish-Ottoman-Transylvanian Triangle: A Complex Relationship in the Sixteenth and Seventeenth Centuries”, *Türkiye-Polonya İlişkilerinde “Temas Alanları” (1414-2014) Uluslararası Konferansı Bildiriler Kitabı*, TTK, Ankara 2017, 293-323.
- Karagedikli, Gürer, *A Study on Rural Space, Land and Socio-Agrarian Structure in Ottoman Edirne, 1613-1670*, (Yayımlanmamış Doktora tezi), Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ağustos 2017.
- _____, “Bir Pâyitahtı Yeniden Düşünmek: 18. Yüzyıl Başlarında Edirne Şehrinin Sosyal ve Mekânsal Yapısı Üzerine Bazı Gözlemler”, *Prof. Dr. Özer Ergenç’e Armağan*, (Editör: Ümit Ekin), Bilge Yayınları, İstanbul 2013, 220-231.
- _____, “In Search of a Jewish Community in the Early Modern Ottoman Empire: The Case of Edirne Jews (1686-1750)”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans tezi), Bilkent Üniversitesi, Ankara 2011.
- _____, “Osmanlı Şehrinde İrva ve İska: Edirne Şehrinde Su ve Suyolları Üzerine Bazı Bilgiler (17. Yüzyıl Sonu ve 18. Yüzyıl Başları)”, *XVII. Türk Tarih Kongresi, 15-17 Eylül 2014/Ankara, Kongreye Sunulan Bildiriler IV. Cilt-IV. Kısım*, TTK Yayınları, Ankara 2018, 1377-1390.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı (1831)*, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara 1997.
- Karpat, Kemal, *Osmanlı Nüfusu, 1830-1914*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.
- Kiel, Machiel, “The Vakıfnâme of Rakkas Sinan Beg in Karnobat (Karîn-âbâd) and the Ottoman Colonization of Bulgarian Thrace (14th-15th- century)”, *The Journal of Ottoman Studies*, I (1980), 15-32.
- Kılıç, Rüya, *Osmanlıda Seyyidler ve Şerifler*, Kitap Yayınevi, 5. Basım, İstanbul 2012.

- Koçu, Reşat Ekrem, “Debbağ-Debbağhane”, *İstanbul Ansiklopedisi*, VIII, Koçu Yayınları, İstanbul 1966, 4326-27.
- Kolçak, Özgür, “Şahinler”in Pençesinde Bir Erdel Hükümdarı: Köprülü İktidarı ve II. György Rákóczi”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 23 (2013), 25-52.
- Kolodziejczyk, Dariusz, *The Ottoman Survey Register of Podolia (ca. 1681) Defter-i Mufassal-ı Eyalet-i Kamaniçe*, I, Harvard Ukrainian Research Institute, Institute of Oriental Studies, National Academy of Sciences of Ukraine, Cambridge-Kyiv 2004.
- _____, “The Defter-i Mufassal of Kamaniçe From Ca. 1681-An Example of Late Ottoman Tahrir. Reliability, Function, Principles of Publication”, *The Journal of Ottoman Studies*, XIII (İstanbul 1993), 91-98.
- _____, *Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th-18th. Century)*, Leiden-Boston-Köln 2000.
- _____, “Kamaniçe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 24 (2001), 274-275.
- Köprülü, Bülent, “Tarihte Vakıflar”, *AÜHF Dergisi*, c. VIII, s. 3-4, (1951), 479-519.
- Köprülü, Fuat, “Vakıf Müessesesinin Hukuki Mahiyeti ve Tarihi Tekâmülü”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı: 2, (1942), 1-32.
- Kreutel, Richard F. , *Viyana Önlerinde Kara Mustafa Paşa*, (çev. Müjdat Kayayerli), Akçağ Yayınları, Ankara 2006.
- Kunt, İ. Metin, “17. Yüzyıl Osmanlı Kuzey Politikası Üzerine bir Yorum”, *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi*, Sayı: 4-5, (İstanbul 1976-1977), 111-116.
- Kunter, Halim Baki, “Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri Üzerinde Mücmel Bir Etüd”, *VD*, I, Ankara 1938, 103-129.
- Kuran, Aptullah *The Mosque in Early Ottoman Architecture*, University of Chicago Press, 1968.
- _____, *İlk Devir Osmanlı Mimarisinde Cami*, ODTÜ Yayınları, Ankara 1964.
- Kuşu, Selma, *Şer’iyye Sicillerine Göre H. 1065-1079/M. 1655-1669 Tarihleri Arasında Edirne’de Sosyo-Ekonomik Hayat*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans tezi), Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne 2009.
- Kütükoğlu, Mübahat S., “İzmir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 23, İstanbul 2001, 515-524.

- Malden, H. Elliot, *Viyana 1683*, (çev. Uygur Kahraman), Adapa Yayınevi, İstanbul 2005.
- Mantran, Robert, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, I, (çev. Mehmet Ali Kılıçbay-Enver Özcan), TTK, Ankara 1990.
- Masters, Bruce, “Aleppo: the Ottoman Empire’s Caravan City”, *The Ottoman City between East and West: Aleppo, Izmir and Istanbul*, (Ed. Edhem Eldem, Daniel Goffman ve Bruce Masters, Cambridge University Press, Cambridge 1999, 17-79.
- _____, *The Origins of Western Economic Dominance in the Middle East: Mercantilism and the Islamic Economy in Aleppo, 1600-1750*, New York University Press, New York 1988.
- Maxim, Mihai, “Yanova”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 43 (2013), 316-317.
- Millar, Simon, *Viyana 1683*, (çev. Eşref Bengi Özbilen) İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015.
- Munson, William B. , *The Last Crusade*, W.C. Brown Book Co., Dubuque 1969.
- Muşmal, Hüseyin, *XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Konya’da Sosyal ve Ekonomik Hayat (1640-1650)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Selçuk Üniversitesi, Konya 2000.
- Müderrişoğlu, Fatih, *16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda Menzil Külliyesi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Hacette Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1993.
- Nayır, Zeynep, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Sultan Ahmet Külliyesi ve Sonrası (1609-90)*, İstanbul Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi Yayınları, İstanbul 1975.
- Neumann, Christoph K., “Political and Diplomatic Developments”, *The Cambridge History of Turkey*, 3, The Later Ottoman Empire, 1603-1839, (ed. Suraiya Faroqhi), Cambridge University Press, Cambridge 2006, 44-65.
- Nutku, Özdemir, *IV. Mehmet’in Edirne Şenliği (1675)*, TTK, Ankara 1972.
- Oğuzoğlu, Yusuf, “XVII. Yüzyılda Konya Şehrindeki İdari ve Sosyal Yapılar”, (der. Feyzi Halıcı), *Konya*, Konya 1984, 97-109.
- Olson, Merlijn, “A Most Agreeable and Pleasant Creature? Merzifonlu Kara Mustafa Paşa and the Dutch in the Levant (1668-1682)”, *Oriente Moderno*, 83/3, (2003), 649-669.

- Orbay, Kayhan, “Agricultural Production, Prices and rural Demography in the Balkans (1593-1650)”, *Archivum Ottomanicum*, (2016), 271-77.
- _____, “The Waqf of Saruca Pasha in Gallipoli and Agricultural Economy in 17th. Century Thrace”, *Bulgarian Historical Review*, 1-2, (2012), 109-126.
- _____, “Financial Development of the Waqfs in Konya and the Agricultural Economy in the Central Anatolia (Late Sixteenth-Early Seventeenth Centuries)”, *JESHO*, 55, (2012), 74-116.
- _____, “The “Celâli Effecet” on Rural Production and Demography in Central Anatolia: The Waqf of Hatuniyye (1590s to 1638)”, *Acta Orientalia: Academiae Scientiarum Hung.*, 71/1 (2018), 29-44.
- _____, *The Financial Administration of an Imperial Waqf in an Age of Crisis: Case Study of Bayezid II’s Waqf in Amasya (1594-1657)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Bilkent Üniversitesi, Ankara 2001.
- _____, “Vakıfların İktisadi Etkinliği, Mali Denetimi ve İktisadi İşlemleri Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, *Vakıf ve İktisat*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2014, 177-182.
- _____, “Structure and the Content of the Waqf Account Books as Sources for Ottoman Economic and Institutional History”, *Turcica*, Revue D’Etudes Turques, c. XXXIX, 3-48.
- _____, *Economic Development of the Imperial Waqfs: A Study in the Institutional and Local Economic History in the Transformation Period*, (Yayımlanmamış Doktora tezi), Viyana 2006.
- _____, “Gazi Süleyman Paşa Vakfı’nın Mali Tarihi ve 17. Yüzyılda Trakya Tarımsal Ekonomisi”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. XXX, s. 49, (2011), 145-181.
- _____, “Bursa’da Sultan II. Murad Vakfı’nın Mali Tarihi (1608-1641)”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. LXI, s. 2, (2011), 293-322.
- _____, “16. Ve 17. Yüzyıllarda Bursa Ekonomisi: Sultan Çelebi Mehmed Yeşil İmaret’inin Mali Tarihi (1553-1650)”, *OTAM*, s. 22, (2007), 125-158.

- _____, “Vakıfların Bazı Arşiv Kaynakları; Vakfiyeler, Şeriye Sicilleri, Mühimmeler, Tahrir Defterleri ve Vakıf Muhasebe Defterleri”, *Vakıflar Dergisi*, c. XXIX, (2007), 27-41.
- Orhonlu, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1987.
- _____, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbent Teşkilatı*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1990.
- _____, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Şehircilik ve Ulaşım*, (der. Salih Özbaran), Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 1984.
- Ortaylı, İlber, *Tanzimat Dönemi'nde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, TTK, Ankara 2000.
- Öz, Mehmet, “Bozok Sancağında İskân ve Nüfus (1539-1642)” *XII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*, III, TTK, Ankara 1999, 787-794.
- _____, “Population Fall in Seventeenth Century Anatolia: Some Findings for the Districts of Canik and Bozok”, *Archivum Ottomanicum*, 22 (2004), 159-171.
- _____, “Gelenekçi Osmanlı Islahat Düşüncesinde Temlikler ve Vakıflar”, *Vakıflar Dergisi 80. Yıl Özel Sayısı* (2019), 103-111.
- _____, “Tahrir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 39, İstanbul 2010, 425-429.
- _____, “Merzifon”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 29, Ankara 2004, s. 243-245.
- Özcan, Abdülkadir, “Merzifonlu Kara Mustafa Paşa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 29, Ankara 2004, 246-249.
- _____, “Hüseyin Efendi, Cinci Hoca”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 18 İstanbul 1998, 541-543.
- _____, “Köprülüzâde Fâzıl Ahmed Paşa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 26, Ankara 2002, 260-263.
- _____, “Çehrin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 8, İstanbul 1993, 249-251.
- _____, “İbrahim Paşa, Kara”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 21, İstanbul 2000, 329-330.
- _____, “Tekirdağlı Mustafa Paşa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, EK-2. Cilt, İstanbul 2016, 329-331.

- Özcan, Tahsin, *Osmanlı Para Vakıfları: Kanûni Dönemi Üsküdar Örneği*, TTK, Ankara 2003.
- Özdeş, Gündüz, *Edirne İmar Planına Hazırlık Etüdü*, İstanbul Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi Yayınları, İstanbul Matbaacılık, İstanbul 1951.
- Özel, Oktay, “Population Changes in the Ottoman Anatolia During the 16th and 17th Centuries: the “Demographic Crisis” Reconsidered”, *International Journal of Middle East Studies*, 36 (2004), 183-205.
- _____, “The Reign Of Violence: The Celalis 1500-1700”, Christine Woodhead (ed.), *The Ottoman World*, Routledge, London and New York 2012, 184-202.
- _____, “The Question of Abandoned Villages in Ottoman Anatolia”, Elias Kolovos (ed.), *Ottoman Rural Societies and Economies*, Crete University Press, 2015, 95-130.
- _____, “Avarız ve Cizye Defterleri”, Şevket Pamuk-Halil İnalçık (ed.), *Osmanlı Devleti’nde Bilgi ve İstatistik*, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara 2000, 35-50.
- _____, “17. Yüzyıl Osmanlı Demografi ve İskân Tarihi İçin Önemli Bir Kaynak: Mufassal Avarız Defterleri”, *XII. Türk Tarih Kongresi, 12-16 Eylül 1994, Kongreye Sunulan Bildiriler*, III, TTK, Ankara 1994, 735-744.
- Öziş, Ünal, “Su Yapılarının Tarihi Gelişmesi”, *5. Dünya Su Forumu Bölgesel Hazırlık Süreci Türkiye Bölgesel Su Toplantıları: Tarihi Su Yapıları Konferansı*, 26-27 Haziran 2008, DSİ Yayınları, İzmir, 1-19.
- Öztürk, Nazif, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1995.
- _____, *Menşe-i ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar*, VGM Yayını, Ankara 1983.
- _____, “Mütevelli”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 32, İstanbul 2006, 217-220.
- Ostapchuk, Victor, “Cossack Ukraine In and Out of Ottoman Orbit, 1648-1681”, *The European Tributary States of the Ottoman Empire in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, Ed. Gábor Kármán and Lovro Kuncević, Leiden-Boston 2013, 123-155.
- Pamuk, Şevket, *Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme, Seçme Eserleri II*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2008.

- _____, “From Debasement to External Borrowing: Changing Forms of Deficit Finance in the Ottoman Empire, 1750-1914”, *Monetary and Fiscal Policies in South-East Europe-Historical and Comparative Perspectives*, Bulgarian National Bank, Sofia (2006), 7-22.
- Pamukciyan, Kevork, “Eremya Çelebi’ye Göre İstanbul’un 1660 Yangını”, *İstanbul Yazıları: Ermeni Kaynaklarından Tarihi Katkılar, I*, Yayına Hazırlayan: Osman Köker, Aras Yayıncılık, İstanbul 2002, 102-111.
- Pantık, Ramazan, *Atik Valide Sultan Külliyesi (1686-1727)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2014.
- _____, “Osmanlı’da İcâreteyn Uygulaması Hakkında Yeni Değerlendirmeler”, *Vakıflar Dergisi*, 48, Ankara 2017, 75-104.
- _____, “Atik Valide Sultan Külliyesinde İdari ve Mali Yapı (1590-1830)”, (haz. Fahameddin Başar), *Vakıf Kuran Kadınlar*, VGM Yayınları, Ankara 2019, 265-283.
- _____, “Atik Valide Sultan Vakfı Örneğinde Vakıfların Yeniden-Dağıtımçı Fonksiyonu”, *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu*, IX, 11-13 Kasım 2016 Bildiriler, Cilt 1, Üsküdar Belediyesi, İstanbul 2016, 303-330.
- Parvev, Ivan, *Habsburgs and Ottomans between Vienna and Belgrade, 1683–1739*, East European Monographs, Boulder 1995.
- Pay, Salih, *Bursa İvaz Paşa Külliyesi*, (Yayımlanmamış Doktora tezi), Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 1996.
- Peremeci, Osman Nuri, *Edirne Tarihi*, Resimli Ay Matbaası, İstanbul 1939.
- Petrish, Ernst, “Avusturya’nın Bakış Açısından Kara Mustafa Paşa”, *Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Uluslararası Sempozyumu*, Merzifon Vakfı Yayınları, Ankara 2001, 91-99.
- Sahillioğlu, Halil, “Sıvış Yılı Buhranları”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt 27, Sayı 1-2, (1967), 75-111.
- Sak, İzzet, *10 Numaralı Konya Kadı Sicili (1070-1071/1659-1661)*, Konya Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Konya 2014.
- Schimmer, Karl August -Henry Elliot Malden, *The Bulwark of Christendom: The Turkish Sieges of Vienna 1529&1683*, Leonaur 2017.
- Seyitdanlıoğlu, Mehmet, “Yerel Yönetim Metinleri III: Tuna Vilayet Nizamnamesi”, *Çağdaş Yerel Yönetimler*, cilt 5, sayı 2, (1996), 67-81.

- _____, “Yerel Yönetim Metinleri VI: 1871 Vilayet Nizamnamesi ve Getirdikleri”, *Çağdaş Yerel Yönetimler*, cilt 5, sayı 5, (1966), 89-103.
- _____, “Yerel Yönetim Metinleri VII: 1871 Vilayet Nizamnamesi ve Getirdikleri”, *Çağdaş Yerel Yönetimler*, cilt 5, sayı 6, (1966), 89-99.
- Shaw, Stanford, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, I, Cambridge University Press, Cambridge 1976.
- Shaw, Stanford J.-Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, II, Cambridge University Press, 1997.
- Sözen, Metin-Rüçhan Arık-Kozan Asova, *Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1975.
- Stoye, John, *The Siege of Vienna*, Holt, Rinehart and Winston, New York 1965.
- Şehsuvaroğlu, Halûk, “Edirne’de Sivil Mimarimiz”, *TOK Belleteni*, Sayı: 228, (1991),15-16.
- Taşan, A. Aziz, *Dün’den Bugün’e Merzifon*, Merzifonlular Derneği, İstanbul 1979.
- Telli, Hasan, “Osmanlı Döneminde Üsküp Evkaf Müdürlüğü”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, cilt: 10 sayı: 48, (2017), 221-239.
- Turan, Ahmet Nezihi, “Bir Biyografi İnşa Denemesi: Kızlar Ağası Yusuf Ağa-Kara Yüzlü Kanlı Arap mı? Ağâ-yı Sâde-dil mi?”, *İslâmiyât*, II, Sayı: 4 (1999), 145-163.
- Turgut, Bahattin, *Urfa Vakıfları (1850-1900)*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Bilim Dalı, (Yayımlanmamış Doktora tezi), İstanbul 2013.
- Tuş, Muhiddin, “XIX. Yüzyıl Ortalarında Merzifon’un Panoraması”, *Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Uluslararası Sempozyumu*, (Yayına Hazırlayanlar: Zeki Dilek ve diğerleri) 08-11 Haziran 2000, Merzifon, 299-317.
- Uğur, Yunus, *The Historical Interaction of the City with Its Mahalles: Ottoman Edirne in the Late Seventeenth and Early Eighteenth Centuries*, (Yayımlanmamış Doktora tezi), Boğaziçi Üniversitesi, 2014.
- _____, “Edirne”, *Encyclopedia of the Ottoman Empire*, (Editör: Gabor Agoston-Bruce Masters), New York 2009, 195-197.
- _____, *The Ottoman Court Records and the Making of “Urban History” with Special Reference to Mudanya Sicils (1645-1800)*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans tezi) Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul 2001.

- Unan, Fahri, *Kuruluşundan Günümüze Fatih Külliyesi*, TTK, Ankara 2003.
- Uzun, Ahmet, *İstanbul'un Et İhtiyacının Sağlanması: Ondalık Ağnam Uygulaması (1783-1858)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora tezi), İstanbul 1997.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, c. III, 2. kısım, TTK, Ankara 1951.
- _____, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı*, TTK, 4. Baskı, Ankara 2014.
- _____, *Osmanlı Tarihi*, c. III, 1. Kısım, TTK, Ankara 1951.
- _____, *Osmanlı Tarihi, IV*, TTK, Ankara 1978.
- _____, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, TTK, Ankara 1988.
- Ülker, Necmi, *The Rise of İzmir, 1688-1740*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), University of Michigan, 1974.
- Ünal, Mehmet Ali, "1056/1646 Tarihli Avârız Defterlerine Göre 17. Yüzyıl Ortalarında Harput", *Belleten*, cilt: LI, sayı: 199 (1987), 119-129.
- Üstün, Cevat, *1683 Viyana Seferi*, TTK, Ankara 1941.
- Watenpaugh, Heghnar Zeitlian, *The Image of an Ottoman City: Imperial Architecture and Urban Experience in Aleppo in the 16th and 17th Centuries*, Brill, Leiden-Boston 2004.
- Wheatcroft, Andrew, *The Enemy at the Gate: Habsburgs, Ottomans and the Battle for Europe*, Basic Books, New York 2009.
- White, Sam, *Osmanlı'da İsyân İklimi: Erken Modern Dönemde Celali İsyânları*, (çev. Nurettin Elhüseyni) Alfa Yayınları, İstanbul 2013.
- Yediyıldız, Bahaeddin, *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi: Bir Sosyal Tarih İncelemesi*, TTK, Ankara 2003.
- Yeşil, Abdalbaki, "Merzifon-Kara Mustafa Paşa Külliyesi", *Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Uluslararası Sempozyumu*, (Yayına Hazırlayanlar: Zeki Dilek ve diğerleri) 08-11 Haziran 2000, Merzifon, 331-344.
- Yiğit, Ahmet, *XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Edirne Kazası*, (Yayımlanmamış Doktora tezi), İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muğla 1998.
- Yıldız, Kenan, *1660 İstanbul Yangını ve Etkileri: Vakıflar, Toplum ve Ekonomi*, TTK, Ankara 2017.

Yılmaz, Yasir, *The Road to Vienna: Habsburg and Ottoman Statecraft During the Time of Grand Vizier Kara Mustafa Paşa (1676-1683)*, (Ph.D. Thesis), Purdue University, 2015.